
3 1761 04117 8807

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

HUSCHARDZAN

FESTSCHRIFT

AUS ANLASS DES 100JÄHRIGEN BESTANDES DER

MECHITHARISTEN-KONGREGATION IN WIEN

(1811—1911)

UND DES 25. JAHRGANGES DER PHILOLOGISCHEN

MONATSSCHRIFT „HANDES AMSORYA"

(1887—1911)

HERAUSGEGEBEN VON DER

MECHITHARISTEN-KONGREGATION UNTER MITWIRKUNG DER MITARBEITER DER MONATSSCHRIFT UND ZAHLREICHER ARMENISTEN

MIT 67 ABBILDUNGEN IM TEXTE UND 3 TAFELN

WIEN
DRUCK UND VERLAG DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION
1911

ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

ԱՌԹԻՒ 100ԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԻՆԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՎԻԵՆՆԱ

(1811—1911)

ԵՒ 25ԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵՇՐՋԱՆԻ

"ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ" ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻ

(1887—1911)

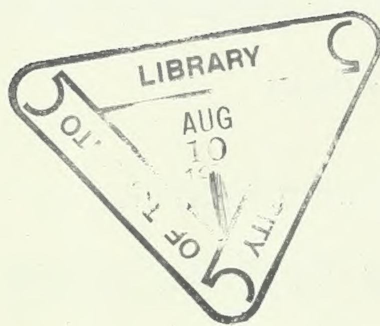
ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ

Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵՆԷ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ ԱՇԽԱՏԱԿՑԱՑ
"ՀԱՆԴԷՍ"Ի ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԱԳԷՏ ԲԱՆԱՍԻՐԱՑ

---

67 ՊԱՏԿԵՐՈՎ, ԲՆԱԳՐԻ ՄԷՋ ԵՒ 3 ՏԱԽՏԱԿՈՎ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1911

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ՏԵԱՌՆ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻ Վ.Ի ԳՈՎՐԻԿԵԱՆՑ

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԾԲՆԱՑ

ԵՒ

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԲԲԱՅԻ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԻԵՆՆԱՅ

ԱՌԹԻՒ 50ԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԻՆԻ

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՒԻՐԵՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՔ

"ՀԱՆԴԻՍԻ„

Տպագրութիւնն աւարտած 15 Մարտ 1912: — Im Drucke fertig am 15. März 1912

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութեան պատմութեան համար երկու նշանակալից յոբելեաններ շքեղ կ'անցնին 1911ին զուգադիպութեամբ: Մէկն կը շօշափէ Միաբանութեան խանձարուրը, որ երկրորդ անգամ՝ աւստրիական Ոստանին մէջ կը զետեղուէր 100 տարի յառաջ: Մինչ երկրորդը կ'աւետէր Միաբանութեան ընդհանրական Աբբային՝ Գեր. Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Գովրիկեանի 50ամեայ յաջող տարիներու բոլորումն՝ այն օրէն ի վեր երբ սուրբ Օծման բաշխեալ Բարձրեալն կը կարգուէր եւ կը ձեռնադրէր գործնական ասպարէզը, որ այնքան արդիւնալից հանդիսացաւ թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ գրական վաստակներով: Եւ երրորդը կը յիշեցնէր Միաբանութեան ամսաթերթին "Հանդէս Ամսօրեայ"ի 25ամեայ բազմարդիւն գործունէութիւնը ի նպաստ հայ գրականութեան:

Կարելի չէր լռութեամբ ձգել անցնիլ այս եռեքպատիկ յիշատակները: Երեքն ալ ծրագրուած էր տօնել շքեղութեամբ, որոնց հանդիսական տօնախմբութիւնն տեղի ունեցաւ անցեալ Սեպտեմբեր 8ին եւ Նոյեմբեր 5ին:

Միաբանութիւնս բաղձաց նաեւ յաւերժացնել այդ ուրախալից յիշատակները հոյակապ Յուշարձանով մը, որ դարէ դար պատմող ըլլար ապագային նշանակալից շքահանդէսներու յիշատակը:

Այսպիսի ակնառական խորհրդով յանձնեց Միաբանութիւնն "Հանդէս Ամսօրեայ"ի Խմբագրութեան ձեռնարկել ՅՈՒՇԱՐՁԱՆի մը կազմութեան, որ ներկայացնէին համառօտ 1. Միաբանութեան 100ամեայ կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը. 2. տայր "Հանդէս Ամսօրեայ"ի 25ամեայ պատմութիւնն եւ արգասիքը հայ գրականութեան համար եւ վերջապէս կազմուէր կից 3. Գրական ժողովածոյ մը՝ մասնակցութեամբ աշխատակցաց "Հանդիսի" եւ Եւրոպայի այն Հայերէնագիտաց, որոնց գործերով հարստացուած է մեր Ուսումնաթերթն:

Ահա ուրուագիծը, որուն համեմատ պիտի բարձրանար Յուշարձանը:

"Հանդիսի" Խմբագրութիւնս սիրով ստանձնեց պատուաբեր յանձնարարութիւնս եւ փութաց ներկայացնել իր ծրագիրը "Հանդիսի" Աշխատակցաց եւ Հայերէնագիտաց:

Մենք փորձեցինք հրաւիրել Եւրոպայի բոլոր ծանօթ հայերէնագէտները, փափաքելով այսու դէպ ի հայ ուսում՝ նոր եռանդ յառաջ բերել նաեւ անոնց մէջ, որոնք երկար ատենէ ի վեր լռած էին "հայերէն խօսիլ":

Ուրախութեամբ կը խոստովանինք, որ մեր յոյսը բոլորովին ի դերեւ չելաւ: Մեր հրաւէրին ընդառաջ եկան գրեթէ ամէնքը՝ մեծ սիրով եւ պատրաստակամութեամբ: Եթէ ոմանք՝ նոյն իսկ համբաւաւոր անձնաւորութիւնք՝ ինչպէս են

Հ. Տաշեան, Ուսուցչապետքն Ն. Մառ, Ե. Տէզա, Փ. Մակլէր, Ա. Սարուխանեան եւ այլն, չերեւումին հատորիս էջերու մէջ. պատճառն համարելու է անհնարին պարագաներն, որոնց մէջ գտնուած են յիշեալք եւ ստիպուած կամ՝ իրենց խոստումն ետ առնուլ եւ կամ՝ կանխաւ հրաժարիլ: Նաեւ պայմանադրուած ժամանակն շատ անձուկ էր:

Այսու հանդերձ մեր անկեղծ եւ ջերմագին շնորհակալութիւնը ամէնուն նաեւ հրապարակաւ:

Մենք անչափ ուրախ ենք, որ կրցանք Յուշարձանիս մէջ ի մի ժողովել հաւաքել հայ թէ օտար բազմաթիւ ականաւոր դէմքեր, որոնք ի միասին կը պատմեն այն մեծ շահագրգռութիւնը, զոր այսօր հայ ուսումն կը զարթուցանէ:

Նկատելի է որ օտար հայերէնագէտներու մէջ ամէնէն աւելի ճոխ է գերմանախօս բանասէրներու թիւը, որ այնպէս մտածել կու տայ թէ հայագիտութիւնն իւր ապագան ի Գերմանիա կը յուսայ մասնաւորապէս:

Այսպէս Յուշարձանս կը ստանայ առանձին իմն հրապոյր մը, իբրեւ միակ երեւոյթը հայագիտական հորիզոնի վրայ: Ցայսօր հայ դպրութիւնը հաճոյքը չէր ունեցած այսպէս ի մի վայր խմբուած տեսնել իւր կորովի մշակները:

Մասնաւոր խորհրդով բաղձացինք նաեւ որ որչափ հնար է՝ մէն մի յօդուածի կից զետեղենք նաեւ հեղինակին լուսանկարը: Ոմանք չշնորհեցին մեզի յայսմ՝ իրենց թոյլտուութիւնը այլեւայլ մտածմամբ. բայց միշտ շնորհապարտ թողլով զմեզ իրենց անչափ ազնուութեամբ:

Ի վերջոյ հարկ չկայ ըսել թէ մէն մի յօդուածի համար պատասխանատու է իւրաքանչիւր հեղինակը, թէ՛ եզրակացութեանց եւ թէ՛ ընտրուած գիտական դրութեանց համար: Ոչ-հայերէն գրուածոց մէջ զգալի է յատկապէս տառադարձութեան կանոնի անմիօրինակութիւնը: Ըմբռնումներու հետ կռուիլ կարելի չէր: Մենք ջանացինք միայն պահպանել հայերէն յօդուածներու մէջ ուղղագրութեան միօրինակութիւն:

Յօդուածներէն շատերը տեսած են հեղինակներու վերաքննութիւնը: Հակառակ մեծ զգուշութեան, տեղիս տեղիս սպրդած են տպագրական վրիպակներ, որոնք անշուշտ ընթերցողներէն ներողամիտ աչօք կը նկատուին:

Ակնարկը աշխատուած է ամենաճիշդ տեղեկութեանց համաձայն կազմել: Առաջին պատմական մասին բովանդակութիւնը յետակաւ ծանօթ էր արդէն Հ. Գր. Գալէմքեարեանի յօդուածէն ի *Kirchenlexikon*, B. տպ. Հտ. Ը, էջ 1122—1137 ի բառն Մխիթար) եւ *Abriss der Geschichte der Wiener Mechitaristen und ihrer Wirksamkeit*, Wien, 1887, գրքէն: Տպարանի նկատմամբ մանրամասնութիւն կարելի է գտնել ի գիրս *Eine Skizze der literarisch-typographischen Tätigkeit der Mechitaristen-Congregation in Wien*. Wien, 1898.

Իցի՛ւ Յուշարձանս գրգիռ ըլլար հայ ուսման անդրագոյն յառաջդիմութեան, որուն առանձին ուշադրութիւն դարձուցած է միշտ Մխիթարեան Միաբանութիւնը, առ որ հաստատուած է "Հանդէս Ամսօրեայ", ուսումնաթերթը:

Վիեննա, 6 Մարտ 1912. Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

Vorwort.

Drei im Jahre 1911 vorkommende Mechitharisten-Jubiläen drücken ihrer Geschichte ein besonders feierliches Gepräge auf. In einem von diesen Jubiläen wird vor unseren Augen das überraschende Bild der Mechitharisten-Kongregation, angefangen von ihrer Wiege, nämlich seit ihrer Niederlassung in Wien vor 100 Jahren, entrollt. Ein anderes Jubiläum zeigt uns den Lebenslauf des hochwürdigsten Herrn Dr. Gregor von Govrik, des gegenwärtig regierenden General-Abtes und Erzbischofs, der seit seiner Priesterweihe die mannigfachen Pflichten seines Standes jederzeit getreulich erfüllte und nun als Jubelabt und reich an hohen Verdiensten seiner Kongregation zur Zierde gereicht. Im dritten Jubiläum endlich wird uns die 25jährige Tätigkeit der armenischen Monatsschrift „Handes Amsorya“ in Erinnerung gebracht.

Es war nicht möglich, diese für die Kongregation so bedeutungsvollen Gedächtnistage mit Stillschweigen zu übergehen. Sie wurden demzufolge nach Möglichkeit feierlich begangen. Die an den Jubiläumstagen vom 8. September und 5. November gehaltenen Festreden werden nicht sobald verhallen.

Doch die Mechitharisten-Kongregation begnügte sich nicht mit dem allein; sie wollte diese freudigen Erinnerungen durch ein würdiges Denkmal für kommende Zeiten verewigen. Von dieser edlen Absicht durchdrungen, beauftragte dieselbe die Redaktion des „H a n d e s A m s o r y a“, an die Errichtung eines literarischen D e n k m a l s heranzutreten, in welchem zur Darstellung kämen: 1 Die 100jährige Tätigkeit der Kongregation; 2. die 25jährige Geschichte des „H a n d e s A m s o r y a“ sowie seinen Einfluss auf die armenische Literatur und 3. eine Sammlung von literarischen Beiträgen unter Mitwirkung sowohl ihrer Mitarbeiter wie auch aller europäischen Armenisten, deren Arbeiten dieses Blatt stets interessant machten.

Das war der Ausführungsplan des zu verfassenden H u s c h a r d z a n s[1].

Mit Freuden übernahm nun die Redaktion diesen ehrenden Auftrag. Es wurden alle bekannten europäischen Armenisten zur Teilnahme eingeladen, weil wir von dem Wunsche beseelt waren, auch diejenigen, die lange Zeit nichts von sich hören liessen, dadurch zu neuerlicher Tätigkeit anzuregen.

Mit Genugtuung können wir bekennen, dass wir in unserer Erwartung nicht getäuscht wurden. Fast alle haben unserer Bitte sehr gerne Folge geleistet.

[1] *Յուշարձան, d. h. Denkmal. Das armenische Wort haben wir in dieser Transkription angegeben, anstatt Y o u š a r j a n, um die Aussprache und Zitation zu erleichtern..*

Von manchen wenigen wie P. Dashian, den Professoren Marr, Teza, Macler, Saruchanian und anderen finden die Leser die Namen in diesem Bande nicht. Wegen Kürze der Zeit oder dringenden Beschäftigungen wurden sie gezwungen, ihr gütiges Versprechen der Teilnahme zurückzuziehen. Ihr guter Wille mag die Tat ersetzen. Allen sei aber hiemit unser Dank öffentlich abgestattet.

Wir sind trotz alledem hocherfreut, dass es uns gelungen ist, in dieser Festschrift eine so grosse Anzahl sowohl nationaler wie auch fremder Persönlichkeiten von gutem Namen zu gemeinsamer Geistesarbeit zu vereinigen. Sie alle sind sprechende Zeugen von dem ungewöhnlichen Interesse, das für das Studium der armenischen Sprache heutzutage allerorten herrscht.

Ein Umstand muss besonders hervorgehoben werden, nämlich dass die weitaus grösste Zahl der europäischen Armenisten aus deutschen Zungen besteht, was zur Annahme veranlasst, dass die Zukunft der armenischen Philologie bei den germanischen Völkern liegt.

Auf diese Weise erhält diese Festschrift als einzige Erscheinung auf dem armenisch-literarischen Gebiete einen besonderen Reiz; der armenischen Literatur war es nämlich bisher nicht vergönnt, ihre unermüdlichen Arbeiter in so grosser Zahl zusammengeschart zu sehen.

Es war zwar unser Wunsch, jeden literarischen Beitrag mit dem Bildnis seines Autors zu zieren, doch konnten wir ihn nicht überall ausführen, indem einige Autoren uns ihre Bildnisse aus bestimmten Gründen nicht zur Verfügung stellten.

Zuletzt ist es wohl nicht nötig, zu betonen, dass für jeden Beitrag sein eigener Autor verantwortlich ist, sowohl in Bezug auf die darin vertretenen Ansichten, wie auch die daraus gezogenen Endschlüsse. Ferner machen wir auf die Ungleichmässigkeit in der armenischen Transkription aufmerksam; wider gegenteilige Ansichten lässt sich nicht streiten.

Von den meisten Beiträgen wurden die Korrekturbögen den betreffenden Autoren zur Durchsicht zugesandt, doch trotz unserer grössten Sorgfalt haben sich hie und da Druckfehler eingeschlichen. Die gütigen Leser mögen Nachsicht üben.

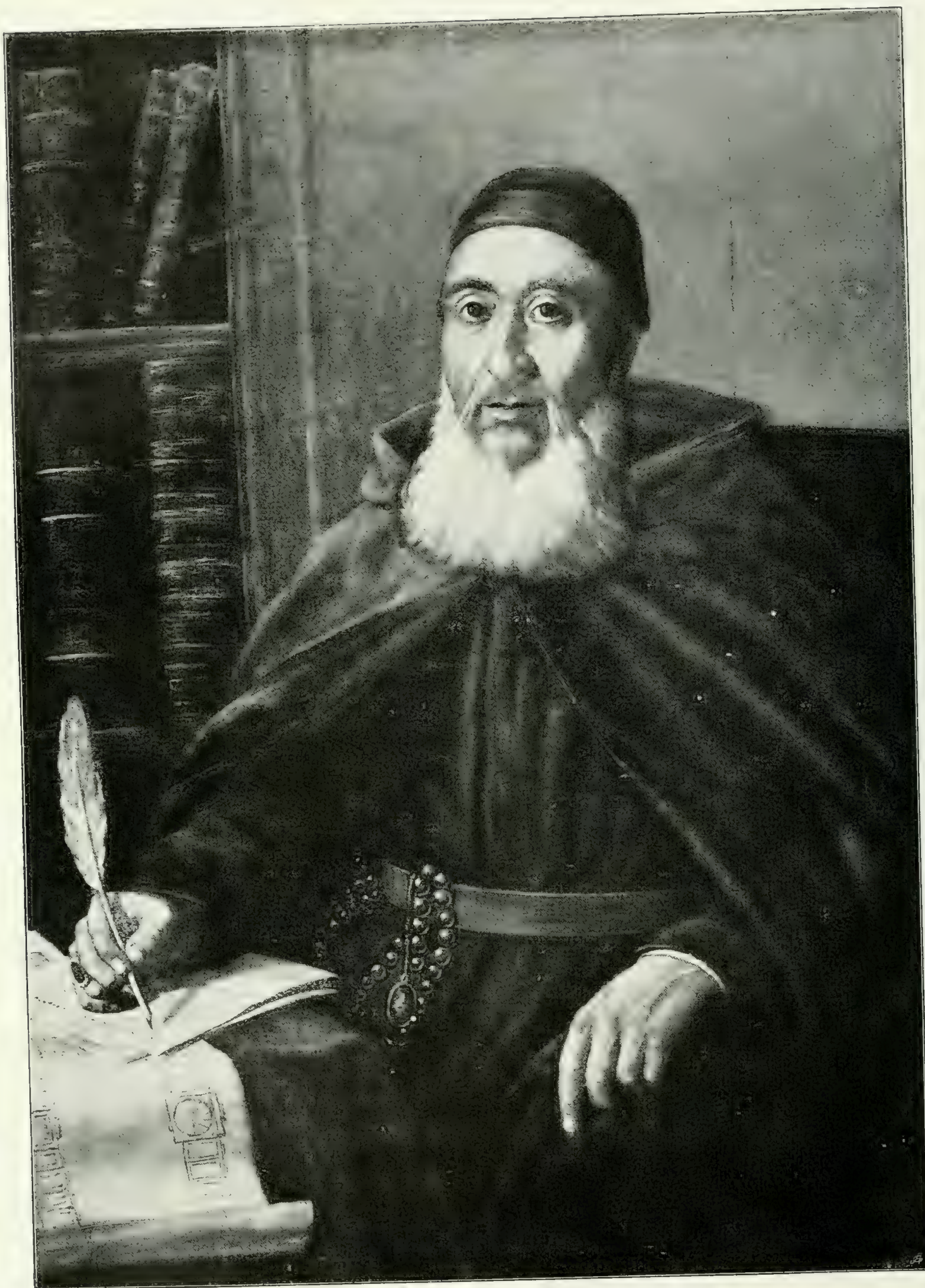
Die „Rückschau“ ist nach den besten Notizen verfasst; der erste historische Teil war bereits durch den Artikel des P. Kalemkiar in Wetzer und Welte's Kirchenlexikon, Bd. VIII, 2. Aufl., S. 1122—1137 und zum Teile durch „Abriss der Geschichte der Wiener Mechitharisten und ihrer Wirksamkeit“, Wien 1887 bekannt. Ausführliches über die Druckerei kann man in der Schrift: „Eine Skizze der literarisch-typographischen Tätigkeit der Mechitharisten-Kongregation in Wien“, Wien 1898, finden.

Möge also diese Festschrift ein mächtiger Anstoss zum Studium der armenischen Philologie sein, welcher die Mechitharisten-Kongregation stets ihr Augenmerk zugewendet hat und wozu die Monatsschrift „Handes Amsorya“ gegründet wurde.

Wien, am 6. März 1912. *P. N. AKINIAN*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ — INHALT

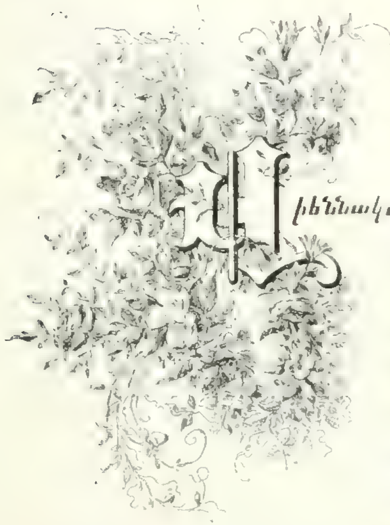
ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

1811—1911

Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութիւնն իւր առաջին հիմնադիրը կը ճանչնայ ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻՆ։

Երանաշնորհ Հայրս ծնած է Սեբաստիա (1676, Փետր. 7), համեստ ընտանիքէ մը. Հօր անունն էր Պետրոս եւ Մօրը՝ Շահրիստան։ Մանուկ, այս էր իւր մկրտութեան անունը, մատաղ հասակէն կը սիրէ եկեղեցական վիճակն եւ կը մտնէ տեղւոյն Ս. Խաչ վանքը (1691), ուր քիչ ետքը կը ձեռնադրուի սարկաւագ՝ ընդունելով անուն՝ Մխիթար, որուն նշանակութիւնը ապա պիտի հասկցուէր։

Հոն կը նուիրուի եկեղեցական գիտութեանց, որչափ միջավայրը թոյլ կու տար իրեն։ Զգալով իւր մէջ առաւել եռանդ՝ յառաջադէմ զարգանալու՝ կը փնտռէ ուսուցիչներ, բայց տեղական վարդապետներն եւ եպիսկոպոսները չէին կրնար գոհացընել իր անչափ ծարաւը. եւ ուսումնատենչ երիտասարդը կը հարկադրուի դիմել օտարութեան՝ Էջմիածին, Սեւան, յուսալով գտնել հոն իմաստնագոյն առաջնորդներ։ Մինչ մարդկօրէն յուսոյ աստղը մթագնած կը տեսնէր իւր առջեւ, ահա ի Սեւան կ'ընդունի Աստուածամօր հոգեկան խրախոյսը, որ կը խոստանայ իւր քայլերուն առջեւ պայծառ յաջողութիւն[1]։

---

[1] Կ'աւանդուի թէ ի Սեւան մինչ յուսահատ Մխիթար Աստուածամօր պատկերի մ'առջեւ երկնային օգնութիւն կը խնդրէր, ի տեսլեան կ'երեւայ Տիրամայրն, որ կ'ուղղէ Մխիթարայ խօսքերս. ԶԻՆՉ ԽՆԴՐԵՍ. որուն սքանչացած պատանին կը պատասխանէ՝ ԶԱՅՆ, ԶՈՐ ԴՈՒ ԿԱՄԻՍ, եւ Տիրամայրն ԵՂԻՑԻ ըսելով 'աներեւութանայ։ Այն պատկերը, որուն առջեւ հեղած է Մխիթար իւր իղձերը, կը ներկայացընէ Աստուածածնի պատկերս (տես էջ 2), որ լուսանկարուած է բնագրի վրայէն։

Այս երկարաժամանակեայ ուղեւորութեան առթիւ կը մտնէ ի մերձուստ յարաբերութեան մէջ լատին եկեղեցականաց՝ մանաւորապէս Յիսուսեան կրօնաւորաց հետ, որոնք կը ծանօթացընեն իրեն Եւրոպան եւ Կաթողիկէ հաւատքը. ուսկից Մխիթար կը յղանայ նոր միտք մը՝ անցնիլ Եւրոպա։ Բայց կը կասեցընեն իւր քայլերն անյա-

ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՕՐ ՆԿԱՐԸ Ի ՍԵՒԱՆ

ջող պարագաներ, եւ նա ինք զինքը կրկին Սեբաստիա կը գտնէ, ուր Ս. Խաչ վանքը կը ձեռնադրուի տեղւոյն Կարապետ եպիսկոպոսէն քահանայ (17 Մայ. 1696) եւ քիչ ետքը կ՚ընդունի վարդապետութեան աստիճանը։

Այնուհետեւ կը սկսի քարոզել ուղղափառ հաւատքը եւ դասախօսել տեղական դպրոցներու մէջ։ Այսպէսով կ՚ամփոփէ շուրջը համակիրներ, որոնցմէ ոմանք կը հետեւին իսկ իր քայլերուն։ Այս պարագան կը ծնանի իր մէջ գեղեցիկ խոր-

հուրդ մը՝ բանալ Հայ հողին վրայ վանք մը, եւ հաւաքական ուժով վաստակիլ ազգին լուսաւորութեան համար։ Բայց առ այս ոչ միայն չի գտներ իրեն ո եւ է աջակցութիւն, այլ եւ կը տեսնէ առջեւը բազմաթիւ խոչընդոտներ։

1700—1701 *ի Կ. Պոլիս սաստիկ հալածանք յարուցուած էր կաթողիկէ Հայերու դէմ Եփրեմ Ղափանցի եւ Աւետիք Եւդոկիացի պատրիարքներէն։ Մխիթար, որ նոյն ժամանակները իւր ծրագրին յաջողութեան համար Կ. Պոլիս եկած էր ձեռնտուներ գտնելու, կրկին յուսախաբ կը տեսնէ ինք զինք, բայց չի հրաժարիր իւր առաջադրածէն։ Յետ այլ եւ այլ փորձերու՝ կ'որոշէ եւրոպական հողի վրայ իրագործել զայն, ուր ապահովութեան մէջ կարելի ըլլայ պատրաստել մշակներ Հայրենի անմշակ հողին համար։*

Այս ծրագիրը կը յայտնէ իր աշակերտաց ժողովոյն մէջ, որոնց թիւը տասնի հասած էր արդէն։ Ամէնուն միաձայն հաւանութեամբ յարմարագոյն վայր կը յայտարարուի Մորէայի Մեթոն քաղաքը, որ նոյն ատեն Վենետական իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր։ Մի եւ նոյն ժամանակ բոլոր ներկաները միաբան կ'ուխտեն նուիրուիլ ամբողջապէս Աստուծոյ ծառայութեան եւ Աստուածամօր յարգութեան՝ կրօնաւորական երեք ուխտերով, կրելով իրենց անուան կից տիտղոս՝ «Որդեգիր Կուսի, Վարդապետ Ապաշխարութեան», որ այնուհետեւ Նորահաստատ Միաբանութեան կնքոյն նշանաբանը կ'ըլլայ։

Այս եղանակաւ կ'ըլլայ Մխիթարեան Միաբանութեան սկզբնաւորութիւնն ի Կ. Պոլիս, **8 Սեպտեմբեր 1701**, *Ս. Աստուածածնի ծննդեան տօնին։ Այս օրն ի յիշատակ անմոռաց, մինչեւ ցայսօր միշտ փառաւորութեամբ տօնած է Միաբանութիւնը՝ ի Վենետիկ եւ ի Վիեննա։*

Քիչ ետքը կը փոխադրուի Միաբանութիւնը Մորէա, ուր Մեթոնի մէջ կը հիմնուի վանք մը (1706) *եւ եկեղեցի մը Ս. Անտոնի նուիրուած։ Ապա Կղեմէս ԺԱ Քահանայապետի առաջարկութեամբ Մխիթար իր հիմնարկութեան կ'ընտրէ Ս. Բենեդիկտոսի կանոնները։*

Բայց կարճատեւ կ'ըլլայ նորահաստատ հիմնարկութեանս գոյութիւնն ի Մեթոն։ 1715*ին Տաճկաց եւ Վենետացւոց միջեւ ծագած պատերազմին հետեւութեամբ կը ստիպուի Մխիթար թողուլ նորակառոյց շէնքը եւ իրեն ապաւէն փնտռել Դոժերու քաղաքը։*

Յետ երկար աշխատութեանց՝ կը յաջողի Մխիթարայ 1717 *Սեպտ.* 8*ին Վենետիկի մերձակայ Սուրբ Ղազար կղզեակն ընդունիլ ի բնակութիւն։ Հոն վաղուց լքեալ հիւանդանոցի մ'աւերակներու վրայ կը կանգնէ վանք մը եւ եկեղեցի, որ մինչեւ օրս կը պահպանէ իւր գոյութիւնը։*

Հոս կ'ամփոփէ Մխիթար իւր բոլոր աշակերտները, որոնք զինքը ցկեանս **Աբբահայր** *կ'ընտրեն իրենց։ Այս պաշտօնը կը վարէ Մխիթար գրեթէ* 30 *տարի մեծ աչալրջութեամբ եւ անխոնջ գործունէութեամբ։* 1749 *Ապր.* 27*ին կ'աւանդէ ի Տէր իւր մեծանձն ոգին, թողլով Միաբանութեան* 41 *ուխտեալ քահանայ,* 13 *աշխատաւոր եղբայր եւ իւր անմահ արդիւնքը։*

Մխիթարայ մահուընէ տարի մ'ետքը ընդհանուր ժողովով (6 *Ապր.* 1750) *կ'ընտրուի Միաբանութեան ընդհ. Աբբայ՝ Հ. Ստեփանոս Վ. Մելքոնեան։*

Մելքոնեան իր ընտրութենէն քիչ ետքը ձեռնամուխ կ'ըլլայ երանաշնորհ Հիմնադրին սահմանած կարգերը փոփոխել. սակայն իւր այս նորաձեւութիւններով յառաջ կը բերէ երիցագոյն միաբանից մէջ դժգոհութիւն։ Եօթը տարի կը հետապնդէ ի գլուխ իւր կազմած Սահմանադրութիւնը Հռոմ հաստատել տալ, մինչեւ որ օր աւուր անոր դժգոհութիւնը կը ստիպէ միաբանները՝ ընդհանուր ժողով մը գումարել։ 1772 Մայիս 25ին կը բացուի ժողովը. ուր կը հրաւիրուի նաեւ Աբբահայրը (տակաւին չհաստատուած Հռոմէն) եւ կը խնդրուի վերահաստատութիւն եւ պահպանութիւն հին սահմանադրութեան. բայց որովհետեւ կարելի չըլլար համաձայնութիւն մը գոյացընել, Մելքոնեան վար կ'առնուի եւ կ'որոշուի նոր Աբբայի ընտրութեան ձեռնարկել. բայց դեռ նոր նիստը չբացուած՝ Մելքոնեան կը դիմէ արտաքին ուժի եւ քաղաքին Արքեպիսկոպոսի միջամտութեան. կը փորձէ զինուորական զօրութեամբ ստիպել իւր հպատակներն ի հնազանդութիւն իւր կամաց։

Երկու Միաբաններ — Հ. Աստուածատուր Վ. Բաբիկեան եւ Հ. Մինաս Վ. Գասպարեան — որոնք ժողովոյն որոշմանց վրայ հաստատուն կը մնան, զինուորական ուղեկից գնդով արտաքսման կը հանուին։ Ասոնք կը յաջողին Տրիեստ ցամաք ելել։

Սակայն ի Ս. Ղազար այսու խաղաղութիւնը չի վերահաստատուիր. երկու միաբաններու կրած անցքը տեսնելով Մխիթարայ դեռ կենդանի աշակերտներն եւ ուրիշ միաբաններ, ինքնակամ կը հետեւին աքսորեալներուն՝ Կ. Պոլիս երթալու պատրուակաւ ի Տրիեստ ցամաք ելլելով։

1773 *Մայիս* 19*ին կը հաւաքուին ի մի, երբ կը յիշեն երիցագոյններէն ոմանք թէ Մխիթարայ ծրագրին մէջ կար Տրիեստ վանատուն մը բանալ, եւ կ'որոշեն միաբան այս միտքը իրագործել։ Առ այս նաեւ Տրիեստի եպիսկոպոսն եւ քաղաքապետութիւնը կը շնորհեն իրենց ամէն դիւրութիւն։*

Երբ այս ամէն անցքերու համբաւն կը լսեն Առաքելութեան մէջ գտնուող միաբանները, Պոլիս հաստատուած չորս ծերագոյն միաբաններու առաջնորդութեամբ իրենք զիրենք կը հրատարակեն Տրիեստեանց համակարծիք եւ անդամ նոյն վանատան. այսպէս իրենց հետ կը միաբանի Եղիսաբեթուպոլսոյ (Պաշպալով) ամբողջ առաքելութիւնը։ Այսով Տրիեստեան միաբանից թիւը կ'աճի 19 *քահանայի, իսկ Վենետիկի տան անդամ կը մնան* 10 *տեղական, եւ* 3 *Արեւելք գտնուող քահանաներ՝ ընդ ամէնը* 13։

Տրիեստեան Միաբանք կ'որոշեն այժմ առաջին անգամ՝ կոչուիլ պաշտօնապէս ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ յանուն երանաշնորհ Հիմնադրին, մինչ յառաջագոյն սովոր էին անուանուիլ՝ **Անտոնեան** *կամ* **Հայ կրօնաւորներ**։

Արագ կը սկսի ծաղկիլ Միաբանութիւնը։ Աւելի հովանաւորութիւն ունենալու համար՝ Միաբանք կը դիմեն նաեւ Աւստրիական արքունիքը, երբ պետութեան վարչութիւնը կը գտնուէր Մարիա Թերեզիա իմաստուն կայսրուհւոյն ձեռքը։

Կայսրուհին Մարիա Թերեզիա լաւ կը վերաբերուի դէպ ի Մխիթարեան Հայրերը։ Կը խոստանայ իրենց մեծամեծ առանձնաշնորհումներ, եւ 1775, *Մայ.* 30*ին կու տայ* 53 *յօդուածներէ բաղկացած Արտօնագիր մը, ուր Մխիթարեան Միաբանութիւնը իբրեւ* **Աւստրիական կարգ** *նաեւ քաղաքականօրէն կը ճանչցուէր, կը տրուէր անոր յատուկ երկրաբաժին մը, հանդերձ թոյլտուութեամբ՝ կառուցանելու անոր վրայ Վանք, ժողովրդապետական եկեղեցի (Հայոց եւ Արեւելեան ազգաց համար),*

Տպարան մը եւ Դպրոց, եւ տեղայի Հայերուն հետ հայկական համայնք մը կազմել, որուն միեւնոյն ժամանակ շատ մը վաճառականական եւ քաղաքացիական իրաւունքներ կը շնորհուէին։ Այս Արտօնագրի հիման վրայ Մխիթարեան Միաբանք կը նկատուէին նաեւ Աւստրիական հպատակ, եւ կը ստանային լիուլի ազատութիւն ներքին գործոց վարչութեան եւ դիւրութիւններ Արեւելքի հետ յարաբերութեան համար[1]։

Ճոխացած այսպիսի առանձնաշնորհումներով՝ սկսաւ Միաբանութիւնն իւր գործունէութիւնը՝ աշակերտներ կրթելով, Տպարանի միջոցաւ, կրթիչ եւ ուսումնական գրքեր հրատարակելով եւ առաքելութեամբ յԱրեւելս։

Այն տարին, երբ Մխիթարեան Միաբանութիւնը կը հաստատուէր ի Տրիեստ, Յիսուսեան ընկերութիւնը կը բարձուէր։

Ընկերութեան անշարժ կալուածներն յաջորդնիս գրաւուեցան։ Մարիա Թերեզիայի Մխիթարեանց տուած Արտօնագրին համաձայն այս ստացուածքները կրնային գնել Մխիթարեանք. եւ արդեամբք ալ գնեցին մեծ մաս մը։ Բայց ասոնք Միաբանութեանս համար մեծ դժբախտութիւն եղան, այնու որ պարտքի տակ ինկան, եւ ստիպուեցան նոյն իսկ օրապահիկ հացին վրայ մտածել. որուն հետեւութեամբ քանի մ'անձինք հեռացան Միաբանութենէն եւ ուրիշներ Վենետիկ վերադարձան։

Տրիեստեան Միաբանք որչափ ալ բաժնուած էին Վենետիկէն եւ Մարիա Թերեզիայի արտօնագրին հիման վրայ պետութեան առջեւ բոլորովին ուրոյն Միաբանութիւն մը կը նկատուէին, սակայն իրենց դիտաւորութիւնն ի սկզբանէ անոր՝ զատ Միաբանութիւն մը կազմել չէր։ Իրենց նպատակ ունէին Մելքոնեանի մահուընէն ետքը միաձայն հաւանութեամբ երկու կողմն՝ ընտրել նոր Աբբայ մը եւ միանալ։ Այս վախճանաւ ալ ի սկզբան ժամանակ մը (1773—1803) *կառավարուեցան Պոլսոյ չորս երիցագոյն վարդապետներէն, Տրիեստի մէջ իբր տեղական Մեծաւոր վարդապետ մ'ունենալով, որուն ընտրութիւնն երեք տարի անգամ մը կը կատարուէր եւ պետութեան առջեւ Միաբանութեան ներկայացուցիչն էր։ Այս դրութեամբ բնականաբար յաճախակի փոփոխութեան կ'ենթարկուէր Միաբանութեան գլուխն եւ գործերն կաղ ի կաղ կ'ընթանային։ Բայց* 1799, *Հոկտ.* 4*ին, երբ վախճանեցաւ Մելքոնեան եւ ընտրուելով ընդհ. Աբբայ՝ Ստեփանոս Ագոնց, երկու կողման մէջ՝ հակառակ քանի մը փորձերու, կարելի չեղաւ համաձայնութիւն յառաջ բերել, Տրիեստեան Հարք* 1803, *Մայիս* 3*ին ընդհանուր ժողովի մէջ որոշեցին ուրոյն ընդհանրական Աբբայ մ'ընտրել, եւ ընտրուեցաւ Հ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԲԱԲԻԿԵԱՆ* (*ծն. ի Ջուղայ,* 5 *Աւգ.* 1738), *որ իբրեւ երիցագոյն երկար ժամանակ առաջնորդ եղած էր եւ երեք տարի յառաջ Պրոպագանդայէն տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոս Էջմիածնի անուանուած, Պիոս Է.էն հաստատուած եւ* 1800, *Յունիս* 8*ին օծուած էր։ Ասով* **Տրիեստեան Մխիթարեանք** *անուամբ՝ վերջնականապէս զատ Միաբանութիւն մը կազմուեցաւ, եւ իբրեւ այնպիսի ճանչցուեցաւ թէ Ս. Աթոռէն եւ թէ Աւստրիական կառավարութենէն։*

Բաբիկեան նոր ուժով իրեն գործ ըրաւ նախ Միաբանութեան դրամական վիճակն բարեկարգել, մանաւանդ որ պարտատէրներն օր աւուր իրենց հաշիւն հատուցանել կը ստիպէին։ Բայց այս չի յաջողէր իրեն շուտ ի գլուխ հանել, մինչեւ 1810*ի քաղաքական փոփոխութիւնք։*

---

[1] *Հրովարտակին ամբողջական թարգմանութիւնը տես* ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1889, էջ 92-94։

Այս տարին գժբախտ տարի մ՚էր Աւստրիայի համար։ Պրեսբուրգի խաղաղութեամբ (1805) Տրիեստ կը տրուէր Նապոլէոն Ա.ի, որ զայն կը միացընէ Իլլիրիայի նորահաստատ թագաւորութեան, որուն հրամանատար կը կարգուի Մարմոն (Marmont) մարշալը։

Քաղաքական հանգամանքներու այս յանկարծական փոփոխութիւնք աւելի կը դժուարացընեն Մխիթարեանց արդէն դժնդակ դրութիւնը, մանաւանդ այնու որ նոր

ԳԵՐ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԲԱԲԻԿԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Աբբահայր

իշխանութիւնը վանականութեան հակառակ քաղաքականութիւն մ՚ունէր։ Տրիեստեան Հարք իբրեւ աւստրիական հպատակ՝ նոր նուաճողէն չէին կրնար յուսալ բարեացակամ վերաբերութիւն, եւ այն այնպիսի խառնակ ժամանակ մը, երբ իրենց հակառակորդներն եւ նախանձորդներն ամէն քար կը շարժէին Միաբանութեան քայքայման համար։ Ս. Ղազարու Հարք՝ իբրեւ օսմանեան հպատակ, եւ վանական հաստատութիւնն՝ իբրեւ “Հայկական Ակադեմիայ„, գտան Նապոլէոնի գթութիւնը եւ խնայուեցան։ Ի սկզբան նաեւ Տրիեստեան Մխիթարեանք յաւ աչօք նկատուեցան։

Բայց Մարմոն ունկն դնելով հակառակորդաց անվերջ զրպարտութեանց, Դեվալ (Deval) գործակալի ձեռքով հակառակ գործեց Մխիթարեանց։ Դեվալ, որ Կ. Պոլսոյ հայ կաթոլիկներէն մօտ գտնուած Տրիեստի Միաբանութեան պարտաթղթերն ի մի հաւաքած էր, իբրեւ թէ Միաբանութիւնը սնանկացած ըլլար, աճուրդի հանեց Միաբանութեան անշարժ կալուածներն եւ ոչինչ գնով մը ստացաւ (1809—10)։

Բաբիկեան տեսնելով որ Դեվալ նաեւ վանքին եւ եկեղեցւոյն ձեռք պիտի երկնցընէ, կ'որոշէ բողոքել ուղղակի Նապոլէոնի։ Այս նպատակաւ առած հետը քահանայ մը կ'երթայ Միլան, ուր կը գտնէ փոխարքայն՝ Եւգինիոս, որ սիրով կը լսէ զինքը եւ կը խոստանայ ամէն օգնութիւն։ Բայց Եւգինիոսի եւ Նապոլէոնի միջեւ ծագած գժտութիւնք առ ժամն կը կասեցնեն գործադրութիւնը։ Բաբիկեան ճամբու վրայ էր, երբ նոյն միջոցին Մարմոն մարշալէն կը հանի Եւգինիոսի թուղթ մը, որուն համաձայն Բաբիկեան Տրիեստ պիտի դառնար եւ անկէ նաւ նստած պիտի մեկնէր Արեւելք. չկարենալով անզօր ընել հրամանը, Եւգինիոս խորհուրդ կու տայ, ելլել իր նահանգէն, եւ Բաբիկեան իբրեւ Աւստրիական հպատակ՝ քայլերը կ'ուղղէ Վիեննա, ուր ի մեծ զարմանս կը գտնէ Միաբանութեան ընդհ. Գործակալը՝ Հ. Արիստակէս Ազարեան։ Ազարեան եկած էր կայսեր օգնութիւնը խնդրելու, եթէ Միաբանութիւնը Վիեննա փոխադրուի։

Վիեննայի իշխանաշուք Արքեպիսկոպոսը (Fürsterzbischof), Գրաֆ Հոհենվարտ (Hohenwart), որ իբրեւ Տրիեստի երբեմնի եպիսկոպոս անձնապէս կը ճանչնար զԲաբիկեան եւ Մխիթարեան Միաբանութիւնը, ջերմագին հայրական ընդունելութիւն ցոյց տուաւ իրենց։ Եպիսկոպոսին եւ սեղանաւոր (Wiener Bankier) Սմիթմէրի նպաստաւորութեամբ, որոնք օրապահիկ հացին կարօտ Մխիթարեանց ձեռնտու եղան յամենայնի, երեք Մխիթարեանք քաղաքին Սերվիտ կոչուած կրօնաւորաց քով առժամանակեայ բնակութիւն ընդունեցան. բայց աստի թոյլ տրուեցաւ իրենց Ս. Ստեփանոս Մայր Եկեղեցին օրըստօրէ պատարագել։ Անոնց միջնորդութեամբ ծանօթացան նաեւ Հոգեւոր իրաց պետական Խորհրդական ֆոն Լորենցի եւ Միացեալ արքունի գանձուն Խորհրդական Գրուբերի հետ։

Այսպէս կը սպասէին Կայսեր դարձին, որ նոյն ատեն ճանապարհորդութեան վրայ էր։

Մինչ այս մինչ այն՝ Մխիթարեանց Վանքն ու Եկեղեցին ի Տրիեստ կը յափշտակուէին, ինչքերն ու ստացուածքներն աճուրդի կը հանուէին, նոյն իսկ եկեղեցական անօթները չէին խնայուեր. միաբանք կը ստիպուէին աշխարհական քահանայ դառնալ եւ իբրեւ աւստրիական հպատակ եւ կարօտ հացի կը հալածուէին քաղաքէն — Արեւելք կամ Հունգարիա (1810, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր)։ Այնպէս որ այլ եւս ի Տրիեստ վանքը կրկին ձեռք բերելու յոյսը կը մարի բոլորովին[1]։

Միաբաններէն չորսը հետիոտս Վիեննա կ'ուղեւորին։ Ձիլլի քաղաքագիւղը կը պատահին Կայսեր՝ Փրանկիսկոս Ա.ի եւ կը խնդրեն նորին Վեհափառութեան օգնութիւնը. Կայսրը կը խրախուսէ, եւ կը յանձնէ որ երթան Գրաց եւ սպասեն հոն

[1] Ե. Բորէ 1837ին քննելով ի Տրիեստ Պաշտօնարանի վաւերագիրներու վրայէն Մխիթարեանց եղած այս անարդար վարմունքը՝ վնասին գինը կը դնէ 1,000,000 Ֆր. չհաշուելով Մատենադարանի եւ այլ շարժական իրաց կորուստը։ Դիւանը, Գրատան եւ այլ շարժական իրաց մէկ մասը կը յաջողի Միաբանութեան ծածկել բարեկամաց քով եւ ապա Վիեննա փոխադրել։

իրեն։ Մինչ վերջը կը հանէ Կայսրը Գրաց, եւ սիրալիր ընդունելով պանդուխտ Մխիթարեանները՝ կը յայտնէ որ մինչեւ իւր Վիեննա հասնիլը մնան Գրաց. եւ կը յանձնէ զանոնք քաղաքին եպիսկոպոսին, որ Թագաւորական ծախիւք խնամէ զանոնք։

Երբ կայսրը Վիեննա կը ժամանէ, անձամբ տեղեկութիւն կը հարցնէ Մխիթարեանց մասին. նոյն միջոցին կը յանձնուի Կայսեր ձեռքը Աբբահօր աղերսագիրը, զոր կ՚ընդունի սիրով եւ կը խոստանայ իւր կողմանէ ամէն օգնութիւն։ Ութ օր ետքը Ֆոն Լորենց խորհրդականը կը շնորհաւորէ Հ. Ազարեանի՝ իրաց յաջողութիւնը եւ կը խաւրէ Արքեպիսկոպոսին։ Սա նոյնպէս կը շնորհաւորէ իրաց յաջող ելքը։

Հ. Բաբիկեան իւր խնդրագրին մէջ յայտնած էր արդէն, թէ Մխիթարեան Հայք առանց բնաւ ըլլալու Տէրութեան, իրենց սեպհական քրտինքով (Վիեննա Տպարանի մը հասոյթով, Արեւելք իրենց դպրոցներու վաստակով) պիտի ջանան հոգալ իրենց օրապահիկը։ Այս պայմանը մանաւորապէս յաջողութիւն տուաւ իրաց ժամանակ մը, երբ թոյլ չէր տրուեր որ եւ իցէ նոր Կարգի՝ ի Վիեննա կայան ունենալ։

Անարատ Յղութեան տօնի նախատօնակին (7 Դեկտ. 1910) Կայսրը յայտարարեց թէ յօժար է ինքը Մխիթարեան Հարց խնդիրը կատարել, եւ 1811 Յունուար 8ին Բաբիկեան Արքեպիսկոպոսին յանձնուեցաւ կայսերական հրովարտակը, որ կու տար իրենց ի բնակութիւն քաղաքին Am Platzl կոչուած արուարձանին մէջ վաղուց լքեալ՝ Վեղարաւոր կրօնաւորաց (capucin) խարխուլ Վանքն ու Եկեղեցին։ 1811 Փետր. 16ին յանձնուեցաւ վանքն իրենց. որ երկու տարի ետքը փոքրիկ գումարով մը սեփականութիւն եղաւ Միաբանութեան։

Փետրուար 18ին Արքեպիսկոպոս Բաբիկեան մեծ շուքով՝ արքեպիսկոպոսական թագով եւ գաւազանով ելաւ Թափորաբար Սերվիտներու վանքէն՝ եկաւ Վեղարաւորաց վանքը, ուր հայրապետական ձայնաւոր պատարագ մատոյց։ Նոյն օրն ի մեծ ուրախութիւն հասան Վիեննա նաեւ Գրաց դադարող չորս միաբանները։

Ահա այս օրը բախտ կ՚ունենայ Միաբանութիւնս 100 տարի ետքը տօնել ուրախութեամբ։

Երբ ժողովուրդը տակաւ տակաւ Հարց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ, Միաբանութեան յետին չքաւորութիւնը քիչ քիչ մեղմիլ սկսաւ. այլ եւ այլ կողմերէ կը բերուէին ուտելիքներ եւ կահ կարասիք։ Առ այս Միաբանութեանս պահապան հրեշտակն եղաւ յատկապէս Փրկչական (rédemptoriste) կրօնաւորն Սուրբ Կղեմէս Մ. Հոֆբաուէր (Hoffbauer). որ ամէն օր առտու կանուխ Մխիթարեանց վանքը կու գար խոստովանանք լսելու եւ քարոզելու, որով ժողովուրդը, որ ի սկզբան մօրուաւոր արեւելցի օտարածէս եւ օտարալեզու կրօնաւորներէն կը խորշէր, համակրիլ սկսաւ։

Շուտով սկսաւ դարձեալ ծաղկիլ Միաբանութիւնը։ Արեւելքէն բերուեցան պատանիներ, բացուեցաւ կղերանոցը։ 1811ի մէջերը բացուեցաւ նաեւ Մխիթարեան Տպարանը՝ որուն երախայրիքն եղաւ “Վարք Ս. Կուսին,,՝ լոյս տեսած 1812ի սկիզբը։

1817ին Բաբիկեան Աբբահայր Վիեննայի Առաքելական նուիրակ՝ Կարդինալ Սեւերոլի հետ եւ ընկերակցութեամբ իւր քարտուղար Հ. Արիստակէս Ազարեանի՝ կ՚երթայ Հռոմ, Միաբանութեան խնդիրները կարգի դնելու եւ յարաբերութիւնք Պրոպագանդայի հետ վերստին հաստատելու։

Բաբիկեան ընկճած այլ եւս 85ամեայ ծերութեան բեռան տակ՝ կ'առաջարկէ ընտրել ընդհանուր տեղակալ մը, որ կարենայ յառաջ վարել Միաբանութեան ծանրահոգ գործերը. առ որ առաւել կը նկատուի ընդհ. Գործակալն Հ. Արիստակէս Ազարեան: Երկու տարի ետքը կը վախճանի Տէր Բաբիկեան Աբբահայր (18 Ապր. 1825)՝ զոհած իւր բովանդակ կեանքը Մխիթարայ Տան համար, որուն վերստին ծաղկիլը բախտ ունեցաւ տեսնել հրճուանօք:

Յաջորդ տարին (19 Ապրիլ 1826) կ'ընտրուի ընդհ. Աբբահայր Հ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱԶԱՐԵԱՆ (ծն. ի Կ. Պոլիս, 28 Յուլիս 1782), որ 1827,

ՏԷՐ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱԶԱՐԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Աբբահայր

Յունուար 23ին Լեւոն ԺԲ. Քահանայապետէն կ'անուանուի Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ: Իրեն կը պարտի Միաբանութիւնս իւր արագ, նիւթական եւ մտաւոր բարգաւաճումը:

Ազարեան օժտուած գեղեցիկ յատկութիւններով, խոհեմ եռանդեամբ եւ գործունեայ ձեռներէցութեամբ, իբրեւ Աբբահայր եւ իբրեւ եկեղեցական բարձր Աստիճանաւոր՝ ունէր ընդարձակ ասպարէզ գործունէութեան, որ եւ ի վիճակի ըրաւ զինքը թէ՛ իւր Միաբանութեան, թէ՛ իւր Ազգին, եւ թէ՛ ընդհանուր Եկեղեցւոյ եւ Աւստրիական պետութեան համար արդիւնալից հանդիսանալու:

Իւր բարձր կարողութեամբն եւ ընդունակութեամբը մտաւ անձուկ յարաբերութեան մէջ արքունիքի հետ (— իբրեւ Կայսեր կրական գաղնի Խորհրդական եւ իբրեւ Ասպետ կարգին երկաթեայ թագին Ա. աստիճ. եւ Կայսրուհւոյն խոստովանահայր). եւ Մխիթարեան անունը սիրելի ընծայեց Մայրաքաղաքիս եւ ընդհանուր աշխարհի։ Իբրեւ այսպիսի Միաբանութիւնն իրաւամբ կը ճանչնայ զինքը այսօր իւր երկրորդ հիմնադիրը։

Այս տեղ համառօտ գծերով միայն կը բաւականանք տալ իր գործունէութեան պատմութիւնը՝ մանրամասնութեանց համար յանձնելով կարդալ Արքունի խորհրդական եւ ծանօթ Պատմագիր Փ. Հուրտէրի գրած ընդարձակ կենսագրութիւնը[1]*։*

Իբրեւ Հայր Միաբանութեան՝ Ազարեան իւր առաջին գործն ըրաւ Միաբանից թիւը բազմացնել, անոնց բարձր կրթութիւն մը տալ, եւ բարւոքել Միաբանութեան նիւթականը։ Վեղարաւորաց խարխուլ վանքը անձուկ նկատուելով օր ըստ օրէ աճող Միաբանութեան համար, իւր փոքրիկ կալուածն Սիցենթալ ծախեց, որ հեռու էր, եւ գնեց հին Փրանկիսկեանց վանքին աւերակներն ի Կլոստէրնոյբուրգ որ Դանուբի ափունքը կը տարածուէր։ Հոն կառուց նոր բնակարան մը եւ Մատուռ մը. 1830, Մայ. 1ին աւարտած էր արդէն շինութիւնը, որուն հիմնաքարն — օրհնուած Քահանայապետական նուիրակ Սպինոլայէն — դրաւ յանուն Կայսեր՝ Փ. Կարլ (Franz Karl) *Արքիդուքսը Սեպտեմբեր 10ին։ Հոս բնակեցան կղերականք մինչեւ 1838, երբ Մայր Վանքին շինութիւնն աւարտեցաւ։ Անկէ ետքը իբրեւ ամարանոց կը գործածուէր։*

Շատ փափաքելի էր Միաբանութեան Մայր Վանքի շինութիւնը. բայց դրամական նեղութիւնը թոյլ չէր տար այս մասին մտածել առ ժամն։ Զյուսացուած պարագայ մը սակայն տուաւ իրեն համարձակութիւն նոյնին ձեռնարկելու։

1835 *Մարտ* 11*ին Վիեննայի Ս. Ուլրիխ արուարձանին մէջ, ուր կը գտնուէր նաեւ Միաբանութիւնը, հրդեհ մը կը ծագի. այս առթիւ քաղաքին շինութեանց հոգաբարձութիւնը փայտաշէն եւ հին տներն քննութեան կ՚ենթարկէ. երբ երկիւղալի կը համարուի նաեւ հին Վեղարաւորաց խարխուլ վանքը, եւ անհրաժեշտ կը տեսնուի անոր ի հիմանց նորոգութիւնը։ Ազարեան իրեն յատուկ ձեռներեցութեամբ կը սկսի շինութիւնը հսկայ ծրագրով, որ եւ մէկ ու կէս տարիէն կ՚աւարտի։*

Հիմնաքարի դրութեան համար կը հրաւիրուի կայսրը Փերդինանդ։ Նորին Վեհափառութիւնը սիրով կը բարեհաճի, եւ 1838, *Հոկտ.* 18*ին ընկերակցութեամբ Մարիա Աննա կայսրուհւոյն կու գայ վանքը։ Բարձր հիւրերը՝ իրենց հետ ունենալով արքունիքէն Կարլ, Լուդվիգ, Վիլհելմ Արքիդուքսերն ու Դուքս* von Lucca*ի որդին՝ կ՚առաջնորդուին Հանդիսավայրը։ Հանդիսութիւնը կը բանայ Արքեպ. Ազարեան վառ ճառով մը լատիներէն լեզուաւ։ Ապա կը դնէ Կայսրը հիմնաքարը, զոր օրհնած էր Իշխան Ալտիերի, քահանայապետական նուիրակը՝ առընթերակցութեամբ Արքունի Ժողովրդապետին եւ Շոթնգւոց Աբբային։ Հանդիսութենէն ետքը հիւրերը կ՚առաջնորդուին Տպարան, ուր առաջին մամուլը կ՚ընծայէ Կայսեր հան-*

---

[1] FRIEDRICH von HURTER: Aus dem Leben des hochwürdigsten Herrn Aristakes Azaria, Generalabtes der Mechitharisten-Congregation etc. Wien 1855. Հմմտ. Եւրոպա Շաբաթաթերթ, 1855, էջ 82—84։

գխաւթեանց յարմար բանաստեղծութիւն մը։ Երկրորդը լատիներէն ուղերձ մը. Անցած 25 տարուընէրն ի կարգին՝ երբ Հիւբերը կը ծանէնան, կը տպեն Ար օրհնէ ըսպասաւորիդ տողեր 25 լեզուաւ։ Ի վերջոյ կը տրուի Հիւբերուն ընծայ մը, որմէ ետքը յայտնելով Կայսրը իր գոհունակութիւնը կը նուիրէ Ազարեան Աբբահօր Ադամանդազարդ (Brillant) մատանի մը եւ մեծագին Լանջախաչ մը (Brustkreuz)։

Նոյն տարին (1838) կը մտնեն միաբանք Նորակառոյց Վանքը, ուր կը սկսին աւելի եռանդեամբ պարապիլ վանական եւ գրական գործունէութեան։ Ազարեան իբրեւ

ԳԵՐ. ՅԱԿՈԲՈՍ ՓՈՇԱՃԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Աբբահայր

ուսումնասէր եւ բանիմաց անձնաւորութիւն, գիտէր լաւ առաջնորդել իւր հպատակները, խրախուսել դէպ ի յառաջ եւ գնահատել բարի վաստակը։ Իւր աբբայութեան շրջանը կը համարուի Միաբանութեանս ոսկեդարը. երբ ծաղկեցան ուսումնական համբաւով յայտնի անձնաւորութիւնք, որոնց վրայ տարբեւ պիտի խօսինք համառօտիւ։

Իւր բարձր միջամտութեամբը կը դադրի 1828—1829ին Կ. Պոլիս կաթոլիկէ Հայերու դէմ յարուցուած հալածանքը, եւ իւր միջնորդութեամբն ունե-

յան կաթողիկէ Հայերը ի Կ. Պոլիս անկախութիւն եւ անկախ նուիրապետութիւն։

Բազմարդիւն կեանքը կը կնքէ Ազարեան 1855, Մայ. 5ին, սուգի մէջ թողլով ու հասարակ Եկեղեցին, Միաբանութիւնը, Ազգն եւ Աւստրիան։

Ազարեանին յաջորդ կ՚ընտրուի (1855, Աւգ. 6ին) Հ. ՅԱԿՈԲՈՍ Վ. ՊՕՂԱՃԵԱՆ (ծնած Անկիւրիա 1808, Նոյ. 30). որ նոյն տարին Պիոս Թ. Քահանայապետէն կը յորջորջուի եպիսկոպոս Կեսարիոյ։

Պօղաճեան աշխատեցաւ մանաւորապէս որ Միաբանից թիւը բազմնայ. բարւոքի Միաբանութեան նիւթականը, Հայաստանի եւ գաղթականութեանց մէջ վանատուններ եւ դպրոցներ բացուին։ Ու յաջող էին իւր քայլերը Աբբայութեան առաջին 15 տարիները. հաստուցուեցան Միաբանութեան հին պարտքերը, բացուեցան վանատուններ եւ դպրոցներ ի Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա, Տրիեստ, Պարսկաստան եւն։

Վեղարաւոր կրօնաւորաց Եկեղեցին, որ մինչեւ նոյն ժամանակ տակաւին կանգուն կը կենար եւ կը գործածուէր, խախտած ըլլալով՝ ապահովութենէն փակուած էր։ Պօղաճեան կը ձեռնարկէ անոր ի հիմանց շինութեան (1870), վար կ՚առնուի հինը եւ կը բարձրացուի նորը՝ ընդարձակ թեւ մը, ուր են այժմ Եկեղեցին, Աբբայարանը, Դպրոցն եւ Մատենադարանը, որ կ՚աւարտի 1874ին։

Նոր շինութիւնը կը խախտէ Միաբանութեան բովանդակ նիւթական դրութիւնը, որ եւ ներքնոյն վրայ անազդեցիկ չի մնար։

Հազիւ սկսած էր շինութիւնը՝ ահա կը ծագի 1870ի պատերազմը. երբ անակնկալ կերպով գինը կ՚եռապատկուի, գործաւորաց թիւը կը նուազի. կը խանգարուին բոլոր հաշիւները . . . ։ Որուն հետեւութեամբ կը ստիպուի Միաբանութիւնն ստացուածներ, նոյն իսկ Տպարանը, Վիեննայի մէջ Գրավաճառանոցը, Կլօստէրնայբուրգի ամարանոցը, Հռոմի կալուածը եւն. որուն կը յաջորդէ ժամանակ մը՝ գործունէութեան ձմեռ, կը փակուի Կ. Պոլսոյ դպրոցը եւ կը նուազի կղերական աշակերտաց թիւը։

Բայց Միաբանութիւնը գիտցաւ յլնթացս ինք զինքը կանգնել վերստին։

1883, *Հոկտ. 1ին ալեւորեալ վախճանեցաւ Պօղաճեան։ Բախտը միշտ տխուր նայեցաւ անոր ձեռնարկութեանց։*

Յաջորդ տարին՝ 1884, Յուլիս 12ին ընտրուեցաւ ընդհ. Աբբայ Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ԸՍՏԿԱՐԵԱՆ (ծն. 1843, Աւգոստոս 3ին ի Սամոշույվար Տրանսիլուանիոյ), որ երկար ժամանակ գործած էր Սայր վանքը իբրեւ նորընծայից վերակացու, Առաջնիկոյ եւ Քարասուզար։ Նոյն տարին՝ Նոյ. 9ին ձեռնադրուեցաւ տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոս Սելեւկիոյ։

Շատ բան կը յուսար իրմէ Միաբանութիւնը. բայց Աստուծոյ անքննելի նախախնամութիւնն ուրիշ կերպ տնօրինած էր իւր մասին։

Վանատուններու այցելութիւն մը տալէ ետքը կ՚երթայ Հռոմ եւ ի դարձին կը վախճանի ի Տրիեստ (1886, Յունիս 15)։

Իւր հազիւ երկամեայ Աբբայութեան ժամանակ Կ. Պոլսոյ վարժարանը կրկին կը բացուի, եւ Միաբանութեան Սահմանադրութիւնը, որ 1852ին Պիոս Թ.էն ի փորձ եւ ի քննութիւն ճանչցուած եւ 1882—84ի այլ եւ այլ ընդհ. Ժողովներու

մէջ նորանոր եղանակաւորումներով ամբողջացուած էր, Լեւոն ԺԳ. քահանայապետէն 1885 Յունուարի 23ին Համառօտագրով մը կը հաստատուի։

1886 Աւգ. 16ի ընդհ. Ժողովով կ՚ընտրուի ընդհ. Աբբայ Հ. ԱՐՍԷՆ Վ. ԱՅՏԸՆԵԱՆ (ծն. 8 Յունուար 1824 ի Կ. Պոլիս), որ 1887, Ապր. 11ին Սաղամինայի տիտղոսաւոր Արքեպիսկոպոս անուանուեցաւ։ Այտընեան[1] ծանօթ է Ազգին մանաւանդ որպէս իբրեւ քերական, լեզուագէտ եւ տեղեակ գեղեցիկ արուեստից, եւ իբրեւ արդիւնալից

ԳԵՐ. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏԸՆԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Աբբահայր

բարձր անձնաւորութիւն պատուեցաւ նաեւ եկեղեցական եւ աշխարհական տիտղոսներով, իբրեւ Աւընթերակաց Ս. Քահանայապետին, Կոմս Հռոմայ, Երէց Պալատան, Փրանկիսկոս Յովսէփայ կարգին Մեծ Խաչովն եւ Աստղով, Գ. կարգի օսմ. Մէճիտիէի եւն։

Այտընեան յառաջ վարեց իւր նախորդին սկսածը։ Ուղղեց ուշադրութիւնը

[1] Համմ. Մէնէվիշեան Հ. Գ., Կենսագրական ակնարկ առթիւ յիսնամեայ յոբելինի Գեր. Արսէն Արքեպիսկոպոս Այտընեանի կենաց եւ գործունէութեան. Վիեննա 1895. եւ ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1895, Թ. 11, 1902, Թ. 8 եւն։

բարւոքել Միաբ. նիւթականը, աշակերտաց թիւը բազմացնել եւ խրախուսել գիտական ձեռնարկութիւնները։

1887ին *հիմնուեցաւ դադրած Եւրոպա շաբաթաթերթին տեղ՝ «Հանդէս Ամսօրեայ» Ուսումնաթերթը։ Կենդանացուց Կ. Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ վարժարանները, Տպարանը յետս գնեց* (1889), *իւր օրով զրկուեցան Հայաստան առաքելութիւններ եւ* 1901*ին նորոգուեցաւ Միաբանութեան Եկեղեցին ի Վիեննա*

ԳԵՐ. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏԸՆԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդ. Աբբահայր

Վախճանեցաւ լի արդեամբք 1902, *Յուլիս* 21*ին, թողով Միաբանութեան իւր մեծ Անունն եւ արժանիքը։ Վեց տարի դատարկ մնաց աթոռը, երբ իբրեւ տեղակալ վարեց գործերը Գեր. Հ. Թադէոս Թագակիր Աբբայ Թոռնեան։*

1909 *Յուլիս* 19*ին ընդհ. Ժողովի մէջ ընտրուեցաւ ընդհ. Աբբայ Հ. ԳՐԻԳՈՐ Վ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ (ծն. ի Սամոշույվար Տրանսիլուանիոյ* 1841, *Մայիս* 14), *որ* 1910, *Մայիս* 7*ին Պիոս Ժ. Քահանայապետէն անուանուեցաւ Արքեպ. Մծբնայ եւ յաջորդ տարին պատուեցաւ Վիեննայի Քաղաքապետութենէն Կրկին ոսկեայ Սալվատոր շքադրամով։*

Գեր. Գովրիկեան, իր բազմաթիւ երկասիրութիւններով եւ երկարժամանակեայ արդիւնալից գործունէութեամբ Միաբանութեանս այլ եւ այլ վանատունները, մերթ իբրեւ Վարիչ դպրոցի, մերթ Տպարանապետ եւ Ժողովրդապետ, ծանօթ է արդէն Ազգին[1]։ Եւ իբրեւ այնպիսի կը վարէ այժմ Միաբանութիւնս մեծ աշալրջութեամբ եւ հայրական խնամով։ Եւ Միաբանութիւնս, տօնելով Նորին Գերապայծառութեան քահանայական ձեռնադրութեան (1861, Մայիս 9) եւ գրական գործունէութեան կիսադարեան յոբելեանը իր դարաւոր յոբելեանի ուրախութեան օրերուն՝ կըղձայ Ամենակարողէն ամէն երկնաւոր վարձատրութիւն եւ երկար կեանք։

ԳԵՐ. ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ
Արքեպիսկոպոս եւ ընդհ. Աբբահայր

[1] Հմմտ. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1909, էջ 225—30. 1910, էջ 195—199։

Մխիթարեան Միաբանութեան մնայուն նպատակն եղած է ի սկզբանէ հետէ՝ հայ ժողովուրդը բարձրացնել հոգեւորական եւ մտաւոր կրթութեամբ, անոր երիտասարդութիւնը դաստիարակել եւ հայ կաթողիկէ հաւատացելոց հոգեւոր հոգն ու խնամքը ստանձնել։

Այս գործունէութիւնը սկսած էր արդէն Մխիթար եւ երկու Միաբանութիւնք ալ հետեւեցան եռանդեամբ իր տուած բարի օրինակին՝ մինչեւ օրս։

Այս նպատակի ծառայեցին մանաւորապէս երկու ուղղութեամբ՝ Գրականութեամբ եւ Ուսուցչութեամբ։ Իրենց այս կրկին գործունէութեամբ մատչելի եղան ազգային հին գրական գանձերը հասարակութեան, ծանօթացան օտար անուանի հեղինակներու գործերը թարգմանութեամբ, եւ նոր գիտութիւնն այլ եւ այլ հատորներով ներկացուեցաւ տակաւին ի խաւարի գտնուող ազգութեան, որուն արդեամբք այնպէս քաղաքակրթուեցաւ համայն ազգութիւնը, որ այժմ ի վիճակի է ինք զինքը յառաջ վարելու դէպ ի բարձրագոյն բարգաւաճում։ Միւս կողմանէ ջանացած է հոգեւոր գրքերու հրատարակութեամբ, քարոզութեամբ եւ հոգւոց հոգերով հայ կաթողիկէ հաւատացեալները բարեպաշտութեան եւ առաքինութեան մէջ զարգացնել։

Վիեննական Միաբանութեան արդիւնքն է մանաւորապէս որ կաթողիկէ հայերը, որոնք Մխիթարայ օրով Թուրքիոյ մէջ հազիւ քանի մը հազար կը համարուէին, այսօր 100.000*էն աւելի են եւ ունին առանձին նուիրապետութիւն եւ Կաթողիկոս ի Կ. Պոլիս։*

Մխիթարեան Միաբանութիւնս իբրեւ դաստիարակ գործեց յատկապէս ուսուցչութեամբ իւր սեպհական դպրոցներու մէջ։

Այս նպատակաւ բացաւ այլ եւ այլ քաղաքներ Վանատուններ եւ Դպրոցներ. որոնցմէ ոմանք բերմամբ հանգամանաց հարկ եղաւ փակել, բայց շատերը պահպանած են իրենց գոյութիւնը մինչեւ օրս։

1844*ին հիմնուեցաւ ի Տրիեստ վանատուն մը, ուր* 1858—1875 *բացուեցաւ ընդ հսկողութեամբ Մխիթ. Հայոց Հասարակաց Գիմնազիոն մը։*

Ի Նայսաց Հունգարիոյ հաստատուեցաւ 1850*ին Առաքելութեան տուն մը՝ Ժողովրդապետութեամբ, ուսկից կը խնամուէին մինչեւ օրս Ռումանիա, Սերբիա եւ Բուլգարիա ցրուած կաթողիկէ հայերը։*

Կ. Պոլիս ունեցաւ 1853*էն ի վեր Պերայի մէջ վանատուն մը եւ վարժարան, որ թէեւ* 1870*ին այրեցաւ բայց Պանկալդի, ուր* 1865*ին արդէն յատուկ երկիր ստացած էր եւ վարժարան մը հաստատած, շարունակեց իւր գործունէութիւնը։* 1884*ին կաթողիկոսն Ստեփ. Ազարեան յանձնեց իրենց Պանկալդի-Շիշլիի կաթողիկէ Հայոց ժողովրդապետութիւնը։ Վիեննայի Մխիթարեանց դպրոցն, որ այժմ Գիմնազիոն կամ Լիցէում մըն է, իւր գոյութիւնն ունէր արդէն* 1820*էն իսկ յառաջ։*

1840*էն ի վեր հաստատուեցաւ Առաքելութեան կայան մ'ալ ի Զմիւռնիա, որ քիչ յետոյ* (1845*ին*) *եղաւ Վանատուն եւ Ժողովրդապետութիւն* (1883)*։ Բացուեցաւ նաեւ դպրոց մը* (1846*ին*), *որ մինչեւ օրս կը գործէ*[1]*։*

---

[1] Հմմտ. Քոսեան Հ. Յ.՝ Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս իւր. հտր. Ա. Վիեննա, 1899, էջ 331—341։

Զմիւռնիայի մօտ Այտըն քաղաքն ալ հաստատուեցաւ 1853էն ի վեր Վանատուն մը[1] ժողովրդապետութեամբ (1853էն), ուսկից կը կառավարուին նաեւ շրջակայ գիւղերու կաթողիկեայք։

Յառաջագոյն (1843—72) ունէր Միաբանութիւնս Վանատուն մ'ալ ի Հռոմ, եւ ամարանոց մը ի Կլոստերնայբուրգ, զորոնք 1872ի արկածները հարկադրեցին ծախել։

Բաց ի յիշեալ տեղերէ գործած են եւ կը գործեն Մխիթ. Հարք Հայաստանի եւ Գաղթականութեանց մէջ շատ տեղեր, մանաւորապէս ի Տրանսիլուանիա (Սամոշույվար, Եղիսաբեթուպոլիս), Կարին, Ղրիմ՝ Խարասուբազար, Աղեքսանդրապոլ, Լեհաստան՝ Սուչաւա, Քութի, զբաղելով առաւելապէս առաքելական պաշտօնով։

Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութիւնն ունի Վիեննայի մէջ Մայր վանք մը, հրապարակական եկեղեցի մը, եւ Արուարձանին մէջ (Մաուէր անուն) փոքր Ամարանոց մը։ Մայր վանքը հիմնուած է հազար իննհարիւր քառակուսի մեթրի վրայ Վիեննայի Եօթներորդ թաղամասին մէջ, յանուն իր յորջորջուած՝ "Մխիթարեան փողոցի,, (Mechitharistengasse) երկարութեան վրայ։

Հոս կը նստի Ընդհանուր Աբբահայրն իւր չորս Խորհրդականներով (խորհրդականք եւ Ընդհանուր Քարտուղարով), որոնք կը կազմեն Միաբանութեան Վարչութիւնը։ Ասկէ կը կառավարուին բոլոր վանատունները, որոնք ի կարգին ունին Մեծաւորներ Աբբահօր իշխանութեան տակ։ Մայր վանքին մէջ բացի վարչական անդամներէ՝ կը գտնուին միշտ 10—15 ուխտեալ քահանայ եւ աշխատաւոր եղբայրներ։ Հոն է նաեւ Ընծայարանը (առ հասարակ՝ 20—25 աշակերտ)։

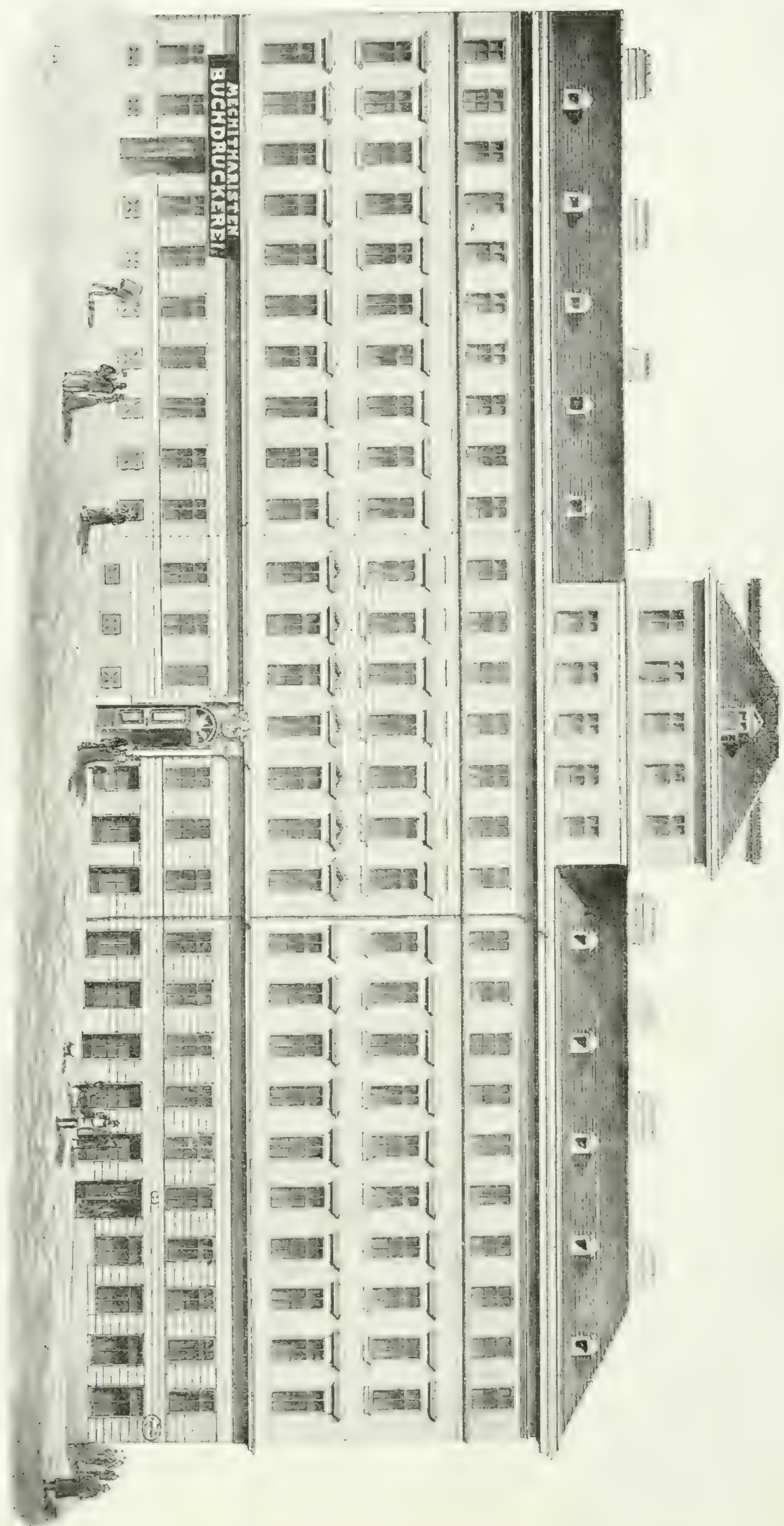
Կղերական աշակերտաց խումբը կը կազմուի երեք դասէ՝ Սկսնակք, Նորընծայք եւ Ուսանողք։

Ուսանողութիւնը կը նկատուի նախակրթական շրջան, որուն տեւողութիւնն անձին պատրաստութենէն եւ հանգամանքներէն կախուած է։ Ուսանողութեան շրջանն է, 12—16 տարեկան հասակը։ Եթէ, սակայն կը նկատուի ուսանող մը բարձրագոյն նպատակի, առ որ կը ձգտի, եւ ունի պէտքն առ նուազն 16 տարեկան հասակ, կ'անցնի Նորընծայութեան, զգենլով Միաբանութեան տարազը՝ պճղնաւոր ասուեայ սեւ պարեգօտ, մէջքը կաշեայ սեւ գօտի, որուն վրայէն կը կրէ վարդարան մը, եւ դասուն մէջ՝ փիլոն։ Նորընծայութեան շրջանը, որ 1—1½ տարի կը տեւէ, կը համարուի քննութեան ժամանակ, երբ թէ՛ հետամուտն կը փորձէ իւր կոչումը, եւ թէ՛ Միաբանութիւնն անոր յարմարութիւնը։ Եթէ ընդունակ նկատուի՝ կը հրաւիրուի

Ուխտեալութեան։ Միաբանութեան ուխտերը պարզ են, բայց ուխտողին կողմանէ՝ Մշտնջենաւոր։ Ուխտագիրը կը պարտաւորէ ինք զինքը երեք ուխտերով՝ ցկեանս անդամ մնալ Միաբանութեան յամենայնի Հնազանդութեամբ Աբբահօր ակնարկութեանց, Ողջախոհութեամբ (ամուրիութիւն), Աղքատութեամբ (սեպհական անշարժ եւ շարժական ստացուածքէ հրաժարում), եւ պատրաստ ըլլալ երթալ առաքելութեան ուր եւ ակնարկէ Աբբահայրը։

---

[1] Անդ. հատոր Բ. էջ 36 եւն։

ՄԱՅՐ ՎԱՆՔ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Այս երեք շրջանները կապ չունին ամենեւին ուսումնական ընթացքի հետ։ Կղերական աշակերտք կը կատարեն իրենց ուսումնական ընթացքը Մայր վանքի մէջ ընդ հսկողութեամբ «ուսմանց վերակացու»ին, որ վարդապետներէն մին կ՚ըլլայ։ Ուսուցիչք ընդհանրապէս միայն վարդապետներէն կ՚ընտրուին, բայց ի կարեւոր դէպս կը հրաւիրուին նաեւ դուրսէն օտար՝ աշխարհական ուսուցիչներ։ Ընդունակներն ապա կը յաճախեն նաեւ Համալսարան։

Ուսումնական ծրագիրը Գիմնազիոնի ընթացք է։ Կ՚աւանդուին թէ եկեղեցական եւ թէ արտաքին՝ հումանիստական եւ այլ գիտութեանց ուսմունք։

Կղերական աշակերտք կ՚առնուին միայն հայ ազգէ, եւ այն մանաւանդ կաթողիկեայ հայերէն։ Աշակերտք կը խնամուին եւ կը կրթուին ձրի, առանց որ եւ է վճարքի։

Միաբանութեան օրապահիկը կը հոգայ Աստուծոյ նախախնամութիւնը։

Փոքրիկ եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի Պաշտպանութեան, ուր ամէն օր կը կատարուի աստուածեղէն պաշտօն ըստ հայկական ծիսի։ Բայց քարոզք եւ այլ բարեպաշտական հրահանգք գերմանացի ժողովրդեան համար՝ կը պաշտուին գերմաներէն լեզուաւ։ Տարին 12—15 անգամ տօնական օրերուն՝ կը մատուցուի Հանդիսաւոր Զայնաւոր պատարագ. սովորական օրերը՝ միայն Թիւ պատարագ։ Եկեղեցին տարին 3 անգամ կը կատարէ հանդիսական թափոր՝ Աւագ Ուրբաթ, Աւագ Շաբաթ, եւ Սեպտեմբեր 8ին։

Մանաւանդ Մխիթարեանց առանձնայատուկ է Սեպտեմբեր 8ի թափորը, (ընդունուած կայսերական թոյլտուութիւն 1821ին), որ կը խմբուի մեծ հանդիսութեամբ եւ մէկ ու կէս ժամ տեւողութիւն կ՚ունենայ, հոծ ներկայութեամբ հազարաւոր տեղացի ժողովրդոց, որուն երբեմն (1844, 1847) նաեւ Կայսրն եւ Կայսրուհին մասնակցած են։

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Մխիթարեան Միաբանութեան գլխաւոր նպատակներէն մին եղած է, ի սկզբանէ, հետ մշակել ազգային գրականութիւնը, հետազօտել ազգային հին եւ նոր պատմութիւնը եւ մատենագրութիւնը, ցոյց տալ ճանապարհ, որով յառաջանալ կարենայ Ազգային գրականութիւնը։ Այս սկզբունքին, ինչպէս Վենետիկեան, նոյնպէս Վիեննական գաղթն հաւատարիմ գտնուեցաւ ի սկզբանէ անտի, եւ փարեցաւ նոյնին ըստ կարի, որչափ պարագայք թոյլ կու տային իրեն։ Դժբախտաբար երկարժամանակեայ բազմածուփ կեանքը, որուն մէջ ապրիլ ստիպուած էր Միաբանութիւնը 1773էն սկսեալ, կաշկանդեց իր ձեռքերը եւ չներհեց կարեւոր ազատութիւնը, համարձակ քայլ առնելու եւ իրագործելու իր գեղեցիկ ծրագիրներն եւ մեծ ձգտումները։ Inter bella sillent Musae, *եթէ ուղիղ է լատին առածը, կ՚արդարանայ եւ հարկ է արդարանալ Մխիթարեան Միաբանութեանս սակաւ արդիւնքը — եթէ այսպէս նկատուի ումանցմէ։ Գրականութիւնը բարգաւաճում կը գտնէ միայն խաղաղութեան մէջ. անդորր օրերն միայն են անոր սնունդը։ Երբ երկար ժամանակ կեանքի գոյութեան կռիւը կը զբաղեցնէ անոր կարողութիւնները, ինչ աւելի կրնար յուսացուիլ։*

Այս իսկ պատճառաւ շատ կարողներ չեն համարձակած կարկառել ձեռք ծրագրեալ աշխատութեանց եւ իրահամարձակներու արտադրութիւններէն ալ շատերը մնացած են անտիպ։ Յընթացս պիտի չկասենք յիշատակել նաեւ ձեռագիր երկեր, ցորչափ անոնք իբրեւ Մխիթարեան մտքի արտադրութիւններ կրնային արժանաւորապէս առընթեր դասուիլ տպագիրներու եւ միայն աննպաստ հանգամանաց շնորհիւ չեն յաջողած տեսնել լոյս։

Մխիթարեան Հայրերը ցանցառ անգամ ունեցան Մեկենասներ։

Այսու հանդերձ, եթէ ձգենք ակնարկ մը Միաբանութեան գործունէութեան վրայ, պիտի տեսնենք հոն եռանդուն ոգեւորութիւն մը, նպատակայարմար գործունէութիւն մը՝ եւ այն յատուկ նկարագրով, որ կը զանազանէ անոր արդիւնքն այլոց արդիւնքներէն շօշափելի կերպով։

Թոյլ տրուի ինձ այս տեղ համառօտիւ ներկայացնել զայն։

Այն ինչ բաժնուած Վենետիկէն (1773)՝ մինչ դեռ եւս ի Տրիեստ իրենց ոտից կռուան կը փնտռէին Մխիթարեան Հայք, կ՚ուղղեն առաջին ուշադրութիւնը սեպհական տպարան մը բանալու վրայ, որով կարենան սկսիլ իրենց գրական գործունէութիւնը։ Գրեթէ 35 տարուան մէջ կը հրատարակէ այդ տպարանը 50է աւելի հայերէն հատորներ։

Այս գրքերն առաւելապէս տարրական էին քան գիտական։ Ուսումնական գրքեր հեղինակելու երազէն յառաջ, Մխիթարեանք իրենք զիրենք ստիպուած զգացին զբաղիլ նախ մանկական՝ նախակրթական գրականութեամբ, լոյս հանելով կարգ մը այբբենարաններ եւ նման տարրական գրքեր։ Հարկ համարեցաւ կանոնաւորել եկեղեցական պաշտամունքը, ընձեռելով կարեւոր մատեանները՝ Պատարագամատոյց (1803), Աղօթամատոյցն յաւուր պատարագի (1803), Մաշտոց (1790), Գիրք Յետնադրութեան (1787), Ժամագիրք (1803) եւն, որոնք իրենց ձեւի մէջ նորութիւն էին ժամանակի համար։ Ապա ձեռնարկեցին նաեւ բարձրագոյն աշխատութեանց. Տրիեստեան հարց համար միշտ պատուաբեր պիտի ըլլայ Բիլլուարտի "Բովանդակութիւն բովանդակութեան Ս. Թովմայի„ հսկայ գործոյն թարգմանութիւնը Հ. Աստուածատուր Բաբիկեանի ձեռքէն, որ եւ տպագրուեցաւ երեք քառածալ հատորի մէջ, աւելի քան 1500 էջ — Տրիեստ եւ Վիեննա, 1810—1813) որ իբրեւ տեսական եւ բարոյական Աստուածաբանութիւն մինչեւ այսօր ունի մեծ անուն։ Նոյն ծրագրով լոյս հանեցին 1791ին նաեւ Հարիրոսի "Համառօտութիւն վարդապետութեան հաւատոյ„ երեք հատոր Աստուածաբանութիւնը։

Նոյն բազմազբաղ ժամանակներն առաջարկուեցաւ իրենց Մուրատ Ռ. Ղարամեանէ թարգմանել եւ հրատարակել Ռոլէնի բազմահատոր Հռովմայեցւոց պատմութիւնը, որուն կը ձեռնարկեն իսկ, բայց շուտով կը ստիպուին թողուլ։ Թէեւ նման ձեռնարկութեանց մէջ ուրիշ առթիւ գտնուած էին խիզախ. այսպէս 1784—1786 հրատարակած էին Ռոպերդսընի "Պատմութիւն Ամերիկոյ„ գործոյն երկու մեծ հատորները՝ թարգմանութեամբ Հ. Մինաս Գասպարեանի։

Դրամական նեղութիւնը, որուն ենթարկուած էր Միաբանութիւնն ի Տրիեստ, թոյլ չի տար իրեն տպագրութեան յանձնել ուրիշ կարեւոր երկեր, ինչպէս՝ Պա-

Ըստ այժմու Խմբագրութեան եւ Թարգմանութեան կանոնաց եւ այլ ասացուածական Ճառընտրու-թեանց, Ընդհանուր Աշխարհագրութեան, հեղինակութիւնք Հ. Ա. Բագիկեանի, պարփակեալ 10 մեծադիր հատոր՝ Աշխարհագրութիւն, Տիեզերագրութիւն, Ուսումն, Գործնական են, եւ Մովսէս Խորենացւոյ ի վեր Քաջութեան, յօրինեալ է ժողով նախնի եւ արդի Աշխարհ Կարգաւոր Ընդհանուր Յունաց, Լատինացւոց եւ Խորհրդոց, 1801ին՝ աշխատասիրութիւն Հ. Մինաս Բժշկեանցի, եւն եւն, որոնք հեղինակուած են մեծ հմտութեամբ, մանաւանդ վերջինս, եւ կը մնան ձեռագիր։

Տրիեստեան Հայոց վեճակը՝ փոխադրուելով Վիեննա (1811) ոչինչ բարւոքեցաւ ի սկզբան։ Բայց նոր սերնդեան մէջ տակաւ տակաւ սկսան ծաղկիլ նոր անձնաւորութիւններ, ինչպէս Հ. Վ. Չալըխեան (ծն. Կ. Պոլիս, 1803, Հոկ. 18, † 1834), Հ. Մ. Վեցմաունեան, Հ. Յակոբոս Պօղոսեան (ապա ընդհ. Աբբայ), Հ. Աղեքս. Պալճեան (ծն. Կ. Պոլիս, 1814, Յունիս 26, † 1884, Դեկտ. 5 ի Հռոմ իբրեւ արքեպիսկոպոս եպ. Ակրիդայ), Հ. Պօղոս Յովնանեան, Հ. Մաղաքիա Սամուէլեան (ծնեալ յԱնկիւրիա, 1815, Յուլ. 8. † 1886, Նոյ. 20 ի Կ. Պոլիս), եւն որոնք պատրաստեցին նաեւ 1830—1840 կղերանոցի մէջ այնպիսի ոյժեր, որոնք բոլորովին նոր հոսանք պիտի բերէին Միաբանութեան ապագայ պատմութեան մէջ։ 1837ին, իր առաջին այցելութեան ի Վիեննա գտած էր Ն. Բօրէ Մխիթարեանց քով արդէն լաւ երիտասարդութիւն՝ նուիրուած գիտութեան եւ ազգին յառաջադիմութեան։

Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Վ. ՊԱԼՃԵԱՆ

Չնայելով ժամանակի անհասութեան, լոյս ընծայուեցան այս շրջանին կարեւոր գործեր, ինչպէս Պատմութիւն Աստուածաշնչական ի Հ. Գէորգայ Ոսկեան (1826)։ Սէբերէ Սուրբ Ընծայութեան Հին ուխտի Թարգմանութեամբ (1832)։ Հայերէնէ գերմաներէն եւ գերմաներէնէ հայերէն բառարաններ Հ. Յ. Պօղոսեանի (1838), հայերէն եւ օտար լեզուներու համար քերականութիւններ եւն։ Ուշագրաւ է մանաւանդ այն, որ 1819ին ձեռնարկուած է նաեւ «Ղրանսէսութեան Քերականութեան» անուն շաբաթաթերթի մը հրատարակութեան։ 1836ին Հ. Ա. Պալճեան տուած է մինչեւ անգամ Հայաստան Աշխարհացոյց մը, եւ յաջորդ տարին «Գեղագրութիւն» անուն 4 տետրակ, ուր բացի սովորական այբուբենի այլեւայլ օրինակներէն, ամենամուր գծագրութեամբ ներկայացուած են նաեւ ընտիր ծաղկագրեր, ծաղկենկարներ, որ միակն է մինչեւ օրս Հայ գրականութեան մէջ։

Բայց արդարեւ տխուր անձնաւորութիւն մը հանդիսացած է այս շրջանին՝ անուն մը, որ մինչեւ օրս անծանօթ մնացած է դժբախտաբար.

Հ· ՌԱՓԱՅԷԼ Վ· ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ

Ուզունեան, որ եւ Երկայնեան, ծնած է Կ. Պոլիս, 1800, Մարտ 4, ձեռնադրուած քահանայ 1818, Նոյ. 1ին, երկար ժամանակ գործած է ի [illegible] *ուսական Լեհաստանի, եւ վախճանած է խոր ծերութեան մէջ 1863ին։ Իր գրական արդիւնքը աւելի թարգմանութիւններ եղած են քան հեղինակութիւններ։ Լաւ հմուտ Լատիներէնի, Յունարէնի, Գաղղիերէնի, Գերմաներէնի, Իտալերէնի եւ Լեհերէնի, ձեռնարկած է հայացնել Լատին, Յոյն, Գաղղիացի եւ այլ դասականներու գործերէն մեծ մաս մը, ընտիր թարգմանութեամբ — համաձայն բնագրաց՝ ոտանաւոր կամ արձակ. միեւնոյն ժամանակ ունենալով ձեռքի տակ նաեւ այլ գրութիւններ՝ աստուածաբանական, բնապատմական եւն։ Դժբախտաբար իր մեծամթիւ աշխատասիրութիւնք, որոնց մեծ մասը գրաբար է, ժամանակի բերմամբ մնացած են անտիպ՝ զարդ մեր Մատենադարանի, ամենամաքուր նոտրագրով խիտ առ խիտ տողուած. հատ մը միայն, իր գրական առաջին փորձն անշուշտ, տեսած է լոյս՝ "*[illegible] *1825ին, Կ. Պոլսոյ բարբառով։ Այս տեղ կը բաւականանամ տալ կարեւոր գործերուն վերնագիրները միայն.*

1. [illegible] *թարգմ.* 1828։ — 2. *Նորին՝* [illegible] *թարգմ.* 1828։ — 3. *Նորին՝* [illegible] *թարգմ.* 1835։ — 4. *Նորին՝* [illegible] *թարգմ.* 1836։ — 5. [illegible] *թարգմ.* 1842։ — 6. [illegible] *թարգմ.* 1841։ — 7. Հոմերոսի Իլիական. 1848։ — 8. Վերգիլեայ՝ Էնէականք։ — 8. Վոլթերի Հենրիական, *նուագք տասն, ի գաղղիական բնագրէ թարգմ.* 1842։ — 9. Կ. Եփրեմայ Լեսինկի՝ Միս, Սառա, Սամփսոն, *ողբերգութիւն ի Ե արարուածս,* 1840։ — 10. Նորին՝ Փիլոտաս, *ողբերգութիւն։* — 11. Նորին՝ առակք հատընտիրք. — 12. Փրեդ. Շիլլերի՝ Պատմութիւն Խռովութեանց Գաղղիոյ. *ի գերմանական բնագրէ թարգմ.* 1840։ — 13. Իգնատ. Կրասիցկեայ՝ Խօսակցութիւնք մեռելոց, *ի լեհական բնագրէ թարգմ.* 1840։

Բաց աստի ունի բազմաթիւ թարգմանութիւններ կրօնական քնարերգութեանց Իտալացի, Գաղղիացի կամ Լեհ հեղինակաց, եւ աստուածաբանական գրուածոց. վերջիններէն յիշեմ միայն՝ [illegible] *նշանաւոր գրուածքին թարգմ. (1846, Ա—Բ. հատոր). Տրիդենտեան ժողովոյն* [illegible] *լուսաւ Քրիստոնէականին թարգմանութիւնը (Ա. Բ. հոր.). Փրանկ.* [illegible] Մեկնութիւն Ս. Գրոց Նոր Կտակարանաց *թարգմ. 1859—61, հինգ մեծ հատոր, իբր 4000 էջ եւն եւն. Ունի նաեւ թատերական հատուածներ՝ Մոլիերէն (մասամբ Լեհահայոց բարբառով) եւ ուրիշներէն, աշխարհաբար եւ գրաբար, առ ձեռն բառարան հայերէն եւն եւն։*

Թարգմանութեան ժամանակ իր ոճը շատ բարեխիղճ է, մանաւանդ դասականաց թարգմանութեան մէջ, երբ իմաստին լաւագոյն ըմբռնման համար ունեցած է աչաց առջեւ երկու-երեք եւ երբեմն չորս-հինգ լեզուաւ թարգմանութիւններ։ Հոմերոսի Իլիականին թարգմանութեան ձեռք զարկած է անծանօթ դեռ Հ. Թոմա-

ճեանի անճիշդ թարգմանութեան, զոր եւ մանր քննութեան ենթարկած է ներածութեան մէջ։ Լեզուն սեթեւեթեալ չէ, շատ կանոնաւոր սահուն եւ ճաշակաւոր, թէեւ ոչ ոսկեդարեան հայերէնի հետեւող։ Ուրիշ տեղ յուսալով որ առիթ կ'ընծայուի մանրամասնօրէն ներկայացնելու Հ. Ոսկանեանն իբրեւ թարգմանիչ, բաւական համարինք հոս տողերս եւ մենք անցնինք ուրիշ անձնաւորութեան մը։

Հ. ՊՕՂՈՍ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Յովնանեան ծնած է Կ. Պոլիս 12 Սեպտ. 1802, ձեռնադրուած քահանայ՝ 24 Հոկտ. 1824, եւ վախճանած 9 Յունուար 1884, ի Վիեննա։

Աղօթել, ուսուցանել, կարդալ եւ գրել, ահա կեանք մը, զոր անցուց Յովնանեան երկար տարիներով։ Դժուարին է հաստատել, որն աւելի գրաւեց իր ժամերը. բայց ամէնն ալ հաւասարապէս եղած են իր ամենօրեայ զբաղմունքը։

Հ. ՊՕՂՈՍ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Դրասէր էր Յովնանեան բառին բովանդակ իմաստով. իրեն շատ բան կը պարտի Մխիթարեան Մատենադարանը։ Բայց միաժամանակ էր նաեւ եռանդուն գրող։ Իբրեւ գրող երկու ճիւղ մասնաւորապէս մշակած է Յովնանեան՝ Պատմութիւն եւ Դաստիարակութիւն. բայց նաեւ լեզուներու ուսումն եւ այլ գիտութիւնք չեն վրիպած իր ուշադրութենէն, մանաւանդ ժամանակ մը, երբ հարկ էր ըլլալ բազմակողմանի ամէն մասամբ։

Պատմական ասպարէզի մէջ յիշատակութեան արժանի են իր գրութիւններէն մասնաւորապէս՝ [illegible] (1847) — ինքնին գործը, որուն յաջորդին մաս՝ [illegible]. [illegible] ձեռագիր առարած՝ մնացած է անտիպ։ Բայց ի [illegible] (1864) գործէն՝ նշանակալից է իր նորութեամբ մանաւանդ լեզուագիտական-պատմական գեղեցիկ աշխատութիւնը՝ [illegible] (1857), ուր առաջին անգամ քննութեան կ'առնու հայերէնի աղերսը օտար լեզուաց հետ։ Իբրեւ լեզուագէտ հարկ է ըսել որ Յովնանեան ունէր հմտութիւն բազմաթիւ արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուաց, հիներէն յատկապէս լատիներէնի, որուն համար կազմած ալ է [illegible] մը, որ անտիպ է. ձեռագիր մնացած է իրմէ նաեւ [illegible] մը։

Պատմականին հետ սիրած է Յովնանեան նաեւ [illegible] եւ հեղինակած այլ եւ այլ գրքեր՝ ցրուել քայքայելու նպատակաւ շարք մը կանխակալ կարծեաց, որոնք ժողովրդեան մէջ դեռ տիրող էին, եւ նոր սերունդը դաստիարակելու ըստ նորագոյն առողջ սկզբանց։ Այս նպատակաւ յօրինուած են [illegible] (1826, որ այնուհետեւ չորս տպագրութիւն տեսաւ), [illegible]

[illegible] (1841), [illegible] (1862), [illegible] (1862) եւն։ 1835ին լոյս հանած է նաեւ ընդարձակ Աշխարհագրութիւն [illegible]։

Այս տպագիր աշխատութիւնք սակայն համեմատութեամբ անտիպ մնացած իւր միւս գործերուն՝ փոքրիկ մաս մը միայն կը ներկայացնեն գլխական գործունէութեան։ Ձեռագիր աշխատութեանց մէջ ուշադրութեան արժանի են իր գերմաներէն թարգմանութիւնք հայերէն պատմագրութեանց՝ Եղիշէի, Զենոբայ, Ս. Յերոնիմոսի [illegible] գործոյն հայերէն թարգմանութիւնը եւ Հայոց պատմութեան վերաբերեալ քաղուածքներն Ամիանոսի եւ այլ լատին եւ յոյն պատմագրաց երկերէն։

Բոլորովին ուրիշ շրջան սկսաւ Միաբանութիւնս 1840էն ետքը, երբ արդէն բարւոքած էր բաւականաչափ Միաբանութեան ներքին եւ արտաքին անդորրութիւնը, հասունցած էին նոր ուժեր՝ գերմանական քննադատ ուղղութեամբ մշակուած։

Գիտութեան ամէն ճիւղ գտաւ իրեն հետեւողներ այս շրջանին մէջ. երեւցան ընտիր անձնաւորութիւնք, որոնք գործեցին մեծ եռանդեամբ եւ կորովով. եւ Վիեննական դպրոցին տուին փառք մը, որ անջնջանելի պիտի մնայ։

Նկարագրական երեւոյթ այսուհետեւ Վիեննական դպրոցի գործունէութեան մէջ մանաւանդ քննադատական ուղղութիւնը։ Դաստիարակուած գերմանական կրթութեամբ գերման կլիմայի ներքեւ, ինքնաբերաբար զարթեաւ նոր սերնդեան մէջ ամենայն ինչ քննադատելու ոգին. աւանդութիւնը կամ սովորութիւնը, որ մինչեւ նոյն ատեն միակ ուսուցիչն կը նկատուէր, տեղի տուաւ քննադատութեան առջեւ, եւ սկիզբ եղաւ նոր գործունէութեան, ամէն երեւոյթի պատճառախնդրութեամբ։

Այս սկզբունքով ձեռնարկուեցաւ նախ Հայ լեզուի նորոգութեան։

Արդէն Մխիթար Աբբայ եւ իւր աշակերտք հարկ տեսած էին լեզուի նորոգութեան, եւ յաջողած էր որոշ չափով զատել յստակել հին հայերէնը դարերու աղաւաղումներէն։ 1820—1836ին գովելի եռանդեամբ սկսան Վենետիկեան Հայք հետզհետէ լոյս հանել հին դասական մատենագրութիւնները, որոնց փութացին ձայնակցիլ նաեւ Վիեննականք՝ Կոչման ընծայութեան հրատարակութեամբ (1832)։ Այս շարժումը Վիեննական դպրոցի նոր սերնդեան մէջ յառաջ բերաւ հետաքրքրութիւն դէպ ի նախնեաց լեզուն, արթնցաւ նոր ուշադրութիւն դէպ ի հին մատենագրութիւնն, ուր նշմարելի եղաւ զանազանութիւն լեզուի եւ լեզուի։

Մանրազնին զննութեամբ ու համեմատական քննութեամբ չափեց Հայ լեզուի խորութիւնը, ցուցուց այն զանազանութիւնը, որ Մաշտոցեան հայերէնի եւ յունախառն ու լատինախառն հայերէններու մէջ կար, յերեւան հանեց դարաւոր աղաւաղութեանց ետեւը թաղնուած ոսկեդարեան հայերէն լեզու մը, զոր ապա իւր գրչին լեզուն ըրաւ եւ Մաշտոցի խօսիլ տուաւ։ Թէեւ իրեն հետեւողներ քիչ եղան, վասն զի ժամանակը ժողովրդախօս լեզուի կը միտէր, բայց նոյն տեսական՝ բանասիրական ճշմարտութիւնը միշտ պատիւ ընող գիւտ մը կը մնայ գտնողներուն, որուն հիման վրայ միայն կրնայ բարձրանալ բանասիրութեան եւ լեզուագիտութեան անխախտ շէնքը[1]։

[1] Համմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան՝ Ոսկեդարեան եւ ոչ ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1904, [Հ. Ա. Այտընեան]՝ Մատենագրական խորհրդածութիւններ, ՆԻՐՈՊԱ, 1856։

Այս շրջանին գլխաւոր ռահվիրաներն հանդիսացան Հ. Յովսէփ Վ. Գաթըրճեան, Հ. Մատաթիա Գարագաշեան (ծն. ի Կ.Պոլիս, 1818, Փետր. 11, *ձեռնադրուած՝* 1840, *Նոյ.* 1, † 1903, *Դեկտ.* 3 *ի Կ.Պոլիս), Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան, Հ. Փիլիպպոս Ճամճեան (ծն. Կ.Պոլիս* 1819, *Օգ.* 3, *ձեռնադրուած՝* 1844, *Սեպտ.* 8, † 1853, *Յունիս* 21 *ի Վիեննա), Հ. Արսէն Այտընեան, Հ. Եղիսէ Չագըճեան (ծն. Կ.Պոլիս,* 1824, *Յունվ.* 30, *ձեռնադրուած՝* 1845, *Նոյ.* 1), *Հ. Քերովբէ Սպենեան (ծն. Կ.Պոլ.* 1817, *Մարտ* 13, *ձեռնադր.՝* 1838, *Սեպտ.* 8, † 1886, *Դեկտ.* 2 *ի Վիեննա). Հ. Սրապիոն Էմինեան (ծն. Կ.Պոլ.* 1823, *Յուլիս* 23, *ձեռն.՝* 1845, *Նոյ.* 1, † 1854), *եւն եւն, հոկայ անձնաւորութիւնք, որոնք աշխատասիրեցին նոյն ոսկեդարեան յղկեալ հայերէնով այլեւայլ աշխատութիւններ, եւ քիչ ժամանակի մէջ ստեղծեցին բազմակողմանի գրականութիւն մը, որ դեռ այսօր արդիւնագործ կը մնայ։*

Հ. ԹԱԴԷՈՍ Վ. ԹՈՌՆԵԱՆ

Մանաւորապէս հետազօտեցաւ Հայերէն Լեզուն. *պատրաստուեցաւ ընդարձակ տեսութիւն Ոսկեդարեան եւ ոչ ոսկեդարեան Հայերէններու վրայ (Հ. Ք. Սպենեան եւ Հ. Յ. Տաշեան՝* Ուսումն Հայերէն Դասական Լեզուի, *ընդ մամլով տակաւին)։ Կազմուեցան Հայերէն Քերականութիւններ (Հ. Վ. Չալըխեան՝* Քերականութիւն Հայկաբանեան Լեզուի, *Գ. տպ.* 1844 *հիմնովին սրբագրուած, նոր սկզբունքներու համաձայն, որուն Ժ. տպագրութիւնը Հ. Ա. Այտընեանի ձեռօք եռապատիկ ընդարձակութեամբ բոլորովին նոր խմբագրուեցաւ* 1885*ին, Հ. Ղ. Յովնանեան՝* Քերականութիւն Դասական Հայերէնի՝ *չորս մեծադիր հատորներ (անտիպ), կազմուեցան քաղուածքներ ոսկեդարեան գրութիւններէ (*Քաղուածոյ ի Մատենագրութեանց Նախնեաց, *Հ. Յ. Գաթըրճեանի* 1849, *եւ մանաւանդ* Հատընտիր Մատենագրութեանց Նախնեաց, *Ա. եւ Բ. հատոր* 1866 *եւ* 1910 *կազմած Հ. Թադէոս Թոռնեան, ապա Թագակիր Աբբայ, պատուած Փրանկ. Յովսէփայ Կարգին Հրամանատարութեան* (commandeur) *շքանշան), ձեռնարկուեցան դասական հայերէնի բառագիրքեր (որոնք սակայն անտիպ մնացած են, ի լոյս գալով* 1850*ին միայն՝* Նոր Բառարան Համառօտ Հայերէն Տաճկերէն, *ի Հ. Եղիսէէ Չագըճեանէ), յօրինուեցան օտար լեզուներու համար բառագիրքներ՝ դասական հայերէնով (*Բառարան Իտալերէն-Գաղղիերէն-Հայերէն-Տաճկերէն, *Հ. Փ. Ճամճեանէ, տպ.* 1846*ին, Հ. Ս. Էմինեան՝* Բառարան Գաղղ.-Հայ. Տաճկ. 1853, *Հ. Յ. Պօզաճեան՝* Բառարան Տաճկերէնէ Հայերէն, 1841, *եւն եւն)։*

Հին դասական հայերէնի հետազօտութիւնը յառաջ բերաւ նաեւ կանոնաւորութիւն Աշխարհաբարին, *որուն նոյնպէս յատուկ ուշադրութիւն դարձուեցաւ.* 1819*էն արդէն նշմարելի են աշխարհաբար գիրքեր, ենթարկուած թէեւ Կ.Պոլսոյ ռամկա-*

խօսութեանց. 1840է ետքը այլ եւս կանոնաւորուած կը տեսնենք քերականական յատուկ օրէնքներով, որ եւ 1847էն ի վեր Կըլայ Եւրոպա շաբաթաթերթին լեզուն մաքուր ճաշակաւոր եւ զօրեղ հայերէնով, որուն քերականական սկզբունքներն պահուած էր տալ Հ. Արսէնեանի իւր Գլուխ-գործոցին մէջ (Քննական Քերականութիւն արդի աշխարհաբարի, 1866)։ Ապա շարունակուեցաւ նոյն գործը Հանդէս Ամսօրեայի մէջ նոյն ուղղութեամբ, եւ այսօր ինչպէս ոսկեդարեան հայերէնի, նոյնպէս արեւմտեան աշխարհաբարի կանոնաւորութեան գործոյն մէջ Վիեննական Դպրոցն եղաւ առաջին ճանապարհայարդարն եւ ուղեցոյցը։

Քննութեան առնուեցան Ընդհանուր եւ Ազգային Պատմութիւնն եւ Մատենագրութիւնը, իւր ամէն ճիւղերով։ Լուրջ ուսումնասիրութեան ենթարկուեցաւ մինչեւ նոյն ժամանակ դեռ առասպելախառն ազգային պատմութիւնը, որ միշտ ազգամոլ աչքերով նկատուած էր։ Հ. Գաթըրճեանի Տիեզերական Պատմութիւնը (Հատ. Ա—Բ. 1849—1852) եղաւ առաջինը, որ դարուն գիտութեան պահանջքի համաձայն՝ առաւ ի բաց աւանդական քօղն, եւ ներկայացուց պատմութիւնը իւր սեպհական երանգներով։ Այս տեսան նոյն ուղղութեամբ նաեւ ուրիշներ (Պատմութիւն Տիեզերական Ժողովոց Եկեղեցւոյ՝ ի Հ. Պ. Յովնանեանց, 1847, Պատմութիւն Հայոց՝ ի Հ. Ն. Զագըրճեանց, 1851, Պատմութիւն Օսմանեան հարստութեան ի Հ. Ա. Պալճեան, 1840—1845, անտիպ, Պատմութիւն Քաղաքականութեան Եւրոպական տէրութեանց ի Հ. Ղ. Յովնանեանց, 4 հատ. 1856—1860, Պատմութիւն Կաթողիկէ Վարդապետութեան ի Հայս, ի Հ. Ա. Պալճեան, 1878, Դասաւորութիւն Օսմանեան դրամոց՝ ի Հ. Կ. Սիպիլեան, Եկեղեցական Պատմութիւն ի Հ. Վ. Բառնիարեան 1872 եւն եւն)։

Նկատի առնուեցաւ միաժամանակ նաեւ Ազգ. Մատենագրութեան ուսումնասիրութիւնը, որուն ռահվիրան հանդիսացաւ դարձեալ Հ. Յ. Գաթըրճեան (Պատմ. Մատենագրութեան Հայոց, 1851, որ դժբախտաբար թերի մնաց. Քննութիւն Հանդիսեան Յովհաննու, եւն եւն) եւ իրեն յաջորդներ ունեցաւ Հ. Տաշեան մը եւ ուրիշներ։

Աստուածաբանական եւ փիլիսոփայական բաժինները եւս հաւասարապէս ունեցան հետեւողներ, թէեւ ցանցառ թուով այս տեսան ինքնագիր գրութիւններ։ Հ. Գաթըրճեանի հեղինակութիւնք՝ «Հինական Աստուածաբանութիւն» (1864) եւ ապա «Իմաստութիւն Տեղեկութեան», Հ. Գ. Գալէմքեարեանի Գործնական Քննութիւն «Եկեղեցական Ամբողջ Սահմանադրութեան» ապացոյցներ են մշակուած տեսական եւ բարոյական աստուածաբանական հմտութեան։ Նաեւ խորհրդական (mistique) աստուածաբանութիւնն ունեցաւ իրեն խորամուխ հետեւողները. մասնաւորապէս յիշենք հոս այս բաժնէն գործ մը միայն՝ «Քրիստոսի Վարդապետութեան Հոգեկան Մտածութիւնք» ի Հ. Քերովբէ Սպենեան (1875)։ — Բացի ընդհանուր փիլիսոփայութենէ (Հոգեբանութիւն, Տրամաբանութիւն եւ Բնաբանութիւն) որուն համար ընտիր դասագիրք մը տուաւ Հ. Մաղաքիա Սամուէլեան (1845) — չյիշելով անտիպ աշխատութիւնք, նաեւ մասնական բաժինները առնուեցան ուշադրութեան։ Հ. Մ. Գարագաշեան տուաւ նախ «Նկարագիր Աստուծոյ» (1845) աշխատութեան մէջ ընդհանուր ծանօթութիւն ուսմանց այլ եւ այլ ճիւղերու մասին, որոնց իւրաքանչիւրին համար ապա պատրաստուեցան մասնական աշխատութիւններ։

Ուսումն փիլիսոփայութեան նշմի՝ ի Հ. Ղ. *Յովհաննեան* (1885), Ուսումն ազգային դաստիարակութեան (= *Մանկավարժութիւն*) ի Հ. Գ. *Յովհաննեան* (1862), Դաստիարակ մանկանց՝ ի Հ. Ղ. *Յովհաննեան*, Հրահանգ վարդապետութեան նշմի ի Հ. Վ. *Նազովթեան*, 1853 եւն։

Նաեւ մաթեմատիկեան, բնագիտական եւ այլ ուսմանց ունեցան իրենց հեղինակները. կազմուեցան դասագրքեր Թուաբանութեան (Գործնական Թուաբանութիւն ի Հ. Մ. *Սապաթիկեան*, 1831), *Ուսողութեան* (Գործնական, Պարզ Երկրաչափութիւն, Եռանկիւնաչափութիւն եւ Հատուած Կոնի, ի Հ. Ղ. *Տէրտէրեան*, *երեքհատոր*, 1843—1846, *հմմտ.* եւ Սկզբնական դասագիրք պարզ ուսողութեան Թ. Էլլըյի, *թարգմ.* Հ. Գ. *Պիւլպիւլճեան*, 1868), *Երկրաչափութեան* (Տարերք երկրաչափութեան, *թարգմ.* Հ. Յ. *Գաթըրճեան*, 1864), *Բնագիտութեան* (Բնական փիլիսոփայութիւն կամ ֆիզիքա ի Հ. Մ. *Սապաթիկեան*, 1842, Բնագիտութիւն փորձական ի Հ. Բ. *Նուրիճանեան*, 1856, Տարերք Բնագիտութեան ի Հ. Ղ. Վ. *Տէրտէրեան*, 1865), *Բնապատմութեան* (Բնական պատմութիւն՝ Կենդանաբանութիւն, Տնկաբանութիւն, Հանքաբանութիւն, ի *Մխիթ. Միաբանից*, Ա—Բ *հատոր*, 1842—1844. Պատկերազարդ բնական պատմութիւն, *երեք հատոր*, ի Հ. Գ. *Մէնէվիշեան*, 1897 *եւն*), *Տնտեսագիտութեան* (Արուեստախօսութիւն գործնական՝ ի Հ. *Եփրեմ Զագըրճեան*, 1857, Երկրագործութիւն համառօտ ի Հ. Մ. Վ. *Վեցմատեան*, 1845, Մոմագործութիւն, *թարգմ.* Հ. Գ. *Գալէմքեարեան*, 1889), *Վաճառագիտութեան* (Գործնական վաճառականութիւն ի Հ. Ե. *Հիւրմիւզեան*, 1867, Գիտութիւն վաճառականութեան ի Հ. Ղ. *Տէրտէրեան* 1848), *Աշխարհագրութեան եւ Աստեղագիտութեան* (Աշխարհագրութիւն ուսումնական, բնական, քաղաքական, ի Հ. Գ. *Յովհաննեան* 1835, Ուսումնական եւ բնական աշխարհագրութիւն է Հ. Ա. *Պաշճեան*, 1850). Հ. *Գր. Գովրիկեան* 1871*ին կը ձեռնարկէ պզտիկ պզտիկ լոյս հանել ընդարձակ գործ մը՝* Բնդհանուր երկրագրութիւն, *որուն տպագրութիւնը դժբախտաբար շուտով կ'ընդհատի։ Աստեղագիտական գրութիւններէն յիշուին հոս՝* Հրահանգ աստեղագիտութեան է վերայ գիտական աստեղաց, ի Հ. Գ. *Յովհաննեան*, 1841, Հրահանգ աստեղագիտութեան է վերայ երկնագնդոյ, ի Հ. Ա. *Պաշճեան*, 1845, *աւելի ընդարձակ մը կը սկսի Հ. Ն. Չիւքիւրեան, որ կը մնայ անտիպ։ Աշխարհագրութեան եւ աստեղագիտութեան հետ կը յօրինուին նաեւ գունտեր, 1838ին լոյս տեսած էր Հ. Ա.*

Հ. ՂՈՒԿԱՍ Վ. ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Փարիզեան Երկրագունտ մը, 1845ին նոյն մեծութեամբ հրատարակեց նաեւ Երկնագունտ մը։ Այս տեսակէտով անհամեմատ հսկայական եւ իրապէս վարպետի գործ էր «Մեծ Երկրագունդը» 60 սմ. տրամագծով, զոր 1845—1848 գծագրած էր Հ. Արսէն Այտընեան, Վիեննայի Կայսերական զինուորական աշխարհագր. հիմնարկութեան մէջ եւ հոն հրատարակած։ Գունդը ժամանակի ամէն առաւելութիւնները կը ցուցնէ վրան, նաեւ ճանապարհներն ալ, ուր հայերէն գրերն ամենամանր եւ բազմազան ձեւերով գծագրուած են. եւ բովանդակ գործոյն նրբութիւնը մինչեւ այսօր կը շարժէ մասնագէտներու հիացումը։ 1857ին Հ. Աստուածատուր Աւագեան (անդամ Վիեննայի Աշխարհագրական Ընկերութեան) կը յօրինէ 21 աշխարհացոյց տախտակ, զորոնք անձամբ կը տպագրէ մաքուր վիմագրութեամբ (Ատլաս նոր Աշխարհացոյց տախտակք, տպ. 1857 եւ երկրորդ անգամ՝ 1860), իր տեսակին մէջ միակն կը ներկայանայ գործս դեռ այսօր հայ մատենագրութեան մէջ։ Հ. Աւագեան միաժամանակ կու տայ նաեւ ուրիշ մասնական տեղերու աշխարհացոյցներ (Խրիմ, 6 հրատարակութիւն վեց լեզուաւ, 1856 եւն)։

Անուշադիր չեն մնար նաեւ երկրորդական ուսմունք՝ ինչպէս Ճարտարախօսութիւնը (Արուեստ Ճարտարախօսութեան ի Հ. Մ. Գարագաշեան 1844), օտար լեզուաց համար քերականութիւններ՝ Գերմաներէնի ի Հ. Ք. Վ. Սիպիլեան, 1844, ի Հ. Պ. Զաքարեան, 1890, 1907, Գաղղիերէնի ի Հ. Ղ. Յովնանեան, 1844 եւն) եւ նման օժանդակ ձեռնարկներ (Պէտք մեզ լեզուաբան խօսակցութեան՝ գաղղիերէն, անգղիերէն, հայերէն, տաճկերէն, գերմաներէն, իտալերէն, ի Հ. Փ. Ճամճեան, 1848, Բառագիրք գերմաներէն-հայերէն ի Հ. Ա. Կոյլառ, 1889. եւն)։

Հ. ՍԱՀԱԿ Վ. ԹՈՌՆԵԱՆ

Կը ձեռնարկուի նաեւ հին յունական, հռովմէական, գաղղիական դասականաց թարգմանութեան, եւ յաջորդաբար լոյս կը տեսնեն հին ընտիր հայերէնով՝ Կիկերոնեայ (Խօսք վասն ծերութեան՝ ի Հ. Յովս. Գաթըրճեան, 1843, Վասն բարեկամութեան, ի Հ. Ն. Չագըրեան, 1852), Քսենոփոնեայ (Կիւրոսի կրթութիւն, ի Հ. Յ. Գաթըրճեան, 1843), Կոռնելեայ Ռուփոյ (Վասն գործոց եւ արութեանց Աղեքսանդրի Մեծի, ի Հ. Յովս. Գաթըրճեան, 1844), Կոռն. Նեպոսի (Վարք զօրավարաց անուանեաց, 1842), Բոսուէի (Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան Հ. Յ. Գաթըրճեան եւ Հ. Մ. Գարագաշեան 1841), Ռասինի (Երգք վասն կրօնից, ի Հ. Մ. Գարագաշեան, 1842), Փլորիանու (Վերադառնութիւն Տոլէտոյ, ի Հ. Փ.

ճաշմձեան, 1849) *եւ այլոց գրուածներու թարգմանութիւնք, ուր ոսկեդարեան հիմնալի լեզուին հետ կը փայլի եւ թարգմանութեան մեծ ճարտարութիւն մը եւ ճաշակ։*

Բան մը միայն կը տեսնենք նուազ ուշադրութեան առնուած՝ «Բանաստեղծու-թիւնք» *եւ* «Վիպասանութիւնք»։ *Այս գեղեցիկ արուեստին սէր չէ թելադրած իրենց Վիեննական կլիման, կամ գոնէ գերմանական կրթութիւնը չէ ծնած բերում դէպ ի այդ աշխարհը։ Վիեննական դպրոցն չերեւցուց ցայսօր բանաստեղծ տաղանդ մը, երբեմնի փորձերը՝ Ռասինի, Փլորիանու եւն գրուածոց թարգմանութիւնք՝ աւելի փիլիսոփայական իմացականութեան կամ թարգմանութեան արուեստ կը փայլեցընէին, քան բանաստեղծական աւիւն։ Նոյնպէս են նաեւ մանր՝ առթական ոտանաւորներ, որոնք կը լնուն Մխիթարեան տաղարանը (700է աւելի տաղեր, ողբերգներ), մանաւանդ Գարագաշեանի մը ձեռքէն։ Աւելի ազդու եւ զգայուն են Հ. Բ. Նուրիճանեանի հատուածները՝ գրուած* «Եւրոպայի» *եւ Մխիթարեան Տաղարանի մէջ եւ մանաւանդ Հ. Սեր. Տէրոյիցեանի տողերը քիչեալ տեղ եւ* Բազմ-վէպին *մէջ (մանաւանդ՝* Սերն ծոյլը *եւն ողբերգութիւնը)։ Կարելի է մտա-նանշել այս տեսակէտով նաեւ Հ. Սամուէլ Գաթըրճեան մը՝ հեղինակն* «Տաղա-րան եղանակներ կամ Նուագարանք ստանձնելոյ Եմմանուէլեան» *(1852) գործոյն, որ տուած է բաւական թուով հատուածներ բանաստեղծական երանգներով։ Ժամանակի հոսանքի համաձայն աւելի ուշադիր գտնուեցան վիպական բաժնին՝ որ մինչեւ նոյն ատեն հայ մատենագիրներէն նկատուած էր անմերձենալի ժայռ մը. Հ. Սահակ Թոռնեան մը կը հանդիսանայ՝ Արովեանի օրինակին գեռ անծանօթ, այս արուեստին առաջին փորձն ընող, թէեւ իբրեւ սկզբնաւորութիւն՝ համեմատութեամբ սկար գրչով, որ իրեն հետեւողներ կ՚ունենայ Հ. Սիպիլեան մը եւ ապա Հ. Ս. Տէրոյիցեան։ Նաեւ թատերական գրականութիւնը չափով մը նկատի կ՚առնուի եւ* «Թատերական Խաղերք» *վերնագրին տակ կը հրատարակուի (1852) մանուկներու համար աշխարհաբար կտորներ։*

Տեսնենք այժմ քանի մը դէմքեր, որոնք ծաղկեցան եւ անուանի հանդիսացան մանաւանդ 1840—1855։

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Վ. ԳԱԹԸՐՃԵԱՆ

Գաթըրճեան ծնած է Կ. Պոլիս, 19 *Փետր.* 1820, *ձեռնադրուած քահանայ* 30 *Մայիս* 1841, *վախճանած Կ. Պոլիս* 1882, *Յունուար 9ին։*

Հ. Յովսէփ օժտուած բնատուր ձիրքերով՝ գիտցաւ ի մանուկ տիոց տածել իւր մէջ բազմակողմանի եւ արդիւնալից գրական գործունէութիւն մը, որ ան-մահացուց իւր անունը հայ գրականութեան պատմութեան մէջ։ Իւր բազմա-թիւ աշխատութիւնք մասամբ աստուածաբանական են, մասամբ պատմական եւ մասամբ պատմական-մատենագրական։ Իւր սրամտութիւնը սակայն կ՚ուղղուի նաեւ այս սահմաններէ անդին՝ հեռաւորագոյն հորիզոններ, եւ մենք կը տես-նենք զինքը երբեմն զբաղած նաեւ այնպիսի խնդիրներու քով, որոնք ար-դարեւ դուրս կ՚իյնան իւր գրական հետազօտութեանց սահմանէն։ Բայց իւր ու-սումնասիրութեանց ծանրագոյն նժարը կը մնայ միշտ պատմական-մատենագրա-կանին։

Արդէն դպրոցական սեղանին վրայ կը սկսի Գաթրըճեան գրական գործունէութիւնը, երբ ընկերակցութեամբ Գարագաշեանի, Յովհաննեանի՝ ոսկեդարեան Հին Հայերէնի կենդանութիւն կու տայ, կ՚իւրացնէ զայն եւ նոյն յստակ, պատկերալից լեզուին խօսիլ կու տայ իւր գրչին տակ։ Հմտացած միաժամանակ նաեւ Հին եւ Նոր դասականներու՝ լատիներէնի, յունարէնի, գաղղիերէնի եւն., կը ձեռնարկէ հայացնել հին եւ նոր դասականները, սկիզբ ընելով Բոսուէի Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան գրուածքէն (տպ. 1841), զոր կը թարգմանէ ընկերակցութեամբ Հ. Մ. Գարագաշեանի մեծ յաջողութեամբ, որուն կը յաջորդեն ապա ուրիշներ. Կուրտեայ Ռուփեայ՝ Վասն գործոց եւ վարուց Աղեքսանդրի Մեծի (1844), Կիկերոնեայ՝ Վասն ծերութեան (1843) Քսենոփոնտեայ՝ Խրատք Կիւրոսի (1843), Կիպրիանոս՝ Վասն միութեան եկեղեցւոյ (1846)։

Իւր ուսումնական գործունէութեան մէջ նշանակալից փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ, երբ 1848ին Ցատեան Պէյի առաջարկութեամբ իրեն յանձնուեցաւ ընդարձակ Տիեզերական պատմութեան մը պատրաստութիւնը։ Այս բազմակնճիռ եւ փշալից ասպարէզին վրայ ցոյց պիտի տար Գաթրըճեան իւր մտաց կորովութիւնը։ Տարի մը ետքը յանձնեց արդէն մամլոյ ընդարձակ հատոր մը, որ պիտի կազմէր խնդրուած Տիեզերական պատմութեան առաջին հատորը։ Հին ամէն ազգերուն շնորհուած էր հոն տեղ. բնականաբար նաեւ ազգային պատմութեան չէր կրնար զլացուիլ տեղ. այս բաժինը մանաւորապէս ուշադրութեան առնուած է Բ. հատորին մէջ, որ լոյս տեսաւ երեք տարի ետքը։ Հոս կ՚ենթարկուէր ազգային պատմութիւնն անաչառ եւ մանր քննութեան մը, որուն արդիւնքը կ՚ըլլար Հայոց քննական պատմութիւնը՝ հիմնուած օտար եւ ազգային աղբիւրներու միաձայնութեան վրայ, ջանալով միշտ ազգային աւանդութիւնը ճշդել օտար աղբիւրներու համեմատ, եւ ոչ, ինչպէս իւր նախորդներն ընել սովոր էին՝ զուր ճգնիլ «զարեգակնային ժամացոյց տիեզերացս ուղղել ըստ ժամացուցին, զոր ի ծոցի մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ նմին յերիւրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ»։ Եւ Գաթրըճեան իւր քննադատական այս գննութեամբ ոչ միայն չմեղանչեց ազգասիրութեան դէմ, ինչպէս դեռ չհասունցած ժամանակը դատած էր, այլ եւ ստեղծեց գիտական նոր ուղղութիւն մը, որով կարելի էր հասնիլ հայկական իրաց պատմական եղելութեան։ Եւ այսօր բանասիրութիւնը գիտէ յարգել քննադատ մտքին մեծ արժանիքը։

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Վ. ԳԱԹՐԸՃԵԱՆ

Քննադատական այս ուղղութեամբ առաջնորդուեցաւ Հ. Գաթրըճեան նաեւ մատենագրական հետազօտութեանց մէջ։ Տիեզերական Պատմութեան հետ ի միասին կ՚ուսումնասիրէր նաեւ Հայոց Մատենագրութեան պատմութիւնը, որուն առաջին

տետրակը՝ Հայոց անգիր ժամանակի գրականութեան պատմութիւնը, լոյս տեսաւ 1851ին, արդիւնք սրատես եւ նուրբ քննութեան: Թէեւ ինչպէս Տէր. Պատմ-*[illegible]*, *նոյնպէս այս գործը անաւարտ թողուց Գաթըրճեան, բայց օր աւուր աւելի խոր միջամուխ կ'ըլլար նոյն մատենագրական ուսումնասիրութեանց մէջ՝ ձեռք զարնելով քննել, լուսաբանել եւ հրատարակել հայերէն պաշտամանց գրքերը՝ ձեռագրական եւ պատմական հետազօտութիւններով: Գաթըրճեանի ծրագիրն էր լոյս հանել հայերէն* Պատարագամատոյցը, Մաշտոցը, Տօնացոյցը, [illegible], Կանոնագիրքը *եւ մինչեւ Ժ՛Ե դար հայերէն եւ Հայոց վերաբերեալ նամակներու ժողովածուն՝* Գիրք Թղթոցը: *Առ որ հաւաքած ալ էր հարուստ ատաղձ, բայց դժբախտաբար իր բազմաթիւ արտաքին զբաղմունք եւ կենաց վերջին 4 տարիներուն դժնդակ հիւանդութիւն մը կը կաշկանդեն իր ձեռքերը, եւ հազիւ վերջին օրերուն կը յաջողի ըստ էական մասին աւարտել Պատարագամատոյցի ուսումնասիրութիւնը, որ մահուընէ 15 տարի ետքը միայն լոյս կը տեսնէ, խնամօք Հ. Յ. Տաշեանի* (Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց, Թարգմանութիւնք պատարագաց Յունաց, Ասորւոց եւ Լատինացւոց *1897): Ասոր մաս կը կազմէր նախնաբար* Հանգանակին *քննութիւնը, որ հայերէն եւ լատիներէն երկէն հրատարակութեամբ տպագրուեցաւ 1891ին եւ 1893ին* ([illegible] Հայաստանեայց եկեղեցւոյ *1891): Չեռագիր կը մնան դեռ միւս աշխատութիւնք՝ Կանոնագրոց, Մաշտոցի եւ այլոց քննութիւնք. իր այս հոյակապ ծրագրին մէկ մասը կը կազմէր նաեւ Աստուածաշնչի վաւերական եւ անվաւեր գրոց քննական հրատարակութիւնը. առ այս իբրեւ նախափորձ ընծայեց 1877ին* "[illegible]" *անվաւերականին քննութիւնը՝ հայերէն եւ լատիներէն:*

60ական թուականներուն կը գտնուէր Հ. Գաթըրճեան Կ. Պոլիս, իբրեւ վարիչ Վարժարանին, երբ կրօնական խնդիրք հրապարակ կը յուզուէին կաթողիկեայ եւ ոչ-կաթողիկեայ Հայերուն մէջ: Այս առիթ կու տայ Հ. Գաթըրճեանի ուսումնասիրելու մանրամասնօրէն երկու եկեղեցեաց հաւատոյ խրաց մէջ ունեցած տարբերութիւնները՝ զուտ աստուածաբանական տեսակէտով, որուն արդիւնքը կ'ըլլայ [illegible] *գործը (1864), որ փայլուն գրաւական մ'էր հեղինակին աստուածաբանական խրաց մեծ հմտութեան: Գրուածքս պատճառ կու տար Տէրոյենցի հրապարակ հանելու* [illegible]*, որուն չի յապաղեր Գաթըրճեան իր պատասխանը եւ ահա կը սկսի նոր շարք մը պոլեմիկ գրուածոց՝* [illegible]*, որուն առաջին տետրակը լոյս կը տեսնէ 1873ին, եւ Բ.րդ ձեռագիր աւարտած արդէն կը յանձնուի մամլոյ, բայց խոչընդոտք կ'արգելուն տպագրութիւնը: Բ. տետրակս գրուածքին ամէնէն հետաքրքրական մասը՝ պիտի պարզէր Հայոց Զ—Ը դարերու եկեղեցական պատմութենէն նորանոր էջեր: Նաեւ այս տետրակները ցոյց կու տան հեղինակին մտաց սրութիւնն աստուածաբանական խրաց մէջ: Այս տեսակէտով հոս յիշուելին նաեւ իր* [illegible] 114 [illegible] *(1854) աղանդոյակուռ տողերը, որ իր ձեւով հայ գրականութեան մէջ ցանցառ անգամ կրնայ նմանն ունենալ:*

Սակայն մեծ գիտնոյն գրական գործունէութիւնը չի սահմանափակուիր դեռ դպրոցին տողերուն մէջ. իբրեւ ուսուցիչ Մխիթարեանս այլ եւ այլ վարժարաններու մէջ մերթ կրօնից, մերթ փիլիսոփայութեան, մերթ երկրաչափութեան եւ

մերձ բնապատմական գիտութեանց, թարգմանած է նաեւ այլ եւ այլ դասագրքեր, ինչպէս Փիզիքագիտութիւն, Երկրաչափութիւն (Մոչնիքի, տպ. 1864), Կենդանաբանութիւն եւ Բուսաբանութիւն (Պոկոռնիի) եւն եւն, որոնք կը մնան անտիպ:

Բայց Գաթըրճեանի համբաւը կը հանգչի յատկապէս իւր քննադատական-պատմական գրուածոց վրայ, որով նա քննական Հայոց պատմութեան նորակերտ շինուածոյն հիմը դրաւ առաջին անգամ: Եւ երբ այսպիսի ալ ճանչցուած է առհասարակ ամէնէն:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Ծնած է[1] Կ. Պոլիս 1817, Հոկտ. 28ին, ձեռնադրուած քահանայ՝ 1 Նոյեմբեր 1840, եւ վախճանած՝ 26 Յունուար 1897, պատուուած Փրանկ. Յովսէփ. Ա.էն Երկաթեայ Թագի երրորդ Կարգի Ասպետութեամբ:

Յովնանեան նման իւր Հարազատին՝ Հ. Պօղոս Յովնանեանի, կը մշակէ բազմակողմանի գրական գործունէութիւն մը: Իբրեւ ընկեր Գաթըրճեանի եւ Գարագաշեանի, կ'ըլլայ մին 1840ի շարժման պարագլուխներէն: Ոսկեդարեան հայերէնի իւր խոր հմտութեան առհաւատչեայ է Կոռն. Նեպոսի Վարք զօրավարաց անուանեաց գործոյն հիանալի թարգմանութիւնը (1842): Գրական գործունէութիւնը կը շարունակու յայնուհետեւ՝ տարուէ տարի լոյս հանելով այլ եւ այլ երկեր՝ բազմազգոյն բովանդակութեամբ, ինչպէս Գաղղիերէն Քերականութիւն (3 հատոր, որ երեք անգամ կը տպագրուի, 1844—1875), Խօսք վասն հայրենասիրութեան (1849), Գիտութիւն տէրութեանց (1847), Պատմութիւն քաղաքականութեան Եւրոպական տէրութեանց (4 հատոր, 1856—1860), Պատմութիւն վարուց Մ. Լութերի, 1850, Ուսումն փիլիսոփայութեան կրօնի (1885), Միրզայեան Մանուկ Պէյ եւն եւն:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Սակայն Յովնանեանի փափաքած մասնաճիւղն եղաւ միշտ Հայերէնի՝ մասնաւորապէս դասական հայերէնի՝ քննութիւնը. եւ երկար ժամանակ զբաղած է Ոսկեդարեան հայերէնի քերականութեան մը յօրինման: Արդեամբք ալ կը յօրինէ ընդարձակ 4 հատոր գործ մը, որուն համար Հ. Գաթըրճեան վկայած է՝ "ճոխ գրուած, բազմաջան աշխատութեան պտուղ": Բայց փութաջան հեղինակը վերջնականապէս չաւարտած զայն՝ իւր կենաց վերջին 10 տարիներուն կը ձեռնարկէ կազմել Ռամկերէնի քերականութիւնն ալ, անմշակ ասպարէզ մը՝ ուր հարկ էր երկար դեգերիլ, ուղղակի ձեռագիրներու վրայէն ուսումնասիրել նախ մատենագրութիւնը,

[1] Հմմտ. իւր մասին ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1897, թ. 2:

դասաւորել հեղինակներն ըստ շրջանի եւ ապա հաւաքել քերականական ատաղձ։

Ամբողջ տասը տարուան մէջ կը յաջողի միայն լոյս հանել ռամկօրէնի մատենագրութեան հետազօտութիւնքն երեք հատորի մէջ՝ Հետազօտութիւն նախնեաց ռամկերէնի վրայ. ուսումնասիրութիւն եւ ստուգաբանք. Մասն Բ. Ռամկերէն մատենագրութիւն (1897 երկու հատորի մէջ) եւ Միջնադարեան աշխարհիկ տաղաչափութիւն ռամկական (1896), անաւարտ ձգելով երկրորդ կարեւորագոյն մասը՝ Ռամկերէնի Քերականութիւնը։ Անաւարտ կը մնայ նաեւ Ոսկեդարեան Հայերէնի Քերականութիւնն ուրիշ նոյն կարգի աշխատութեանց հետ։

Յովնանեանի ձեռագիր մնացորդներուն մէջէն յիշատակութեան արժանի են մանաւորապէս [illegible] ընտիր Քերականութիւնը եւ [illegible]։

ԳԵՐ. ԱՐՍԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՏԸՆԵԱՆ

Այտընեան ծնած է Կ.Պոլիս, 8 Յունուար 1824. ձեռնադրուած՝ 1845, Նոյեմբեր 1ին եւ վախճանած՝ 21 Յուլիս, 1902 (հմմտ. վերը էջ 13)։

Այտընեան, իբրեւ Գամըրճեանց դպրոց աշակերտ, հին հայերէնի ուսումը իր առաջին մասնագիտութիւնն ըրաւ. որուն բոլոր նրբութեանց քաջ հմտացաւ նոյն իսկ դպրոցական ընթացքին մէջ, եւ իր առաջին թոթովանքը նոյն հիմանալ լեզուով կատարեց՝ այլ եւ այլ թարգմանութիւններ ([illegible]), որուն առաջին մասը միայն տպագրուած է, Կիկերոնեան ճառերէն նոր նոր եւն, որոնք անտիպ մնացած են)։

Այտընեանի ուշադրութեան առարկան եղաւ մանաւորապէս Արդի աշխարհաբարը, անոր ծագումը, յընթացս դարուց կրած փոփոխութեանց պատմութիւնն եւ քերականութիւնը։ 1845էն արդէն զբաղած կը գտնենք զինքը յետնադարեան գրականութեամբ, որուն այլ եւ այլ երեւոյթներու վրայ մերթ ընդ մերթ կու տայ հատուածներ՝ Եւրոպա շաբաթաթերթի մէջ (անանուն), միաժամանակ հեղինակելով իր գլուխ-գործոցը, որ «Քննական Քերականութիւն արդի աշխարհաբար լեզուի» տիտղոսի տակ լոյս տեսաւ 1866ին, հրապարակ ժամանակ մը, երբ երկու ընդդիմակ հոսանքներ՝ գրաբարեան եւ աշխարհաբարեան՝ կը բախէին իրարու, բուռն ձիգով՝ գրաբարի կամ աշխարհաբարի վաստըկիլ յաղթութիւնը։ Այս խօլ կռուին առջեւ հրապարակ կը նետուի իբրեւ համոզակեր՝ Քննական Քերականութիւնը, արդիւնք գերմանական անաչառ եւ խորազնին քննադատութեան, որ կը լռեցնէ երկու կողման ալ կրակոտ պայքարը, եւ հաշտութիւն կը կնքուի երկուստեք՝ համոզմամբ թէ Գրաբարը կատարած արդէն իր շրջանը՝ հարկ է բանասիրաց քով մնալ, եւ աշխարհաբարը՝ իբրեւ ժողովրդեան բարբառ ընտրել նոր գրականութեան լեզու, խնամել եւ մշակել։ Եւ այսպէս աշխարհաբարը բարձր ի գլուխ կ'ելլէ ճակատէն յաղթանակաւ։

Այտընեանի այս գլուխ-գործոցը (մանրատառ իբր 1000 էջ) կը բաղկանար երկու մասէ՝ Ներածութիւն եւ Քերականութիւն։ Առաջնոյն մէջ կու տար մեծ յաջողութեամբ աշխարհաբարի ծագման եւ զարգացման պատմութիւնն եւ երկրորդին մէջ՝ կ'ենթարկէր աշխարհաբարի ազատութիւններն որոշ օրէնքի եւ կը լուսաբանէր մէն մի ձեւին ծագումը գրաբարէն կամ օտար ազդեցութենէն։ Գործ մը, զոր ժա-

մանակակից հայերէնագէտ-լեզուաբանն Հ. Պետերման գնահատած է իբրեւ "ճշմարտապէս դասական գործ", որ "ցոյց կու տայ յանձին հեղինակի հմտութիւն հայերէն ամէն դարու մատենագրութեան եւ խորաթափանց հետազօտութիւն լեզուի"։ Այտընեան այս գործով ոչ միայն ճանապարհ հորդեց հայ լեզուագէտներու եւ քերականներու առջեւ, այլ եւ գրաւեց հայ գրականութեան մէջ ընդարձակ հող մը, ուսկից դէպ ի ամէն ուղղութիւն հզօր ներգործութիւն ունեցաւ թէ լեզուագիտական թէ գրական տեսակէտներով, կամուրջ մը, որուն վրայէն անհրաժեշտ է անցնիլ կենդրոն հասնելու համար։ -- 1867ին լոյս հանեց նաեւ Արդի հայերէնի համառօտ Քերականութիւն մը գերմաններու համար։

Նման ծրագրով մտադիր էր հեղինակել նաեւ ոսկեդարեան հայերէնի քննական Քերականութիւն մը, զոր, սակայն, ի գլուխ հանել չներեցին արտաքին զբաղմունք. 1885ին կրցաւ միայն հրատարակել ոսկեդարեան գրաբարի ընդարձակ քերականութիւն մը՝ հիմն առած իրեն Հ. Վ. Չալըխեանի "Գործնական Քերականութիւնը"։ 1888ին սկսաւ ուսումնասիրել Հանդէսի մէջ ընդարձակօրէն Տառադարձութեան խնդիրը։

Բաց ի լեզուագիտութենէ, Այտընեան սիրող եղած էր նաեւ ծիսագիտութեան, Եկեղեցական երաժշտութեան եւ Գծագրութեան։

Հ. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏԸՆԵԱՆ

1877ին բարձրագոյն յանձնարարութեամբ կազմեց եւ հրատարակեց "Տարեւոր կարգ Պաշտութեան կամ Կարգաւորութիւն սրբոյ Պատարագի ըստ արարողութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, ի պէտս սարկաւագաց եւ կղերաց", ընդարձակ եւ համառօտ։ Ունէր ձեռքի տակ ուսումնասիրութիւն մ'ալ հայերէն Ժամագրքոյ վրայ, որ մնացած է անկատար։

Իբրեւ սիրող եկեղեցական երգեցողութեան 1854էն սկսած էր պարապիլ հայ եկեղեցական երգերն օտարամուտ յաւելուածներէ մաքրելու եւ եւրոպական նօտաներով ձայնագրելու։ Իր ուսումնասիրութեանց արդիւնքը 1876ին Պրոֆ. Վայսի հետ ճշդելէ ետքը՝ նոյն տարին վիմագրութեամբ կը հրատարակէ՝ Երգք սրբոյ պատարագի ձայնագրեալ, 1877, ուր բաց ի ինչ ինչ երգոց բազմատեսակ տարբերութիւններէ կային նմոյշներ նաեւ շարականներէ։ Ապա Պրոֆ. Յ. Բէօմի հետ աւելի կը ճոխացընէ զայն եւ կ'ամբողջացընէ ընկերացնելով նաեւ երաժշտական գործեաց մասը, եւ կը յաջողի 1884ին մատուցանել առաջին անգամ հայերէն ձայնաւոր պատարագը քառաձայն եւ նուագախմբով (orchestre), որ եւ շատ անգամ կրկնուեցաւ այնուհետեւ։ Ցաւ է որ իւր կենդանութեան օրով չկրցաւ յանձնել զայն տպագրութեան եւ հրաշակերտը կը մնայ ցայսօր անտիպ։

Այտընեան իբրեւ յաջող գծագրիչ՝ բաց ի մանր աշխատութիւններէ, 1845—1849 կը յօրինէ մեծ Երկրագունդը, անձամբ գծագրելով ի մէջ այլոց նաեւ

հայերէն բազմազան գրերը (տես վերը, էջ 28)։ 1852—1890 կը ձեռնարկէ ձուլել հայերէն բազմատեսակ տպագրական տառեր, որոնք այսօր կը զարդարեն հայերէն տպագիր հրատարակութիւնները։

Հայ գրականութեան համար Այտընեանի ունեցած մեծ արժանեաց արձագանքը լսելի եղաւ հայ սրտերէն 1895ին, երբ կը տօնախմբուէր Մեծ Քերականին Քահանայութեան եւ գրական գործունէութեան 50ամեակը, որ երկրորդեցաւ 1902ին անմահ Քերականին դագաղի առջեւ, երբ Վիեննայի Քաղաքապետութիւնը ցաւակցելով Միաբանութեան կը գրէր ի մէջ այլոց․ "Այժմէնետեւ այնպիսի մարդ մը կը պակսի, որուն [illegible]"։

Հ․ ԿՂԵՄԷՍ Վ․ ՍԻՊԻԼԵԱՆ

Ծնած է Կ․Պոլիս 17 Փետր․ 1824, ձեռնադրուած քահանայ՝ 5 Նոյ․ 1845 եւ վախճանած 23 Մայիս 1878 ի Տիգրանակերտ։

Սիպիլեան նուիրուեցաւ անձնամբ եռանդեամբ գիտական այնպիսի մասնաճիւղի, որ իւր դարուն բոլորովին անմշակ էր։ Դրամագիտութիւնն եղաւ անոր մասնագիտութիւնը, որուն մերձեցաւ անսովոր սրամտութեամբ եւ հետաղօտիչ բիբով։

Արդէն 1825ի միջոցները Գեր․ Արիստակէս Ազարեան սկիզբ ըրած էր հնադրամներու հաւաքման․ եւ նոյն իսկ կարգադրած էր Կղերանոցի մէջ աւանդել դրամագիտութեան ուսում։ Հ․ Գաթըրճեանի կը վիճակուի առաջին դասաւանդութիւնը, որ իբրեւ «նիւթ» իւրովի ծանօթացած էր այս ուսման։ Սակայն Հ․ Գաթըրճեան շուտով կը զգայ թէ իւր կոչումը չէ այն եւ կ՚ընդհատէ դասաւանդութիւնը՝ ձգելով բեղմնաւոր սերմ պատանի Կղեմէսի սրտին մէջ, որ բնածին միտումով կը զարգացընէ զայն եւ կ՚ընտրէ իրեն մասնագիտութիւն։

Ապա 1847—1849 կը ձեռնարկէ[1] հնախուզական ուղեւորութեան մը դէպ ի Փոքր-Ասիա, ուսկից հաւաքած անթիւ հնութիւնները՝ կը շարունակէ իւր պարապմունքը Վիեննա եւ 1853—1855 Զմիւռնիա։ 1856ին պաշտօնով Կարնոյ վրայէն կ՚ուղեւորի Պարսկաստան՝ անդէն կաթողիկէ հայ հասարակութեան հոգն ստանձնելու։ Հոն կը մնայ 12 տարի՝ երբ միաժամանակ հետամուտ կ՚ըլլայ դրամագիտական խուզարկութեանց։ Ի դարձին կ՚անուանուի (1875) Վիեննայի Դրամագիտական Ընկերութեան թղթակից անդամ, իբրեւ մասնագէտ հայկական եւ յունական դրամոց եւ տարի մ՚եւքը կը կարգուի Ապտիւլ Ազիզ Սուլթանէն Կ․Պոլսոյ Օսմանեան Թանգարանին երկրորդ վերատեսուչ։ Նոյն տարւոյ վերջերը կ՚ուղեւորի Կիլիկիա եւ յաջորդ գարնան՝ օսմանեան թանգարանի համար հնութիւններ հաւաքելու նպատակաւ տէրութենէն կը խաւրուի Տիգրանակերտի վրայէն Մուսուլ․ բայց դժբախտ հիւանդութիւն մը ի գերեւ կը հանէ իւր ծրագիրը․ հազիւ հասած Տիգրանակերտ՝ 1878 Մայիս 23ին կը կնքէ արդիւնալից կեանքը։

Սիպիլեան իւր մասնաճիւղին մէջ ռահվիրայ մըն էր․ եւ թողուց իբրեւ խորունկ մասնագէտ մեծ համբաւ։ Կ․ Շլումպերժէր անոր մահուընէ երեք տարի ետքը կը գրէր․ "Հ․ Կ․ Սիպիլեան, որ հայ հնախօսութեան այս ճիւղն սքանչելապէս գիտէր,

[1] Կենսագրական գծեր Սիպիլեանի մասին տես [illegible], Վիեննա 1892, Յառաջաբան։

եւ որ զայն ուսումնասիրած էր թէ իբրեւ եռանդուն հայրենասէր, եւ թէ իբրեւ նշանաւոր դրամագէտ, չկայ այսու հետեւ „։

Հ. Սիպիլեան իւր գործունէութեան սկիզբէն՝ 1845էն մինչեւ մահը զբաղեցաւ անընդհատ դրամագիտական աշխատութիւններով. 1846ին պատրաստած էր արդէն ընդարձակ հատոր մը Ընդհանուր դրամագիտութեան վրայ, որ անտիպ մնացած է։ Մի եւ նոյն ժամանակ ունէր ձեռքի վրայ նաեւ Դասաւորութիւն Աւստրիական դրամոց աշխատութիւնը, զոր 1853ին կը յանձնէ մամլոյ, սակայն հազիւ քանի մը թերթ տպուած՝ կը դադրեցընէ տպագրութիւնը՝ զգալով թէ տակաւին շատ քիչ առաջ ունի ձեռքի տակ. այնուհետեւ մինչեւ մահը կ'աշխատի անոր վրայ, զոր ապա 1892ին Հ. Գ. Գալէմքեարեան կը հրատարակէ։ Բայց միաժամանակ կը փութայ ծանօթացընել իւր մեղուաջան աշխատութեանց նոր արդասիքները գիտութեան՝ Եւրոպա շաբաթաթերթի միջոցաւ (1851—1852, Աւստրիական Թագաւորներուն մինչեւ հիմայ Հրատարակուած դրամները), զորոնք վերջէն գերմաներէն ալ կը խմբագրէ եւ կը հրատարակէ Վիեննայի Գիտութեանց կայս. Ակադեմիայի փիլիսոփ.-պատմական Նիստերուն մէջ, եւ յաջորդաբար թղթակցի Revue de l'Orientի եւ Վիեննայի Դրամագիտական Թերթերուն մէջ դրամագիտական յօդուածներով։ Աւելի նշանաւոր է այս տեսակէտով 1874ին կազմած Collection des médailles grecques autonomes de Son Excell. Suthy Pascha, à vendre au complet (տպ. Կ. Պոլիս, 1874)։

Հ. ԿՂԵՄԷՍ Վ. ՍԻԲԻԼԵԱՆ

Աhա եռանդուն գործունէութիւն մը մասնագիտական ասպարէզի մը վրայ, ուր ոչ ոք երեւցած էր իրմէ յառաջ եւ շատ քիչեր գտնուեցան իրմէ ետքը։

Այստեղ իրեն մրցակից մը թերեւս հնար ըլլայ յիշել արժանապէս անձնաւորութիւն մը միայն, Սիպիլեանի կրօնակից վարդապետներէն մին՝ Հ. ՍԻՄՈՆ Վ. ԱՆՏՈՆԵԱՆ († 28 Մարտ 1888), ցայսօր անծանօթ մնացած դէմք մը, որ ջերմ հետեւող մ'եղած էր Սիպիլեանի եւ անոր ձեռն ի ձեռն գործակից։ Գերմաներէն գրուածքով մը միայն՝ Հնագոյն հայերէն դրամներէն մին, թողուցած է իւր անունը Հ. Անտոնեան, լոյս տեսած Վիեննայի "Դրամագիտական Թերթին„ մէջ, որ միշտ թղթակցութեան մէջ եղած էր Հ. Սիպիլեանի եւ Եւրոպայի նշանաւոր դրամագէտներու հետ։

Հ. Սիպիլեան բացի յիշատակուածներէն՝ թողուցած է նաեւ վէպիկ մը՝ Տրդատայ առանձնանալը, վերջին օրերն ու մահը (1851) եւ թարգմանութիւն մը՝ Փ. Պուրտէլ կամ Մետաքսեայ առնուլը (1851)։

Սիպիլեան ցոյց տուաւ իւր մէջ դրամագէտ մարդ մը, որ գիտէր ի մի միաւորել դէպ ի գիտութիւն պողպատեայ յարատեւութիւն մը եւ գաղափարական ոգեւորութիւն՝ ցանցառ եղանակաւ զօդուած գործնական ձեռներեցութեան հետ, ճշգրիտ

իմաստով առաքեալ մը իր ասպարէզին մէջ՝ քաջ գիտակից այն ամէն հանգամանաց, որ պատմական գրամագիտական ժամանակակից գիտութիւնը կը պահանջէր:

Այսպէս Ազարեանի օրով եղաւ սկզբնաւորութիւն փայլուն շրջանի մը, երբ ծլեցան ծաղկեցան հոյակապ անձնաւորութիւններ, որոնք սերմանեցին իրենց յաջորդներուն մէջ լուսաւոր սկզբունքներ, եւ այդ սկզբանց համաձայն յարատեւ եղաւ միանգամ սկսուած գործունէութիւնը՝ մէկ նկարագրով:

Փօղաճեան Աբբահօր ժամանակ ուրիշ ուղղութիւն առաւ գործունէութիւնը: Փօղաճեան ջանաց՝ բաց ի գրական հրատարակութիւններէ, ներքին ոյժերն գործածել Արեւելք՝ նոր վանատուններ եւ դպրոցներ բանալով, եւ գործունէութիւնն ընդարձակել նաեւ դպրոցական ասպարէզի մէջ:

Սակայն 1870ի անյաջողութիւնք ստիպեցին զինքը յետս կենալ իր ծրագիրներէն, երբ փոխուեցան նաեւ հանգամանք բոլորովին: Բայց անշէջ մնացին դարձեալ գիտութեան նուիրուած ոյժերը. Գաթրճեան, Այտընեան, Յովնանեանք շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը, յառաջ եկան նոր գործիչներ՝ Հ. Գ. Գովրիկեան, Հ. Ն. Աւգերեան, Հ. Ա. Աւագեան, Հ. Ս. Տէրվիշեան եւն, որոնք ի կարգին նշանաւոր հանդիսացան իրենց ծանօթ հեղինակութիւններով, երբ երեւցաւ նաեւ Հ. Այտընեանի Քննական Քերականութիւնը (1866), որ դարուն գլուխ գործոցը կազմեց:

Այս շրջանին մեր ուշադրութիւնը կը դրուէ մանաւանդ հայ լեզուագիտութեան ճանապարհին վրայ առաջին ռահվիրան

Հ. ՍԵՐՈՎԲԷ Վ. ՏԷՐՎԻՇԵԱՆ

Տէրվիշեան[1] *ծնած է Կ. Պոլիս* 10 *Յունուար* 1846, *քահանայական ձեռնադրութիւնն ընդունած* 23 *Դեկտեմբեր* 1866 *եւ վախճանած՝* 1 *Յունուար* 1891:

Լեզուագիտութեան ասպարէզին մէջ ազգայիններէն առաջին նահատակն է Հ. Տէրվիշեան. եւ այն՝ ժամանակ մը, երբ նոյն իսկ եւրոպացի լեզուաբանները՝ ինչպէս Բոպպ, Դը Լագարտ, Միւլլէր, Հիւբշման դեռ նոր ուշադրութիւն դարձուցած էին հայերէնի: Տէրվիշեան առաջին ձայնակիցն եղաւ եւրոպացի հայերէնագէտներուն, եւ առաջին ճանապարհայարդարը՝ Հայոց մէջ:

Չթեւակոխած դեռ այս ասպարէզին մէջ իր վառ երեւակայութիւնը ձգած էր զինքը դէպի բանաստեղծական եթերը, ուր կը զգար իր մէջ մեծ ախորժակ եւ խանդավառութիւն: Եւ այս ուղղութեամբ առաջին ժամանակները մանաւանդ՝ արտադրեց ալ բազմաթիւ բանաստեղծական հատուածներ՝ այլ եւ այլ առիթներու մէջ (գրաբար եւ աշխարհաբար). վերջին առենները՝ մանաւանդ [illegible] թերթին մէջ: Այս զգածումէ տարուած՝ 1871ին յօրինեց՝ ի մէջ այլոց ողբերգութիւն մը՝ [illegible], զոր անձամբ շարեց եւ տպագրեց:

Բայց իր մէջ աւելի զօրեղ զգաց դէպ ի լեզուագիտութիւն բերումը, եւ ընտրեց զայն իրեն մասնագիտութիւն:

Լեզուագիտութեան առաջին սկզբունքները սորված էր Տէրվիշեան արդէն կղերանոցին մէջ՝ ընդունելով ոսկեդարեան հայերէնի ուսում մը, միաժամանակ նաեւ հին

[1] Հմմտ. իր մասին ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1891, էջ 54:

դասական լեզուաց՝ յունարէնի եւ լատիներէնի ծանօթութիւնը։ Այդէն գպրոցական նստանի վրայ կը փորձէ թարգմանել ու զգակի բնագիրներու վրայէն ընտիր գրաբարով Յուստինիանոս, Տերտուղիանոս եւ այլ սուրբ Հայրց գրուածները, որոնցմէ միայն առաջինը՝ [illegible] [illegible] Ա. եւ Բ. լոյս կը տեսնեն տպագրութեամբ (1872)։ Բաց ի հին դասականներէ քաջ հմուտ էր նաեւ եւրոպական եւ ասիական ծանօթ լեզուաց. մանաւանդ տաճկերէնի, որուն մէջ իր ունեցած մեծ հմտութեան առհաւատչեայ է հայատառ տաճկերէն վարք սրբոցի՝ Լէօնէ Լէվէքեայի Բ. հատորը (1870)։ Գաղղիերէնէ թարգմանած է նոյն միջոցները՝ Դիւպանլուի [illegible] ժողովք (1869)։ Լեզուագիտութեան ուսումը շարունակեց ապա Վիեննայի Համալսարանը, ուր ուսումնասիրեց սանսկրիտերէնը եւ պահլաւերէնը։

Լեզուագիտական ասպարէզի մէջ իր առաջին մասնագիտական փորձն եղաւ հայերէն «Բ» տառին վրայ ընդարձակ աշխատութիւն մը՝ գերմաներէն լեզուաւ, որ լոյս տեսաւ 1877ին, իբրեւ առաջին տետրակ Հայկական խորագրեալ լեզուագիտական հետազօտութեանց (Armeniaca I. Das altarmenische Բ. Ein Beitrag zur indo-europäischen Lautlehre)։ Թէպէտ մեծ դրուատիք չհնձեց իր անդրանիկ գործը, բայց նա շարունակեց անվեհեր իր հետազօտութիւնները. 1885ին հրատարակեց Կ. Պոլիս "Հնդեւրոպական Նախալեզու" անուն գործը, որ աւելի հիմնական էր եւ լաւ ընդունելութիւն գտաւ մասնագէտներու քով։ Երկու տարի ետքը փորձեց հրատարակել բանասիրական-լեզուաբանական ամսաթերթ մը Լեզու անուամբ (Կ. Պոլիս 1887), իր խմբագրութեամբ, ուր բաց ի բանասիրական եւ բանաստեղծական հատուածներէ, ընդարձակ տեղ յատկացուցած էր հայ լեզուագիտութեան՝ հայերէն լեզուի ծագման, բառերու ստուգաբանութեան, ազգագրութեան (լեզուական տեսակէտով), տաճկերէնի ստուգաբանութեան, ընդարձակօրէն քննութեան կ'առնուէր ի մէջ այլոց հայերէն "Զ" տառը եւն եւն։ Դժբախտաբար իր նիւթական դրութիւնը չներեց իրեն՝ թերթին կեանքը երկարել եւ տարւոյն վերջը դադրեցաւ։ Բայց Տէրվիշեան իր հետազօտութիւնները կը շարունակէր Հանդէս Ամսօրեայի էջերու եւ Կ. Պոլսոյ Մասիս, Արեւելք, [illegible] եւն թերթերու մէջ (յաճախ անանուն)։

Հ. ՍԵՐՈՎԲԷ Վ. ՏԷՐՎԻՇԵԱՆ

Իր սիրելի գաղափարն էր լոյս հանել հայերէն լեզուին հիմնովին ուսումնասիրուած պատմութիւն մը, որ ոչ միայն լեզուին իբրեւ լեզու, այլ եւ ազգային հին պատմութեան համար ծանրակշիռ եզրակացութիւններ պիտի հանէր։ Իր կանխահաս մահուամբ՝ 44րդ հասակին մէջ՝ շատ մը հետազօտական ձեռնարկութիւնք թերի մնացին. ունէր պատրաստի ընդարձակ գրուածք մը գերմաներէն լեզուաւ հայերէն "Հ" տառին վրայ, որ պիտի կազմէր "Հայկական"ի Բ. տետրակը. նոյնպէս

լատիներէն ընտիր քերականութիւն մը, ընդարձակ փիլիսոփայութիւն մը՝ հետեւողութեամբ Հագեմանի (Hagemann) եւն եւն։

Երկար ժամանակ զգաց հայ լեզուագիտութիւնը Տէրվիշեանի մը վաղահաս կորուստը։

Վերածնութեան գալը սկսաւ կրկին Գեր. Վ. Ըստեփանեանի, եւ մանաւանդ Գեր. Ա. Այտընեանի Աբբայութեան օրով։ Գաթըրճեանց ոգին արծարծեցաւ վերստին, հայ լեզուի ուսումնասիրութիւնը, հին պատմութեան եւ մատենագրութեան քննութիւնն ու շարադրութեան առնուեցան կրկին, որուն համար անհրաժեշտ տեսնուեցաւ նաեւ ուսումնաթերթի մը հրատարակութիւնը, եւ 1887ին սկսան լոյս տեսնել ՙՀանդէս Ամսօրեայ՚ թուերը։

Այտընեան եւ Ցոմանեան (Հ. Ղ.) անձամբ գլուխ անցած նոր շարժման, վառեցին երիտասարդութեան մէջ ջերմ խանդավառութիւն մը, որուն արդիւնքն եղան Հ. Յ. Տաշեան, Հ. Գ. Գալէմքեարեան, Հ. Մենեվիշեան եւն, որոնք ժամանակակից պահանջմանց համաձայն բուռն եռանդեամբ անդրադարձն քննութեան ենթարկեցին հին Հայոց՝ Պատմութիւնը, Մատենագրութիւնը, Լեզուն եւ Հնագրութիւնը։

Յատուկ ծրագրով ձեռնարկուեցաւ հաւաքական աշխատութեանց. Հայերէն ձեռագիրները, որոնք վայրավատին ցրուած էին եւրոպական եւ ասիական այլ եւ այլ մատենադարաններու մէջ, խորհուեցաւ Մայր ցուցակի մը մէջ ամփոփել՝ մանր նկարագրութեամբ իւրաքանչիւր ձեռագրին ներքնոյն եւ արտաքնոյն. որով կազմուեցաւ քիչ ատենէն շարք մը Ձեռագրաց ցուցակներու՝ որոնցմէ մին, Վիեննական Մխիթարեան Մատենադարանին ցուցակը՝ խմամբք Հ. Յ. Տաշեանի, կը հանդիսանայ հայ Մատենագրութեան մէջ հոյակապ կոթող մը, ինչպէս նկատուած է իրաւամբ։

Հաւատարիմ իրենց սկզբունքին, 1897ին կը հիմնուի «Քննական Հրատարակութիւնք Մատենագրութեանց Նախնեաց», որուն առաջին պտուղն կ՚ըլլայ ՙԱզգային պատմագրութիւն Հայոց՚, աշխատասիրութեամբ Հ. Ց. Գաթըրճեանի եւ Հ. Յ. Տաշեանի, ուր կը տրուէր 15 բնագիր մանրակրկիտ հետազօտութեամբ։

Բայց այս ձեռնարկութիւններէ՝ նաեւ առանձին հատորներով (գլխաւորաբար Հանդէսի մէջ), լոյս կը տեսնեն կարգ մը մատենագրական, պատմական եւ լեզուագիտական աշխատութիւնք (՝Ազգային Մատենադարան՚, հատոր Ա—ԿԻ.), որոնք բոլորովին նոր շրջան բացին Մատենագրական-պատմական հետազօտութեանց։ Հ. Տաշեան հետազօտեց յաջորդաբար Ագաթանգեղոսը (Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ Արաբ եպիսկոպոսին. 1891), [illegible] (1892), Նեմեսիոսի, Պրոկղի, Սեւերիանոսի, Խիկարայ, Եւագրիոսի, Գր. [illegible], Ագաթանգեղոսի ՙՎարդապետութեան Առաքելոց՚ անկանոնական մատենին եւ այլ գրուածոց հայերէն թարգմանութիւնք, Ակնարկ մը [illegible] Հայոց քով, Հայ Հնագրութիւնը (1898), Արշակունեաց դրամները եւն եւն, Հ. Գ. Գալէմքեարեան տուաւ Հայ Լրագրութեան պատմութիւնը (1893), Ուսումնասիրութիւններ [illegible] (1894—6), Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեան եւ իւր ժամանակի Հայոց պատմութիւնը (1908) եւն եւն, Հ. Մենեվիշեան լուսաւորեց [illegible] տոհմին պատմութիւնը (1890), Այտընեանի Քննական քերականութիւնը, հայ լեզուագիտութիւնը (Արդի աշխարհա-

Վիեննա 1903), Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը (1910), Գր. Մագիստրոսի Գրամատիկանը (1911) եւն եւն, երբ միաժամանակ Հ. Յովնանեան կու տար Նախնեաց ռամկերէնի հետազօտութեանց էջերը, Հ. Գր. Գովրիկեան կ'ուսումնասիրէր Տրանսիլուանիոյ Հայոց քաղաքականութեան պատմութիւնը (Հայք յԱւստրօ-Հունգարիա Տրանսիլուանիոյ. Ա—Գ հատոր, 1893—1904) Հ. Յ. Քոսեան կը խուզարկէր Զմիւռնիան եւ իր շրջականները (Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս. Ա—Բ հատոր,

Հ. ԳՐԻԳՈՐ Վ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆ

1899), եւ Հ. Բառնաբաս Պիլէզիքճեան եւ այլք թարգմանութեամբ կը ծանօթացընէին օտար լեզուաւ այլ եւ այլ հայագիտական գրութիւններ։

Այս ոգին գործեց Այտընեանի օրով եւ նոյնը մնաց այնուհետեւ ալ, եւ այժմ Գերապ. Գր. Գովրիկեանի իմաստուն Աբբայութեան ժամանակ կը շարունակէ Միաբանութիւնն իւր ազգօգուտ գործունէութիւնը վառ եռանդեամբ։

Մինչ մէկ կողմանէ կ'աշխատէր Միաբանութիւնն օր ըստ օրէ հեղինակել կամ թարգմանել այլ եւ այլ գիտական գրութիւններ, կը մտածէր մի եւ նոյն ժամանակ կազմել նաեւ գրական դրամագլուխ մը, որով կարելի ըլլար լոյս հանել

պատրաստ հրատարակութիւնները։ Այս կողմանէ դրամական սատարութիւնը շատ կարեւոր էր՝ քանի որ Եւրոպայի կեդրոնի մը շատ դժուարութեանց կապուած էր հրատարակչութիւնը։ 1843ին Հ. Յակոբոս Պօղաճեան քանի մը հայ հարուստներու ձեռնտուութեամբ կազմեց Արամեան ընկերութիւն մը, որ նպատակ ունէր հայերէն լեզուաւ գիտնական ընտիր գրքեր, դասագրքեր եւ հին հայ մատենագրութիւններ լոյս ընծայել եւ դիւրագին գնով տարածել հայ ազգին մէջ։ Անդամ գրուելու պայմանն էր անգամ մ՚ընդ միշտ տալ ընկերութեան 200 ֆրանք, որով կրնային կ՚ունենար անդամն ընկերութեան բոլոր հրատարակութիւններէն օրինակ մը ձրի ընդունիլ։ Ընկերութեան անդամներու թիւը այսօր 44 կը հաշուի։ Կարգ մը հրատարակութիւններէ զատ՝ վերջերս սկսաւ լոյս հանել նաեւ հայ մատենագրութեան քննական հրատարակութիւնը, որուն առաջին հատորն կազմեց Սրբազան Պատարագամատոյց Հայոց (1897) պատուաբեր հրատարակութիւնը։

Նման նպատակաւ խորհեցաւ Միաբանութիւնս հաստատել ընկերութիւն մը՝ բարոյական եւ կրթիչ գրքերու հրատարակութեան համար։ Այս ընկերութիւնը՝ անուամբ „Ընկերութիւն Ընթերցող Ցրութեան„, կազմուեցաւ Կ. Պոլիս՝ աշխատութեամբ Հ. Մանուէլ Վ. Տէրվիշեանի (այժմ՝ Թադակիր Արքայ), հաւաքուելով այլ եւ այլ ազգային բարերարներէ գումար մը, որ յանձնուեցաւ Միաբանութեան, անոր շահով կրթիչ եւ բարոյական գրքեր տպելու, որոնցմէ մէկ մասը դոյզն գնով վաճառուի, եւ մէկ մասն ալ ձրի բաշխուի աղքատներու։ Ընկերութիւնը հրատարակած է ցայսօր 30 հատոր գիրք։

Այսպիսի ձեռնարկութիւն մ՚ալ կազմուած էր աւելի յառաջ Աւստրիոյ Գերմանացւոց համար։

Գեր. Արիստակէս Ազարեան 1828ին ձեռք բերաւ իրաւունք ի հաշիւ Միաբանութեան գերմաներէն գրքեր հրատարակելու եւ վաճառելու, առով միանգամայն բացուեցաւ Վիեննա „Մխիթարեան Գրավաճառանոց մը„ (Mechitharisten-Buchhandlung, Sortimentshandlung), որ 1869ին յանձնուեցաւ H. Kirschին, Միաբանութիւնս իրեն պահելով միայն ի հաշիւ իւր տպագրուած գրոց վաճառումը (Mechitharisten-Verlagshandlung)։

Գրավաճառանոցի բացմամբ կ՚ուզէր իրականացընել Ազարեան՝ իւր բարձր գաղափարը՝ կաթոլիկէ Աւստրիոյ մէջ տարածել բարեպաշտական գրքեր, եւ գերմանական ցրուած ոյժերը մէկ կեդրոնի ամփոփել։ Այս փափաքմամբ հիմնեց Կաթողիկէ Բարեպաշտ Գրքեր Տարածելու Ընկերութիւն մը (Verein zur Verbreitung guter katholischer Bücher)։ Ընկերութեան անդամակցելու պայմանն էր տարեկան 6 Ֆրանքի գումար մը, որուն փոխարէն կը տրուէր տարին վեց հատոր՝ իւրաքանչիւրն իբր 20 թերթ։

Միութեան գործունէութիւնը տեւեց մինչեւ 1849ի վերջը, որուն անդամ գրուած էին նաեւ Ֆրանկիսկոս Ա. եւ ապա Ֆերդինանդ կայսրները եւ արքունիքէն շատերը։ 1848ի ապստամբութիւնը նաեւ Միութեանս վնասեց զգալապէս, որուն հետեւութեամբ 1850ին դադրեցնել հարկ եղաւ։ 1862ին Պօղաճեան կրկին փորձեց վերակենդանացընել նոյնը, որ եւ յաջողեցաւ, բայց 1866ին տպագրական սղութեան պատճառաւ հրատարակչութիւնը „Pilger“ թերթի վերածուեցաւ։

Իրր 25 տարի գոյութիւն ունեցաւ ընկերութիւնս, երբ լոյս ընծայուեցաւ 127 գիրք, որոնցմէ ոմանք եօթը եւ աւելի հատորներէ կը բաղկանային, եւ ոմանք կրկին տպագրութիւն տեսած էին։ Այնպէս որ ընկերութիւնը 25 տարուան մէջ իբր 600.000 բաղդակամ, կրթիչ հատորներ կրցաւ տարածել գերմանացւոց մէջ՝ չհաշուելով Pilger *թերթը, որ 1875ին օտարին ստացուածքն եղաւ, եւ մինչեւ օրս կը շարունակուի։*

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԸ

Մխիթարեան Հայք Տրիեստ հաստատուելուն պէս՝ առաջին գործ ըրին իրենց տպարան մը բանալ։ 1775, Մայիս 30ին Մարիա Թերեզիայի տուած արտօնագիրն թոյլ կու տար իրենց ի մէջ այլոց իրագործել այս բաղձանքը։ Արտօնագրոյն ԻԴ համարը կը հնչէր.

"Կը շնորհենք Միաբանութեան իշխանութիւն՝ ի Տրիեստ հայ եւ հռոմայեցի գրով Տպարան մը հաստատելու"։

Արտօնագրոյս զօրութեամբ 1776ին բացուեցաւ Մխիթարեան Տպարանն ի Տրիեստ՝ տիտղոսով՝ Տպարան Մխիթարեան հայ կրօնաւորաց՝ կայսերաթագաւորական արտօնութեամբ (Cesarea Regia privilegiata Stamperia dei PP. Armeni Mechitharisti)։ *Տպարանին լոյս ընծայած առաջին գիրքն էր՝* "Յորդորակ առ պաշտօնէութեան որդոյ Աստուածածնին", *որ քառածալ եւ ութածալ հրատարակուած էր։*

Նոյն իսկ առաջին տարիներուն պատուեցաւ Մխիթարեան տպարանը բարձրագոյն այցելութեամբ Նորին Վեհափառութեան՝ Յովսէփ Բ. կայսեր։ Ի շնորհակալութիւն եւ յանմոռաց յիշատակ իրայս՝ Միաբանութիւնը լոյս հանեց 1780ին գիրք մը՝ Փառք Մարիամու Մօրն Աստուծոյ եւ Ս. Յովսէփայ Աստուածահօր, *որ իտալերէն ընծայականով մը նուիրուած էր կայսեր։*

Թէեւ առանց նիւթական կարեւոր միջոցներու հաստատուած Միաբանութիւնը պիտի բախէր ի սկզբան շատ մը դժուարութեանց եւ իւր գոյութիւնը մէկէ աւելի անգամ վտանգեալ տեսաւ, բայց Տպարանը ուրախական յառաջդիմութիւն ըրաւ, եւ քանի մը տարի ետքը կրցաւ հայերէնէ զատ նաեւ լատիներէն, գերմաներէն եւ յունարէն գրեր հոգալ։ 1795*ին ունէր արդէն* 47 *տեսակ գիր՝* 24 *լատիներէն,* 7 *գերմաներէն,* 15 *հայերէն եւ* 1 *յունարէն, չհաշուելով զարդերը։*

1776—1810, *ուրեմն իբր* 35 *տարւոյ մէջ, Միաբանութիւնն իւր հաշուին կրցաւ տպել իբր* 45 *հայերէն եւ* 25 *հայատառ տաճկերէն գրքեր, որոնցմէ ոմանք հատորաւոր են։ Բացի այս գրքերէն նաեւ օտար լեզուաւ տպուեցան բազմաթիւ ուրիշ գրքեր։*

1810*ին վտարուելով Տրիեստէն՝ երբ Միաբանութիւնը Վիեննա փոխադրուեցաւ, նոյն գործունէութիւնն աշխատեցաւ նաեւ հոս շարունակել. եւ յաջողեցաւ Մարիա Թերեզիայի Արտօնագրոյն ինչ ինչ կէտերու փոփոխութեամբ եւ սեղմամբ՝ Փրանկիսկոս Ա. կայսեր թոյլտուութիւնն ընդունիլ՝ "Արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներով տպարան մը" բանալու։*

1811*ին վերջերը արդէն ի գործունէութեան էր Տպարանը, մասամբ Տրիեստեան Տպարանի գրերով եւ մամուլներով, զորոնք կրցած էին բարեկամներու միջնորդու-*

թեամբ փոխել: 1812ին արդէն կրցաւ մամուլը լոյս հանել առաջին գիրքը՝ հայերէն «Վարք Մարեմայ», զոր ի նշան շնորհակալութեան հզօր Պաշտպանին Միաբանութեանս ընդհ. Աբբահայրը Բաբիկեան հրամայած էր տպագրել: Գրքիս վրայ տպարան նշանակուած էր. «Ի Մխիթարեան տպարանի, կայսերաքաղաքին Աւստրիոյ-Վիեննայ»:

Տպարանն այնուհետեւ անդադար յառաջադիմութեան մէջ եղաւ: 1812 Փետր. 11ին Ստորին-Աւստրիական Տէրութեան առ Արքունիք տուած տեղեկագրին մէջ իրենց մասին կը գրուէր. Platzlի վանքի Մխիթարեանք չորս ամէ ի վեր արդիւնալից կ'աշխատին, եւ ի գործունէութեան ունին արդէն երկու մամուլ. մտադիր են դեռ երկու հատ ալ առնուլ: Գործն իրենց Միաբանութեան անդամներով չեն վարեր, այլ վարձու որ աշխատաւորներով եւ օտար տպարանագէտներով՝ արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներով, բայց կը մնան իրենց Արտօնագրոյն սահմանին մէջ: Պաշտօնական այս տեղեկագրոյն առիթ տուած էր ամբաստանութիւն մը, զոր Բ. Փ. Բաուէր եւ Անտոն Շտրաուս տպարանատէրերը տուած էին Քաղաքային խորհրդարանին (Magistrat), հաւաստելու թէ Մխիթարեանք օրինաւոր թոյլտուութեամբ բացած են տպարան: Քննութիւնը կը յանգի ի նպաստ Մխիթարեանց:

Ընթացս ժամանակի դեռ ունեցան նման անհաճոյ խնդիրներ:

Կար այժմ նոր խնդիր մը՝ Տպարանի տիտղոսը (Firmaaufschrift): Տրիեստ տպագրուած գրքերու վրայ կը նշանակուէր՝ „Nella cesarea regia privilegiata Stamperia de PP. Armeni Mechitaristi". Նոյն տիտղոսն պահեց Տպարանը ի սկզբան նաեւ Վիեննա, հիմնուած Փրանկիսկոս Ա.ի վերահաստատած Արտօնագրոյն վրայ: Երեւի այս անուանակոչութիւնը խնդիր յուզած է ժամանակին, որուն հետեւութեամբ 1814էն ի վեր հրատարակուած գրքերու վրայ չի տեսնուիր: Այս խնդրոյ վրայ 1823, Ապր. 3ին նոյն ժամանակի Տպարանապետն Հ. Արիստակէս Ազարեան խնդրագիր մը մատոյց Տէրութեան, որ Տպարանի տիտղոսը գոնէ ըլլայ՝ K. k. priv. Buchdruckerei der Mechitharisten-Congregation in allen Sprachen. Տէրութիւնը սակայն որոշեց. Buchdruckerei der Mechitharisten-Congregation in orientalischen und occidentalischen Sprachen. Այսպէս ճանչցուեցաւ այնուհետեւ պաշտօնապէս եւ կը ճանչցուի այժմ աւելի համառօտ ձեւի մէջ **Mechitharisten-Buchdruckerei** = Մխիթարեան Տպարան:

Տպարանի Վիեննա բացուելուն սկզբէն իսկ Տպարանապետ կարգուեցաւ Հ. Ա. Ազարեան, մինչեւ 1823, երբ Աթոռակալ եւ ապա ընդհ. Աբբայ ընտրուեցաւ:

Իւր խաղաղ տեսչութեան ժամանակ հսկայական քայլեր առաւ Տպարանը:

1811ին ունէր տպարանն երկու փայտէ մամուլ, 1835ին այս թիւը բարձրացած էր արդէն 15ի: 1838ին կը հաշուէր մամուլներու թիւը՝ 12 երկաթէ, 6 փայտէ եւ 1 արագատիպ չհաշուելով ձեռքի մամուլները: Ընթացս բազմացաւ արագատիպներու թիւն եւ փայտէ մամուլները տեղի տուին: Ներկայիս կայ Մխիթարեան տպարանի մէջ 5 մեծ արագատիպ, 2 փոքր, եւ 6 փոքրագոյն մամուլ, երբեմն (1855—1901) շոգիով, իսկ այժմ ելեկտրականութեամբ ի շարժման:

1855ին նաեւ վիմատպութեան թոյլտուութիւն ընդունեցաւ Միաբանութիւնս, որ սակայն 1863ին կրկին թողուեցաւ: Վիմագրութեամբ լոյս տեսան ի մէջ այլոց Հ. Ա. Աւագեանի ձեռօք 21 հայերէն Ատլասներ եւ այլ քարտեր:

1837ին Նորակառոյց Տան մէջ շինուեցաւ նաեւ նոր տպարան, երբ 26 մամուլ ի շարժման դրաւ նորին վեհափառութիւնը՝ Փրանկիսկոս Ա. կայսրը։ Նոր տպարանի մէջ 1838ին հաստատուեցաւ առանձին ձուլարան մ'ալ, ուր հազարաւորներով մայրեր պատրաստուեցան, եւ ձուլուեցան լատիներէն, հայերէն, սերբերէն, կիւրեղեան եւն գրեր։

Օրըստօրեայ յառաջադիմութիւնը, զոր կ'ընէր Մխիթարեան Տպարանը, բնականաբար պիտի յարուցանէր նախանձորդներ իր դէմ։

1848 փոթորկալից տարին նաեւ Մխիթարեան տպարանի համար անհետ չանցաւ։ Ի սկզբան թերթերու մէջ սաստիկ յարձակեցան Մխիթ. տպարանի տէրերու դէմ, վասն զի անոնք իբրեւ «օտարականներ» տեղացի տպարանատէրերու հետ մրցութիւն կ'ընեն։ Երկար ժամանակէ ի վեր կը ծրագրուէր նաեւ մեծ ցոյց (demonstration) մը, որուն համար տպարանի մէջ օր ու գիշեր երկու ազգային պահապան (Nationalgarde) եւ երկու օգնական ի պահպանութիւն կը կենային։ Ապրիլ 8ի գիշերը ծագեցաւ վանքի առջեւ խլրտանցում մը. աղաղակ եւ սլոց կը լնուր օդը. խուժանը քարերով կը գնդակոծէր վանքին պատուհանները եւ կ'աշխատէր ներս խուժել, ամէն բան քանդել կործանելու դիտաւորութեամբ։ Երկու ազգային պահապաններն եւ գիր ձուլողները, որոնցմէ երկու հոգի իբրեւ օգնական ներս կը գտնուէին, կը փորձուէին բանալ դռները խուժանին առջեւ եւ արդէն աղխերը դուրս հանած էին, երբ Տպարանի վարիչը, Մխք. Բուշան, որ նոյն գիշեր նոյնպէս պահպանութիւն կ'ընէր, կը յարձակի, դրան աղխերը կրկին կը հաստատէ եւ կ'արգելու դրան բացումը։ Գիշերուան 12ին հարկ կ'ըլլայ վերջապէս եկեղեցւոյ զանգակները հնչեցնել, որուն վրայ ոստիկանութիւնը կը հասնի օգնութեան եւ կը վանէ ցրուէ սինլքորը։

Տպարանը ազատած էր։ Բայց Միաբանութիւնն ստիպուեցաւ ժամանակ մը փակել զայն եւ յայտարարել, թէ այսուհետեւ որեւիցէ յանձնարարութիւն պիտի չընդունի։

Ապրիլ 10, երկուշաբթի օրը գրեթէ բոլոր գործաւորները, 81 թուով, ցրուեցան օտար տպարաններ։

Չորս շաբաթուան դադարմանէ մ'ետքը կրկին բացուեցաւ տպարանը։ Ազաբեան աղերսագրով մը դիմեց տէրութեան եւ խնդրեց պաշտպանութիւն ապագայ ցոյցերու դէմ, երբ ծանուցուեցաւ իրեն, թէ այս մասին հսկելու համար արդէն եղած է կարգադրութիւն, եւ միեւնոյն ժամանակ յայտնելով ցաւակցութիւն, կ'ըսուէր թէ ցոյցին ծագումը ոչ թէ Միաբանութեան դէմ հակառակութիւնն էր, այլ հացի խնդիրը միայն, իսկ այժմ, երբ գործոց շատութեամբ ամէն տպարան իր հացը կրնայ հայթայթել, վախնալու տեղի չկայ։ Խորհուրդ կը տրուէր սակայն, որ թռուցիկով մը Մխիթարեանք ծանօթացընեն ժողովրդեան իրենց նպատակն եւ արդարացընեն իրենց անվնաս ընթացքը։ Արդեամբք ալ Ապրիլ 18ին կը ցրուի «առ Քաղաքացիս եւ բնակիչս Վիեննայի» թռուցիկ հազարաւոր օրինակներով, ուր իրենց իրաւանց եւ նպատակին վրայ կու տային լիուլի տեղեկութիւն։

Այնուհետեւ մնաց Տպարանը անդորրութեան մէջ։

1873ին դրամական ճգնաժամէ մը ստիպուած՝ Տպարանի արեւմտեան հրատարակութեանց բաժինը՝ պահելով արեւելեան բաժինը՝ կը տրուի ի գործածութիւն Կ. Սայ-

գէլ եւ Փ. Մայէր տպարանատէրերու, որոնք երեք տարի ետքը յանձնել կը հարկադրուին Վ. Հայնրիխի։ Բայց 1889 Յուլիսին Միաբանութիւնը կրկին ձեռք առաւ բոլոր Տպարանը, նորոգեց, ճոխացուց նոր մամուլներով եւ նոր գիրերով եւ իր յառաջուան պայծառութեան մէջ բերաւ, մանաւանդ խնամօք Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանի (1890—1898), Հ. Դանիէլ Աբիկեանի (1898—1908) եւ ներկայ վարիչ՝ Հ. Անտոն Թիրոյեանի։

Մխիթարեան Տպարանն իբրեւ Տպարան Արեւելեան եւ Արեւմտեան լեզուներու համար, յընթացս տարիներու ծառայեց իր նպատակին շատ փայլուն կերպով։ Բնականաբար Վիեննայի պէս օտար կեդրոնի մը մէջ՝ իր հրատարակութեանց թիւն առաւելապէս օտար լեզուաւ եւ օտարաց համար պիտի ըլլար, քան հայերէն։ Այսպէս ալ եղաւ. 2000 եւ աւելի հատոր հրատարակութեանց դիմաց հազիւ 500 հատոր հայերէն կրնայ հաշուիլ։

Հ. ԱՆՏՈՆ Վ. ԹԻՐՈՅԵԱՆ

Բաբիկեան Աբբահայր Տպարան հաստատելէն ետքը առաջին գործն ըրաւ իրեն իրաւունք ձեռք բերել, որ լատիներէն պաշտամանց մատեանները Աւստրիական պետութեան համար Միաբանութիւնը հրատարակէ։ Առ այս ներկայացուեցաւ կայսեր աղերսագիր մը 1811, Սեպտ. 21ին. եւ կայսրը 1812 Յունիս 20ի հրովարտակով շնորհեց 40 տարուան համար հրաման՝ Missale եւ Breviarium տպագրելու։ Սակայն պարագայք հազիւ 1824ին կը ներեն օգտուիլ առանձնաշնորհութենէս, երբ կրկին կը նորոգուի առաջին հրամանը։ Նոյն տարին լոյս կը տեսնէ Քառաւետարանը (չորս հատոր), իսկ Պատարագամատոյցը հազիւ 1827ին կրնայ հրատարակուիլ։ Յընթացս կը տպագրուին լատիներէն ուրիշ մատեաններ ալ՝ Նորակտակարան եւն։

Բայց ի եկեղեցական գրքերէ, նաեւ ուրիշ բազմաթիւ նշանաւոր գործեր լոյս հանեց Տպարանը, լատիներէն, ռուսերէն, գերմաներէն հատորաւոր ուսուցածարանական գրքեր եւն։ 1849ին ընդունեցաւ Մխիթարեան Տպարանը Տէրութենէն պատուաբեր յանձնարարութիւնը՝ հունգարական 6 եւ 10 Kreutzerի թղթեդրամներ տպագրել՝ խիստ հսկողութեան տակ։ Այս յանձնարարութիւնը, որուն համար նաեւ Միաբաններէն ոմանք աշխատակցութիւն եւ խիստ հսկողութիւն կը մատուցանէին, ի մեծ գոհունակութիւն Տէրութեան ի գլուխ հանեցին։ 1848ին բարձրագոյն յանձնարարութեամբ տպուեցաւ նաեւ նոր սլաւական Օրինագիրքը։ 1853էն ի վեր ժամանակ մը սկսաւ տպագրուիլ հոն Աւստրիական պետութեան Գիմնազիոններու համար այլ եւ այլ լեզուաւ Դասագրքեր եւն։ 1848էն սկսեալ լոյս տեսան հոն եւ դեռ այժմ լոյս կը տեսնեն նաեւ բազմաթիւ պատկերազարդ Շաբաթաթերթեր եւ Ամսագիրներ եւ այլն։

Տպագրական գեղեցկութիւնը կը ցուցնէր մանաւանդ գրերու բազմազանու-թիւնը։ Մխիթարեան Հայք իրրեւ արեւելցի ունէին առանձին սէր լեզուներու, այս զգածմամբ նաեւ Տպարանը բազմալեզուեան ըրին, եւ ձուլացուցին զայն յընթացս գրերու բազմազան տեսակներով։

Միաբանութիւնը մանաւորապէս աշխատեցաւ հայերէն գրերը թէ՛ հին ձեւի համապատասխան, ինչպէս հին ձեռագիրները պահած են, ձեւել, եւ թէ՛ լատինա-կան գրերու բազմաթիւ տեսակներու նման հայերէններ յերիւրել։ Այսպէսով 1812էն մինչեւ օրս՝ մանաւորապէս աշխատակցութեամբ գիր-հատանող Anton Ocken-fuss եւ Եղբայր Աւետիք Հոֆֆէրի (բնիկ Վիեննացի եւ անդամ Միաբանութեանս), եւ հսկողութեամբ Brendlerի՝ հայր եւ որդի, ինչպէս եւ Գեր. Արսէն Այտընեանի, բաց ի հնագոյններէն՝ 55 տեսակ հայերէն պարզ եւ զարդագիր գրեր շինուեցան, այնպէս որ այսօր Մխիթարեան Տպարանը հայերէն գրերու բազմազանութեամբ (70 տեսակ)՝ աշխարհքիս մէջ հարստագոյնը կը նկատուի։ Ասա նաեւ հայ բոլոր տպարանները՝ Տաճկաստան, Ռուսաստան, Գաղղիա, Զուիցերիա, Անգղիա, Ամերիկա եւն եւ Եւրոպայի բազմալեզուեան տպարաններն հիւրընկալեցին Մխիթարեան Տպա-րանի գրերը։

Այս գրերով ի Վիեննա 100 տարւոյ ընթացքի մէջ 500է աւելի հայերէն եւ իբր 40 հայատառ տաճկերէն գրքեր տպագրուեցան՝ թէ Միաբանութեան եւ թէ առանձնականաց հրատարակութեամբ։

Այս հրատարակութիւնք կատարուած են տպագրական արուեստի մեծ նրբու-թեամբ, որով թէ Հայոց եւ թէ Եւրոպայի առջեւ ճանչցուած են անոնք իբր ա-մենագեղեցիկ տպագրութիւն։

Յիշենք այստեղ այս կարգի հրատարակութիւններէն հետեւեալները միայն. Հայերէն երեքհատոր Ժամագիրք (1839), Եւրոպա շաբաթաթերթ (1847—1863), Տիեզերական Պատմութիւն (Ա—Բ. հտր., 1849—52), Քննական Քերականութիւն (1866), Ճաշոց (1879, 1904), Սրբազան Պատարագամատոյց Հայոց (Գաթըր-ճեան-Տաշեան, 1897), Ցուցակ Ձեռագրաց Մխիթ. Մատենադարանի, Հ. Յ. Տա-շեանէ, 1895), Հանդէս Ամսօրեայ (1887—1911), Թողով յիշել Գերմ. հայերէն (1889) եւ այլ բառարանները։

1818էն ի վեր կամաց կամաց բազմացան արեւելեան լեզուներու գրերը, չինա-րէն, ասորերէն, հաբերէն եւն եւն։ Իբրեւ բազմալեզուեան տպարան բաւական բլալ յիշել հետեւեալ գործերը. 1837ին լոյս տեսաւ Տէր Ողորմեա աղօթքը 25 լեզուաւ. որ 1893ին երկրորդ անգամ լոյս տեսաւ՝ 50 լեզուաւ։

Այս տեսակէտով աւելի փառաւոր է եւ հսկայակերպ յուշարձան մը՝ Kaiser-Album կոչուած հրատարակութիւնը, որ կազմուեցաւ Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. Վե-հափառ կայսեր՝ 1853, Փետր. 18ին եղեռնական մահափորձէն հրաշալի ազատու-թեան առթիւ։ Մինչ Մաքսիմիլեան Արքեդուքսը՝ ապա Մեքսիկոյի կայսր, հրաշալի ազատութեանս ի յիշատակ մշտնջենաւոր յուշարձանի մը կառուցման համար Աւստրիոյ ժողովրդեան կոչ կը խաւրէր, նաեւ Մխիթարեան Միաբանութիւնն անտարբեր չէր կրնար գտնուիլ։ Իւր ներքին ուրախակցութիւնն եւ հայրենասիրական-տէրասիրական զգածումը նաեւ արտաքուստ յայտնել շզանդաղեցաւ։ Յետ երկար աշխատութեանց՝ 1858ին լոյս տեսաւ գործք մը, որ իւր տեսակին մէջ ամենափառաւորին ար-

ժամապէս առընթեր կրնայ զետեղուիլ։ Այս գործն էր այսպէս անուանեալ՝ Kaiseralbum, *Կայսերական Յուշատետրը, որ փառահեղ կազմով նուիրուեցաւ անձամբ Նորին Վեհափառութեան Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. կայսեր։ Միածալ հատոր մըն էր* 243 *էջէ բաղկացած, ուր հրատարակուած էին* 130 *բանաստեղծութիւն Աւստրիա-Հունգարիայի ժողովրդոց բոլոր լեզուներով եւ գաւառաբարբառներով։ Բանաստեղծութեանց առընթեր դրուած էին* Joh. Nep. Peter Geiger *հռչակաւոր նկարչի ձեռքէն բազմաթիւ գծագրութիւններ, ազգային տարազով։*

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Մխիթարեան Միաբանութիւնը միաժամանակ նաեւ իբրեւ ուսումնական հաստատութիւն, ի սկզբանէ անտի զգացած էր ճոխ մատենադարանի մը պէտքը։ Այս ծրագրով արդէն ի Տրիեստ եղած էր սկզբնաւորութիւն գրքեր եւ ձեռագիրներ հաւաքելու։ Որոնք սակայն ի Տրիեստ Միաբանութեան հասած արկածներու մէջ ցիր ու ցան կ՚ըլլան, եւ հազիւ փոքր մաս մը կը յաջողի Վիեննա փոխադրել։ Այս գրքերով իսկ հիմ կը դրուի Վիեննական Մատենադարանին։ Հոս ընդունելով Վեղարաւորաց վանքն ի բնակութիւն, կը ստանան նաեւ ճոխ Մատենադարան մը՝ իբր 8000 *հատոր, քիչ ժամանակէն գնելու պայմանաւ։ Ապա Միաբանութեան բարեկամ Աւգոստինոս Աղամալեան հայ ազնուամիտ վաճառականը* 4000 *Ֆրանքի փոխատուութեամբ կը գնէ զայն Միաբանութեան։*

Մատենից թիւը յընթացս արագ կ՚աճի, մասամբ գնմամբ եւ մասամբ բարեկամաց եւ բարերարաց նուիրատուութեամբ։

Նշանաւորագոյն նուէրներէն թող յիշուին հոս՝ Յոհան Շթէֆլէ *կանոնիկոսը, որ իւր գիտական կարեւոր Մատենադարանին մեծագոյն մասը՝ հազար հատորէ աւելի կտակով ձգեց Միաբանութեան։ Նորին կայսերական բարձրութիւն* Մաքսիմիլեան Արքհերցոգը, *որ հին ժամանակէ ի վեր Վիեննա գտնուած «Հոգեւոր Մատենադարանը»* (Geistliche Leihbibliothek) *գնեց Միաբանութեան համար։* Գրաֆ. Կոստանդին Վուրցպախ, *Արտաքին գործոց Պաշտօնարանին վարիչը, որ տարիներով՝ Աւստրիական պետութեան մէջ տպուած գրքերէն մի մի օրինակ իբրեւ նուէր կը խաւրէր Միաբանութեան։*

Թէեւ Միաբանութեան դրամական հանգամանքները մինչեւ այսօր թոյլ չեն տուած իրեն՝ տարեկան որոշ գումար մը յատկացնել Մատենադարանին՝ գրքեր գնելու վախճանաւ, այսուհանդերձ Միաբանից յարատեւ ջանիւք եւ կարեւոր գրոց անհրաժեշտ պիտոյքէն՝ ամէն տարի կը մտնեն Մատենադարան բազմաթիւ հատորներ։

1887*էն ի վեր, երբ սկսաւ «*Հանդէս Ամսօրեայ*» հրատարակութիւնը, Միաբանութիւնը մասնաւոր խնամք ի գործ դրաւ՝ յատկապէս ջանիւք Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան* (1888—1898), *Հ. Բառնաբաս Պիլէզիկճեան* (1898—1911) *Մատենադարանապետներու եւ անխոնջ աշխատակցութեամբ Գեր. Հ. Եղիշէ Թագակիր Աբբայ Գամփթմանեանի (ի Կ. Պոլիս), Մատենադարանն ազգային հրատարակութիւններով մանաւանդ ճոխացնել։ Արդեամբք ալ* 25 *տարուան մէջ յաջողեցաւ իրեն*

կազմել ազգային հրատարակութեանց գրեթէ կատարեալ ժողովածոյ մը. այնպէս որ այսօր իր տեսակին մէջ հայկական միակ ժողովածոն կրնայ նկատուիլ։

Մատենադարանս խնամք տարուած է Հայ լրագրութեան, Հայ հին եւ նոր հրատարակութեանց, ինչ բովանդակութեամբ ալ ըլլայ եւ Հայոց վերաբերեալ ոչ-Հայերէն ամէն կարգի գրուածոց։

Այսօր Մատենադարանը կը պարծի իբր 63.000 հատորներով, որոնց մէջ կան.

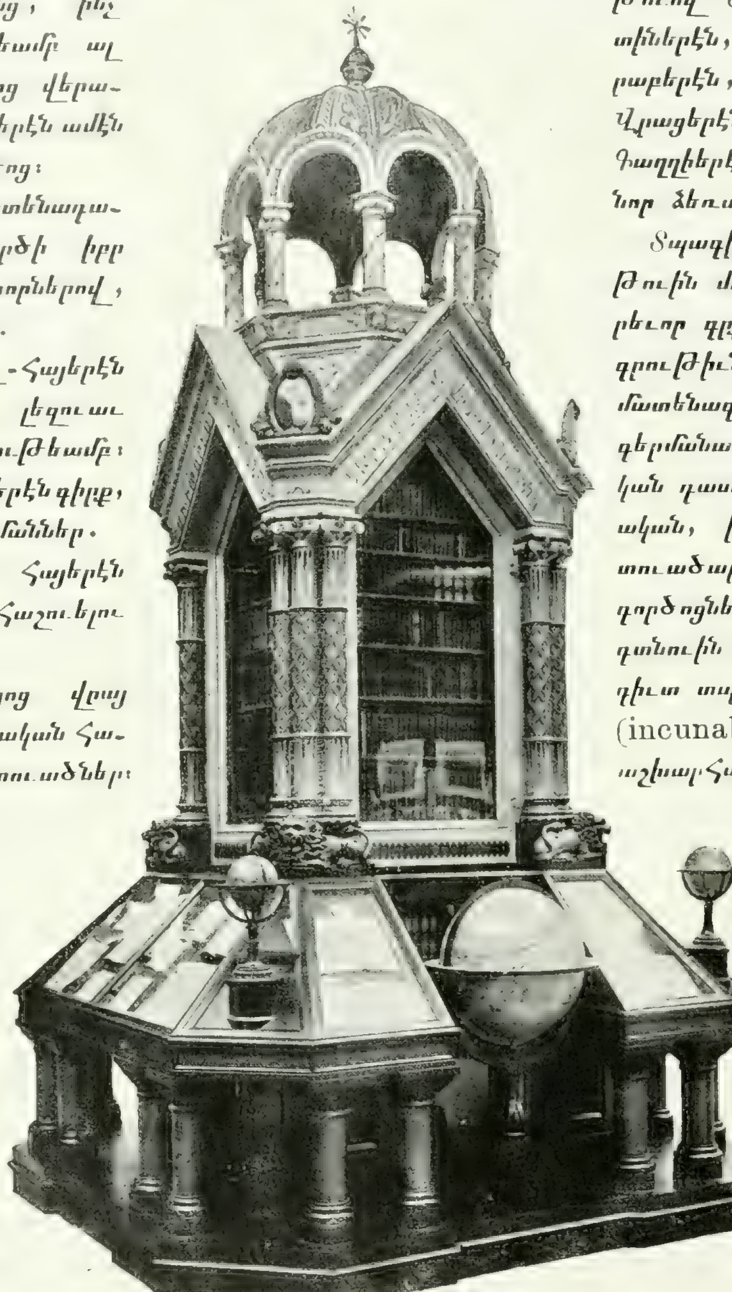
50.000՝ ոչ-Հայերէն գիրք պէսպէս լեզուաւ եւ բովանդակութեամբ։

11.000 Հայերէն գիրք, տետրակ եւ նմաններ.

460 տեսակ Հայերէն թերթ առանց հաշուելու հատորները.

1900 Հայոց վրայ գրուած եւ բոպական հատորներ եւ հատուածներ։

950 Հայերէն ձեռագիր առանց նկատի առնելու նորագոյն ԺԸ—ԺԹ դարու ձեռագիրները (իբր 450), Մխիթարեան Հայոց եւ այլոց ձեռքէն։ Բայց ի Հայերէններէ կան նաեւ թէեւ փոքր թուով՝ Յունարէն, Լատիներէն, Ասորերէն, Արաբերէն, Ղպտերէն, Վրացերէն, Գերմաներէն, Գաղղիերէն եւն հին եւ նոր ձեռագիրներ։

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՊԱՀԱՐԱՆԸ

Տպագիր գրոց այս թուին մէջ բաց ի կարեւոր գրքերէ՝ Ս. Հարց գրութիւնք, յոյն, լատին մատենագրութիւնները, գերմանական, գաղղիական դասականք, անգղիական, իտալական աստուածաբանական գլուխ գործոցներ, եւ այլն, կը գտնուին նաեւ հազուագիւտ տպագրութիւններ (incunable, 15 հատ) աշխարհագրական բազմաթիւ քարտէսներ, արուեստական եւ թանկագին հրատարակութիւններ։

Հայերէն Ձեռագրաց ցուցակը (Թ. 1—560) ընդարձակ հատորի մը մէջ կազմած եւ հրատարակած է Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան (Ցուցակ հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, իբր 1500 էջ)։ Հայերէն տպագրութեանց ցուցակը տակաւին չէ հրատարակուած։ Մատենից ցուցակը կազմուած է այբուբենական կարգով՝ ըստ անուան հեղինակաց։

Այժմեան Մատենադարանը կը բաղկանայ ընդարձակ սրահէ մը (շինուած 1874ին՝ 13 մետր երկայնութեամբ, 9 մետր լայնութեամբ եւ 8 մետր բարձրութեամբ) եւ երկու սենեակներէ (յաւելցուած 1893ին)։ Սրահին պատերը գրեթէ մինչեւ առաստաղ կը բռնեն գրադարանները, որոնց մէջ կրկին կարգով զետեղուած են եւրոպական եւ ոչ-Հայերէն մատեանք եւ Հայերէն լրագիրները։ Իսկ երկու սենեակներու մէջ սեւ յղկեալ շքեղ պահարաններու մէջ ամփոփուած են հայերէն մատեանք եւ ձեռագիրները։

Մեծ սրահին կեդրոնէն կը բարձրանայ հին (ԺԷ—ԺԸ դարու) հայկական ճարտարապետութեամբ կառուցուած շքեղ տաճարաձեւ պահարան մը (շինուած՝ Նորին Վեհափառութեան Փրանկ. Յովսէփ Ա.ի գահակալութեան 50ամեայ յոբելեանի առթիւ եւ դրուած Պրատերի ցուցահանդէսի մէջ), ուր ի ցոյց դրուած են Մխիթարեան տպարանը (մեծաւ մասամբ ի հաշիւ Միաբանութեան) հրատարակուած գրքերը։

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

Միաբանութիւնն ունի նաեւ Թանգարան մը՝ հանքաբանական, կենդանաբանական, բուսաբանական, բնագիտական, հնախօսական, ազգագրական եւ դրամագիտական հաւաքումներով՝ երեք ընդարձակ սրահի մէջ։

Առաջին խմբերէն ճոխագոյնն է Հանքաբանական ժողովածուն (18.000 տեսակ հանքեր, որոնց մէջ կան նաեւ **ծաղկաձուներ**՝ *բոյսեր, ձուկեր եւ նմաններ)։ Գոյ է նաեւ* **Խեցիներու** *ժողովածուն իբր 7000 կտոր՝ նուէր ընդունուած* Julie zu Anhalt Coethen *Դքսուհիէն։*

Աղքատ են բուսաբանական (բոյսեր Բարձր Հայոց լեռներէն, սերմերու տեսակներ . . .) եւ կենդանաբանական (թիթեռներ եւ այլն) բաժինները։ Ասոնք զետեղուած են Ա. սրահին մէջ։

Առանձին սրահ մը (Բ. սրահ) յատկացուած է բնագիտութեան՝ ուր զետեղուած են Քիմիայի եւ Փիզիկայի փորձերու վերաբերեալ կազմուածք, որ բաւականաչափ հարուստ է, յատկապէս կղերանոցի աշակերտաց դասախօսութեան համար։

Երրորդ սրահին մէջ դասաւորուած են Հնախօսական, Ազգագրական եւ Դրամագիտական իրերը։ Հնութեանց բաժնէն յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ երկու եգիպտական **Մումիաները՝ Իշխանուհի** *մը եւ* **Կատու** *մը՝ իբր 4000 տարուայ հնութիւն։ Կան նաեւ բազմաթիւ մարմարինեայ եւ գաճէ արձաններ եւ նմաններ՝ հին յունական, հռովմէական, եգիպտական, պարսկական, հնդկական եւ հայկական շրջաններէ։ Այս խմբէն յիշուելի հոս հայկական հին շուրջառէ մը հանուած* **խաչը** *հայերէն արձանագրութեամբ*[1]*, եւ յունական մահարձան մը յունարէն արձանագրութեամբ*[2]*։ Կան նաեւ հայկական հին քանդակագործութիւններ (հմմտ.* **Տաշեան՝ Ցուցակ Ձեռագրաց.** *տախտակ Ը.), մեծադիր Իւղանկարներ* (**Փրանկֆուրտեր Ա., Փերգամենտերու նկարներ. [illegible]**[3],

---

[1] Հմմտ. ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1891, էջ 173—74 (Հայկական հին բանուածք մը)։

[2] Նմանահանութիւնն տես Fr. Macler: Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque. Paris, 1911, p. 5.

[3] Մանրամասնութիւնք տես ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1901, էջ 281—84։

6.05×4.21 մետր մեծութեամբ, գործ. Լ. Փ. Շնորր ֆոն Կարոլսֆելտ նշանաւոր պատկերահանին (1839)։ Այս հնութիւնք հաւաքուած են առանց մասնաւոր ծրագրի։

Մասնաւոր ուշադրութեամբ, յատկապէս ջանիւք Հ. Կղեմէս Սիպիլեանի, Հ. Սիմոն Անտոնեանի եւ Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանի, հաւաքուած է դրամագիտական ժողովածուն, թէ՛ անձնական խուզարկութեամբ, թէ՛ նուիրատուութեամբ եւ թէ՛ գնմամբ։

Հնադրամներու այս ժողովածուն իւր հարստութեամբ կրնայ այսօր աշխարհի դրամագիտական նման մեծ ժողովածուներու հետ մրցիլ։ 16.000է աւելի հնադրամներ թէ՛ արեւմտեան եւ թէ՛ արեւելեան ազգաց, կը կազմեն այս ժողովածուն, որուն մէջ կան նաեւ միակներ (unica) եւ հազուագիւտներ։ Մասնաւորապէս ամէնէն հարուստն է ազգային դրամներու հաւաքումը՝ իբր 3000 կտոր Ռուբինեան հայ դրամ։ Ճոխ են նաեւ պարթեւ եւ հայ արշակունեաց, սասանեան, հին յունական (ընդ ամէնը իբր 3,500), Հռովմէական եւ Բիւզանդական (իբր 4000), արաբական, օսմանեան եւ այլ արեւելեան (իբր 1500) եւ արեւմտեան պետութեանց (իբր 4000) հնադրամներու հաւաքմունք։

Ռուբինեան դրամոց դասաւորութիւնն հանած է ի գլուխ Հ. Կ. Սիպիլեան եւ արդիւնքն հրատարակած իւր գեղեցիկ գրքին մէջ՝ Դասաւորութիւն Ռուբինեան դրամոց (1892)։

"ԵՒՐՈՊԱ„ ԵՒ "ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ„

Մխիթարեանց գրական գործունէութեան մէկ մասն ալ ամփոփուեցաւ լրագրութեան շուրջը։ Արդէն 1819ին փորձած էին սկիզբ ընել ժամանակագրական թերթի մը, նուիրուած վաճառականական հարցերու, հայ վաճառականներու ծանօթացնելու նպատակաւ ընդհանրապէս Աւստրիոյ եւ մասնաւորապէս Վիեննայի հրապարակին վրայ վաճառքներու գնահատումը։ Սակայն թերթը չգտնելով քաջալերութիւն՝ դադրեցաւ առաջին թուով իսկ։ 1847ին՝ յորդորմամբ եւ քաջալերութեամբ Վսեմ. Յակոբ Չէլէպիի Տիւզեանց, կը ձեռնարկուի շաբաթաթերթի մը՝ Եւրոպա անուն, որուն նպատակը պիտի ըլլար հաղորդել քաղաքական տեղեկութիւններ եւ ընդ նմին գիտական-բանասիրական յօդուածներ։ Արդեամբք ալ 11 տարի յարատեւութեամբ ծառայեց այս նպատակի՝ տալով բաց ի քաղաքական լուրերէ՝ նաեւ ընտիր վէպեր՝ հեղինակութիւն եւ թարգմանութիւն, բանասիրական յօդուածներ, բնապատմական ծանօթութիւններ եւն, միաբան աշխատակցութեամբ Հ. Յովսէփի Գաթրճեանի, Հ. Փիլիպպոս Ճամճեանի, Հ. Ա. Այտընեանի, Յովհաննէսեաններու, Հ. Ե. Չագըճեանի եւ այլ վարդապետներու։ 1858էն ի վեր, երբ փոխուած էին այլ եւս յարաբերութիւնք եւ հանգամանքները, եւ պէտք չէր զգացուեր քաղաքական լուրերն ուղղակի Վիեննայէն ընդունիլ, թերթին ուղղութիւնը փոխել հարկ տեսնուեցաւ, եւ այդ թուականէն սկսեալ Շտեմարանը վերածուեցաւ [illegible]՝ աւելի տնտեսագիտական-բնականական ուղղութեամբ քան քաղաքական-բանասիրական, յուսալով այսու աւելի հետաքրքրական ընծայել թերթը եւ գոհացընել ընթերցողներու մեծագոյն թիւը։ Բայց տածուած յոյսն ի դերեւ ելաւ. եւ Միաբանութիւնը ստիպուեցաւ առ ժամանակ մը դադրեցընել թերթը (1863ի վերջը)։

Եւրոպայի գլխաւոր արդիւնքն եղաւ աշխարհաբարի կանոնաւորութիւնը։ Առաջին վայրկեանէն իսկ ուշադրութիւն դարձուց մաքրել աշխարհաբարն օտարութիւններէ, ի բաց քեցել ռամկարանութիւնները, յղկել, մշակել, բարձրացնել գրական լեզուի մը. առ այս մեծապէս նպաստեցին թերթին հայկաբան խմբագրապետները, եւ յատկապէս արդիւնալից հանդիսացաւ հմուտ հայերէնագէտն Հ. Փիլիպպոս Վ. Ճամճեան։ Լրագրական, հասարակական, տնտեսական շատ մը բառեր կերտուեցան առաջին անգամ Ճամճեանէն Եւրոպայի մէջ եւ ընդհանրացան հայ շրթունքի վրայ։ Եւրոպան 17 տարուան մէջ կրցաւ ծոխացնել հայ մատենագրութիւնը նաեւ 70է աւելի հատորներով՝ զանազան բովանդակութեամբ, որոնք մինչեւ օրս ընթերցանութեան առարկայ են հայ պատմաւոյն ձեռքը։

Հ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Վ. ԱՒԳԵՐԵԱՆ

Թէեւ դադրեցաւ Եւրոպա թերթը, բայց Միաբանութեան բաղձանքն էր միշտ շարունակել իւր հրապարակագրական գործունէութիւնը գոնէ ուրիշ ձեւի մէջ։ Մինչեւ 1886 չյաջողեցաւ կենդանութիւն ընծել Եւրոպայի։

Այդ թուականին երբ Ռստկարեան մը եւ ապա Այտընեան մը գլուխ անցան Միաբանութեան, եւ սկիզբ եղաւ գրական նոր ոգեւոր գործունէութեան մը յանձին նոր երիտասարդութեան, հարկ անհրաժեշտ նկատուեցաւ նոր թերթի մը հրատարակութիւնը. այս անգամ աւելի նպատակայարմար՝ ամսաթերթի մը։

Շատ բան կար Նոր Ամսաթերթին ընելու. կանգնած Եւրոպայի կենդրոն մը, հանդիսատես իւր շուրջն անցած դարձած գրական նորանոր երեւոյթներու, չէր կրնար գտնուիլ անտարբեր։

Սակայն Եւրոպայի օրինակը շատ բազմազան էր. ոգեւորիչ, բայց եւ վհատեցուցիչ։ Շատ բանի կարօտ էր Հայը։ Մինչ հոն գիտութեան ամէն մասնաճիւղ եւ ստորաբաժանում տասնեակներով ունէր իրեն օրգան, Հայուն կը պակսէր մին ալ պատիւ բերող իր կարգին։ Պատմութիւնը, Լեզուն, Հնախօսութիւնը, Աշխարհագրութիւնը, Մատենագրութիւնը, Ազգագրութիւնը, Արուեստից գիտութիւնք, Գեղեցիկ գրականութիւնք . . . ամէնն ալ ունէին Եւրոպայի մէջ իրենց յատուկ թերթերը, իսկ Հա՞յը . . . ։

Այս վհատեցուցիչ տեսլեան առջեւ զգաց ինք զինքը Միաբանութիւնը։ Բայց չյուսահատեցաւ։ Այն որ Եւրոպայի մէջ բազմաթիւ ձեռքեր, բազմակերպ թերթերու՝ մէջ ի գլուխ կը հանէին, ինքը առանձին ստանձնել ձեռնամուխ եղաւ։

Ամսաթերթին առաջին թիւը յանձնուեցաւ մամուլի 1886, ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՆ, եւ նոյն տարին Դեկտեմբերի սկիզբն ի փորձ հրատարակուեցաւ **ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ** բարոյական, ուսումնական, ազգաբանական անուան տակ, քառածալ 16 էջերէ բաղկացած, խմբագրապետութեամբ Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովնանեանի եւ եռանդուն աշխատակցութեամբ Հ. Յովհ. Վ. Թոռոսեանի, Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանի, Հ. Գաբրիէլ Մենեվիշեանի եւ Հ. Յակոբոս Տաշեանի։

Հոս ալ նոյն Լուսանկարչութիւններն ներքեւ կը փորձուէր ի գլուխ հանել այն, ինչ որ միւս մեծ ազգերն անջատ թերթերու մէջ կը կատարէին։ "Ածու փոքր եմք,, եւ փոքր էջերու մէջ միայն կարելի էր պատմել նախնեաց "մեծամեծ քաջութեանց գործերը,,։

Պատմութիւն, Բանասիրութիւն, Բնագիտութիւն, Տնտեսագիտութիւն, … նոյն իսկ Մանկագիտութիւնն եւ Քաղաքագիտութիւնն ունէին հոն բաժին։

Բայց շուտ զգաց խմբագրութիւնը թէ ընդարձակ է ծրագիրը, եւ թեւակոխած է նաեւ այնպիսի հողեր, զորոնք մշակել արդիւնալից պիտի չյաջողի իրեն։ Վիպագրութիւնը, Բանաստեղծութիւնը, Արուեստք եւ որ ի կարգին՝ չէին կրնար Մխիթարեանց մասնագիտութիւններուն, եւ եթէ փորձէին իսկ, պիտի զգային իրենց ձեռքերը կաշկանդուած։ Բայց Եւրոպայի օրինակը ցոյց կու տար իրեն աւելի օգտակար ասպարէզ, ուր Մխիթարեան միտքը կրնար ուժգնօրէն հանգիստ մանագէտ եւ ճանապարհացոյց, այդ էր Բանասիրութիւնը, եւ յատկապէս՝ Հայագիտութիւնը։ Եւ ահա թերթը տակաւ տակաւ բռնեց այդ ուղին, ընդարձակեց անձուկ էջերը (1890էն ի վեր ամսաթիւն եղաւ 32 էջ) եւ վիպական եւ օտար բաժիններն սկսան արտաքսուիլ։

Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

Հ. Յակոբոս Տաշեանի խմբագրապետութեան ժամանակ (1890—1895) մնաւանդ ընդունեցաւ թերթն այս ուղղութիւնը՝ գլխաւոր աշխատակցութեամբ Հ. Գ. Գալէմքեարեանի, Հ. Նիկողայոս Ակերեանի (Թագակիր Արքայ), երբ (1892էն ետքը) բոլորովին արտաքսուեցաւ վիպական բաժինը եւ թերթն նկատուեցաւ առաւելապէս հայագիտական ուսումնաթերթ։

1895ին կը յանձնուի Ուսումնաթերթին խմբագրութիւնը Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանի եւ Հ. Գաբրիէլ Մենեվիշեանի, որոնք միաբան աշխատակցութեամբ կու տան թերթին նոր թռիչք մը, ինչպէս ժամանակը կը պահանջէր, տնտեսագիտական բաժինը դուրս կը ձգուի, եւ Հայագէտ Ընկերութեան իբրեւ գրական Ուսումնաթերթ աւելի խոր ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ հասարակութեան առջեւ։

Չորս տարի ետքը (1898) խմբագրապետ կը կարգուի Հ. Վարդան Մելքիսեդեկեան, որ կը պահպանէ թերթին ուղղութիւնը։ Մելքիսեդեկեան աւելի

տեղ կը շնորհէ բանասիրութեան, որոնք քիչ մը կը ծանրաբեռնեն ուսումնաթերթին էջերը։

1901 Հոկտեմբերին խմբագրութեան գլուխ կ'անցնի Հ. Թովմաս Պէտիկեան, որ աշխոյժ եռանդեամբ նոր կենդանութիւն կու տայ թերթին, աւելի կ'ընդարձակէ Հայագիտութեան էջերը՝ ի բաց ձգելով (1902) նաեւ «Քաղաքական տեսութիւն»-ը որ մինչեւ նոյն ատեն դեռ կը տեսնուէր թերթին վերջին էջերու վրայ։

1906 Սեպտեմբերին կը յանձնուի Ուսումնաթերթը Հ. Հմայեակ Համբարեանի, որ կը վարէ զայն ընդունուած ուղղութեամբ մինչեւ 1909 Սեպտեմբեր, երբ խմբագրութեան գլուխ կը կարգուի Հ. Ներսէս Ակինեան։ Վերջինս, նկատելով Ուսումնաթերթին խանձարուրքէն իսկ անընդհատ հետեւած ուղղութիւնը, կը վերածէ Հանդէս Ամսօրեային անձուկ իմաստով Հայագիտական Ուսումնաթերթի եւ այսպէս համապատասխան իր անուան կը շարունակէ թերթն իր գործունէութիւնն ընտրուած ասպարէզին մէջ։

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ Վ. ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆ

Հանդէս Ամսօրեային մնայուն ձգտումն եղաւ իր 25 ամեայ գործունէութեան ժամանակ՝ ծանօթացընել ազգային հին հայ կեանքը, աշխարհն եւ մատենագրութիւնը. պարզել հին աւանդական քողը հայ պատմութեան վրայէն, եւ ներկայացընել հայ կեանքը իր իսկական գոյներով, սորվեցընել ազգային գրականութեան մէջ եւրոպական ոճի կարեւորութիւնը, քննադատութեան կանոնները, եւ անոր օգտակարութիւնը։ Հանդէս Ամսօրեայի արդիւնքն է առանց տարակուսի այն, որ այսօր համարձակ կարելի է որեւիցէ դատաստան յայտնել հին հայ կեանքի կամ մատենագրութեան վրայ՝ առանց զայրոյթ, գրգռութիւն յառաջ բերելու, առանց վիրաւորելու ազգասիրական զգածմունքը, մինչ ի սկզբան, երբ զոր օրինակ Ա. Կարրիէր Խորենացւոյ յետնութեան մասին համարձակ կարծիք կը յայտնէր, ամէն կողմանէ անլուր, անհնարին, անիրաւ եւ անհանդուրժական կը նկատուէր, հետեւաբար տաժանեակ եւ աւելի տարիներով ընդդիմութեան կը բախէր։

Ցընթացս 25 տարիներու եղաւ Հանդէս Ամսօրեայն մարզարան հայ բանասէրներուն, ուր բարձրացան կաթեդրի վրայ լաւութիւնն յարգող շատ բանասէրներ, դասախօսեցին, վիճեցին, ուր սորվեցան եւ յառաջ եկան նոր բանասէրներ, Հայոց հին կեանքէ հետաքրքրուողներ, եւ Հայագիտութիւնն ունեցաւ նորանոր գործիչներ։

Այսպէս Հանդէս Ամսօրեայն նկատուեցաւ հայ բանասիրութեան սիրուած օրգանն, որուն շուրջն ինքնաբերաբար խմբուեցան հայ եւ օտար բազմաթիւ կարող գրիչներ, որոնցմէ յիշենք այս տեղ յայտնելով հանդէպ Խմբագրութեանս ջերմ շնորհակալութիւնքը.

Նիկողայոս Ադոնց, Արշակ Ալպօյաճեան, Հրաչեայ Աճառեան, Ոսկիփոս Անտիկեան, Համբարձում Առաքելեան, Առաքել Բաբախանեան (Լէօ), Պրոֆ. Ղուկաս Բաղդասարեան, Գրիգոր Բալասանեան, Կարապետ Բասմաճեան, Դկտ. Սմբատ Գաբրիէլեան, Յովհ. Գազանճեան, Մ. Ա. Գարագաշեան, Յակոբ Դաղբաշեան, Մելիք Ս. Դաւիթ-Բէկ, Դկտ. Յ. Թիրեաքեան, Դկտ. Վահրամ Թորգոմեան, Իշխ. Միր. Թումանեան, Երուանդ Լալայեան, Պրոֆ. Գրիգոր Խալաթեան. Բագրատ Խալաթեան, Սահակ Կաթ. Խապայեան, Բաբգէն եպ. Կիւլէսէրեան, Թ. Հերմանեան. Ստեփան Մալխասեան, Մեսրոպ Վ. Մաքսուդեան, Յովէ. Վրդ. Միքաճեան. Փրեդերիկ Մուրատ, Ներսէս Ն. Բիզանդացի, Մեսրոպ Վ. Ուղուրլեան, Տրդատ եպ. Պալեան, Սուքիաս Վրդ. Պարոնեան, Գրիգոր Պըլըքեան, Շաւարշ Վ. Սահակեան, Խաչիկ Սամուէլեան, Յովս. Վրդ. Սանտալճեան, Առաքել Սարուխանեան (Կ. Տիրեան), Յովհ. Սաքըզ (Արշէզ), Հ. Իսահակ Սիրապեան, Գրիգոր Վանցեան, Գրիգոր Տէր-Պօղոսեան, Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեան են եւն:

Եւ օտարներէն Prof. A. Carrière, Prof. Jos. Karst, Fr. C. Conybeare, Dr. Fr. von Kraelitz-Greifenhorst, *Պրոֆ. Նիկողայոս Մառ*, Prof. Jos. Marquart, Prof. Holger Pedersen, Prof. Jos. Strzygowski *եւայլն:*

Որոնցմէ երկարատեւ աշխատակցութիւն շնորհեցին մասնաւորապէս Պր. Առաքել Սարուխանեան, Դկտ. Վահրամ Թորգոմեան, Պր. Հր. Աճառեան եւ Պր. Գր. Տէր-Պօղոսեան:

Հ. ՅԱԿՈԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

Բայց ի այս աշխատակից Հայկական մշակութիւններէ, թարգմանութեամբ ծանօթացան նաեւ բազմաթիւ եւրոպական (գերմաներէն, գաղղիերէն, անգլիերէն, ռուսերէն, լեհերէն եւն) գրութիւններ Հայոց մասին, ինչպէս՝

Բիշոֆի, Կոլէրի, Դ. Տանի, Ա. Տըվլէի, Գ. Փխտնի, Կոնիբերի, Վինշի, Ն. Մառի, Հ. Հիւբշմանի, Փր. Միւլլէրի, Ս. Վեբերի, Հ. Գելցէրի, Պ. Փէտտէրի, Յ. Մարկուարտի, Հ. Պեդերսընի, Յ. Ստրշիգովսկիի, Վ. Տոմաշէկի, Պ. Ենաէնի, Մ. Շտրէքի, Ա. Կարրիէրի, Ա. Մէյէի, Յ. Կարստի, Կ. Գիւտէրբոքի, Փ. Տէր-Մովսէսեանի, Լեմանի, Բելկի, Մոնցկայի, Մսերեանցի, Յիմմերմանի, Գր. Խալաթեանցի եւն եւն:

Այս թուին վրայ յիշենք նաեւ ներքին՝ Մխիթարեան գործիչները, որոնք ջերմեռանդեամբ գործեցին տարիներով թէ իբրեւ խմբագրապետ եւ թէ իբրեւ աշխատակից՝ նուիրուած Ուսումնաթերթին: Եւ նախ իսկ Գեր. Արսէն Այտընեան, հիմնադիրն, որ մինչեւ իւր վերջին շունչը կ'աշխատակցէր Ուսումնաթերթին (միշտ անանուն) թէ շահագրգռական յօդուածներով, թէ մատենախօսականներով եւ թէ մանաւանդ սրբագրական գործին մէջ:

Հ. ԹՈՎՄԱՍ ԿԷՑԻԿԵԱՆ

Այսընթանէն եաքը արժանապէս պէտք է յիշուիլ պատկառելին Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովհաննեան, որ Թերթին ծննդենէն մինչեւ 1897, քանի դեռ ջերմ էր երակներուն մէջ արիւնը, անդադար աշխատակցեցաւ հետաքրքրական զանազան իրաւագիտական եւ մատենագրական յօդուածներով: Եւ ապա Գեր. Գրիգոր Գովրիկեան, ներկայ Աբբահայրը, որ մերթ Ա. Փիրաու, մերթ Յովհ. Անեցի, մերթ Ա. Բ. եւն ստորագրութիւններով 25 տարի անդուլ գրեց եւ լուսաւորեց Տրանսիլուանիայի Հայոց գաղթականութեան հին եւ նոր կեանքն եւ անձնաւորութիւնները բազմաթիւ յօդուածներով: Նոյնպէս Հ. Նիկողայոս Ակգերեան (1893—94), Հ. Սերովբէ Տէրվիշեան, Հ. Սամուէլ Գաթըրճեան, որոնք թէեւ կարճ ժամանակ, բայց արդիւնալից եղան Թերթին առաջին տարիներուն:

Բայց մասնաւորապէս շեշտել հարկ է երեք անձնաւորութիւններ՝ Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան, Հ. Գաբրիէլ Մենէվիշեան եւ Հ. Յակոբոս Տաշեան, որոնք բովանդակ 25 տարիներու մէջ, յատկապէս Հ. Յ. Տաշեան, գրեթէ անընդհատ գործակցութեամբ՝ „Հանդէսի" հոգին եղան, եւ միայն իրենց եռանդուն աշխատակցութեան կը պարտի „Հանդէսն" իւր 25ամեայ գոյութիւնը: Ներելի ըլլայ ինձ Թերթիս եթէ „Հանդէս Ամսօրեայի" բոլորած 25 տարիներու բարձրութեան վրայ նկատեմ նաեւ այս երեք գործօնեայ Հայրերն իրենց գրական գործունէութեան 25ամեակի մէջ եւ ի սրտէ շնորհաւորեմ — մաղթելով Ամենակարողէն նոյնքան եւ աւելի տարիներ եւ ոյժ գրական ասպարէզին վրայ:

Ոչ սակաւ արդիւնալից եղաւ „Հանդէսի" համար նաեւ անուն մը՝ Հ. Բառնաբաս Պիլէզիկճեան, թէ առանձին յօդուածներով եւ թէ մանաւանդ եւրոպական այլ եւ այլ հայագիտութիւնը շօշափող գրուածոց թարգմանութիւններով (միշտ անանուն) եւ անձնանուէր գործակցութեամբ խմբագրական գործերու մէջ՝ ամբողջ 25 տարի:

Հ. ՀՄԱՅԵԱԿ ՀԱՄԲԱՐԵԱՆ

Յաջորդաբար երեւցան նաեւ նորանոր ոյժեր, ոմանք կարճատեւ եւ ոմանք աւելի երկար գործունէութեամբ, թէ իբրեւ խմբագրութեան անդամ եւ թէ իբրեւ աշխատակից, որոնցմէ յիշումն հոս՝ Հ. Յովհաննէս Թումայեան, Հ. Պօղոս Զաքարեան, Հ. Յակոբ Քօսեան, Հ. Վահան Մատիկեան, Հ. Յովսէփ Թուխիկեան, Հ. Արիստակէս Ռուտեան, Հ. Մատ-

թէոս Հաճեան, Հ. Վարդան Մկրխանդեկեան, Հ. Ստեփանոս Հայրլճեան, Հ. Թովմաս Կէտիկեան, Հ. Գարեգին Գալանֆիլեան, Հ. Քերովբէ Յովնանեան, Հ. Հմայեակ Համբարեան, Հ. Ներսէս Ակինեան, Հ. Արսէն Ջնոյեան, Հ. Եմմանուէլ Ակնտիկեան. Հ. Պետրոս Փէրտումեան. Հ. Անդրանիկ Մատիկեան, Հ. Արիստակէս Վարդանեան եւն եւն։

Յենած այսչափ գործիչներու վրայ Հանդէս Ամսօրեայն՝ կրցաւ ապրիլ՝ առանց նիւթական քաջալերութեան՝ ամբողջ 25 տարի, նուիրուած միայն գաղափարական ձգտումի, հայ գրականութիւնն եւ պատմութիւնն ուսումնասիրել, լուսաւորել։ Յաջողեցա՞ւ իր ձգտումին մէջ, թող դատեն զայն Հանդէսի 25 տարիներն ընթերցողները։ Այս տեղ խօսքի համար տալ չ'իյնար Խմբագրութեանս։

Բայց այսչափ թոյլ պիտի տայ իրեն ըսել, որ Հայագիտութեան վերաբերեալ ամէն նորութիւն կամ Հանդէսի էջերու մէջ երեւցաւ եւ կամ ինչ հորիզոնի տակ ալ երեւցած ըլլայ, գտաւ Հանդէսի մէջ արձագանգ ընդարձակ կամ համառօտ տողերով։ Բնականաբար տարին 384 էջ լոյս տեսնող թերթէ մը չէր կրնար սպասուիլ Հայագիտութեան մէկ մի մասնաճիւղի լուրջ քննութիւնը կամ ատաղձի հրատարակութիւնը։ Հանդէսի գլխաւոր նպատակն եղաւ տեղ մատակարարել աւելի՛ տալ ծանրակշռութիւնը քննութեան, ուսումնասիրութեան։ Այս իսկ պատճառաւ թէ՛ Մատենագրական եւ թէ՛ Ազգագրական ճիւղերու վերաբերեալ շատ քիչ տեղ կամ բնաւ պիտի գտնեն հետաքննիւք հոն, բայց փոխարէն պիտի պատահին ճոխ ուսումնասիրութեանց ամէն մասնաճիւղի, բայց մանաւորապէս Պատմութեան, Մատենագրութեան, Լեզուագիտութեան եւ մասամբ նաեւ Աշխարհագրութեան վերաբերեալ։ Ակնարկ մը Հանդէսի 25 տարիներու բովանդակութեան ցանկին վրայ պիտի համոզէ լաւ թէ ինչ արտադրեց Հանդէս Ամսօրեայն։

Հ. ԲԱՐՆԱԲԱՍ Վ. ՊԻԼԷԶԻԿՃԵԱՆ

Այս ուղղութիւնն եւ գործունէութեան այս ըմբռնումը, յուսով ենք թէ օր աւուր աւելի պիտի մշակէ եւ ընդարձակէ Խմբագրութիւնը։ Հայ գրականութիւնը ունէր եւ ունի դեռ շատ չշօշափուած կամ քիչ շօշափուած կողմեր, որոնց, սակայն, չկրցաւ մերձենալ "Հանդէսն" կամ պահանջքներու ստուարութեան կամ առ ժամն անհնարին ըլլալուն համար։ Այս թերին ապագային կը ջանայ լրացնել նոր ուժերով, ի փառս Աստուծոյ, ի պատիւ Միաբանութեան եւ յօգուտ Ազգին։

Խմբագրութիւն ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅԻ

“ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅԻ„ ԿԵԱՆՔԸ

Ի Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ Ծ. Վ.Ր ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆ

“Յարատեւ գործել ժամանակին պահանջած փոփոխմամբ՝ ու առնել Յառաջադիմութիւն„։
“Հանդ. Ամս.„ 1887, Թիւ 1, Յայտարարութիւն։

Ներկայ չըլլար թերեւս այս տողերը ստորագրողին՝ “Հանդէս Ամսօրեայի„ Յոբելեանին առթիւ, անոր ծագման պատմութիւնն ընել, քանի որ “Հ. Ամսօրեայի„ ստուարայաղթ ու թանձրայեղց շինուածքին առաջին հիմնաքարերէն մին նետողն ալ ստորագրողն է։ Սակայն “Հանդէսը„ չի պատմեր իր պատմութիւնն այսօր՝ հիմնադրողներու փառք ու պարծանք հայթայթելու համար, ոչ բնաւ։ Քսանուհինգ տարիներու անընդհատ շարք մը անցնելէն ետքը, երբ “Հանդէսի„ խմբագրութեան մէջ եկող գացող յօդուածագիրներու եւ խմբագիրներու տողանցին մէջ՝ կը նշմարուին նախկին գործակիցներ, որ այսօր ալեւորութեան նախադռներուն սեմքին վրայ իսկ, կը դարձնեն իրենց — մաքի յուշատետրին այն թերթիկն, ուր դրոշմուած են “Հանդէս Ամսօրեայի„ ծագումն, սկզբնաւորութիւնը, համընթաց պարագաները, դիւրութիւններն ու դժուարութիւնները, հաւատացէք որ՝ անոնց նպատակն է՝ այսօրուան յոբելեանին առթիւ բնականաբար յառաջ եկած զուարթ տպաւորութեան տակ, “Հանդէսին„ զարգացման ու յառաջադիմութեան նպաստաւորողներու մտքերու մէջ, անգամ մըն ալ կենդանացնել անոր ծագման պատմութիւնը. եւ այս պատճառաւ ամէն ակնածանք առաւթուր կոխած՝ նորածին Հանդէսին՝ այսօր 25ամեայ պատանի, խանձարուրքը քակել։

Դեռ “Հանդէսի„ ընթերցողներու շարքին մէջ կան այնպիսի անուններ, որոնք առաջին ժամէն, կամ աւելի ճշգրտագոյնս առաջին թուէն՝ փարած են “Հանդէսին„ կամ իբր գրող, կամ իբր կարդացող, եւ կամ իբր գրող ու կարդացող։ Թէ գրողներու խումբն ըստ մեծագոյն մասին՝ Վիեննական Մխիթարեանց Միաբանութեան պիտի վերաբերէր, այս բնական է, քանի որ՝ իրենց գրական գործունէութեան աստիճանացոյցն ըլլալ կոչուած էր “Հանդէսը„։ Իսկ իբր կարդացող ունինք արձանագրոց մէջ՝ 25 տարի շարունակ թիւ առ թիւ անհամբեր սպասողներ “Հանդէսի„ հրատարակութեան, եւ ծայրէ ծայր ամբողջովին կարդացողներ։ Ոչ թէ միայն ազգայիններ — Մ. էֆ. Հիւսէինճեաններ, Դր. Զաքարեաններ, Չաթալպաշեաններ, Սէթեաններ, այլ եւ օտարազգիներ՝ Դր. Սայըլներ, Մէյէներ, եւն։ Բայց աւելի բազմաթիւ են գրողներ ու կարդացողներ, որոնց մէջ Պրոֆէսորներ, Դոկտորներ, Ուսուցիչներ, Գրասէրներ՝ Պրոֆ. Գր. Խալաթեաններ, Ադոնցներ, Դաղբաշեաններ, Սարուխաններ, Դր. Վ. Թորգոմեաններ եւն, միշտ հաւատարիմ մնացած են “Հանդէսին„ եւ իրենց գրիչը դրած են ի նպաստ “Հանդէսի„ զարգացման, եւ ստորագրած

են անոր առողջ զարգացման։ Թող նկրտամիտ գտնուին “Հանդէսի„ այն բարեկամները, որոնք չեն նշմարեր իրենց պաշտ. անունը՝ վերյիշեալ շատ համառօտ ցանկին մէջ։ Մեր նպատակը չէ ամբողջական ցանկեր յօրինել, այլ այսօրուան մեր գրողներու եւ ընթերցողներու յիշեցնել, որ “Հանդէսի„ ծագման հանգրուաններ ունինք, որոնք պիտի վկայեն տարուէ տարի “Հանդէսի„ աւելի նպատակայարմար զարգացման, պիտի հաստատեն “Հանդէսի„՝ հայ-գրականութեան խորանին մատուցած համեստ լումային՝ լաւագոյնեցին ներգործութեանը, եւ նոյն իսկ հայագիտութեան ուսումնասիրութեանց աւելի հաստատուն հիմունքներու վրայ հաստատուելուն։ Հակընդդէմ միտողներու (չենք ըսեր՝ հակառակորդ կամ թշնամի, որովհետեւ 25 տարուան կեանքին մէջ “Հանդէսն„ իրական թշնամիներ չունեցաւ. — եւ ինչո՞ւ ունենար, երբ բարի էր նպատակը, ուղղամիտ էին գործածուած միջոցները, ազդու եւ հատու երբեմն կիրարկուած նշտրակներն ու հերիւնները, որոնց սակայն մի միակ դիտած նպատակակէտն էր կտրել ու խախտել՝ նոր դարու, նոր տեսութեանց, նոր խուզարկութեանց արգելքներու տեղ բանալու համար) ժամանակաւոր եւ վայրկենական հակաճառութիւններն, եւ երբեմն ծաղրանքն իսկ, աւելի արագ գործեցին՝ “Հանդէսի„ դիտած նպատակին իրագործումը։ Չկայ այսօր հայ գիտնական մը, որ իր հայագիտական ուսումնասիրութեանց մէջ ընդհանուր գծերով՝ համամիտ չըլլայ “Հանդէսի„ ուղղութեան. — Ի մասնաւորին ազատ են ամէնքն իրենց սիրած տեսութիւններու հետեւելու։ — Եթէ այս տողերով՝ “Հանդէսին„ ծնունդէն յառաջ անոր գործունէութեան սահմանները թեւակոխեցինք, պատճառն այն է, որ a posteriori ապացուցանել ուզեցինք, որ ուղիղ էր՝ “Հանդէսի„ հիմնարկութիւնը փութացնողներու ջանքն եւ ճիգը, որովհետեւ յառաջ եկաւ աճ “Հանդէսով„ դիտուած նպատակը։

“Եւրոպա„ մեծադիր լրագիրը դադրած էր՝ ժամանակին յառաջադիմութեան պատճառած փոփոխութիւններով՝ անպաշտպանելի դարձնելով անոր նպատակը. փոքրադիր “Եւրոպա„ աւելի ընտանեկան շրջանակներ մտնել ուզեց՝ իր առաւելապէս գեղագրական եւ վիպագրական ձգտմամբը։ “Օրացոյցներ„ շարունակեցին քանի մը տարի՝ Վիեննական մամուլներու ամուլ ջանքերը՝ փոխարինելու այսպիսի տարեկան հրատարակութիւններով՝ լրագրական պիտոյքի մը բարձրագոյն պահանջումները։ Փոխուած էին ժամանակներն, ուրեմն “յարատեւ գործել ժամանակին պահանջած փոփոխմամբ — աւասիկ յառաջադիմութիւնն„։ Հարկ էր գոհացնել այս “պահանջի փոփոխութիւնն„։

Երկար տարիներ, դժբախտ պատահարներու, դրամական անձկութիւններու, տպարանի վաճառման, թերեւս նաեւ տեսութեանց տարբերութիւններու հանգամանքներն, այնպիսի պայմաններ էին, որ Միաբանութեան մը գրական գործունէութեան հետ չէին կրնար հաշտուիլ, բայց ըստ բաւականի զօրաւոր էին, առ ժամանակ մի qui vive! դրութեան հետեւելու։

Կային ծերագոյն անդամներ որ այս գրական անգործութեան անհաշտ աչօք կը նայէին, եւ իրենց ուշն եւ ուրուշը կեդրոնացուցած էին՝ յարմարագոյն դէտին մը պատրաստելու։ Շատ քիչերու ծանօթ պիտի ըլլայ, որ Հ. Քերովբէ Վ. Իսպէնեան մը, երջանիկ կը համարէր իր կենաց վայրկեանն՝ այն ատեն միայն, երբ կարենար իր աչօքը տեսնել, որ Միաբանութիւնս ձեռնարկած է՝ պարբերական

հրատարակութեան մը[1]։ 1884ին արդէն ուրախարար ձայներ կը շատնային՝ վառելով այն ատենուան երիտասարդներուս աւիւնը։ Խնդիրը կը մնար՝ կրօնական թէ գիտնական պարբերագրի մը հրատարակութեան վրայ։ Գեր. Վարդան Հացունեան՝ ջերմագոյն պաշտպաններէն մին պարբերական հրատարակութեան մը, աւելի առաջին կէտին ի կողմ կը հակամիտէր։ Բայց կային իրաւացի ձայներ ըսող՝ թէ հեռաւոր մամուլներէն եկած կրօնական թերթ մը անհնարին էր, որ կարենար գոհացում տալ ազգի մը։ Փոքրիկ թուրքախօս հասարակութեան մը՝ որպիսի էր այն ժամանակ ըստ մեծագոյն մասին հայ կաթողիկէ հասարակութիւնը, շատ քիչ օգուտ պիտի մատակարարէր հայերէն լեզուաւ այսպիսի հրատարակութիւն մը։ Տեղական պէտքը՝ տեղական միջոցներով կը գոհացուի։ Թուրքախօս հասարակութեան մը՝ թուրքախօս շաբաթաթերթ մը պիտի վայելէր առաւելապէս։ Նոյն իսկ այսօր տեղւոյն մէջ հաշտարար ոգւով խմբագրուած կրօնական թերթ մը միայն կրնայ իրական օգուտ մը տալ. նեղահայեաց, անձկամիտ, անհանդուրժող, ամէն առթիւ à tort et à travers միւս յարանուանութիւններն խայտառ հեգնող կրօնական թերթ մը՝ որոնցմէ կը կարդանք կէս երկվեցեակ մը, միայն գրողները կրնայ անոր յոյսերով պարարել՝ չենք քաջուիր ըսելու, որ ոչինչ մը հաւասար է այսպիսի հրատարակութիւն մը։ Չենք ուզեր այսպիսի կեղակարծ կամ անստոյգ արդիւնքով պսակուելու գործի մը ձեռնարկել։

1886ին՝ Գեր. Ա. Այտընեանի ընտրութեամբն յԱբբահայրութիւն, քայլ մըն ալ կրցաւ յառաջ փոխուիլ այս հրատարակութեան կարելիութիւնը։

Հոս անկեղծութիւնը կը ստիպէ որ երկրորդ կէտ մը յերեւան հանենք։ Պարզ փափաք մը, ըղձանք մը, նոյն իսկ գեղեցիկ խօսքեր, կը կարծենք, թէ բաւական չեն՝ մեծարգիւն գործ մը յառաջ բերել։ Գոնէ ի գործնականին այս է մեր փորձառութիւնը։ Որչափ մեծ էր՝ այս փափաքին վաղաժամ գործադրութեան կողմնակիցներու ազդեցութիւնը, նոյնչափ տատամնող վեհերոտներ ալ չէին պակսեր, որոնք անյաջողութիւն միայն կը մարգարէանային եւ այսպիսի պարագաներու տակ դիւրին է գուշակել, որ նոր ձգձգում պիտի կրէր այս ձեռնարկութիւնը՝ տրամեցնելով երիտասարդական ոյժերն, որ այսպիսի կարեւոր գործերու մէջ պատասխանատուութեան մեծ բաժին մ'ունին։ Թող ներէ իմ համեստ կրօնակիցս, Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմքեարեան, եթէ ի լուր հրապարակագրութեան կ'արձանագրեմ այն քաջալերիչ ապահովացուցումը, զոր միացեալ զօրութեամբ կատարեցինք, այն 2–3 երիտագոյն Հարց պատրաստ ցոյց տալով զմեզ եւ յաջորդ սերունդը՝ բառնալու որեւիցէ տաժանք ու տուայտանք, միայն թէ ազդու զօրութեամբ միջնորդեն առ որում անկ է, եւ նիւթական որեւէ զոհողութենէ չխուսափին։ Եւ ահա երկուքն եւ ահա՝

Վիեննական ջերմ ծոցոյն
ծընունդ "Հանդէս ամսօրեայ" (Հ. Ա. 1887, էջ 4)։

---

[1] Երբ 1886 Նոյ.ին "Հանդէսի հիմնարկողներէն մին՝ Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմքեարեան, մատոյց այս գրաւոր պատուական ծերունին "Հանդէսի" փորձերը, վերջինս իր հոգեվարքի մէջ նայուածքն կ'երկարէր առողջագրողիս այն փորձերն եւ կիսանուաղ ու մեղմ ձայնիւ "մեր լրագիրն է" կը մրմնջէր զուարթ ժպտուններով ուռեցնելով ճակատ՝ գոհունակութեան անասելի ստուերածով մը շրջանակելով բոլոր դիմագծերը։

Առաջին խմբագիրները կազմուած էին՝

Ի Քահանայից՝ Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովնանեան
Հ. Յովհ. Վ. Թումայեան
Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմքեարեան
Օգնական Գաբրիէլ Մէնէվիշեան։

Կարենայինք թերեւս "Հանդէս ամսօրեայի" ուղղութեան վրայ խօսիլ՝ իւրաքանչիւր խմբագրապետի վարչութեան տակ նկատելով "Հանդէսին" դէպ ի յառաջ կամ — եւ ետ առած քայլերը։ Կարելի է ընել այս բաժանումը, այնպիսի խմբագրութեանց համար միայն, որոնց փոփոխմամբը լրագրին ուղղութիւնն ալ կը փոխուի։ Բայց անճիշտ կ՚ըլլայ այս հայեացքն, ըստ այնմ եւ բաժանումն, քանի որ Միաբանութեան մը օրգանն երբեք անհատից օրգանը չէ։ Այս է պատճառն որ 25 տարի միօրինակեալ ծրագրով — բաւական ծանօթ "բարոյական, ուսումնական, արուեստագիտական" բանաձեւին տակ — շարունակեց իւր ուղղութիւնն, ըստ խմբագրապետաց գիտութեան ու ճաշակին երբեմն առաւել երբեմն նուազ ճշգապահութեամբ եւ յաջողութեամբ։

Սակայն բաւական է 1887ի առաջին թուին վրայ իսկ ակնարկ մը նետել, ընդնշմարելու համար անոր մէջ՝ ապագայի աւելի որոշ գծերն, որոնց արուճանակին մէջ պիտի շարժէր "Հանդէսը"։ Եթէ առաջին թուին մէջ "Լոյս" եւ բնութեան հրաշալիքներու վրայ տեղեկութիւններ տրուել սկսաւ, սակայն կարծես ինքնագիտակցութեամբ՝ առաջին քայլին իսկ, այն համոզման եկաւ, որ մեծ ու փոքր "Եւրոպաներու" հետքերուն վրայէն քալելը, եւ գեղագիտական ու վիպական մասերը զարգացնելը այո, աւելի պիտի նպաստէր իւր — դրամական վիճակին, բայց ոչ "Հանդէսէ" մը խնդրուած ծրագրին։

Կային այս նիւթերով զբաղող եւ հասարակութիւնն ըստ մասին գոհացնող պարբերագիրներ՝ Երկրագունդ, եռամսեայ "Բազմավէպ" որ աւելի լուրջերն էին, չյիշատակելու համար "անհաւասարակշիռ մտքերու" ... քուրջերը ("Գրական ու գիտական շարժում" եւն). բայց նորագոյն մտքերու, նորագոյն ուղղութեան, նորագոյն քննադատութեան բերաններ կը պակսէին ի մեզ։ Այս թերին լրացնելու էր, եւ ահա Առաջին թուէն "Մատենագրական" անուամբ սկսան հրատարակուիլ զուտ հայկական տեսութիւններ։ "Ուսումնական" վերնագրին տակ պարունակուած 14 գլուխներէն՝ ամէնաընդարձակներն են "Գրականն ու Մատենագրականը"։ Առանց չափազանցութեան կրնանք ըսել որ առաջին տարւոյն մէջ իսկ որոշակի ձեւակերպուած էր՝ ապագայ 24 տարիներու ուղղութիւնը։ "Բանասիրական" մասը, որ առաջին տարին հազիւ մէկ յօդուած ցոյց կու տար, 2րդ տարին եօթի կը բարձրանար, գրեթէ իւրաքանչիւր թուին մէջ շարունակուելով։ Այս տարիէն կը սկսին անկողմնակալ "Մատենախօսականներն"։ Ծանօթ է թէ ինչպիսի ուղղիչ եւ յառաջացուցիչ — բայց երբեմն նաեւ աւելորդ հրատարակութեանց համար՝ կասեցուցիչ — ազդեցութիւն ունին այսպիսի մատենախօսականներ։ Գրասէրներն իրենց վճիռներն ու տեսութիւնները կը վերապահէին, մինչեւ "Հանդէսի" "մատենախօսական"ի երեւումը։ Եւ ցայսօր կը շարունակուի այս ուղղութիւնը։

Թող ուշադիր ընթերցողն ազատէ զմեզ այս թուարկութենէն, քանի որ հաւաքածոյքիս կցուած 25ամեայ ցանկարանն արդէն լուռ տեղեկութիւն պիտի տայ “Հանդէսի„ զարգացման նկատմամբ։ Միայն մտադիր կ'ընենք որ 4րդ տարին արդէն “Հանդէսը„ ստիպուած էր՝ իր արտաքին կերպարանքն ալ ներդաշնակել՝ ներքին զարգացման։

Նոր ոյժեր հրապարակ ելան, մշտական աշխատակիցներէն Դր. Վ. Թորգոմեան, Սարուխան-Տիրեան (Տեկվեա), Դր. Խալաթեանց իրենց ուսումնասիրութեանց օրգան ընտրած էին “Հանդէսը„։

Բայց միայն ազգային շրջանակին մէջ չսեղմուեցաւ “Հանդէսը„ — մանաւանդ թէ այս շրջանակին մէջ միայն մասնագէտներն էին որ ճանչցան “Հանդէսի„ ուղղութեան արժէքը, եւ ցայսօր չկայ հայ-բանասէր մը, որ իրապէս արժանի ըլլայ այս անուան, որ իր բանասիրութեան պաշարը “Հանդէսի„ ուղղութեամբ ամբարած չըլլայ, — այլ առաւելապէս եւրոպացի գիտնականք ըստ մեծագոյն մասին ստիպուեցան հետեւիլ “Հանդէսի„, ինչպէս “Հանդէսն„ ալ կը հետեւէր տիեզերահռչակ գիտնականներէն միայն նշողէ» այս անունը վայելողներու։ Ձեռն ի ձեռին կը յառաջանար հայ բանասիրութիւնն, իր խուզարկու հետազօտութիւններովը։ Ուրախ ենք այսօր որ այս ուղղութիւնն իբր առաջնորդ կը ծառայէ հայ գիտնականաց մեծամասնութեան։ Առանց “թթու ազգասէր„ ըլլալու, զգուշացաւ “Հանդէսը„ “անխելք ազգասիրաց„ ըլլալէ։ Գիտցաւ ուղիղը՝ ծուռէն, ճշմարիտը՝ ստէն, իրականը՝ ենթադրականէն զանազանել։ Խորենացին պահեց իր գահուն վրայ, բայց կամացուկ մը ամբողջ գահն ու գահակալը բերաւ մօտեցուց մեր դարերուն։ Գոռում, գոչում, սպառնալիք ապարդիւն պիտի մնային, որովհետեւ պատմական շէնքը՝ իրական հաստակառոյց եւ ոչ երեւակայածին ու աւազակայ հիմերու վրայ բարձրացնել կ'ուզէր “Հանդէսը„։ Թէ որչափ իրաւունք ունեցանք, թող վկայեն՝ նորանոր ուսումնասիրութիւններն, յայտնութիւններն եւ անդրադոյն պեղումներն, որոնք կատարուեցան, կը կատարուին եւ պիտի կատարուին։

Բայց միայն պատմական ուղղութիւնը չէր, զոր “Հանդէս„ը յառաջացուց։ “Հանդէսը„ հաստատուն մնաց իր լեզուական սկզբանց վրայ, առօրեայ ծնած եւ միօրեայ ապրող լեզուական սկզբունքներ չունեցան ազդեցութիւն իր վրայ։ “Հանդէսը„ շահ մը չէր տեսներ “իբրեւ եղէգ շարժուն„, ամէն կողմ . . . գլուխ ծռելու. ջանաց կանոնաւոր լեզու մը պահել, հաստատուն քերականական օրինաց համեմատ, միշտ ըստ կարելւոյն յորդորելով իր գործակիցներն ալ՝ պատշաճեցնելու իրենց գրիչը՝ “Հանդէսի„ լեզուին, լեզուական օրինաց ու կանոնաց։

Չըսէ ընթերցողը թէ “Հանդէս„ի իբր առաւելութիւն համարած սկզբունքներն, յայլոց կը դատապարտուին իբր ոչ համապատասխան՝ լեզուական զարգացման։ Բայց այս դատապարտողներու պիտի պատասխանէի, թէ որոշ քերականական շրջանակի մը մէջ միայն կ'ընդունուի լեզուական զարգացում։ Ամէն մօքէ ու գրչէ բղխած նորութիւն՝ շատ հեռի է շատ անգամ զարգացում ըլլալէ։ Խաթարման ու զարգացման սահմանագծերը՝ յօդուածագիրներ չեն կրնար որոշել, լեզուն իր ներքին յեղմամբն յառաջ պիտի բերէ այս զարգացումը։ Առ այս բաւական է համեմատել շատ մը թերթեր, որոնց գործածած լեզուին մէջ ենթադրուած զարգացումը՝

կրակն, տարբեր հոլովում, տարբեր խոնարհում, տարբեր բառեր գործածելու մէջ կը կայանայ. բայց մեր սկզբունքով, լեզուի "ինքնագլուխ աղաւաղման եւ անտէր բռնաբարում„ կ՚անուանուի այս։ Բայց անցնինք։

Մինչեւ հիմայ բաւածներէն յայտնի կ՚ըլլայ ինքնին, որ "Հանդէսը„ չէր կրնար իր "լեզուական-պատմական-քննական„ ուղղութեամբն ամէնուն դիւրամատչելի ըլլալ, եւ մնաց "Հայ բանասիրութեան„ օրգանը։ Ահա կէտ մը որ պիտի մօտեցնէ զմեզ՝ "Հանդէսն„ ուրիշ տեսակէտով մըն ալ քննելու իր 25ամեայ կեանքին մէջ — դրամական տեսակէտով։

Պիտի չմոռնանք, այլ Վիեննական Մխիթարեանց տարեկան Բէ–Թչէն վրայ՝ "Հանդէսին„ ցնծութեան օրերուն մէջ մատնացոյց ըլլալով՝ հծծիւնով մը à bon entendeur salut! պիտի գոչենք։ Գիտէինք թէ այսպիսի լուրջ ծրագրով՝ շատ քիչերու դիւրամատչելի պիտի ըլլար "Հանդէսը„։ Կը գուշակէինք որ տարէ տարի մեծ համեմատութիւններ պիտի առնուր Բէ–Թչէն այս բացը։ Ստուգուեցաւ մեր գուշակութիւնը։ Այս կէտիս մէջ կրնար տարակոյս ունենալ միայն այն, որուն անծանօթ կրնային մնալ՝ Եւրոպական մայրաքաղաքի մը մէջ տպագրական դժուարութեանց գաղտնիքները, "Հանդէսի„ առաջին թուերը կ՚արժէին մեզի 100 Ֆր., իսկ հիմայ կ՚արժեն 350 Ֆր.! Ի՞նչ ըսել ուրեմն այս ահագին տարբերութեան ի տես։ Միաբանութիւնն "Հանդէսը„ չի հրատարակեր դրամ շահելու համար, այլ հայ բանասիրութիւնը — հարստացնելու համար։ Եւրոպական բանասիրական գիտութեան ուղղութեան, մեթոդին, ազդեցութեան թարգմանն ըլլալով՝ տածիչը կ՚ուզէ ըլլալ եւ զարգացուցիչը նոյն ուղղութեան, մեթոդին, ազդեցութեան եւ հայ ազգին մէջ։ Ահաւասիկ այն գաղտնիքը, որ 25 տարիներէ հետէ լարուոր զսպանակի մը պէս յառաջ կը մղէ "Հանդէսի„ հրատարակութիւնը ահագին զոհաբերութիւններով։ Բայց իր սահմանած դերին մէջ յառաջ բերած յաջողակութիւնը, կը խրախուսէ զինքը յառաջ մղելու այս հրատարակութիւնն եւ կը յուսայ — Աստուծով — միեւնոյն հոգւով եւ ուղղութեամբ յիսնամեակն ալ տօնելու։

Այս միեւնոյն զոհողութեամբ է որ "Հանդէսը„ թէ՛ ինք զինքը կը շարունակէ եւ թէ՛ "Ազգային մատենադարանին„ մէջ հատոր հատորի վրայ կ՚աւելցնէ։ "Ազգային մատենադարան„ մը իր այլազան բանասիրական-ազգային նիւթերով **70** հատորներով ստուարացած։ Կարծենք հայեցի հատատամութեան ուրիշ ապացոյց աւելորդ է։

Սակայն առնք ստացուած արդիւքներն են։ "Հանդէսը„ ուրիշ նպատակներ ալ ունէր եւ — ունի։ Կը յուսար "Հանդէս Ամսօրեայն„ որ գոնէ իր բաժանորդներու ցանկին երկարութիւնը, ի վիճակի պիտի դնէին զինքը՝ գիտական Համայնագիտարան մը պատրաստելու, որ Բառարանի ձեւով պիտի նպաստէր ամէն հայ բանասէրի՝ առողջ գիտութեամբ եւ հաստատուն ու իրական ապացոյցներով, իր անցեալին ու ներկային վերաբերեալ խնդիրներու մէջ՝ առաջնորդ մ՚ունենալու, որ պիտի նպաստէր հայու գիտութեան, ինչպէս ինչպէս Mayerը կը նպաստէ գերմանացւոց, Larousseը գաղղիացւոց, եւ English encyclopedie անգղիացւոց։ Եթէ 25ամեակի առթիւ իրագործուած չենք տեսներ "Հանդէս Ամսօրեայի„ այս ձգտումը, ո՞վ կ՚արգիլէ զմեզ յուսալէ՝ որ 50ամեակի առթիւ իրականացած տեսնենք այս իրապէս մեծ գործը։ Ազգային յիշատակարաններ կը կանգնուին, կոթողներ, յուշարձաններ, հոյակապ շէնքեր կը կառուցուին, որոնք ապագայ սերունդներու պիտի թարգման ըլլան

իրենց նախնեաց ազգային զգածմանց։ Բայց կը կարծենք թէ, ոչինչ նուազ փառաւոր կոթողներ կանգնած պիտի ըլլան եւ անոնք, որոնք՝ իրենց կարողութեան համեմատ, յորդորամիտ պիտի փութան գրական ֆոնդ մը, դրամագլուխ մը հայթայթելու՝ հեռաւոր երկիրներու մէջ՝ իրենց լեզուին, բանասիրութեան, անցելոյն ու ներկային պատմութեանցն զբաղող ուսումնաթերթի մը։ "Հանդէս Ամսօրեայն" իրաւունք ունի կարծելու թէ իր 25ամեայ կեանքին մէջ արդարապէս վաստկած է այս իրաւունքը՝ իր ապագան ապահովելու, ոչ թէ միայն իր հրատարակութեամբը, այլ եւ "ազգային մատենադարանին" շարքերը յանհունս բազմացնելու, եւ նորանոր գրական ձեռնարկութեանց քաջամուխ ըլլալու։ Գիտենք թէ բանասէր Հայերուն մէջ Կրեսոսներ, Կատոններ ցանցառ են. բայց Կրեսոս ու Կատոններէն աւելի կը գործէ — [illegible]։

Եթէ համոզուած ենք "Հանդէս Ամսօրեայի" հրատարակութեան կարեւորութեան վրայ, եթէ՝ ինչպէս վերջին տարիներու փորձն սկսաւ ցոյց տալ, օտարազգի պրոֆեսորներ իրենց հայագիտական ուսումնասիրութեանց օրգան՝ "զՀանդէս Ամսօրեայ" ընտրելու մեր ջանքն յաջողի, եւ կեդրոնական ժամադրավայր մը ընել տալ յաջողինք հայ բանասիրական թերթը, կանգնած չե՞նք ըլլար Հայութեան համար գրական կոթող մը։ Եւրոպայի միջակենդրոնն՝ ամէնէն աւելի պատեհութիւն ունինք այս գրական համագործակցութիւնը կատարեալ տեսնելու։ Բայց այս՝ [illegible] կը [illegible], դրամագլուխ մը որ [illegible] պիտի սկսի բարդուիլ եւ ինքնին յընթացս պիտի հանէ հազարներու։ Եւ մեծամեծ զոհողութիւններու ալ կարիք չունի այսպիսի դրամագլուխ մը. եթէ 3,500,000 հայութենէն 700 հոգի միայն 100 ֆրանքի լումայով մը նպաստէ այս գրական ֆոնդին, քանի մը տարուան մէջ կ՚ունենանք բաղձացեալ դրամագլուխը, որ իր շահուն շահովը յընթացս ժամանակաց պիտի աճի եւ պիտի արձակէ մեր ձեռքը՝ մեր մտադրած կատարելութեան հասցնելու "Հանդէս Ամսօրեայն"։

Բայց բնական է թէ մեր բարեկամ գրասէրները պիտի գտնեն աւելի դիւրին եղանակ մը, այս դրամագլուխը հայթայթելու՝ հայ Մեկենասներ գտնելով։ Վասն զի "Հանդէս Ամսօրեայն" իրեն համար պիտի չպահէ այն դրամական նպաստները։ Խմբագրութիւնն ինչպէս կը վկայեն՝ 25 տարի շարունակ "զՀանդէս" կարդացող գրագէտներ, երբեք դադրած չէ նորանոր գիւտերով հայ գրականութիւնը զարգացնելէ։ Ինչպէս գաղափարն ունեցաւ առաջին անգամ բոլոր աշխարհիս վրայ գտնուած հայ ձեռագիրներու ցուցակները կազմելու եւ մինչեւ հիմայ 6—7 հատորներ տպագրեց, այսպէս ալ միտք ունեցած է, բոլոր հին մատենագրութեան քննական բնագիրները հրատարակելու, եւ այն երկու ուղղութեամբ. մէկը՝ գիտնականաց համար, ծանօթագրութեամբ, իսկ երկրորդը՝ աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ժողովրդեան դիւրամատչելի գնով, իբրեւ ուրոյն մատենաշարք մը։ Բայց ունի ուրիշ դիտաւորութիւն մըն ալ. դաս մատենաշարքով դիւրամատչելի ընել հրատարակութեան՝ ի սկզբանէ մինչեւ հիմայ Հայոց վրայ որ եւ է լեզուաւ գրուած գիրքերը։ Երբ այս 4—5 կէտերն ըստ ամենայն ընդարձակութեան իրագործելու ի վիճակի պիտի ըլլայ խմբագրութիւնն, այն ատեն գոհունակ սրտով պիտի կարենայ ըսել թէ "պարտականութիւն մը կատարեց "Հանդէս Ամսօրեայն"։ Իր 25ամեայ յոբելեանին առթիւ կը յորդորէ ուրեմն "Հանդէս Ամսօրեայն" իր բարեկամներն, որ ոչ թէ իբր ողորմու-

թիւն, այլ Հայութեան գրականութեան ու անուան կանգնուն այս կոթողն, եւ ինքն առաջինն կ՚ըլլայ հիմնաքարը դնելով՝ 1000 Ֆրանքով, այս դրամագլխոյն, որ այսօրուընէ իսկ կը յանձնուի զատ գրքով Աւստրիական Դրամատան մը, եւ ամէն ամիս կանոնաւորապէս կ՚արձանագրուին թէ նուիրատուաց անուններն եւ թէ դրամական վիճակը։ Յոյս մեծ ունինք որ մեր հին եւ նոր գրասէր բարեկամներն՝ անխտրաբար, կը նետեն իրենց լուման այս համազգային գանձարանը, որ պիտի ըլլայ միանգամայն սկիզբը իւր նոր 25ամեայ կեանքն սկսելու։

Իւր յաջողութիւններն ու չաջողութիւնները պատմելէն ետքը, պարտք մ՚ունի „Հանդէս Ամսօրեայն„ իւր հրճուալից տրամադրութեամբ կատարած հանդիսութեանցը մէջ չմոռնալու իւր շնորհապարտ զգածմունքն յայտնել

Անոնց՝ որ սիրած են այս բանասիրական ուսումնաթերթը,
Անոնց՝ որ հաւատարիմ մնացին իրեն ուսումնական ուղղութեան,
Անոնց՝ որ բաժանորդութեամբ գոնէ ջանացին իբր մտերիմ բարեկամ մը զինքը ամէն ամիս հիւրընկալելու իրենց գրական սեղանին վրայ,
Անոնց՝ որ իրենց կարող գրչովը նպաստեցին իրեն՝ իւր գրական բարձրութեանը վրայ մնալու,
Անոնց՝ որ զոհեցին իրենց ժամանակն ու դիւրութիւնները տարածելու զայն բանասիրաց ու բարեկամաց շրջանակին մէջ,
Անոնց՝ որոնք հետամուտ չէին կրնար ըլլալ հայ-բանասիրութեան մանուածապատ բաւղին մէջ իրենց թերթին, բայց չզլացին իրենց “Հանդէսը„ կարելի նիւթական աջակցութենէն,
Անոնց՝ որոնք 25 տարի ետքը գաղտնի թէ յայտնի, առանձնապէս թէ հրապարակապէս յայտնեցին “Հանդէս Ամսօրեայի„ 25ամեայ Յոբելինին առթիւ իրենց համակրութիւնը։

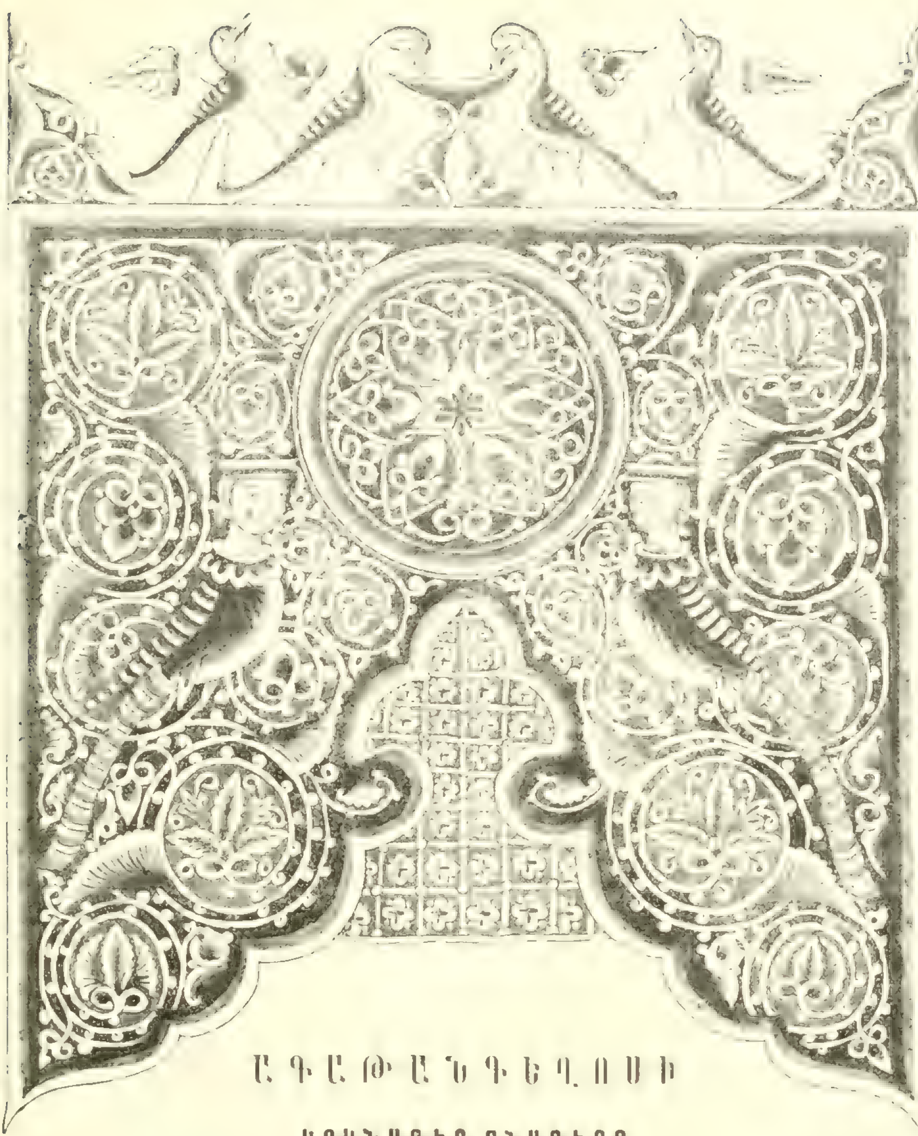
Աւելի բարձրաձայն, քան զոր ըրած է 25 տարի յառաջ այս տողերս գրողը, կը կրկնէ աստէն այն խօսքերը, զոր ուղղած էր՝ այն ատեն անծանօթ, իսկ հիմայ ծանօթ, իւր բարեկամաց, “Հանդէս ամսօրեայի„ բերնով.

Հայասէր, լո՛ւր զայս հրաւէր,
զոր բարձրաձայն քեզ կարդամ։
Արձագանգաց քաջալէր
խրախուսանաց ես արդ կամ։
Դուք, ո՛ Գիտունք, որ զազգիս
հիւսէք շղթայն գիտնական,
Ինձ՛ իւ, սիրով պառաջին
փութայք տալ արձագանգ։

(Հանդ. Ամս. 1887, Ա. էջ 4։)

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

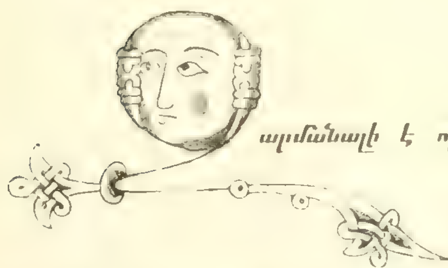

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ

ԿՐԿՆԱԳԻՐ ԲՆԱԳԻՐԸ

Ի Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. Վ.Է ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

արմանալի է որ մեր հնագոյն մատենագրութեան ընտրելագոյն հրատարակութեան թէպէտ վերջերս առանձինն ուշադրութիւն նուիրուեցաւ, այսու հանդերձ հնագոյն (ԺԱ դարէ յառաջ) բնագիրներ մինչեւ այսօր յերեւան չելան եւ չունինք տակաւին գոհացուցիչ հրատարակութիւններ։ Հնագոյն բնագիրներ գտնելու ակնկալութիւնն ալ արդէն գրեթէ ի դերեւ ելած է, քանի որ ծանօթ մատենադարաններ, ինչպէս Էջմիածնի, Երուսաղէմի եւ այլն, վերջերս ըստ բաւականի հետազօտուեցան, սակայն գրեթէ ոչինչ ընծայեցին այս տեսակէտէ։

Լաւագոյն հրատարակութեան համար կայ սակայն մեծ ակնկալութիւն մը հայերէն ՋՆՋԱԳԻՐ (palimpseste) կոչուած ձեռագիրներէն, որոնք բաւական յաճախադէպ են։ Ասոնք միշտ Թ կամ Ժ դարերէն յառաջ միջին երկաթագրով մագաղաթեայ ձեռագիրներ են, զորոնք յետոյ գրիչ մը լուացած, հին գրութիւնը ջնջած, մագաղաթը կոկած, ուզած ձեւին վերածած, եւ վրան ուրիշ գործ մը գրած է։ Անոր համար այս կրկնագիրները հետամուտ ըլլալ եւ զանոնք հրատարակել՝ բանասէրներու առանձինն ուշադրութեան կը յանձնենք։

Բաց ի ծանօթ հայ կրկնագիրներէն (Հ. Յ. Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Վիեննա 1898, էջ 104—126), ինձի նորերս ծանօթացան Hofrat Prof. F. Neumann (Mödling-Wien) ստացուածին քով երեք հայերէն կրկնագիրներ, որոնց վրայ ասորերէն գրուած էր։ Պրոֆեսորն ութ ասորերէն ձեռագիր գնած է Բէյրութէն, որոնցմէ երեքը հայերէն կրկնագիր է։ Ընթեռնուլը դժուար պիտի չըլլար, եթէ ձեռագիրները տրամադրելի ըլլային։ 1894ին Ղլարէն Պ. Հմայեակ Մաժինեան Միաբանութեանս մատենադարանին նուիրած էր թղթեայ ձեռագիր մը Գր. Տաթեւացւոյ Քարոզագիրքը (գրուած 1491ին), որուն սկիզբը տասն էջ մագաղաթ է, որ ամբողջովին կրկնագիր է։ Հազիւ չորս տող կարողացայ կարդալ եւ ստուգեցի՝ որ Մ. Խորենացւոյ պատմութեան ձեռագիր է (Հ. Յ. Տաշեան, Ցուցակ, գերմ. 231, հյ. 975), եւ այն՝ Հայոց գրի գիւտին մասը։

Աւելի մեծ յաջողութիւն ունեցայ Միաբանութեանս մատենադարանին ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՋՆՋԱԳԻՐ ՅԵՏՆԱԳԻՐԸ կարդալու մէջ, որ արդէն 1848ին Հ. Ա. Այտընեանի ձեռօք յերեւան եկած, եւ Հ. Ն. Զագըճեանի ջանքով իբր 20 էջ ընթերցուած եւ բանասիրաց ծանօթացած էր („Եւրոպա„ 1848 Թ. 6)։ Ես զասոնք վերստուգեցի եւ իբր 154 էջ (նոր գրութեան էջերէն) կարդացի։ Թէպէտ քիմիական շատ կերպեր ինծի յանձնարարուեցան, սակայն տեսնելով՝ որ ասոնք ձեռագիրը կը փճացընեն, փորձեցի կարմրագոյն կաւճի, նաեւ սուսրի փոշւով՝ եւ յաջողեցայ այսչափ, առանց ձեռագրին վնասելու։

Տեղիս սղութիւնը չի ներեր սոյն ձեռագրին վրայ ընդարձակ գրելու, զոր արդէն Հ. Յ. Տաշեան կատարած է իմ ընթերցուածներուս վրայէն (Մայր Ցուցակ, գերմ. էջ 40, հայ. էջ 261—6, Ակնարկ մը, անդ)։ Ես կը հրատարակեմ ընթերցուած բնագիրը, եւ կը յանձնեմ բանասիրաց ուսումնասիրութեան։ Պէտք եմ միայն մտադիր ընել որ գրիչը թէ՛ իբրեւ վարպետ գեղագիր եւ թէ՛ իբրեւ ուղղագիր գրագէտ կը ներկայանայ։

Սոյն հրատարակութենէն պիտի տեսնուի՝ որ Ագաթանգեղոսի վերջին հրատարակութիւնն (Տփղիս, 1909) որչափ թերի է, թէպէտ եւ այնչափ խղճամիտ եւ յոգնաջան աշխատութեամբ կազմուած է հրատարակիչներու կողմանէ։ Շատ բան՝ որ ծանօթութեան մէջ է մնացած, բնագրին մէջ անցնելու իրաւունք պիտի ստանայ, եւ բնագրի մասեր աւելցընել կամ պակսեցընել հարկ պիտի ըլլայ։

Հատակոտորներուս հրատարակութիւնը բանասէրներու եւ լեզուագէտներու ուսումնասիրութեան բաւական նիւթ կը մատակարարէ (միշտ եւ ամէն տեղ՝ այղ, գայղ, պղնձաձոյղ, թոյղ ետ, թուղագոյն, Բաբեղովնի, թե, եթե, թեպէտ, եի, եիր, էր, եաք, եիք, եին, հարցանեին, գիտեաք, տեսանեաք, մեւք, արդեւք, եղջեւր, տերութիւն, մենակուի, մենամարտիկ, լիգոն, դղեկ, յնթրիս, յ՚նքեան,

մարտիպ, կուսային, կէցէ, ծնոտ, շնորհաւ, շնորհի, զենեաւ, ժողովրդին, խրախ, սպասաւէր, անաշահիկ, այցել, ի հրապարս, ուունս, պարհել, Արայրատ, յետ այսչափ հարցից տանջանաց, երկպատական, ի պարկեն փոսին, փառ ական չեմակաց եւն)։

Առանձինն ուշադրութիւն ըրած եմ կէտադրութիւններուն. գրեթէ առ հասարակ կէտ (.) կը գործածէ, քիչ տեղ ստորակէտ (,) եւ քանի մը տեղ կրկնակէտ (։)։ Սակայն որովհետեւ այս փոքրիկ նշանիկները նշմարել շատ դժուարին էր, կարելի է որ տեղ տեղ աննշմար անցած են իմ կողմանէս։

Հրատարակութեանս մանր երկաթագրով տպուած մասերը կրկնագրի վրայ կամ կը պակսին՝ կտրտուած ըլլալուն, եւ կամ ընթեռնուլ կարելի չէ եղած. խօսքին կապը պահելու համար. առնք Տփղիսի 1909 ի հրատարակութեան բնագրէն առնուած են, ինչպէս իւրաքանչիւր էջին վրայ գրուած Տ(փղիսի) տպագրութեան էջերով ցոյց կը տրուի։ Իսկ ձեռագրին վրայ ընթերցուած մասերը միջին երկաթագրով տպուած են, որոնք այն Ագաթանգեղոսի գրքոյն վրայ ճիշդ չափով կտրուած են Հ. Ա. Այտընեանի խնամօք, ինչպէս նաեւ բառերու շարքն ու տողերը բնագրին նմանցուած են, վրան նշանակելով Ձ(եռագրին) նոր գրութեան էջերը։

Զ. 28, 15ա = Տ. 3, 14—4, 5

[illegible]

Տ.4, 6—14

[illegible]

Ջ. 28, 15 = Ց. 4, 15—5, 1

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ց. 5, 3—10

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Չ. 49, 56 = Ց. 5, 10—19

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ց. 5, 20—6, 6

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Չ. 48, 57 = Տ. 6, 7– 6, 16

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Տ. 6, 17– 7, 4

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 107, 84 = Տ. 9, 1—9

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Տ. 9, 10—18

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Դ. 85, 106 = Տ. 9, 19—10, 5

[illegible]

Տ. 10, 6—14

[illegible]

[illegible]

Զ. 2, 9 = Տ. 10, 15—11, 2

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Տ. 11, 3—11

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Զ. 3, 8 = Տ. 11, 12 - 22

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Տ. 11, 23—12, 9

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Ջ. 51, 54 = Ց. 12, 11—20

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ց. 12, 21—13, 9

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Ձ. 50, 55 = Յ. 13, 10—19

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Յ. 14, 1—11

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

Տ. 28, 12—16

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 17, 26 = Տ. 29, 12–30, 2

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Տ. 30, 3–11

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 52 = Տ. 30, 13—31, 1

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Տ. 31, 5—10

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Տ. 32, 9—

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Չ. 140 = Տ. 39, 14—40, 4

[illegible]

Չ. 139 = Տ. 40, 4—7

[illegible]

Զ. 125 = Տ. 40. 7—13

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ձ. 138 = Տ. 42, 1 – 6

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ձ. 126 = Տ. 40, 13—41, 2

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Զ. 127 = Տ. 41, 8—12

[illegible]

Զ. 38 = Տ. 49, 10—15

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 41 Տ. 49, 15—50, 3

[illegible]

Զ. 34 = Տ. 50, 9—13

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Զ. 37 = Տ. 30, 4 8

[illegible]

Զ. 36, 30 = Տ. 50, 13—18

Տ 51, 6—11

[illegible]

[illegible]

. . .

. . .

. . .

. . .

. . .

[illegible]

Զ. 13 = Տ. 54, 6 – 9

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Տ. 54, 14—55, 4

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
10 [illegible]

[illegible]

Զ. 30 = Տ. 57, 14—58, 4

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 45 = Տ. 58, 8—14

[illegible]
[illegible]
[illegible]

ՍՆՐ՝ ՓՈՒՆԵՆԿԳԵԱՐՈՒԻ
ՐՆԵՅՔՈՅ՝ Ի ՀԵՃՈՒԹԻՒ
ԿԵՍՐԵՅՔՈՅ՝ ՕԻՐԵՅՈՒՔԻԵ
ՈՒՆԻՐԳԵԻՈՐՔԵՐՔԵՅՈՒԹԻ
ՆԿՔՈՒԻՐ՝ ՆԻՐԳԵՅՆՍՈՒԻԿ
ՈՐՀԵՃՈՅՍԿՔՆԵՈՒԵՀՐՔՈ
ՕԻՐԵՐՈՒՍՅՈՒՔՕՆՀԻՆՍ
ՍՆՐԳԵՐԵՐԳԻԾՈՒԹԻՆԻ
ՔՈՒԻՐ՝ ՕԻԿՈՐՈՒՍՅՈՒՔՕՆ
ՀԻՆՍ՝ ՕԻԳԵՐՀՆԵՔՓՐ
ՅՈՒՔՕՆԵ ՅԵՒՈՒԻՐՅԵՐՈՒ
ԹՆԵՆ

ՈՐՅԵՅՍՀԵՃՈՒԹԻՒՆՔՆ
ԹԻԵՅՆՍՐՍՐՉՆՅՆՐԳԵՐ
ՐԵՍՐՆԵՅՆՈՅԵԵԹԻԿՆՍ
ՅԵՐՔԵՅՈՒԹԻՆՆԾՈՒԹԻ
ՆՍԻԻՐՈՅ՝ ԻՍԿՈՐՈՉԿԵՐՆ
ՅՆՍՈՐՆՍԿՔՀԵՃԻՒԹԻ՝
ՀՍԵՕՆՍԳՈՒԹԻՆՆԳԵ.
ՐՆՆՍՈՐԵ՝ ՅԵԻՐՆՍԻՅ
ՐԵՍ ՀՆՍՍԻՈՍՍՐԵՅԵՐ
ԱՐԳԻՐԻԵՐՆՐԵՐ՝ ՈՐՆԿԻՐ
ՆԻԽՈՂԵՐ ՀՆՅԵՐՆԻԵՌՆՐ

Զ. 33 = Տ. 58, 4—8

Զ. 42 = Տ. 58, 15—59, 1

Զ. 21 – Տ. 64, 2—7

[illegible]

Զ. 22 = Տ. 64, 12 65, 3

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
15 [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 95 (գլուխ 85) = Տ. 66, 17—67, 5

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 96 (գլուխ 86) = Տ. 66, 7 – 13

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
5 [illegible]
[illegible]

Զ. 155 = Տ. 66, 14—17

Զ. 150 = Տ. 67, 6—10

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 94 = Տ. 67, 10—15

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 97 = Տ. 68, 5—10

[illegible]

[illegible]

Զ. 151 = Տ. 68, 1—4

Զ. 154 = Տ. 68, 10—13

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

Ձ. 104 = Տ. 68, 14—69, 4

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 87 = Տ. 69, 8—14

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 103 = Տ. 69, 4—8

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 88 = Տ. 69, 14—70, 1

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Չ. 62 = Տ. 73, 9 – 74, 1

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Չ. 89 Տ. 70, 8—12

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 102 = Տ. 70, 18—71, 4

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 61 = Տ. 74, 2—6

[illegible]

Զ. 81 = Տ. 74, 6—10

[illegible]

Զ. 109 = Տ. 76, 1—6

[illegible]

[illegible]

Չ. 82 = Տ. 74, 10—15

[illegible]

[illegible]

Չ. 157 = Տ. 76, 7 11

[illegible]

[illegible]

Չ. 147 = Տ. 76, 11—16

[illegible]

[illegible]

Չ. 146 = Տ. 77, 2—7

[illegible]

[illegible]
10 [illegible]
[illegible]

[illegible]

Զ. 148 = Տ. 76, 16—77, 2

[illegible]

Զ. 149 = Տ. 77, 7—11

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 159 = Տ. 77, 11—78, 1

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 78 = Տ. 80, 13—17

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Զ. 156 = Տ. 78, 1—5

[illegible]

Զ. 65 = Տ. 81, 5—9

[illegible]

Զ. 64 = Տ. 81, 9–20

Զ. 79 = Տ. 82, 3–7

[illegible]

Զ. 67 = Տ. 81, 20—82, 2

[illegible]

Զ. 76 = Տ. 82, 7—11

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 180 = Տ. 88, 14—19

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 181 = Տ. 90, 5—10

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Զ. 169 = Տ. 90, 2—5

[illegible]

Զ. 178 = Տ. 90, 11—15

[illegible]

Ձ. 176 = Տ. 111, 8—14

[illegible]

Ձ. 171 = Տ. 111, 18—112, 2

[illegible]

[illegible]

Զ. 175 = Տ. 111, 15—18

[illegible]

Զ. 172 = Տ 112, 3 - 6

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 173 = Տ. 112, 13—17

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 112 = Տ. 114, 10—15

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ՀԱՐԱՒՐՔԵՉՉԻԱՐԴԷՉԻ
ԱՅՍ ՀՆԳԵԴԱՍՄՆԱՄԷ՝
ՉԻՐՆԿԵՅԻՆՕՆԱՅՄՆՀՆԱ
ՐԻՆԿԻՐԱՊՆ՝ ԵՒԴՈՒԱՍԵՍ
ԹԵԿԵՆԴՄՆԻԷ՝ ԱՐԴԵՒ
ՈՍԿՐՈՎՐԻՆԻՍԿՈՒՐԻՅԷ
ՉԻՆՈՅՆԱՒՐԻՆԻՐՐԵՒ.ՀՈՒ
ՈՒՐՔՍՆԵՒԵՒԹՆԱՄՍՈՅՆ
ՀՈՒԻՍՈՒՐԻՆԳԱՅՐԻՄՆԱՄ

Չ. 115 = Տ. 114, 15—19

ՅԻՆՉՆԱՄՆԴՐՅԱՒՋԻՅՆ
ԻՍԿՐԵՍԿՄՆԱՆՈՅՆԺԱՄԷ
Յ՛Ն ՍԱ ՎԱԿԵԱԼԻ ՅԷ՝

Չ. 174 = Տ. 113, 5—6

ՈՐՍԱՈՆԿԵՐԹԱԿԻԴԱՇՐՆ
ՓԱՌԱԿԵՆՇՍՄԱԿԱՅ:
ԱՅՆ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 74 = Տ. 120, 6 – 11

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 119 = Տ. 114, 19 – 115, 6

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Զ. 116 = Տ. 115, 6—10

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 73 = Տ. 120, 11–16

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 69 = Տ. 120, 16 121, 4

[illegible]

Զ. 68 = Տ. 121, 9 14

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

Զ. 70 = Տ. 121, 5—8

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 75 = Տ. 121, 19—122, 4

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 108 = Տ. 123, 14—124, 1

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 122 = Տ. 122, 8—15

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 109 = Տ. 125, 3—9

[illegible]

Զ. 111 = Տ.

[illegible]

[illegible]

Ջ. 123 = Տ. 124, 6—11

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ջ. 120 = Տ. 124, 12—16

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 9 = Տ. 126, 20—127, 9

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 9 = Տ. 127, 9—128, 3

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

Զ. 7, 4 = Տ 128, 4—129, 8

[illegible]

Զ. 90, 93 = Տ. 132, 13—133, 7

Զ. 101, 98 = Տ. 133, 7—13

[illegible]

[illegible]

Զ. 130 = Տ. 134, 1—8

[illegible]

Զ. 135 = Տ. 134, 12—135, 2

[illegible]

[illegible]

Զ. 133 = Տ. 134, 8—12

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 132 = Տ. 136, 2—5

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Ձ. 129 = Տ. 157, 6—11

[illegible]

Ձ. 152 = Տ. 138, 6—12

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

Զ. 137 = Տ. 137, 15 - 138, 2

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
5 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 153 = Տ. 139, 15—140, 4

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ԶԻՄԻՇԽԱԵԿԱԿԵՐԵՅ
ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ · ԶԻԵՅԵ
ՍՏԱՆԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆՅԵՅ
ԵՐԿԱՐԵՐՈՒԹԵԱՆ · ԵՐ
ԿՈՒԵՐԵՐԵԾՔԳԱՐՈՒԹԵԱՆ.

ՅԱՆԱՆԻՉԵՓԻԵՐԿԱԿԵՅ
ԻՉՈՐՍՈՐՈՇԱՐՈՒԱՓՈՓՈՒ
ՆԵՐԵՐԵՅ ԵՒՉԻԵՐԴԳԱԵՅ
ՅԵՆՕԵՐՈՒԹԻՒՔԵՄՐԵՆ

Տ. 158, 16—159, 1

ԻԻՐՃՇՄԵՐՄՆԵԼԵՌԵՒՆ
ԵՒ ՁՄԵՅՆԳԻԳԼՐՈՍՃՈՒ-
ՈՐՈՒՄԻՀՆԵԼԵՉԳԻԵՉԳԻ
ՀԵՐՈՒԵԾՈՒԼՓԼՃՍՀՆԵԼՉՆ
ԳԻԳԼՐԵՅԻՄՄԵՈՒԻԻՐԵՄ

ԵՅ
Չս
ԱՆ
ՈՐՆ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Զ. = Տ. 160. 4—8

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 166 = Տ. 162, 7 – 14

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 183 = Տ. 162, 18 – 163, 5

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 165 = Տ. **162**, 14—18

. . . . [illegible]

[illegible]

Զ. 184 = Տ. **163**, 6—9

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 58 = Տ. 175, 4—9

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Զ. 47 = Տ. 175, 13—18

[illegible]
[illegible]

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՂԽԱՍԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՒ ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑՒՈՅ

Ի ՆՈՐԱՅՐԷ Ն. ԲԻՒԶԱՆԴԱՑՒՈՅ

‘‘Պատմագիրք Հայոց,, վերնագրով Ստեփանոս Մալխասեան հրատարակեց ի Տփղիս, նախ 1904ին ‘‘Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան,,. եւ յետոյ 1909ին ‘‘Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, բաղդատութեամբ Ձեռագրաց, ընդ վերակացութեամբ Ստ. Մալխասեանց,,։

Անժխտելի է որ երկու հատորներն ալ բազում առաւելութիւններ ունին իրենց նախորդներուն վերայ։ Սակայն նոյնպէս անժխտելի պէտք է համարուիլ՝ որ բնագիրներն դեռ մեծապէս կը կարօտին աւելի մտադրութեամբ ուսումնասիրուելու, աւելի մանր զննուելու, աւելի կշռադատութեամբ եւ հմտութեամբ յարդարուելու։ Ըթէ աչք եւ միտք չեն բաւական սուր՝ տգէտ կամ անհաւատարիմ ընդօրինակողաց ակամայ եւ կամաւոր ամէն սխալները բռնելու եւ ուղղելու համար. — եթէ պակասաւոր է ընտրութեան գործն՝ որոշելու համար զհարազատն յանհարազատէն եւ զպատուականն ի խոտանէն. — եթէ անձուկ է հրատարակչին գիտութեան շրջանակն, — պարզապէս Ձեռագրաց համեմատութեամբք անհնար է որ հին բնագիրներ ընդունին իրենց նախնական բնիկ ձեւն ու կերպարանքը, (կամ ‘‘վերականգնուին,, ‘‘վերակազմուին,, ինչպէս կ'ըսուի այժմ սովորաբար)։ Կարելի է որ սրբագրուին այլեւայլ աղաւաղութիւններ, բայց նոյնչափ կարելի է որ նորանոր եւ մեծամեծ աղաւաղութիւններ յաջորդեն սրբագրուածներուն. մէկ կողմէն կը շինուի, միւս կողմէն կը քանդուի. կ'ելլենք ի Քարիբդիսէ, եւ կ'իյնանք ի Սկիլլա։ Հին բնագրաց քննական հրատարակութիւնք կը պահանջուին, եւ չեն քննական ո՛չ Փարպեցւոյ չորրորդ տպագրութիւնն եւ ո՛չ Ագաթանգեղոսի վեցերորդն որ տրուեցան մեզ։

Կը սկսիմ յԱգաթանգեղոսէ, եւ կ'աւարտեմ Փարպեցւով։

Ա. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Համառօտագրութիւնք. Զ, ԶԶ = Ձեռագիր, Ձեռագիրք ‖ ԶԱ = Ձեռագիր Ագաթանգեղի զոր գրած է Աբրահամ Երէց ի Թուին ՌՃԺԷ = 1668 ‖ ՎԱ = Երրորդ տպագրութիւն Ագաթանգեղի, Վենետկոյ Առաջին, հրատարակեալ ի Հ. Արսենէ Բագրատունւոյ, 1835 ‖ ՎԲ = Չորրորդ տպագրութիւն, Վենետկոյ Երկրորդ, հրատարակեալ ի Նմին Բագրատունւոյ, 1862 ‖ Է = Հինգերորդ տպագրութիւն, Տփղիս, 1883, ի ձեռն Հրատարակչական Ընկերութեան՝ որ առաջնորդ առած է զ՚ ՎԲ ‖ Տ = Վեցերորդ տպագրութիւն, Տփղիս, 1909, հրատարակութիւն Տէր-Մկրտչեան — Կանայեանց — Մալխասեանց։ — Իմ են անկիւնաւոր փակագիծներու [] մէջ գրուածներն։

Մատենիս նիւթական մասը շատ լաւ յօրինուած է եւ արժանի գովեստի։ Ընդարձակ Յառաջաբան՝ յորում գոհացուցիչ տեղեկութիւններ կը տրուին զՁեռագրաց. — խնամով եւ նախանձելի համբերութեամբ ԶԶ-աց համեմատութիւնք եւ բիւրաւոր պէսպէս ընթերցուածոց քաղուածք, իւրաքանչիւրն յատուկ յատուկ արձանագրուած յայտարարութեամբ Գրչագրին, եւ ոչ խառն ի խուռն եւ վեր ի վերոյ, ինչպէս է ի ՎԱ յերեսն 663—671 իբր "Այլ ընթերցուածք կարեւորք„, եւ յերեսն 661—662 իբր "ծանօթութիւնք„. — Սուրբ Գրոց վկայութեանց տեղիներն նշանակուած, թէպէտ եւ կան ինչ ինչ անտեսութիւնք եւ անճշդութիւնք. — ազնիւ թուղթ, մաքուր տպագրութիւն գեղեցկատառ. — գրեթէ 600 երես բովանդակող ստուար հատորի մէջ՝ սոսկ 60իւ չափ Ուղղելիք եւ Վրիպակք, որոնցմէ 33 միայն նշմարուած են ի վերջին երես գրոյն. միով բանիւ, հոգածութեամբ եւ խղճմտութեամբ կատարուած աշխատութիւն։

Փափագելի էր որ պահուած ըլլար Նախնեաց բուն հին գրութիւնն "աւ„, "ով„, "եւ„, "աւրէնք, աւգոստական, Տարաւն, Թաբովրական լեառն, եւթն, արդեւք„, փոխանակ նախամեծար համարելոյ յետին դարուց ռամիկ "օ„ գիրը, "օրէնք, օգոստական, Տարօն, Թաբօրական, եօթն, արդեօք„, մտածելով թէ Ագաթանգեղոս դասական մատենագրութիւն է, Առաջին Թարգմանչաց մեզի պարգեւած չքնաղ գոհարներէն մին, եւ հրատարակեալ ի վայելումն ուսելոց եւ ուսողաց։ ՎԱ գրած է միշտ Պօղոս, եւ անգամ մի Տօրոս, զորս ՎԲ փոխած է Պաւղոս, Տաւրոս. այսպէս եւ Տ Պաւղոս, Տաւրոս. ըստ այսմ արժան էր գրել նա եւ զանուն Նախարարին Աւտա, եւ ոչ Օտա, որ Կ. Պոլսի Հայ ընթերցողին կը յիշեցընէ իսկոյն Թուրքին "Օտա„ն եւ "Օտապաշը„ն։ — Անուանց Ցանկին մէջ պէտք էր զետեղել մի միայն Ագաթանգեղեայ յիշած անունները, առանձին Ցանկի մէջ ամփոփելով զայնոսիկ որ կը գտնուին ԶԶ-աց Յիշատակարանաց մէջ, Գայեանէ՝ Քոյր Յոհաննէս Վարդապետի, Խօջէաճեար, Գալֆէնեան Գըլէան, Գարէն, Պարոն Տուած, Պարոնէէ Ռուպէն, եւ այլն. նոյնպէս եւ զայն անուանս որ կը յիշուին ծանօթութեանց մէջ յայլ գրոց, Բուրգար, Գառնէէ Ճքնաւոր, Օհնան Հայր, Պարոնէէէ, եւ այլն։ — Ագաթանգեղի յիշած անուններուն տեղիները լաւագոյն էր նշանակել ըստ երեսաց մատենին, եւ ոչ ըստ հատածոց՝ որ խուզող ընթերցողին ժամանակ վատնել կուտան։ — Այն ամէն հատածք Ագաթանգեղի՝ որ առնուած են ի Վարուց Մաշթոցի Կորեան, տարբեր տառերով դրոշմելի էին, որպէս զի յայտնի տեսնուէին կարկատանք-

ներն՝ թէ ուր կ'ընդհատի Ագաթանգեղոս եւ կը սպրդին կը մտնեն Վարք Մաշտոցի։

ՎԱ եւ ՎԲ Ագաթանգեղոսն ընդհանրապէս կը համարուի թէ ըլլայ մինչ նմանահանութիւն Պարիսեան Չ-ին զոր ի թուին ՉԳ = 1254 գրած է Վարդան քահանայ։ Այս կարծիք ծնած են ՎԱ-ի "Առ ընթերցողս,, Յառաջաբանին հետագայ խօսքերէն յերես 12. "Ըստ հնութեանն՝ այնչափ է եւ ընտրութիւն Օրինակիս (թէպէտ եւ գրչասխալք չպակասեն ի նմա) մինչեւ առանց սորա չէր մեզ մարթ անվթար ի լոյս ածել զԱգաթանգեղոս,,։ Բայց այս կարծիք կը ջրին անդ յերես 11 գրուածովս. "Արդ զհոյակապ զայս եւ զոսկեղէնիկ Մատեան ... առ անվթար ի լոյս ընծայել ըստ ընտրելագոյն ընթերցուածոց ամենայն հաւատարմութեամբ՝ օժանդակեցին մեզ Օրինակք երեքն,,. որ է ըսել՝ թէ Վենետկեան Ագաթանգեղոսն յարդարուած է համեմատութեամբք 7 օրինակաց (5 ՁՁ, 1 տպ. Կ. Պոլսի 1709 տարւոյն, 1 Յունարէն Թարգմանութիւն Ագաթանգեղի), եւ ոչ "հետեւել մի միայն Պարիզեանին,,, ինչպէս կ'ըսէ Տ-ի հրատարակիչն, Յաջբ. ԺԱ, տողք 16—17։ Պարիսեան Ձեռագիրն, չափէ դուրս գովուած եւ մեծարուած ի Բազրատունւոյն, որ աւելորդ դատած է նշանակել զայն ընթերցուածներն՝ զորոնք փոխած է միւս օրինակներէն առնլով, ըստ իս չէ այնչափ ընտիր. հերիք է զուգակշռել միայն զՅառաջաբանն Ագաթանգեղեայ՝ Տ-ի տուածին հետ։ Որչափ ուրախ պիտի ըլլայի եթէ Էջմիածնի Մեծապատիւ Միաբանութիւնն հոգացած ըլլար ստանալ ի Պարիսէ զընդօրինակութիւն Վարդան քահանայի Չ-ին, եւ մուծանել ի Տ անոր ամէն ընթերցուածները։ Ես 1878ին, մինչդեռ ի Պարիս էի, սկսայ համեմատել զայն ՎԱ-ի հետ. բայց տկարութիւնս չներեց որ գործը լրացնեմ. հասայ յերես 116 ՎԱ-ի, 120 ՎԲ-ի, 84, 4 Տ-ի, եւ կանգ առի։ Տ-ի լիակատար քննութեանս կը թողում իմ 43 քաղուածոց ցուցակը, յորոց 2 հրատարակած եմ արդէն. մին է՝ "իշխանն Գնթուոց,, ՎԱ 40. Տ 26, 3—4. "զամենայն պատգամս Թագաւորին Գնթուոց. ՎԱ 43. Տ 28, 8—9. Պարիսեանն՝ "իշխանն Գնթուոց,, երես $117^{ա}$ [գլխագիրն յինէն է]. "զամենայն պատգամս Գնթուոց Թագաւորին,, $118^{ա}$. տես յիմ Հայկական Բառաքննութիւն, երես 75։ Երկրորդն է՝ "ի միտ առ Թագաւորն. գումարտակ առնէր,, ՎԱ 34. Պարիսեանն՝ "եւ ի միտ արկեալ Թագաւորին՝ գումարտակս առնէր,, $116^{ա}$ (ոչ բոլորովին նման Տ-ի, 22, 2—3). տես յիմ Կորիւն Վարդապետ, երես 184, թիւ 19։ Կը յաւելում եւ զհետագայդ. "զԻւրոյ (տպ. զիւրոյ) պահակին,, ՎԱ 26. Պարիսեանն զԻւրոյ $114^{ա}$. Տ 16, 8, զՃորայ, ուր տես զծան. $8^{բ}$. անդ, ի Յանկին Անուանց, երես ԻԳ, ի "Ճորայ պահակ,,, ջնջելի է զԻւրոյ (տպ. Զիւրոյ), զի ուղղականն է "Իւրոյ պահակ,,, այս ինքն Իւրի աշխարհին պահակն. — "Խոստանայր վրէժ խնդրել,, ՎԱ 32. Տ 20, 9. Պարիսեանն Խոստանայր $115^{բ}$. — "առ տեղեաւն որում Այծք կոչէին,, ՎԱ 38. Պարիսեանն Կայծք $116^{բ}$ փոխանակ գրելոյ Այծք ըստ ad ՁՁ-աց Էջմիածնի, Տ 24, ծան. $16^{ա}$. բաղում ուրեք Կ եւ Ա այլ ընդ այլոյ գրուած են ի Ձեռագիրս. տես եւ Կեղեցոյ, թերեւս տուչութիւն նոյն Պարիսեան Չ-ին, փոխանակ Սեղեցոյ, Տ 257, ծան. $14^{դ}$. — "սատակեր զա՛,, ՎԱ 52. Տ 35, 12, զառ. նոյնպէս ՉԱ զառ, որ նախ գրած է զայ, յետոյ վերջին գիրը քերելով կը փոխէ ի զառ. Պարիսեանն "սատակեր զանա,, $120^{ա}$. համեմատէ ընդ այնմ զոր կ'ըսէ պլոր Ագաթանգեղ "սատակ զանա,,, Տ 137, 1, եւ ընդ Բիւզանդայն "սատակ ես զանա,,, Ե. գ. 195. տես յիմ Կորիւն Վարդապետ, երես 236, թիւ 99։

Կարեւոր էր նկատողութեան առնուլ նա եւ ՁԱ։ Ուղիղ չէ ըսելն (Ցուցք. ԻԶ, տող 1) թէ ՁԱ "ճոլորովքն համբնթաց է մեր Դ-ի հետ", եւ թէ (անդ, ԺԲ, տողք 6—7 ի սորոց) "Մեղ տռանիցն նորանին չէ տալը"։ Ընդ հակառակն՝ ունի գեր սեպհական եւ հետաքրքրելի ընթերցուածներն. զոր օրինակ, ի ճնամարդեան ՎԲ 381. ի ճնարմարդէն Տ 257, 4. ի ճնամարդէն, անդ, ծան. 4. իսկ ՁԱ ի ճանամարդէն. — դարձեալ, "ղուոդբընդկալ արկեղօքն" ՎԲ 573—574. Տ 396, 11. իսկ ՁԱ "ղուոդբ տուտռածընդկալ արկեղօքն". (համեմատէ "քան ղուտռածընդկալ ամպն" ՎԲ 417. Տ 284, 10). — դարձեալ, "Առաքելոցն . . . թուղթս առաքելախօսս ծաղկեցուցեալ" ՎԲ 524. Տ 363, 11—12. զուղիղն կու տայ մեզ ՁԱ առաքածախօսս, ինչպէս գրած եմ յիմ Կորիւն Վարդապետ, երես 38, թիւ 3, հանդերձ այլ նշանաւոր տարբերութեամբք։

Պէտք չէր իբր բնագիր առնուլ զ't. "Այս տպագիրն ընտրեցինք մենք մեր համեմատութեան համար, (կ՚ըսէ Ցուցք. ԺԱ), որովհետեւ մատչելի եւ համեմատաբար շատ տարածուած է ռուսահայերիս մէջ". բայց Արեւմտեան Հայոց մէջ կարծեմ շատ աւելի տարածուած են ՎԱ եւ ՎԲ։ Թող զայս. t-ի համար կ՚ըսուի ի նմին տեղւոջ՝ թէ "լոկ արտատպութիւն է" ՎԲ-ի. որով t-ի տպագրական բազմաթիւ — ոչ թէ մի երկու — վրիպակներն եւ անհաւաստի ընթերցուածներն կը վերագրուին ՎԲ-ի, որ անիրաւութիւն է։ ՎԲ-ի մէջ ես մի միայն փոքր, եւ մի միայն մեծ սխալ գտած եմ. փոքրն է յերես 22, ամենեցունցն, զոր t միամտաբար կրկնած է, եւ Տ պատշաճ համարած է նշանակել իբր Ձեռագրական տարբեր ընթերցուած յերես 11, ի ծան. 19ա. (ՎԱ, 18, ուղիղ գրած է ամենեցունց. Պարիսեան Ձեռագիրն, 112բ, լաւ եւս ամենեցուն)։ Մեծ սխալն, զոր նոյնպէս կրկնած է t, կը գտնուի ՎԲ-ի 270—271 երեսներուն մէջ, ուր 11 բառ դուրս ինկած է անուշադրութեամբ (Տ 181, ծան. 14ե), եւ այնպիսի կրճատեալ ձեւով ի մէջ կը բերուի Սրբոյն Գրիգորի Վարդապետութեան նոյն տեղին նա եւ ի Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի Ագաթանգեղոս, տպ. 1890, յերես 372, տողք 21—22 (ՎԱ ուղիղ գրած է յերես 266. "Հայր. եւ Որդի. եւ սուրբ Հոգի. երեք անձինք. մի աստուածութիւն առաքածութեան։ Հայր է յանձնէ. Որդի է Հօրէ. եւ Հոգին ի նոցունց ի նոսին" Տ. կը գրէ յերես 181 "եւ սուրբ Հոգին (փոխանակ Հոգի) . . . եւ Հոգի (փոխանակ Հոգին) ի նոցունց ի նոսին")։ Ես կը բաղձայի որ Տ, փոխանակ հետեւելու t-ի, հետեւէր ՎԲ-ի, յետ մանրախուզիւ համեմատելու զՎԱ եւ զՎԲ։ Ուղիղ չէ ըսելն՝ թէ ՎԲ "լոկ արտատպութիւն է" ՎԱ-ի (Ցուցք. ԺԱ)։ Հ. Արսէն Բագրատունի ՎԲ-ի մէջ 40է աւելի սրբագրութիւն ունի ՎԱ-ի վերայ, որոնց մեծագոյնն է "երկնաւոր գիտնոյն" ՎԱ 200, փոխեալ յ"երկնաւոր գնդոյն" ՎԲ 204. գնդոյն եւ Տ 139, 14, եւ ի ծան. 14բ "abdԱԲ գիտնոյն [d գիտնոյ], փխ. գնդոյն". ուր պէտք էր ծանուցանել, ոչ միայն թէ գնդոյն է ընթերցուած ՎԲ-ի, (քանզի որչափ ես գիտեմ՝ Բագրատունւոյն գիւտն է այն), այլ պէտք էր նշանակել զամենայն տուչութիւնս ՁՁ-աց, նոյնպէս եւ զերկու հին տպագրութեանցն, եւ յաւելուլ թէ Նոր Հայկազեան Բառգիրքն եւս ունի գիտնոյն ի բառն Գիտուն. գիտնոյն կը գրէ եւ ՁԱ։ Հետեւելով ՎԲ-ի՝ տեղի չէր մնար մի ըստ միոջէ արձանագրելու զբազմապատիկ սխալս t-ի, որոնցմով վայրապար ծանրաբեռնեալ է Տ։

Զանց կ'ընեմ խօսիլ զուգադրութենէ մատենին, եւ զկիտադրութենէն՝ որ յաճախ տարօրինակ թուեցաւ ինձ, (բութ՝ փոխանակ ստորակէտի, ստորակէտ՝ փոխանակ բթի, վերջակէտ՝ փոխանակ ստորակէտի կամ միջակէտի, ոչ ինչ կէտ՝ ուր հարկ էր դնել բութ կամ ստորակէտ), եւ կ'անցնիմ ի համառօտ քննութիւն բնագրին:

Նախնեաց որ եւ իցէ հին բնագիրը յարդարելու համար, բաց ի Ձեռագրաց համեմատութենէն, անհրաժեշտ կարեւոր է լաւլեն ուսումնասիրել զայն՝ սէպ սէպ կարդալով: Պէտք է միտ դնել մատենագրին դարուն յորում կը գրէր, իր գիտութեան աստիճանին, ընդհանրական դարձուածներուն, բառերուն կազմութեանը, քերականութեանը. միտ դնել այն բառերուն եւ ասացուածներուն՝ որ ժերթ այս կերպ գրուած են, ժերթ այն կերպ, եւ նորին իսկ մատենագրին օգնութեամբ՝ աստ սխալ գրուածը սրբագրել անդ ուղիղ գրուածով. միտ դնել մատենագրին նա եւ ուրիշ գրուածոց եւ թարգմանութեանց՝ եթէ ունի, եւ իւր ժամանակակից այլ մատենագրութեանց՝ որ փոխադարձաբար կը լուսաւորեն կը պարզեն, կը հաստատեն կամ կ'ուղղեն մէկզմէկ, նոյնպէս եւ այն յետագայ մատենագրութեանց՝ յորս կը գտնուին փոխառութիւնք ի նոյն մատենագրէն: Սովին ոճով ուսումնասիրեալ եւ յարդարեալ բնագրի հրատարակութիւնն կը կոչուի ·Քննական Հրատարակութիւն·:

Տ-ի մէջ այսպիսի ուսումնասիրութեան թերակատար ըլլալուն պատճառաւ յոլով ուրեք Ոսկեդարու գրուածն Յետոսկեդարեան գրուածի դարձած է, ուրեք Ստորին Հայերէնի կերպարանք առած, այլուր մեր սովորական աշխարհաբարին, տեղ մըն ալ այժմու աշխարհաբարեանց ոմանց նորելուկ Հայերէնին: Շատ եւ շատ անգամ սխալն եւ անվաւերն ընտրուած է, ուղիղն եւ վաւերականն՝ ծանօթութեանց մէջ նետուած: Կարծեցեալ ուղղութիւններով այլայլած է բնագիրն, մինչդեռ ակնյայտնի սխալներ, 100իւ չափ, անփոփոխ մնացած են: Ընդ մեծ եւ ընդ փոքր՝ 500 փոփոխելիք եւ ուղղելիք կան Ագաթանգեղոսի վեցերորդ տպագրութեանս մէջ: Հարկ է որ առ այժմ քանի մի օրինակներով միայն շատանամ.

1. “ինձ պարծել„ 60, 7. — “վասն տոյոյ հրամանի„ 14, 12. — “տոյովք չարչարանօք„ 59, 20. — “ձերոյ նահանգիդ„ 431, 2—3: Զորս ալ ուղղելի ըստ ծանօթութեանցն՝ “իմ պարծելս„, “վասն քոյոյ հրամանիդ„, “քոյով չարչարանօք„ “ձերոյ նահանգիդ„. ինչպէս կ'ըսուի անդ միշտ, “քոյոյ պարգեւիդ„ 42. “քոյոյ բանիդ, 42. “քոյոյ թագաւորութեանդ„ 469. “քոյով բարերարութեամբ„ 56. “քոյով հալածելովդ„ 60. “քոյոց սիրելեաց„ 60. “ձերում անմտութեանս„ 416, եւ այլն եւ այլն: Սահակայ եւ Մաշտոցի ձեռնասուն Աշակերտներն նախադաս ստացական դերանուան վերայ Ս եւ Դ դիմորոշ յօդ չէին դներ. չէին ըսեր “ինձ սիրտ„, այլ “իմ սիրտս„ Յովբ, ԺԲ. 3. “զիմ սիրտս„ Առակք, ԻԳ. 15. կամ “սիրտ իմ„ Դատ. Ե. 9. Դ Թագ. Ե. 26. Կիւր. Կոչ. ԺԶ. 350—351. կամ “սիրտս իմ„ Եփր. Դատ. 331: Ուր կը կարդանք յԵւս. Եկեղ. Գ. իգ. 192, “Փոխանակ ընդ քո ինձ անձն (տպ. անձս) տայցեմ„, Նեմեսիոսի Բնութեան գրոց թարգմանիչն յամին 717 կ'ըսէ, Գ. 55, “Ամենայն ուրեք է ինձ անձն„: Հռովմայեցւոց Թղթոյն, Ա. 12, “իմոյ եւ ձերոյ հաւատոց„, եթէ վաւերական է՝ իրաւունք չի տար մեզ որ քանի մի 22-աց հետեւելով գրենք “տոյոյ հրամանի„, “ձերոյ նահանգիդ„, մինչդեռ բազ-

մարդոյն 22 կու տան մեզ "թղթոյ հրամանիդ,, "յերդոյ նահանգիդ,, քանզի այս է Ագաթանգեղի քերականութիւնն։ Դրասխանակերտացի Յովհաննէս կաթուղիկոսին թողու է "Յաղագս թղթոյ հաւատացեալ հաւտից ... ի գութ ողորմութեան կոչել զամենակալն Աստուած թղթոյդ հաւտից Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից,,. Պատմ. տպ. Էմին, 145։

2. "Զոր էր կորուսեալ այս կախարդացն,,. 110, 2—3. ցուցական դերանուան առաջին դիմին (այս) գոյականին վերայ դրուած երրորդ դիմի որոշիչ յօդ (կախարդացն), որ մեր աշխարհաբարին սովորականն է, այս կախարդներուն, ըստ որում եւ "Այս ոսկին տաս այդ մարդուն,,. տես Զալալեան — Այտընեան Քերականութիւն Հայկազնեան լեզուի, տպ. 1885, երես 290, ծան. 1։ Գրելի էր այս կախարդաց ըստ 3 ՁՁ-աց (եւ ըստ ՁԱ), առանց դիմորոշի, կամ ըստ այլ 3 ՁՁ-աց "զոր էր կորուսեալ կախարդացն,,, առանց ցուցականի։ — Այսպէս եւ "դոյին մարմնովն,, 193, 6. երկրորդ դիմի ցուցական դերանուան (դոյն, դոյին) գոյականին վերայ դրուած երրորդ դիմի որոշիչ յօդ (մարմնովն). ուղիղն է "նոյին մարմնովն,, ըստ d 2-ին, եւ ըստ վբ 287՝ որ չէ նկատուած. "նոյին մարմնովն,, եւ ՁԱ։ Սոյն 193 երեսիս 4—6 տողերուն 9 բառերն զորս կը նոտրեմ՝ առեալք են յԵրրորդ Կորնթացւոց Թղթոյն Պաւղոսի, անգիտացեալ ի հրատարակչէն. "Արդ՝ առաքեաց Աստուած զհոգին սուրբ ի կոյսն Մարիամ, եւ առ Աստուածորդին մարմին ի կուսէն. որով կորոյս զչարն՝ նովին (տպ. զչարն՝ դովին) մարմնովն պարտաւորեաց զմեղսն,,. = "Աստուած ամենակալ ... առաքեաց ի վախճան ժամանակաց զհոգին սուրբ ի կոյսն ...։ Զի կորստական մարմնովն, որով հպարտացեալ յարգի լինէր չարն, նովին մարմնովն կշտամբեալ յանդիմանեսցի՝ թէ չէր իսկ Աստուած,,. Գ Կորնթ. 19, 21, 23։ Հ. Յ. Տաշեան եւս դիտած է զնոյնութիւն երկու տեղեացդ ի Հանդէս Ամսօրեայ, 1894, Նոյեմբեր, 348բ—349ա։

3. "Անջատէր,,, 437, 12, ներգործական, ուղղելի է անջատանէր ըստ ծանօթութեան. կատարեալ եղակի երրորդ դէմն է "անջատ զմեզ,, 406, 4, եւ ոչ անջատեաց, անջատէ, ըստ 2 ՁՁ-աց, ծան. 4բ։ Չէզոքն է Անջատանիմ. "քակեալք ի միմեանց անջատան,, 293, 16, ինչպէս է ի ծանօթութեան, եւ ոչ անջատեցան, ինչպէս է ի բնագրին։ Տես Անջատանեմ ներգործական, Անջատանիմ չէզոք, եւ յայլ գրութիւնս Ոսկեդարու։ Անջատանեմ. "Զի խորհուրդք թիւրք անջատանէին յԱստուծոյ,,. Իմաստ. Ա. 3, ուր գրեալ է անջատէին, ինչպէս եւ ի Նոր Հայկազեանն յ'Անջատեմ. բայց ի սկիզբն Եօթներորդ դարու Աբրահամ կթ. Աղբաթանեցի յիւր Շրջագայական Թղթին գրած է անջատանէին. տես ի Գիրք Թղթոց, 190, 21։ Անջատանիմ. "Այնպիսի անիրաւ հրամանաւ անջատանէին (մարք մանկանցն Բեթղեհեմի) ի սպանումն յիւրեանց աղեաց եւ ի ծննդոց,,. Ոսկ. Մտթ. Թ. 128—129. եւ ի ծան. "Յօրինակին անջան դանէին [այսպէս եւ Նոր Հայկազեանն յ'Անջան]։ Ի ճ. Գ. անիրաւ հրամանաւ անջատէին,,. — "Անջատաք մեկնեցաք մեք ի նոցանէն,,. Մկբ. Ա. ա. 12. — ("Հեռացան անջատան նոքա ի Տեառնէն երկնի եւ երկրի,,. Եղիշէ, ի Խաչել. 286)։ Հաւանական է որ "Այր յեղջօրէ իւրմէ անջատելով ցրուեցան,, s 314, 11, ըլլայ անջատեալ. տես "յուշ արարեալ,, 362, 9, եւ ի ծան. առնելով. — "Մէր օգտի ընկերացն բերեալ,, 324, 14, եւ ի ծան. բերելով. եւ այլն եւ այլն։ Երկբայական է ի Բիւզանդ, Ե. խդ. 258, "Յայնպիսոյն հեռացեալ գնա-

ցեալ է յանձնարէն ի մեկնելոյն,,։ — Այլուր մի Զ-ի միայն հետեւելով կը գրուի "Զի հաստատեցայց եւ ես ընդ սիրելիս քո,, 60, 8. եւ ի ծան. 8ա "Գ հաստատեցայց / միւսները հաստատեցից,,։ Արժան էր հետեւել միւս Ձեռագիրներուն, զի հաստատեցից է հարազատն, ի Հաւասարեմ չէզոք բայէ։ Համեմատէ ընդ Բիւզանդայ, Ե. իդ. 217. "Ոչ էր եւ հաստատեցից հասանել ի մասն ժառանգութեան սրբոցն ի լոյս,,, զոր մոռացած եմ յիմ Կորիւն Վարդապետ յերես 201, ի համեմատութեան Ագաթանգեղի եւ Բիւզանդայ։ Տես եւ գլաջորդդ ի Տ 255—256. "Զի զմեր անարգութիւնս կրեսցէ (տպ. բարձցէ)... եւ մերում մահուն հաստատեսցէ,,, ուր խոստան ընթերցուածն հաստատեսցէ կը գտնուի ի ծանօթութեան. (հաստատեսցէ եւ Գիրք Թղթոց, 420, 15, ի բանին Ագաթանգեղի.) տես եւ հաստատեսցէ, հաստատեսցէ, Սաղմոսք, ԽԸ. 13, 21. ՂԳ. 16, 20։ Այս ամենայն կը ցուցնէ թէ ընտրութեան հաստատ կանոն չունի հրատարակիչն. "քոյոյդ հրամանի,,, եւ "քոյոյ թագաւորութեանդ,,. — "անջատ,, (Անջատանեմ), եւ "անջատէր,, (Անջատեմ), "անջատեցան,, (Անջատիմ). — "հաւասարեցայց,, (Հաւասարիմ), եւ "հաւասարեսցէ,, (Հաւասարեմ). դարձեալ, ածող, 116, 2, եւ ի ծան. ածօխ. ածօխ, 260, 15, եւ ի ծան. ածող. — միախոհ. 312, 15, եւ ի ծան. միախորհ. միախորհ, 220. 2, եւ ի ծան. միախոհ, միախորհ, 134, 8. մտախորհ, 382, 10, եւ ի ծան. մտախոհ, Բիւզանդաւ կը հաստատուի որ հարազատ գրութիւնքն են Միախորհ եւ Մտախորհ. տես անդ Աշխարհախորհ, Դ. գ. 71. Իրաւախորհ, Ե. գ. 199. Մտախորհ, Դ. ը. 97, եւ այլն։

4. "Առեալ եւ Լիկիանէ զբուն գունդն որ ընդ իւրով ձեռամբն էր՝ փոխնայր հաստանէր ի տեղի պատերազմին,,. 27, 4—6։ Յայտ է ի պատմութենէն որ Լիկիանոս հասած չէր, այլ կը գտնուէր ի ճանապարհի Տրդատաւ հանդերձ. ուրեմն փոխնայր հաստանել, ինչպէս վաղ ուղղած եմ ի Կորիւն Վարդապետ, երես 295, թիւ 19, եւ զոր կը հաստատեն Ս Ը 22, ծան. 5դ։ Տես փոխնայր հաստանել, 169, 16, եւ փոխնայրն հաստանել, 175, 3. ածողագլխն հաստանել, 23, 4։ Այլ է փոխնայան հաւրն, 423, 17։

5. "Փոխանակ ամպոպոտ տեղալի որոտայոյն,,. 284, 10—11։ Անիմանալի է ինձ այս ամպոպոտ։ Խօսքն որոտման համար է, եւ որոտումն կը գոյանայ ելեկտրական ամպերու իրարու հետ շփոխելէն կամ զարնուելէն. ուրեմն ամպաշփոփ, ինչպէս ունին 2 22, վթ 417, Նոր Հայկազեանն, եւ ԶԱ որ կը գրէ ամբաշփոփ։ Զընթերցուածն ամպաշփոփ կը հաստատեն Եզնիկ, Փիլոն եւ Բարսեղ Կեսարացի. "Եւ զի ընդ աւդս հուր խառն է, ի փայլատականցն՝ որ է շփելոյ ընդ միմեանս հողմոյն եւ ամպոց արձակին՝ յայտ յանդիման ցուցանի (տպ. ցուցանին),,. Եզնիկ, 219. — "Եւ դարձեալ ընդ միմեանս բախելով եւ շփելով ամպոց, յորոց փայլատակմունք եւ որոտմունք,,. Փիլոն, Յաղին. Բ. 109. — "Դարձեալ եւ զորոտմանէ այսպէս ասեն, թէ ի սաստկութենէ (Զ Անտոնեան Մեծ. Հարց. իսկ տպ.՝ ի հաստատութենէ) հողմոց՝ որ բախին ընդ միմեանս յամպս, ... հասանի ձայնին որոտմանց,,. Բրս. Վեցաւր. Գ. 50։ Ամպաշփոփ բառի հետ համեմատէ զխոտաշփոփ. "Եւ ի չափ հասեալ հասակացն, ծայրախուզ հնձելով, ոտնաշփոփ կասեալ մարդացի, տան հողմոցն՝ հոսելով զարդիւնս շեղջոցն,,. Եղիշէ, յԱյլակ. 237. (Նոր Հայկազեանն գրած է ծայրուխուզ, Ոտնափշուր)։

6. *Բառեր կան որ բնաւ չունին։ Որդ, գլ.* Hotte, *արաբերէն-թուրքերէն* Պէյ-ճիչէ, *յորմէ Որդաւոր, սխալ կարծուած են եւ սրբագրուած Որթ, Որթաւոր. — Ուռն, յօրինակի Ուունք, զոռունս, որ ի մեր լեզու կ'ըսուի եւս Սեպ, Երիթ, գլ.* Coin, Ebuard, *սխալ կարծուած եւ սրբագրուած է Ունն, զուռունս. "վարել* ուռունս *սոուպս,,* s 67, 7, *քառասնորս տարի յառաջ ուղղած եմ յիմ Ագաթանգեղ* ուռունս*, զոր հաստատեց Վիեննայի Մեծ. Մխիթարեանց կրկնագիր Ձեռագիրն։ Այսպէս եւ* Ա–նոյ–տէր՝ *Յաճախապատումին մէջ եղած է* Անոյ տէր, *յԱգաթանգեղ* Այգ–ոյ տէր. *եւ յօրինակին* Ա–նոյ–տէ–ր+ *իբրեւ սխալ՝ համարձակ սրբագրուած* Բնա– տէ–ր+ *յՈսկեբերանի Մեկնութեանն Տիտոսի Թղթոյն. "Զգալի խոնարհութեամբ առ մշակս այգւոյն, որ ոչ կամեցան* զայգ–ոյ տէրն,,. s 188, 14—15, *եւ ի ծան.* 15ª *"յունարէն* a զա–նոյ տէ–յրն / *լատիներէն* a չյա–նոյն տէրն / b զա–նոյ տէրն,,. — *"Ե՛ւ է՛ զի* անոյ տէրն *եւ սեղեխն ի միմեանց մեռանին,,. Յճխ. Ը.* 68. անոյ տէրն *եւ ի հրատարակութեան Արշակ Տէր Միքելեանի,* 81, 62, *որ "բնագրի ճշդութիւնը* վերականգնած [!],, *կը համարի (Յաջք. Ը. տողք* 6—7), *եւ զուղեղն կը վտարէ ծանօթութեանց մէջ,* 328, *տողք* 3—4 *ի ստորէ. "ԱԲ* ա–նոյ տէրն. *ԳԵԿ* ո–նէ–տէրն,,։ *Նոր Հայկազեանն չգիտեմ ինչպէս տեսած չէ ի Յաճախապատումին զ"անոյ տէրն,,, եւ մուրացած է զայն ի Հայ-Լատին Բառարանէ Ստեփանոսի Կամենցացւոյ՝ զոր կը կոչէ "Լեհ[ացի],,, ոչ ուղիղ. "Սուն, սընոյ. ա. [= ածական] Արմատ Սնանելոյ, եւ բառից Կաթնասուն, Ճգնասուն եւ այլն. իբր Սնեալ. Նոյն ընդ Սան. զաւակ. *Լ՝ զի* անոյ տէրն *եւ սեղեխն ի միմեանց մեռանին. Յճխ. Ը բստ Լեհ.,, — "Որ կարող է տանել՝ տարցի,,. այս չէ հրաման, այլ զլսողն առնէ տէր բանիցն, եւ նորա կամացն տայ զգործոյն, եւ զայն առնել կամ չառնել ի մեր ձեռս է. իսկ հրամանին չեմք* բնա– տէ–ր+, *այլ հարկ է կամ առնել, եւ կամ չառնել եւ ի տանջանս մտանել,,. Ոսկ. Տիտ. Ա.* 283—284. *եւ յերես* 284 *ի ծան.* 1, բնա– *բառի համար գրուած է. "Յօրինակին գրեալ էր* անոյ,,. *որով* ա–նոյ–տէ–ր+*, ո՛չ թէ* բնա– տէ–ր+։ *Ոսկեբերանի "Անոյտեարք,,ն եւ Ագաթանգեղի "Անոյտէր,,ն, հանդերձ վկայութեամբ Յաճախապատումին, յաւելլի են յիմ* Նորէ–ն Վ–րքատուէր *յերես* 442*, ի Մեկնութեան Տիտոսի Թղթոյն։ Տեսանք վերագոյն որ "Անոյտէր,,ն գրուած է եւս "Ոնոյտէր,,, փոխուած ի "Սնոյ տէր,,, Ո գիրն սրբագրուելով կամ սխալ կարդացուելով Ս. — "Ունոյ տէր,, ի* b *Ձեռագրին Ագաթանգեղի. — "Ունէտէր,, ի ԳԵԿ օրինակս Յաճախապատումին. վերջին ձեւովս* Ո–նէ–տէր *կը գտնուի եւ ի Ստորին Հայերէնի, յՕրինագիրս Սմբատայ Սպարապետի։ Նշանակութիւն "Անոյտէր,, բառին է,* 1. *բանի մը բուն կամ բնիկ տէրն.* 2. *ամուսնացեալ կնոջ օրինաւոր էրիկն։*

7. *"Քրիստոսագունդ եւ խաչակիր առաքելոցն, որոց* գլխա–որ+ն *Պետրոս եւ Անդրէաս,,.* 355, 4—5. *եւ ի ծան.* 5ª *"ԱԲ [եւ ՁՍ]* գլխա–որ+ն / *միւսները* գլխա–որն,,։ *Աստ եւս արժան էր հետեւել միւս ՁՁ-աց. "գլխաւոր,, բառն Պետրոս Առաքելոյն համար է, ինչպէս յայտ է եւ յայլ տեղւոյ Վարդապետութեանն, ուր խօսելով զաշակերտաց Քրիստոսի՝ կ'ըսէ* 230, 18. *"*Որոց առաջինն *Պետրոս,,, եւ ապա կը յարէ,* 231, 5—6. *"Ու արար զնա (զՊետրոս) վէմ հաստատութեան ամենայն եկեղեցեաց,,։ Համեմատէ նա եւ "Զառաջին զտարացոյցն ինձ հիմն եղեալ զՆղիաս մարգարէ եւ* զՊետրոս գլ–խն Առ–ա+էլոց,,. *Յովհ. կթ. Պատմ. տպ.*

էմին, 181. եւ այլն։ Տես եւ յիմ Կոչէ-Ն Վարդապետ, երես 156, թիւ 38, «գլխաւոր» բառի գործածութեան մասին ի գրութիւնս Կորեան, եւ յաւել. «Ժողովք եպիսկոպոսացն, որոց գլխաւորն Ղեւոնդիոս» Տ 420, 7—8. այլազգ ի վբ 604։

8. «Ես եմ հօրորդին, զի Հայր ինձ վկայէ» 223, 7. եւ ի ծան. 7բ «ad հաւրորդ-ին / միւսները հաւր որդին»։ Վերջինս է ուղիղն, Հաւր Որդին. «Փառաւ բանակից Հաւր Որդէ», կ'երգէ Շարական Յարութեան, Դ.Զ, Տէրյերկնից։ Հաւրորդէ գրելով՝ յՈսկեդարեն կը փոխադրուինք յԵրկոտասաներորդ դար, եւ Քրիստոսի ըսել կու տանք՝ թէ «Ես եմ աղօթականն». տես Սոսրին Հայերէնի Հաւրորդի = Ազնուական եւ Հաւրորդութիւն = Ազնուականութիւն բառերը յիմ Հայկ. Բառաքնն. երես 119, թիւ 15։

9. «Իսկ վասն իմ՝ արդեօք ես ո՞չ էի ի հրամանէ Աստուծոյ ձեզ քարոզ, այլ է կամս մարդո՞յ էմոյ» 128, 6—7. եւ ի ծան. 7ա «βabdԱԲԴ է կամս կամաց էմոյ». այսպէս եւ ՁԱ։ Քննադատ հրատարակիչն մերթ կ'ընտրէ 1 կամ 2 ՁՁ-աց, մերթ բազմագոյն ՁՁ-աց ընթերցուածը։ Աստ պէտք չէր խոտել 7 ՁՁ-աց ընթերցուածը եւ հետեւիլ վբ-ի միայն, 185, է կամս մարդոյ էմոյ։ Հարազատն է է կամս կամաց էմոյ, զոր համեմատէ ընդ յաջորդին. «Յարեաւ գնաց վաղվաղակի (Բերսաբէ առ Դաւիթ) է կամս կամաց էւրոյ». Եփր. Թագ. 394։ Յայս ակնարկեցի վերագոյն՝ թէ հին մատենագրութիւն մի յարդարելու համար պէտք է միտ դնել նա եւ ժամանակակից այլ մատենագրութեանց՝ որ փոփոխակի կը լուսաւորեն կը պարզեն, կը հաստատեն կամ կ'ուղղեն մէկզմէկ։

10. Նոյնպէս ըսի վերագոյն՝ թէ հին բնագիր մի ապահովապէս սրբագրելու համար կ'օժանդակեն մեզ յետագայ մատենագրաց փոխառութիւններն ի նոյն բնագրէն։ Տ կը գրէ յերես 1, 8—9. «Կասկած երկիւղի որոտ+ ի կապոյտ դաշտին ձիարձակ լինին». երկիւղի բառին համար հետեւելով 8 ՁՁ-աց եւ 2 հին տպագրութեանց, որոտ+ բառին համար ալ հետեւելով 6 ՁՁ-աց եւ 2 հին տպագրութեանց, մինչդեռ վբ, 5, ունի երկի[-]ղի- որոտ-. որոտ- եւ Գէ ՁՁ։ Հարազատն է երկիւղի- որոտ- ըստ վբ-ի, զոր կը հաստատէ Յովհան Մանդակունի, Ճառ Գ. 38. «Եւ եթէ աղաչել եւ մաղթել ինչ յանդգնիցին (յանցաւորքն զգաստաւորն), երկիւղի- որոտ- եւ անհամարձակ լեզուաւ հիւանդաձայնս բարբառին»։ Թէ կասկած եւ թէ երկիւղ ածական են յԱգաթանգեղ, եւ կը նշանակեն «կասկածագին երկիւղալից սրտիւ»։ Կասկած ածական կայ եւ ի Զգաւն, ԺԹ, 341, իբր Որ ի կասկածի կամ յերկիւղի է, Կասկածոտ, Երկչոտ. «Հովիւքն կասկած+ կաղակարծք ականեացեն զհաւտս իւրեանց ուշի ուշով, զի առցեն զհատուցումն ի հաւտապետէ անտի»։ — Ըստ այսմ. «Եւ ամս Ժ-ամեան ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ՝ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն». 19, 10—11. եւ ի ծան. 10դ «ac ամեան է-մի / d ամեան մի / v [որ է Պարիսեան Ձեռագիրն] Ժ-ամեան / ԱԲԳԴԵԶԸԼkot ամեան». ամեան եւ ՁԱ։ Մովսէս Խորենացւով եւ Զենոբ Գլակաւ կը հաստատուի որ առաջին է ամեան. «Եւ զնովիմբ ածեալ՝ ասէ (Ագաթանգեղոս), թէ Ամս ամեան ստէպ ստէպ զայս աւրինակ աւար առեալ՝ զամենայն երկիրն յապականութիւն դարձուցանէր». Խոր. Բ. կէ. 313. — «Զաւրացաւ արքայն Հայոց (Խոսրով), եւ սկսաւ ապականել զերկիրն Պարսից ամս ամեան». Զենոբ, 20։

11. "Բայց եթէ էին (Հրեշտակքն) տարրաւորք՝ ապա երեւելիք, եւ ոչ աներեւոյթք. [illegible]„. 167, 2—3, համաձայն b Ձ-ին. իսկ ad 22 "աներեւոյթք, այլ ոչ երեւելիք եւ ոչ առ հասարակ ամենեցուն երեւեալ„, սաստիկ խանգարուած. տես ի ծան. 2ᵉ (խանգարուած է եւ ՁԱ. "ապա երեւելիք՝ եւ ոչ աներեւոյթք՝ եւ ոչ առ հասարակ. եւ ոչ ումեք երեւեալ„)։ Տ-ի գրածէն այնպէս կը հասկցուի՝ որ "Եթէ Հրեշտակներն նիւթական կամ մարմնաւոր արարածներ ըլլային՝ յայնժամ տեսանելի կ'ըլլային, չէ թէ անտեսանելի. [illegible]„, ամենեւին հակառակ Վարդապետութեան մէջ յառաջագոյն ըսուածներուն՝ թէ Աբրահամու եւ Ղովտայ քով [illegible] Հրեշտակներն, [illegible] Յակոբ նահապետի, Յեսուայ, Գեդէոնի, Դանիելի. տես վերեւսն 165—166։ Նուազ խանգարեալ ընթերցուածն՝ Վենետկեան հրատարակութեանցն է. ". . . եւ առ հասարակ, [illegible] երեւեալ„ ՎԱ 242. ". . . եւ առ հասարակ, [illegible] երեւեալ„ ՎԲ 246։ Հ. Արսէն Բագրատունի շօշափած է զմիտս բանին, եւ զայն կը ցուցընէն յետ "առ հասարակ„ բառի ստորակէտն ՎԲ-ի, յետ "ոչ„ բառի բութն, եւ շեշտն "ումեք„ բառին. բայց չէ իմացած որ [illegible] գրուածը սրբագրելով [illegible], ինչպէս կ'ըսուի այլուր ի Վարդապետութեանն, արեգակնապէս կը լուսաւորուէր հատածդ. "Բայց եթէ էին տարրաւորք՝ ապա երեւելիք —, եւ ո՛չ աներեւոյթք — [illegible] — [illegible] —„. այս ինքն՝ "Եթէ Հրեշտակներն նիւթական արարածներ ըլլային՝ յայնժամ տեսանելի կ'ըլլային, ո՛չ թէ անտեսանելի, [illegible]„։ [illegible] տրականն (ինչպէս [illegible] սեռականն), կը նշանակէն [illegible]. եւ ըստ այսմ կը գրէ յայլում տեղւոջ Ագաթանգեղ, 277, 3—5. "Նա թէպէտ եւ [illegible] յայնժամ երբեմն ժամանակի (տպ. ժամանակաւ) [illegible] արժանեացն, ըստ նոցա հանդուրժելոյ տեսանելոյ տեսանելեացն երեւէր„։ Տես [illegible] եւ յՆւս. Նկեղ. "Արդ՝ զի էր նա յառաջագոյն Բան Աստուած, եւ [illegible] լինէր, թէպէտ եւ ո՛չ ամենայն մարդոյ, զայս (տպ. մարդոյ։ Զայս) սակաւուք ասացաք„. Ա. բ. 12. համեմատէ՛ ընդ Ագաթանգեղին [illegible], [illegible]. տես դարձեալ [illegible] յՆւս. Նկեղ. Զ. լԹ. 492. յՈսկ. Ես. ծԸ. 439. յՆւագր, 87. (ի Մ. Խոր. Գ. խը. 504). [illegible], Թուղթ Երեմիայ, 32. Բիւզ. Դ. Ժ. 103, եւ այլն։ — Յերկրորդ վկայութեանն Ագաթանգեղի գրեցի "[illegible] (տպ. ժամանակաւ)„. ուղիղն է "ժամանակի„ ըստ b Ձ-ին, 277, ծան. 3ᵉ — ուր 5 22 ունին "ժամանակաւ„ — եւ ըստ յաջորդիդ, Տ 33, 11—12. "Լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք [illegible]„։ Յայլ գիրս Առաջին Թարգմանչաց ըսուած է. "Ես քան զամենայն մարտիրոսս համարիմ լաւ՝ որ [illegible] մարտիրոսութեան դիպեցի„. Կիւր. Կոչ. ԺԵ. 318. — "Արդ՝ ի միում աւուրց [illegible] կերպարանեաց զինքն Սատանայ ի նմանութիւն երիցուն„. Պաղլադիոս, Պատմ. Հարանցն Եգիպտացւոց, ՎՀ. Հ. Ա. 216։

12. Յերես ԺԳ Յառաջաբանին Տ-ի կը յիշուի՝ որ "[illegible] հարկանելոյ„ Տ 10, 15, սրբագրուած է ի [illegible], երես 176, թիւ 6, "[illegible] հարկանելոյ„, (ձեռնտուութեամբ Բիւզանդայ եւ Յովհաննէս կաթուղիկոսի Պատմութեանց)։ Սրբագրութիւնս "ընդունելի է թւում„ հրատարակչին. բայց որովհետեւ,

կըսէ, "ԶԻՍ ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՑ ՄԵՐ ԶԵՌԱԳՐԵՐՈՎ", անփոփոխ թողած է ընդ կոյս, եւ իրեն ներելի համարած է որ 53 անգամ սրբագրէ զբնագիրն Ագաթանգեղի, ծանուցանելով Աղղամ ԵՄ, Աղղամ ԵՆՔ Խոլոր Յետադիմներուն գլածը: Միտք չու-նիմ այս տեղ քննելու զ'53 սրբագրութիւններդ. կ'ուզեմ խօսիլ միայն երեքի մասին:

Առաջին. Հայկազեան Բառարանին մէջ, երես 57, թիւ 44, զԱգաթան-գեղի Յառաջաբանին խոտորեցի բառն, վք 11, որ բոլորովին անյարմար է տեղւոյն, ուզած եմ ուղղել խոտորեցի: Զայս սրբագրութիւն թելադրած է ինձ Յովհաննէս կաթուղիկոս, որու Պատմութեան մէջ կը գտնենք երիցս խոտորեալ, խոտորեցի, խոտորէր. եւ ես խորհեցայ թէ կաթուղիկոսն շատ բան առած ըլլալով յԱգաթան-գեղէ, կրնար զ"Խոտորեմ" ալ առած ըլլալ ի նոյն գրոց, եւ օգնութեամբ Դրաս-խանակերտացւոյն՝ զանխնամ խոտորէ Ագաթանգեղի կարելի էր փոխել խոտորեցի: Իմ "խոտորեցի"ս չունէր ուրեմն ո եւ իցէ գրական փաստ, ոչ Ագաթանգեղի ուրիշ 22-աց նպաստաւորութիւնը եւ ոչ Ոսկեդարեան ուրիշ մատենագրութեանց հաս-տատութիւնը". այլ "Ես կարծեմ թէ կարդալու է խոտորեցի", գրած էի, յենլով մի միայն Յովհաննէս կաթուղիկոսի յԱգաթանգեղոսէ բազմաթիւ փոխառութեանց վե-րայ, եւ դիտել տալով՝ թէ "22-աց մէջ շատ անգամ երկու նոյնաձայն վանկերէն մէկը վրիպակաւ զանց կ'առնուի", Խո, փոխանակ Խոխո: Տ-ի հրատարակիչն՝ որ ունե-ցած է ի ձեռին երկու Գրչագիր, a եւ c, խոտորեցի ընթերցուածով (որ կը հաս-տատեն վք-ի "խո[խո]տեցի"ն), կը մերժէ երկու Գրչագիրներուն վաւերական ըն-թերցուածը, եւ կը գրէ յերես 5, 16—17. "Նա ով այն իցէ կարող, որ զխորս անդնդոց ծովուն քննել խոտորեցի". եւ ի ծան. 16 "ac ԽՈԽՈՏԻՑԻ | t խոտեցի | ՈՒՂՂՈՒՄ ԵՄ խորխոտեցի": Պատասխանը կը թողում գրագիտաց: Եթէ Տ-ի հրատարակիչն յարգած ըլլար Պատմագիր կաթուղիկոսին զօրաւոր վկայութիւնները, ոչ միայն կը գրէր յԱգաթանգեղի Յառաջաբանին խոտորեցի, ընդ կոյս կոյս, այլ եւ փոխանակ սխալ "վարեն օրոյն" յերես 5, տողք 6—7, եւ ծան. 6գ, կ'ընտրէր p-ի (այս ինքն՝ Վիեննայի Մեծ. Հայց կրկնագիր Ագաթանգեղին) "վարեն ատոյն" տուչութիւնը, զոր նոյնպէս կը հաստատէ կաթուղիկոսն. "Իսկ նա (Յուսուփ) իբրեւ զուռուցիկ փքոց չփոթեալ, եւ վարեն իմն ատոյն սրավարեալ, . . . գայ հասանէ վաղվաղակի յաշխարհն Կորդուաց". Պատմ. տպ. Էմին, 177. կը հաստատէ եւ Սա-մուէլ Կամրջաձորեցի. "Ի գիտութեանցն խորս եւ յոլորտս՝ վարեն ատոյն եւ յի-շեցուցիչ Հոգւոյն Սրբով ժամանեալ". տե՛ս Վարգիչ ի Նոր Հայկազեանն: Դար-ձեալ ի Յառաջաբանին Ագաթանգեղի կը գրէ Տ յերեսն 13—14. "չկապել ընդ գարշապարս մեղաց ի ծովանման յաշխարհիս յայսմիկ". եւ յերես 14, ի ծան. 1ա (տպ. a). "abcd ի գարշապարս", . տես եւս Յովհաննէս կաթուղիկոսի միջնորդու-թեամբ կը յայտնուի որ հարազատն է ի գարշապարս. "Զայսպիսի տարակոյս ապա ոչ թերեւս հեղգացայ լուծանել, եւ ոչ կամիլ ի գարշապարս ծուղոց նոցա. այլ աճա-պարեցի գնալ ի բաց անտի". Պատմ. տպ. Էմին, 181: Վեց բառքն Ագաթանգեղի "չկապել ի գարշապարս մեղաց ի ծովանման յաշխարհիս յայսմիկ", կը պակասին ի Պա-րիսեան Ձեռագրին Վարդան քահանայի: — Գարշապարս ծուղոց կը գտնուի եւ յԵփրեմի Մեկնութեանն Արարածոց, յերես 48. "Զի փոյթ յոյժ եղեւ ողորմու-թեանն վասն մարդկութեանն, եւ եկն նա վասն կենաց նոցա, եւ ընթացաւ զկնի գարշապարացն ծուղոց, զի սպանցէ զնոսա":

Երկրորդ. «Զօգուտն վասն Հասարակաց շինութեան [illegible]» 373, 3—4. եւ ի ծան. 4բ «Բոլորը [illegible]. ուղղում եմ [illegible]», փասա անկով գրբեայն յիշս 340, 11—12, «Զկանուխս եզանցն փութացուցանեն»։ Բայց բնաւ ամենեւին հարկ չկայ այլայլելու բնագիրը. ինչպէս Հոգամ բայն է չէզոք եւ ներգործական միանգամայն, (չէզոք, «ծանրացի գործ մարդկանն, եւ [illegible], եւ մի [illegible] է [illegible] տարապարտ». Ելք, Ե. 8—9. ներգործական, «Վասն այնորիկ առ նա փութացայց, խրատեալ՝ [illegible]». Յովբ, ԻԹ. 14. — իւրաքանչիւր որ [illegible]». Ոսկ. Բ Տիմ. Բ. Յորդ. 186, տող 5 ի ստորէ), այսպէս եւ Փութամ է չէզոք եւ միանգամայն ներգործական։ Ուղիղ է [illegible] 22-աց տուչութիւնն «[illegible]», որ կը նշանակէ «[illegible]», ինչպէս կը մեկնէ եւ Նոր Հայկազեանն ի Փութամ։ Ըստ այսմ եւ Մ. Խոր. Բ. Լ. 227. «Մի կասկածել (տպ. կասկածեր) ի կայսերէ սակս այնր, միայն զի [illegible] լեալ [illegible] (տպ. զհարկեալն լեալ փութացիս)»։

Երրորդ. «Կատարեաց փրկիչն ամենեցուն [illegible] խոստացեալսն» 186, 17—18. եւ ի ծան. 17գ «ad զերբեմն ի խոստացեալսն / [վբ 278 «զերբեմն խօսեցեալսն»] , Ուղղում եմ [illegible]»։ Աւասիկ մեր ժամանակի աշխարհաբարեանց ոմանց խեղճուկ «Երբեմնի»ն փառաւորապէս բարձրացած յոսկի գահոյս Ագաթանգեղի։ Սխալ է ad 22-աց «[illegible] ի խոստացեալսն», շփոթութիւն «Զ» եւ «Ի» նախդիրներու, զոր պարտ էր ուղղել «զերբեմն [illegible]», փոխանակ հանճարելոյ «[illegible] խոստացեալսն»։ Կը կրկնեմ զոր ինչ գրեցի ի [illegible], 1909, Յուլիս, 217բ. «Նախնեաց ամէն կարգի Մատենագրութեանց մէջ շատ եւ շատ անգամ ընդօրինակողք «Զ» նախդիր գրած են սխալմամբ փոխանակ «Ի» նախդրի, եւ «Ի» նախդիր փոխանակ «Զ» նախդրի, զորս մի ըստ միոջէ նշանակած եմ յիմ ՆԱԽՆԻՔ երկասիրութեան։ Դիւրին է գուշակել թէ «Զ» եւ «Ի» կարեւոր նախդիրներուն այս շփոթութեամբ՝ որչափ եւ որպիսի անհեթեթ, անիմաստ եւ անքերական ասացուածներ ծնած են»։ Ոչ սակաւ շփոթութիւնք կան այս երկու նախդիրներուս Տ-ի ծանօթութեանց մէջ ալ, որոնց միտ չէ դրուած. տես օրինակի համար նոյն իսկ առաջին երեսին 3—4 տողերուն մէջ «[illegible] հաստատել», եւ ի ծան. 3բ «Զ [illegible]». — «[illegible]ցին խնձոյիւք» 99, 19, եւ ի ծան. 19ա «Զ [illegible]». — «զամենայն իսկ զփորձ առելոցն բարկութեանն Աստուծոյ [illegible] առեալ բերէ» 186, 7—8, եւ ի ծան. 7գ «b [illegible]». — «ոչ է ձեզ, ասէ, քննել [illegible]» 232, 3—4, եւ ի ծան. 3 «t [= վբ 345] [illegible]», եւ այլն։ Միտ չէ դրուած նոյնպէս որ կրկին «Զ» նախդիր (եւ կրկին «Ի» եւ «Յ» նախդիրք) բովանդակ Ագաթանգեղեայ գրոց մէջ շատ առատօրէն սփռուած են. «զամենայն իսկ զփորձ առելոցն բարկութեանն Աստուծոյ զյիշատակս», նոյն 186 երեսին մէջ, տող 7, ուր ի տողին 13 կը յաջորդէ «զհաստատութեան արարածոցս զպայման», եւ ապա ի տողն 17—18 «զերբեմն զխոստացեալսն (տպ. զերբեմնի խոստացեալսն)». — «զամենայն ասացեալ զպատգամն» 377, 13. — «Ծովացուցեալ զվարդապետութեանն զխորութիւն» 436, 3, հանդերձ այլովք բազմօք։

Բ. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Փարպեցւոյ Պատմութիւնն եւ Թուղթը չունին Ագաթանգեղոսի բարձրաթռիչ ճախրանքը։ Գրուած են անպաճոյճ եւ ընտանեկան ոճով, ու կատարեալ ուսումնասիրութիւնն կարող էր սրբագրել գայնսիկ 400 անգամ, միա գնելով մատենագրին լեզուին յատկութեանց եւ պատմութեան ընթացքին։ Կը ներկայացընեմ երկու դիտողութիւն եւ մի սրբագրութիւն։

— *Ուշադրութեան պակասութենէն՝* 1793ի *անդրանիկ տպագրին* 10է *աւելի բառերն դուրս ինկած են չորրորդ տպագրութենէս. "Իսկ պինդքն եւ մարտիրոսութեան տենչողքն"* 68, 11—12, *պիտի ըլլայ "Իսկ պինդքն էր առաքինին եւ մարտիրոսութեան տենչողքն". Ա տպ.* 116, 5—6. — *"Զունելով ամենեւին յոյս մխիթարութեան"* 75, 1—2, *փոխանակ յոյս ինչ, Ա տպ.* 127, *տողք* 2—3 *ի ստորէ.* — *"Յայժմ քո ի ծառայից եւ ոչ յինէն կալեալ գործակալութիւն"* 114, 39, *փոխանակ զայս գործակալութիւն, Ա տպ.* 199, 2—4, *եւ այլն։*

— *Յերես* 122 *առաջին տպագրին, տողք* 3—5 *ի ստորէ, գրուած է. "Քանզի յայն կողմանէ առաւելապէս երեւէր Կադիշ գնդին [,] Սիւնի զաւրուն, եւ այլ զաւրաւոր արանց նշանք դրաւշիցն". (պարբերութեանս առաջին ստորակէտն, գլխագիրքն եւ "աւ" գրութիւնն յինէն են)։ Թէ "Կատիշ" եւ թէ "Սիւնի" ածական են, փոխանակ ըսելու "Կատշաց գնդին, Սիւնեաց զաւրուն". Կատիշք, լատիներէն* Cadusii, *գղ.* Cadusiens, *կը բնակէին ի հարաւային - արեւմտեան եզերս Կասպից ծովուն։ Այս Կատշաց զօրաց հետ միաբանած էին ուրացեալ Սիւնեաց նախարարներուն զօրքերն ընդդէմ ուխտապահ զօրացն Հայոց, եւ զայդ կը յիշուին ի Փարպեցւոյ նա եւ այլուր. "Ընչանս հզօրագոյն արանց, զոր յառաջագոյն տեղեակ եմք զարանց Պարսկաց եւ զԿադշայ եւ զՏիրէն Սիւնեաց, տեսանեմ զի դէպ ի մեզ դիմեալ գան". չորրորդ տպ.* 129, 28—30. *տես եւ զԳունդն Կադշայ, անդ,* 121, 27, *եւ* 124, 33, *զոր վերագոյն կոչեց Կադիշ գունդ, եւ "զզօրագլուխն Կադշայ"* 125, 9։ *Ամէն կարգի Նախնեաց բնագիրներուն մէջ ուղիղ գրուած բառեր՝ համարձակօրէն սրբագրուած են յաճախ ի հրատարակչաց իբր սխալ. քանի մի օրինակ յիշեցի ի վեր անդր յԱգաթանգեղոս, Խոխոռէյն, Գոնտայուսդ, Անդեբերդ՝ սրբագրուած Խորխոռունի, Գոնտայուսդոսդ, Բնայ Տեբերդ։ Այսպէս եւ ուղիղ գրուածն "Կադիշ գնդին" սրբագրուած է զԿինիշ ի Հ. Ղեւոնդ Ալիշանէ յերես* 211 *երկրորդ տպագրին, որու համար ըսած եմ յիմ Հայկական Բառաքննութիւն մատենիկան յերես* 79, *թէ ուղիղ է Կադիշ, սխալ է զԿինիշ։ Ստ. Մալխասեան դարձեալ կը գրէ զԿինիշ,* 72, 7, *եւ կը ծանուցանէ թէ Ձեռագիրն եւ Ա տպ. ունին Կադիշ, զոր Բ եւ Գ տպ. "ուղղագրել* [!] *են" զԿինիշ։*

— *Յերես* 114 *չորրորդ տպագրին, տողք* 22—24, *Պերոզ թագաւորն Պարսից կ'ըսէ ցՎիւտ կաթուղիկոս. "Բայց այժմ եթէ զիմ կամս առնես, եւ զիմ օրէնս ունիս եւ արեգական երկիր պագանես, զգործդ զայդ (կաթուղիկոսութեան) քեզ եւ քում ազգի եւ որում դու կամիս՝ պատրաստ տամ մինչեւ յաւիտեանս". պատրաստ եւ առաջին տպ.* 198, *եւ երկրորդն եւ երրորդն։ Նոր Հայկազեանն կը գրէ յուղղականն Պատշէր, եւ կը մեկնէ. "Պատշէր, պտշէն, բառ. գ.* [= *գոյական*] *Դաշն. ուխտ. (որպէս եւ պ.* [= *պարսկերէն*] *ջատուկ՝ է փոխարէն, եւ թ.* [= *Թուր-*

քերէն] պատաշ, դաշն)„․ մօտեցեր է ճշմարտութեան, ինչպէս պիտի տեսնենք, բայց չէ կրցած զայն բանել։ — Հ. Մանուէլ Ջախջախեան յիւր Բառգիրք ի բարբառ Հայ եւ Իտալական. "պատաշէր, տաշէ, չա-. անդարձագիր կամ վաւերական մուրհակ, Auténtico rescritto„։ — Առձեռն Բառարան Հայկազնեան լեզուի, առաջին տպ. "դաշն„. իսկ երկրորդ տպ.՝ "դաշինքի վաւերական գիր„։ — Հ. Ղեւոնդ Ալիշան յերկրորդ տպ. Փարպեցւոյ, 346, ի ծան. "Թուի երդումն կամ կնիք նշանակել„։ Բայց սխալ են թէ՛ ընթերցուածն պատըշչա-, ուղղական Պատաշէր, եւ թէ՛ այլեւայլ մեկնութիւնքն՝ Դաշն, Ուխտ, Անդարձագիր, Վաւերական մուրհակ, Դաշինքի վաւերական գիր, Երդումն, Կնիք. ուղիղն է "պատաշխա- (կամ պատըշխա-) տամ մինչեւ յաւիտեանս„, Պատաշխ, պատաշխի, պատաշխաւ, որ է պարսիկ բառն փատաշխ։ Կը գրէ Գէորգ Տէր Յովհաննէսեան յիւր Պարսկերէն-Հայերէն Բառարանին. "փատաշ [= ճատաշ, Փոխարէն, Նոր Հայկազենին]. Փոխարէն հատուցումն բարի, փոխարինութիւն բարեաց. որ եւ ասի ՓԱՏԱՇԽ, եւ փատաշէն„. դարձեալ, "պատաշէն. Հատուցումն բարի„։ Ուրեմն Պերոզ ըսած է Գիւտ կաթողիկոսին. "Եթէ զիմ կամս կատարես, դառնաս յիմ կրօնս եւ պաշտես զարեգակն, ես ալ պատաշխանը-ները (կամ պատաշխը) կու տամ քեզ եւ քու ցեղիդ եւ որուն որ ուզես զայդ գործ (կաթողիկոսութեան)՝ յաւիտենական իշխանութեամբ„։ Փարպեցին գործածած է պարսկերէն Պատաշխ բառը՝ քանզի խօսողն Պարսիկ է. իսկ ի Թղթին առ Վահան Մամիկոնեան փոխանակ "Պատաշխ„ի կ'ըսէ հայերէն "Բարի փոխարէն„, զոր համեմատէ Գէորգ Տէր Յովհաննէսեանի "փոխարէն հատուցումն բարի„ մեկնութեան հետ. "Շատք էին՝ որ առ նախանձու չհատուցանէին զբարի փոխարէնս փոխանակ քո տեառնդ բարւոյն, այլ զնոցուն հակառակն„. չորրորդ տպ. 204, 1—2։ Նկատմամբ պատըշխա- (կամ պատաշխա-) գրութեանն փոխուելուն ի պատըշչա-՝ պէտք է գիտնալ որ Թ եւ Ր նշանագրաց շփոթութիւնք չեն պակասիր ի Ձեռագիրս, ինչպէս արդէն ըսած եմ ի Կոչ-ն Վարդանանց, երես 222, թիւ 80, եւ երես 342, թիւ 51։

Վենետիկ, 9 Յունիս—6 Յուլիս 1911։

Ueber die Versuche, den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier: Migne, Patrologia graeca 132, S. 1154 ff., zu bestimmen.

Von Dr. Simon Weber, Professor in Freiburg i. B.

Im 132. Band der griechischen Patrologie Mignes finden sich vier Abhandlungen, beziehungsweise Schriftstücke, welche die armenische Kirche, ihre Trennung und Wiedervereinigung betreffen.

Die erste Abhandlung bildet eine Anklagerede gegen die Irrtümer und Missbräuche der armenischen Kirche, die zweite eine kürzere Zusammenstellung derselben Irrtümer und Missbräuche, die dritte ist ein Abriss der kirchlichen und politischen Geschichte der Armenier bis auf den Katholikos Isaak von Dzoraphor, den Dritten dieses Namens, und den Fürsten Smbat Bagratuni, die vierte ist eine Aufnahmeformel für armenische Konvertiten.

Bei Migne wird als Verfasser der ersten beiden Abhandlungen ein Katholikos Isaak von Grossarmenien genannt, der im 12. Jahrhundert lebte und zur römisch-katholischen Kirche zurückgekehrt sein soll.

Die gleiche Ansicht äussert Kaulen im Freiburger Kirchenlexikon, VI., 941 f. Er fügt noch die Vermutung bei, dass der Uebertritt dieses Katholikos zur römisch-katholischen Kirche die Folge der Diskussion gewesen sei, welche im Jahre 1145 eine Gesandtschaft der Armenier an den Papst hervorgerufen habe.

Ehrhardt spricht in Krumbachers „Byzantinischen Literaturgeschichte", S. 81—89, nur noch von einem vermeintlichen Katholikos von Grossarmenien, namens Isaak, der im 12. Jahrhundert zur byzantinischen Kirche übergegangen sein soll, hält aber dafür, dass auch die dritte genannte Abhandlung von dem Autor stamme, der als Verfasser der ersten beiden so charakterisiert worden ist (S. 89).

Sahaghian nimmt den armenischen Priester Isaak im 12. Jahrhundert als Autor an, betrachtet aber seine Bezeichnung als Katholikos für die Zutat eines griechischen Kopisten, welcher sie im Hinblick auf den Schluss der Diegese gemacht habe. Dass aber die vom Priester Isaak im 12. Jahrhundert geschriebene Diegese, trotzdem sie bis auf die Zeit des Verfassers geführt werden sollte, mit Sahak III. im Anfang des 8. Jahrhunderts abbricht, schreibt er wiederum einem Kopisten zu, gestützt auf andere in der Diegese zu bemerkende Lücken (Byzantanische Zeitschrift 1910, S. 43 ff). Ficker möchte die erste Invektive gemäss Angabe der Wiener Handschrift 306 dem Mönch Euthymius vom Kloster Peribleptos, die zweite dem vom Monophysitismus konvertierten Bischof Zachakios

von Arka, der im Synodaldekret des Alexios Studites von Konstantinopel 1030 erwähnt wird, zuschreiben (Erlasse des Patr. v. Konst. Alexios Studites, Kiel 1911, S. 53, vgl. 13. 16 und Die Phundagiagiten, Leipzig 1908, S. 142 ff., 153).

Verfasser dieser Zeilen hat im „Kirchlichen Handlexikon“ unter der Annahme, dass alle vier Stücke vom gleichen Verfasser herrühren, die Meinung ausgesprochen, dass der Autor nicht ins 12., sondern ins 8. Jahrhundert zu versetzen sei, aber doch nicht mit dem Katholikos Sahak III. identifiziert werden dürfe, wie es Le Quien Oriens, I., 1356, getan hatte.

Im Anschluss an das dort Gesagte möchten hier einige Fragen über den Verfasser jener Schriften erörtert werden, und zwar:

1. Welche Zeitverhältnisse setzt der Verfasser voraus?
2. Sind alle vier Schriftstücke von demselben Verfasser?
3. Ist ihr Verfasser als ein Konvertit zur römisch-katholischen Kirche anzusehen?
4. Will der Verfasser als ein höherer Würdenträger der armenischen Kirche gelten?

Die Beantwortung dieser vier Fragen scheint für die Bestimmung der Abfassungszeit dienlich zu sein.

1. Bezüglich der ersten Frage ist es nicht leicht, eine umfassende, sichere und eindeutige Antwort zu geben. Man kann aus den angerufenen Vätern, den erwähnten Synoden, den berührten politischen Zuständen, den getadelten Häresiearchen einen Terminus post quem feststellen.

Die Invektiven kennen die monotheletischen Entwicklungsstufen der monophysitischen Christologie und den Papst Agatho mit den Verhandlungen des Konzils von Konstantinopel (680). Sie setzten „Das Leben des Papstes Silvester“ als eine bei den Armeniern bekannte Schrift voraus.

Noch tiefer herab führt vielleicht die Verteidigung der Bilderverehrung; sie weis uns möglicherweise hinter die Zeit des Kaisers Leo V. des Armeniers (813—820).

Politisch ist zu beachten, dass als feindliche Völker die Sarazenen genannt werden, welche nach dem Verfasser religiös auf einer Stufe stehen mit den zugleich genannten Juden und Manichäern. Von den Seldschuken, welche seit dem Jahre 1000 Armenien verheerten, fehlt jede Andeutung.

Die Schrift hebt hervor, dass die Armenier unter alle Völker zerstreut seien. Bei dem galligen Ton der ganzen Abhandlung darf man diese Bemerkung nicht gerade pressen. Man wird ihr schon gerecht werden, wenn man nur eine Zeit annimmt, wo die Zerstreuung der Armenier bereits begonnen hatte. Ja, man wird eine Zeit annehmen müssen, wo es dem Volk noch nicht gelungen war, in einem neuen Gebiet als kompakte Volksmasse aufzutreten und ein Reich zu begründen, wie das rubenidische es darstellt. Unter dieser Voraussetzung ist man in jene ersten Zeiten gewiesen, wo Griechen, Sarazenen und Perser massenweise armenische Gefangene fortschleppten und in fremden Gegenden ansiedelten. Die 8000 armenischen Familien, welche unter Justinian I. (685—695 und 705—711) aus dem verwüsteten Lande fortgeschleppt wurden, bedeuten für die Zerstreuung unter die Völker schon eine sehr ansehnliche Menge. Gleiches gilt von der Versetzung einer grossen Anzahl von Armeniern ins bulgarische Gebiet unter Kaiser Basilius am Ende des 10. Jahrhunderts.

Vom 8. Jahrhundert ab erhoben sich Armenier im griechischen Heere zu grossem Einflusse. Philippikos Wardanes bestieg 711 durch eine Militärrevolution den Thron. Von den Sarazenen sind weit grössere Auswanderungen in der gleichen Zeit erzwungen worden, so um 688, 852, 914, 1048, 1053.

Für die Zeit der Abfassung der Schrift ist auch sehr beachtenswert, welche Stellung der Verfasser gegen Rom und das Oberhaupt der römisch-katholischen Kirche einnimmt. Der Ton, in dem er hievon spricht, ist ein durchaus verehrungsvoller; es fehlt an jeder Spur, die auf eine bestehende Entzweiung zwischen Rom und Byzanz hinwiese und den Schriftsteller zur Parteinahme gezwungen hätte. Während er zu Rom eine ganz freundliche Haltung einnimmt, legt er doch ein Formular vor, welches den Beitritt der Armenier zur griechischen Kirche vorsieht. Das wäre nicht verständlich, wenn der Verfasser zwischen Byzanz und Rom eine Spaltung gekannt hätte, so tief und breit wie zwischen Armeniern und Griechen. Daher wird man sich veranlasst sehen, die Abfassung vor die Zeit des griechisch-römischen Schismas im 9., beziehungsweise 12. Jahrhundert hinaufzusetzen.

Unter den Vorwürfen gegen die Armenier ragt die Rüge hervor, dass dieselben bei der heiligen Messe die Beimischung des Wassers zum Opferwein vernachlässigten. Diese Uebung wurde durch eine Synode von Dwin 719 gesetzlich festgelegt, hatte aber offenbar schon längere Zeit bestanden. Von der griechischen Kirche her wurde zu jener Zeit gegen sie gearbeitet. Synoden von Dwin und Manazkert erscheinen in den Invektiven als die neuesten Gelegenheiten, bei welchen die Armenier sich der monophysitischen Häresie in die Arme geworfen haben. Darunter ist aber nicht wohl die oben bezifferte, sondern die sechste Synode von Dwin 648 zu verstehen, die sich gegen Chalzedon aussprach, und die Synode von 651 zu Manazkert.

Während diese Beobachtungen den Zeitraum nach oben mit ganz bestimmter Grenze abschliessen und hinter das 8. Jahrhundert oder in dasselbe weisen, sind für die Bestimmung der unteren Grenze nur Möglichkeiten, aber noch keine Sicherheit gewonnen. Die Schrift kann zwischen dem 8., 9. und 10. Jahrhundert verfasst sein. Die Lage der Dinge würde einer solchen Annahme nicht widersprechen. Unionsbestrebungen sind auch in jener Zeit gemacht worden. Die Panoplia des Euthymius Zigabenus († 1118) weist wörtlich einige Stellen aus den in Rede stehenden Invektiven auf. Vgl. Titulus 23 (Ficker). Ist Euthymius von den Invektiven abhängig, so wäre man damit wenigstens in das 11. Jahrhundert hinaufgerückt. In das 12. führte die Angabe in der ersten Invektive, dass seit Konstantins Taufe 800 Jahre verflossen seien. (Ficker, Erlasse, S. 53.)

Müssen wir aber bei diesem Zeitraum stehen bleiben oder zeigt sich ein bestimmter Punkt desselben? Dafür gibt es ein Anzeichen; dieses bildet die Tatsache, dass die geschichtliche Diegese des dritten Schriftstückes die armenische Fürstenreihe bis auf Smbat den Bagratunier herabführt und die Patriarchenreihe mit Sahak III. schliesst. Ersterer regierte 695—704, letzterer 677—703. Die Vorgänger, welche diesen beiden in der Leitung Armeniens vorausgehen, lassen keinen Zweifel, dass man es in den Namen mit den genannten Persönlichkeiten zu tun hat. Man fragt: Weshalb ist die Fürstenreihe und die Reihe der Katholizi nicht weitergeführt worden? Die Annahme, dass der Verfasser mit seiner Arbeit nicht zu Ende kam, sei es, dass der Tod oder andere Umstände ihm die Feder entrissen, ist nicht statthaft. Denn während er bei den früheren Kirchenhäuptern und Fürsten die Regierungszahlen beifügt, ist bei diesen letzten beiden eine solche nicht vermerkt. Sahaghian übersieht diesen sehr wichtigen Punkt (a. a. O.), der es verbietet, diesen Schluss aus der Unterbrechung der Diegese durch einen Kopisten herzuleiten. Die Diegese ist also vor dem Tod dieser beiden verfasst worden, oder will wenigstens vor demselben verfasst worden sein. Ist man aber berechtigt, eine blosse Vorspiegelung vorauszusetzen?

Würde in der Erwähnung der Sitte, dem Opferwein kein Wasser beizumischen, der Beschluss der Synode von Dwin 719 vorausgesetzt sein, dann müsste man freilich annehmen, dass der Verfasser den Tod der genannten Häupter des armenischen Volkes erlebt habe und das Verschweigen der Jahreszahlen derselben dürfte als Anzeichen einer

Vorspiegelung gelten. Allein, da die Sitte, dem Opferwein kein Wasser beizumischen, älter ist als jenes Dekret, gibt die Erwähnung keinen zwingenden Grund, unter die Zeit jener Häupter herabzugehen.

Ehe man jedoch dieses Resultat annimmt, wird man noch fragen müssen, ob es nicht andere Gründe gibt, die auch einem später schreibenden Polemiker es nahelegten, die Diegese mit den genannten Männern abzuschliessen, ja, die ihn dazu sogar nötigten.

Eine Erklärung dafür, weshalb der Geschichtsabriss eines Autors, welcher vielleicht länger gelebt hat, als bis zum Jahre 703 oder 704, mit diesem Jahr schliesst, müsste zunächst darin gesucht werden, dass dem Autor für die spätere Zeit die Quellen versagten. Es mag dahingestellt sein, ob er nach griechischen Quellen oder nach armenischen seinen Abriss zusammenstellte. In der Tat ist das 7. und 8. Jahrhundert nicht reich an armenischen Geschichtsschreibern. Von Johann VI. und Thomas Arzruni im 9. Jahrhundert wird der Fragende bis zu Lazar von Pharp ins 5. Jahrhundert zurückverwiesen, abgesehen, dass der Priester Eznik in der Zwischenzeit schrieb und Johann der Mamikunier. Letzterer bot sich unserem Autor nicht als Quelle an. Eznik ist verloren. Es könnte aber auch der Autor mit jener Zeit deshalb abgebrochen haben, weil nach seiner Ansicht gerade mit ihr die Verhärtung in der monophysitischen Lehre einsetzte. Das könnte allerdings im Widerspruch zur Haltung des Katholikos Johannes von Otsun, der das Konzil von Chalzedon verteidigt hat, zu stehen scheinen. Erwägt man aber, dass unter Johannes von Otsun eine Union nicht zustande gekommen ist, wiewohl er nach dem Zeugnis späterer Patriarchen und Bischöfe, wie des Nerses von Kla und des Nerses Lambron mit dem Chalzedonense theoretisch übereinstimmte, ja, dass einzelne Beschlüsse der Synode von Dwin 719 die griechischen Beeinflussungen des armenischen Gottesdienstes und der damit verbundenen Glaubensanschauungen abwiesen, so wird man es verstehen, dass mit den früher gezeitigten Beschlüssen die Herrschaft des Monophysitismus in Armenien als bestehend betrachtet wurde.

Daher darf man annehmen, dass der Verfasser der Invektiven und des Geschichtsabrisses noch geraume Zeit später lebte als Isaak III., obwohl er mit ihnen die geschichtliche Betrachtung abschliesst. Weil aber bei ihm die Berufung auf Johann von Otsun nicht zu beobachten ist, wie sie später beliebt wird, so ist er immerhin jenen späteren Autoren, dem Nerses von Kla (1166—1173), Nerses Lambron (1153—1198) und Gregor II. (1065—1071) erheblich voranzusetzen.

Der Hinweis auf einen Isaak, der bei Theorian auftritt, macht diesen Schluss nicht unmöglich, weil daselbst keine Spur etwas davon verrät, dass jener Isaak der Verfasser polemischer Schriften gegen die Armenier ist. Sein Auftreten lässt eher das Gegenteil annehmen.

Wenn Ehrhardt festhält, dass der Verfasser der Diegese mit dem Verfasser der beiden polemischen Abhandlungen eine und dieselbe Persönlichkeit ist, so geht seine Bemerkung zu weit, dass derselbe ein Katholikos aus dem 12. Jahrhundert sein soll, und der Zusatz, dass er die Geschichte Armeniens bis auf seine Zeit fortführe, ist in diesem Sinne unrichtig, an und für sich aber nicht gesichert.

Muss man mit der Möglichkeit rechnen, dass der Verfasser der unter dem Isaak gehenden Schriftstücke über den Tod Sahaks III. und Smbats hinaus gelebt habe, so darf man doch nicht allzuweit herabgehen. Noch im 9. Jahrhundert ist eine Tatsache zu verzeichnen, welche der Polemiker bei seiner Geistesrichtung nicht hätte übergehen dürfen, wenn er sie erlebt oder als geschichtliche Begebenheit gekannt hätte. Auf dem Konzil von Schirakawan wurden die Beschlüsse von Chalzedon neuerdings verworfen. Unser Autor vermerkt nichts davon, obwohl es ihm als ein weiteres Argument hätte dienen können, die Verhärtung der Armenier in der Irrlehre zu geisseln. Noch mehr

gilt dies vom Schweigen des Polemikers darüber, dass der Versuch Wahans, 965 das Konzil von Chalzedon zur Anerkennung zu bringen, vereitelt worden ist.

Es fehlt also nicht an Spuren, die vor das 9. Jahrhundert hinaufweisen, wie anderseits im 8. Jahrhundert schon Verhältnisse vorliegen, welche die Angaben der Invektiven verstehen lassen. Unter diesen Umständen tritt die Wahrscheinlichkeit, dass der Verfasser den Abschluss seiner geschichtlichen Beobachtungssphäre mit Sahak III. nur vorspiegele, zurück hinter die Wahrscheinlichkeit, dass in ihr wirklich ein Kriterium der Abfassungszeit vorliege.

2. Für die Bestimmung der Abfassungszeit der Polemiken wird daher nun die Frage bedeutsam: Stammt die geschichtliche Diegese von demselben Verfasser wie die polemischen Schriften? An Gründen, diese Frage zu bejahen, wie es Sahaghian a. a O., S. 44, tut, fehlt es nicht. Ersichtlicherweise hält der Geschichtsabriss dieselbe Tendenz ein, wie die vorangehenden polemischen Stücke. Es handelt sich in diesem Abschnitte weniger um eine objektive geschichtliche Darstellung, als vielmehr um den Nachweis, dass das armenische Volk ursprünglich mit der übrigen christlichen Welt in treuer Gemeinschaft des Glaubens gestanden sei, dann aber sich Irrlehren angeschlossen habe, welche von der Autorität der Kirche feierlich verworfen worden sind. Auch teilt der Verfasser des Abrisses die Ansicht, welche in den Invektiven so nachdrücklich betont wird, dass die armenische Ordination ganz und gar ungültig geworden ist. Des weiteren liegt ihm viel daran, seine Vertrautheit mit armenischen Verhältnissen und Dingen hervorzuheben. Wir können nun aber das gleiche beim Verfasser der polemischen Schriften beobachten.

Gegen diese Gründe stehen freilich der zeitgeschichtliche Hinweis über die Zeitdistanz seit der Taufe Konstantins, ebenso die Voraussetzung, dass gewiss so inhaltsverwandte Schriften auf verschiedene Verfasser weisen dürften. Allein das entscheidet noch nicht die Frage. Man wird auch mit der Möglichkeit einer interpolierenden Uebersetzung aus dem Armenischen rechnen müssen und Abfassungszeit und Uebersetzungszeit vielleicht zu unterscheiden haben. Zielt doch der polemische Teil auf die Belehrung der Armenier ab. Bei der Energie des Polemikers ist dann auch eine wiederholte Behandlung der Frage nicht unwahrscheinlich.

3. Die durch Vorstehendes angeregte Frühdatierung würde sehr erschüttert, wenn wir die Frage: Ist der Verfasser ein Konvertit zur römisch-katholischen Kirche gewesen? mit Ja beantworten müssten. Bei Migne wird das angenommen. Allein, wer die Polemik durchgelesen hat, kann sich nicht verhehlen, dass der Verfasser zwar Vertrautheit mit der armenischen und griechischen theologischen Literatur zur Schau trägt, keineswegs aber solche mit der lateinischen. Und doch müsste ein armenischer Konvertit zur lateinischen Kirche sich doch auch um die lateinische Glaubensüberlieferung bei den lateinischen Vätern gekümmert haben. Er spricht gewiss mit hochklingenden Worten von Rom. Das konnte aber auch ein mit der griechischen Kirche vereinigter Christ tun, wenn er sich als Grieche durch kein Schisma von Rom getrennt wusste. Da die Aufnahmeformel für übertretende Armenier in griechischer Sprache abgefasst ist, so hat der Verfasser gewiss mit dem Uebertritt zum griechischen Kirchentum und Ritus gerechnet und hat selbst auch diesem, nicht aber dem lateinischen angehört. Da er die Ketzertaufe für ungültig hält, kann er nicht zu den Lateinern zählen.

4. War endlich der Verfasser ein höherer Würdenträger der armenischen Kirche?

Würde sich der Verfasser tatsächlich als Katholikos der grossarmenischen Kirche kennzeichnen, so wäre aus dem Abschluss der Diegese mit Isaak III. gerechterweise der Schluss gezogen worden, dass der Verfasser für letzteren gelten will. Damit erhielte die ganze Schrift den Charakter einer Fiktion. Allein jener Katholikos, der in der Gefangenschaft der Araber starb, ist nicht zur Union mit den Kirchen des Chalzedonense gelangt;

auch seine Lebensschicksale passen nicht zu denen, die der Verfasser der Invektiven von sich erzählt. Die Vermutung, letzterer wolle für Isaak III. sich ausgeben, wäre daher allzu kühn. Es verriet dies eine bei einem Zeitgenossen unverständliche Unkenntnis der Geschichte. Tatsächlich charakterisiert sich der Verfasser nun zwar als ehemaliger armenischer Priester, aber nicht als Katholikos. Denn dass in der Versammlung gegen ihn Bischöfe und Priester genannt werden, aber kein Katholikos, beweist noch keineswegs, dass er der Katholikos war. Sieht man genauer zu, so ist er nur Priester gewesen, hat aber dieses Priestertum für nichts geachtet, nachdem er glaubte, gefunden zu haben, dass die armenische Ordination überhaupt ungültig sei. Interessant ist der Grund, aus welchem er diese Ungültigkeit behauptete. Sie lässt einen Schluss auf die örtliche Herkunft der Invektiven zu, der dann auch auf eine Zeitperiode hinweist. Die Ordinationen der Armenier sollen ungültig sein, weil sie den Metropolitanzusammenhang mit Cäsarea durchbrochen hätten, in den einst Gregor der Erleuchter selbst sie hineingestellt hatte. Diese Begründung zeigt, dass man zur Zeit der Abfassung dieser Invektiven und der Diegesis an die ursprüngliche Abhängigkeit der armenischen Kirche von Cäsarea glaubte, und dass diese bei Agathangelus und Faustus bezeugte Tradition auch bei den Armeniern galt. Was für unsere Frage aber von Wert ist, das ist die Tatsache, dass in diesen Invektiven und in der Diegesis die Unterstellung der armenischen Kirche unter die Metropole von Cäsarea als sehr wichtige Angelegenheit betrachtet, die Loslösung aber als ein empfindlicher Rechtsbruch angesehen wurde. Eine solche Stimmung ist nun zu allererst in Cäsarea selbst zu vermuten, und zwar bei den Griechen dortselbst und von ihnen übertragen bei Armeniern, welche von den Griechen gewonnen worden waren. Gerade in Cäsarea erfüllte die griechischen Kreise jener Hass gegen die Armenier, welcher auch in den Invektiven Sahaks das Wort führt. Dort vergass man sich im bedauerlichen Hasse so sehr, dass führende Persönlichkeiten sich zu ganz unwürdigen Aeusserungen hinreissen liessen, wie sie aus der Mitte des 11. Jahrhunderts bekannt sind und ein Hochmass an nationaler und religiöser Spaltung bekunden, welches die Folge weit älterer Gehässigkeiten ist. Dort war daher auch im 8. oder 9. Jahrhundert der Boden, wo die gehässige Schrift gegen die Armenier geschrieben werden konnte.

Die Selbstcharakterisierung des Verfassers als Priester begründet gewiss Bedenken dagegen, den Bischof Zachakios von Arka als Verfasser zu betrachten, obwohl aus diesem Namen der armenische „Sahak" noch deutlich herausklingt. Und es erscheint gewagt, in der Ueberschrift den Zusatz: „Katholikos von Grossarmenien", der im Inhalt gar nicht begründet ist, einem Kopisten zuzuschreiben, Isaak aber als echt beizubehalten. Wie ist auch der Kopist dazu gekommen, aus Zachakios Isaak zu bilden? Sollte es ferner nicht auffallen, dass in den Invektiven der Zusatz „von Arka" (*ὁ Ἄρκης*) zum Verfassernamen fehlt, während doch sichtlich das Bestreben obwaltet, den Verfasser als Autorität zu kennzeichnen, wozu auch die geschichtlich genaue Bestimmung seiner Person nötig war? Ein positives Resultat über den Verfasser lässt sich also noch nicht geben.

Der ganze Schriftenkomplex rührt aber von keinem Katholikos Isaak von Grossarmenien her, nicht im 12. Jahrhundert, wo es keinen dieses Namens gab, nicht im 8. Jahrhundert, da der Verfasser sich mit Sahak III. nicht identifiziert noch identifizieren kann.

Ob der Verfasser überhaupt ein Armenier war, bedürfte einer weiteren Untersuchung. Bedenken dagegen sind zulässig. Die sprachlichen Gründe dafür hat Sahaghian (a. a. O.) zusammengestellt.

Es genüge hier, die Gründe für eine frühe Abfassung wenigstens der (armenischen) Grundschrift, vielleicht schon im 8. Jahrhundert, genannt zu haben.

ՅՈՎԱԿԻՄ ՇՌԵՕԴԵՐԻ ԹՂԹԵՐԻՑ

Նրա "Արամեան լեզուին գանձի„ 200ամեակի առիթով):

Ի ՊՐՈՖ. ԳՐԻԳՈՐԻ ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

Եւրոպական հայագէտների մէջ՝ մինչեւ ԺԹ դարը՝ շատ քչերը կարող են համեմատուել Շռեօդերի հետ (*ծն.* 1680, † 1756 *թ.*) *հայ բանասիրութեանը նրա մատուցած խոշոր ծառայութեամբ*[1]*։ Նա եղաւ, որ զտելով, լրացնելով եւ ամփոփելով իր նախորդների խառն, անսիստեմ եւ շատ անգամ սխալ տեղեկութիւնները հայ լեզուի եւ գրականութեան մասին, տուեց* 1711 *թուին լատին լեզուով իր "Արամեան լեզուին գանձը*[2]*„* (*էջ* XVI+64+410+80) — *իսկապէս մի հայկական հանրագիտակ* — encyclopédie *հայ բանասիրութեան։ Հայ լեզուի ծագումը եւ զարգացումը* (*հարկաւ՝ նոյն ժամանակի գիտութեան համաձայն*), *հայ ազգի պատմական հնութիւնը, գրոց լեզուի ընդարձակ քերականութիւնը՝ լեզուագիտական դիտողութիւններով փոխառեալ բառերի մասին, հայկական տպագրութիւնը, Հայոց տաղաչափութիւնը՝ եւրոպական երաժշտական խազերով, "դաւանութիւն Հայոց„ հայ բնագիրներով եւ լատին թարգմանութեամբ ու մեկնութիւններով, արեւելեան աշխարհաբարի քերականութիւնը եւ նրա լուսաբանութիւնը կենդանի լեզուի օրինակներով՝ "խօսակցութիւններով„ ընտանեկան սովորոյթների, գաղափարների եւ կենցաղի մասին, նամակագրութեան օրինակներ եւ, վերջապէս, հայ ու լատին բառերի ընդարձակ ցանկեր, — ահա թէ ինչ է պարունակում "Արամեան լեզուին գանձը„։*

200 *տարի է անցել "Գանձի„ լոյս տեսնելու օրից, եւ, ի հարկէ, լեզուագիտութիւնը եւ պատմագիտութիւնը շատ են յառաջադիմել եւ կատարելագործուել, բայց Շռեօդերի յայտնած շատ կարծիքները՝ իրանց էական մասերում, համարեա թէ անփոփոխ են մնացել։ Այսպէս, օրինակ, նրա հայեացքը հայ լեզուի ծագման վրայ — հայ լեզուի, որի մասին այն ժամանակները այնքան շփոթ կարծիքներ կային,*

---

[1] Նրա մասին տե՛ս G. A. Schrumpf, Les études arméniennes en Europe, նոյն գրուածքի հայերէն թարգմանութիւնը Հ. Զարբհանալեանի եւս եւ Կ. Կոստանեանցի նորերս լոյս տեսած Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եւրոպայում։

[2] „Thesaurus linguae Armeniacae", Amstelodami.

Շռէօդեր պնդում է, որ հայ լեզուն գլխաւոր կամ հիմնական է (cardinalis)․ *նա չէ բարբառ կամ դուստր ոչ եբրայականի, ինչպէս որոշում էին ոմանք, ոչ յունականի եւ կամ այլ որեւէ լեզուի, թէպէտ եւ կան նրա մէջ բազմաթիւ փոխ առած բառեր եբրայականից, ասորականից, արաբականից, պարսիկ եւ թուրք լեզուներից եւ յունականից*[1]*: Չէ հնացել Շռէօդերի եւ այն հայեացքը, թէ գրաբարը մեզ հասած հնագոյն օրինակն է հայ լեզուի (հեղինակը "մայր„ է անուանում նրան, էջ* 48) *եւ թէ բազմաթիւ գաւառական բարբառները նրա դուստրներն են: Չեմ խօսում եւ "դաւանութիւն Հայոց„ բաժնի մասին, ուր հեղինակի առաջ բերած հիմունքները՝ իբրեւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւն՝ անփոփոխ են մնացել մինչեւ այսօր: Պատմական բաժնում եւս՝ թէեւ Շռէօդեր շատ բարձր է գնահատում Մ․ Խորենացու հեղինակութիւնը՝ համարելով նրան, համաձայն աւանդութեան, Ն․ դարու մատենագիր․ բայց երբեմն հետաքննութեան այնպիսի փորձ է անում, որից եթէ ոչ ինքը, գէթ ուրիշները՝ հայ պատմահօր աւանդական կարծիքին շատ անպաստ եզրակացութիւն են հանել: Այս տեսակից է նրա դիտողութիւնը Գնթունեաց նախարարութեան անուան մասին* (էջ 24), *որը՝ հիմնուելով Խորենացու վրայ* (*"Գնթունիք — զգեցուցանողք զձեռս„*), *մերձեցնում է իտալական* guant (*ձեռնոց*) *բառի հետ, իսկ ժամանակակից հմուտ հայագէտ Լաքռօզը սրա մէջ նկատեց՝ ի միջի այլոց, եւ մի նոր դէպք ժ ա մ ա ն ա կ ի կ ա ն խ ո ւ մ ի — անաքրոնիզմի՝ Խորենացու պատմութեան մէջ, — այսինքն ապացոյց սրա գրուած լինելուն ոչ թէ Ե․ դարում, այլ աւելի ուշ ժամանակում*[2]*: Ինքը Շռէօդերն եւս վերջերը, այսինքն "Գանձի„ հրատարակելուց յետոյ, մի քանի կէտում համամիտ է երեւում Լաքռօզին՝ սրա հայ պատմահօր դէմ յարուցած անխնայ քննադատութեան մէջ*[3]*:*

"Գանձի„ հեղինակը՝ բացի այս գլխաւոր գործից, աշխատել էր եւ հայ-լատին բառարանի վրայ, որը սակայն լոյս չը տեսաւ: Այս հանգամանքը ինձ ծանօթ լինելով՝ տարիներ առաջ, երբ ես Արեւմտեան Եւրոպա էի եւ ապրում էի ոչ հեռու Շռէօդերի ծննդավայրի կենդրոնից՝ Կասսէլից, այցելեցի այդ քաղաքը եւ երբ նրա Landesbibliothek*ում ես հարցրի հայագէտից մնացած թղթերի մասին, իմ առաջ դրին երկու ձեռագիր մատեան՝ Շռէօդերի անունով: Այս իսկ թղթերը քրքրելու արդիւնքն է, որ նիւթ պէտք է լինի ներկայ յօդուածիս:*

Յիշեալ երկու ձեռագիր մատեանը ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ ն ի ւ թ ե ր Շռէօդերի հայ-լատին բառարանի: Դրանցից մէկը՝ հաստ դեղին թղթի վրայ գրուած, 332 *էջ*, in 4° *մի գիրք է՝ այսպիսի խորագրով, որ հեղինակին է պատկանում․* „Index vocum in Lexico Armeno-Latino comprehensarum.“ *Այստեղ պատրաստուած են լատիներէն բառերը, որոնց իւրաքանչիւրի դէմ նշանակուած է մի թիւ․ այդ թուերով որոնելու է նոյն լատին բառի հայերէն նշանակութիւնը միւս գրքում* — in f° *դիրքով եւ* 640 *էջով՝ նոյնպէս դեղին թղթի վրայ, ուր այբբենական կարգով դասաւորուած են հայերէն բառերը: Սրանից զատ՝ այս մեծադիր թերթերի մէջ զետեղուած են՝ իբրեւ մաքուրի առած՝* in 4⁰ *թերթեր* (*դասարանական տետրի չափով*) — *հայերէն բառեր լատին նշանակութեամբ: Բառերի դէմ գրուած*

[1] Տես „Thesaurus ling. Arm.“ էջ 3—4․ փոխառեալ բառերի օրինակները՝ էջ 45—47:

[2] Տես իմ Изсл. объ арм. эпосѣ, էջ 261:

[3] Տես „Thesauri epistolici Lacrosiani“, I, էջ 356, Վիստոնի՝ 1731ին Լաքռօզին գրած նամակը․

են համառօտակի՝ որոշ հոլովներ, բայերի դէմ՝ խնդիր սեռի կամ բնութեան եւ առանձին գիտելիք ոճերի մասին. վկայութիւն՝ թէ որտեղ է պատահում այդ բառը՝ ես չնկատեցի, թէեւ հեղինակը, ինչպէս կը տեսնենք բառարանի ընդարձակ խորագրից, դիտաւորութիւն ունէր այսպիսի ցուցումներ եւս անել: Ընդհանրապէս այս բառարանը (դեռ անկատար) նոյն տպաւորութիւնն է անում, ինչ որ միւս հայ-լատին բառգրքերը՝ ինչպէս Ռիվոլայինը (1631 թ.), Վիլոթինը (1713 թ.): Ես յոյս ունէի Շռեօդերի աշխատութեան մէջ գտնել նմուշներ գաւառական բառերի, որով հարուստ է, օրինակ, նոյն Ռիվոլայի բառգիրքը. եւ թէպէտ հեղինակը իր խորագրում ակնարկում է եւ այդպիսի նիւթերի վրայ, բայց ես դրանց չգտայ: — Մեծադիր 15որդ եւ 16որդ էջերի մէջ կայ մի in 4° թուղթ, որ ըստ երեւութին Շռեօդերի ապագայ բառարանի խորագիրն է կրում. „Բառարան Հայկօ-լատին. Dictionnarium Armeno-Latinum, in quo ex sacris et profanis scriptoribus omnia quae occurrerunt vocabula fideliter explicantur, loca auctorum notantur, barbara et exotica a geminis distinguuntur etc. H. S. J. W. Schroeder 1757, opera ac studio Joachimi Schroeder… ab anno 1706., — Հեղինակը՝ ուրեմն՝ աշխատելիս է եղել այդ գործի վրայ ճիշտ 50 տարի՝ յուսալով գուցէ 1757ին տպագրել նրան, ինչպէս նշանակուած է խորագրում. բայց վախճանուեց մի տարի առաջ՝ առանց իր նպատակին հասնել կարենալու:

Այնուհետեւ Շռեօդերը նշանակում է այն գրքերը, որոնցով օգտուել է նա իր բառարանը կազմելիս. „Catalogus librorum qui ad notitiam meam pervenerunt et quorum subsidio atque auctoritate usus sum in hoc libro.“ ԺԷ. դարում՝ Հռոմ, Փարիզ եւ այլուր տպագրուած կրօնական, քերականական եւ բառարանական բովանդակութեամբ 22 [illegible] գրքեր մի առ մի նշանակելուց յետոյ Շռեօդեր մէջ է բերում նոյն դարում լոյս տեսած նման բովանդակութեամբ հայ հրատարակութիւնները. այստեղ կայ եւ մի ներբող Խորենացուն, ուր Ամստերդամի հայագէտը՝ ի միջի այլոց՝ նշանակում է հայ պատմաբանի աղբիւրները՝ թւով 32, եւ ապա դնում է հայ մատենագիրների ցանկը՝ Ագաթանգեղ, Զենոբ, Բիւզանդ . . . մինչեւ Առաքել պատմագիրը: Սրանից յետոյ՝ մի քանի թերթ մաքուր թողած՝ Շռեօդեր՝ թուելով Հոլանդիայի Լէյդէն քաղաքի մատենադարանի 17 [illegible] լատին եւ հայ գրքերը (Thesaurus Ambrosianus, Clem. Galanus, Dict. Rivola, Biblia edit. Voskani, Psalterium, Obadias եւ նման երկեր), յիշում է եւ նոյն մատենադարանի 12 հայ [illegible]՝ Ժամագիրք, Սաղմոս, Աստուածաշունչ, Աւետարան (մի քանի հատ), Գործք Առաքելոց, Յայտնութիւն Յովհաննու՝ ընդօրինակուած Հռոմի եւ Ֆլորենցայի այլեւայլ մատենադարանների օրինակներից: Յետոյ գալիս է Վենետիկի Բորթօլի տպարանի մինչեւ 1709 թիւը հրատարակած հայ գրքերի ցանկը. ապա Բեռլինի արքունական մատենադարանի հայ ձեռագրերի ցուցակը, որը այն ժամանակ շատ աղքատ էր եւ որը Ն. Քարամեանցի 1888ի հրատարակութեամբ արդէն 100ի չափ ունի. վերջապէս Շռեօդեր նշանակում է Հռոմի Վատիկանի մատենադարանում իր ժամանակ գտնուած հայ ձեռագրերը. Pontificale, Rituale, Calendarium eccles., Acta conciliorum, Historia Leonis Ottonis filii, Catalogus patriarcharum arm., Excerpta varia geograph. et philosoph. Շռեօդերի յիշած նիւթերի վերջում կայ եւ այսպիսի մի հետաքրքրա-

կան նկատողութիւն. Շաէթինի Ս. Մարիամ եկեղեցում գտնուած մատենադարանում պահվում է մի մեծադիր հայ ձեռագիր՝ ոսկեզօծ կողերով, որի ճակատին գրուած է. Ego Cptany Armenorum presbyter, Arrakel vocant me, nomine Jacobus[1] de Gregoriis, veni huic Berolinum et habitavi aliquandiu ut irem ad... et multos habens libros non potui eos portare mecum, prae paupertate hunc librum vendidi Sacerdoti (Andrea Musero), 1674.

Նիւթերի մէջ կայ եւ մի ընդօրինակութիւն՝ դարձեալ Շուեօդերի ձեռքով՝ Բեռլինի արքունական մատենադարանի մի ձեռագրից (տպագիր ցուցակում թիւ 45) այսպիսի վերնագրով. “Պատմութիւն ի Ս. Գրոց. վասն ժամանակի նեղութեան նեղելոցն զԵրուսաղէմ„։ Ի չորրորդ ամի Յովակիմայ առաջին Նաբուքոդոնոսորայ մինչեւ ի ԺԱ ամն Սեդեկիա (մի քանի երես)... — որ Ասորեստանի, Եգիպտոսի, Պարսից, Մակեդոնացոց, Ասորոց եւ Եբրայեցոց թագաւորների համաժամանակեայ նկարագիր է ըստ Եւսեբիոսի եւ Ս. Գրոց եւ կարեւորութիւն չունի։

Անհամեմատ աւելի հետաքրքրական է Շուեօդերի հաւաքած նիւթերի մէջ եւ կարելի է ասել՝ թ ա ն կ ա գ ի ն մի գ ի ւ տ է ա յ ժ մ մ ե զ հ ա մ ա ր — Ագուլեցոց Բարբառով մի ոտանաւոր, որը գտայ ես Հայկաբանի թղթերի մէջ։ Ինչպէս երեւում է՝ նախապէս պատրաստուած է եղել սա “Գանձ„ի համար եւ սրա մի աննշան մասն է, որ լոյս տեսաւ այդ աշխատութեան մէջ (էջ 356)։ Ոտանաւորը, որ “Տուն Գողթան քերթող եւ թարգման„ վերնագիրն է կրում եւ որը հաղորդած կամ յօրինած պէտք է լինի՝ Շուեօդերին շատ բանում օգնող՝ Ամստերդամի Էջմիածնապատկան տպարանի կառավարիչ Գ ո ղ թ ն ե ց ի Թոմա եպիսկոպոսը եւ նրա քրոջ որդին՝ Վանանդեցի Ղուկաս Նուրիջանեան, — բաղկացած է 55 տողից (տպագրուած է միայն 12 տող), ես առաջ եմ բերում այստեղ ամբողջապէս այդ թանկագին նմուշը՝ ճշտութեամբ պահպանելով բնագրի ուղղագրութիւնը, որը բ ա ր բ ա ռ ա գ ի տ ո ւ թ ե ա ն տեսակէտից մանաւանդ կարեւոր է։

Տուն Գողթան քերթող եւ թարգման:

Ա՛յ ջուն ախպար թա"նո"ւզիլըս[2],
Անչ օր ասիմ դո"ւ լըսիլ ըս,
Աման խայի զ"կ նասիլ ըս,

Ընդունց բա"րա"նն փակիլը"ս,
*Խայի լիզո"ւն մոյն լիզու ա"[3],
*Ծօվը մօր խուսուղ Ջուղեցին ա",

[1] Արդեօք սա նոյն Յակոբ Գրիգորեանց քահանան չէ՞, որ 1676 թուին Լայպցիգ էր եկել եւ որոշ ծառայութիւններ մատուցել ծանօթ գերմանացի հայագէտ Ակոլութոսին։ (Հմմտ. Կ. Կոստանեանցի՝ Հայագիտ. արեւմտ. Եւրոպ., էջ ծբ։) Շուեօդերի յիշած Առաքել քահանան, որ եւ Յակոբ, եկած է եղել Բեռլին եւ բազմաթիւ (հայ ձեռագիր) գրքեր բերած լինելով՝ դժուարացել է իր հետ կրել դրանց եւ՝ ինչպէս ինքն է ասում, չքաւորութեան պատճառով վաճառել է դրանցից մէկը գերմանացի մի քահանայի։

[2] Այս նշանը դրուած է ձայնաւորների վրայ՝ նրանց աւելի նուրբ հնչելու համար։ Տեղ-տեղ պակասում է այդ նշանը, որ՝ բացի մի-երկու բացառութիւնից, չըկայ տպագրում՝ երեւի թէ տպարանական դժուարութիւնների պատճառով։

[3] Աստղանիշով (*) նշանակուած տողերը միայն տպագրուած են եւ այն՝ ոչ առանց ընթերցուածքների մի քանի տարբերութիւնների։ Տես “Գանձ„, էջ 356–7։ Յաւելուածում (Addenda, էջ 409) Շուեօդեր բացատրութիւն է տալիս մէջ բերած աղաւաղած կամ օտար խօսքերին, որոնք գործ են ածելիս եղել այն ժամանակ Ջուղայեցիք. այսպէս. (Ա) “ալ, փառ, լուն, տուն„ փոխ. այլ, փայտ, լին, տին, “իզմ՛ր„ — ազգը, “նումրա„ — թիւ, “ֆի„ արաբ. — մէջը, “բակակա„ հայ. — “բաց թող կայ„, “քումթար„ (տպ. “քամթար„) պրսկ. — աւելի քիչ, “բանդա„ պրսկ. — ծառայ, “արանգ„ — չուկայ, “ուշուր„ արաբ. — տասանորդ, “ռիֆօստ„ իտալ. — շուտափոյթ պատասխան, “փըրքազ„ ռուս. — приказъ, “գըրդլու„ իտալ. — թիթեղ, “չումա„ պրսկ. — ինչո՞ւ։

*Որ նասիլըն գուլն գոլմանա։
*Լիզվի քա՛նդուղ Ղափանցին ա'',
Օր միր լիզուին հօմն տանիլ ա'',
Արի հոս, հոն Հռումըցին ա'',
Օր բեն ու պեն նայր հառնիլա'':
Թիֆլիզեցուն լիզուն հօստ ա'',
Միր փէ գիրին մին դուշման ա''.
*Մա Գիլէցուց լիզո''ւն պօրղ ա'',
*Աման լիզո''ւ պօրղ խուսիլ ա''
*Քօ''րդի, փարսի, թա'' փա''նգի ա''.
Հօց, ցօվ ու մօհ աշխարհի ա'',
Խօչ, ծու ու խօզ լաղաբի ա'',
Այտօ, տատի գօղթանի ա'',
Մա, մաս զըմզօ Գիլա''ցի ա'',
Դաստակ մեղրի միզ կըպօծ ա'',
Մա գուծըք, լէզո՛ւն շօտ հառի ա'',
Աստուր հա''տի միջնից դո''ւստ ա''։

Ա.

Մոյն Ջուղեցու՝ կա''րդի ասա''
*Աչ, փատ, լուն, տուն բըլըըլմանա,
Իւ''րա''նց լիզո''ւն շօտ հառնած ա''
*Իզար նումրա ֆի բակակա,
*Սահար գօլվաթ քումթար բանդա
*Արանգ ուշուր բանդախանա.
*Ոխփօստ փըըքաղ գըրդլու չումա։

Բ.

Մոյն Կըպնեցու՝ կա''րդի ասա''
Պա''րի, կա''զա''ն թըլօլիլ ա'',
Պա''տի, զա''տկի Քիրիստո''նեա'' ա''
Գըըքի լիզո''ւն շըլօլիլ ա''։

Գ.

Մոյն Թօխաթցու՝ կա''րդի ասա''
Ջառ, ճան ու գաղ ճըմկըտօլա,
Հռումի լիզվին խընիմի ա'',
Կերոն, թերմոն սրոնց լիզո''ւն ա''։

Դ.

Մոյն Թիֆլիզցու՝ կա''րդի ասա''
Գիլ հալ լիզո''ւն ծընանչվիլ ա'',
Օր քանց պողվատ ալղալին ա'',
Դէդա, մամա սրօնց լաղաբն ա'',
Ղարիբ լիզո''ւ սօմխէթունն ա''։

Ե.

Մոյն Գիլէցու կա''րդի ասա''
Հանց նիդիս թէ թարգմանիչ ա''.
Պօրղ, մօրդ ու ժօմ խորհըրդի ա'',
Սօր, քօր ու մօղ ալ կըպօծ ա''։

Զ.

Նրեւանցին կատէպան ա'',
Կոսէ, կոնէ, դո''ւ խուսիլ մա'',
Հուղն ու գինի շօտ օրհնած ա'',
Անչարիմ օր մօրդն հօտած ա''։

Է.

Միր գօղթանու մօրդն ազիզ ա'',
Միր թարգմանչաց գեօված տեղն ա'',
Վարդապետաց ա''զիզ էլն ա'',
Միր մայտքն պօրղ, միր սայրտն խայ ա''[1]։

[1] Յիշեալ ոտանաւորը գրուած է ծալած կէս թերթի երեք երեսի վրայ. չորրորդ երեսում կայ մի բանաստեղծութիւն գրոց լեզուով եւ "Հայկարան„ վերնագրով՝ ծանօթ "Գանգիւն բախիւն հասեալ գեղասանամ քեզ ճոխացեալ...„ — ուր 12 տողի սկզբնատառերը կազմում են հեղինակի անունը՝ "Գրիգորի հեղկս„, որ ամենայն հաւանականութեամբ Գրիգոր Մագիստրոսն է։

La Passion arménienne de S. Serge le Stratélate.

Par Paul Peeters, Bollandiste.

C'est à Nersès Snorhali que nous devons de connaître la passion légendaire de S. Serge et de son fils Martyrius. En 1158, l'évêque Georges l'Oriental, supérieur du couvent de Hag̃bat l'avait prié de lui apprendre ce que l'on savait touchant la personne et les actes de S. Serge. Dans sa réponse, l'illustre auteur commence par avouer sans détour que cette question l'avait pris au dépourvu, les anciens auteurs n'ayant rien laissé sur ce point d'histoire, dont, ajoutait-il, personne ne s'est occupé jusqu'à nous: *որ ի նախնեացն Հայոց անտես եղեալ մինչեւ ցմեզ. ի քէն միայնոյ շարժեցաւ զմերս պարթուցանել թմբրութիւն ի գիւտ այնր խնդրոյ*[1]:

Après avoir inutilement interrogé la littérature nationale, Nersès eut l'idée de s'adresser aux moines syriens du couvent de Mār-Barṣaumā, près de Mélitène. Les renseignements qu'il en reçut le jetèrent dans un nouvel embarras. Il y avait, lui disait-on, quatre saints du nom de Serge: celui qui fut martyrisé avec son compagnon S. Bacchus à Roṣapha; un autre dont le culte et la mémoire se rattachaient à la ville d'Amid; un troisième revendiqué par la ville de Dara, »où se trouve la fournaise des Trois Enfants«; enfin Serge le général, mis à mort chez les Perses avec son fils. De ces quatre saints quel était celui dont il fallait rechercher l'histoire? Nersès ne jugea pas nécessaire de soumettre ce doute à Georges d'Hag̃bat. Bien que l'on ne connût en Arménie d'autre S. Serge que le compagnon de S. Bacchus, il conjectura que le personnage intéressant devait être le général, dont le fils avait partagé la confession. Il écrivit donc une seconde fois aux érudits de Saint-Barṣaumā pour le prier de lui traduire les actes de ces martyrs. Un moine nommé Michel les tourna vaille que vaille du syriaque en arménien; Nersès retoucha la version et l'expédia à son correspondant après l'avoir expurgée des fautes de langue et sans doute aussi, quoiqu'il s'en défende, après l'avoir discrètement adaptée à sa nouvelle destination.

Avant d'analyser le contenu de cette pièce voyons quels peuvent être les trois autres S. Serge que l'on vénérait au monastère de Barṣaumā.

Nul doute possible au sujet du premier. Le martyr de Roṣapha compte parmi les saints les plus vénérés de l'église d'Orient. Il est le S. Serge par excellence, celui qui

[1] *Սոփերք Հայկականք*, t. XVI (Venise, 1854), p. 6; cf. Bibliotheca hagiographica orientalis (Bruxelles, 1910), No. 1056. D'après J-B. Aucher, Nersès aurait également traité la question de S. Serge dans une lettre à l'empereur Manuel Comnène (*Վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց*, t. II, Venise, 1811, p. 48—49).

se trouve naturellement désigné en l'absence de toute autre spécification[1]. On pourrait même se demander si ce n'est pas lui que concernent certaines mentions isolées qui ont été recueillies dans les synaxaires grecs, à des dates différentes de sa fête, par exemple au 1er janvier[2] et au 24 mai[3]. Toutefois on lui connaissait, notamment dans l'église byzantine, des homonymes qui durent jouir d'une célébrité relative. Ainsi nous savons qu'au VIIIe siècle un des grands sanctuaires de Damas était placé sous l'invocation d'un *ἁγίου Σεργίου, τοῦ ἐπίκλην Μαξιλλάτου*[4]. Mais ce n'est vraisemblablement pas dans l'hagiographie melkite qu'il convient de chercher un personnage qu'on puisse identifier avec S. Serge le général.

Celui d'Amid est inconnu dans l'église grecque. Il appartient sans doute en propre au paradis monophysite, ce qui ne pouvait que le recommander à la dévotion des moines de Mār-Barṣaumā. Il est à regretter que le personnage ne soit pas plus clairement désigné; car les calendriers jacobites ne font aucune mention d'un S. Sergius d'Amid. Toutefois le livre de Jean d'Asie »De beatis orientalibus« contient, au chapitre V, la biographie détaillée d'un reclus nommé Sergius, qui vécut de longues années avec son maître Syméon, aux environs d'Amid[5]. Chassé de son ermitage, vers l'an 520, par les édits de Justin, il fut incarcéré au monastère arménien d'Athriz, ܐܬܪܝܙ, où on l'enferma dans un troisième étage, plus étroitement que dans une basse-fosse[6]. Au bout de trois jours, il avait déjà réussi à s'évader. Il s'en fut rejoindre son maître et reçut de lui l'autorisation de fonder un monastère dans un bourg nommé Qaluphiatha, ܩܠܘܦܝܬܐ. Cette localité, dont la position n'est pas exactement connue, paraît avoir été située dans les environs d'Amid, au nord de la ville[7]. Sergius y vivait encore à l'époque où Jean d'Asie écrivait son livre. Nous ignorons où et quand il mourut et si sa mémoire continua d'être honorée dans le pays qu'il avait étonné de son ascétisme farouche. Mais il n'y a rien de téméraire à supposer que les érudits de Mār-Barṣaumā auront eux-mêmes rangé l'archimandrite de Qaluphiatha parmi les saints d'Amid, sur la foi de l'édifiante biographie qu'ils avaient lue chez Jean d'Asie.

Nous sommes encore plus mal renseignés sur S. Sergius de Dara. On sait par la Vie de Ste Golinducht, que vers la fin du VIe siècle, il existait une chapelle *τοῦ ἁγίου μάρτυρος Σεργίου μέσον τοῦ Νιτζίβιου καὶ τοῦ Δαρᾶς*[8]. Mais qui était ce S. Sergius? On serait assurément fort tenté de le prendre pour un martyr local, si l'existence de S. Sergius de Dara était prouvée par ailleurs. Mais, dans l'incertitude complète qui plane sur ce personnage, toute conjecture serait prématurée.

Grâce à Nersès Šnorhali, la légende de Sergius et Martyrius n'est pas enveloppée d'une aussi profonde obscurité[9]. Sergius était un brillant officier des armées romaines de

[1] Voir Acta Sanctorum Octobris, t. III, p. 833—83. Analecta Bollandiana, t. XIV (1895), p. 373—95; cf. Bibliotheca hagiographica latina, No. 7599—7607; Bibliotheca hagiographica graeca 2, 1624—1629; Bibliotheca hagiographica orientalis, 1052—1055. Voir aussi Jireček, Sitzungsberichte der phil.-histor. Classe der k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, t. CXXXVI (1897), p. 49—54.

[2] Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae ed. H. Delehaye, p. 365.

[3] Ibid., p. 706.

[4] In Vita S. Stephani Sabaïtae, Acta SS Iulii, t. III, p. 555.

[5] ܟܬܒܐ. ܬܫܥܝܬܐ، ܕܥܠ، ܕܘܒܪܐ، ܕܡܕܢܚܝ̈ܐ ܛܘܒ̈ܢܐ, ed. J. P. N. Land, Anecdota syriaca, t. II (Lugduni Batavorum, 1868), p 45—61. M. Nöldeke a consacré à cet étrange fanatique un paragraphe de ses Syrische Heilige (Orientalische Skizzen, Berlin, 1892, p. 240—43).

[6] P. 57.

[7] T. cit., p. 60.

[8] A. Papadopoulo-Kerameus, *Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*. t. IV (Saint-Pétersbourg, 1897) p. 171.

[9] Voir **Սոփերք Հայկականք**, t. c., p. 11- 53; *Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց*, t. II (Venise, 1874), p 280—99.

Cappadoce, au temps de Constance. Désigné par son mérite à l'attention de l'empereur il fut mandé à la cour et nommé généralissime des légions de sa province. Dans ce haut commandement, il déploya contre les païens un prosélytisme agressif. Il les poursuivit, les tracassa et entreprit de convertir par la force tout le pays. Sur ces entrefaites l'empire passa aux mains de Julien l'Apostat. Serge ne tarda pas à comprendre que son rôle était fini. Le Christ lui apparut et lui répéta les paroles autrefois entendues par Abraham en Chaldée: »Quitte ton pays et ta race... et pars pour la contrée que je te montrerai«[1]. Le bruit courait alors que Julien préparait une campagne en Perse, dans le but de renouveler les exploits d'Alexandre le Grand. Serge vend ses biens, en distribue le prix aux pauvres, et, accompagné de son fils Martyrius[2], il se rend en Arménie où le roi Tiran, fils de Tiridate, le reçoit avec les plus grands honneurs.

Cependant Julien avait gagné Antioche à la tête de ses troupes. Là, il se livrait à toute sorte de violences contre les chrétiens, qui étaient réduits à se cacher dans les cavernes. Le bruit de ses horreurs parvint jusqu' en Arménie. Le roi Tiran craignant d'être compromis par la présence de ses illustres hôtes, leur conseilla de passer en Perse. Ils y trouvèrent à la cour de Sapor un accueil très bienveillant. Sergius profita de son crédit auprès du roi pour donner carrière à son zèle auprès des chrétiens du pays. Il introduisit notamment parmi eux la coutume d'offrir à Dieu en sacrifice des animaux dont la chair était ensuite distribuée aux pauvres: *„Այլ եւ զանբանից կենդանեաց զենմունս բաշխելով ի պէտս աղքատաց եւ կարօտելոց, ըստ սովորութեան ի նախնեաց անտի. զայն եւ ուսուցանէր ամենեցուն աննուազ կատարել զզենմունս անասնոց ի նուէրս Աստուծոյ, յաղագս կերակրելոյ ողորմութեամբ զքաղցեալս եւ զկարօտեալս"*[3]։

Les Romains approchaient de la frontière perse. Sapor envoya son armée à leur rencontre sous la conduite de Sergius. Le général chrétien ne manqua pas de saisir cette nouvelle occasion de propager sa foi. Il catéchise ses soldats et les décide à recevoir le baptême. Des envieux le dénoncent au roi des rois. Sapor, vivement ému, adresse à Sergius des félicitations destinées à le rassurer, mais en même temps il lui fait porter par Martyrius l'ordre de se rendre à la Porte royale. En chemin, le jeune messager tombe au pouvoir des ennemis. Sa présence attire sur leur camp des signes peu équivoques de la colère divine; si bien qu'au bout de trois jours, ils le font eux-même conduire auprès de son père, auquel il remet son message.

Sergius, devinant l'arrière-pensée de Sapor, harangue une dernière fois ses compagnons, leur dit adieu et part avec son fils pour se mettre à la disposition du roi. Celui-ci ne tarde pas à comprendre l'inanité de ses préventions. Mais, à quelque temps de là, arrive la fête des faux dieux. Sergius est invité à se présenter devant le roi pour offrir un sacrifice au feu. Après avoir subi une exhortation, dont le thème, le ton et la marche sont également faciles à deviner, il perd patience et crache à la figure de Sapor. Outrés d'indignation et de fureur, les mages se précipitent sur lui et le bousculent violemment. Son fils Martyrius est massacré dans le tumulte; lui-même se voit sur le point d'être mis à mort; mais, sur un ordre du roi, l'agitation se calme et Sergius est emmené en prison. Au milieu de la nuit, le démon lui apparaît et l'engage à renier la religion chrétienne. Le martyr le repousse avec indignation. Il est récompensé de sa constance par une apparition du Christ qui l'encourage et lui promet la palme du

[1] Gen. XII, 1.

[2] Ce nom doit répondre, dans l'onomastique syriaque, à: ܣܗܕܐ, *Sahdā*: „martyr", à moins qu'il n'ait été imaginé par Šnorhali, comme le croyait Aucher (t. c., p. 51—52). L'autre conjecture d'Aucher: *Մարտիրոս = Մար տիւառն = Մար տիւրոնն* = ܡܪܝ ܛܝܪܘܢ, „sanctus Tiro", mérite à peine une mention (Voir ci-après, p. 191.)

[3] *Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց*, t. II, p. 285.

martyre. Soumis le lendemain à une nouvelle épreuve, il persiste dans son attitude intrépide malgré les instances et les menaces de Sapor. La sentence de mort est enfin portée contre lui. Il est emmené à un endroit appelé Salkʿ, Սալք, pour y avoir la tête tranchée. Des miracles éclatants se produisent au lieu de l'exécution. Les soldats de l'armée perse se convertissent en grand nombre. Sapor en fait massacrer quatre cents, et pour mettre fin aux prodiges qui provoquaient cette désertion en masse de la religion nationale, il ordonne que les restes des martyrs seront livrés aux flammes. Cet ordre demeura sans effet. L'armée romaine s'apprêtait a envahir le pays. L'imminence du danger créa une diversion dont les chrétiens profitèrent pour s'emparer des saintes reliques et leur donner une sépulture honorable.

Telle est la légende dont Nersès Šnorhali enrichit l'hagiographie arménienne, ou plutôt dont il crut l'enrichir, car il ne semble pas impossible qu'elle y eût déjà pénétré, sans attirer l'attention. Dans un recueil des œuvres de Jean Mandakouni, J.-B. Aucher trouva une autre Passion de S. Serge traduite aussi du syriaque et, semble-t-il, antérieure à la version de Nersès[1]. Les détails qu'il donne sur cette pièce et sur le manuscrit d'où elle provient[2] n'ont pas toute la précision souhaitable, et il est assez difficile d'assigner une date approximative à cette première traduction. Si l'on en juge par les analyses et les citations d'Aucher, elle doit s'écarter notablement de la version revue et arrangée par Šnorhali. Au lieu du long préambule sur les antécédents militaires et administratifs de S. Serge, quelques lignes absolument vagues et insignifiantes. On y apprend que Serge était un général fameux parmi les juges et les princes, ընդ ամենայն դատաւորաց եւ իշխանաց[3]. Ceux-ci, ayant appris, comme par hasard, qu'il était chrétien, le prirent en aversion et résolurent de lui ôter la vie. Sur ces entrefaites, ils reçurent la nouvelle que le roi des Arabes, avec ses troupes et ses alliés, s'apprête à envahir leur territoire, եթէ թագաւոր Տաճկաց եւ այլ բազում զօրք եկեալ հասեալ են ի սահմանս նոցա[4]. Serge, devenu tout à coup l'homme nécessaire, est chargé de repousser l'invasion.

A cette entrée en matière, qui laisse le champ libre à beaucoup de suppositions, se raccorde immédiatement le récit des incidents, qui se terminèrent par le martyre du »Stratélate«. Comme Aucher n'en a tiré aucune circonstance précise de temps, de lieu ou de personne, il faut croire que, dans le texte, ces menus détails sont abandonnés à l'imagination du lecteur. S. Serge est décapité dans une ville anonyme comme le tyran qui y régnait et comme le pays où elle était située. Son fils non plus n'est nulle part désigné par son nom[5]. L'histoire de sa captivité chez les ennemis est racontée un peu autrement que dans la version de Nersès, et l'on ne voit pas qu'il ait partagé le martyre de son père. Le corps de S. Serge fut jeté »hors de la ville« et les chrétiens reçurent défense de s'en approcher durant trois jours et trois nuits. Épargné par les oiseaux de proie et les bêtes fauves, il est enlevé par les fidèles, qui le transportent »dans l'empire romain« et le déposent dans un sarcophage. La mort du saint eut lieu le 29 mareri, 1er juin, et non le 31 janvier comme le porte la version analysée plus haut.

On ne sait que penser de cette indigente narration. Supposons qu'elle soit autre chose qu'un abrégé infidèle de la Passion syriaque, traduite pour Nersès Šnorhali, par Michel de Mār-Barṣaumā. A qui faut-il, en ce cas, attribuer les variantes qui distinguent la version de Nersès, et les développements circonstanciés dont elle est allongée? A un original syriaque, plus complet que le précédent, ou bien au rédacteur de la version

[1] Վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, t. II (Venise, 1811), p. 49 et suiv.
[2] Cf. Լուծմն լիակատար վարուց եւ վկայաբանութեանց սրբոց (Venise, 1814), p. ՃԲ.
[3] T. c., 52—53.
[4] Ibid., cf. p. 54.
[5] Voir ci-dessus, p. 188, note 2.

arménienne? A l'un et à l'autre, probablement. Aucher ne fait aucune difficulté de reconnaître que Šnorhali doit avoir étoffé son récit, en le complétant par d'autres sources d'information [1]. C'est probablement lui qui s'est avisé d'envoyer S. Serge en Arménie, à la cour du roi Tiran. Et si le texte primitif avait parlé de Julien l'Apostat et de Sapor, il serait difficile d'expliquer par quel caprice un interpolateur aurait effacé ou brouillé toute la chronologie de cette histoire, pour mettre en scène un roi des Arabes et un tyran anonymes. On pourrait aussi essayer de noter quelques traits dont la couleur est assez peu syrienne; mais ce serait là, croyons-nous, une opération hasardeuse. Où l'intrusion du rédacteur arménien paraît se trahir le plus clairement, c'est quand on voit le stratélate cappadocien introduire parmi les chrétiens de Perse la coutume de sacrifier des animaux [2]. Mais Aucher nous assure que cette allusion suspecte aux agapes arméniennes se retrouve par trois fois dans la version qu'il regarde comme antérieure à Nersès [3]. Nous en conclurons que l'histoire de cette version doit être examinée de plus près, et qu'avant d'avoir étudié à fond ce texte et son origine, il est imprudent de l'appeler en témoignage des altérations que Šnorhali aura fait subir à la Passion syriaque [4].

Si librement qu'il l'ait retouchée, il ne peut l'avoir rendue beaucoup moins digne de foi. C'est par son fonds primitif et dans sa donnée essentielle, que la légende de Serge le Stratélate appelle la plus énergique réprobation. En fermant les yeux sur toutes les invraisemblances de détail, il demeure impossible de ne pas voir que cette histoire est brodée sur un thème de pure imagination et qu'elle ne se laisse ramener à rien de connu. On a essayé [5] d'en identifier le héros avec un martyr de Césarée qui se trouve mentionné, à la date du 24 février, dans le martyrologe hiéronymien [6], d'où il a passé dans Florus, dans le petit martyrologe romain, dans Adon [7] et autres compilations postérieures. Mais c'est là une hypothèse gratuite et vaine comme les affirmations dont elle est appuyée. Du reste elle ne suffit pas à sauver l'autorité de la légende. A supposer que Serge le Stratélate ait pris la place d'un personnage historique, ses actes n'en restent pas moins un produit artificiel de la plus grossière fabrication.

Quant à rechercher l'origine de cette fausse pièce, retrouvée en 1158, dans la bibliothèque d'un couvent jacobite, il n'y faudrait peut-être pas songer, si nous ne connaissions, par un témoignage positif, une autre imposture dont le culte de S. Serge fut le prétexte chez les Syriens. Elle nous a été révélée par la Vie d'Aḥudemmeh métropolitain de Tagriṭ, durant la seconde moitié du VIe siècle. Voici ce texte intéressant à plus d'un égard:

ܘܐܬܐ ܒܥܠܬܐ ܚܕ ܙܒܢ ܘܡܫܪܐ ܕܫܝ̈ܢܬܐ ܒܡܕܝܢܬܗ ܕܟܠܗ ܒܙܒܢܐ ܡܘܥܕܬܐ ܚܐܪܐ ܕܡܬܩܪܝܐ ܒܥ̈ܘܕܢܐ ܘܥܒܕ ܒܗ ܡܫܟܢܐ
ܘܫ̈ܩܝܐ ܡܝ̈ܬܐ ܘܣܝܡܐ ܠܗ ܠܫܡܗܐ ܕܠܐ ܫܡܐ ܕܡܪܝܐ ܡܪܝ ܣܪܓܝܣ ܣܗܕܐ ܠܪܝܫܐ ܡܟܝܠ ܕܝܗܒ ܙܡܝܢ ܗܘܐ ܠܗ ܠܫܡܗ ܕܡܪܝ
ܣܪܓܝܣ ܘܠܘ ܒܫܡܐ ܕܐܢܫܐ ܘܡܫܬܡܥܝܢ ܗܘܘ ܒܗ ܫܬܐ ܡܢ ܫܡܘܢ ܕܒܥܠܐ ܘܐܬܩܪܝ ܗܘ ܡܪܝܐ ܕܝܢ ܘܠܐ ܫܡܐ ܕܫܡܗ.
ܕܠܐ ܫܡܗ ܕܡܪܝ ܣܪܓܝܣ ܗܘ ܠܫܡܥܘܢ ܐܠܐ ܡܢ ܗܘ ܫܡܐ ܡܪܝ ܣܪܓܝܣ ܕܫܡܐ ܙܕܩܐ ܕܫܡܗ ܫܒܩ ܕܥܒܪ ܡܟܝܠ ܕܗܘ.
ܕܢܣܒ ܗܘܐ ܡܢܗܘܢ ܘܫܒܐ ܕܡܝܐ ܡܢܗ ܐܒܐ ܕܫܡܗ ܘܐܦ ܕܢܬܠܘܢ ܡܢ ܫܡܐ ܠܘܬ ܗܘ [8]

[1] T. c., p. 50.

[2] Voir ci-dessus, p. 188. Cf. Fr. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, p. 588—93.

[3] T. c., p. 53.

[4] Les suppositions par lequelles Aucher essaie d'expliquer les rapports des deux passions entre elles, manquent de toute consistance et nous jugeons inutile de les discuter. (Voir t. c., p. 49—50).

[5] Čamčian, Պատմութիւն Հայոց, t. I, p. 691; Aucher, t. cit., p. 60 - 65.

[6] Ed. De Rossi et Duchesne, Acta SS. novembris t. II, 1, p. [25].

[7] H. Quentin, Les martyrologes historiques du moyen âge (Paris, 1908), pp. 328, 419, 481.

[8] Histoire de saint Mar-Ahoudemmeh, ed. F. Nau, Patrologia orientalis, t. III, p. 29.

Et alio digressus exstruxit aedes amplas et pulchras e lapidibus quadratis in mediis Arabum finibus, eo loco qui dicitur Aïnqenaie (Fons arundinosus), ibique altare erexit sanctosque martyres (condidit). Quas aedes nomine sancti Sergii martyris incliti appellavit. Vehementer enim diligebant istae gentes arabicae nomen sancti Sergii, ad quem confugere omnium hominum maxime solebant. Has igitur aedes sanctus eo consilio exstruxit ut illos ab aedibus sancti Sergii averteret, quae Rosaphae sitae sunt ad ripam Euphratis, ut quae ab iis longissime distarent. Easdem, quantum potuit, illarum similes fecit, ut earum aspectu illuc abire isti prohiberentur.

L'intention est claire et le calcul avoué. Aḥudemmeh veut faire oublier à ses chrétiens arabes le chemin de Roṣapha. Dans ce but, il élève, au cœur du Beth ʿArbaie un sanctuaire, vers lequel il cherche à détourner le courant des pèlerinages. Il le consacre à S. Serge, parce qu'il compte sur le prestige de ce nom parmi les tribus nomades de l'Iraq. On remarquera la réticence qui semble dissimulée dans cette formule. S'il ne s'agit que du nom, un S. Serge quelconque pouvait au besoin remplacer son illustre homonyme. Et en effet le biographe ne dit pas que le S. Serge de ʿAïnqenaie fut celui de Roṣapha. C'est plutôt le contraire qui serait prouvé, si comme il est naturel de le croire, les corps saints déposés par Aḥudemmeh dans le martyrium de son église étaient ceux des patrons à qui cette église était dédiée. Observons aussi qu'il n'est fait aucune mention de S. Bacchus.

Il n'est donc pas bien téméraire de se demander si peut-être le métropolitain de Tagriṭ n'aurait pas découvert dans son imagination le personnage qu'il lui fallait. D'autre part la légende de Serge le Stratélate réunit tous les caractères probables de celle qu'il aurait pu inventer pour faire concurrence à celle de Roṣapha. Dans la Passion elle-même, surtout avant les retouches de Nersès Šnorhali, on ne remarque certainement rien qui démente cette supposition. Bien au contraire la supercherie littéraire, à laquelle cette fabuleuse histoire doit évidemment son origine, ne saurait recevoir une explication plus naturelle.

Jusqu'à présent on n'a point entendu parler d'une église du Beth ʿArbaie qui serait une copie ou une réduction de la monumentale basilique de Sergiopolis [1]. Mais tout porte à croire que le biographe d'Aḥudemmeh a voulu désigner le sanctuaire de Mār-Sergis sur le mont Ṣahiā, ܨܗܝܐ, près de Balad [2], qui paraît avoir été jadis la plus célèbre église de ce vocable dans la région de Mossoul. Or ce nom de Ṣahiā se laisse ramener par une transformation assez plausible à celui de la localité où Serge le Stratélate aurait subi le martyre: ܨܗܝܐ, ܨܗ̈ܝܐ, սահք, սալք. Nous n'irons pas jusqu'à prétendre que cette série graphique est tout ce qu'il y a de plus simple et de plus naturel. Mais au moins les altérations qu'elle conduit à supposer ne dépassent aucunement celles que l'on peut prêter à un traducteur et à des copistes à qui ces noms ne disaient rien [3].

Georges d'Hağbat ne garda point pour son instruction personnelle les renseignements qu'il reçut de son illustre correspondant. La légende de Serge le Stratélate devint populaire en Arménie. Elle y provoqua l'éclosion d'un culte dont les monuments subsistent encore et qui est demeuré vivace dans la piété ou la superstition du vulgaire [4]. Serge le Stratélate est fêté par les Arméniens le 24 arats ou 31 janvier.

[1] Sur cette dernière voir [M. van Berchem et] J. Strzygowski, Amida (Heidelberg, 1910), p. 220–23.

[2] Cf. Fr. Nau, t. c., pp. 29, 64. L'emplacement de ce sanctuaire n'est pas exactement connu. Cf. H. Pognon, Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul (Paris, 1907), p. 35.

[3] Nous avons autrefois émis l'idée que Սալք pourrait être le *χωρίον Σολάχων* près de Dara (Anal. Boll., t. XXVII, p, 171; cf. Theophylactus Simocatta, ed. De Boor, Lipsiae 1887, p. 75—77). Mais l'indication fournie par la Vie de Ste Golinducht doit être laissée hors de cause, s'il s'agit du sanctuaire fondé par Aḥudemmeh (cf. ci-dessus, p 190).

[4] Voir G Chalathiantz, Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, t. XIX (1909), p. 361—363.

A cette date, le récit de Nersès Snorhali est résumé avec une brièveté relative dans le Յայսմաւուրք de »Ter Israël«[1], et plus au long dans celui de Grégoire Dserents. Les deux recensions qui, pour le reste, semblent dériver l'une et l'autre immédiatement du texte de Nersès, s'en écartent vers la fin et le complètent par la notice suivante, dont la source nous est inconnue.

Serge et ses compagnons furent mis à mort, non point à Սալք, mais dans la localité appelée Mazandaran près de la ville de Dag̑man: ի Մազանդարան, ի վայելուչ վայրի, մօտ ի քաղաքն որ կոչի Դաղման[2]. Leurs reliques furent ensevelies dans la ville de Համիան. Assez longtemps après, le saint docteur Mesrop les transféra à Carbi, où un celèbre monastère ne tarda pas à s'élever autour de leur tombeau miraculeux. Mesrop détacha un doigt de S. Serge et l'envoya en Géorgie. La relique fut enchâssée dans une croix de bois que l'on dressa au sommet d'une colline appelée Gag qui domine la plaine de même nom.

Pour ne pas nous buter à l'impossible nous n'essaierons pas de rechercher les traditions locales qui ont servi de fondement à cette histoire ou que cette histoire a fait naître. Les quelques lignes consacrées par Alishan au couvent de Saint-Serge de Carbi ou plutôt d'Ouši, dans le canton d'Aragadsu-otn[3], n'ajoutent rien à ce que nous en apprend le synaxaire. La croix de Saint-Serge à Gag est mentionnée par l'historien Vardan[4]; mais Vardan la connaissait-il autrement que par la notice des Յայսմաւուրք? Դաղման, Մազանդարան et Հայման sont pour nous des noms vides de sens et les moyens qui nous permettraient peut-être de les éclaircir ne se trouvent pas à notre portée.

Au reste cette histoire des reliques de S. Serge n'a d'autre intérêt que de prouver le succès rencontré par la légende du nouveau saint. Cette translation accomplie par S. Mesrop ne supporte pas un instant d'examen, surtout quand on se rappelle le silence que les anciens auteurs auraient gardé sur tous les S. Serge en général, sur celui-ci en particulier[5]. Mais le fait qui demeure c'est que le prétendu stratélate de Cappadoce eut en Arménie des fidèles qui lui dressèrent des autels et lui improvisèrent des reliques. Nersès Šnorhali ne peut être rendu responsable des excès de ce culte malencontreux[6], mais le grand écrivain se faisait une étrange illusion quand il se flattait d'avoir appris à ses compatriotes une histoire qu'ils pourraient opposer triomphalement aux chicanes des Grecs et des Géorgiens[7].

[1] Ou de Grégoire d'Anazarbe. Voir V. N. Beneševič, Армянскій прологъ о свв. Борисѣ и Глѣбѣ, dans les Извѣстыя отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, t. XIV (1909), p. 204; cf. Analecta Bollandiana, t. XXX (1911), pp. 12 et suiv., 375—76.

[2] Յայսմաւուրք ըստ կարգի յայսմաւուրաց Տէր Իսրայէլի (CP. 1834), t. I, p. 58–59; cf. Greg. Dserents: Գիրք որ կոչի այսմաւուրք (2e ed. CP. 730), p. 346–48.

[3] Այրարատ, p. 180—181.

[4] Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի (ed. de Venise, 1862), p. 145. Գագ est rangée par Indžidžian parmi les localités inconnues (Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, p. 513—514). D'après les textes qu'il cite, il faut chercher Գագ en Géorgie; c'est d'ailleurs ce que le synaxaire affirme clairement. On trouve en effet une plaine de Cac, dans le pays de Dšar en Imereth; mais la notice que lui consacre la géographie de Vakhušt ne fait aucune allusion à un sanctuaire de S. Serge (cf. საქართველოს გეოგრაფია, ed. M. G. Džanašvili, Tiflis, 1904, p. 147—48).

[5] Ci-dessus p. 186.

[6] Alishan paraît croire que ce serait notamment pour tirer au clair les traditions de Carbi, Gag et autres lieux que Georges d'Hag̑bat se serait adressé à Nersès Šnorhali (Շնորհալի եւ պարագայ իւր. Venise, 1873), p. 272. Il est au contraire évident que ces traditions se sont greffées artificiellement sur la légende popularisée par Šnorhali.

[7] Սոփերք հայկականք, t. c., p. 9.

The age of the old Armenian Version of Irenaeus.

By Fred. C. Conybeare.

What is the age of the Armenian Version of Irenaeus?

The learned editors, Dr. Karapet Ter-Mĕkĕrttschian and Erwand Ter-Minassiantz, write as follows on page IV of their Introduction to the Armenian text of Irenaeus gegen die Häretiker, Leipzig, 1910:

„Um welche Zeit sind diese Irenäus-Schriften ins Armenische übersetzt worden? Sicher ist diese Frage nicht zu entscheiden, aber alle Anzeichen, welche vorhanden sind, sprechen dafür, dass sie etwa zwischen 650—750 übersetzt worden sind. So finden wir den „Erweis" sowohl, als auch das vierte Buch des Werkes „Adversus haer." in einer Abhandlung des bekannten Schriftstellers des 8. Jahrh., Stephanus Philosophus Siunensis, zitiert. (Ararat 1902, März—April-Heft.) Vielleicht ist dieser Stephanus Siunensis der Uebersetzer der Irenaeus-Schriften."

And below:

„Die Zitate, die aus diesen Schriften entnommen sind, dienen dazu, die Unverweslichkeit des Leibes Christi zu beweisen. Diese Frage aber wurde in Armenien eben um die oben angegebene Zeit am lebhaftesten behandelt."

Now it is improbable that any Armenian of the seventh or eighth century would have taken the pains to translate so large a mass of the works of Irenaeus, in order to obtain a few passages favorable to monophysite opinion. He would probably have been content to excerpt two or three passages which served his purpose. On the other hand I was struck when I first read the Armenian Version of the lost treatise of Irenäus Ad Marcianum, by the great resemblance of its style and language to the Armenian Philo. The publication of the Armenian text of Adversus Haereses has enabled me to test my hypothesis, and in the following pages I think I have demonstrated that the Versions of Philo and of Irenaeus were made by one and the same translator. Now the Version of Philo, as is proved by the citations made from it by the Historian Elisaeus, and the Version of Apthonius, — not to mention Moses of Khoren, — belongs to the first half of the fifth century. If the Version of Irenaeus is by the same hand, then it also is a monument of the golden age of Armenian literature.

The Version of Philo is homogeneous throughout, and the whole of it is certainly by one and the same hand. The Father who made it every where tries to render explicit to his Armenian readers the full and free sense of his original by paraphrasing

and by often rendering a single greek epithet by two and even three Armenian epithets. The paraphrase is seldom such as would suggest itself to another writer; take, for example, use of խաղաղ աւրինաւք վարեցան to render ηὐνομήθησαν = "They were well governed" Two independent translators would not hit on an expedient like this.

In the following essay then, I have taken those passages of the Adversus Haereses which are preserved in Greek as well as in the old Latin Version, and I have shewn that a number of single Greek words are rendered in the Armenian by paraphrases closely similar or identical with those which the translator of Philo employs in order to render the same words. Some of my examples no doubt are more convincing than others, because more peculiar and characteristic and less likely to occur independently to another translator. It is certain however, that two translators, the one working before A. D. 450 and the other after A. D. 650 could not have chosen in case after case identical and complex expressions to render the same Greek verbs and nouns. It follows that the translator of Irenaeus did not live after 650, but was the same person who translated Philo.

After studying from this point of view all the Greek fragments of books IV and V of the Adversus Haereses, I have taken the Latin Version of the first twelve chapters of book IV. In these also we meet with the same identity of diction and expression. I might have carried my work further on the same lines, and have examined the whole of these two books; but I considered that the identities already furnished by so small a portion of the text amply sufficient to prove my point.

My method is to cite, first, the Greek or Latin word or idiom of Irenaeus together with the paraphrase or combination of synonyms by which the Armenian translator renders it. Then I array after it identical or similar paraphrases from those parts of Philo which exist both in Greek and in Armenian. After each citation of Philo I append a reference to the Greek text. As yet the entire Greek text of Philo has not yet appeared in the great critical edition of Drs. Wendland and Cohn, and I therefore herewith append a full list of the texts I have used:

1. Threefold numbers e. g. 4.59.13 refer to the volume, page, and line of Wendland and Cohn's incomplete edition.

2. Twofold numbers, with or without M prefixt, e. g. M 474.18 or 485.35, refer to page and line of the second volume of Thomas Mangey's great edition. These are all from the treatise on the Therapeutae, called in Armenian: Յաղագս վարուց կենաց տեսականի.

3. Numbers to which the letters RH are prefixt refer to the pages of Dr. Rendel Harris' Collected Fragments of Philo, Cambridge, 1886.

4. Numbers to which Pr. is prefixt refer to the Greek Fragment of the treatise De Providentia, as printed at the foot of the Armenian text by Aucher in his great Venice edition of the Armenian Philo.

IV.5. εἰκότως յիրաւի.
So Philo 4.10.3, 4.27.1, 4.4.15, 5.25.12, 5.28.23, 4.59.13 etc.

Ibidem. ἐγκατελείφθη = լքեալ թողաւ.
So լքեա́լ թողեա́լ = καταλιπόντες 1.107.14, 5.74.17, M 474.18, 1.100.3, 1.101.15.

Ibidem. εὔθετα = դէպ եւ ուղիղ.
Cp. դէպ ուղիղ ասաց = εὐθυβόλως εἶπε 1.92.4.
դէպ ուղիղ անունն = ὄνομα εὐθύβολον RH 67.

IV.10. καταλιπὼν = թողեալ լքին see above under IV.5.

Ibidem. ξενιτεύων պանդուխտ եղեալ եւ յաւտարութեան բնակեալ.
So τοῖς ἐν αἰγύπτῳ ξενιτεύσασιν = որ յեգիպտոս աւտարութեամբ բնակեցին.
IV.31.4. μετέχειν τῆς ζωῆς = ընդունել զկեանսն.
So ընդունի զձեւ = μετέχει χαρακτῆρος 4.24.1.
Ibidem. σύμφωνος = միաբան եւ բաղաձայն.
So բաղաձայնութիւն = συμφωνίαν 485.35.
միաբանութիւն = συμφωνία RH 12, 5.26.3, 4.31.15, 4.46.26.
IV.34.6. ստացանի = περιγίνεται.
So 4.48.22.
IV.34.12. ի բաց որոշեալ մեկնեսցին = ἐξαφορισθήσονται.
So մեկնելով եւ որոշելով = διορίζων 1.66.6.
որոշին եւ մեկնին = τὸ ἀφορίζεται 1.78.6.
որոշեալ եւ մեկնեալ է = διαλλασσει 479.31.
ի բաց որոշել = διακρῖναι 5.79.4.
IV.41.2. աղերսէր = ἀπελογεῖτο.
So ըստ աղերսողին = κατά τὸν ἀπολογούμενον 1.84.4.
IV.53.1. τὸ λυσιτελές = շահ աւգտին.
Cp. ի շահից աւգտէ = εἰς πορισμόν 481.38.
ի շահ աւգտի = εἰς πορισμόν Pr. 62.
The combination is not mentioned in the նոր բառգիրք.
Ibidem. διὰ μικρὰς καὶ τυχούσας αἰτίας = վասն փոքր եւ գուզնաքեայ պատճառաց.
So գուզնաքեաք = οἱ τυχόντες 482.36.
ոչ ի գուզնաքւոյ = ἀπὸ τοῦ τυχόντος 5.166.18.
փոքունս եւ կամ գուզնաքեայց = μικρῶν καὶ τῶν τυχόντων 4.302.24.
IV.60.1. ἀποβαλεῖν = ի բաց հանել ընկենուլ.
Cp. ի բաց հանեալ ընկեցեալ = ἀφῃρημένον 4.3.9.
ի դուրս եհան ընկէց = προὔβάλετο 4.24.15.
ի բաց ընկեցեալ = ἀποβάλλων 1.104.4, 4.56.7, RH 51.
Ibidem. ἀνθρώποις τοῖς εὐνομουμένοις = մարդկան որ բարի աւրինաւք խաղաղութեան վարին.
So խաղաղ աւրինաւք վարեցան = ηὐνομήθησαν 4.2.18.
IV.60.1. ἀμέλειαν = պղերգ հեղգութեանն անփութութեան.
Cp. պղերգութեամբ հեղգալոյ = ὑπερθέσεσιν (ι. ε. delays) 4.288.5.
յանհոգացելոցն եւ ի պղերգացելոցն = τῶν ἠμελημένων Pr. 112.
հետեւեալ լինի դեղխութեան պղերգութիւն անփութութիւն cited from commentary on Genesis in the նոր բառգիրք.
IV.60.2. οὐ τὴν τυχοῦσαν = ոչ գուզնաքեայս see above on IV.53.
IV.62. γενέσεως ἀρχήν = ծննդեանն լինելութիւն սկիզբն.
So լինելութիւն ծննդեանն = ἡ γένεσις 5.28.18, 5.166.15.
IV.62. ὑστερεῖσθαι = պակաս գոլ եւ նուազ.
ὑστεροῦνται = նուազեալ պակասին.
Cp. պակասութիւն առնել = ὑστερίζειν 5.28.24.
պակասեն եւ նուազեն վարքն = ἐπιλείπουσιν αἱ χρήσεις 4.35.17.
ըստ նուազութեան պակասեալ = κατ' ἔνδειαν ἐπιλείποντος.
Ibidem. ἀγέννητα = անեղք անծինք.
So անեղ անծին = ἀγένητος 1.73.25.

IV.63.1. ἀποίσεται = երթեալ տարցի.
Cp. երթան տանին = ἄγουσιν 1.96.18.
երթեալ հասանէ = χωρεῖ 1.68.25.
երթալ մտանել = παρέρχεσθαι 5.157.7.
երթեալ տարցին զերիցութիւնս = οἴσονται τὰ πρωτεῖα 4.294.7.

IV.63.1. ἀφθόνως χαριζομένου = առանց նախանձու յաչաղանաց առատաբար շնորհել.
So նախանձ յաչաղման = φθόνος 5.151.1.
յաչաղկոտ եւ նախանձոտ = βάσκανος RH 46.
յաչաղանք նախանու φθόνος 5.77.14.
Cp. առատաբար շնորհելով = φιλοτιμούμενος 4.53.19.
առատաբար = ἀφθόνως 476.46.
աննախանձ եւ առատ = ἄφθονον 4.22.4.
առատութեամբ = ἀφθόνως 1.82.8, 5.33.1 etc.

IV.63.1. κατὰ τὸ παραμένειν = ըստ յարանալն եւ միշտ կալ մնալն.
Cp. յար հանապազ կալոյ մնալոյ = τῆς εἰσάπαν διαμονῆς RH 64.

IV.63.1. τὴν εἰσαεὶ παραμονήν = զյար մշտընջենաւորութիւնն.
Cp. առ ի յազգին մշտնջենաւորութիւն = πρὸς τὴν τοῦ γένους διαμονήν RH 55.
մշտնջենաւորութիւն = μονή 5.160.7.

IV.63.2. παραμονὴ ἀφθαρσίας = յարութիւն եւ մշտընջենաւորութիւն անապականութեան.
Cp. յարութիւն տեւողութեան = διαμονήν 1.92·1.
կոյսն յարութիւն եւ ի մշտընջենաւորութիւն Հռեբեկա from the Նոր բառգիրք which notes that յարութիւն is often used in this sense in the version of Philo, while it is rare elsewhere.

IV.63.2. սէ է աստուած = οὗτός ἐστι θεός.
Cp. աստուած զսէ պատուեաց from the Նոր բառգիրք.
The use of սէ, սորա is common in the Philo Version, but it generally indicates the feminine gender.

IV.64.2. τὴν γνώμην = բարուք կամաց.
So բարուք կամացն = γνώμη Pr 110, 4.47.1, 4.38.21.

IV.65. διακριθέντας որ ... որոշեալ մեկնեցան.
So որոշեալ եւ մեկնէ = διακρίνει 1.109.30.
մեկնեա եւ սրբեա եւ որոշեա եւ զատոյ = χώριζε καὶ διάκρινε 1.73.15.
որոշեալ է եւ մեկնեալ է = διαλλάσσει 479.31.

IV.66.2. ἀφώρισε = զատոյց եւ մեկնեաց.
Cp. մեկնեալ զատանի = χωρίζεται 1.89.4.

IV.66.2. ἀνακαλέσας = ի վերստին կոչեցեալ եւ հրաւիրեալ.
Cp. կոչելով եւ հրաւիրելով = προκαλούμενος 1.69.19.

IV.66.2. ἀντιτάξας = ընդդէմ հակառակ այլուր առաքեալ.
Cp. հակառակ եւ ընդդէմ սմին կացուցեալ = ἀντιτάξας 477.30.
ընդդէմ հակառակ = ἐναντίων RH 63, 1.100.15.

V.1.1. ἀόρατον անտեսանելի եւ աներեւոյթ.
Cp. աներեւոյթ եւ անտեսանելի = ἀειδής 4.18.23.
անտեսիլ եւ աներեւոյթ փողոյ = ἀοράτου σάλπιγγος 4.278.23.
յանտեսիլս աներեւոյթ = ἀφανῶς Pr 64.

V.1.2. δι' ὄψεως προφητεύοντες = ի ձեռն տեսլեան երեւացն մարգարէանային.
So ի ձեռն երեւաց տեսլեան = διὰ ὄψεως 4.27.13.

V.1.2. *ὀπτασία* = *տեսումն երեւութի.*
Cp. *երեւութանան տեսանելով* = *φαντασιούμενος* 1.76.27.

V.2.2. *κλιθὲν εἰς τὴν γῆν* = *խոնարհեալ եւ ընկողմանեալ յերկիր.*
So *խոնարհեալք եւ ընկողմանեալք* = *κλιθεῖσαι* 4.53.9.
ընկողմանելով = *κατακεκλιμένος* 4.275.16, 483.40, Pr 66.

V.2.3. *διαλυθείς* = *լուծեալ եւ քակեալ.*
So *յարմարութենէն լուծեալք քակտեցան* = *ἁρμονίας λυθείσης* 481.8.
լուծեալ քակտեաց ժամանակն = *διέλυσεν ὁ χρόνος* 4.6.14.

V.2.3. *τεθέντα* (lege *κλιθέντα*) *εἰς τὴν γῆν* = *խոնարհեալք եւ ընկողմանեալք յերկիր.* see above on V.2.2.

V.2.3. *ἀστοχήσωμεν* = *վրիպեալ անկցուք.*
Cp. *ոչ վրիպեսցէ* = *εὐστοχήσει* RH 56.

V.3.1. *τὴν εἰς τὴν γῆν ἡμῶν ἀνάλυσιν* = *զանդրէն յերկիր զմեր լուծումն քակտման.*
So *անդրէն լուծցի* = *ἀναλύεται* 1.100.8.
լուծանել եւ քակտել = *παραλύειν* 4.50.5.

V.3.1. *παιδευθέντες* = *խրատեալք եւ հրահանգեալք.*
So *հրահանգեալ եւ խրատեալ է* = *πεπαιδεῦσθαι* 5.6.1.

V.3.1. *ὦμεν ἀκριβεῖς* = *եղիցուք զգոյշք եւ զճշմարտութիւն գիտացեալք.*
So *որպէս կարէր ճշմարտել՝ ստուգեցաք* = *ὡς οἷόντε ἦν ἠκριβώσαμεν* 4.1.13.
Cp. *ի ճշմարտագոյն ընդունելութիւն* = *εἰς ἀκριβεστάτην ἀντίληψιν* 4.36.11.
The Greek verb *ἀκριβόω* is usually rendered in Philo by some such paraphrase as we here have in Irenaeus, e. g.
ճշգրտագոյն ասացեալ է = *ἠκρίβωται* 5.27.1.
հասու ստուգեալ մեր եւ ճշգրտեալ = *ἀκριβοῦσιν ἡμῖν* 4.38.15.
ճշգրտել եւ ստուգել ինչ կարասցեն = *ἀκριβώσαιεν* 1.85.11.

V.3.2. *συννοεῖν* = *ընդ միտ ածել եւ իմանալ.*
So *զիմանալն եւ զ'ի միտ առնուլ* = *συνιέναι* 483.35.
ընդ միտ ածեալ եւ խորհեցեալ = *διανοηθείς* 4.37.16, 1.74.1.
ընդ միտ ածել.

V.3.2. *σοφίας μετέχοντα θεοῦ, μετέχει καὶ τῆς δυνάμεως* = *իմաստութեան ընդունելութիւն առնու յաստուծոյ, ընդունելութիւն ունի եւ զաւրութեան.*
So *զորոյ ընդունելութիւն էառ միտքն* = *οὗ μετέσχεν ὁ νοῦς.*

V.3.3. *ἄμοιρος . . . σοφίας* = *անբաժ եւ անմասն յարուեստէ.*
Cp. *անմասն եւ անբաժ ի բարոյն բնութենէ* = *ἀμέτοχα τῆς τοῦ ἀγάθου φύσεως* 5.75.6
չարեաց անմասն են = *κακῶν ἀμοιροῦσιν* 5.154.16.
թագաւորի անբաժ եւ անմասն է = *βασιλέως ἀμοιρεῖ* 4.18.18.
անբաժ իցեն ի բարի յուսոյն = *ἀμοιρῶσιν ἐλπίδος χρηστῆς* 4.12.23 etc.

V.3.3. *πότερον* = *իսկ արդեւք.*
Cp. *իսկ արդեւք* = *ἆρα γε* 4.302.24, 4.57.19, RH 12, 62, 4.275.22.
իսկ արդ արդեւք = *πότερον* 4.289.15.

V.3.3. *μετέχοντες τῆς ζωῆς* = *ընդունելով կցորդութիւն կենացն.*
τῆς ζωῆς μετέχοντες = *կենաց կցորդութիւն ունին.*
So *բնութեան կցորդութիւն ընկալելոց* = *φύσεως μετεσχηκότων* Pr III, 4.292.24.
կցորդութիւն ինչ ընդունել = *μεταλαμβάνειν* 5.31.3.
կցորդութիւն ունի = *μετέχει* 4.28.17, 4.36.1, 4.54.17, 1.95.12, 1.103.2.

V.3.3. *ἐν τῷ παρόντι* = *ի յարելում եւ յառաջիկայ ի ժամանակիս.*
So *յարելում ժամանակիս* = *ἐν τῷ παρόντι* 5.152.2.

V.3.3. πῶς τολμῶσι = զիա՞րդ իշխեն եւ համարձակեն.
So ոչ իշխեցեալ լինէր եւ համարձակեալ = οὐκ ἂν ἀπετόλμησε 1.70.18.
իշխեն համարձակեալ են = τολμῶσιν 1.103.19.

V.3.3. μεμελετηκυῖαν καὶ εἰθισμένην βαστάζειν = զկրթեալ եւ վարժեալ եւ ընդելեալ կրել.
Cp. կրթելով եւ վարժելով = ἀσκῶν 1.72.21.
ընդ վարժ կրթութեան անցեալք = ἠσκημένοι 4.79.19, 477.46, 4.13.3.
կրթին եւ ընդելանին = μελετῶσι 1.68.19.
զփախուստ կրթել եւ վարժել = φυγὴν μελετᾶν 1.108.30.
ոգիքն ընդելեալ են = ψυχὴ ἐθίζεται 4.297.12, 476.49, 5.32.22.
ընդելեալք . . կրել = ἐθίζοντες ὑπομένειν.

V.3.3. δῆλον = երեւելի եւ յայտնի.
Cp. յայտնապէս երեւելի = ἐμφανέστατα RH 49.
յայտնագոյն եւ երեւելի = ἐναργέστερος 4.8.22, 4.33.1.

V.5.1. προμηνύων = յառաջագոյն զեկուցեալ.
So յառաջագոյն զեկուցանէ = προμηνύῃ Pr 64, 4.35.10.

V.9.3. συντηρεῖν τὸ πνεῦμα = ամբողջ պահել զհոգին.
So ամբողջ պահել = διατηρεῖσθαι 476.33, 5.163.6, 4.9.7.

V.9.3. ἄμοιροι = անբաժք եւ անմասունք. See above.

V.12.2. ἀέναον = յաւէտախաղաց.
So 5.69.4, 4.36.9, 5.73.15.

V.12.2. ἀκμάσασα = հասեալ եւ զարգացեալ.
Cp. եռացեալ զարգացեալ = ἀκμαζούσης 4.16.16.

V.12.2. καταλείπουσα = բարձեալ թողեալ.
So բառնան թողուն = καταλείπω RH 13 and 14.

V.12.3. ψυχικοί = անձնականք.
So զանձնական զարիւնն = το ψυχικ ν αἷμα 1.101.17, 1.102.3, 1.107.18.

V.13.2. καταγέλαστοι γίνονται = ծաղր կատականաց եւս լինին.
Cp. առ ի ծաղր ինչ կատականաց առնել = ἐπὶ τῷ σκῶψαι 480.18.

V.13.2. κατεῖδον = ծանուցեալ գիտացին.
Cp. ծանուցեալ գիտաց = διέγνωκε 1.109.12.
ծանաւթ եւ գիտուն = γνώριμα 5.151.21.
գիտացեալ ճանաչի = γνωρίζεται 473.8.
գիտելով եւ ճանաչելով = ἐγνωκόσι 4.49.6.

V.13.3. μετασχηματισμός = շրջափոխութիւն ձեւոյն.
Cp. շրջեալ փոխեաց = μεταβαλοῦσα 4.276.8.
շրջեալ փոխի ընդ = συμμεταβάλλειν 4.35.1.
շրջեալ փոխեալ = μεθορμίζεται 4.6.17.

V.13.3. περιποιήσασθαι = ստացուցանել.
So ստացուցանէ = περιποιεῖ RH 40.

V.13.2. ἀπάλαιστροι = անմուրցք եւ անգուպարք.
Cp. մրցումն եւ գուպարք = ʼαγωνίσματα RH 46.

V.16.1. ἀόρατος = անտեսանելի եւ աներեւոյթ. See above.

V.16.1. ἐπεχύρωσε = հաստատեաց եւ իրաւացոյց.
In Philo հաստատեմ is often so combined with another verb, e. g. հաստատեն եւ հաշակեցուցանեն = διασυνίστασιν 4.38.9; տրամադրեալ եւ հաստատեալ = δια-κειμένῳ 4.38.22; հաստատագոյն եւ ճշմարիտ = τρανοτέραν; անցեալ հաստատեալ

նստի ի վերայ = ἐφιδρυμένου 4.3.7; հաստատեալ բաղկացուցանէ = διασυνίστησιν leg. all. 613. In Irenaeus a similar use of հաստատել is common.

V.16.1. ἐξομοιώσας τὸν ἄνθρωπον = հաւասար նմանեցուցեալ զմարդն.
So հաւասար նման նմին է = τὸ παραπλήσιόν ἐστιν RH 52.
գործողացն հաւասարեալք լինին = τοῖς δρῶσιν συνεπιγράφονται 5.155.6.
հաւասար ընկալցի = μεταληψομένη 5.32.4.

V.27.2 յամենայնի տանջանս հարուածոց գտանին = ἐν πάσῃ κολάσει καταγίνονται.
So տանջանս հարուածոց ի վերայ հասուցանել = κόλασιν ἐπιφέρειν RH 32.

V.27.2. προηγητικῶς = նահապետաբար.
So = προηγουμένως 4.33.12, 4.33.21.

V.27.2. ἐστερῆσθαι = պակասիլն.
So պակասեալ = στερόμενος 1.88.13.

V.28.1. μοχθηρίας = դժնդակութենէ.
So դժնդակ բարուց = μοχθηρίας 5.26.6.

V.30.1. ἀπειροκαλίας = անբարեփորձութեան.
So 479.23.

V.30.1. ἐπετήδευσαν = նմին իրի կրթեցան եւ ի վար առին.
So զարութիւն ի վար առեալ կրթութեամբ եւ զհետ երթեալ է = ἀνδρείαν ἐπιτετηδεύκως RH 45.

V.30.1. ἀνεξετάστως = անխուզաբար անհարց.
So խուզեմ is regularly combined with another verb of similar meaning, e. g.
խուզել եւ քննել = σκέψασθαι 1.98.24.
քննիլ եւ խուզիլ = διερευνᾶσθαι 4.2.1.
այցելի եւ խուզելի = ἐπισκεπτέον 4.280.17.

V.30.1. ἀναζητεῖν = քննել եւ խնդրել.
Cp. խուզ խնդրոյ քննութեան ընկալեալ = βάσανον εἰληφότες 4.272.8.

V.30.1. ὁρίζουσιν = որոշեալ սահմանեցին.
So ըստ որոշեալ եւ ըստ սահմանեալս = καθ᾽ ὡρισμένας 1.66.3.
որոշեալ է եւ սահմանեալ է = ὥρισται 474.15.

V.30.1. ἐξαπατήσαντες = խաբեալ պատրեցին.
So պատրեալ եւ խաբեալ = ἀπατηθείς 4.21.13.
առ խաբէութիւն պատրանաց = πρὸς ἀπατήν 4.281.13, 4.297.17.
պատրանք եւ խաբէութիւն = ἀπάτη RH 46, RH 52.

V.30.1. τὴν τυχοῦσαν = դուզնաքեայն.
τυχῶν = դուզնաքեայ. See above on IV.53.

V.30.1. ἐξαπατηθήσονται = խաբեալք պատրեսցին. See above.

V.30.1. φυλάσσεσθαι = պահել եւ զգուշանալ.
So 1.101.25 պ. եւ զգ. = φυλάττειν.
զգուշութեամբ պահել? = διαφυλάττειν 5.151.22.

V.30.2. περιμένειν τὴν ἔκβασιν = կալ մնալ եւ անսալ ելի.
So հրամանաց կային անսային = προστάξεις ἀναμένοντες 482.34.

V.36.1. διατριβῆς = շրջելոյ եւ բնակութեան.
Cp. վայր բնանակութեան շրջելոյ = χωρίον καὶ ἐνδιαίτημα 1.72.9.
շրջանսն = τὰς διατριβάς 474.30.
շրջեալ յածին = διατρίβουσα 1.80.1.

V.36.1. *διαστολῆν* = զանջատումն որոշման.
Cp. անջատումն եւ որոշումն = *χωρισμόν* 1.105.20.
անջատեալ որոշէ = *διατειχίζει* 4.49.19.

V.36.1. *χωρήσουσιν* = երթիցեն հասցեն.
So երթեալ հասանէ = *χωρεῖ* 1.68.25.

The following are from the Preface and first twelve Chapters of book IV, for which no greek text exits:

IV. Praefatis § 1. Eversio (? *ἀνατροπή*) = վերստին եղծման.
Cp. վերստին ստեղծեալ = *ἀναπλάσας* 4.307.3.
վերստին կազմութեան = *ἀνορθώσεως* RH 54.

Ibidem. Confutare = պատկառեցուցանել եւ յամօթ առնել.
Cp. ամօթոյ պատկառանաց = *αἰδοῦς* 4.22.12, 4.35.11.
անամօթ եւ առանց պատկառանաց = *ἀχρωμάτους* 5.156.13.

bidem. Retusos = բախեալք եւ ընդդէմ հարեալք.
Cp. ընդ հարումն եւ բախումն = *ἐφίξεται* 1.83.5.
զորս ի ձեռն զգայութեանն ընդ հարկանի եւ բախի = *ἣν δι᾽ αἰσθήσεως τείνας* (*ἅπτεται*) 1.68.25.

Ibidem. Pelago = ի լայն ծովուն.
So լայն ծովք = *πελάγη* 5.78.3.

Ibidem. Speculum (? *σκόπον*) = ուշ նպատակի.
So գեղեցիկ ուշիւ նպատակի = *εὐσκόπως* 484.7.

Ibidem 2. Sententia = բարուց եւ խրատուց bis.
So զխրատս բարուցն = *γνώμην* 1.112.5.
բարս խրատու = *γνώμην* 1.103.19.

Ibidem. Seduxit = խաբեալ պատրեաց.
So պատրեալ եւ խաբեալ = *ἀπατηθείς* 4.21.13.
խաբէութիւն պատրանաց = *ἀπατή* 4.281.13, 4.297.19.
պատրանք եւ խաբէութիւն = *ἀπατή* RH 46, 52.

Ibidem 2. Blasphema = հայհոյող եւ դսրովող.
Cp. դսրովեն եւ բամբասեն = *διαβάλλουσιν* 4.40.15.

Ibidem 3. Latere Deum = անգիտանալ եւ թագչել յաստուծոյ.
Cp. անգիտացեալք զանխլացին = *λανθανέτωσαν* 1.75.3.
անգիտացեալ լինէր = *ἐλελάθει* Pr 64.
զի մի անգիտասցի = *ἵνα μὴ λάθῃ* Pr 64.
մոռացեալ եւ ոչ անգէտ է ի հաւրէն = *οὐ λέληθε τὸν πατέρα* 4.27.14.

Ibidem 3. Extenditur matum = յորդէ չարն եւ սաստկանայ.
Cp. տռփիք ածեալ սաստկանան = *ἔρως ἐπιτείνεται* 5.162.13.

Ibidem 3. Letaliter vulnerantes = կարեւորութեամբ խոցոտելով.
Cp. հարուած կարեւորս = *πληγὴν καίριον* 4.301.12.

Ibidem 3. Qui invidet = նախանձկոտին եւ չարակնողին.
Cp. չարակնել եւ նախանձ վարկանել = *φθονῆσαι* 4.83.25.

Ibidem 3. Cum gravitate summa dixerunt (i. e. *σεμνολογοῦσιν*) = պարկեշտաբանեցին եւ պարծեցին.

So պարկեշտութեամբ եւ պարծանաւք = σεμνῶς RH 32.
պարկեշտ պարծանս = σεμνότητα 5.78.15.

Ibidem 3. Manifestavimus = յայտնի եւ երեւելի արարաք.
So յայտնագոյն եւ երեւելի = ἐναργέστερος 4.8.22, 4.33.1.

IV.1.1. Multo autem magis = ո՛չ նա եւս առաւել.
So ո՛չ նա առաւել = μᾶλλον δὲ καί 1.90.18, 4.28.18, 4.277.4, 4.277.13, 4.290.8.

IV.1.1. Invidi = նախանձկոտի եւ չարակն.
Cp. չարակնել եւ նախանձ վարկանել = φθονῆσαι 483.25.

IV.5. A botris destituta = անապատ այգի եւ մերկ յողկուզոյն.
So յորդւոց այգի եւ անապատ = παίδων ἔρημος 5.32.6.

Ibidem. Domitus est = մղեցաւ եւ մալեցաւ.
Cp. մղել եւ վարժել զձի = δαμάζειν τὸν ἵππον 1.111.15.

Ibidem. Habilis factus est = յարդարեալ եւ ուղիղ եղեւ.
So ուղղէր եւ յարդարէր = εὐθύνοντα 4 17.13.

IV.6. Ordine = դասիւ եւ կարգաւ.
So ἡ τάξις = դաս կարգիս 4.11.20.
τάξιν γυναικός = դաս կարգի կնոջ 4.23.21.

IV.7. Separans = մեկնէ եւ զատուցանէ.
So մեկնեալ զատանի = χωρίζεται 1.89.4.

Ibidem. Condemnabitur (? διακριθήσεται) = մեկնեսցի եւ որոշեսցի.
Cp. որոշին եւ մեկնին = τὸ "ἀφορίζεται„ 1.78.6.
որոշեալ եւ մեկնեալ է = διαλλάσσει 479.31.
մեկնելով եւ որոշեալ = διορίζων 1.66.6.
որոշել եւ մեկնել = εἰσκεκριμένον 1.69.8.

IV.9.1. Inhonorantes Deum = անարգելով զաստուած նոքա.
The pronoun նոքա is often used similarly in the Philo version with the participle to render the greek plural, e. g.
միայնանալով նոքա = μονούμενοι 475.15.
So 475.42.
հարեալ նոքա = λαβόμενα 1.109.2.

IV.10.2. Incognitus = անգիտուն եւ անծանաւթ ։ and IV.11.1 agnitionem patris = զգիտութիւն եւ զծանաւթութիւն հաւրն ։ and IV.11.3 cognosci գիտել եւ ճանաչել.
So ծանաւթ եւ գիտուն = γνώριμον 4.5.13.

Ibidem. Evertere = խարխարել եւ ապականել.
Cp. որ փորէ եւ խարխարէ բանն = τὸν ἐξορύσσοντα λόγον.

IV.11.1. Frustrentur Verbum = անգոսնելով եւ անարգելով զբանն.
Cp. անգոսնեալն եւ արհամարհեալն եւ խոտեալն յաստուծոյ = ἡ ἐξουθενεῖσα ὑπὸ τοῦ θεοῦ 1.103.17.
խոտեսցի եւ անգոսնեսցի = κιβδηλευθῇ 1.101.24.
անարգեալ քամահեցին = ὀλιγωροῦντες 4.294.13.
խոտել եւ անարգել = σκορακίζειν 4.28.11.

Ibidem. Praeterit locum = եբարձ եթող զտեղիս.
So բարձեալ թողին = κατέλιπον 4.16.7, 4.298.7.

Ibidem. Immobilem = անշարժ եւ անփոփոխելի.
So հաստ. եւ անփ. եւ անշ. = πάριον καὶ ἄτρεπτον καὶ ἀμετάβλητον 5.75.8.

IV.11.3 Quas elegerunt = որ բաղձացեալ ցանկացան.
So բաղձայ եւ ցանկացեալ է առաքինութեանց = ἐρᾷ ἀρετῶν 1.106.15.
ցանկայ եւ բաղձացեալ է = ἐξίεται 1.105.19.

IV.11.5. Profert = ի հրապարակ բերիցէ.
So ելանեն ի հրապարակ = προέρχονται 5.161.18.

IV.12. Reimplebat gratulationem = փոխանակ նորա լցեալ կատարէր գնդութիւն.
Cp. փոխանակ տացէ ոք = ἀντικαταλλάξαιτ᾽ ἄν τις Pr 56.
փոխանակ հատուցանէ = ἀμείβεται 4.21.21.
փ. տայ նմա = ἀντιδίδωσιν αὐτῷ 1.68.19, 4.60.2.
աստեղք լցեալ կատարին = ἄστροις συμπληροῦται 1.63.8.

ՎԵՇՏԱՍԱՆ ԱՍԱՑՈՒԱԾՔ ԱԲԲԱՅ ԵՓՐԵՄԻ ՎԱՍՆ ՆԻԿՈՄԻԴԵԱՑ ՔԱՂԱՔԻ

Ի ՖՐԵԴԵՐԻԿԷ ՄԱԿԼԵՐԷ

Ս. Եփրեմ († 373), երեւելի մեծավաստակ վարդապետ Ասորի եկեղեցւոյ, եւ հոյակապ եւ նշանաւորագոյն մատենագիր Ասորւոց, անդէն ի սկզբանէ եւ միշտ յոյժ մեծարոյ եւ մեծարգի եղած է առ Հայս, եւ առաւելապէս հայերէն գրականութեան վերայ մեծ ճոխութիւն եւ ազդեցութիւն ունեցած է։ Նորա բազմաթիւ գրաւոր աշխատութիւնք անշուշտ վաղ իսկ մուտ գտած են ի Հայաստան աշխարհ, եւ մանաւանդ հայ կղերքն փութեռանդն յօժարութեամբ եւ ջանիւ պարապած են ընթերցման եւ յուսումնասիրութիւն նոցին։ Ցետոյ ապա, երբ հայերէն դպրութիւնն սկիզբն առաւ, իսկ եւ իսկ փոյթ յանձին ունեցան երանաշնորհ Առաջին Թարգմանիչք մեր՝ Ս. Հօրս մատենագրութիւնքն յեղուլ ի հայ բան։ Այս ազգի ազգի յոգնագոյն թարգմանութեանց գէթ մեծագոյն մասն հասած է առ մեզ, եւ ի նոցանէ առանձին ինչ հաւաքումն արդէն իսկ յամի 1836 տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեցաւ ի ձեռն Մեծ. Մխիթարեան Հարց Ս. Ղազարու[1]։ Այլ սակայն առանց երկմտութեան բազում ինչ յերկոց Ս. Հօրս դեռ կը մնայ ցան եւ ցիր թաղուած ի ձեռագիր մատեանս յայլեւայլ մատենադարանս, եւ կը սպասէ հրատարակութեան։ Ընդարձակագոյն ցուցակ մի Ս. Եփրեմի գրոց համօրէն ծանօթ թարգմանութեանց ի հայ լեզու ընծայեց Հ. Գար. Վ. Զարբհանալեան[2], յորս կը յիշատակէ նաեւ "Ողբք սրբոյ հաւրն Եփրեմի ասացեալ վասն քաղաքին Նիկոմիդեայ„[3], զորս բովանդակէ թիւ 326 Ձեռագիրն ի մատենադարանի վանաց Ս. Յակոբեանց յԵրուսաղէմ։ Արդարեւ այդ ժողովածու ձեռնագիր մատեան ըստ ինքեան միակ եւ անզուգական է, զի, բաց ի ճառից Զաքարիայ կաթողիկոսի եւ ի Պրոքղոսէ, բովանդակէ եւս երկուս չքնաղագիւտ գրուածս, մի՝ զընտիր օրինակ հնագոյն ցարդ ծանօթ հայերէն թարգմանութեան Յայտնութեանն Յովհաննու, որ յամի 1905 առաջին անգամ հրատարակուեցաւ[4], եւ միւս եւս՝ զմիակ ծանօթ օրինակ "Վեշտասան Ասացուածոց Աբբայ Եփրեմի վասն Նիկոմիդեայ քաղաքի„, որոց ասորական բնագիրն յայժմուս չգտանի ի միջի, նաեւ բաց յայսմ հայերէն թարգմանութենէ չեք այլ ինչ

---

[1] "Սրբոյն Եփրեմի Մատենագրութիւնք„. ի Վենետիկ, ի տպարանի Ս. Ղազարու, 1836. ամփոփեալ ի չորս հատորս։

[2] Ի "Մատենադարանի Հայկական Թարգմանութեանց Նախնեաց„. Վենետիկ, Մխիթ. տպ. 1889, յէջ 445—466։

[3] Անդ՝ յէջն 464—465։

[4] "Յայտնութեանն Յովհաննու Հին Հայ Թարգմանութիւն„ եւն., տպ. յԵրուսաղէմ, ի տպարանի Ս. Յակ.: "Բ. Բնագիր„ ի լոյս ընծայեցաւ յամի 1905, յաջորդ տարին՝ 1906 լոյս տեսան "Գ. Ծանօթութիւնք„, իսկ "Ա. Ներածութիւն„ (որոյ տպագրութիւնն, արդէն իսկ մօտ ի վախճան, ի վանս Ս. Յակ. յընթացս վերջին ամաց յուզեալ ծանօթ չփոթից եւ խռովութեանց պատճառաւ, եթէ երկու գործ խափանեալ մնալով, երկայնաձիգ յապաղումն կրեց), եթէ Տէր կամեսցի՝ ի մօտոյ ի լոյս ելանելոց է։

թարգմանութիւն այսը Ասացուածոյ օտար լեզուաւ։ Ուստի յայտ է՝ թէ որչափ մեծարգի եւ պատուական համարելի է, սոյն այս ձեռնագիր մատեան. քանզի, համառօտ խօսել, ի սմին պահուած կայ միակ՝ անխիւ օրինակ միոյ միայնոյ ցարդ ծանօթ թարգմանութեան գեղեցիկ հոգեւոր ողբերգական քերթուածոյ մի Ս. Եփրեմի, զորմէ փափաքեցայ՝ այսու կարճառօտ ինչ տեղեկութիւն տալ։

Ս. Եփրեմի այժմու յիշատակեալ գրուած բովանդակի ի Թղ. 278ա—369ա վերոյիշեալ ձեռագիր մատենին, որոյ մանրամասն նկարագրութիւնն տրուած է յայլում վայրի[1]. մեծ մասամբ բոլորգրով գրեալ է հաստ ողորկեալ թղթի վերայ, որոյ մեծութիւն է՝ 25·5×16·5 հրդմտր., իսկ գրութեան մեծութիւնն՝ 17·5×11·5 հրդմտր.։ Երեսք ունին առ հասարակ 18—20 տող։ Հանգամանքն ընդհանրապէս լաւ են, զի ձեռագիրն մեծաւ խնամով պահուած է։ Սակայն դժբախտաբար ի սկզբանէ թերի է, զի կը պակասին 6 թուղթք (Ա. եւ Բ. գլ. եւ սկիզբն Գ.ին), որպէս յայտ է ի համարոյ թերթից (իւրաքանչիւր 8 թուղթ), որոց թիւն ի ստորին լուսանցս ի բուն խօսքն կարգաւ նշանակուած են։ Գրիչք են երկու՝ Յովհաննէս եւ Սարգիս (սա միայն փոքրագոյն մասն գրած է, բայց ձեւ գրչութեան յար եւ նման է միւսում գրչին՝ Յովհաննու), երկոքին՝ ձեռնասուն աշակերտք Ս. Ներսէսի Լամբրոնացւոյ († 14 Յուլիս 1198), որոյ հրամանաւ գրած են նոքա զայս չքնաղ մատեան, որպէս յայտ է յայնեայլ յիշատակարանաց ի կատարածի Ասացուածոյ իւրաքանչիւր, յորոց բաւական համարիմ ի մէջ բերել աստէն զերկուս եւեթ (զայլս մի ըստ միոջէ տ. ի վերոյիշեալ ընդարձակ նկարագրութեան ձեռագրիս[2]. ի վախճանի Ե. Ասացուածոյ, Թղ. 295բ, գրէ գրիչն այսպէս.

“Զտէր Ներսէս Սրբազան արքեպիսկոպոս տարսոնի, եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս սկեւռոյ որդի աւշնի սեւաստաւսի ստացաւղ սուրբ մատենիս յիշեսջիք ի քրիստոս հանդերձ գեղեցիկ եւ ծաղկեալ չորեսին հարազատաւքն. հեթմիւ ապլղարիպ շահանշահիւ եւ Գրիգորիւն։ — եւ զիս զմեղուցեալ գրիչ յոհաննէս աշակերտ նորին՝ եւ աստուած ձեզ յիշողացդ եւ յիշեցելոցս ողորմեսցի։ — ամէ՛ն։ —„

Ապա ի կատարածի ԺԶ. Ասացուածոյ (Թղ. 369ա) գրեալ է կարմրադեղով զայս ձեւ օրինակի։

“Կատարեցան Վեշտասան Ասացուածք աբբայ եփրեմի. Վասն նիկոմեա [ուղղեալ՝ նիկոմիդեա] քաղաքի։„

Եւ ի ներքոյ յիշատակարանս այս։

“Ես յովհաննէս զեռաբոյս ի գրչաց. տեառն իմ հրամանաւ ներսէսի իմոյ դաստիարակողի եւ զիս յաստուածայինն ձգաւղի. Սկսայ զողբս զայս եւ զոգեշահ բանքս սուրբ հաւրն մերոյ եփրեմի զոր ասացեալ է վասն նիկոմիդեա քաղաքի եւ կատարեցի։ Արդ որք ընթեռնոյք զսա յիշեցէք ի քրիստոս զտէր ներսէս զսուրբ եւ զհաւր եւ զտիեզերական վարդապետ ընդ նմին եւ զաստուածասէր մայր իւր տիկնաց տիկին շահանդուխտ կոչեցեալ. եւ զհարազատս իւր զհեթում սեւաստաւս եւ զապլղարատ եւ զշահնշահ եւ զգրիգոր։ եւ աստուած ձեզ ողորմեսցի։ —„

Եւ ի ստորեւ, սեւադեղով մանր կանոնաւոր բոլորգրով, ըստ ամենայն հաւանականութեան, Ներսէսի Լամբրոնացւոյ ինքնագիր համառօտ տեղեկութիւնս այս.

[1] Տե՛ս “Յայտնութեան Յովհաննու Հին Հայ թարգմանութիւն„ եւն. “Ա. Ներածութիւն„, էջ Զ. ԺԴ։
[2] Տե՛ս ի նախայիշատակեալ “Ներածութեան„ յէջն Ժ—ԺԳ.

"եւ զզրիչս կիշման արժանի արարէք ։
եւ պաշխատողս ի յուզմէրս ։ —„

Իւ արդեամբք իսկ զտանին ուրեք ուրեք ի բնագրին, ի լուսանցս եւ կամ բնդ մէջ տողից, սրբագրութիւնք նովին գրչաւ ։

Իսկ բովանդակ ՚րուածն բաժանեալ է ի ԺԶ գլուխս, յորոց, ինչպէս վերագոյն յիշեցի, Ա. եւ Բ. գլուխ որպէս եւ առաջին մասն Գ. Գլխոյն պակասեն ։ Գ. գլ. ունի կարմրադեղով վերնագիր այսպիսի. "[illegible] · [illegible] [illegible]„ . բատ նմին օրինակի վերնագրեալ են եւ յաջորդ գլուխք, փոքր ինչ այլակերպութեամբ[1] ։

Աստէն հարկ համարիմ յիշել՝ թէ Հ. Գար. Վ. Զարբհանալեան թուի ինձ՝ թէ սխալած է (անշուշտ հետեւելով իւր աղբեր, ձեռագիր ցուցակին Տ. Հ. Թ. Սաւալանեանցի), կարծելով՝ թէ Ա. գլուխ Ողբոյս իրօք կը գտնուի, որ եւ յառաջ կը բերէ զսկիզբն նորին այսպէս[2] ։

"Ասացուած առաջին վասն յանդիմանութեան. "Ցաւ՝ ասել ստիպէ զիս, եւ կարգ՝ լռել հրամայէ. քանզի ինչ որ շատ իցէ՝ թէպէտեւ անոյշ իցէ, չէ անոյշ. ինչ որ չափով է շահեկան է. ինչ որ չափով է՝ անոյշ է„ ։ "Իւ ապա կը յարէ՝„ (Բ. եւ Գ.) պակասէ յօրինակին ։„

Այլ սակայն այս [illegible] կարծեմ՝ թէ չէ ինչ մասն [illegible] · [illegible] · [illegible] [illegible] · [illegible] · (թէպէտեւ նման գրչութեամբ, եւ որպէս երեւի, նոյնպէս յօրինուած է Ս. Եփրեմի, որ եւ հայի ի "քաղաքն որ կործաւ„), այլ առանձին ինչ գրուած է. իսկ այս յայտ յանդիման կը տեսնուի թերթից թուագրութենէն, յորս չիք ինչ տեղափոխութիւն կամ խառնակութիւն. նաեւ ճշգիւ ԺԶ. Ասացուածոյ վերջին թղթի երկրորդ երեսի վերայ, այսինքն Թղ. 369բ, կը սկսի սոյն այս "[illegible] [illegible] · [illegible] [illegible]„ , յորմէ պատեհ համարիմ յեռուլ աստանօր առաջին էջն, որ ունի օրինակ զայս.

"Ցաւ ասել ստիպէ զիս, եւ կարգն լռել հրամայէ ։ քանզի ինչ որ շատ իցէ, թէպէտ եւ անոյշ իցէ, չէ անոյշ ։ Ինչ որ չափով է, շայեկան է. ինչ որ չափով է, անոյշ է. Որովայն վասն զի փոքր է, չափով առնուլ աւգնէ նմա. Միտք չեն իբրեւ զորովայն, զի մեծ է ծոց իւր քան զչափ ։ եւ չափով եւ առանց չափոյ, կարէ առնուլ զուսումն, բայց ձանձրանալով փոքրկանայ ծոց մեծ խորհրդոց ։ Եթէ փախիցէ ձանձրութիւն յառողէն եւ ի լողէն, աճէ բանն եւ սիրտ, աճէ ունկն եւ ընդարձակի. Մի ձանձրասցին լսելիք մեր ճառիւ քաղաքին որ կործաւ ։ Լի են ճառք իւր աւգնութիւնք, առաւել լաւ են քան զդեղս ։ զի դեղք զմարմին բժշկեն, նոքա զմարմին եւ զոգի„ եւս ։

Ափսոս որ այս [illegible] եւս պակասաւոր է ի վերջէ. զի Թղ. 385բ ի կատարածի իջին կը դադարի, եւ այնու կ՚աւարտի ամբողջ ձեռագիր մատեանն ։

Իսկ վասն "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]„ , թարգմանութիւնս այս աներկբայ Ոսկեդարու գործ է, եւ այն՝ յայտնապէս ուղղակի եւ անմիջաբար յԱսորական բնագրէ յեղեալ ի հայ բան. անշուշտ աշխատութիւն Առաջին Թարգմանչաց այն դասուն, որք առաւելապէս պարապած են ի հրահանգս Ասորի լեզուի եւ դպրութեան ։ Իւ միանգամայն իսկ ասացեալ, առանձինն հանգամանք

[1] Տ. զգլխակարգութիւնս Ասացուածոց մի ըստ միոջէ առ Հ. Գար. Վ. Զարբհ. ի Վ. տ. յէջն 465 ։
[2] Անդ՝ յէջն 465 ։

լեզուի եւ ոճոյ, դարձուածք բանից, եւ ընտրութիւն բառից ակներեւ ցուցանեն՝ թէ, սոյն ոսկեղէնիկ թարգմանութիւն նմանագոյն է այլոց ծանօթ հայերէն թարգմանութեանց դրոց Ս. Եփրեմի։ Չեն պակասիր նաեւ ցարդ այլուստ անծանօթ բառք եւ ասութիւնք, զ. օր. քաղցրուստ, քաղցելութիւն, վշտամբութիւն, խունել, բազնակ, մեծապարտութիւն, ժամկեան, ջրակոծել, ապակար, ողջաթաղ, կարճագաւակ, աթուութիւն, առաւանակ, աղաչումն, վերջաքինք, ժամասակետղ, ամենապաստ, ամենդատիչ, բերանակապել, բարեքացուցանել, բարեքանալ, ընտրողումն, լացութիւն, կեղծաւորութիւն, յական փափաթել (արդեւք գրչի վրիպա՞կ, փխկ. թաթափել), այլովքն հանդերձ։

Ասացուածք իւրաքանչիւր բաժնուած են ի տունս տունս, որք առ հասարակ գլխագրով (ուրեք ուրեք նաեւ պարզ բոլորգրով) կը սկսին եւ վերջակէտիւ եւ իբր 1—2 հրդմոր. դատարկ միջոցաւ յիրերաց զատուած են։ Իսկ մէն մի տուն ունի երկուս հատածս, ընդ մէջ նոցին ստորակէտ մի դրուած։ Նաեւ շեշտելի վանկք յաճախագոյնս շեշտիւ նշանակուած են։

Եւ արդ, ի կատարածի, պատշաճ կը համարիմ, առ ի ընծայել զճաշակ այսց հոգեբուխ Ողբոց, սակաւ ինչ օրինակս առաջի դնել յայլեւայլ Ասացուածոց, պահելով զամենայն հանգամանս գրչութեան, զկիտադրութիւն եւն., ճշդիւ որպիսի են։

Նախ հարկ է ի մէջ բերել զսկիզբն պակասաւոր Գր. Ասացուածոյ, որ ունի այսպէս (Թղ. 278ա).

«[առաջին եւ երկրորդ տող ըստ մասին եղծեալ. յաջորդ տուն կը սկսի այսպէս]... Մի՛ եկեսցէ առ նա եւ հաւանեցուսցէ բանալ նմա զաղտ գշտեմարանս քո։ Մի՛ վաճառեր զկեանս եղբարց քոց, զի ի շտեմարանի քում են կեանք նորա։ Մի՛ վաճառեր վասն արծաթոյ զքաղցրուստ կեանս այրւոյն։ Տես զի կեանք եգիպտացւոցն ի շտեմարանս յովսեփա կային։ Բաշխեաց նոցա զկեանս իւրեանց, զի մի՛ պահանջեսցի զմահն նոցա։ Յովսէփ երկրորդ ես դու, բաշխեա՛ աղքատաց զկեանս նոցա, զի աստ եւ անդ իբրեւ զյովսէփ յերկոսին աշխարհս գովեսցիս։ Տե՛ս զքաղաքն որ կործանեցաւ, զի տուրք իւր եւեթ չոգան ընդ նմա։ Կորեան ի դժոխս կուածոյք նորա, պահեա՛լ կան տուրք իւր ի բարձունս։ Կորեան բազմութիւնք ստացուածոց, եւ մնացին միայն առաքինութիւնք։ Է՛, որոյ քակեալ է տուն յերկրի, եւ ունի՛ միւս եւս յերկինս։ Է՛, որ չոգաւ մերկութեամբն, եւ ունի ի բարձունս պատմուճան փառաց։ Է՛, որոյ թաղեալ է անդ մարմին, եւ ամենայն ստացուածք իւր ի բարձո՛ւնս են։»

Ապա արժան է դնել աստանօր գլուխ մի բովանդակ, եւ յայս սակս կ՚ընտրեմ զմին ի փոքրագոյն Ասացուածոց, այս է՝ զ«Չորեքտասաներորդ. Վասն Ննջեցելոյ» (Թղ. 356ա—359ա), որ ունի օրինակ զայս.

«Ո՛ կթեսցէ յայսպիսի ոգի։ ո՛ հարցէ հնձան յայսպիսի վշտի։ Ո՛ քակեսցէ յայսպիսի համբաւի։ Ո շինեսցէ յայսպիսի գուժի։ Արդարեւ քարեղէն է ճշմարտիւ։ Որ ընդ այս բեկումն ոչ զգացաւ, երկիցէ զի գուցէ սգասցի ի բարեկամս եւ ի սիրելիս իւր։ Որ ոչ ուսանի սուգ աւտարաւք, ընտանեա՛ւք կարէ ուսանել։ Վշտացուցանէ զնա իւրով ընչիւ սոյգն, զի եղիցի վշտանա՛լ ընդ վշտացելոյն։ Քաղցեցուցանէ եւ զյագ այն, զի ծանիցէ՛ զկարիս քաղցելոյն։ Փոքրկացուցանէ եւ զմեծացեալն, զի խոնարհեսցի՛ առ խոնարհս։ Զիջուցանէ զբարձրացեալն, զի զիտասցէ՛ զխոնարհումն ընկերին։ Վշտացուցանէ եւ զառողջն, զի ծանիցէ զցաւս ընկերին իւրոյ։ անգոսնէ

զհպարտացեալն, զի եղիցի հոգւով ընձեղելոյն։ Ընդոստուցանէ զհանդարտեալն զի մի լիցի հեղգ առ չքաւորն։ Նեղէ սոցին զչարահաւանս, զի բարեքացուսցէ՛ զնոսա բռնի։ Սիրէ՛ զայն որ բարեքանայ, կամաւ առանց բռնութեան։ արասցուք զնոսա կամաւք, զի տացուք փոխ հատուցման։ Մի եկեսցէ բռնութիւն կեղեսցէ զկամս քո իբրեւ զանմիտն։ Եկայք տրտմեսցուք վասն ընկերաց, զի մի լացցուք զսիրելիս մեր։ Եկայք խափանեսցուք վասն աւտարաց, զի մի խափանեսցուք վասն ընտանեաց։ Բեկցուք վասն կորուսելոցն, զի մի բեկցուք վասն մերոց։ Հառաչեսցուք վասն հեռաւորաց, զի մի ճչեսցուք վասն մերձաւորաց։ Նիստ լաց զգաւառն կորուսեալ, զի մի լացցես զտուն քո կորուսեալ։ Լուար զողլոց եթէ կորեան, խափանեա աղաչեա վասն ժառանգաց քոց։ Լուար զծերոց թէ հեղձան, կաց յաղաւթս, զի մեռցիս պատուով։ Լուար զպարոց թէ կորեան, պահեա զի աւրհնեսցին արմտիք քո։ Լուար զշարժմանէ շինուածոց, հաշտեցո զշարժիչն շինուածոց։ Լուար զբարկութենէ, թէ զեղաւ, հաշտեցո զբարձրեալն սուգութեամբ։ Լուար թէ տապալեցան շինուածք, հատո զվարձ շինողաց։ Լուար թէ խուեցան գործուածք, մի ազցի առ ձեզ վարձ վարձկանի։ Լուար զանաւրինաց թէ կորեան, տարածեա քեզ խորգ յապաշխարութիւն։ Լուար զարդարոց թէ կորեան, գիտա զի գտեալ են առ աստուած։ Լուար զուրացողաց թէ կորեան, յաճախեսցէ քեզ հաւատ։ Լուար զի չոգան բարիք եւ չարիք, ծանիր զի ի վախճանի որոշին։ Լուար զի եղեւ չփոթումն, ծանիր զի ի վախճանի լինի ընտրողումն։ Լուար թէ չոգան պիղծ եւ սուրբ, գիտա զի յայտնի են ամենագիտին։ Լուար զագահաց թէ կորեան, գրեա եւ արձակեա զագահութիւն։ Լուար զգանձուց թէ կորեան, թող ընդ երեսս մամոնայի։ Լուար զլացողաց թէ կորեան, լեր զլացեալ եւ մի զլացող։ Լուար զվատաց թէ մեռան յանկարծ, ժրացիր յաճախել զպաշտաւն։ Լուար զվաճառականաց թէ կորեան, սիրեա զհաշ [ի լուսանցս յայլմէ գրչէ ուղղեալ՝ զշահ] ճշմարտութեան։ Լուար զյարկաց թէ կործանեցան, արի կաց յաղաւթս ընդ յարկովք քով։ Լուար եթէ կորեան ննջեցեալք յանկարծ, կնքեա զանձն քո յանկող[ն]ի քում։ Լուար զարհաւրաց տունջեանց, արի կա՛ց յաղաւթս ի գիշերի։ Լուար թէ գոյ հրեշտակ բարկութեան, դրոշմեա՛ զանձն քո լուսաւոր խաչին։ Լուար թէ պրեցին փայլատակունք զմարդիկ, մի վառեր հուր յսկեր քո։ Լուար թէ գայ աւրհաս յանկարծ, մի լինիք կախեալ զյուսոյ։ Լուար թէ գայ մահ յապուրակի, եղիցին ընդ անձին քում պաշա՛րք քո։ Լուար թէ կարճեցան աւուրք, մի երկայներ զպարտիս քո։ Լուար թէ կարճեցան ամք, տարածեա զտուրս եւ զաղաւթս։ Լուար թէ առագաստ պատրաստեալ է, պատրաստեա հանդերձ հարսանեաց։ Լուար զսուրբ փեսայէն, քարոզեա զշաբաթ սրբութեամբ։ Լուար զզուարթնոց թէ սուրբ են, լեր նոցա ընկեր սրբութեամբ քով։ Չար եւ ատելի է պոռնկութիւն, բաւակա՛ն լիցի քեզ ամուսնութիւն։ Ցոյժ մեծ է կուսութիւն, փորձեա զոյժ քո թէ հանդարտէ նմա։ Ահագին համբաւաւ սուգութեանն, մի հատանիր զյոյս քո թէ մեղար։ Կակուղ համբաւաւ ողորմութեանն, մի մխիթարել զանձն քո թէ մեղար։ Երկնչիս դու ի գեհենէ, մի լինիր նմա լուցկի։ Ցանգալի է քեզ արքայութիւնն, պնդեա զի եղիցիս նմա ժառանգ։ Մի գերեսցէ զքեզ լայն ճանապարհն։ Բռնադատեա զանձն քո եւ դարձիր ի նմանէ։ Լուար թէ նուրբ է ճանապարհն, մի փափկանար եւ գնար ընդ նա։ Լուար զդրանէն թէ նեղ է, մի ստուարանար եւ մտաներ ընդ նա։ Սուրն որ

անդ կատարեաց, գիտա զի մաւտ է ամենայն ուրեք։ Լուար զժողովրդենէն աստուծոյ, լա՛ց զժողովրդոյն աստուծոյ քո։ Մի յար յուսահատութեամբ, իբրեւ այն թէ կորեաւ յաւիտենից։ Ընտրեա քեզ զկալուածն որոշման, զի լացցես վասն ժամանակեան մեկնելոցն։ Մինչ լի են աչք քո արտասուաւք, լից զսիրտ քո մխիթարութեամբ։ զի եղեցի լալ քո վասն վշտացելոյն, եւ մխիթարութիւն քո վասն յարութեանն։ Սուգ առ վասն եկեղեցւոյ քրիստոսի, իբրեւ եկեղեցի ոչ սգոյ ինչ է։ Ահա եւ աէրն իւր իբրեւ մեռաւ, մահ նորա կեանք եղեն ի դժոխս, բայց լացին աշակերտքն լալեւն որ նոցա աւգուտ էր։ Եկեղեցի քրիստոսի բուռն է, եւ քան զմահ ամենեւին յաղթող։ զի ոչ յաղթին նիգք դժոխոց եկեղեցւոյ նորա որպէս ասաց։ ոչ յաղթելով յաղթէ ի դժոխս, կենդանի է անդ իբրեւ զտէրն իւր։„

Հուսկ յետոյ ի դէպ համարիմ ի սոյն յարել եւ զվերջին հատուած Վ.Օ. Լաստուածոյ, որով յանգ ելանէ բովանդակ հոգեշնորհ եղերերգութիւնս այս Ս. Եփրեմի (Թղ. 367բ—369ա)։

“ . . . Քաղաքն որ այժմ կործանեցաւ, ի մեղս իւր ասեն եղծաւ։ մին միայն եւեթ գիտէ զինչ է պատճառ կորստեան նորա, ասելով թէ պիղծ տեղի էր, ո՛չ տան թոյլ եկեղեցիք նորա։ ասել թէ սուրբ տեղի էր, ո՛չ տան թոյլ եղծուածք նորա։ որ կայ ի մէջ աչեաց, յամենայն կողմանս վարի յորժամ եղեւին հարկանել զնա ամենայն ալիք յամենայն կողմանց։ Երեք բանք են որովք բովանդակին ամենայն խորհմունք մեր թէ զեարդ եւ վասն էր եկն ի վերայ նոցա տագնապն։ եւ ի գրոց են նոցա վկայութիւնք երիցունց։ Զի երեք են գիտակ եմ, իսկ եթէ որ յերիցն է, ո՛չ գիտեմ։ Եթէ վասն նորին ամպարշտութեան հարան, սոդոմացոցն նմանող են։ եւ եթէ վասն միջոյ անաւրէնութեան հարան, գաղիղեացւոցն նմանեղ են։ եւ եթէ յառաջ քան զնեղութիւն ինչ, վաղվաղեաց բարերարն եւ ժողովեաց զնոսա, յոշեա արքային նմանող են, որ վշտիւ իւրով փախեաւ ի վշտէ։ եթէ զի ամբարշտեցան քան զամենայն, եհար զնոսա, եղիցի մեզ այս ի զգուշութիւն։ Եւ եթէ եհար զնոսա իբրեւ մեզ նման են, եղիցի մեզ այս ի լալումն։ եւ եթէ եհար զընոսա, զի մեղան քան զամենայն, եղիցուք խիթացեալք եւ զգուշացեալք։ Եւ եթէ եհար զնոսա իբրեւ մեզ նման են, եղիցուք փոյթք եւ ապաշխարողք։ եւ եթէ նախ քան զբարկութիւն ժողովեցան, եղիցուք սգացեալք եւ տրտմեալք։ Նոցա այսուհետեւ քուն խաղաղ, եւ մեզ արհաւիրք հաշման։ Արասցէ բարերարն ողորմութեամբ իւրով զի յերիցն զոր ասացի, առաջինն եւ վերջինն խափանեսցին, եւ միջինն եւեթ ստուգեսցի։ առաջինն ամպարշտութեան մեծի է, եւ վերջինն խիստ բարկութեան։ միջինն աւգտի հասարակաց է։ Նոցա վարձ եւ մեզ շա՛հ։ եթէ հարան վասն ամպարշտութեան նոցա եւ բեկման որ եթէ նախ քան զբարկութիւն ժողովեցան։ մեզ է բեկումն որ գալոց է։ Իսկ եթէ եղեն ի սքանչելիս, զի մեք յանձնեսցուք յապաշխարութիւն։ մեք որ արդարացաք, շնորհեցաք, եւ նոքա որ հարանն ոչ վնասեցան։„

Իցէ՛ թէ յաջողեսցի օր մի, — եթէ Տէր կամեսցի, ի մօտաւոր ժամանակի, — ի լոյս հանել զբովանդակ զայս պատուական ցանկալի նշխար ի մատենագրական անմահ վաստակոց մեր նախնի հոգելից հոգեհանճար Թարգմանչաց։

Երուսաղէմ, 18 Յուլիս 1911։

Remarques sur les *l* de l'arménien classique.

Par A. Meillet, Professeur au Collège de France.

On voit assez clair sur les parties du système phonétique de l'arménien classique dont la comparaison des parlers modernes permet de se faire une idée. Mais, sur les phonèmes qui ont sans doute fortement changé, il est difficile d'arriver à des résultats précis. Car on n'a aucun témoignage direct. La question de *l* est l'une des plus délicates.

A en juger par l'alphabet, l'arménien classique distinguait trois sortes de *l*: l'une qui est notée par լ, une autre par ղ et une troisième par le même signe ղ avec un accent '. Mais de très bonne heure, cet état de choses a été modifié; il y a eu l'une de ces transformations communes à tout le domaine dont on ne sait à quelle époque ni en quelles conditions extérieures elles ont eu lieu, et qui ont fourni la base de développement commune à tout l'arménien actuel. Le ղ a pris le caractère d'une spirante sonore postpalatale et est devenu la sonore du խ. Le ղ́ a cessé d'être distinct et a été généralement confondu avec le լ. Enfin le լ apparaît comme le seul phonème arménien appartenant au type de *l*; mais il a sans doute aussi subi quelque modification. En effet, c'est le ղ qui, dans l'alphabet, est à la place du λ grec; c'est donc le ղ qui était le plus proche du λ, et c'est ղ qui, dans un emprunt au moyen iranien du Sud-Ouest, à la langue officielle des Sassanides, comme սաղար (cf. pers. *sālār*), rend le *l* pehlvi.

L'emploi de ղ́ n'a malheureusement jamais été étudié en détail. On sait que ce signe est employé dans les anciens manuscrits en des cas où ղ est précédé de յ, comme այղ́, et aussi très souvent dans des mots transcrits du grec. Dans la mesure où il s'agit de mots indigènes, le ղ́ ne s'est pas maintenu comme ղ, mais comme լ et l'on écrit toujours այլ dans les éditions actuelles qui reposent non sur la graphie des plus anciens manuscrits, mais sur les habitudes graphiques du moyen âge. Les parlers actuels ont alors le représentant de լ, et non celui de ղ. L'étude de l'emploi de ղ́ dans les anciens manuscrits et de la substitution de ղ ou de լ à ղ́ devrait eêtr faite en détail. Elle serait très instructive. C'est précisément le ղ́ qui explique que ղ puisse occuper dans l'alphabet la place du λ grec.

Le sort de ղ dans le développement de l'arménien parlé indique que le signe ղ désignait cependant une *l* qui comportait un relèvement de la partie postérieure de la langue. Par malheur, la nature des données qu'on possède sur l'ancien arménien rend toute recherche précise sur l'action de ղ à peu près impossible. En effet, tous les ma-

nuscrits conservés sont postérieurs de plus de trois siècles à la fixation de l'arménien classique; on n'a aucun document arménien original remontant à l'époque des premiers traducteurs ou voisin de cette époque, qui permette de contrôler la fidélité des manuscrits en matière de graphie; et il est impossible de déterminer ce qui, dans les formes attestées, est sûrement du Ve siècle et ce qui est dû à un changement éventuel des traditions graphiques. Il se trouve que, à en juger par les textes des manuscrits, le ղ a eu sur les voyelles précédentes deux actions distinctes et inconciliables l'une avec l'autre. D'une part, il semble que -իղ- tende à passer à -եղ-; ainsi s'expliquent des alternances, autrement inexplicables, comme celle de աստեղն, աստղան; ուղեղ, ուղղոյ; թիթեղն, թիթղունք; գեղձ, անգեղձ (à côté de գիղձ), գղձանալ; խեղճ (et խիղճ), խղճի, խղճել; մժեղ (et մժիղ), մժղուկ; ce passage de -իղ- à -եղ- indiquerait une *l* comportant le relèvement de la partie moyenne de la langue. D'autre part, il semble que -իղ- tende vers -իւղ-; par exemple les graphies շիղ et շիւղ, à côté du génitif շղի; et cette action de ղ, qui indiquerait une prononciation nettement postérieure, vélaire, paraît supposée à une date ancienne par certains faits; ainsi le ւ est constant dans le nom de l'huile եւղ, իւղոյ, qui répond à une forme moderne եղ et qu'on ne peut séparer de gr. ἔλαιον, bien que la nature du rapport soit énigmatique. Le ւ de երկիւղ, գեւղ (գեաւղ) et de quelques autres mots est d'origine obscure; on est tenté de l'attribuer à l'influence de ղ. Toute cette question de l'influence de ղ sur les voyelles précédentes est obscure; bien que les données soient de qualité médiocre, il y aurait intérêt à les réunir et à compléter par à l'étude du ղ́ dont la nécessité a été indiquée ci-dessus.

Quoi qu'il en soit, l'arménien après l'époque classique distingue deux phonèmes, լ qui est simplement une *l* et qui repose surtout sur l'ancien լ et en petite partie sur l'ancien ղ', et ղ qui repose à peu près uniquement sur l'ancien ղ. On doit admettre que, au moment où la langue a été fixée par les premiers traducteurs, լ notait une *l* de caractère antérieur et ղ une *l* de caractère postérieur. L'usage fait de լ et de ղ concorde avec cette détermination trop vague, mais qu'il est actuellement difficile de préciser davantage.

Le phonème noté par լ sert pour *l* initiale et intervocalique dans tous les mots arméniens indigènes d'origine indo-européenne, ainsi dans լոյս (cf. lat. *lux*), լու (cf. gr. *κλυτός*), լի (cf. lat. *plenus*), ալիք (cf. gr. *πολιός*), etc.

Les emplois du phonème noté par ղ sont plus troubles, comme l'a constaté M. Pedersen, K. Z. XXXIX, 407 et suiv. Toutefois l'un au moins est net et bien établi; il concorde avec le caractère postpalatal de ղ: ղ est la forme de *l* employée devant une consonne suivante, աղբեւր, եղբայր, գաղտ, գեղձք, աղտր, ողբ, pour ne prendre que des mots dont l'étymologie est assurée. Un cas particulier de ce traitement de *l* finale de syllabe est l'*l* finale de mot; là aussi il semble que i.-e. *l* soit représentée par ղ; ainsi dans աղ »sel«: comme la forme du nominatif-accusatif domine la flexion des noms arméniens, le ղ a été alors étendu à toute la flexion, et l'on a le génitif աղի par exemple, en face du sl. solĭ, et de même le dérivé աղի »salé«, յաղեմ »je sale«. Le ղ dû à une consonne suivante a été aussi étendu par l'analogie; ainsi մեղր a entrainé le génitif մեղու et le dérivé մեղու; ծաղր a entrainé le génitif ծաղու et même le verbe ծիծաղեմ etc. Le ղ de կաղին s'explique par le génitif կաղնոյ; on voit ici que le passage de *l* à ղ peut être postérieur à l'amuissement de ի et ու inaccentués.

Quelques cas particuliers sont intéressants. Ainsi l'on a աղուէս où ղ semble être devant une voyelle; mais ici ու n'est que la forme vocalisée d'un *w* consonne, et աղուէս représente *աղւէս; il est tombé une voyelle entre *l* et *w*; l'étymologie est ambiguë; on peut rapprocher soit gr. *ἀλώπηξ* et alors c'est un *u* issu de *ō qui s'est amui, soit skr. *lopāçáḥ*, et alors l'*u* est issu de **u*. — M. Pedersen a émis l'hypothèse

que *-*ln*- aurait donné arm. -ղ-, il en donne pour exemples les verbes թողում et հեղում qui seraient des verbes en -նում (K. Z., XXXIX, p. 354). Cette hypothèse est très vraisemblable a priori; car *-*ln*- devait donner *-ղն qui s'assimilait à -*ղղ-, lequel se simplifiait en -ղ-, puisque l'arménien n'admettait pas les consonnes géminées à l'origine. Mais il faut avouer que les exemples invoqués ne sont pas absolument probants; car il ne manque pas de verbes en -ում en arménien; et le -ղ- peut à la rigueur s'expliquer par les formes, peu nombreuses mais très importantes, où l'*l* est finale: impér. թող, aor. եթող. Si le rapprochement de arm. ուղի „chemin" avec v. sl. *ulica* est juste, ce ne peut être qu'en posant **ul-n-*, et ceci est assez embarrassant. Il n'est pas impossible que le ղ de մեղք ou de գող représent *-*ln*- et que ces mots aient des suffixes -**nā*, -**no*-; mais ce n'est pas nécessaire, et la position de **l* en fin de mot au nominatif-accusatif singulier et devant ք ս au nominatif et à l'accusatif pluriels suffit à expliquer le ղ. Si elle est authentique, la règle de M. Pedersen représente simplement un cas particulier du traitement de **l* devant consonne. Il en serait de même du passage de *-*nl*- à ղ- si on l'admet; l'intermédiaire serait *-*ll*- > *-ղղ- > ղ.

Un fait plus curieux et qui montre mieux que, à date ancienne, ղ était une forme normale de *l* en arménien, c'est que le résultat de la dissimilation de ր par ր est ղ, et non լ. Il y a tout d'abord un mot emprunté à l'iranien, sans doute à l'iranien du Nord, sous la forme **sārawart(i)*, et dont le syriaque présente aussi une forme à dissimilation, *sanvartā*: l'arménien a սաղաւարտ. En arménien même on signale une variante de certains manuscrits de l'Ancien Testament, քաղադր forme dissimilée de քարադր, emprunté du gr. *χαραδριός*. On a l'impression de formes à redoublement avec dissimilation dans ողորմ (cf. v. h. a. *arm*), ողորկ (on écartera l'étymologie de M. Lidén, Arm. Stud. I, 60 et suiv.), ողորդ, աղարտեմ (cf. v. sl. *oriti*, *razoriti* „détruire", skr. *aruḥ* »blessure«, etc.), եղերգ. — Il y a peut-être un autre type de dissimilation dans սաղմն »foetus«, si l'on en rapproche սնանիմ »je suis nourri, je suis élevé«, սան et սանական »nourrisson« et si l'on part de **san-min*; mais ce rapprochement est très douteux. L'arménien semble ne pas tolérer la présence dans un même mot de լ et de ղ; et c'est լ qui le cas échéant, semble s'assimiler à ղ. Le premier ղ de աղեղն, ուղիղ »droit«, ուղեղ »cerveau«, խաղող, etc. ou le second de կողկողեմ, փողփողեմ s'expliqueraient assez bien par une assimilation. Les mots à redoublement prouvent peu; mais plusieurs des exemples cités ne sont pas des mots à redoublement.

Toute étymologie qui suppose une représentation de **l* initiale ou intervocalique par arm. ղ sans cause particulière est à écarter. En revanche, le cas de սաղար montre que, dans les mots empruntés, ղ peut représenter *l* d'une autre langue. Un mot comme քաղաք, dont l'origine est obscure, peut avoir un ղ emprunté.

Quand on possèdera l'étude nécessaire sur les emplois de լ, ղ et ղ̇ dans les anciens manuscrits, il y aura lieu de reprendre l'examen de tous les mots qui comprennent des phonèmes notés au moyen de ces signes.

Paris, juin 1911.

Zum armenischen und lateinischen Physiologus.

Von Bibliothekar Dr. W. Lüdtke in Kiel.

Den armenischen Physiologus-Text veröffentlichte zuerst J. B. Pitra im Spicilegium Solesmense 3, Paris 1855, S. 374—390 nach zwei Handschriften der Mechitharisten in Venedig und einer Pariser Handschrift des 14. Jahrhunderts. Weitern Kreisen wurde er durch die französische Uebersetzung eines ungenannten Armeniers zugänglich gemacht, die Ch. Cahier in den Nouveaux mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature sur le moyen age: [1] Curiosités mystérieuses, Paris 1874, S. 117—138 abgedruckt hat. Friedrich Lauchert, Geschichte des Physiologus, Strassburg 1889, S. 81 f. hält zwar die Reihenfolge der Kapitel für nicht willkürlich, da sie durch die Uebereinstimmung mit lateinischen Texten bestätigt werde (vgl. die Tabelle S. 109), erklärt aber die vom griechischen Physiologus abweichenden Auslegungen für eine jüngere Bearbeitung, vielleicht Willkürlichkeit des Uebersetzers. Die Untersuchung A. Karněevs (Матеріалы и замѣтки по литературной исторіи Физіолога, Petersburg 1890) ist mir leider nicht zugänglich gewesen; vgl. Polívkas Anzeige im Archiv für slavische Philologie 14 (1892), S. 374 - 404; 15 (1893), S. 246—273. Das, was uns für die vorliegende Frage interessiert, hat Karněev wohl auch in seiner zweiten Publikation angegeben. Er hatte das Glück, in der Handschrift Nr. 432 (s. XI) der Moskauer Synodal-Bibliothek den griechischen Text zu entdecken, der das Bindeglied zwischen der armenischen und lateinischen Uebersetzung ist: = *П*, abgedruckt in der Byzantinischen Zeitschrift 3 (1894), S. 25—63. N. Marr gab in seinem glänzenden Werk Сборники притчъ Вардана 3, Petersburg 1894, Beilage 5: S. 129—175 eine neue kritische Ausgabe des armenischen Physiologus nach sechs neuen Handschriften: Ējmiacin Nr. 453, 1684, 1711, 23; Sevan Nr. 78; Petersburger Kaiserl. Oeffentl. Bibliothek Nr. DCXL. Aus dem Armenischen ist der Physiologus ins Georgische übersetzt worden. Marr gab auch diesen Text aus derselben Handschrift des Klosters Šatberd (s. X) heraus [1], aus der er schon 1901 Hippolyts Kommentar zum Hohen Liede mitgeteilt hatte. Neben dem georgischen Texte druckte er hier den Text der ältesten bekannten armenischen Handschrift Ējmiacin Nr. 2093 vom Jahre 1223 ab und gab in seiner russischen Uebersetzung die Varianten aller von ihm benutzten Handschriften an: Физіологъ. Армяно-грузинскій изводъ (= Изданія факультета восточныхъ языковъ Имп. С.-Петербургскаго Университета. No. 5. Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи. Книга VI.), Petersburg 1904.

Während J. P. N. Land (Anecdota syriaca, T. 4) einen syrischen und arabischen Text 1875, Hommel die äthiopische Uebersetzung 1877 veröffentlichte, machte die Erforschung der lateinischen Texte über Cahier (s. unten) hinaus geringere Fortschritte. Max Goldstaub hat „die älteste lateinische Redaktion" in zwei Münchener Handschriften entdeckt und ihre Ausgabe angekündigt: Die Entwicklung des lateinischen Physiologus (Verhandlungen der 41. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in München

[1] Einen summarischen Bericht über den Text gab zuerst Chachanov: Actes du 11e congrès international des orientalistes, Paris 1897, Sect. 5—7 (1899), S. 255—258.

1891, Leipzig 1892, S. 215 und 216, Anm. 1). Doch er scheint seinen Plan nicht verwirklicht zu haben[1]. Da das Entgegenkommen der Königl. Hof- und Staatsbibliothek es mir ermöglichte, im Jahre 1904 hier in Kiel diese Handschriften zu kopieren, möchte ich über ihr Verhältnis zur armenischen Uebersetzung einiges mitteilen.

In der folgenden Uebersicht der Kapiteleinteilung habe ich mich nicht an die mangelhafte Zählung und Orthographie der Münchener Handschriften gehalten. Links vom Lateiner stehen die Nummern, unter welchen dieselben Stücke in zwei ferner stehenden griechischen Handschriften erscheinen; rechts die entsprechenden Nummern der beiden nahe verwandten Texte. Durch fetten Druck und Stern werden die abweichenden Redaktionen hervorgehoben.

M = Cod. lat. Monac. 19417 (Tegernsee 1417) s. IX.

N = Cod. lat. Monac. 14388 (Regensburg, S. Emmer. E 11) s. IX et X. Der Text hat durch Blätterverlust einige Lücken.

Λ = Par. gr. 2426 s. XV (Pitra S. LII; Lauchert S. 107 f., dessen Zählung ich folge).

Ω = Ambros. E 16 sup. (Martini-Bassi Nr. 273) s. XIII: Zuretti, Studi italiani di filologia classica 5, 1897, S. 113 f.

Π = Mosqu. Nr. 432 [?], fol. 192–203 *Πέτρου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας* (sc. *φυσιολόγος*). Nach Vladimir, Katalog Nr. 318 ist die Signatur Nr. **467** (Savva).

Arm. = Ausgabe Marrs 1904. – Eine Uebersicht über den Bestand der jüngeren armenischen Handschriften in den Сборники 1 (1899), S. 402 f.

Λ	*Ω*	M N	*Π*	Arm.
1	1	I De leone	2	2
36	**35**	II De autolope	3	3
37	**37**	III De lapidibus pirobolis	4	4
39	**36**	IV De serra marina	5	5
3	17	V De charadrio	6	6
4	14	VI De pelicano	7	7
5	15	VII De nocticorace	8	8
6	**16**	VIII De aquila	9	9
7	2	IX De phenice	10	10
8	3	X De epopo	11	11
9	4	XI De onagro	12	12
10	**5**	**XII** De vipera	13	13
11	**6**	*XIII De serpente	14	14
12	**7**	*XIV De formica	15	15
13	8	XV De syrena onocentauro	16	16
14	**9**	XVI De herinace	17	17
40	—	*XVII De hibice	—	—
15	10	XVIII De vulpe	18	18
34	***34**	XIX De arbore peridexion et columbis . .	25	30
43	13	XX De elephanto	—	—
41	39	XXI De dorchon	—	—

[1] Er schrieb noch einen ausführlichen Aufsatz: Der Physiologus und seine Weiterbildung, besonders in der lateinischen und in der byzantinischen Literatur (Philologus, Suppl.-Bd. 8, 1901, S. 337—404). Hier schwächt er übrigens S. 345[23] seine oben angeführte Aussage über das Alter des Textes etwas ab.

A	*Ω*	MN	*Π*	Arm.
44	40	XXII De achate lapide. De lapide sostoros [= ὄστρεος] et margarita	—	—
42	—	XXIII De lapide adamantino	—	—
45	41	XXIV De alia natura onagri et simi . . .	—	—
46	42	XXV De lapide senditicos [= ἰνδικός] . . .	—	—
47	43	XXVI De herodion id est fulica	—	—
48	44	XXVII De psycomora	—	—
16	**11**	XXVIII De leone et pantera	19	19
17	**18**	XXIX De ceto id est aspidoceleon	20	20
18	**19**	XXX De perdice	21	21
19	**20**	XXXI De vulture	22	22
20	21	XXXII De mirmicoleon	33	23
21	—	XXXIII De mustela	34	24
22	—	XXXIV De monoceraton	35	25
23	**22**	XXXV De castore	23	26
24	**23**	XXXVI De yena hoc est belua	24	27
25	**24**	XXXVII De nilvo [= ἴλλος]	—	28
26	25	XXXVIII De echinemon	—	29
27	26	**XXXIX** De cornicula	26	31
28	27	XL De turture	27	32
33	**32**	XLI De hyrundine	28	33
30	***29**	XLII De cervo	29	34
29	**28**	XLIII De rana	30	—
31	**30**	XLIV De saura quae dicitur salamandra . .	31	—
38 } 32	33	XLV De lapide magniten	} 32	—
	31	*XLVI De lapide adamantino		—
35	38	XLVII De columbis	—	—
2	12	XLVIII De saura eliace hoc est anguilla solis	1	1

I. Das Kapitel vom Löwen stimmt in den verschiedenen Texten ziemlich genau überein. Der Text von MN erweist sich in der ersten Ἑρμηνεία als sekundär. Statt des überlieferten μετὰ ἀγγέλων ἄγγελος ἐγένετο usw. (*Π* S. 33, Z. 10 ff.), das wohl auf Ascensio Isaiae X, 8 ff., zurückzuführen ist, bieten MN die korrigierte Lesart: . . . cooperuit intelligibilia vestigia sua, hoc est deitatem suam, a Judaeis incredulis, cum descendisset in uterum virginis, ut salvaret . . . *Π* 2 = Arm. 2 = *A* 1 (Pitra, S. 338, I, 1—3[1]) = *Ω* 1 = Aeth. 1.

II. De autolope: Hier bieten *A* 36 (Pitra, S. 341, II, 1), *Ω* 35, Aeth. 36 eine besondere kürzere Redaktion. Der sklavische Uebersetzer von MN beginnt die Erklärung mit: Opolite nomine (= ὦ πολιτευόμενε), hoc est cuius conversatio caelestis est. Zum Beweise dafür dass MN mit *Π* Arm. übereinstimmt, führe ich den Schluss an: Duo cornua duo testamenta sunt. Sed vide, ne tenearis modicissimo hoc ricimine (= ἐρικίνῃ), hoc est frutice parvolo, prae qua occasione vestitus et tenearis laqueis eius, et malus venator occidat te, id est diabolus. Vinum autem et mulieres effugit sapiens vir. — Dieser Spruch (Eccli, 19, 2) steht auch in *Π* und schlechtern Handschriften von Arm. an dieser Stelle statt am Anfang von III. Die sonderbare Ueberschrift von II in *Π*: Ἀλλὰ περὶ πολιτευομένων καὶ μὴ περιμεινάντων εἰς τέλος, findet sich nur noch in Arm., nicht in MN.

III. De lapidibus pirobolis hat MN folgende Ἑρμηνεία: O generosa epolitetota (!), hoc est abstinens in omnibus, multi enim in tartaro sunt propter mulierem, qui in temptationibus inciderunt. Π hat ἄγγελοί εἰσιν ἐν ταρτάρῳ καὶ ζόφῳ ἕνεκεν γυναικός; Arm. hat diese Worte — nicht zufällig, meint Marr — ausgelassen, aber die in MN fehlende Erwähnung Simsons bewahrt. Δ 37 (Pitra, S. 341, III), Ω 37, Aeth. 37 gehören wieder zu einer besonderen Redaktion. Die Ueberschrift des Kapitels Οἶνον γὰρ καὶ γυναῖκας ἀποστρέφεται ἀνὴρ σοφός hat Arm.; in Π, MN und schlechteren Hss. von Arm. ist sie an den Schluss von II geraten.

IV. De serra marina MN = Π 5 = Arm. 5. Mit der anderen Redaktion Δ 39 (Pitra, S. 342, IV), Ω 36 ist wieder Aeth. 39 eng verwandt.

V. De charadrio MN = Π 6 = Arm. 6. Diese Texte lassen auf das Zitat Joh. 3, 14 noch einige Zeilen folgen:

Π Z. 23 f.: καὶ ὁ φρόνιμος, καὶ ὁ λέων, καὶ πρόβατον· διπλᾶ γάρ εἰσιν τὰ κτίσματα, ἐπαινετὰ καὶ ψεκτά.

MN: Et serpens prudentior dictus est, similiter et de leone, et alia multa. Duplicia autem sunt creaturae, laudabilia et vituperabilia.

Arm.: Aber es ist etwas auch an der Schlange gut, da sie klug ist, und am Löwen, da er stark ist, und am Schafe, da es sanft ist. Denn doppelt sind alle Geschöpfe . . . (im Schlusssatz gehen dann die Textzeugen weit auseinander).

Aeth. 3: Beide sind geschaffen, das eine verdient Lob, das andere nicht.

Δ 3 (Pitra, S. 342 f., V) und Ω 17 folgen im wesentlichen derselben Redaktion. MN hat gegen die anderen Texte ein geringes Plus. Der Schluss ist am ausführlichsten in Lat. AB (Cahier, Mélanges 2, S. 132) überliefert.

VI. De pelicano MN = Π 7 = Arm. 7. Die Lesart der armenischen Handschriften „Vater" statt μήτηρ Π Z. 7 wird durch die georgische Uebersetzung nicht bestätigt, ist also auch nicht für die ursprüngliche armenische Version vorauszusetzen; sie findet sich übrigens auch in Lat. C (Cahier 2, S. 137). Dieselbe Redaktion auch in Δ 4 (Pitra, S. 343, VI, 1), Ω 14, Aeth. 4. MN fügen am Schluss Jer. 2, 13 zu.

VII. De nocticorace MN = Π 8 = Arm. 8 = Δ 5 (Pitra, S. 344, VII) = Ω 15 = Aeth. 5. — MN haben Ps. 101, 7 am Anfang (om. Π Arm.), fügen zu Luc. 12, 32 Hos. 2, 25 zu, lassen aber die Anspielung auf 2. Cor. 11, 7 aus und schliessen mit 1. Cor. 9, 22.

VIII. De aquila MN = Π 9 = Arm. 9. Δ 6 (Pitra, S. 344 f., VIII), Ω 16, Aeth. 6 sind etwas gekürzt. Allein MN haben am Schluss noch das Zitat Joh. 10, 18, das zum folgenden Kapitel gehört.

IX. De phenice MN = Arm. 10 = Ω 2 = Aeth. 7; abgesehen von der Lücke Π 10, Z. 7—9, Δ 7 (Pitra, S. 345 f., IX, 1) Z. 14 haben auch diese Handschriften denselben Text.

X. De epopo MN (wieder mit falscher Stellung des einleitenden Zitates) = Π 11 = Arm. 11 = Δ 8 (Pitra, S. 346, X: doch steht Ex. 21, 17 am Ende dieses, nicht wie in MN, am Ende des vorhergehenden Kapitels) = Ω 3 (Zitat fehlt) = Aeth. 8.

XI. De onagro MN = Π 12 = Arm. 12 = Δ 9 (Pitra, S. 346, XI, 1: doch das Zitat steht hier vor der Ἑρμηνεία) = Ω 4 = Aeth. 9 (doch hier ein Zitat mehr).

XII. De vipera MN = Π 13 = Arm. 13 = Δ 10 (Pitra, S. 347, XII) = Ω 5 = Aeth. 10. Nur MN, Ω, Aeth. haben die nähere Beschreibung des Tieres bewahrt, verkürzen dafür aber etwas das Folgende.

XIII. De serpente MN = Π 14 = Arm. 14. Von vier Naturen handeln Δ 11 (Pitral S. 347, XIII) = Ω 6 = Aeth. 11. — MN erweist sich als der ursprünglichste Text durch einen längeren Zusatz vor Mt. 7, 14 in der ersten Deutung (fast identisch mit Lat. CA.

Cahier 2, S. 219 *Et nos* . . .; vgl. auch *AΩ*), durch Hinweis auf Luc. 14, 15 ff. und Rom. 13, 7 am Schlusse der zweiten Deutung, besonders aber durch die ausführliche Fassung der dritten 'Ερμηνεία, aus der ich die wichtigste Stelle anführe: ... cum primus homo, pater noster Adam, nudus fuisset in paradiso, non praevaluit serpens insilire in eum. Sed quando tunica indutus est, hoc est mortalitate carnalis corporis peccati, tunc exilivit in eum ... Es ist erklärlich, dass *Π* und die Vorlage von Arm. an dieser heterodoxen Exegese Anstoss genommen und die Stelle ausgelassen haben.

XIV. De formica MN = *Π* 15 = Arm. 15 = *A* 12 (Pitra, S. 349, XIV) = *Ω* 7 = Aeth. 12. Die Stelle *Π* Z. 12—16 (= *A*) fehlt in MN Arm. MN haben wieder die Deutungen etwas ausführlicher. Die zweite 'Ερμηνεία ist inhaltlich gleich Lat. AB (Cahier 2, S. 192), doch kürzer. Der Schluss der dritten Deutung ist in MN etwas anders gewandt als in *Π* = Arm.; *AΩ* Aeth. stimmen auch hier wieder überein.

XV. De syrena onocentauro MN = *Π* 16 = Arm. 16 = *A* 13 (Pitra, S. 350, XV) = *Ω* 8 = Aeth. 13. In der Beschreibung der Geschöpfe finden sich mehrere Varianten; Arm. beschreibt den Onokentauren als halb ὄνος, halb ταῦρος: MN als halb Mensch, halb Esel. In MN ist anscheinend am Ende etwas ausgefallen; beide schliessen mit adversariorum = *Π* Z. 15 τῶν ἀντικειμένων.

XVI. De herinace MN = *Π* 17 = Arm. 17 = *A* 14 (Pitra, S. 350, XVI). *Ω* 9 und Aeth. 14 haben je einen besonderen kurzen Text. *Π* Z. 12—13 fehlt in Arm., steht aber in MN.

XVII. De hibice MN: Der lange lateinische Text repräsentiert das Original, aus dem *A* 40 (Pitra, S. 364, XLII), W (Lauchert, S. 269 f.) und Aeth. 40 gekürzt sind.

XVIII. De vulpe MN = *Π* 18 = Arm. 18 = *A* 15 (Pitra, S. 351, XVII) = *Ω* 10 = Aeth. 15. Zu Anfang haben MN: requirit ubi est scyssura (so M; fissura N: also = Pitras τομή) terrae et palearium.

XIX. De arbore peridexion et columbis MN = *Π* 25 (nur der Schluss erhalten) = Arm. 30. Besondere Redaktionen sind *A* 34 (Pitra, S. 356, XXVIII) = Aeth. 34 und *Ω* 34.

Ueber die folgenden Kapitel, die in *Π* Arm. nicht vorkommen, kann ich mich kurz fassen. MN *A Ω* Aeth. bieten dieselbe Redaktion. Am grössten sind die Unterschiede (meist infolge von Auslassungen) in dem langen Kapitel vom Elephanten.

XXVIII. De leone et pantera MN = *Π* 19 = Arm. 19. Die anderen Texte *A* 16 (Pitra, S. 351 f., XVIII) = *Ω* 11 = Aeth. 16 stellen das Zitat Ps. 44, 14 um (*A* lässt es sogar ganz aus) und haben nicht den Satz *Π* Z. 9—10. MN fügen zum Schluss 2 Cor. 2, 11 und Ps. 35, 5 zu; vgl. *Π* Arm. 20 Anfang.

XXIX. De ceto id est aspidoceleon MN = *Π* 20 = Arm. 20. Andere Redaktion (Prov. 5, 3; Umstellung der beiden Eigenschaften): *A* 17 (Pitra, S. 352, XIX) = *Ω* 18 = Aeth. 17.

XXX. De perdice MN = *Π* 21 = Arm. 21. Kürzere Redaktion: *A* 18 (Pitra, S. 353, XXI, 1) = *Ω* 19 = Aeth. 18. Das Stück Arm. Z. 6—9 fehlt in *Π* MN.

XXXI. De vulture MN (ohne die Bibelstellen zu Anfang) = *Π* 22 = Arm. 22. Abweichende Fassung: *A* 19 (Pitra, S. 352, XX, 1) = *Ω* 20 = Aeth. 19. — Nach MN Arm. gehört der Schluss von *Π* 32, Z. 30—32 an das Ende von *Π* 22; die Kapitel XXXII bis XXXIV sind in *Π* mit diesem Satz an eine falsche Stelle gekommen: vgl. Marr S. 104 f. Am Schluss von *Π* 22 steht in der Handschrift irrtümlich die Deutung des Einhorns; Karněev druckt sie in seiner Ausgabe an der richtigen Stelle ab.

XXXII. De mirmicoleon MN = *Π* 33 = Arm. 23 = *A* 20 (Pitra, S. 354, XXII) = *Ω* 21 = Aeth. 20 mit geringen Abweichungen.

XXXIII. De mustela MN = *Π* 34 = Arm. 24 = *A* 21 (Pitra, S. 354, XXIII) = Aeth. 21. MN haben zu Anfang einen Zusatz: ... praegnans facta auribus pariet. Si autem per

aurem dextram contigerit ut generet, masculus erit; si vero per sinistram, femina. Male (mala codd.) ergo ex auribus generantur. Sunt ergo et *nunc* . . . Dies *σήμερον* *Π* S. 62, Z. 4 hat sich auch in Arm. erhalten. — Ueber die Bedeutung der rechten und linken Seite vgl. Konrad von Megenberg, Das Buch der Natur, herausg. von Franz Pfeiffer 1861, S. 39, 22 ff.

XXXIV. De monoceraton MN = *Π* 35 = Arm. 25 = *Δ* 22 (Pitra, S. 355, XXV, 1) = Aeth. 22. *Π* Arm. *Δ* beginnen ohne Bibelspruch, MN mit Deut. 33, 17, Aeth. mit Ps. 91, 11. Auch sonst gehen die Texte etwas auseinander.

XXXV. De castore MN (doch ohne Petrus und Johannes am Ende zu erwähnen) = *Π* 23 = Arm. 26. *Π* Z. 2 – 3 *εὑρίσκεται δὲ ἐν οἴκῳ τῶν βασιλέων* steht auch in MN Arm. — Abweichender Schluss der Deutung: *Δ* 23 (Pitra, S. 356, XXVI) = *Ω* 22 = Aeth. 23.

XXXVI. De yena hoc est belua MN = *Π* 24 (Schluss in der Vorlage der Hs. ausgefallen) = Arm. 27. Andere Rezension: *Δ* 24 (Pitra, S. 361, XXXVII) = *Ω* 23 (= Aeth. 24).

XXXVII. De nilvo MN = Arm. 28 (in *Π* ausgefallen). Etwas abweichender Text: *Δ* 25 (Pitra, S. 355, XXIV) = *Ω* 24 = Aeth. 24. — Das *nilvus* von MN ist wahrscheinlich aus *ἴλλος* verderbt: so heisst der *ἐνύδριος* im Ambros. (aus Pinellis Besitz) s. XVI (Zuretti, S. 201 unten). MN beginnt: Est animal quod dicitur nilvus, hoc est in flumine, figuram . . . Arm. hat als besonderen *Zusatz:* Es ist auch ein gewisses anderes Tier *im Nil-Strom* in Gestalt . . . Wahrscheinlich stand auch in der Vorlage von Arm. ursprünglich *ἴλλος*, nicht *Nil*.

XXXVIII. De echinemon MN = Arm. 29 (in *Π* ausgefallen). MN *fügen* am Schluss der Beschreibung noch *zu*: . . . nares suas de cauda sua, *celans et inflans se, et sic astat contra draconem, donec eum interimat.* Dagegen schliessen MN die Erklärung mit . . . *hoc est diabolum* ab, während der vollständige Text in Arm. = *Δ* 26 (Pitra, S. 356, XXVII) = *Ω* 25 = Aeth. 26 vorliegt.

XXXIX. De cornicula MN = *Π* 26 = Arm. 31 = *Δ* 27 (Pitra, S. 357, XXIX) = *Ω* 26 = Aeth. 27. In MN lautet der Schluss abweichend (hinter 2. Kor 11, 2) für *Π* Z. 8—13: Habemus ergo nos virum, divinum sermonem, in animis nostris, ut non appropinquet alienus et inveniamur spelunca latronum.

XL. De turture MN = *Π* 27 = Arm. 32 = *Δ* 28 (Pitra, S. 357, XXX) = *Ω* 27 = Aeth. 28. Die Zitate *Π* Z. 10—12 stehen in MN Arm. am Anfang von XLI.

XLI. MN: De hirundine. — Ezechias rex dixit in Esaia propheta: Sicut hirundo ita clamabo et sicut columba sic meditabor. Et in Jeremia dicitur: Turtur et hirundo et ciconia custodierunt tempus introitus sui.

De hirundine locutus est Physiologus, quoniam semel generat et iam non. Et salvator meus (N: noster) natus est semel in utero, baiulatus est semel, crucifixus est semel et surrexit a mortuis semel. Unus deus, una fides, unum baptisma (*add εἷς πατὴρ τῶν ἁπάντων. Καλῶς οὖν ὁ Φυσιολόγος εἶπε περὶ τῆς χελιδόνος Π Δ* Arm.).

Δ 33 (Pitra, S. 358, XXXI, Z. 10 - 13) berichtet mit Auslassung der Bibelstellen zu Anfang des Kapitels, dass die Schwalbe im Frühling erscheint und morgens die Schlafenden zum Werk weckt, ohne diese Natur des Vogels zu deuten. In Aeth. 33, *Ω* 32 und der Wiener Handschrift 33 (Lauchert, S. 263) kommt sie allein mit Auslegung auf die Asketen vor. Mir erscheint es wahrscheinlicher, dass die drei Zeilen aus dieser Redaktion in *Δ* eingedrungen sind, als die Annahme Laucherts, dass in *Δ* die *Ἑρμηνεία* dieser Natur ausgefallen sei. *Π* 28 unterscheidet sich dadurch von MN, dass die Zitate an den Schluss des vorhergehenden Kapitels gestellt sind.

XLII. De cervo MN = *Π* 29 = Arm. 34 (doch hier mit verkürzten Schluss). MN *Π* erzählen am Ende von den Haaren des Tieres. Auch die sonst identischen Texte *Δ* 30 (Pitra, S. 358, XXXII, 1 + Scholion) = *Ω* 29 = Aeth. 30 haben diesen Zusatz nicht, haben übrigens am Ende des Kapitels Varianten.

In der folgenden Textprobe bezeichnet Arm. den armenisch-georgischen Text; stimmen beide Uebersetzungen nicht überein, so bezeichnet ein kursives *Arm.* die armenische, *Gg.* die georgische Lesart.

MN: [XLII.] De cervo. — In psalmo XLI dicit[1]: „Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te deus". Cervus[2] inimicus est draconi. Draco[3] autem fugit a cervo[4] in fissuras terrae[5], et vadens cervus et ebibens[6] implet vasa sua[7] fontem aquae[8] et[9] evomit[10] in fissuram terrae et educit draconem[11] et conculcavit[12] eum et occidit eum. — Sic et dominus[13] meus[14] interfecit draconem magnum, diabulum, ex caelestibus aquis, quibus habebat[15], sapientiae inenarrabilis[16]. Non enim potest draco baiulare aquam neque diabulus sermones caelestes[17].

Si enim et tu habueris intellegibiles dracones absconsos (= κεκρυμμένους) in corde tuo, invoca Christum ab evangeliis per orationes, et ipse occidet eum.

Tu es enim templum dei, et spiritus dei habitavit in te.

Capilli autem cervi ubi apparuerint in domo vel de ossibus incenderis, numquam draconem invenies.

Vestigium dei et timor Christi si inveniuntur in corde tuo, nullus spiritus inmundus introibit tibi.

Π

καὶ σύ, ἄνθρωπε, ἐὰν ἔχῃς νοεροὺς δράκοντας κεκτημένους ἐν τῇ καρδίᾳ σου, κάλεσον τὰ εὐαγγέλια, καὶ λέγουσί σοι· „οὐ φονεύσεις, οὐ μοιχεύσεις, οὐ ψευδομαρτυρήσεις." τὰ νοερὰ ὕδατα ἐὰν ἀκούσῃς, ἐξεμέσεις πᾶσαν κακίαν. καὶ γίνεταί σου ἡ καρδία ναὸς θεοῦ, καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ οἰκεῖ ἐν σοί. τρίχες γὰρ ἐλάφου ἐὰν φανῶσιν εἰς οἰκίαν, ἢ ὀστέον αὐτοῦ ἐὰν θυμιάσῃ τις, οὐδέποτε ὀσμὴν δράκοντος θεωρήσεις ἢ ἴχνος. ὅπου γὰρ φόβος Χριστοῦ ἐὰν εὑρεθῇ εἰς τὴν καρδίαν σου, οὐδέποτε πονηρὸν φάρμακον ἀναβαίνει εἰς τὴν καρδίαν σου. ὁ φυσιολόγος οὖν οὐκ ἀργῶς ἐλάλησεν περὶ τῆς ἐλάφου.

[1] dixit M *Ὁ μὲν Δαυὶδ ἐβόησεν λέγων Π* Arm. | [2] *ὁ φυσιολόγος ἔλεξεν περὶ τῆς ἐλάφου ὅτι ἔστιν* (sehr add. Arm.) *ἐχθρὸς Π* Arm | [3] *καὶ ἐὰν … Π* Arm.; und wenn *erblickt und* flieht *Gg.* | [4] a cervo om. *Π* Arm., und hineingeht add. Arm. | [5] in fissuras terrae om. *Π*: in das Loch Arm. | [6] et ebibens om. *Π* Arm. | [7] = *τὰ ἀγγεῖα αὐτῆς Π*: den Mund *Arm.*, die Seite *Gg.* | [8] = *ὕδατος πηγαίου Π*, Wasser der Quelle *Gg.*: *der Quelle* om. *Arm.*; [9] *ἐξέρχεται ἐπὶ τὴν γῆν* (Loch, *ὀπὴν* Arm.), *ὅπου δράκων ἐστὶν κεκρυμμένος* (*sich befindet Arm.*) *καὶ* add. *Π* Arm. | [10] *ἐκχέει* (add. *das Wasser Gg.*) *Π Gg.*: om. *Arm.* | [11] = *εἰς τὴν ῥαγάδα, καὶ ἀναφέρει τὸν δράκοντα Π*: und füllt an das Loch, bis hervorkommt die Schlange *Gg.*] … ([9]) sich befindet. Wenn sie herauskommt, zertritt und so tötet er. Und wenn nicht, das Wasser giesst er aus in das Loch und tötet. *Arm.* | [12] Praes. Arm.; *mit den Füssen* add. *Gg.* | [13] *Σωτήρ Π*, Lebendigmacher Arm. | [14] n(oste)r N Arm. (add. *Jesus Christus Gg.*); add. *αὐτὸς μόνος Π* | [15] = *ὧν εἶχεν Π* | [16] *ἐνθέου σοφίας καὶ ἀρετῆς ἀρρήτου Π Arm.*, *ἐνθέου σοφίας Gg.* | [17] *οὐ δύναται ὁ δράκων βαστάσαι ὕδωρ, οὐδὲ ὁ διάβολος τὸν οὐράνιον λόγον Π*: Welchem Wasser nicht fähig ist zu widerstehen der unsichtbare Drache Teufel Arm. (Subjekt und Verbum im Plural *Gg.*). — Darauf schliesst *Arm.* (*Gg.* fügt eine andere Schlussformel für das ganze Werk zu): Demnach also schön geredet hat der Physiologus die Naturen (sc. von Tieren) jeder Art.

XLIII. De rana fehlt in Arm. MN stimmt mit *Π* 30 und *Α* 29 (Pitra, S. 361, XXXVIII) überein. Man vergleiche den Satz *ΠΑ*: *οὐ μέλει γὰρ αὐτοῖς περὶ ὧν πάσχουσιν*, mit MN: non pertinet eis, de quibus patientur in abstinentiis laborantes … *Ω* 28, W 29, Aeth. 29 bieten eine abweichende Redaktion.

XLIV. De salamandra fehlt ebenfalls in Arm. MN stimmt wieder mit *Π* 31 überein. Die drei Jünglinge im Feuerofen, die in diesen beiden Texten an den Anfang gestellt werden, kommen im Aeth. zwischen Kap. 39 und 40 vor; vgl. Hommel, S. 139 f. und

Pitra, S. 416. Aeth. 31, *Ω* 30, W 31 bieten einen besonderen Text, während *A* 31 (Pitra, S. 361, XXXIX) wenigstens in der Ἑρμηνεία mit *Π* MN geht.

XLV. De lapide magniten MN = *A* 32 und 38 (Pitra, S. 362[1] und XL, 1 bis Z. 13 δέρριν) = *Π* 32 (S. 60, Z. 3–6) = *Ω* 33. In *A* 32 *Π* ist die Ueberschrift ausgefallen, so dass der Text zu dem folgenden Kapitel vom Diamanten gezogen ist.

XLVI. De lapide adamantino ist in MN stark verkürzt; doch die Erwähnung von Amos beweist, dass MN auf *Π* 32 (S. 61, Z. 17, 18) zurück geht. Auch *A* 32 (Pitra, S. 362, XL, 1) ist etwas gekürzt. Eine etwas abweichende Rezension hat *Ω* 31, aus der Aeth. 32, vielleicht auch der stark gekürzte Text W 32, stammt. — Ein anderer Text über den Diamanten steht oben MN XXIII = *A* 42 = Taurinensis s. XII (Zuretti, S. 206 oben).

XLVII. De columbis fehlt, wie die vorhergehenden Texte, in Arm; auch in *Π* steht es nicht. MN ist = *Ω* 38 (bis Zuretti XII, 1, Z. 24 κοκκίνην). Verwandt mit *Ω* ist W 35, 1. *A* 35, 2 (Pitra, S. 363, XLI) weicht ab, hat ausserdem noch ein Stück vorangeschickt, das W 35 an zweiter Stelle mit der Ueberschrift Περὶ ὀξυπτέρου καὶ περιστερᾶς erscheint. *A* erweist sich durch Vergleich mit Aeth. 35 als sekundär. Dieser hat zuerst den Text *Ω* MN und an zweiter Stelle den Abschnitt W 35, 2 = *A* 35, 1 vom Habicht.

XLVIII. De saura eliace hoc est anguilla solis MN = *Π* 1 = Arm. 1 = *A* 2 = *Ω* 12 = Aeth. 2. Dass die Stellung zu Anfang in *Π* Arm. nicht richtig ist, geht aus der Schlussschrift hervor: *Π* Z. 12 Καλῶς οὖν ὁ Φυσιολόγος ἐλάλησεν περὶ τῆς φύσεως ἑκάστου γένους; ähnlich auch Arm. In M hat eine jüngere Hand zugefügt: Explicit liber crisostomi de naturis animalium. N hat: Explicit de natura bestiarum sancti iohannis constantinobolitane urbis antistinie. Liber conscriptus deo gratias amen. Auch MN haben den kurzen Zusatz, der bisher nur durch *Π* Arm. bezeugt ist, am Schluss der Ἑρμηνεία: cuius nomen vocatur oriens *in propheta Jeremia* (*om. Π* Arm.), et ipse est sol iustitiae, *sicut apostolus dicit* (*om. Π* Arm.), et aperiet tibi intellegibiles oculos cordis tui et novum pro veteri fiet tibi vestimentum.

Es wird sich schwer entscheiden lassen, ob die Kapitel XX bis XXVII von MN, die in *Π* Arm. nicht vorkommen, ursprünglich zu der Redaktion (MN *Π* Arm.)* gehören und nur in der gemeinsamen Vorlage von (*Π* Arm)* ausgefallen sind, oder ob sie in dem Original von (MN)* ein Zusatz aus der Rezension (*AΩ* Aeth.)* sind. Die Stellung am Ende in *A* Aeth. spricht dafür, dass die fraglichen Kapitel in dieser Gruppe zugefügt sind. Doch da *Ω* die Reihenfolge mit ziemlicher Willkür handhabt, könnte man eine gleiche Freiheit auch in (MN)* annehmen und die Kapitel trotz ihrer Stellung für eine Zutat aus der anderen Reihe halten. Dass die beiden Gruppen Varianten einer Urform sind, geht aus der Tabelle, die die Beziehungen der Texte natürlich nur in den allgemeinsten Zügen wiedergeben kann, hervor. Aeth. (nach Hommel, S. XVIII Anfang oder Mitte des 5. Jahrh. übersetzt) stimmt in der Kapitelfolge mit *A* überein (doch 32 Diamant, 38 Magnet ohne Vermischung und Wiederholung), der Text steht zwischen *A* und *Ω*. Eine andere Variante von *A* ist der illustrierte Physiologus von Smyrna, ebenfalls mit Abweichungen in der Kapitelfolge.[1]

[1] Strzygowski, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus 1899: Byzantinisches Archiv 2. Die Handschrift ist um 1100 geschrieben. Das Kap. 40 über den Hirsch ist der Redaktion *Π* entnommen (S. 37.) — Goldstaub erwähnt hier S. 104[1] seine „seit langem vorbereitete Arbeit über den mittelgriechischen Physiologus": sie ist meines Wissens nicht erschienen. S. 4[4] erwähnt er einen Mailänder Physiologus Ambros. A 45 sup. [Fol. 97v bis 116v]: „(Palimpsest s. X) wohl die älteste griechische Handschrift." Martini-Bassi, Catalogus codicum graecorum bibliothecae Ambrosianae No. 1 nennen den Text „optimae notae", setzen aber die Handschrift ins 13. Jahrh.

Es bleibt nun noch übrig, das Verhältnis von MN zu den anderen lateinischen Texten zu untersuchen.

In der folgenden Uebersicht bezeichnet:

V = Vatic. Palat. lat. 1074 s. X, von mir im Jahre 1902 abgeschrieben.

ABC = Die von Cahier, Mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature, T. 2—4, Paris 1851 ff. veröffentlichten Texte, und zwar (cf. 2, S. 90 ff.):

B = Bern. 233 s. VIII — IX
C = Bern. 318 s. IX
A = Brux. 10074 s. X.

C folgt, wie schon Lauchert S. 90 bemerkt hat, der Ordnung von Pitras *A* und Aeth., stimmt auch inhaltlich mit ihnen überein, bietet aber leider nur eine Auswahl. B hat im wesentlichen denselben Text wie V, den schon Cahier 2, S. 96, zu dem Bestiaire des Guillaume gestellt hat; Max Friedrich Mann, Der Bestiaire divin des Guillaume le Clerc (Französische Studien 6, 2, S. 37—73) hat ihn 1888 nach British Museum Reg. 2 C. XII (s. XIII) abgedruckt. Diese Handschrift stimmt bis auf Kleinigkeiten mit V überein, besonders auch in dem Zusatz von Stücken aus den Etymologien Isidors von Sevilla am Ende jedes Abschnittes. A wird erst durch Vergleich mit MN richtig eingeordnet. Es gehört zu der Uebersetzung VB in seinem ersten Teil, darf aber nicht, wie Cahier es tut, in seiner zweiten Hälfte mit der ganz selbständigen Uebersetzung C verglichen werden. In A ist der zweite Teil des Textes der Uebersetzung MN entnommen. Die Uebereinstimmungen von A und MN sind in der Uebersicht durch den Druck hervorgehoben. Bei C sind die Kapitel, bei denen Cahier C mit A zusammenwirft, ebenfalls durch fette Typen ausgezeichnet. Gelegentlich erkennt er das Bedenkliche seiner Methode auch an; vgl. 2 S. 199[11]: „Bien que A et C n'aient réellement que quelques lignes en commun, on y reconnaîtra sans doute deux variations d'un seul thème, pour ainsi dire."

Auch J. P. N. Land, Anecdota Syriaca 4 (1875) S. 136 gibt in den Noten zum syrischen Physiologus, in denen er den Versuch macht, die Texte nach Klassen zu gruppieren, eine Tabelle, die man mit der folgenden vergleichen möge. Er rechnet auch den Archetypus des Syrus Leidensis zu seiner Familia secunda (Pitrae Armen.; Lat. Bern. 233, Bruxell.); doch diese Zuteilung ist nur in der Kapitelfolge begründet: der Text ist eine besondere Spielart, deren griechisches Original nicht vorliegt.

Cahier		V	B	A	C	MN
2, 107	Leo	1	1	1	(1)	**1**
2, 218	Saura.	—	—	—	(2)	**18**
2, 117	Autolops	2	2	2	(20)	**2**
2, 126	Lapides ignif.	3	3	3	—	**3**
2, 122	Serra	4	4	4	(21)	**4**
2, 130	Charadrius	5	5	5	(3)	**5**
2, 137	Pelicanus	6	6	6	(4)	**6**
2, 170	Nycticorax	7	7	7	(5)	**7**
2, 165	Aquila	8	8	8	(6)	**8**
2, 183	Phoenix	9	9	9	—	**9**
2, 178	Upupa	10	10	**25**	**(7)**	**10**

Cahier		V	B	A	C	MN
2, 134	Vipera	—	—	**27**		**12**
2, 218 4, 68 2, 144	Serpens	—	—	**28**	(8)	**13**
2, 188	Formica	11	11	10	(9, 10)	**14**
2, 173	Siren. et Onoc.	12	12	11	(11)	**15**
2, 198	Erinacius	13	13	**29**	(12)	**16**
2, 203	Ibis	14	14	**Frgm.**	—	**17**
2, 208	Vulpes	15	15	12	(13)	**18**
2, 221	Unicornis	16	16	13	(16)	**34**
2, 229	Castor	17	17	14	—	**35**
3, 204	Hyaena	18	18	15	—	**36**
3, 213	Hydrus	19	19	18	—	**37**
3, 219	Dorcas	20	20	16	—	**21**
3, 225	Onager	21	21	17, **26**	—	**11**
3, 231	Simia	22	31	19	—	**24**
3, 209	Fulica	23	22	**35**	—	**26**
3, 238	Panthera	24	23	**36**	(14)	**28**
3, 253	Aspidochelone	25	24	—	(15)	**29**
3, 248	Perdix	26	25	20		**30**
2, 149	Mustela	27	26	—	—	**33**
3, 258	Asida	28	27	21	—	—
3, 263	Turtur	29	28	23	—	**40**
3, 267	Cervus	30	29	–	(17)	**42**
3, 272	Salamandra	31	30	22	(18)	**44**
3, 277	Columbae	32	—	24	—	**47**
3, 284	Peridexion	33	—	**30**	(19)	**19**
4, 57	Elephas	34	—	**31**	(22)	**20**
(4, 63)	Amos proph.	35	—	—	—	**27**
4, 65	Adamas	36	—	**33**	—	**23**
	Myrmecoleon	37	—	—	—	**32**
4, 69	Achates	—	—	**32**	(23)	**22**
4, 70	Lapis indicus	—	—	**34**	(24)	**25**

Aus dieser Uebersicht geht hervor, dass A 1—24 = VB ist; als Ergänzung ist dann ein Auszug aus der Uebersetzung MN beigegeben (ich setze die Zahlen von MN in Klammern hinzu): A 25 (MN 10), 26 (11), 27 (12), 28 (13), 29 (16), Frgm. (17), 30 (19), 31 (20), 32 (22), 33 (23), 34 (25), 35 (26), 36 (28). A hat also die Reihenfolge von MN nicht geändert. Besonders beweiskräftig für den sekundären Charakter von A ist das Kapitel über den Onager, das A 26 = MN 11 wiederholt wird; es kam schon oben A 17 = VB 21 vor.

In den Сборники 1 (1899), S. 401 streift Marr nur die Frage nach dem Alter des armenischen Physiologus. Er gibt hier in § 387 hauptsächlich eine Zusammenstellung von Zitaten armenischer Schriftsteller — mit Eznik von Kolb beginnend — über die Naturen von Tieren. Doch können sie nach Физиологъ, S. LI, nicht dazu dienen, das Alter der vorliegenden Uebersetzung zu bestimmen. Da die Šatberder Handschrift schon

vielfach verderbt ist, ist die georgische Uebersetzung lange vor der zweiten Hälfte des 10. Jahrh., aus welcher dieser Kodex stammt, angefertigt. Marr ib. S. XLVIII setzt sie um 800 an. Trotzdem wir, wie er S. XLVII und XLIX ausführt, bisher nicht imstande sind, das Alter armenischer Uebersetzungen genau zu bestimmen, dürfte sein Ansatz von Arm. auf das Jahr 600 ca. ungefähr das Richtige treffen.

Auch über das Alter der lateinischen Uebersetzungen wissen wir nichts. Cahier 2, S. 150[38], weist darauf hin, dass sich die Zitate aus der Bibel fast immer von der Vulgata entfernen: „Il semblerait que l'ancienne version italique fût généralement leur guide, ce qui serait déjà un indice de date bien élevée pour nos traductions occidentales du Physiologus." Sofern MN nicht wörtlich aus dem Griechischen übersetzen, trifft diese Bemerkung über den Bibeltext auch für sie zu. Ps. 57, 5. 6 (in Kap. XXXIII) stimmt z. B. in M mit der altlateinischen Uebersetzung überein, ist aber in N nach der Vulgata korrigiert. Und welche von den drei lateinischen Uebersetzungen ist die älteste? Vieles spricht für VB, die auch am verbreitetsten zu sein scheint. Freilich will Lauchert, S. 90 f.[1], die grössere Ausführlichkeit dieses Textes in den Auslegungen eher einer erweiternden Bearbeitung des lateinischen Uebersetzers zur Last legen, als in ihr die getreue Wiedergabe eines griechischen Textes erkennen. Auf mich macht VB den entgegengesetzten Eindruck. Es ist auch sehr wohl möglich, dass die beiden Texte (Δ Aeth. Lat. C) und (Π Arm. Lat. MN) Bearbeitungen eines älteren griechischen Originals sind, das verloren gegangen ist. Für eine Ausgabe von MN, die beide ziemlich verderbt sind, wäre die Vergleichung anderer Handschriften (ausser A, 2. Teil) sehr erwünscht. Die Durchforschung der Bibliotheken wird vielleicht auch etwas Licht über die Heimat der lateinischen Uebersetzungen verbreiten. In Italien scheinen Physiologus-Handschriften nicht häufig vorzukommen.

[1] Von breiter Paraphrasierung spricht auch Goldstaub: Philologus, Suppl.-Bd. 8, S. 360.

ՄԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾ ՆԱՐԵԿԻ ՄԷՋ

Ի ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Գր. Նարեկացու հանրածանօթ աղօթամատոյցի ոճը յայտնի է. փոխաբերական խօսքի բոլոր տեսակներով այնքան խճողուած է նա, որ գրուածքի իմաստը — ենթադրելով նոյն իսկ որ լեզուն քերականօրէն կանոնաւոր լինէր եւ բառերի նշանակութիւնը ճիշդ — յաճախ դժուար է լինում հասկանալ: Այս բաւական չէ. Նարեկացին երբեմն ուղղակի թուական առեղծուածներով է աղօթում, թողնելով որ ընթերցողները ուժ տան իրանց սրամտութեան եւ առեղծուածը լուծեն (օր. Բան ԻԳ— "անհատական թիւ խորհրդական"..., Բան ԼԱ— "որ է թիւ մի անբաւութեան..."):

Այսպիսի առեղծուածներից ամենահետաքրքրականն է հետեւեալը. — "...որդի բարձրեալ միոյ Աստուծոյ, որ զողջոյն զօրն թողութեան ցուցեր փրկարան... որ զլիութիւն բարեաց սահմանեալ հեղուս անչափ յաճախութեամբ, քան զոր խնդրեմք եւ իմանամք, ըստ Պօղոսի գոհաբանութեանն: Քանզի [illegible], անդուստ առ նմին յաւէտ կարկառմամբ... ի վեր է քան զաղերսանաց ակնկալութիւն մարդկան" (Բան ԻԹ):

Հ. Աւետիքեանը Նարեկի լուծման մէջ (Գ. տպ. եր. 145—6), հետեւելով հին մեկնիչներին՝ այս թուական առեղծուածը լուծում է այսպէս. $9 \times 50 + 4 \times 10 = 490$. իսկ $490 = 7 \times 70$: Նրա (եւ հին մեկնիչների) բացատրութեամբ՝ Նարեկացին ուզում է ասել, թէ մարդ պարտական է մի օրուայ մէջ եօթնից եօթանասուն անգամ ներել իւր ընկերին, համաձայն Քրիստոսի պատուիրանին: Այս բացատրութեան մէջ ի նկատի են առնում բնագրի "ինն յիսուն"ը եւ "չորեակ տասունք"ը, իսկ "թիւք երեք"ը զանց է առնում: Հ. Աւետիքեանը նկատում է, որ հին տպագրութիւնները այս երկու՝ անբացատրելի թուած բառերը դուրս էին ձգում, իբրեւ սխալ կամ աւելորդ. բայց որովհետեւ բոլոր ձեռագիրներն ունին այս բառերը՝ ուստի յետագայ տպագրութիւնները մտցրին նրանց բնագրի մէջ: Ինքը աշխատում է այս բառերին էլ բացատրութիւն տալ: Նա կարդում է, բուէթի նշան դնելով — "եւ թուոց՝ երից եւ չորեակ տասանց", եւ հասկանում է "երեք-

չորս տասնեակ թիւ„, "առեալ ի սովորական ոճոյ մարդկան, որով ասեմք երկու եւ երեք անգամ, երեք եւ չորս զոյգ եւն, եւ խմանի ընդ ամենն երեք անգամ, չորս զոյգ„:

Հ. Աւետիքեանի վերջին բացատրութիւնը ձգձգուած է եւ ճիշդ չէ: Եթէ Նարեկացին այդ մտքով կամեցած լինէր գրել՝ նա ասած կը լինէր կամ "երից (եւ) չորից տասանց„, կամ "երեքակ (եւ) չորեակ տասանց„, առանց "եւ„ի եւ առանց "թուոց„ի: Բացի սրանից՝ "երեք-չորս„, "տասը-տասնեւհինգ„ սովորական արտայայտութիւնները չեն նշանակում "ընդ ամենն„ չորս, տասնեւհինգ, այլ՝ երեք կամ չորս, տասից մինչեւ տասնեւհինգ, այսինքն ցոյց են տալիս քանակութեան երկու սահմանները, առանց ճիշդ որոշելու բուն քանակութիւնը, որ գտնուում է այդ սահմանների մէջ: Այս այսպէս լինելով՝ Նարեկացին որոշ թուերով առեղծուած առաջարկելիս՝ անշուշտ չէր տայ անորոշ "երեք կամ չորս անգամ տասը„: Ընդհանրապէս էլ առեղծուածի վերոյիշեալ բացատրութիւնը, եթէ թէ խօսքը ներման մասին է՝ ճիշդ չէ, թէ՛ այն պատճառով, որ առեղծուածի թուերից մէկը ("թիւք երեք„) ի նկատ չէ առնուած կամ սխալ է մեկնուած եւ թէ՛ այն պատճառով, որ խօսքի ընդհանուր իմաստը ներման չէ վերաբերում[1] (որի համար հազիւ թէ կարելի լինէր սահմանափակել ժամանակը "մինչեւ առ մուտս արեւուն„, այլ մի ուրիշ բանի, որի համար "ողջոյն օրը„, "ի վաղորդայնէ տունջեանն առ մուտս արեւուն„ մեզ թողութեան փրկարան է ցոյց տրուած:

Ինձ թւում է, թէ այս առեղծուածը լուծւում է աւելի բնական եւ իմաստին համապատասխան կերպով, տրուած բոլոր թուանշաններն էլ ի նկատ առնելով՝ այսպէս.

"Ինն յիսուն„ = 450 + "թիւք երեք„ = 3 + "չորեակ տասունք„ = 40, ընդ ամէնը 493: Այս գումարը (493) վերածւում է հետեւեալ թուերին — 400, 70, 20, 3, որոնք նպատակայարմար շարքով դասաւորելով եւ տառերով արտայայտելով՝ կը ստանանք

70 = Հ	400 = Ն
20 = Ի	3 = Գ = "հինգ„ բառը:

Առեղծուածը այսպէս լուծուելուց յետոյ հասկանալի կը դառնայ եւ ամբողջ խօսքի իմաստը, թէ Քրիստոս ամբողջ օրը մեզ համար նշանակել է փրկութեան միջոց ("Ցամենայն ժամ յաղօթս կալ„, Ղուկ. ԺԸ. 1), որի համար "ի վաղորդայնէ տունջեանն առ մուտս արեւուն„ սահմանուած են հինգ աղօթքի ժամեր, երբ ձեռներս "կարկառելով„, աղօթելով մենք կը ստանանք "առաւել քան զայլ բազմաց անկալութիւն մարդկան„: Աղօթքի այս հինգ ժամերն են, ըստ Ժամագրքի, Առաւօտու, Արեւագալի, Երրորդ, Վեցերորդ եւ Իններորդ ժամերը: Իսկ միւս չորս ժամերը, որ են Գիշերային, Երեկոյեան, Խաղաղական եւ Հանգստեան՝ դուրս են "ի վաղորդայնէ տունջեանն առ մուտս արեւուն„ սահմաններից:

Գր. Նարեկացու այս առեղծուածի նման առեղծուածներ, երբ բառի փոխարէն տրւում է նրան կազմող տառերի արտայայտած թուերի գումարը՝ մինչեւ մեր օրերը շատ սովորական են հայ աշուղների մրցութիւնների մէջ:

[1] Ներման մասին տե՛ս Բան ՃԵ — "եօթանասնից եօթն թողուլ անդուստ ի յաւուր զիւրաքանչիւր մեղանաց զպարտսն„:

Ein neues Exemplar des alten Aγt'ark' und Allgemeines zu seinem medizinischen Abschnitte.

Von Dr. med. Ernst Seidel.

Im Jahre 1899 erwarb ich vom Buchhändler Markarian in Konstantinopel ein altes armenisches Druckwerkchen, das von ihm als Aγt'ark' („Astrologie") bezeichnet wurde, mit welcher Angabe ein flüchtiger Ueberblick über den Inhalt übereinstimmte.

Das Buch ist mit starkem Bindfaden in Holzdeckel gebunden, die am Rande ihres braunschwarzen Lederüberzuges deutliche Spuren einer eingepressten Zierleiste tragen und nur wenig über das Schriftblatt hinausragen, und ist 16 *cm* lang, 11,5 *cm* breit, 2,5 *cm* dick.

Das Format ist Kleinoktav. Auf der letzten Schriftseite finden wir zuunterst den Vermerk: *Այս գիրքս բովանդակ* (sic!) *ամէնն. իդ. տետր է։ եւ ամէն տետր. ը. թուխթ է.* Unmittelbar darüber sind als konventionelle Nummern der Bögen (*տետր*) aufgezählt: *ա. բ. գ. դ. ե. զ. է. ը. թ. ժ. ժա. ժբ. ժգ. ժդ. ժե. ժզ. ժէ. ժը. ժթ. ի. իա. իբ. իգ. իդ.* Fügen wir hinzu, dass die Blätter (*թուխթ*) mittels der Indizes *ա. բ. գ. դ.* nur bis zur Hälfte eines jeden Bogens markiert werden, so lässt sich an der Hand dieser Anleitung leicht feststellen, dass folgende Bögen, bzw. Blätter von den angegebenen 24, bzw. 192, fehlen: Bl. *ա* bis Bl. *ժ*, Bl. *ժբ. դ.*, Bl. *ի* bis Bl. *իբ.* (*է*). Bl. *իդ.* (*ը*) ist hinteres Schmutzblatt. Es sind also zusammen 12 Bogen und 1 Blatt, demnach reichlich die Hälfte in Wegfall gekommen.

Das Druckpapier ist steif, dick, von grauweisslicher, an altes Elfenbein erinnernder Farbe und ungeglättet, die Letter gross, ungeschlacht, oft (so bei *լ, մ, ն, զ, ղ*) sperrig, die Schrift in der Hauptsache in Schwarz, bei den Ueberschriften und Initialen meist (hie und da auch streckenweise mitten im Text) in Rot. Die Wörter sind von einander nicht getrennt und brechen willkürlich ab, so dass oft ihr Endbuchstabe am Beginn der nächstfolgenden Zeile steht. Zur Interpunktion dienen *werčaged* und *ged*, letzteres wird insbesondere vor und hinter jeden Buchstaben oder jede Buchstabengruppe, sobald sie einen Zahlenwert ausdrücken, gesetzt. Druckfehler sind wenige, die Abkürzungen die gewöhnlichen und häufig. Jede Schriftseite hat ausser der vollständigen oder — bei längerem Texte — halbierten Ueberschrift 16 Zeilen und einen — im Schlussabschnitt oft noch Schlagwörter tragenden — Rand, dessen Breite durchwegs ungefähr zwei Drittel der Schriftbreite ausmacht.

Der Lesestoff verteilt sich in folgenden zehn Abschnitten auf den Druckraum:

1. *ʿEpʿud* „geistliches Liederspiel“ von Bl. ժբ. bis Bl. ժբ. գ. v.
2. *Zdarin Çuçane* „Jahresprognostikon“ v. Bl. ժբ. (ե) bis Bl. ժգ. գ. v.
3. *Amsaçuiç amenain ieγaganaç* (im Text) oder (in der Seitenüberschrift:) *Zamisn Çuçane* „Monatsprognostikon“ von Bl. ժգ. (ե) bis Bl. ժե. (դ. v.), beim Dezember beginnend.
4. *Umemn imasdasiri: Asaçeal: Haγaqs: Lusnin avurçn: Vor zerazn haidne:* (im Text) oder (in der Seitenüberschrift:) *Zerazn çuçane* „Traumbuch“ von Bl. ժե. (դ. v.) bis Bl. ժդ. գ. v.
5. *Srpoin Gürγi hrabin. asaçeal e ïvs gaγantaç. tʿe zinč liniçi:* (im Text) oder (in der Seitenüberschrift) *Zgaγantn çuçane* „Kalendarium“ von Bl. ժդ. գ. v. bis Bl. ժդ. (ե.) v.
6. *Wasn asdeγaç çolanaloi* (im Text) oder (in der Seitenüberschrift:) *Zasdeγn çuçane* Sternstrahlendeuter“ von Bl. ժդ. գ. v. bis Bl. ժդ. (դ.) v.
7. *Zšaržn Çuçane* „Sternenlaufdeuter“ von Bl. ժդ. (է.) r. bis Bl. ժդ. (ը.) r.
8. *Wasn lusnin. Vor pag aṙnu* (im Text) oder (in der Seitenüberschrift:) *Zlusin Çuçane* „Monddeuter“ von Bl. ժդ. (ը.) r. bis Bl. ժէ. v.
9. *Wasn dγaji. e. avurn. Vor deaṙn ʿen. tʿe pari e tʿe čar:* (im Text) oder (in der Seitenüberschrift:) *Znšankʿn Çuçane* „Nativitätenlehre“ von Bl. ժէ. v. bis Bl. ժէ. գ. r.
10. *Pžšgaran. ʿev hakʿimaran. əsduik ʿev zarmanali: mečin ǰalalios hakʿimin arareal* (im Text) oder (in den Seitenüberschriften:) *ǰalinos hakʿim* „Hausarzneibuch“ von Bl. ժէ. գ. v. bis Bl. իգ. (է.) r.

Noch sei erwähnt, dass auch handschriftliche Texte, bestehend einmal aus sieben zusammenhängenden Seiten, sodann aus einem losen Einzelblatt, dem Ganzen vorgebunden, bzw. eingelegt sind, die aber wohl sämtlich aus Gründen des quale wie des quantum kaum als sinngemässe Ergänzungen unseres Sammelbandes aufgefasst werden dürfen. Doch sind die Akten hierüber noch nicht geschlossen und nehme ich vielleicht ein anderes Mal Gelegenheit, mich zu dieser Frage zu äussern.

Durch das ganze Buch findet sich keinerlei direkte Andeutung des Druckortes, Druckjahres und Namens des Druckers, wohl aber unten an der Vorderseite des Schlussblattes jenes bekannte Signet D. T. Z. A., welches bereits in einer ganzen Anzahl von Frühdrucken (vgl. Handes Ams., Jahrg. 1894, S. 361 und S. 363) zutage getreten ist. Man muss bedauern, dass auch diesmal die Hoffnung, etwas Näheres über die Person des Druckers zu erfahren, zu Schanden geworden ist.

Nach dem Vorhergehenden kann ich, vorbehaltlich einer vergleichenden Autopsie, nichts anderes annehmen, als dass der mir eigentümliche Sammelband, so wie er ist, zu den drei der wissenschaftlichen Welt bereits bekannt gewordenen Exemplaren des Aγtʿarkʿ von 1513/14, nämlich den im Besitze der Mechitharisten in Venedig, der Jakobiner in Jerusalem und des Garabedklosters in Caesarea befindlichen, als ein viertes hinzu gekommen ist.

Wenden wir uns nun zum zweiten Teile unseres Themas, nämlich eine allgemeine Charakteristik des medizinischen Abschnittes zu geben, so erweist sich eine vorherige Analyse desselben als unumgänglich. Er zerfällt in folgende, verschiedenen Quellen und Entstehungsperioden entstammende Unterabteilungen:

I. Bogen 17, Seite 8 (17,8) bis 18,10. Ein Gemisch volkstümlicher Rezepte gegen die mannigfachsten Leiden, wie Leib-, Zahnweh u. dergl., Kosmetika usw. Wir wollen die kulturhistorisch, im besonderen für die Geschichte des Aberglaubens belangreichsten wiedergeben, und zwar:

1. (17, 11.)

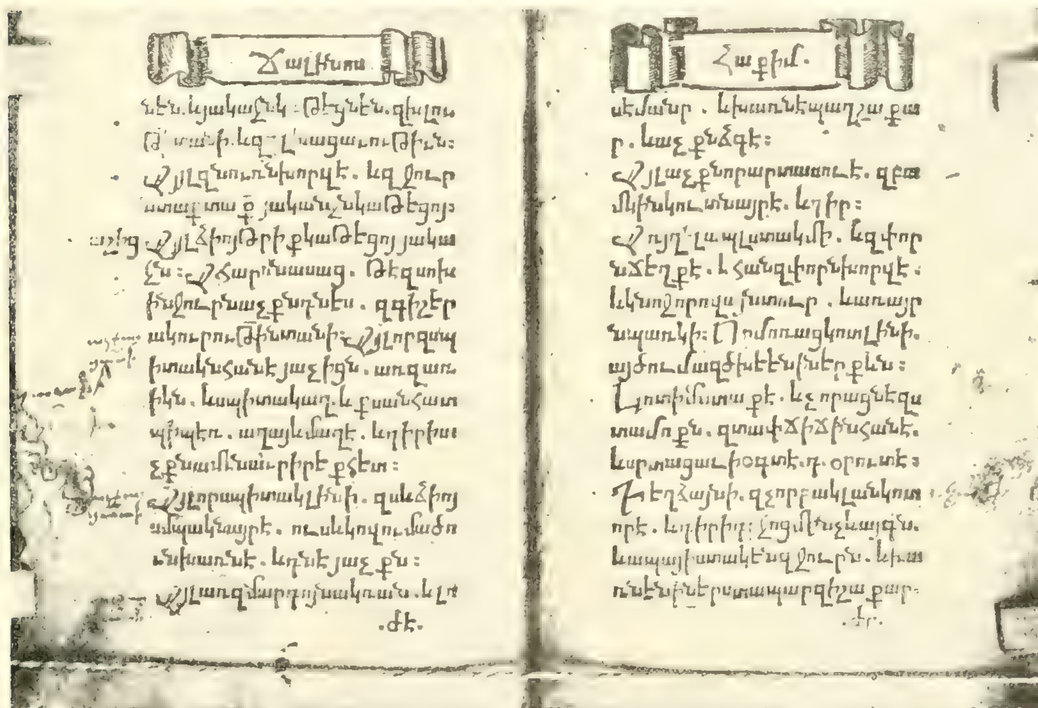
Ant'imos. 'ev pakos. aṙ mimeans 'egin. 'er ürea(n)ç gamavn zadamn k'ašeçin. 'ev i čown əngeçin. 'ev hasdučoj xntreçin. t'e̱ ow zmer anuank'n i haç kre̱ 'ev ude̱. 'ev asdučoj. ժբ. *čuntr tne̱ ail adamn çi çavi:*

Antimos[1] und Pakos kamen zu einander und zogen freiwillig Zähne. Als sie ins Meer fielen, erbaten sie sich von Gott, dass, wer ihre Namen auf Brot schreibe, dieses esse und vor Gott zwölfmal niederknie, dem kein Zahn mehr wehe tun solle.

2. (18, 1.)

Aṙ hγi labsdag (recte lambəsdag) mi. 'er zp'orn ǰeγk'e̱. 'ev han zp'orn xorwe̱. 'ev gnoč orowain dur. 'ev aṙ airn baṙgi: Vor moṙaçgod lini. aičn maz čxen i nerk'evn:

Nimm eine trächtige Häsin, spalte ihr den Bauch, nimm (den Fötus) heraus und brate ihn. Gib ihn in(?) den Leib einer Frau, so schläft sie beim Manne. — Ist Einer vergesslich, so räuchere man unter ihm Ziegenhaare.

Zwei Seiten aus dem Ayt'ark'-Buch.

3. (18, 2.)

P'agoçi teγ. aṙ čur ganač amanow. է. (= էւ ?) *pananxos asā.* գ. *darbā 'ev zaseγn i čurn cke̱. u dur vor xme̱ zarg i k'it'n 'ev asā. Arā. šiā. imamdilā. idaǰe̱ā. agliā:*

Mittel gegen schlierigen Schleim. Nimm Wasser in einem grünen Gefäss und rede es an und sage dreimal, indem du eine Nadel in das Wasser wirfst, dieses zu trinken gibst und auf die Nase schlägst: *arā šiā imamdilā idǰe̱ā agliā.*

4. (18, 3.)

Ail aṙ guž mi črow. 'ev 'eriçs d[eaṙ]nakre̱ aselow: Vorbe̱s tatareçuçer zpxumn arean

Ein anderes. Nimm einen Krug mit Wasser, bekreuzige ihn dreimal und rede

[1] Wohl kaum identisch mit dem gleichnamigen, im 5. und 6. Jahrh. lebenden Verfasser der Schrift „De observatione ciborum“ (ed. V. Rose in Anecdota graeca et graecolatina, II, pp. 41—102, Berlin 1870).

perane̱ (? i. T. *persine̱*), *tatarec̣oj zais anun martoj ariun: tarceal asā: zde̱r mer i xač̣ hanin. ʻev zgoγn keγarteampn xoc̣ec̣in. ʻev nā voč̣ wiravorec̣av. nuinbe̱s ʻev pžšgesc̣i wers ais: ač dearn i wrā wiris. ʻev arg i wrā wirin zčurn. ʻev voγc̣anā asdujow:*

also an: gleichwie du gestillt hast (?) das Hervorquellen des Blutes aus dem Munde, also stille dieses N. N. Blut. Wiederum sage: sie schlagen unseren Herrn an das Kreuz und stachen mit der Lanze in seine Flanke, er aber (!) wurde nicht wund, also auch wird diese Wunde heilen. Die Rechte des Herrn auf die Wunde und giesse auf sie das Wasser, so gesundet sie mit Gottes Hilfe.

5. (18, 4).

Ail surp hairn ʻeleal i jair lerinn. ʻev caine̱r i panagn k‘risdosi. e̱t‘e̱ ow kide̱ teγ genac̣ ʻev mahu. ʻev arean knaln. hramajeac̣ de̱rn mer Hisus K‘risdos ʻev ase̱. ʻes kidem teγ genac̣ ʻev mahu. ʻev arean knalu: Aṙ zarean gac̣inn. mud arean mairin. ʻev zarg arean ċaṙn. ʻev han zarean šerdn. ʻev dar tir arean ʻeragin wrā. tatare̱ ʻev gabi ariun i heragn: Vodnagabeac̣ Hesu zarekagn ʻev zlusinn. minč̣ev waneal xordageac̣ zt‘šnamin ür: ʻEs gabem zariun ais martoj i deγi ür. hanun hor ʻev vortoj ʻev hokojn srpoj:

Ein anderes. Der heilige Vater stieg auf den Gipfel des Berges und rief in das Heerlager Christi: wer weiss ein Mittel für Leben und Tod und für Blutungen? Es befahl unser Herr Jesus Christus und sagt: Ich weiss ein Mittel für lebenbedrohende Blutungen. Nimm die Blutaxt, geh' in den Blutwald, schlage den Blutbaum, nimm weg den Blutspan und lege ihn auf die Blutader! So wird sich das Blut stillen und in der Ader stehen. Es fesselte Josua Sonne und Mond, bis er den Feind geschlagen und verjagt. Ich binde das Blut dieses Mannes an seinen Ort. Im Namen des Vaters, des Sohnes und des heiligen Geistes.

6. (18, 6.)

Sungn vor i martn lini. zoč̣xarin t‘ok‘n aṙ. ʻev i k‘ac̣axn t‘at‘xe̱. ʻev i hin aγpn taγe̱. ʻev irigun. l. ċunr tir ʻev asā. hanun hor ʻev vortoj ʻev hokojn. tu andr č̣orac̣ir. ʻev ais martoj sungn asd. paic̣ i lusəngan asā. e̱. hed.

Hat jemand den Fungus, so nimm eine Hammellunge, weiche sie in Essig ein und vergrabe sie in verrottetem Dung. Am Abend mache 30 Kniebeugungen und sprich: Im Namen des Vaters, des Sohnes und des Geistes! Du verdorre dort, dieses Mannes Fungus aber hier. Doch musst du das siebenmal bei Mondschein sagen.

7. (18, 7.)

Zmeṙaċ martu vosgorn gaxe̱ i wrā toγ-c̣uor martun:

Hänge den Knochen eines verstorbenen Menschen an einen am Zittern Leidenden.

8. (18, 8.)

Aṙ i ċijṙan pune̱n. ʻev aγā. ʻev əṙziani črow šaγe̱. ʻev gin zür aγik‘n (i. T. *alik‘n*) *oċne̱. šud ċnani:*

Nimm etwas von einem Schwalbenneste, siebe und verrühre es mit Fenchelwasser. Die Frau reibe damit ihre Eingeweide ein, so wird sie schnell niederkommen.

9. (18, 8.)

Mrčman puni teγ. znabasdagin zbədurn šaγe̱ k‘ac̣xow. ʻev i wrā tir.

Ameisennestmittel. Verrühre Hasenkot mit Essig und lege es auf.

10. (18, 9.)

Zekā gaγənč̣nan gdre̱. ʻev zgat‘n i wrā gat‘ec̣oj ʻerp lusin nor lini. minč̣ev. e̱. or i

Zerschneide weibliche Wolfsmilch und träufle bei Neumond den Milchsaft auf,

wrā ancni. 'ev abā luā. 'ev harač k'an zɣat'ecneln p'šow arune:	bis sieben Tage darüber vergangen sind. Dann wasche ihn ab. Vor dem Beträufeln skarifiziere mit einem Dorn.

II. 18, 10 bis 19, 6. Beschreibung von 27 Gemüsepflanzen — oder besser 26 dergl. und 2 Obstarten — nach Elementarqualitäten, Nutzen, Schaden und Vorkehrungen gegen letzteren. Es werden behandelt: Kohl, Möhre, Rettich, Steckrübe, Knoblauch, Zwiebel, Estragon, Minze, Sellerie, Porree, Eierpflaume, Gurke, kleine, grosse Wassermelone, Dudaimmelone, Koriander, Rhabarber, Brunnenkresse, Schwarzkümmel, Anis, Fenchel. Portulak, Saueiampfer, Eibisch, Kümmel, Quitte und Apfel. Pilz. Mit Galenos ist hierbei kein Parallelismus ersichtlich, bis auf eine am Schlusse zu verzeichnende Ausnahme (Schwarzkümmel betreffend).

III. 19, 6 bis 19, 14. Diskurs über Physiologie, Pathologie, Therapie der Leber mit starker Anlehnung an Galenische Doktrin und Texte, wie folgende Vergleichung lehrt:

(19, 6.)	(Gal. K. V. 506.)
lertn išxan e ancinn. vorbes əɣeɣn slxun. 'ev vorbes sirdn hokojn 'ev užun. nuinbes 'ev lertn derut'iun uni pnut'ean. 'ev knuçane.	*.. ἐγκέφαλός τε καὶ καρδία καὶ ἧπαρ ἀρχαὶ τῶν διοικουσῶν ἡμᾶς δυνάμεών εἰσιν ..*
	(Gal. K. XII 362.)
	ὁ ἐγκέφαλός ἐστιν ἀρχὴ τῶν προαιρετικῶν ἐνεργειῶν, ἡ καρδία δὲ τῶν ζωτικῶν ὀνομαζομένων, τὸ δὲ ἧπας των περὶ τροφῆς, ἃς δὴ καὶ φυσικὰς ὀνομάζουσιν ...

IV. 19, 14 bis 19, 16. Ein Theriak des Galenos und diverse Augenmittel.

Nach der grossen Lücke im Text folgt:

V. 22, 15 bis 24, 13. Ein Gemisch von Rezepten mehr wissenschaftlichen Gepräges, welche durch ihre zahllosen Arabismen, Parsismen (22, 15: *Kükürd*, 25, 7: *zardalu*), Tadschikismen und sogar Turcismen (23,3: *aɣ biber* = آق بوبر، 23, 5: *šurwā* = چوربا, 24, 12: *čam* = جام) ihre Herkunft aus den Pharmakopöen des Orientes verraten. In der Tat habe ich bei der Zuziehung der durch Mathaeus (Frater Angelus) besorgten lateinischen Uebersetzung (P. P.) des *Ṭibb -i- Šifā'ī* von *Muzäffär äl-Ḥusäini äš-Šifā'ī* († 1556 p. Chr.) nachfolgende wesentliche Konkordanzen festgestellt:

1. (22, 15.) *Arajiǰ (!) -i- luɣadiā* = P. P. 25 + 26. (Ajaregx Lougadia.)
2. (22, 16.) *Hami (!) ɣuɣiā* = P. P. 115. (Hab Qouqaia.)
3. (23, 1.) *Hab-i-zahabi* = P. P. 120 + 121. (Hab Dzeheb.)
4. (23, 2.) *ǰavariš-i-ǰalinos* = P. P. 85 (Giovaresh Gialenusi.)
5. (23, 4.) *Muṙabaji šaɣaxul* = P. P. 1029 (Morabba Secacul.)
6. (23, 7.) *Šaf nki* = P. P. 555. (Schiaf Zehir.)
7. (23, 10.) *Maǰun sorənǰani* } (23, 11.) *Maǰun mej sorənǰani* } = P. P. 972 (Magioun Sourengioun.)
8. (23, 13.) *Hab kaɣianosi. vor goči ɣugiā* = Nr. 2 = P. P. 115. (s. o.)
9. (23, 13.) *Hab sorənǰani* = P. P. 111—113. (Hab Sourengion.)
10. (24, 1.) *Baršijisa* = P. P. 33. (Berschasa.)
11. (24, 2.) *T'uriax arbɣā* = P. P. 60. (Theriac arba.)
12. (24, 3.) *ǰuariš-i-usxuf* = P. P. 104 (Giovaresch Escouf.)
13. (24, 5.) *Maǰun asanasiā* = P. P. 10. (Athanasia Kebir.)
14. (24, 6.) *Asanasiā p'ok'r* = P. P. 11. (Athanasia Sseghir.)
15. (24, 6.) *Maǰun idrifil* = P. P. 13. (Atrifel Sseghir.)
16. (24, 7.) *Arajiǰ (!) -i- Feɣarā* = P. P. 24. (Ajaregx Fiqra.)
17. (24, 8.) *T'uriax baršijisā* = Nr. 10 = P. P. 33. (s. o.)

Zur Verdeutlichung der starken Verwandtschaft sei es erlaubt, folgende, auch in manchem Nebensächlichen übereinstimmende Formen ausführlich zu geben.

Nr. 5.

Maṙabaji šaγaxul. Vor zsermn havelc̣ne̲. ʿev mercavorutʿean okde̲: Aṙ šaγaxul e. lidr ʿev. ž. lidr črow trče̲. ʿev zyeγevn daše̲. ʿev ʿepʿe̲. meγr lic̣ i werā vor caċge̲. ʿev ger anotʿec̣ kʿani bidanā:

Morabba Secacul. Conditura Secacul, seu pastinacae syriaca; zingiberis mecchae.

Potentiam virilem roborat...

Rec. Secacul recent. q. s.

.. in aqua maceretur..; deinde depuretur, et coquatur; dein mel.. supra fundito.. et.. administretur.

Nr. 6.

Šaf nki. Afion. xung. muṙ. e. e. dram. ǰavšir. zafṙan. ge̲s ge̲s drm. havgtʿi sbidguc̣ow šaf arā. ʿev dur vor werc̣ne̲.

Schiaf Zehir. Suppositorium ad Tenasmum.

Rec. Croci, Lycii, Myrrhae, Opii, Thuris ana q. s.

.. formetur balanus.

Nr. 11.

Tʿuriax arbγā:

Hab-i-al (!) -γar. zrevant. muṙ safi. ǰndianā. ž. ž. drm. meγr. ǰi. drm. dalun c̣akʿn. p. drm. baγ črow:

Theriac Arba. Theriaca Diatessaron.

Rec. Gentianae, Baccarum lauri, Aristolochiae lougae, Myrrhae Mekkensis ana.

.. melle excipiantur. dosis m. 1. in aqua..

Nr. 12.

ǰuariš -i- usxuf:

Aṙ tʿrbutʿ. k. drm. sagamoni. e̲. drm u ge̲s. flfl. k. drm. γaγulā. k. drm. zanǰabil. a. drm u ge̲s. darisini. amlaǰ. basbasā. γara(n)-fil. ǰozbue̲. a. u ge̲s. a. u ge̲s drm. šakʿar h (70). drm. meγr. ǰ. drm. a. šarbatʿn. z. drm e̲: Geragur marselu hamar. p. dram. okde̲ tʿancr kʿamun vor i aγikʿn lini. gšdac̣avun. goγc̣avun. γulənǰin lujumn aṙne̲. ʿev zmercavorutʿiun havelc̣ne̲:

Giovaresch Escouf. Confectio Episcopi, vulgo el escopf. Conferens contra colicam, torturam.. immo ventositates in ventriculo detentas evaporat.

Rec. Scammonii dr. 5., Piperis, Cavdamomi ana dr. 3, Zingiberis, Cinamomi, Emblicarum, Cariophyllorum, Nucis moschatae ana dr. 10, Turpethi foeminae dr. 5, Sacchari albi dr. 90.

.. Melle excipiantur. dosis m. 4.

Nr. 17.

Tʿuriax baršijisā:[1]

Okde̲ ame̲n xatʿuaċi... hane̲ zbalγamn.. okde̲ γolənǰin. ʿev xoc̣dugin... ʿev e̲:

sbidag bibe̲r. i. drm. sbidag banǰ. i. drm. afion. ə. drm. zafṙan. t. drm. sumbul. k. drm. odixarha. farfion. k. k. drm. k. teγerun c̣akʿ meγr. z. amis bahe̲. γdan (?). a. drm u ge̲s:

Berschasa. Opiatum Avicennae. Ad compescendum catarrhum... nec non ad sedandos dolores.

Rec. Piperis albi,
Hyoscyami albi, m. 7.
Opii, m. 10.
Zaffarani m. 5.

Spicae, Pyrethri, Euphorbii ana m. 1. Singula.. cum triplo mellis incorporentur, et post sex menses servatum.. usu comprobetur.

Noch sei erwähnt, dass in diesem Trakt einige in den offiziellen Pharmokopöen nicht gebräuchliche Präparatnamen vorkommen. Diese sind: 1. (23, 8; 23, 9, 23, 10 zwei-

[1] Zu dieser Bezeichnung bemerkt der im Jahre 1256 h./1840 erschienene persische Quäräbädin Käbîr I 344: *beršaʿṯa* (برشعثا) ist ein syrisches Wort mit der Bedeutung „Heilung von Stund' an" (ar. برءالساعة) und wird von den Syrern auf eine *dewā'ī fīlon,* vulg. *äflūniā'-i-rūmijä* genannte Latwerge angewandt.

mal) *muγlab* mit unsicherer Etymologie (ob = pers. مغلاَب? Vgl. Vull. s. v. مغل 4. oder 5.). Unseren Rezepten nach ist es eine Zusammenstellung trockener Pflanzenpulver, die mit oder ohne Feigen und Rosinen gekocht, durch (ein Seihtuch oder Sieb) gepresst und mit Zucker oder Honig versetzt, eingenommen werden. 2. (23, 4; 23, 8) *šarbat‘* (von ar. شربة), offenbar eine Art linctus, eclegma oder Lecksaft („*‘ev ür gazmeln vorbe̱s ǰanrišnern*"). 3. (17, 9; 18, 12) *xavič*, jedenfalls identisch mit der Würzmischung حويج bei Vull. s. v.

Fragen wir jetzt nach ausdrücklich angegebenen Quellen unseres Aγt‘ark‘, so liegen nur folgende Zitate aus Aharon, dem syrischen Presbyter, Arzt und Verfasser medizinischer Pandekten des 7. Jahrh., und aus Galenos vor:

a) (17, 5).	
Aharon asaç. t‘e̱ zsxdorin ču(r)n. ‘ev zočxari leγin ‘eṙçənen. ‘ev haga(n)čn gat‘eçnen. zxlut‘iun dani. ‘ev zklxaçavut‘iun:	Aaron sagte: Wenn man Knoblauchwasser und Hammelgalle zum Sieden bringt und ins Ohr träufelt, benimmt das die Schwerhörigkeit und das Kopfweh.
b) (17, 16).	
Aharon asaç. t‘e̱ zsoxin čurn ač̣k‘n tnes. zkišeragurut‘iunn dani:	Aaron sagte: Tust du Zwiebelwasser auf die Augen, so behebt dies die Nyktalopie.
c. (17, 15).	
Kalianos asaç. t‘e̱ Mart vor bordn çavi. ‘ev sukan (?) šošort‘ (?) lini. zsxdorn xorwe̱ ‘ev ude̱:	Gal. K. X 866) *ὅσοι μὲν οὖν ... ἀλγοῦσι σφοδρῶς ἔντερα ... σκορόδων ἐγχωρεῖ τούτους ἐσθίειν ...*
d) (18, 15).	
Sevug hntign. ənt aṙačin teγern sahmaneçin. kalianos ‘ev ail imasdnase̱(r)k‘n: aγance̱ ev hodənt‘a i ners.	(Gal. K. XII 69 sq.) *μελάνθιον .. κατάῤῥους ἰᾶται, θερμὸν δὲ ὀθονίῳ προσφερόμενον, ὡς ὀσμᾶσθαι συνεχῶς ... καὶ ὅλως ἔνθα τεμεῖν καὶ ῥύψαι καὶ ξηρᾶναι καὶ θερμῆναι δεόμεθα χρηστότατον ὑπάρχει τὸ φάρμακον.* Vgl. Gal. K. XI 860.
e. (19, 13).	
Asaç kalianos t‘e̱ bidi vor zais martn vor mahateγ ‘en due(a)l. xaṙne̱ i ais t‘üraxe̱s vor gu krem.	(Gal. K. XIV 388) *.. τοῖς εἰλη φόσι τὰ δηλητήρια, ταῦτα γράφω ... δίδου δὲ, εἰ χρὴ, καὶ τῆς θηριακῆς ...*

Nur wenig bleibt noch zu sagen übrig. Jedenfalls dürfen wir aus den bisherigen Erörterungen die Ueberzeugung gewinnen, dass der medizinische Abschnitt unseres Aγt‘ark‘ seiner Entstehung und Struktur nach ein durch den Zufall bedingtes, aus allen möglichen Quellen zusammengeflossenes, nach Art der am Krankenbett vom Arzte aus Notizen gesammelten Rezeptarien entstandenes Gebilde ohne äussere Ordnung und innere Harmonie ist. Zeigt sich das ja schon in der Doppelschreibung vieler Wörter (*lind-lint, ‘e‘p-‘erp, čuntr-čunr, nabasdag labəsdag* usw. usw.). So ist denn auch eine Einzelheit, die sonst biographisch von Wichtigkeit sein würde, sehr cum grano salis zu würdigen; unser Büchlein sagt nämlich einmal (23, 12): *sait‘aṙaǰ vor e̱ artuxā,* Haipusag 111 aber bemerkt zu letzterem Pflanzennamen: „Amirdowlat‘ fügt hinzu: In Yesəngan nennen sie (die Fumaria) *artuxā*", was unter anderen Umständen über die Beheimatung unseres mit dem Drucker Jakob wahrscheinlich identischen Bearbeiters ein sicheres Licht verbreiten würde.

Von derselben Tatsache aus muss denn nun auch die letzte Frage, ob und inwieweit die Betitelung des Abschnittes mit dem Namen des Galenos zu Recht bestehe, mit grosser Einschränkung beantwortet werden. Ist ja schon die Verbasterung des Autornamens, die in den Formen Dschalinos, Dschalalios, Kalianos (dreimal) und Kaγianos auftritt, bezeichnend genug. Das vorgebrachte Quellenmaterial bestätigt dies vollends. War doch auch für den westlichen Kulturkreis, in den der Verfasser unseres Aγt'ark' kraft seines Wohnsitzes eingetreten war, die Kenntnis der altgriechischen Aerzteklassiker im Urtext noch verhüllt — erst im Jahre 1525 erschien in Venedig die früheste Originalausgabe von Galenos' Gesamtwerken — und noch nicht aufgegangen war die Saat, die die Zeit- und Landesgenossen unseres Herausgebers, die beiden Laskaris, als Säemänner der literarischen Renaissance in den dankbaren und empfänglichen Boden Italiens gesenkt hatten.

ՆԱԽՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՑ

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մի հատուածից տեղեկանում ենք Նախնի Հայոց ժողովրդական երդման ձեւերի մասին։ Յայտնի է, որ հին հաւատալիքները պատկերաւոր կերպով արտայայտուած են երդման մէջ. բայց Մխիթարի յիշած երդման ձեւերը այդ սովորական նշանակութիւնից բացի երկու պատճառով եւս առանձին ուշադրութեան արժանի են. Նախ՝ նրանք պահել են յիշողութիւն մի այնպիսի աստուածութեան մասին, որը ցայժմ յայտնի չէ ուրիշ աղբիւրներից եւ երկրորդ՝ հին Հայոց հոգեպաշտութեան մասին նրանք մի նշանաւոր մանրամասնութիւն են պատմում։ Մեր յօդուածի խնդիրը այս երկրորդ կէտը կը լինի։

Այս է Մխիթարի հատուածը.

“Երկու օրինակ է երդման. մի՝ խոստովանութեան երդումն է, եւ միւս՝ ուրացութեան։ Եւ ուրացութեան երդումն այն կոչի՝ որ դնէ զձեռս ի խաչ կամ յաւետարան կամ յեկեղեցի եւ հրաժարէ ուրացմամբ. կամ ուրացութեամբ ասել թէ՝ քրիստոնեայ ոչ եմ թէ չեցէ այդպէս։ Եւ կամ որպէս այլազգիք ուրացութեան օրինակաւ տան երդումն — կամ յեկեղեցի մտանելով զլոյս շիջուցանել, եւ կամ բերանով ի ջուր եւ ի ձէթ փչել, կամ խաչ ի գետնի նկարել եւ կոխել, կամ զշան զձետոյ ունել, կամ ոսկր ի ձեռսն առնուլ, կամ ի գետնի երկուս ծիրս առնել եւ ի միոյ ի միւսն մտանել։ Զի այդ ամենայն եւ այդպիսիքդ ուրացութեան օրինակ է զոր չէ պարտ յանձն առնուլ քրիստոնէի թէեւ մահ հասանէ կամ տան քակումն[1]։„

Նախ՝ մի քանի դիտողութիւնների արժանի է այդ հատուածի այն մասը, ուր յիշուած են ուրացութեան երդման եօթը ձեւերը։ Թէպէտ նրանք ունին այս կարգը.

1. *Դնէ զձեռս ի խաչ կամ յաւետարան կամ յեկեղեցի եւ հրաժարէ ուրացմամբ կամ ուրացութեամբ թէ՝ քրիստոնեայ ոչ եմ եթէ չեցէ այդ այդպէս։*

2. *Յեկեղեցի մտանելով՝ զլոյս շիջուցանել։*

---

[1] Վաղարշապատ, 1880, էջ 51 Նախադրութիւն։

3. Բերանով ի ջուր եւ ի ձէթ փչել։

4. Խաչ ի գետնի նկարել եւ կոխել։

5. Ջչան գձետոյ ունել։

6. Ոսկր ի ձեռան առնուլ։

7. Ի գետնի երկուս ծիրս առնել եւ ի միոյն ի միւսն մտանել։ —

Սակայն ուշադրութեամբ կարդալուց յետոյ նկատելի է, որ թիւ 2 եւ 3 երդ. ման միեւնոյն ձեւի տարբեր վարիանտներն են. լոյս հանգցնել եւ ձէթի փչել միեւնոյն նշանակութիւն ունի. իսկ ձէթ ի հետ յիշուող ջուրը (— որ հաւանօրէն պիտի լինի "հուր„. արդարեւ՝ այրուած կրակի վրայ փչելը մեղք է համարուում շատ գաւառներում) երեւի հնաւանդ կանթեղի մասն է։ Բացի այդ՝ ինչպէս յետոյ պիտի պարզենք, թիւ 5 եւ 6 երդման միեւնոյն ձեւի տարբեր վարիանտներն են. շան ձէտը եւ շան ոսկրը միատեսակ նշանակութիւն ունէր։ Ուստի փոխանակ եօթն տեսակ երդման, ինչպէս յիշեալ հատուածի մէջ յիշուած է միայն հինգ տեսակ երդումն այն է՝

Ա. Դնել գձեռս ի խաչ կամ յաւետարան կամ յեկեղեցի եւ հրաժարել ուրացմամբ կամ ուրացութեամբ թէ՝ քրիստոնեայ ոչ եմ եթէ չեցէ այդ այդպէս։

Բ. Ցեկեղեցի մտանելով՝ զլոյս շիջուցանել կամ բերանով ի ջուր եւ ի ձէթ փչել։

Գ. Խաչ ի գետնի նկարել եւ կոխել։

Դ. Ջչան գձետոյ ունել, կամ ոսկր ի ձեռան առնուլ։

Ե. Ի գետնի երկուս ծիրս առնել եւ ի միոյ ի միւսն մտանել։

Բացի այդ մանաւոր ուղղումից, նկատելի է նաեւ հետեւեալը. թիւ Ա. Բ. եւ Գ. երդումները ըստ բովանդակութեան հայհոյանք են քրիստոնէական եկեղեցու հասցէին եւ ուստի ծագել են յետին շրջանում։ Այդպիսի բնոյթ չունին վերջին երկու երդման տեսակները — որոնց առարկան շունն է եւ գետնի ծիրը։ Ուստի հասկանալիօրէն Դ. եւ Ե. երդման մէջ է պահուած հեթանոս հայի հաւատալիքը։

Դատաստանագրքի հրատարակիչը ուսումնասիրելով ընդարձակ յառաջաբանութեան մէջ, ի միջի այլոց, նաեւ յիշեալ հատուածը, եւ յիշելով որ Ա. Բ. Դ. եւ Ե. երդման ձեւերը այսօր էլ ժողովրդի մէջ պահուած են, չի մեկնում թէ որպիսի հեթանոսական հաւատալիքներ են արտայայտուած նրանց մէջ։ Նաեւ Խ. Սամուէլեան նոյն հատուածի մասին մատենախօսելու ժամանակ չի յարուցանում այդ հարցը[1]։ Վերջերս Կովկասեան լեռնականների ազգագրական նիւթերն ուսումնասիրելու ժամանակ, առիթից օգտուելով մենք էլ այդ հատուածը եւ մանաւորապէս Գ. երդումը համեմատութեան առարկայ դարձրինք մեր տետրակի մէջ[2], բայց հին հաւատալիքների բնոյթը եւ առհասարակ երդման եւ հաւատալիքի ծագումը մնացին իբր ազատ խնդիրներ։ Այժմ դառնալով նոյն հատուածին, կանգ կ՚առնենք միայն Դ. երդման վրայ, որը՝ ինչպէս կը տեսնենք, բոլոր արեւելեան ժողովուրդների, նաեւ հին Հայերի հոգեպաշտութեան հետեւանքն է։

[1] Հանդ. Ամս. 1908. Սեպտ. 270—274։

[2] Լեռնականք Ա. Շուշի 1910, էջ 1—3։

1.

Թէպէտ անցեալ դարի 80ական թուերին "Դատաստանագրքի" հրատարակիչը գրում էր, որ "շան ձետ (պոչ) բռնելը նոյնպէս մնացել է շատ տեղերում", այնուամենայնիւ մեզ չպատահեց այդ երդումը մեր գաւառների ժողովրդական նիւթերի մէջ, իսկ նախնի մատենագրութեան եւ ոչ մէկ հատուածի հետ կարելի է նրան բաղդատել։

Կովկասեան լեռներում այդ երդումը կենդանի է մինչեւ այսօր եւ յայտնի են նրա զանազան վարիանտները։ Ըստ գնդապետ Կունդուխովի մի շրջաբերական թղթի մէջ, որ նա ուղղել է իր ցեղին անցեալ դարի կէսերին, վատ սովորութիւնները վերացնելու յորդորով, կարդում ենք:

Вы убѣдились въ нелѣпости и безсмыслiи разныхъ народныхъ клятвъ, на могилахъ покойниковъ убивать собакъ и кошекъ, что введено во время глубокаго невѣжества и сохранилось по-нынѣ въ народѣ *(Դուք համոզուել էք որ յիմար եւ անմիտ են այն զանազան ժողովրդական երդումները, ննջեցեալների գերեզմանների վրայ շներ եւ կատուներ սպանելը, որը ներմուծուած է խորին տգիտութեան ժամանակներն եւ պահուել է մինչեւ այսօր ամբոխի մէջ)*[1]։

Կատուների եւ շների սպանութիւնը կատարւում է այսպէս.

Приносятъ клятву на могилахъ умершихъ, или же, привязывая кошекъ и собакъ на высокiе шесты, убиваютъ ихъ изъ ружей въ присутствiи народа, произнося при томъ разныя нелѣпыя причитыванiя *(Մեռածների գերեզմանների վրայ երդում են անում կամ կատուներ ու շներ կապելով բարձր ցիցերի ծայրին հրացանով սպանում են ժողովրդի առաջ, միաժամանակ զանազան յիմար աղօթքներ ասելով։)*[2]

Ինգուշները ուրիշ մանրամասնութիւն են կատարում այդ երդման ժամանակ. **Потоцкiй** *պատմում է որ՝*

"Սրբավայրում դարսելով շան գլուխը եւ ոսկորներն, երդւում են. — Թող իմ նախնիք քո մեռածներին իրենց ուսի վրայ շրջեցնեն այն ճանապարհով, որը մեր առաջ ձգուած է (գլխի եւ ոսկորների)՝ անձրեւով ջրուելուց եւ արեւով լուսաւորուելուց յետոյ — եթէ ես սուտ եմ ասում։"[3]

Այս խօսքերը հասկանալու համար, որովհետեւ այլայլուած է կամ յապաւուած է նրա իմաստը, յիշում ենք Վեդայի մէջ Եամա աստուածութեան նուիրուած մի օրհներգը, ուր մեռելոց հոգիները քաջալերւում են գնալու դէպի անմահութիւն տանող այն ճանապարհով, որով գնացել են նախնիք.

"Մի փախիր պահապաններից, չորսաչքեայ "չափուր", շներից, որոնք հսկում են մեռեալներին։ Նրանք Եամային են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են Եամայի բնակութեան ուղին։ Ննջեցեալը լաւ կ'անի եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից։" Ուստի եւ շանը վիրաւորող յանցագործի մարմինը կտոր-կտոր էին անում հին հնդիկները[4]*։*

---

[1] Сборникъ свѣдѣнiй о Кавказѣ, II. 305.

[2] Ib. 312.

[3] М. М. Ковалевскiй Зак. и об. на Кав. I. 103—4. Спб. 1890.

[4] Беттани — Великiя религiи востока 1899. Спб. 31.

Յայտնի է այս հաւատալիքի ուրիշ վարիանտներ եւս.

Զենդաւեստայի համաձայն, հին պարսիկները մեռնող մարդու աչքի առաջ բռնում էին մի կենդանի շուն, որը, իբրեւ կրօնական յարգանքի արժանացած մի արարած, մարդու մահից յետոյ նրա դիակից միսը լափում էր եւ թողնում միայն ոսկրները. այդպիսով շունը մեռնողի միսն ուտելով, հոգին անցնում էր նրան[1]։

Ստրաբոն հաղորդում է, որ “Կասպեանք„ հինաւուրց ծերերին զցում են անապատ եւ սպասում են, որ նրանց դիակը լափեն թռչունները եւ շները. իսկ Սոգդիանացիք եւ Բակտրիացիք իրենց ծերերին եւ հիւանդներին ողջ ողջ ձգում են շների առաջ պատառոտելու, շների՝ որոնք յատուկ այդ նպատակով նշանակուած էին եւ կոչւում էին տեղական մի բառով, որ թարգմանւում է “գերեզմանափորներ[2]։„

Հետեւողութեամբ այս բոլորի, Հայոց երդումը — զշան զձեռոյ ունել կամ ոսկր ի ձեռան առնուլ — իբրեւ շան հաւատալիքի մի հնաւանդութիւն (survival), նոյնպէս նշանակում է անդրշիրմեան կեանքի սպառնալիքն ընդունել. երդուողը համաձայնում է իր հոգին շանը յանձնել, մեռնել՝ շանը հաղորդելով իր հոգին, — եթէ սուտ է։

2.

Անալօգիաների հետեւողութեամբ ստացուած այս մեկնութիւնը Դ. երդման համար ստուգւում եւ արդարանում է թէ նախնեաց մատենագրութեան եւ թէ նոր ժողովածուների մէջ հանդիպող ժողովրդական նիւթերով։ Շունը, բացի երդման առարկայ լինելուց, հին Հայերի մտքում այլեւայլ մտապատկերներ ստեղծելու առիթ էլ է տուել, եւ ապա թէ կրօնական երդման մէջ մուծուել։

Ի հարկէ հոգւոյ հաւատը — այս խնդրի ծագումը եւ էութիւնը — մեր նպատակից դուրս է. բայց անիմիզմի ամբողջ գրականութիւնից մի ենթադրութիւն պիտի յիշենք, որովհետեւ միեւնոյնը Եզնիկ հաստատօրէն ասել է.

“Ամէն մի ծնունդ մանուկ իր ամենահեռաւոր նախորդների հոգին է բովանդակում իր մէջ։ Նախ քան տոհմի նախանախորդը մարդիկ չը կային, միայն կենդանիներն ու բոյսերն էին, որոնց անունով էլ կոչուեցին նախանախորդները եւ նրանց սերունդը։ Ուստի յետնորդները կրում են իրենց մէջ կենդանիների հոգին։ Կրօնական հասկացողութեան առաջին քայլերը այդպէս են սկսուած եւ այդպիսի ծագում ունեին տոտեմը, կոբոնծը եւ ֆետիշը. այդպէս առաջ եկան նաեւ տոհմական կոչումները — “Վայրենի կատու„, “Գորտ„, “Կապիկ„, “Ձուկ„, “Օձ„, “Առիւծ„ եւայլն[3]„։

Կենդանապաշտութիւնը, հոգու թափառումը կենդանիների մէջ եւ մարդու մի քանի հոգի ունենալը — այդպիսի հաւատից է ծագում. շան պաշտամունքն էլ նոյնպէս։ Ահա այդ տեսութեան հիմքը այն անալօգիաներն են, որոնք առնուած են Փիջի կղզու, Մալահազցիների, Օրրիսայի կոնդերի, Հրէաների, Ֆլօրիդայի Սեմինօլների կրօնական կեանքից[4]։ Այնտեղ բացակայում են նախնի Հայերի հաւատը, որ

[1] Тайлоръ — Первобытная культура. I. Animism. Спб. 1872.
[2] Липпертъ Ю. — Исторія семьи, 1897. Спб. 149—151.
[3] Тахтаревъ К. М. — Очерки по исторіи первобытной культуры 1897. М. 92—93 եւ շարուն.։
[4] Тайлоръ — ibid.

յիշում է Եզնիկը, ընդդէմ հեթանոսաց հատուածի մէջ։ Ըստ այդմ Հայերը „Զծովացուլն ի կովէ եղեալ ասեն, զպայն՝ իմն ի մարդկանէ, զառլեզն ի շանէ։„ Հերքելով այդ հաւատը Եզնիկ աւելացնում է. „Ոչ ի շանէ ինչ եղեալ՝ եթէ ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ եւ յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի գնիցի՝ թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ, զոր առալեզն կոչեն։ Մինթէ եւ զառալեզքն եւս ոք կարիցէ ասել՝ թէ են եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ յառաջին ժամանակն առալեզք լիզեին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ո՞չ նոյն պատերազմունք են, եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին։ Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին„, եւայլն[1]։

Այստեղ շեշտուած է շնից թէ՛ որեւէ աստուածային հզօր բղխման եւ թէ՛ մեռածների հոգեստացման անհնարաւորութիւնը. ուստի հակադիր մտածմամբ հասկացւում է որ դաւանուած են շները հնում իբրեւ հոգու աղբիւր։ Սակայն այդ հին հաւատալիքի մի մասն է միայն եւ թերի հասկացողութիւն է. լրիւը այն է որ շները ընդունում էին առաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ եւ ապա իբրեւ շանմարմին նախնեաց հոգիների, այդպիսի շները լիզելով պատերազմում վիրաւորուածներին հաղորդում էին նրանց շունչ եւ հոգի։

Այսպիսով ահա հասկացողութիւնը եւ մտապատկերը ամբողջանում է յառալեզների վերաբերեալ թերի աւանդութեան մէջ, երբ անալօգիապէս ի նկատի ենք առնում այն գրականութիւնը, որի նիւթն է հին դիցաբանութիւնների մէջ շների պաշտաման պատկերը[2]։

Սակայն յատուկ ցուցում էլ ունինք այն մասին թէ արդարեւ մեր հայրենիքի նախկին բնակիչներից մի տոհմ ունէր ծերունիներին ուտելու սովորութիւնը, իբրեւ կրօնական մի պահանջ. Հերոդոտ պատմում է Արաքսի Մասագետների մասին որ նրանք երկրագործութեամբ չեն պարապում, կերակրւում են միայն մսով։ Իրենց տոհմի ծերունիներին սպանում էին եւ խնջոյք սարքում. մի քանի հատ անասուններ մորթելով, ծերունու միսը խառնում էին նրանց մսի հետ եւ ուտում էին ցեղակցական խնջոյքով։ Այդպիսի մահը ամենաերջանիկն էր համարւում. հիւանդութիւնից մեռածի մարմինը պիղծ էր եւ չէին ուտում ցեղակիցները, այլ թաղում էին հողի մէջ եւ լալիս էին նրա համար, որովհետեւ սուրբ վախճանի չի արժանացել, հոգին մարմնից բաժանուել է անյայտ կերպով։

Թէ՛ հոգի, ոգի, շունչ եւ թէ՛ արիւն, միս եւ հոգի գաղափարները շատ ազգերի մէջ միեւնոյն բառով են կոչուած եւ նախնեաց հոգիների պաշտամունքը հիմնուած էր մասամբ ծերունիներին ուտելու սովորութեան վրայ. իսկ ժամանակի ընթացքում այլեւայլ կրօնական մտապատկերներ առաջացրին շները, որոնք յանձն առան հին շրջաններում տոհմակիցների ունեցած մարդակերութեան դերը, այն փոփոխութեամբ, որ մարմինը արդէն պիղծ էր համարւում եւ դիւի բաժին. Նրանից որպէս զի հոգին ազատուէր հարկաւոր էր որ շունը մարմինը լափէր եւ թողնէր ոսկորները. ուղիղ սահման նշանակել այդպիսի նոր հասկացողութեան համար եւ որոշել թէ որ ձեւը հոգեպաշտութեան հաւատալիքի կանխագոյն է եւ որը յետնագոյն կը նշանակէր վճռելի մի շարք խնդիրների մասին միայն ենթադրութիւն.

[1] Ընդդէմ Աղանդոց հեթանոսացն. Վենետ. 1826, 99–100։

[2] Вс. Миллеръ — Значеніе собаки въ миѳологическихъ вѣрованіяхъ. М. Стр. 7—8.

ներով բաւականանալ։ Ճշմարիտը այն է, որ շատ իբրեւ մեռածի հոգին դեւի ձեռքից փրկող կենդանու պաշտամունքը ապրել է Կովկասի լեռնականների — Խեւսուրների, Փշաւների, Չեչենների եւ Ինգուշների թաղման արարողութեան եւ գերեզմանատան ճարտարապետութեան վրայ մինչեւ այսօր իսկ[1]։

Մեր նախնեաց յիշատակարանների մէջ նոյնպէս կան այդ պաշտաման շատ հետքեր, որոնք խիստ այլայլուած լինելով եկեղեցական հեղինակներից, անճանաչելի եւ անմեկնելի են մնացել՝ որովհետեւ բանասիրութիւնը անալոգիայի մեթոդով չի առաջնորդուել։ Առ այժմ մենք կանգ կ'առնենք Տիգարի աւանդութեան վրայ.

"Թագաւոր մի կայր Հայոց Արտաւազ անուն եւ ունէր որդի մի խելագար Տիգար անուն. եւ ի մեռանելն Արտաւազայ ոչ ետ զթագաւորութիւն Տիգարայ՝ զի խելագար էր. վասն որոյ եւ աշխարհս վրդովեցաւ եւ աւերումն լինէր ոչ սակաւ։ Եւ յաւուր միում հեծեալ Տիգար ի ձի, եւ ետ փող հարկանել թէ կամիմ թագաւորել. եւ էլ գնաց ընտիր հեծելօք ի զբօսանս եւ ելեալ ի վերայ կամրջին գետոյն վասն յանցանելոյ. եւ անդէն շարժեալ զնա այսւոյն պղծոյ՝ անկաւ ի գետն եւ կորեաւ։ Եւ հեծելազօրքն համբաւեցին թէ աստուածքն Տիգարայ յափշտակեցին զնա եւ եդին ի սեաւ լեառն, որ է Աւագ Մասիս եւ անդ կայ շղթայած. եւ երկու շուն մին սպիտակ միւսն սեաւ կու լիզեն զշղթայսն Տիգարայ հանապազ եւ ի տարելէն ի մաշն գայ, որ թէ կտրի նա ելնէ եւ զաշխարհս անցուցէ. վասն որոյ կարգեցին կախարդքն առասպել դիմօք թէ ի տարէմուտն, ի Նաւասարդի ա̅ ամենայն գործաւոր զիւր գործն զինչ եւ իցէ կոփէ, երեք անգամ դարբինն եւ այլն։ Զի կապն Տիգարայ որ ի մաշն եկեալ է ի կտրիլ՝ դարձեալ հաստանայ եւ ամրանայ, որ ոչ ելնէ Տիգարն եւ զաշխարհս անցնէ[2]։

Այս աւանդութեան մէջ էական դիպուածները սրանք են։

ա) Խելագար Տիգարը կենդանւոյն դեւերի ձեռքն ընկաւ եւ կորաւ. այդ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով, հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց։

բ) Պղծութիւնը եւ դեւը յաղթանակել են Տիգարին Վենդիդատի օրէնքը քանդելու համար. Ջուրը, հողը, կրակը եւ մարդիկ դիակից միշտ հեռու պէտք է պահուեն, մինչեւ նրա մարմնի միսը կը թափուէր։ Տիգար գետն ընկնելով՝ դեւի տիրապետութեան տակ էր գտնուում. ուստի շները անյաջող աշխատում են իրենց տիրոջ համար, բայց շղթան չի կտրուում երբեք։

Շղթան եւ երկաթը, որ բոլոր հին ժողովուրդների կրօնական հասկացողութեան մէջ կախարդական բնոյթ ունի, պատկերաւոր արտայայտութիւն է երկու սկզբունքների խորոցի կամ այն մաքառման, որ դեւն ու հրեշտակը — նիւթն ու հոգին — վարում են՝ անբնական կերպով կորած դիւցազնի համար։

Եամայի շների չոփուռ մակդիրը Տիգարի աւանդութեան մէջ յայտնուած է սեւ եւ սպիտակ բառերով, որոնք այլաբանում են սրբազան ոյժի անդադրում աշխատանքը գիշեր եւ ցերեկ։

---

1 Հմմտ. Vendidad, Fargad VIII—10, IV—16, V—45. Сбор. свѣд. о кавк. горцахъ III, ст. Грабовскаго: Худадовъ II. — Замѣтки о хевсуретіи: М. М. Ковалевскій Законъ и об. на Кавк. I. 94 եւայլն։

2 Բազմավէպ 1877, էջ 276։

3.

Թուել այստեղ անխտիր բոլոր արտայայտութիւններն առհասարակ եւ յիշել հին Հայերի հոգեպաշտութիւնն աւանդող բոլոր յիշատակարանները երկար կը լինէր։ Մխիթարի Դ. երգման մի ուրիշ վարիանտը այդ բոլորից պիտի զատենք եւ հին հաւատալիքի այսօրուայ կենդանի պատկերը պարզենք նրանով։

Վերեւում մի անգամ յիշել ենք, որ դիակի դիւական մասը, միսը, մաքրելու միջոցը սկզբում ուրիշ պատկեր ունէր՝ ցեղակիցներն էին ուտում՝ կանխաւ սպանելով ծերերին. յետոյ երբ հոգեփոխութեան ժամանակ շները դարձան այդ կատարողները, հաւատալիքի առարկան էլ բարդուեց եւ թռչուններն էլ ստացան թէ հոգիների շտեմարանի եւ թէ հոգի վերադարձնող եւ կենդանութիւն տուող ուժի պաշտամունքը։ Յիշել ենք "Կասպեանց,, սովորութիւնը, որով ծերերին նրանք ձգում էին անապատ, կամ փոս, կամ անտառ կերակուր լինելու թռչուններին եւ շներին։ Լափող թռչունները բազմատեսակ էին, օր. արծիւ, անգղ, ագռաւ, կաչաղակ եւ այլն, ինչպէս նաեւ շնատեսակները, օր. գայլ, բորենի, արջ եւ այլն։ Այդ հաւատալիքից այսօր մնացել է մեր ժողովրդի մէջ անհամակրութիւն սեւ ագռաւի դէմ, որ արտայայտուում է "գլուխ ուտող,, չարագուշակ եւայլն բառերով. նաեւ մարդագայլ, քաւթառքուսի եւ գերեզմանափոր անունը։ Քուսի հաւանօրէն շան ձայն տալու նշանն է եւ բարդուած է քաւթառ բառով՝ գերեզմանները քանդող եւ դիակը լափող գազանը հասկացնելու համար։ Ժողովրդական ասացուածների իմաստը նոյնպէս հաւատալիքի հետքեր է պահել իր մէջ. օր.

Ակուլի ահու մարթ իշէն չի կանայ չօշ աւի։
Ակռաւը տարածն է լալի, բլբուլը թողածը։
Ակուլի տեսած սիրտը չի կանանչի։
Ակուլի ձէնը Աստուծ վուր իմացիլ էր, Վարթէուրին ձուն գու քէր։

Այս կենդանի նախապաշարմունքը ագռաւի մասին յիշեցինք, որպէս զի յետոյ շարունակութեան մէջ տեսնենք, որ հին հաւատալիքի մէկ կամ միւս մասը միայն կարող է մնալ կամ յիշուել, զոր օրինակ քրիստոնէութեան ազդմամբ՝ եւ այդ չը պիտի խանգարէ ուրեմն ամբողջացնել հաւատալիքը ի մի հաւաքելով անալօգիաները։ Տեսանք որ հոգետուր "արլէզ-ի շանէ,, պաշտաման առարկան ունեցել է նաեւ հոգէառ եւ մարդակեր շներ, գերեզմանափորներ կոչումն. նոյնպէս ահա գլուխ ուտող ագռաւակերպ թռչունները կեանք տուող եւ կենդանութեան սպասաւոր են եղել։

Արծրունեաց տոհմական աւանդութիւնը պատմում է աստուածային արծուի այնպիսի դերը Արծրունեաց տոհմի նախանախորդի համար, որպիսին ուրիշ ազգերի նախանախորդի համար եղել են գայլ, արջ, գորտ եւ այլն. ահա այդ աւանդութիւնը. — Մանկան նիրհելոյ արձրեւ եւ արեւ հակառակեալ եւ հովանի թռչնոյ պատանւոյն թալկացելոյ[1]։

Մ. Էմին այսպէս է հասկանում. երբ դրսում ննջում էր ասորի գաղթականների տոհմից մի յոգնած պատանի, սկսեց անձրեւ գալ. եւ ահա օդի մէջ երեւաց արծուի թռիչքը. նա մանուկի վերեւը անշարժ կանգնեց եւ իր տարածած թեւերով նրան հովանի արեց։ Յետոյ երբ անձրեւը դադարեց, արեւը սկսեց այրել եւ

[1] Խորէն, Բ. 7։

մանուկը քնեց· իսկ արծիւը թեւատարած մանուկին պաշտպանում էր արեւի տաքից[1]։

Ինկալեմ՝ այդ աւանդութեան միտքը բարդ չէ· մանուկին կեանք չէին տալիս երկնքի ուժերը — անձրեւն ու արեւը, այսինքն նրանք, որոնք ամենից շատ հարկաւոր են ամեն կեանքի եւ աճելութեան համար. Թռչունը կռուեց անարդար եւ անբնական երկնքի դէմ եւ փրկեց մանուկի կեանքը։

Հաւանօրէն անձրեւի եւ արեւի հնագոյն հաւատալիքի մէջ եղել է թէ՛ բարւոյ եւ թէ՛ չարի դաւանութիւն այնպէս, ինչպէս Շան եւ Ագռաւի նկատմամբ տեսանք։ Այդ բնական երեւոյթների մէջ երկուութեան սկզբունքը նկատել կարող էր առաջին մարդը շնորհիւ երաշտի, արեւահարութեան, հեղեղի եւ այլն. եւ անկախ զենդաւեստայից նաեւ՝ դաւանել օգտի եւ վնասի աղբիւրները միեւնոյն իրերի մէջ։ Այս ենթադրութիւնը անում ենք նկատելով ոչ միայն Հայդամակերտի թռչնի աւանդութիւնը, այլ նաեւ Ինգուշների մի երգումը, որի մէջ անձրեւը եւ արեւը հաղորդուած են իբրեւ չարչարանքի ճանապարհ պատրաստողներ. բառացի կրկնութիւնը նոյն իսկ վկայում է որ տարբեր ժողովուրդների եւ հեռաւոր դարերի մէջ հաւատալիքը նոյն է եղել։ Յանուն շան կատարուող երգման մէջ Ինգուշը ցոյց տալով մեռելոց գերեզմանի վրայ դրած շան գլուխն ու ոսկորները, ասում է իր հակառակորդին — Թող իմ նախնիք քո մեռածներին իրենց ուսի վրայ շրջեցնեն այն ճանապարհով, որը մեր առաջ ձգուած է՝ անձրեւով ջրուելուց եւ արեւով լուսաւորելուց յետոյ — եթէ ես սուտ եմ ասում (տես վերեւ)։

Այսքանով զուգորդուում եւ լուսաբանուում է, սակայն, երգման եւ հաւատալիքի իմաստը միայն, եւ ամփոփելով տեսնում ենք, որ թէ՛ գլուխ ուտող ագռաւների եւ կենդանարար արծուի եւ թէ՛ մարդակեր գերեզմանափորների եւ յարութիւն տուող “իշանէ առլէզներ„ի հաւատալիքը մի ամբողջութիւն են կազմում, թէպէտ հաղորդուած են նրանք ուրոյն ուրոյն եւ հակառակամիտ հատուածների մէջ. ըստ որում նայած աւանդութեան սիւժէին, ըստ այնմ էլ հաղորդուած է երկիմաստ հաւատալիքը բովանդակող կենդանու եւ թռչնի մէկ կամ միւս իմաստը։ Այդ պատճառով էլ միայն անալօգիաները կարողանում են ամբողջացնել նման պայմաններում աւանդուող աւանդութիւնների թերի եւ այդ պատճառով մեզ համար շատ անգամ անհասկանալի իմաստը։

Իսկ տոհմերի ծագման խնդիրը մնում է քիչ լուսաբանուած։ Առ այժմ, բոլոր վերոյիշեալի հետեւողութեամբ պէտք է մտածել որ Անգղ եւ Բազէ անուններով կոչուող նախարարական տոհմերը, ինչպէս նաեւ բոլոր կենդանական եւ բուսական եւ առհասարակ առարկայական անուններից սեղծուած՝ հին ազնուականների մակդիրները ծագել են՝ Իրոկէզների վերաբերմամբ մեկնուած պայմանների, այն է հոգեփոխական պատկերացումների սկզբնական շրջանում, օր. Հաւնունի, Գնունի, Վարաժնունի, Ջիւնական, Թրթունի եւայլն։ Գոնէ Անգղ անուան նկատմամբ մի ցուցում ուշադրութեան արժանի է։ Տորք Անգեղի անունը, համաձայն բոլոր վերոյիշեալի, իսկապէս պէտք է կարդալ Անգեղատուրք, ինչպէս ենթադրել է սրամտօրէն մի բանասէր, անկախ մեր յարուցած խնդրից (Մ. Աբեղեան), իբր միակերպութիւն Խաչատուր, Աստուածատուր, Այծատուր անունների։

[1] Վէպք Հնոյն Հայաստ. Մոսկուա 1850, 93։

4.

Բացարձակ մտքով որեւէ աւանդութիւն չկայ, որի մէջ շան եւ թռչնի հաւատալիքը լրիւ հաղորդուած լինէր։ Սակայն Շիդարի աւանդութեան վարիանտների մէջ կայ մէկը, որը հաւատալիքի լրիւ պատկերին մօտ է եւ, ինչպէս կը տեսնի ընթերցողը, համարեա թէ լրիւ է՝ բայց լուսաւորուած աղօտապէս։

Շիդարի, Արտաւազդի, Ամիրանի, Մհերի[1] եւ Պրոմէթէոսի աւանդութիւնների կապը շատ հեղինակներ քննելով ստոյգ են համարել։ Մասնաւորապէս Մ. Էմինի երկու աշխատութիւններն այդ խնդրի համար նշանաւոր են[2]։ Բայց Էմինն էլ բաց է թողել Պրոմէթէոսի եւ Շիդարի վէպերի համեմատման կէտերը, երեւի իր աշխատութեան մէջ ենթադրական չերեւալու համար։

Արդարեւ՝ ժայռի ծայրին բեւեռուած եւ արծուի տանջանքին ենթարկուած հերոսը շատ կէտերով տարբերւում է Մասիսի խորքում շղթայուած եւ շների պաշտպանութեան ձգուած հերոսից. սակայն այժմ, երբ Շիդար-Արտաւազդեան վէպի մէջ հոգեպաշտութեան հաւատալիքը պարզուած է, նոյնպէս պարզւում է, նաեւ, որ Պրոմէթէոսի վէպի տարբերութիւնները ոչ թէ օտար, այլ հարազատ են միեւնոյն հոգեպաշտութեան հաւատալիքին։ Իսկ էականը վէպերի հէնց նիւթն եւ գաղափարական հարազատութեան խնդիրն է եւ ոչ թէ արտաքին պատկերաւոր նկարագրի տարբեր արտայայտութիւնը։

Այդ հայեցակէտով նայած, Պրոմէթէոսի վէպի գլխաւոր եւ նշանաւոր մի առանձնայատկութիւնն այն է, որ հոգեփոխութեան հաւատալիքի երկու անպայման առարկաների՝ շանը եւ թռչնի դերը պահել է նա. ասում ենք անպայման՝ ի նկատի ունենալով հին արեւելքի կրօնական կեանքը՝ ըստ վերոյգրեալի։

Պրոմէթէոս երկու տարբեր անգամ եւ տարբեր տեսակ պատժի է ենթարկուած. առաջ տարտարոսում խաւարի թագաւորութեան մէջ եւ ապա ժայռի գլխին եւ արծուի ձեռքով։ Ահա Հերմէսի խօսքերը.

„Անխնայ որոտով եւ կայծակների սրերով՝ բարկացած Զեւսը կը հարուածէ այս ձորի ծերպերը, փոշու պէս մանրելով նրանց, իսկ քո մարմնի կազմուածքը այստեղից նա կը խորտակի խաւար անդունդի անհաս խորքերը։ Յետոյ, երբ կը լրանայ անհամար տարիների շրջանը, դու արեւի լոյս կը տեսնես. բայց (այն ժամանակ) կը սկսէ քեզ մօտ սլանալ հզօր, սեւաթեւ Զեւսի արծիւը։ Վայրենաբար եւ անյագութեամբ կը սկսի պատառել նա քո տանջուած մարմինը, կոցահարել քո սեւ թոքերի մնացորդը — այն անկոչ հիւրը, ամբողջ օրերով։ Եւ այլ եւս մի սպասիր դու քեզ համար փրկութիւն այդ տանջանքից։ Միթէ կը լինի՞ մի աստուած, որ ուզենայ քեզ թափել իր անձով եւ կ՚իջնի դժոխքի մութ խորշերը, գաղաղի նման մռայլ տարտարոսի սահմանները. մի մտածիր այդ։ Իմ սպառնալիքս մտացածին չեն, ոչ, եւ այլն։„

Մեզ յայտնի չեն Հեսիոդոսի, Պինդարոսի, Լուկիանոսի եւ Ապոլոն Հռոդոսացու տեղեկութիւնները, որոնց մէջ աւանդութիւնը, ենթարկուելով զանազան փո-

---

[1] Դաւիթ եւ Մհեր վէպի եւ Ամիրանի աւանդութեան մասին մենք պատրաստ ունենք մի ընդարձակ համեմատական աշխատութիւն — „Լեռնականք„. Գ. այդ պատճառով պիտի յապաւում ենք այդ երկու վարիանտի յիշատակութիւնը։

[2] „Վէպք Հնոյն Հայաստանի„, „Մովսէս Խորենացին եւ հին հայկական վէպ։„

փոխութեան, տարբեր եւ այլեւայլ մանրամասնութեամբ է պատմուած — որպէս զի կարելի լինէր սաուգել այն, ինչ որ Էսքիլէսի այս հատուածը արդէն հիմք է տալիս միայն ենթադրելու. այսինքն՝ որ արեւելեան աւանդութիւնը յոյներին յայտնի է եղել հաւատալիքի անհրաժեշտ մասերով — տարտարոսեան տանջանքի եւ հոգէառ թռչնի մասնակցութեամբ, թէպէտեւ յունական տարտարոսի պահապանը երեքգլխեան շունը — ցերբեր — չէ յիշուած այս հատուածի մէջ։ Թէ՛ ցերբերը, թէ՛ Եամայի չորս շները եւ թէ՛ Շիդարի, Ինդաշների, Զենդաւեստայի եւ հին ժողովուրդների հաւատալիքը միատեսակ իմաստ ունին. շները տարտարոսի մեռած հոգիներին մերթ հսկում են, մերթ ընդունում, մերթ վերակենդանացնում։ Ուստի հին յոյնը համոզուած լինելով Հերմէսի եւ Պրոմէթէոսի տեսակցութեան եւ լսելով բեմից Հերմէսի հաղորդածը տարտարոսի մասին, անհրաժեշտօրէն եւ բնականաբար պատկերացնում էր շան — ցերբերի — դերը. այդ աւելի քան պարզ է եւ հասկանալի։ Մեզ թւում է նոյն իսկ որ շան մասին Էսքիլէսի լռութիւնը գեղարուեստական պատճառ ունէր եւ ահա թէ ինչպէս. Էսքիլէսի մահից մի տասնհինգ տարի յետոյ, 441 թուին Սոֆոկլէսի գրած "Անտիգոնա„ ողբերգութեան մէջ այս աշխարհքի շունը ցուցադրուած է ամենապիղծ արարածը եւ հին սրբութեան ու հաւատալիքի յետին հետքն անգամ չունի նա յոյնի աչքում։ Էդիպոսի որդին, որ դաւաճանել էր իր հայրենի քաղաքին, եւ մեռել իր հարազատ եղբօր ձեռքով, ամենածայրայեղ պատժի արժանի էր. բայց մեռածին ինչպէս պատժել. եւ ահա ինչպէս.

Կրէոն — "Ոչ ոք չը պէտք է լայ կամ թաղէ նրան. այլ թող, առանց շիրիմի, խայտառակ տեսքով՝ շների եւ թռչունների առաջը ձգուի. ահա իմ կարծիքս. երբեք չարերը ինձնից չեն ստանալ այն յարգանքը, որը բարիներին է վայելում։„

Ողբերգութեան խնդիրը հէնց մեռածի հոգուն կրօնական պարտուպատշաճ յարգանքից զրկելն է. եւ Անտիգոնան զոհ է գնում իր տոհմական եւ արիւնակցական զգացման, գաղտնի թաղելով իր եղբօր մարմինը՝ ի հեճուկս Կրէոնի։ Շների եւ թռչունների այս այլակերպուած դերը եւ հին հաւատալիքի կերպարանափոխութիւնը ինքնըստինքեան շեշտուում է այդ հատուածով բայց միեւնոյն ժամանակ հատուածը ցոյց է տալիս, որ, ինչպէս կարծում ենք, խիստ անգեղարուեստական պիտի լինէր, եթէ տեսնէինք Պրոմէթէոսի մարմինը կենդանւոյն տարտարոսի շան առաջ ձգուած. ընդհակառակը շատ տպաւորիչ է տարտարոսի նկարագիրը Հերմէսի բերնում, առանց շան նկարագրի. ուր խորհրդաւոր անպաշտպանութեան մէջ պիտի հեծէ տիտանը. այդ պատկերը սկսուում էր ներկայացման վերջում. որոտն ու կայծակը, երկինքն ու երկիրը քաոսին առաջացնում. ժայռերը խորտակուում են, հետը նաեւ տիտանը. սկսուում էր նրա պատժի առաջին մասը, տարտարոսի կեանքը։

Տարտարոսը եւ Աւագ Մասիսի անդունդը զուգորդուելուց յետոյ, զուգորդուած են նաեւ երկու հերոսների պատժի անվախճան լինելու պատճառները. նիւթը անսպառ աճման մէջ է։ Որոշուած է որ Շիդարի շղթան լիզելով շները չը կարողանան սպառել, այլ ամէն տարեմուտին մաշուածը վերստին նորոգուի, իսկ Պրոմէթէոսի թոքերը միշտ աճեն, արծուի պոկած պատառի փոխարէն։

Նոյն է նաեւ գաղափարը — նախնական կարգերի դէմ ըմբոստութիւնը — որը տանջանք է բերում բոլոր հերոսների համար։ Իւպիտէրը տիտաններին յաղթելուց յետոյ, մտածեց խպառ ջնջել մարդկային սեռը։ Որպէս զի բռնապետական այդ

կամայականութիւնից ազատ, իր սիրելի մարդկանց, Պրոմէթէոսը նրանց սովորեցրեց բարի սկզբունքները եւ անմահութիւնը: Յուպիտէրը նրան պատժեց: Արտաւազդ տեսաւ, որ հին կարգերը եւ իր հայրն անգամ նոյն իսկ իր մահուան դագաղից ժողովրդին խաւար ու բարբարոսութիւն են միայն սովորեցնում: Պատմիչը-անձնասպանութիւնը, նիւթականն է, չնչաւել, իբրեւ եկեղեցական անձնուրութիւն. բայց դարեր շարունակ այդպիսի անձնասպանութիւններ կատարւում էին եւ երկիրը աւերակ չէր էլ դառնում. մանաւանդ որ Արտաշէսը, ըստ վէպի, ամենայն էր թողել իր երկիրը մահուան ժամանակ. ուստի Արտաւազդը բարբարոսութիւն է համարում «աւերումն». նա տեսաւ որ իր հայրը թէպէտ մեռաւ, բայց դեռ ժողովուրդը հայրական հին կարգերի ետեւից է գնում. «մինչ դու գնացիր եւ զամենայն երկիրս ընդ քեզ տարար». ուստի «ըմբոստացաւ, բայց նաեւ պատժուեց»: Այդ ուղղութիւնը Արտաւազդ ցոյց էր տուել նոյն իսկ իր հօր կենդանութեան օրով, խլելով Արգամից եւ հօր գահակից նրանց կենդրոնախոյս իրաւունքները. որեւէ նախարարի ալքայավայել պալատական աթոռը եւ իր մօր ամուսնական կեանքի մէջ նկատած անհաւատարմութիւնը վրդովեցին նրան: Այս բոլորը իր հօր դէմ էր: Ուստի եւ դեռ շատ առաջ նա հռչակուած էր իբրեւ դիւահար: Տիգրանի վէպը նոյնպէս. հայրը որդուն զրկել էր ժառանգութեան իրաւունքից եւս, թէպէտ վէպը այդ բացատրում է որդու խելագարութեամբ, բայց մենք տեսնում ենք, որ աշխարհքի կէսը Տիգրանի կուսակիցն էր. երկու կողմերը մրցում են եւ ահա հայրական կարգերի եւ որդեկան ցանկութիւնների մաքառման ժամանակ «աւերումն լինէր ոչ սակաւ»: Ի վերջոյ յաղթող է հանդիսանում որդին եւ հրատարակում է, որ ինքը կամենում է թագաւոր լինել: Սակայն անյաջող, որովհետեւ ինչպէս Պրոմէթէոսին եւ Արտաւազդին, սրան էլ պատժում է հակառակորդների միեւնոյն բարոյական ոյժը — կրօնական ռէժիմը: Ուստի երեք աւանդութիւնն էլ սկսւում են միեւնոյն դրդապատճառով՝ ըմբոստութեամբ տիրող կարգերի դէմ, եւ պսակւում են մի տանջանքով, որ միակերպ բոլոր վէպերի մէջ անխիզմի պատկերն ունի:

Ահա այս է բոլորը, ինչ որ կարող ենք ասել Պրոմէթէոսի եւ Արտաւազդեան վէպի առընչութեան մասին՝ նկատմամբ հոգեպաշտութեան հաւատալիքի: Չր վերջացրած այս էջը մի դիտողութիւն սակայն հարկաւոր ենք համարում սրան կցել: Մենք աչքի առաջ ունինք, որ Պրոմէթէոսի վէպը գեղարուեստական պահանջներով շատ մասերից եւ բնական գեղեցկութիւնից զրկուել է Էսքիլէսի ողբերգութեան մէջ. որ վէպը, վկայութեամբ մի շարք դասականների, դարերի ընթացքում ընդունել է նորանոր մասեր եւ կորցրել է նախնական պարզութիւնը եւ հաւատալիքի անախեղծ պատկերը. վերջապէս՝ մենք նկատում ենք նաեւ, որ շատ աղօտ պատկեր ունին Էսքիլէսի ողբերգութեան մէջ հին հաւատալիքի հետքերը, սակայն հէնց այդ միեւնոյն պատճառներով այդ աղօտ հետքերը թանգ պիտի գնահատուեն եւ ուշադրութեան արժանի համարուին մանաւանդ ներկայումս, երբ հաւատալիքի պատկերի աղօտութեան աստիճանները չեն խնդրելին, այլ հէնց ինքը այդ պատկերը իր ամենաթոյլ լուսաւորութեան մէջ անգամ, ինչպէս եւ է իսկ:

ՀԱՅՔ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ՍԵԲԷՈՍԷՆ

Ի Հ. ՀՄ.Ի ՀԱՄԲԱՐԵԱՆ

Արաբական իշխանութեան ժամանակի Հայաստանի պատմական դէմքը բաւական հարթուած է զանազան պատմագէտ քննադատներէ: Կ'ենթադրուի կան դեռ պատմական դէպքեր եւ ժամանակագրական խնդիրներ, որոնք հետզհետէ իրենց լուծման կը սպասեն: Այս նկատմամբ փոքրիկ ծառայութիւն մ'ընելու համար է, որ այս տողերը կ'արձանագրենք:

Սասանեան Պարսից իշխանութեան վերջնական կործանումէն յառաջ արդէն սկսաւ արաբական արշաւանքն ի Հայս[1]*: Առաջին արշաւանքի պատմութիւնը Սեբէոս չունի, այլ Ղեւոնդ: Սակայն ասիկա իբր աղբիւր առջեւն ունեցած ըլլալու է Սեբէոսը, որ արաբական այս առաջին արշաւանքին պատմութիւնն ուրիշ տեղ պատմած ըլլալու է. վասն զի տեղ մը նոյնին ակնարկութիւնը կ'ընէ, երբ կը գրէ, թէ յունական զօրքը կ'ամբաստանէր Թէոդորոս Ռշտունին իբր Մարդուցէսի (Ղեւոնդ այս անունը Մարդուցայք կը գրէ) կոտորածին պատճառ: Այս պատերազմին ժամանակը ճշդել անհնարին է. արաբ կամ յոյն մատենագիրները կը լռեն, իսկ Ղեւոնդի ժամանակագրութիւնը ինքն իրեն կը հակասի. սակայն յամենայն դէպս Դունայ առաջին առումէն* (640) *երկու կամ երեք տարի յառաջ ըլլալու է:*

Արաբական երկրորդ արշաւանքը յորում Դուին քաղաքն առնուեցաւ կը պատմէ Սեբէոս եւ ասկէ առնելով նաեւ Ղեւոնդ: Դունայ առումը պատահած է ըստ Սեբէոսի Տրէ ամսոյն 20*ին ուրբաթ օր մը:* Dulaurier (Recherches sur la Chronologie arménienne I. 1. p. 231), *Ղազարեան* (Armenien unter der arabischen Herrschaft, *էջ* 29, Marburg 1903), *Թոփչեան,* Zeitschrift für armenische Philologie 1904, II, *էջ* 64) *եւ այլք*[2] 641 *կամ* 642 *կը դնեն Դունայ առումը, որ հակառակ կ'ելլէ Սեբէոսի ժամանակագրութեան, վասն զի յիշեալ երկու տարիներուն Տրէ* 20*ը ստոյգ է որ հոկտ.* 6*ին կ'իյնայ, բայց օրերը մին շաբաթ միւսը կիրակի կ'իյնան: Մինչ* **640***ին Տրէ ամսոյն* 20*ը կը համապատասխանէ հոկտ.* 6 *ուրբաթ օրուան:*

Այսպէսով կը ճշդուի նաեւ Եզրի մահուան եւ Ներսէս Շինողի կաթողիկոսութեան գահը բարձրանալուն թուականը (640) *եւ վերջնոյս միջնորդութեամբ Թէոդորոս Ռշտունւոյն պատրկութեան պատիւ ստանալուն տարին* (641)*:*

[1] *Արաբացի պատմագիրները ոչ միայն ժամանակակից չըլլալով այն արժէքը չունին, զոր ունի Սեբէոս իբր ականատես, այլ նաեւ իրարու մէջ համաձայն չեն եւ դէպքերը կը շփոթեն:*

[2] Weil, Geschichte der Chalifen, I, *էջ* 294. 639*ին կը դնէ Դունայ առումը, որ նոյնպէս սխալ է: Միայն Ալիշան կը համաձայնի մեզի (Այրարատ, էջ* 407 *եւ* 495)*:*

Կը մնայ միաբանել Սեբէոսի ԼԲ. գլխուն մէջ պատմած դէպքերուն ժամանակագրութիւնը։ Սեբէոս կը պատմէ թէ Կոստանդնի (Կոստաս-Կոստանդին 641—668) երկրորդ տարին (642 – 643) կայսեր կենաց դէմ դաւաճանութիւնը յաջողելէն վերջը՝ Հայաստանի վրայ Թէոդորոս[1] անուն հայ զօրավար մը իշխան դրին, որուն բարեխօսութեամբ աքսորէն ազատեցաւ Վարազտիրոց Բագրատունին[2], իսկ Ռշտունեաց իշխանը շղթայակապ կայսեր ներկայութեան տարուելով՝ արդարանալէն վերջը հաստատուեցաւ իր զօրավարութեան մէջ (642)։

Արաբական երրորդ արշաւանքը տեղի ունեցաւ ըստ Սեբէոսի Կոստանդնի երկրորդ տարին։ Այս արշաւանքի միջոցին գրաւուեցաւ ի մէջ այլոց Արծափս բերդը Հոռի ամսոյն 23ին Կիրակի օր մը։ Կոստանդին թագաւորած է 641 թուականին աշնան միջոցին, ուստի Սեբէոս 642 թիւը տակաւին նոյն թագաւորին առաջին տարին կը հաշուէ, որով 643ը կայսեր երկրորդ տարին կ՚իյնայ եւ Հոռի 23ը իրօք կը համապատասխանէ Օգոստոս 10 կիրակի օրուան[3]։ Արդէն այս նկատմամբ ճիշդ է Dulaurier*ի հաշիւը, որուն հետեւած են եւ այլք։*

Մնայուն հետեւութիւն չունեցաւ նաեւ արաբական այս արշաւանքն ալ. Հայք դարձեալ Յունաց տակ մնացին։ Հայերը միանգամ ընդ միշտ արաբական ազդեցութենէն զերծ պահելու համար պատեհ առիթ համարեցան Յոյնք կրօնական միութեամբ հայ եկեղեցին իրենց հետ կապել։ Այս պատճառաւ կայսեր հրամանաւ գումարուեցաւ Դունայ ժողովքը. արդիւնքը թէպէտ ճիշդ հակառակն եղաւ։ Դունայ ժողովքին գումարման տարին Սեբէոս յետոյ “վասն Հայոց կաթուղիկոսին Ներսէսի„ գլխուն մէջ կայսեր Դուին գալու տարիէն 4 տարի յառաջ գումարուած կը գրէ։ Կայսրը Դուին եկաւ 652ին, ինչպէս պիտի տեսնենք, որով 648 թուականը կ՚ըլլայ Դունայ ժողովքին տարեթիւը։

Յաջորդ ԼԸ. գլխուն մէջ Սեբէոս կը պատմէ Պարսից պետութեան կործանումը եւ Կոստանդին թագաւորին Հայաստան արշաւանքը։ Պարսից պետութիւնն՝ ըստ ականատես եւ ականջալուր վկայ Սեբէոսի, կործանած է Յազկերտի 20դ եւ Կոստանդնի 11դ տարին։ Յազկերտ թագաւորած ըլլալով 632ին եւ Կոստանդ 641ին վերջերը, 652 թիւը կ՚ըլլայ Սասանեան պետութեան կործանման տարին, որով կարծենք այլ եւս տեղափոխելու պէտք չկայ 651 տարւոյն մէջ։ 652ին Հայք ապստամբեցան եւ Թէոդորոս Ռշտունի դաշինք դրաւ Արաբացւոց հետ՝ հպատակելով անոնց։ Այս պատճառաւ էր որ Կոստանդ կայսրը Հայաստան արշաւեց եւ Հայերը բռնի խոնարհեցուց ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովքը 652ին։ Յաջորդ տարին (653) ձմեռն հազիւ անցաւ, դարձաւ Կ. Պոլիս, վասն զի Արաբացիք Կ. Պոլսոյ կը սպառնային։ 654ին Կոստանդնի տասներեքերորդ տարին մէկ կողմանէ արաբական եւ յունական նաւատորմիղները կը զարնուէին, միւս կողմանէ Հայաստանի նուաճումը գլուխ

[1] Այս Թէոդորոսը Ղազարեանէն (յ. տ. էջ 29) Վահեւունի կ՚անուանուի։ Սեբէոս երկիցս կը յիշէ Թէոդորոս Վահեւունի, զոր նոյն իսկ իբր ապստամբ կը ներկայացնէ, մինչ հոս յիշուած Թէոդորոսը Հոռո-ռունի՞ կը կոչէ կայսեր։

[2] Սեբէոսի օրինակն ունի “յամին հինգերորդի թագաւորութեան իւրում„, որ յայտնի սխալ է (թերեւս բ եւ ե գրերուն), վասն զի նախորդ եւ յաջորդ դէպքերը տակաւին Կոստանդնի երկրորդ տարին պատահած կը ներկայացուին։

[3] Ըն. այս իբր ապացոյց թող ծառայէ այս ալ, որ Սեբէոս Յազկերտի 10դ տարին (642) Կոստանդնի առաջին տարւոյն հետ (642) կը նոյնացնէ։

համուեցաւ։ Այս միջոցին էր որ առնուեցաւ նաեւ Դուին քաղաքը (աշուն 654)[1]։ Յաջորդ տարւոյ ձմեռը (655) Յունաց Մաւրիանոս զօրավարը Դունոյ բերդն աւերեց եւ անկէ դիմեց Նախճաւան, ուր արաբական բանակէն չարաչար պարտութիւն մը կրեց[2]։ Այս յաղթութեան վրայ Արաբացիք դիմեցին Կարին եւ առին զայն[3]։ — Նոյն տարին արաբական բանակին հետ Ասորեստան գնաց նաեւ Թէոդորոս Ռշտունի, ուր մեռաւ (656?)[4]։

Ներսէս կաթողիկոս՝ Թէոդորոս Ռշտունւոյն մահը լսելով ետ, դարձաւ իւր Հալածանաց վեցերորդ տարին 652—657։

Նոյն տարին Հայք դարձեալ ապստամբեցան Արաբացիներէն, կ'ըսէ Սեբէոս։ Ըստ մեզ այս ապստամբութիւնն եղած ըլլալու է Օթման Խալիֆային սպանման ատեն 656ին, որով հայ պատանդները (1775 հոգի) սրէ անցընել տուող ամիրապետը կ'ըլլայ Օթմանին յաջորդը Ալի։ Այնուհետեւ կը յիշէ Սեբէոս Արաբացւոց քաղաքական պատերազմը (657) եւ արիւնահեղ կռիւները վերջը Մուավիէի յաղթական ելլելով ամէնքը հնազանդեցնելը (661), անշուշտ այս հնազանդութիւններուն մէջ դասելով նաեւ Հայերը։

[1] Ասիկա Դունոյ երկրորդ գրաւումն էր Արաբացիներէն։

[2] Արաբ պատմագիրները Կարնոյ առումը շատ կանուխ կը պատմեն, իսկ Դունոյ երկու գրաւումներն իրարու հետ կը շփոթեն։

[3] Թէոփանէսէն որչափ կ'երեւայ, տպ. de Boor 1883, էջ 345, Մաւրիանոսի պարտութիւնը 654ին դնելու է, մինչ Muralt (Essai de Chronologie byz. էջ 299) 653 տարին իբր հետեւութիւն հանած է Թէոփանէսին վկայութենէն։

[4] Զարմանալի կերպով Ղեւոնդ Թէոդորոս Ռշտունին տակաւին 661ին կենդանի կը դնէ։

Schah Abbas I, roi de Perse et l'émigration forcée des Arméniens de l'Ararat.

Par François Tournebize, Professeur à l'Université de St. Joseph de Beyrouht.

En certaines circonstances, schah Abbas a témoigné aux Arméniens plus de bienveillance; en d'autres moments, il a été plus rigoureux, plus impitoyable envers eux que la plupart des autres souverains musulmans. Bien que les Persans soient relativement assez doux, les procédés, parfois cruels, de schah Abbas I étaient un héritage qu'il tenait de ses aïeux. Son père Khodabendé schah avait été aveuglé par le roi Ibrahim son frère, à l'epoque où celui-ci, pour n'être pas inquiété sur le trône, faisait massacrer ses sept ou huit autres frères [1]. Le jeune Abbas, ainsi que son frère plus âgé Hamza, d'abord épargnés, étaient sur le point d'être tués par l'ordre de leur oncle, quand ce dernier fut lui-même massacré (24 septembre 1577). Quelques années plus tard, le brillant et valeureux Hamza, le vainqueur des Turcs, qui avait reçu des leçons de mathématiques et d'astronomie du Père Simon Moralés de l'ordre des Hermites de Saint-Augustin, et qui aimait beaucoup les chrétiens, fut assassiné par son barbier. On a prétendu, mais sans preuve suffisante, qu'Abbas n'avait pas été étranger au meurtre de son frère aîné. Ce qui est certain, c'est qu'il écarta vite par la force et la ruse son gouverneur, ainsi que son père, qu'il jugeait incapable de défendre le royaume (1587). Seul, Abbas pouvait, en effet, arrêter alors la décadence de la Perse. Il mériterait pleinement son nom de grand roi, s'il s'était soucié, avant tout, de la justice, de l'humanité, de la vraie moralité. Mais, s'il se montra, parfois, juste, humain, ce fut dans la mesure seulement, où le réclamaient le maintien de son trône et la prospérité matérielle de son royaume.

Pressé à l'ouest par les Turcs, à l'est par les Ouzbecks, il s'empresse de faire la paix avec celui de ces deux ennemis qu'il ne peut encore vaincre, c'est-à-dire avec le Turc. Par le traité conclu le 21 mars 1590, schah Abbas laissait au pouvoir du sultan Mourad III, la capitale Tebriz ou Tauriz avec la partie de l'Azerbeïdjan qui en depend, le Schirvan, le Gourdjistan (Géorgie), etc. Les Persans promettaient, en outre, de ne plus dire que Aisché, l'adversaire d'Ali et la plus jeune femme de Mahomet, s'était mal comportée, en l'absence du prophète. Après avoir ainsi cédé à la force, Abbas chercha les moyens de reconquérir les avantages perdus par ses deux derniers prédécesseurs.

---

[1] Voir J de Hammer, *Histoire de l'empire ottoman*, traduite en français par Hellert, t. VII, Paris, 1837, p. 74. Voir les sources citées. — D'après l'arménien Jean de Dzare, Ismaïl avait fait périr sept de ses frères, et non huit. *Histoire des Aghovans*, traduite en français par M. Brosset: *Collection d'Historiens arméniens*, t. I, St. Pétersbourg, 1874, p. 554.

Ses envoyés, le persan Husseïn Aly bek et Anthony Shirley, présentèrent ses lettres à l'empereur Rodolphe, au pape Clément VIII, à la république de Venise, au roi d'Espagne, au czar de Russie[1]. En 1602 le schah accueillit de la manière la plus honorable les Pères Jérôme de la Croix, Christophe du St. Esprit, Antoine de Gouvéa, de l'ordre des Hermites du Saint-Augustin envoyés par le roi Philippe III d'Espagne. Il permit à ces religieux de construire un couvent et une église à Ispahan, et il fit payer par son trésorier les artistes qui en ornèrent les murs d'arabesques en or et en azur[2].

Pendant que les princes chrétiens d'Occident, trop divisés entre eux, hésitaient à joindre leurs armes à celles d'Abbas I contre Mourad III, le schah de Perse attirait auprès de lui par de séduisantes promesses des princes géorgiens et arméniens. D'autres Arméniens de tout rang voyaient leur patrie, l'Aghovanie (Le Qarabagh) et son chef-lieu Gandjah, tantôt ruinés par les officiers turcs chargés de lever les impôts, et tantôt ravagés par des troupes de soldats révoltées contre le sultan. Alléchés par les promesses du schah, ils se refugiaient sur le territoire de Perse. Beaucoup d'émigrants des provinces d'Artsakh et de l'Outi et surtout des régions de Chamaki et de Gantzag allèrent habiter Ispahan.

Il était impossible que le patriarcat arménien d'Edschmiadzin ne fût pas très éprouvé par toutes ces concussions et tous ces bouleversements. Le catholicos David IV de Vagharchapat était toujours pressé par d'impitoyables créanciers de verser des sommes considérables, qu'il ne pouvait recueillir auprès des Arméniens, déjà très appauvris. Il essaya d'abord de se cacher et de s'enfuir. Puis, voyant que les dettes continuaient de s'accumuler et qu'il ne pouvait échapper à ses créanciers, il résolut de partager avec un autre le fardeau qui l'écrasait. En 1593, il choisit comme coadjuteur l'évêque Melchisédech, du couvent d'Aghtchots, près de Karrni (Garrni). Ils furent néanmoins obligés d'emprunter de l'argent à un taux élevé; leur dette s'accrut et atteignit la somme de 50.000 piastres ou 190.000 francs. Melchisédech, las de se cacher inutilement, s'enfuit à Constantinople, espérant trouver là d'abondantes ressources. Il y fut, en effet, bien accueilli. Il fut même élevé sur le siège patriacal de la capîtale, comme successeur de Tiratour de Sis (1596—1599). Mais, l'année suivante, c'est-à-dire en 1600, il fut déposé et revint à Edschmiadzin, où il se trouva, avec son collégue, dans une situation encore plus obérée qu'avant son départ.

David et Melchisédech, jugeant qu'une couronne patriarcale, garnie, au dedans, de tant d'épines, était vraiment intolérable, offrirent alors cette couronne à l'évêque d'Amid (Amith) Sérapion, et ils promirent de se démettre de leur siège, en sa faveur, à la condition qu'il se chargerait de la dette qui pesait sur le patriarcat d'Edschmiadzin. Le choix de Sérapion semblait heureux. Cet évêque était issu d'une pieuse et riche famille d'Edesse et, à la mort de ses parents, avait hérité d'une fortune considérable. Il était encore plus distingué par sa science et ses vertus que par ses richesses. Après avoir été le disciple de Lucas de Geghi, village du district de Khortzen, il avait hérité de sa

[1] Voir Relations des missions de Perse du Père Antoine de Gouvéa, en portugais, Lisbonne 1611, Relaçam etc.; traduction française sous ce titre: Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse schah Abbas, etc., Rouen, 1646, p. 109. — Anthony Shirley, his relations of his travels into Persia, etc., London, 1613. — Relaciones de Don Juan de Persia, etc. (Valladolid, 1604), ce dernier était l'un des envoyés musulmans du roi de Perse, qui se convertirent à la foi catholique.

[2] Sur les missions diplomatiques confiées aux Hermites, religieux de S.-Augustin, voir Brieves relations des progrès de l'evangile au royaume de Perse, en la conversion des Maures... en la réunion des Arméniens... Liege, 1610.

chaire et enseigné la grammaire, la philosophie, la liturgie, ainsi que les huit tons de la musique arménienne à ses jeunes compatriotes[1]. Parmi ces derniers s'étaient distingués Basile, son futur successeur comme arradschnort d'Amith, Jean arradschnort d'Edesse, Grégoire de Césarée, qui fut promu au siège patriarcal de Constantinople (1601—1610), enfin Moïse IV de Tathev, le célèbre catholicos d'Edschmiadzin (1629—1632).

Aquiesçant aux vœux de David et de Melchisédech, Sérapion abandonna sa charge de professeur et de prédicateur et vint d'Amid à Dchougha' (Djoulfa), célèbre village, situé sur la droite de l'Araxe, au sud et vis-à-vis de Nakhitchévan. Les catholicos se rendirent également à Djoulfa, accompagnés de plusieurs conseillers, parmi lesquels on remarquait les évêques Manuel de Khorvirap, Astovadzatour du monastère de Keghard (de la Lance), Manuel d'Havouts Tharr (perchoir des oiseaux), couvent qui, comme le précédent, était proche de Karrni. Les conférences commencèrent. Mais, dans l'une de ces discussions, Sérapion ayant prononcé quelques paroles de blâme, Manuel d'Havouts Tharr s'échauffa tellement qu'il fit dégénerer le débat en dispute. Les esprits s'aigrirent. L'entente devint impossible. Les deux catholicos partirent pour le couvent de Tathev dans le Sissagan. — Sérapion demeura quelque temps à Djoulfa et s'occupa aussitôt de prêcher aux habitants. Ses prédications satisfirent tellement le clergé et les fidèles, que ceux-ci, d'un commun accord, demandèrent qu'il fût promu au patriarcat. On le conduisit donc à Edschmiadzin, où un synode composé d'évêques, de vartabeds et de notables le nomma catholicos. Il fut consacré le vendredi, 22 octobre de l'an 1092 de l'ère arménienne, c'est-à-dire le 14 août 1603.

Quant aux deux anciens titulaires d'Edschmiadzin, ils furent irrités et humiliés de se voir dépouillés de la dignité de catholicos et de rester chargés d'une dette de 50.000 piastres ou 150.000 francs. Ne sachant plus à qui recourir, ils prirent le parti de se jeter dans les bras du schah Abbas I. David et Manuel de Khor-Virap restèrent quelque temps encore en Arménie. Mais Melchisédech, accompagné d'Astovadzatour et de Manuel d'Havouts-Tharr, partit pour Ispahan. Dès son arrivée, il exposa toutes ses doléances. Il raconta comment les Ottomans accablaient les Géorgiens, les Aghouans et surtout les Arméniens d'impôts excessifs, les poussaient à l'apostasie et, souvent massacraient ceux qui se dérobaient à leurs exigences.

Le schah se souciait médiocrement des intérêts du catholicos fugitif. Mais, en prince habile, ambitieux, sans scrupules, il devait saisir avidement ce nouveau prétexte pour se poser en défenseur des Arméniens et des autres populations des régions limitrophes de la Perse, opprimées par les Turcs. Abbas n'attendait plus qu'une occasion favorable pour prendre l'offensive contre les Ottomans. Elle s'offrit bientôt. La garnison turque de Tauris pilla un jour les possessions du Kurde Ghazi beg, gouverneur de Salamast et vassal de l'empire. Ghazi-Khan se réfugia auprès d'Abbas I et sollicita son secours. En 9 jours, l'armée du schah, qui comptait dans ses rangs des Géorgiens et des Arméniens en assez grand nombre, arriva près de Tauris. Le choc entre les Perses et les Turcs, commandés par Aly-pacha, gouverneur de Tauris, eut lieu dans la plaine voisine du village de Sophian, à six heures de marche au Nord-Est de Tebriz. Les Perses furent vainqueurs. Le 21 octobre 1603, Tauris (Tebriz) se rendit après un siège qui avait duré 21 jours. La citadelle bâtie au milieu de la ville fut rasée. Beaucoup de familles, la plupart arméniennes, furent envoyées vers Ispahan. Le schah obéissait aux mêmes vues

[1] Araqel de Tauris, loco cit. ch. 2 et 29. — Mekhitar d'Aïrivanq, *Chronique*, traduction française par Brosset, p. 22 et 24.

politiques, qui, en 1490 après la prise de Tauris par Selim, avaient déterminé ce sultan à transférer à Constantinople 3000 artisans, la plupart arméniens[1]. Un lieutenant de schah Abbas, Tchiraq sultan s'empara de Djoulfa. Les Turcs abandonnèrent aussi Nakhitchévan mal protégée par un mur en terre. Ils se replièrent sur Erivan, dont trois côtés sont baignés par l'Araxe et dont le quatrième fut entouré d'un mur long de 450 mètres. Le schah concentra son armée forte de 9000 hommes sur la colline de la fatigue (Mihnet-Depesi) en face de la forteresse. Il intercepta les eaux qui alimentaient la ville et força celle-ci à se rendre après six mois de siège, en mai 1604, ou au mois de Juillet d'après Araqel. La victoire fut suivie de quelques représailles barbares. Les oulémas périrent dans les plus horribles supplices, parce qu'ils avaient déclaré que les Turcs, en tuant un Persan, acquéraient autant de mérite, qu'en égorgeant 70 infidèles (chrétiens).

Dès le début de cette campagne, schah Abbas avait commencé à dépeupler la Géorgie et l'Arménie orientale, et à transférer beaucoup de leurs habitants en Perse. En agissant ainsi, il avait deux buts: il voulait d'abord enlever aux Turcs et à leurs armées toutes les ressources dont ils avaient besoin pour continuer leur expédition contre les Perses; il voulait aussi accroître la population de son royaume, dont plusieurs provinces n'étaient guère peuplées; Il se proposait en même temps de faire prospérer en Perse l'agriculture, le commerce, l'industrie[2]. Dès que schah Abbas fut maître de Tauris, il dirigea vers la Perse les étrangers, musulmans, juifs, chrétiens. Par ses ordres Emir Gouna, le futur gouverneur d'Erivan, alla piller Gandjah et les villages voisins et entraîna une partie de la population avec ses biens vers Erivan, alors assiégée par le schah. Peu de temps après, le célèbre Allah-Verdi khan[3], un renégat originaire d'une famille arménienne de Géorgie, devenu le principal lieutenant de schah Abbas, promena le fer et le feu à travers les régions d'Ardzguè, Ardjesch, Pergri, Van, puis poussa devant lui vers Erivan, avec le bétail, moutons et chevaux, 23.000 prisonniers chrétiens, dont la plupart étaient des femmes, des filles, ou des jeunes garçons.

D'autres chefs perses opéraient des razzias semblables dans les villes de Manazguerd, Magou, et au Nord-Ouest de l'Arménie, vers Alaschguerd, Passèn, Erzeroum. Akdjekalaa, l'ancienne Erovandachat, située au confluent de l'Akourian et de l'Araxe fut prise de force par Emir Gouna et sa population fut transportée vers Ispahan.

Pendant le cours de ces derniers évènements, Ahmed I, encore enfant, avait remplacé le sultan Mahomet III mort récemment. Un renégat de Gênes, le capitan pacha Tchqal Oghli, appelé Cicala par les Occidentaux, avait été mis à la tête de l'expédition contre la Perse et arrivait le 8 novembre 1604 sous les murs de Kars. Dès qu'il apprit

---

[1] La date de 1602 donnée par Araqel, ch. 3, p. 278, et chap. 55, p. 579 semble inexacte. Le schah reprit Tauris en 1603. cf. de Hammer, t. VIII, trad. Hellert, p. 40. *Voyage de Chardin*, loco cit. t. 2, p. 329. Ce voyageur qui visitait la ville un peu plus tard estime qu'elle comptait environ 550.000 habitants, ibid. p. 320.

[2] Araqel, chap. IV, p 287 et suiv. — Estat de la Perse en 1660 par le Père Raphaël du Mans supérieur de la mission des capucins d'Ispahan, éd. Ch. Schefer, Paris 1890, p. 181 et suiv.

[3] Voir Les fameux voyages de Pietro della Valle, traduits de l'italien par le Père Carneau, célestin, Paris, 1662, t. 2, p. 450, 451. D'après Pierre della Valle, Allah-Verdi avait été vendu comme esclave, encore jeune, la somme de 30 sequins. Il parvint à prendre le premier rang parmi tous les officiers perses, par sa prudence, sa bravoure, et son réel bonheur dans toutes les batailles. Le même voyageur prétend que le fils d'Allah-Verdi, Imam-Kouli-Khan, le premier personnage de Perse après le roi et Gouverneur de Chiraz, resta affectionné aux chrétiens.

que l'armée turque marchait vers l'Arménie, schah Abbas rétrograda de Kars et ordonna aussitôt à quelques uns de ses officiers d'emmener à la hâte en Perse la population des districts dont il s'était emparé. Le lieu fixé pour la concentration était la plaine d'Ararat, entre les montagnes de Karrni et les rives de l'Araxe. En plus d'un endroit, par exemple à Karrni, la population chrétienne, juive, mahométane essaya de résister à cet ordre barbare. Mais, Emir Gouna étouffa ces velléités de résistance en faisant bâtonner ou même mutiler plusieurs hommes. Il déploya la même impitoyable rigueur contre certains groupes d'Arméniens qui s'étaient enfuis et cachés. Les évêques Manuel d'Havouts-Tharr, Astovazatour de Keghard s'étaient réfugiés dans l'une de cavernes de la montagne qui domine la vallée de Keghard. Sommés de venir se joindre aux autres émigrants, ils répondirent par des invectives. Des soldats de l'émir parvinrent alors jusqu'à eux et les massacrèrent avec leurs compagnons.

Un millier, environ, d'autres Arméniens s'étaient cachés dans la fameuse grotte de Iakhsh-Khan, de très difficile accès au dessus de la vallée de Korr, faisant partie comme la précédente, de la région de Karrni. Ces malheureux virent aussi des soldats armés et cuirassés, descendre, au moyen de cordes jusqu'à leur retraite. Beaucoup de ces réfugiés furent égorgés et précipités dans l'abîme. Des jeunes gens et des jeunes filles, s'apercevant qu'on les réservait pour la captivité, et par conséquent pour l'apostasie et les autres graves abus que comporte la vie musulmane se jetèrent volontairement dans le précipice béant devant eux; quelques uns, tombant sur les arbres dont le fond du vallon était semé, eurent les membres et les entrailles horriblement perforés.

A mesure que les soldats perses arrachaient les habitants de leur demeure, ils détruisaient tout ce qui ne pouvait être emporté sur les bêtes de somme; ânes, mulets, chevaux et chameaux. Ils brûlaient ou démolissaient les maisons, les forteresses aux blocs énormes cimentés à la chaux, souvent imprenables; ils renversaient les églises aux coupoles élevées, aux élégantes colonnes, aux murs en larges pierres taillées, assez souvent ornées de fraiches peintures, de sculptures admirables. Les diverses troupes d'émigrants furent vite réunies dans la plaine d'Etschmiadzin et durent aussitôt se mettre en marche du côté de Nakhtchivan, Djoulfa, etc. Schah Abbas, avec son armée, suivait et pressait d'autant plus les émigrants, qu'il se sentait alors inférieur en forces aux Turcs et redoutait d'être poursuivi. Aussi, l'aiguillon de la peur ajoutant son excitation à la cruauté de maints farouches soldats, ceux-ci, pour terrifier la foule et accélérer ainsi sa marche, coupèrent les oreilles ou le nez de quelques retardataires ou tranchèrent même la tête à quelques autres, par exemple à Iohandjan, frère du catholicos Araqel. La traversée de l'Araxe fut particulièrement douloureuse. Les bâteaux et les radeaux construits à la hâte étaient trop peu nombreux, et parfois, trop surchargés, ils chaviraient, livrant à la mort ceux qui ne pouvaient se sauver à la nage. Il y avait aussi des soldats, des cavaliers surtout qui, profitant du désordre, s'emparaient de quelque garçon ou de quelque jeune fille, sous prétexte de les sauver, et gardaient ensuite leur proie.

Après qu'on eut franchi l'Araxe, schah Abbas confia la conduite de la foule des émigrants à Khalifalou Elias soulthan [1]. Pendant que le roi avec Emir Gouna et le gros de l'armée allait hiverner à Van, Elias soulthan s'achemina, avec les émigrants, vers Ispahan. Il y arriva au printemps de 1605, après avoir passé avec ses captifs les plus rudes mois de l'hiver dans la région de Tharoun-Khalkhal. Les habitants des villes furent

[1] Araqel de Tauris, Livre d'Histoires, ch. IV. trad. citée, p. 290.

installés dans Ispahan ; les villageois furent disposés dans les campagnes voisines : Alentchan, Gandiman, etc. Sur la demande d'Allah-Verdi-Khan, 500 familles arméniennes, réputées parmi les plus honnêtes, furent transférées dans la région de Chiraz, dont il était le gouverneur. Pendant que les Arméniens d'Ispahan et surtout de la nouvelle Djoulfa faisaient prendre au commerce un essor jusque là inoui en Perse, les nouveaux colons de Chiraz, par leurs soins donnés à l'agriculture, ajoutaient à la célébrité des vignobles de Chiraz, auxquelles était échu le privilége de fournir le vin pour la table du roi[1].

[1] Le Père Raphaël du Mans, p. 24. — Voyages de M. le chevalier Chardin en Perse, etc., in 16, Rouen, 1723, t. 9, p. 187, 188.

Die chaldische Keilinschrift von Kaissaran.

Von Prof. Dr. C. F. Lehmann-Haupt.

Eine der merkwürdigsten Entdeckungen nach Standort und Wortlaut des Textes, die mir während der deutschen Forschungsexpedition nach Armenien im Jahre 1898/99 beschieden war, bildet bei aller Kürze die Keilinschrift von Kaissaran. Wie sie in jeder Hinsicht eine einzigartige Stellung einnimmt, so fordert sie auch eine gesonderte Behandlung und daher wähle ich sie, da sie bisher noch unveröffentlicht ist — in dem in Vorbereitung befindlichen Corpus der chaldischen Inschriften wird ihr die Nummer 168 zukommen — zum Gegenstand des Beitrages dieser Festschrift, um den mich die Redaktion des „Handes" ersucht hat.

Elliott & Frey, Ltd. Copyright.

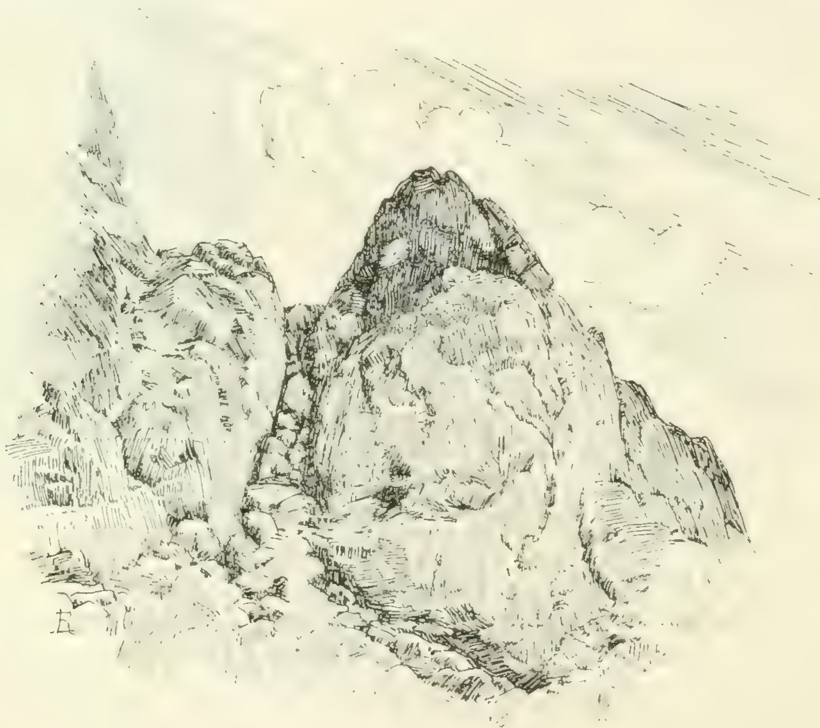
Ihre Auffindung erfolgte im Gegensatz zu der mancher anderer Inschriften, auf die wir wochen- und monatelang in methodischen Suchen gefahndet hatten, ganz unerwartet durch eine besondere Gunst des Schicksals.

Ich hatte die Stele von Toni besucht, die Rusas I., Sohn Sardurs III., nach Anlage des grossartigen Staubeckens des Kešiš-Göll, das der von ihm am Fusse des Zimzimdag neu angelegten Stadt Van das Wasser zuführen sollte, errichtet hatte. Die Stele war nicht unmittelbar am Kešiš-Göll aufgestellt, sondern in einer Schlucht, die vom Ufer des Sees durch einen Höhenrücken getrennt ist, und zwar geschah das offenbar, um die Stele vor Schädigungen bei etwaigem Hochstande des Wassers zu bewahren, und vielleicht auch, um sie den Blicken von Feinden und Zerstörern nach Möglichkeit zu entziehen. Der Kešiš-Göll fliesst in ungefähr ostwestlicher Richtung nach Van zu ab, die linke Seite des Baches ist also die südliche, die rechte die nördliche. Dementsprechend bezeichne ich auch das Ufer des Sees, in dessen Nähe die Rusas-Stele steht, als das ‚südliche', das entgegengesetzte als das ‚nördliche' Ufer.

Am südlichen Ufer des stark ausgetrockneten Sees entlang reitend, kamen wir an die Talsperre, durch die Rusas I. die muldenartige von Bergen umgebene feuchte Einsenkung, die vermutlich ohnehin in Zeiten feuchter Witterung Neigung zur Bildung von Teichen und Lachen zeigte, in einen Stausee umwandelte. Dass sich hier einmal, wie die Sage ging, eine Keilinschrift befunden habe, ist höchst wahrscheinlich, aber alle Nachforschungen waren vergeblich. Unmöglich ist es aber nicht, dass diese Inschrift sich doch noch einmal wieder findet, so gut wie der fehlende Kopfteil der Rusas-Stele vom Kešiš-Göll von uns in Van, zum Bestandteile eines Herdes umgewandelt, wiedergefunden wurde: eine tiefe Aushöhlung diente zur Aufnahme von Kesseln oder Kottöpfen. Zum Glück hatte diese Be-

arbeitung die minder wichtige Rückseite, die nur die Fluchformel oder deren Schluss enthalten haben wird, betroffen, während die Vorderseite unversehrt geblieben war.

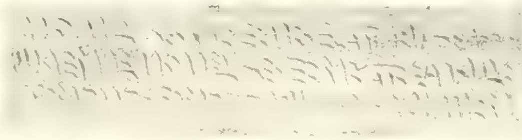
Die mich begleitenden Soldaten und Zaptieh-Unteroffiziere wussten nun noch von allerlei weiteren Keilinschriften zu erzählen, die sich in der Umgegend, namentlich in den Dörfern Ermanes und Kaissaran, befänden. Da auf solche Angaben erfahrungsmässig trotz grosser Sicherheit der Behauptungen nur wenig zu geben war und da mir Kaissaran noch fragwürdiger schien als Ermanes, so wollte ich mich schon dem letzteren Orte zuwenden und in Kaissaran höchstens durch unseren intelligenten Diener und Dolmetscher Färädj nachfragen lassen. Zum guten Glück aber redeten mir meine Begleiter höchst nachdrücklich zum Besuche von Kaissaran zu; — wie sich nachträglich erwies, weil einer von ihnen dort einen guten Bekannten hatte. So ritten wir am jenseitigen ‚nördlichen' Ufer des Kešiš-Göll, von Van abgewendet, nach Osten zu, um fast am östlichen Ende und etwas ober-

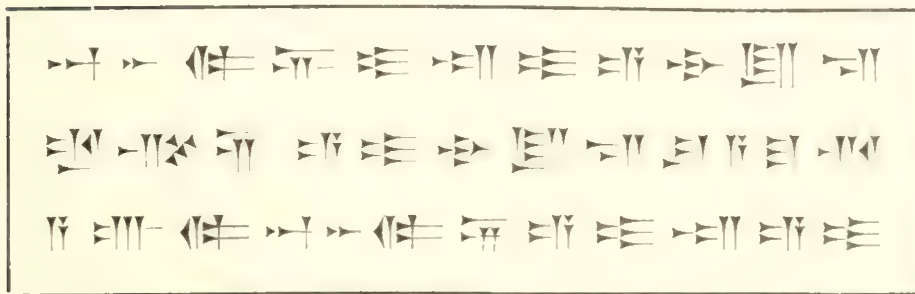
Die Felsspitze mit der vom Abklatsch bedeckten Inschrift von Kaissaran.

halb der Kešiš-Göll-Ebene das Dorf Kaissaran zu erreichen. Als wir die dortigen Kurden fragten, ob Inschriften der Art wie der Stein von Toni, der ihnen ja gut bekannt war, hier vorhanden wären, bejahten sie das lebhaft, zur grossen Freude desjenigen unter meinen Begleitern, der mich zum Besuch von Kaissaran veranlasst hatte. So führten sie uns denn zu vorgerückter Stunde etwas oberhalb des Dorfes an die Stelle, wo sich eine Inschrift befinden sollte. Aber, wie fast regelmässig so war es auch hier, von einer Keilschrift war absolut nicht die Rede, es waren christliche Kreuze und armenische Worte in den Felsen gegraben. Schon wollte ich unmutig zurückkehren, aber die Kurden wiesen in die Höhe, dort sei eine Inschrift vorhanden, und so folgte ich ihnen, freilich keineswegs hoffnungsfreudig, da Keilinschriften auf Bergeshöhen uns nur von Pässen her bekannt waren. Zu der vom Kelischin hat sich inzwischen die chaldische Inschrift auf dem Bingöll-dagh gesellt. So ritten und stiegen wir wohl 1000 Fuss bergan, bis wir auf eine von einzelnen Felsspitzen umsäumte, ziemlich weite

Bergwiese kamen. Auf eine dieser Felsspitzen (siehe die Abbildung) wiesen die Kurden, und dort fand sich zu meiner lebhaften Ueberraschung tatsächlich die folgende durch Glätten des sehr harten Marmorkalks in den Felsen eingegrabene dreizeilige Keilinschrift, die ich sofort kopierte und abklatschen liess. Die folgende Abbildung gibt den Abklatsch der Inschrift wieder. Diese selbst ist vollständig, es haben nie mehr als diese drei Zeilen dagestanden.

Chaldischer Text:

Transkription:

(ILU) Ḫal-di-ni-e ALU-i-e pu-lu-si

al-zi-ni-e-i pu-lu-si na-a-ma-ri

a-u-di (ILU) Ḫal-di-ni-e-i ALU-e-i

Neben der grossen Kürze und dem Standorte fällt als Besonderheit auf, dass diese Inschrift allein unter allen bekannten vollständigen chaldischen Inschriften keinen Urheber, keinen Königsnamen nennt.

Der Text selbst, in welchem das häufige Vorkommen der Endungen ‚e-i', ‚i-e' auffällt, die Kasusflektionen darstellen werden, lässt seine Bestimmung nicht ohne weiteres erkennen. Sie richtet sich an den Gott ‚Chaldis der Stadt' und das Wort „pulusi" „Inschrift" begegnet zweimal.

Die ganze Gegend, in der sich die Inschrift befindet, zeigt eine Reihe natürlicher Felsenburgen auf einer Hochebene, die reichliches Weideland bietet. Mehrere dieser „Burgen" und besonders auch die, an welcher die Inschrift angebracht ist, zeigen Spuren der charakteristischen chaldischen Bearbeitungsart. So schien mir[1] die ganze Sachlage die Vermutung nahezulegen, dass wir es hier mit einer Anlage und Inschrift aus der Zeit zu tun hätten, als die Chalder sich bereits vor dem Eindringen der indogermanischen Armenier in die Berge zurückgezogen hatten und keinem eigenen König mehr dienstbar waren.

[1] S. den vierten Vorbericht von der Expedition in den Sitzungsberichten der Berliner Akademie der Wissenschaften, 1899, S. 116—120.

Wie die Chalder von den Armeniern in die Berge zurückgedrängt wurden und dann dort eine zeitlang als deren Gegner lebten, bis durch Verträge, die ein Komubium und Kommerzium anbahnten, eine Einigung erzielt wurde, hat Xenophon in der Cyropädie geschildert. Und dass es sich hier inmitten eines Romanes um gute, historische Nachrichten, die teils auf eigener Erkundigung, vornehmlich aber auf guter älterer Quelle (Dionysius von Milet) beruhen, handelt, habe ich verschiedentlich hervorgehoben (zuletzt Klio I, 271 f., Anm. 3). Dass diese Chalder den Chaldis der Hauptstadt noch im geheimen in Erinnerung an die Vergangenheit verehrt hätten, wäre immerhin denkbar.

Aber eine andere Erklärung liegt doch noch näher. Herr Felix Bagel, der mich bei der Bearbeitung der chaldischen Inschriften für das Corpus Inscriptionum Chaldicarum in höchst dankenswerter Weise nachdrücklichst unterstützt, weist darauf hin, dass das Wort „a-u-di", mit dem die dritte Zeile unserer Inschrift beginnt, auch in Zeile 24 der Rusas-Stele von Kešiš-Göll vorkommt und wahrscheinlich in Zeile 31 zu ergänzen ist, sonst aber in der gesamten chaldischen Literatur, soweit bis jetzt ersichtlich, nicht begegnet. Die Form ‚a-u-di‘ stellt wahrscheinlich einen Lokativ von dem Stamm ‚a-u‘ dar, der häufig mit seinen flektierten Formen ‚a-u-i-e-i‘ und ‚a-u-i-e‘, seltener mit ‚a-u-e‘ in den Fluchformeln vorkommt und meist mit dem Verbum ‚u-lu-(u)-li-(e)‘ verbunden ist. Ein Gott ‚A-u-i-e‘ wird in der Ispuinisinschrift von Meher-Kapussi erwähnt und mit Opfern bedacht. Schon A. H. Sayce hat in seinen verdienstvollen Entzifferungsversuchen der chaldischen Inschriften im ‚Journal of the Royal Asiatic Society‘ Bd. XIV, p. 486, 523, 689 die Vermutung ausgesprochen, dass der Stamm ‚a-u‘ ‚Wasser‘ bedeute. Das Wort kommt regelmässig in den Verwünschungsformelm am Schluss der Inschriften vor, die den gleichartigen assyrischen Texten nachgebildet sind. In diesen wird unter anderen derjenige verflucht, der es wagen sollte, die Inschrift ins Wasser zu werfen. In mehreren chaldischen Texten findet sich nun für ‚Wasser‘ — wie so häufig bei anderen Worten — die assyrische ideographische Schreibung, in diesem Falle A.MEŠ, assyrisch gesprochen ‚mê‘. Bis jetzt liegt nun zwar — was absolut beweisend wäre — noch keine Fluchformel vor, in der statt ‚auie‘ das genannte Ideogramm mit dem Verbum ‚ululie‘ verbunden ist, wohl aber lassen sich indirekte Schlüsse für die Gleichstellung ‚au... = ‚mê‘ = ‚Wasser‘ ziehen. In den von Sayce auch anderen Ortes behandelten Inschriften muss ‚auie‘ eines der Elemente bedeuten, anderseits findet sich in der Inschrift Rusas I. vom Kešiš-Göll, die, wie gesagt, ohne Zweifel von der Anlage eines Staubeckens (ṣue) handelt und sich also mit ‚Wasser‘ beschäftigen muss, ausser dem zweimaligen Vorkommen des genannten ‚audi‘ keine einzige andere Form dieses Stammes, wohl aber viermal das assyrische Ideogramm. Aehnlich verhält es sich mit der von Argistis II., dem Sohne Rusas' I., errichteten Inschrift von Hagi, die ebenfalls unter anderen die Anlage eines Stausees berichtet und auch nie ‚au‘ oder dergleichen, wohl aber einmal A.MEŠ aufweist. Unsere Gleichsetzung wird endlich über die Stufe einer blossen Hypothese hinausgehoben durch die Steleninschrift Rusas II. von Etschmiadzin (vgl. Lehmann-Haupt, ‚Zeitschrift Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. 56, 1902, S. 101 ff.), in deren Fluchformel statt des gewöhnlichen ‚a-u-i-e‘ in der Tat ‚A.MEŠ‘, und zwar unmittelbar hinter dem Ideogramm für ‚Erde, vorkommt. Zwar weicht der Tenor der ganzen Verwünschung in einigen weniger wichtigen Punkten von dem gewöhnlichen ab, es ist aber damit der klare Beweis erbracht, dass in den Fluchformeln in der Tat von ‚Wasser‘ die Rede ist. Das völlige Fehlen von ‚a-u-i-e‘ legt auch hier seine Gleichstellung mit ‚A.MEŠ‘ nahe. Demgegenüber ist es von untergeordneter Bedeutung, dass wir in Verbindung mit ‚Wasser‘ hier das Verbum ‚ḫu-šu-li-e‘ statt u-lu-li-e‘ finden und dass die ganze Phrase an einem anderen Orte der Formel steht als sonst. Derselbe Text findet sich übrigens in der um zirka 150 Jahre älteren

Stele von Surp-Poghos (Verfasser: Ispuinis und Menuas), dort ist er teilweise und auch an der für uns wichtigen Stelle verstümmelt und muss aus der Rusas-Stele ergänzt werden. Wie dem aber auch sei, jedenfalls legt das bisher so gut wie alleinige Vorkommen von ‚a-u-di' in den Inschriften von Kaissaran und von Kešiš-Göll den Schluss nahe, dass unser merkwürdiger Text mit letzterem in inhaltlichem und örtlichem Zusammenhang steht. In seiner in die Form einer Frage gekleideten Schlussfolgerung „ob Rusas I. vielleicht auch die Inschrift von Kaissaran verfasst hat?" begegnet sich Herr Bagel mit meinem Reisegefährten, der mir vor Jahren einmal brieflich kurz äusserte, dass möglicherweise die Inschrift von Kaissaran von dem Techniker herrühre, der für Rusas I. die Staubeckenanlage des Kešiš-Göll geschaffen habe (offenbar stützte sich diese damals nicht näher begründete Anschauung auf die gleiche philologische Beobachtung).

Und der Vermutung, dass die Inschrift von Kaissaran etwa gleichzeitig mit der Aufstellung der Rusas-Stele am Kešiš-Göll in die Felsen gegraben worden sei, möchte ich mich um so mehr anschliessen, als die herrliche umfassende Aussicht, die sich von der die Inschrift tragenden Felsenkuppe aus bietet, und meilenweit die Runde — im Westen bis über den Vansee mit seinen Inseln erstreckt – im Vordergrunde auch den Kešiš-Göll mit umfasst.

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԱՆՑԵԱԼԸ, ՆԵՐԿԱՆ ՈՒ ԱՊԱԳԱՆ

Ի Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ Ծ. Վ.Ի ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆ

Զարմանալի ենք. մէկ կողմանէ բանասիրութիւն, լեզուագիտութիւն, գրաբարագիտութիւն, եւ այն կ'ըսուի թէ մեր գրագէտներու համար անտարբեր խնդիրներ են, միւս կողմանէ՝ երբ առիթն հանդիպի՝ աջէն ձախէն, ձորէն սարէն, մեծ, պզտիկ, ամէնքը կը յարձակին հրապարակ, իբրեւ թէ խնդիրը լուսաբանելու համար։ Մոգական գաւազանի հարուածով՝ ամէնքը հայերէնագէտ, հայերէնախօս կը դառնան . . .։ Տէ՛ր Աստուած, ի՜նչ դիւրին ապրանք է եղեր սա հայերէն ըսուածը, ի՜նչ աւելորդ աշխատութիւն յանձն առեր են հայերէնի լեզուաբանութեամբ զբաղողներ, տարիներ զոհե՜ր են այնպիսի նիւթի մը համար, որուն մէջ վարպետ են ամէնքը՝ որ գրիչ շարժել գիտեն հայերէն գրելով։

Եւ սակայն ներուի մեզի ըսելու թէ այս կերպ վարմունքով լեզուական խնդիր մը չի լուսաւորուիր։ — «Ազատամարտ» գեղեցիկ գաղափարն ունեցաւ հայերէն լեզուի վրայ այլեւայլ կէտերով խնդիրներ յարուցանելու եւ հայերէնագէտներու կարծիքն առնելու։ Փութանք ըսելու, որ աւելորդ համարեցանք մենք՝ երկայն շղթային վրայ նոր օղակ մըն ալ աւելցնել, որովհետեւ ինչպէս յօդուածներու այլազանութենէն եւ արտայայտուած գաղափարներու պէսպիսութենէն գուշակեցինք, նոյն իսկ քանի մը տասնեակ ալ աւելի յօդուածագիրներ ասպարէզ նետուէին, գեղեցիկ թերեւս, բայց ոչ ազդեցիկ խօսքերու տեղատարափն անցնելէն ետքը՝ կազմուած հեղեղն ինքնին ողողէր հետը պիտի տանէր խօսքերն ալ, առաջարկութիւններն ալ։ Ներեն մեզի յօդուածագիրները, բայց pro et contra գրողներու մէջ չգտանք այնպիսի գրողներ որ համոզուած ըլլային **անյամբ խոհ** իրենց առաջարկութեանց ու գաղափարներու։ **Գործնական** չէին առաջարկութիւնները։ Այն յօդուածներու շարքէն ետքն ալ կը մնայ եւ պիտի մնայ՝ լեզուական խնդրին վրայ՝ գիտակից եւ անգիտակից կերպով նայողներ եւ համոզուողներ թէ խնդիրը պարզուած չէ։ Լեզուական միօրինակութեան ու միակերպութեան վրայ տարօրինակ գաղափար ունեցողներ՝ պիտի շարունակեն՝ «**յոժար մը**», «գրախեց մը» իսկ չփոխելու ի գործնականին։ Իրենց վարժած գրչին ուրիշ ուղղութիւն տալ — քաւ լիցի, ո՞վ կը համարձակի այսպիսի քաջազօր դիւցազնութիւն մը ունենալ։ Ուրե՞մն. ի՞նչ կ'ըսեն այսպիսի եղանակաւ խնդրի մը շուրջ վէճ ու յուզում յարուցանելուն. Թուրքական առածը միայն միտքս կու գայ. «Ջուրը սանդի մէջ դնել, ծեծել ու ծեծել», բայց յայտնի է թէ ջուրը կը մնայ միայն ջուր, կը պակսի միայն՝ ցայտելով ու թափուելով, կը պղտորի փոշիներու հետ խառնուելով։ Սանդն է մեր — հրապարակը, ջուրն է՝ հայերէն լեզուի խնդիրը, որ տարին քանի մ'անգամ կը ծեծուի սանդհարով կամ աւելի գրչի կոթով . . .։ Լեզուական խնդիրը հրապարակագրութեան մէջ չի գտներ իւր

տեւական լուծում մը։ Կրնա՛նք ազդեցիկ մարմին մը կազմել, կրնա՛նք՝ ոչ թէ անուամբ, այլ իրապէս ճոխութիւն ունեցող ակումբ մը, կաճառ մը, ակադեմիա մը, ճեմարան մը կազմել, որուն վճիռներն ըլլան ոչ թէ «լուսաւորչական», ոչ թէ «կաթողիկէ», ոչ թէ «բողոքական», այլ ազգոյ բովանդակ հայութեան վրայ, եւ ամէն հայ անհատի վրայ, այն ատեն թերեւս գտնուի յուսոյ նշոյլ մը, թէ այս մարմինը պիտի ազդէ ամէն հեղինակի վրայ, ամէն ուսուցչի վրայ եւ պիտի մտնէ խնդիրը ուղեղ ճամբուն վրայ, դպրոցի մէջ, ուստի յուսալի է **միայն** եւ **միայն**՝ յամրաշարժ բայց յարատեւ յառաջադիմաց շարժումին՝ այսպիսի փափաքելի իրականութեան մերձեցնելու խնդիրը։ Այսպիսի **մարմին** մը միայն պիտի կարենար՝ գրաբարամոլ անժամներու (anachroniste) ցոյց տալ՝ հայերէն արդի լեզուին ալ յարգալիր ուշադրութիւն դարձնելու, խոնարհմանց ու հոլովմանց ուղեցոյցով չմոլորցնելու արդի հայ աշխարհահայեցողութիւնը։ Բայց միւս կողմանէ, այն մարմինը իր արդարակազմ անկողմնակալութեամբը պիտի ունենար միայն այն կորովի չէշդը՝ սատակած սանձահարութեամբ յարգել տալու՝ գրաբարի, մեր բուն լեզուին, զարդարանքը, գանձարանն ու կենսաբեր հիւթը։ Այսպիսի մարմին մը միայն՝ որուն անդամները պիտի ընտրուէին ընդհանուր հայութեան համաձայնութեամբն ու քուէներով, ի վիճակի պիտի ըլլար՝ ամէն երկրի մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող լրագրութեան մէկ մասին այս նպատակին շահուելովը, իր բարերար միջամտութիւնն ի նպաստ լեզուի զարգացման գործածելով՝ չափ դնել լեզուի խնդիրներու մէջ՝ **անիշխանական** գրիչ շարժողներու։ Այսպիսի **մարմին** մը՝ շաբթէ շաբաթ, ամսէ ամիս, տարուէ տարի, պիտի հետեւէր **լեզուական սխալներու** (Sprachfehler) եւ պիտի դնէր զանոնք այն կոթողին վրայ, որ՝ ի զգուշութիւն լեզուախանգարման, ցոյց պիտի տրուէր նոր եւ ապագայ սերնդեան։ Այսպիսի մարմին մը՝ պէտք չունի իբր puriste արհամարհուելու, որովհետեւ նպատակը պիտի ըլլայ հասարակաց գանձարան մը ստեղծել, որմէ պիտի հարստանան ամէն հայեր, տարբեր գրելով՝ բայց կանոնաւոր գրելով, պարզ բացատրելով՝ իւրաքանչիւրին կրթութեան աստիճանին համեմատ, բայց **մէկ** եւ **միեւնոյն** քերականութիւն գործածելով։

Կրնա՞յ կամ կարելի՞ է կազմել այսպիսի մարմին մը։ Մենք առ այժմ կարելիութիւն չենք տեսներ, եթէ չէնքը՝ յարկէն շինել կ՚ուզենք. այսինքն արդի գոյութիւն ունեցող գրողներու մեծամասնութիւնն աչքի առջեւ բերելով, եթէ **հիմերէն** պիտի ջանանք զերենք՝ խնդիրը «Ջուրը նետել» պիտի ըլլայ։ Վայրկենական ազդեցութեամբ բժշկութիւն յառաջ բերող դեղերը խարուսիկ են կ՚ըսեն բժիշկները, տեւական դարմանները՝ ժամանակի պէտք ունին եւ այս ժամանակը՝ հայերէնի ապագան է։ Տեսէ՛ք, թէ ինչպէս ըմբռնած ենք խնդրին էութիւնն ու կարեւորութիւնը. բայց գործադրութեան հնարաւորութեան վրայ այնպէս քիչ հաւատք ունինք, որ պարզապէս կը զարմանանք գրողներէն անոնց վրայ, որոնք անձնահաճ՝ լաւատեսութեամբ, կամ դժուարութիւնները չնկատելով կամ նկատել չուզելով, յանկարծ՝ **երկու** գրական լեզուներ՝ **արեւմտեան** եւ **արեւելեան** միացնելու գաղափարն անգամ շօշափեցին, եւ այնպէս դիրք մը բռնեցին, իբր թէ մէկ ժամուան անջրպետով բաժնուած է՝ իրենց կազմութեամբն ու տեսութեամբը իրարմէ տարբեր այս երկու լեզուներու փափաքելի միացումը։ Այնչափ պարզամիտներէն չենք՝ լեզուական խնդիրներու վրայ թեթեւամտօրէն վճիռ արձակելու, բայց երկուքն ալ իրենց տարիներու

տարրալուծելու հակամէտ՝ երբ միոյն վրայ կը տեսնենք վաղեմի հնադարեան խաւ մը, որ կերտած կազմակերպած է լեզուն՝ ոչ կարծուածին չափ միայն գաղղիերէնի ազդեցութեամբը, այլ կիլիկեան հայերէնի մը իբր շարունակութիւնը, իսկ միւսին վրայ՝ յանկարծագգաց պիտոյքի մը գոհացուցումը նկատելով իբր ազգակ, եւ, բնական է, ոչ շատ մեծ հնութիւն մը այսպիսի լեզուական կազմութեան մը, կը մղուինք մտածելու որ այս երկու լեզուները թող տալու է որ անցնին իրենց զարգացման ամէն փուլերէն. եւ որչափ փափաքելի միութիւն մը իրական ու տեւական գեղեցիկ արդիւնքներ կարենայ ծնանիլ, սակայն բնական ճամբէն չընթանալու փոյթն ալ, շատ մը անակնկալ կնճռոտութեանց առաջնորդ կրնայ ըլլալ։ Միով բանիւ՝ առ այժմ կարելի չենք համարիր երկու լեզուներու փափաքելի միութիւնը։

Երկու գլխաւոր կէտեր գրաւած են այն յօդուածաշարքերու մէջ մեր ուշադրութիւնը։ Մէկը՝ "գաւառական լեզուն գրականութեան բարձրացնելու է տեղւոյն վրայ" կ'ըսէ, իսկ երկրորդը՝ արեւմտեան լեզուն զուրկ կը համարի գոյութեան իրաւունքէն (raison d'être), համարելով թէ "խարխուած չէ այն ռամկին լեզուին վրայ"։ Այս երկու կէտերն ալ յայնմ կը միարանին իրարու հետ, որ ռամկին լեզուակազմութեան հիման վրայ բարձրացած կ'ուզեն տեսնել լեզուաշէնքը։ Իրաւացի պահանջ, եթէ սակայն այս պահանջը կատարուած չըլլար։ Քանի մը նոր գրողներու՝ լեզուական յեղափոխութենէն (որուն կարկառուն օրինակներն են՝ Ինդրաներ, Նիրուաններ եւ tutti quanti) հետեւցնել թէ արեւմտեան հայերէն լեզուն ռամկին լեզուին վրայ խարխուած չէ, թեթեւ ենթադրութիւն է, եւ ցոյց կու տայ արեւմտեան լեզուի կազմութեան ու առաջատուութեան փուլերուն քաջատեղեակ չըլլալը։ Արեւմտեան լեզուն թէ՛ գաւառականին վրայ յեցեալ է եւ թէ՛ ռամկի լեզուին վրայ։ Եւ զայս պիտի ապացուցանենք։

Եթէ ստիպուէինք արեւմտեան աշխարհաբարի գոյութիւնը ցոյց տալու համար մինչեւ Ե. Զ. Է. եւն դարեր ելլել, պիտի բռնադատուէինք ընել այն, զոր շատ հմտօրէն ըրած են մեզմէ յառաջ այս նիւթի վրայ գրողներ։ Բայց աւելի դիւրին ճամբայ մը պիտի ընտրենք մենք. եւ հոս ամէնէն յառաջ պիտի հաւաստենք, որ մեր արեւմտեան հայերէն ըսածն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Կիլիկեան հայերէնի շարունակութիւնը։ Ինչ որ արդի հայերէնի վրայ իբրեւ լեզուական երեւոյթ կը նկատենք, իր հնչափոխութեամբը, ձեւափոխութեամբը, եւ ստուգաբանական զարգացմամբը, գրեթէ բառական նոյնութեամբ՝ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Կիլիկեան հայերէնի վրայ նշմարուած երեւոյթներ, որոնք կը շարունակուին իրենց բնական ընթացքովը։ Ինչ որ "ռամկօրէն լեզու" անուանած են միջին դարու հեղինակներ, է մեր արդի հայերէնը։ Դիւս բառամթերքի եւ քերականական կազմութեանց մէջ չմտած, ամէնուն ծանօթ հատուած մը կ'ուզենք յառաջ բերել.

"Եւ այլ յիշէնք թէ Եբ եղեւ այս գիրս աշխարհաբառ, եւ այս վասն երկու պատճառի։ Առաջին այն է՝ որ ամենայն մարդ տերական չէ կարէ կարդալ եւ կամ արտաքին գրեանք՝ որ ըսյս խորխին բաներս յիմանայ. այնոր համար եղաւ աշխարհաբառ։ Եւ երկու պատճառն այն է աշխարհաբառ լինելոյն՝ որ այլ բառեր խառնեցաք, որ մեք է առնիկանց բառն գտաք, եւ

"Եւ դարձեալ յիշէնք թէ ինչու եղաւ այս գիրս աշխարհաբառ. եւ այս՝ երկու պատճառի համար։ Առաջինը այն է որ ամէն մարդ տերականն(ութիւն) չէ կրնար կարդալ եւ կամ արտաքին գրքեր՝ որ այս խորխին բաներս իմանայ. անոր համար աշխարհաբառ եղաւ։ Եւ երկրորդ պատճառն այն է աշխարհաբառ ըլլալուն՝ որ այլ բառեր խառնեցինք, (զ)որ մենք

գիտան էր այս բառերս մէջէ վասն տաճկանց ստածումն առնելուն համար: Եւ երեք պատճառն այն է՝ որ կայ ի յայս գիրքս յարաբերէն եւ պարսկերէն եւ հոռոմերէն եւ ֆռանկերէն, այնոր համար՝ որ այս գիրքս ի յայլ լեզուէ փոխեալ է, այնոր համար շատ բառեր կայ ի յայս գիրքս, եւ է աշխարհաբար: Եւ թէ Աստուած յաջողէ ի գրոցս վերջն (գտնենք), բառգիրք մի, որ ինչ որ դժար բառ կայ՝ հայ լեզուաւ պարզէ, զի որ կարդացողն է՝ դիւրաւ հասկնայ եւ ստուգութեամբ առնու, եւ խելք ի ծածուկ իրք չի մնայ եւ յայտնի կամօքն Աստուծոյ:»

Ամփոփված

Հ. Գ. Ց. Ռամկօր. Մտ. Ընդհ. Տեսութիւն վիեն. էջ 55:

տաճկաց լեզուին մէջ գտանք, եւ դնեցինք այս բառերս մէջ՝ տաճիկներէն գարմանելու կերպը առնելնուս համար: Եւ երրորդ պատճառն այն է՝ որ այս գրքիս մէջ կայ արաբերէն եւ պարսկերէն եւ հոռոմերէն եւ ֆռանկերէն անոր համար՝ որ այս գիրքս ուրիշ լեզուէ թարգմանած (= փոխուած) է, անոր համար շատ բառեր կայ այս գրքիս մէջ, եւ է աշխարհաբար: Եւ (է)թէ Աստուած յաջողէ գրքիս վերջը (կը գտնենք) բառգիրք մը, որ ինչ որ դժ(ու)ար բառ կայ՝ հայ լեզուաւ մեկնէ, որպէս զի կարդացողը՝ դիւրաւ հասկնայ եւ ստուգութեամբ առնու, եւ ամենեւին ծածուկ բան (= իրք) չմնայ, եւ Աստուծոյ կամօքը յայտնուի:»

Մեր նոտագրած բառերու համեմատութենէն յայտնի է, որ «մազանման» կը նմանին իրարու այս երկու հայերէններն եւ այնպիսի լեզու մը կը խօսին, որ կարծես ժամանակակից են իրարու: Եւ յայտնի է թէ կրթեալ եւ ճարտար բժշկի մը ձեռքէն ելած այս հատուածն՝ որչափ ալ ժամանակակիցներու լեզուին յայտարար պատկերն ըլլայ, սակայն եւ այնպէս կը բանադատուինք ընդունելու որ հասարակ ժողովրդեան խօսած լեզուէն աստիճան մը բարձր պիտի ըլլայ — եթէ համոզուած ենք խօսուած եւ գրուած լեզուին ստիպիչ տարբերութեան վրայ: Եւ "աստիճան մը բարձր,, եւ "աստիճան մը ցած,, լեզուները տարակոյս չկայ թէ մեր արդի հայերէնին մէջ տիրած տարբերութիւնն ունէին:

Մենք հատուած մը միայն յառաջ բերինք եւ փոքրիկ համեմատութիւն մ'ըրինք, բայց չհամոզուողը կրնայ ամբողջ այն ժամանակի ընդարձակ մատենագրութիւնն աչքէ անցընել, եւ պիտի տեսնէ թէ արդի արեւմտեան աշխարհաբարն ո՛չ երկնքէ ինկած է, ո՛չ "Մխիթարեանները ստեղծած,, են, եւ ոչ "հոսհոսական,, (ինչպէս կը հաճին որակել շատերը) յանկարծածին ինքնաստեղծ երեւոյթ մըն է: Բայց առ այժմ ընդարձակ օրինակներն աւելի վերջերը թող տալով, կ'ուզենք ի վեր հանել միայն կէտ մը, որ ըստ բաւականի ծանօթ է եւ ստէպ կրկնուած. այսինքն՝ նոյն իսկ այսօր արեւմտեան լեզուին մէջ տիրած խառն տառադարձութիւնն իսկ՝ Կիլիկեան ժամանակներն աւելի որոշակի կերպաւորուած է: Այս լեզուագիտական զարմանալի երեւոյթին վրայ ընդարձակ կարդալ ուզողը կը ղրկենք 1888ին մղուած այն պայքարին, որ շատ ընդարձակ գրութիւն մը ծնաւ. մանաւանդ ողբացեալ Այտընեանի «Տառադարձութեան խնդիրը» յօդուածին, որ «Հանդէսի» մէջ երեւցաւ: —

Բայց մեր վերոյիշեալ ընտրած հատուածին մէջ կան քերականական երեւոյթներ, որ սեպհական են արդեան լեզուին: Ուրեմն ռամկին խօսած լեզուին վրայ հիմնուած գրական լեզու մը, ի՛նչ հարկ՝ նորէն յետադարձութեամբ կրկին ռամկացնել: Եւ ի՛նչ ստիպիչ պատճառներ կան առ այս. մանաւանդ որ այսօրուան մեր ռամիկը՝ ուր որ եւ գտնուի, նոյն իսկ ամենահոծ բազմութեամբ գտնուած

հայկական գաւառները, չէ՛ զուտ, չէ՛ անխառն ուրիշ տարրներէ, չէ՛ ապրած զուտ Հայկական կեանք մը, կեանք մը հասարակական ու առանձնական, որ կարենայ այսօր norma մը տալ մեր նորոգ կառուցանելիք լեզուական շէնքին։ Այս կէտիս լուսաբանութեամբը պիտի լուսաբանուի ուրիշ առաջարկութեան մըն ալ՝ ոչ շատ հաստատուն հիմերու վրայ հաստատուած ըլլալը։ Ահա թէ ինչու։

Երբ լեզուագէտք կանոն դնեն թէ լեզուական շէնքը բնիկ ժողովրդեան լեզուին վրայ բարձրացնելու է, չեն իմանար այնպիսի ժողովուրդ մը որ դարերու ընթացքին մէջ՝ խառնուելով, ընկճուելով, ոչնչանալով, լեզուն փոխելով, հոծ եւ իր մէջ ինքնամփոփուած կեանք մը ապրած չէ, ինչպէս է մեր հայ ժողովուրդը։ Գերմանացի հեղինակ մը կրնայ շատ իրաւամբ իր գերմանացի ազգին համար ընել այս տեսութիւնը եւ պահանջել այսպիսի լեզուական հիմ մը, բայց չենք գիտեր թէ պիտի գտնուէ՞ր հեղինակաւոր լեզուաբան մը՝ որ հայ ազգին բախտակից ազգի մը համար ընէր նոյն առաջարկութիւնը։ Բնական ամէն երեւոյթներու պէս, լեզուն ալ բնական վիճակ մը կ'ենթադրէ զարգանալու, աճելու եւ յեղաշրջուելու համար։ Բայց վայրկեան մը յետադարձ ուշաբերում մը զմեզ ալ պիտի — ուշաբերէ, թէ մեր բնիկ գաւառին՝ միշտ արիւն, միշտ հուր, միշտ սուր, վիճակէն՝ լեզուական բոյսին ուռճանալն եւ քաջուղէշ սաղարթանալը պահանջելը՝ "տատասկէն թուզ" պահանջելու նման բան մը պիտի ըլլար։ Մանաւանդ Բարձր Հայոց մէջ, մանաւանդ Հայաստանի սրտին մէջ։ Եւ եթէ այսօր համեմատական հանդարտութիւն մը՝ քրդական, լազական, եզիտական, թուրքական, չերքէզական միախառն խմբով զանգուած հայերէն մը իբր հիմ առաջարկել կու տայ, չենք դանդաղեր ըսելու, որ այսպէս կամ այնպէս գոյութիւն առած լեզու մը թաղելու ձգտում մըն է այս, եւ ոչ այլ ինչ։

Անհնարին է զուտ հայախօս գաւառ մը գտնել, զոր կարենանք իբր հիմ բռնել մեր նոր ստեղծելիք գրական լեզուին՝ հրով եւ ջրով մաշեցնելով մինչեւ հիմայ քիչ շատ ձեւակերպուած, ստուարացած գրականական գանձ մը։

Եթէ ըսուէր թէ արդէն եղածը զտելու, կանոնաւորելու, միակերպ դարձնելու եւ բնիկ հայկական դրոշմ զգեցնելու ճիգ մը պիտի ըլլայ, [illegible] ստորագրէինք երկու ձեռքով այսպիսի առաջարկութիւն մը։ Պիտի ստորագրէինք, բայց չենք ստորագրեր. որովհետեւ անոր ալ հնարաւորութեան վրայ կը տարակուսինք։ Այս մեր տարակոյսն այս անգամ ոչ անոր համար է որ գրագէտք պիտի չուզեն այսպիսի ճամբայ մը ընտրել, որովհետեւ մեզի համար այս չկամեցութիւնն անխախտելի կ'երեւայ, այլ պարզապէս իրեն անկարելիութեանը համար։ Երկու պատճառներ ունինք այսպէս կարծելու։

Նախ, ո՞ւր է այն զուտ բնիկ գաւառականը, որ անխառն պահած ըլլայ հայերէնի ոգին, եւ այսպէս ըսենք՝ տարրներու երկարատեւ շրջաններու մէջէն պահած ըլլայ զուտ հայերէն մը։ Համոզուելու համար բաւական է որեւէ գաւառականի բառերն աչքէ անցընել եւ շատ շատ քանի մը տասնեակ բառեր պիտի կարենանք յերեւան հանել զուտ հայերէն։ Թող գան քովէ քով երկու գաւառացի (կ'ենթադրեմ տարբեր գաւառէ) հայեր, եւ սկսին խօսիլ իրարու լեզուն, թող պարզեն մեզի իրենց լեզուական հարստութիւնը, թող ցոյց տան մեզի հայկական երեւակայուած բնիկ հոգին, թող [illegible]

ուէրն իրենց բառացանկէն, եւ այն ատեն պիտի համոզուին՝ միայն տեսակին պաշտպանողները, որ իր շուքին ետեւէն վազող առակաւոր շան պէս՝ պիտի չկորսընցնե՞նք մեր բերնի լեզուն ալ։ Շատ մեծ հաւատք չունինք այն գաւառացի գրագէտներու վրայ, որոնք երբեմն մինչեւ ամպերը կը բարձրացնեն իրենց գաւառականը։ Կը հաւատանք որ գաւառի մը բնակիչք իրենց աւելի բնասիրութեամբը բառեր ու բացատրութիւններ յատկացուցած ըլլան իրենց տեսութեանց, բայց գրականին բարձրանալու չափ ամէն նկատմամբ զարգացած գաւառական մը չենք ճանչնար առ այժմ։

Երկրորդ պատճառն է՝ վասն զի ընդհանուր լեզուագիտութեան սկզբանց հակառակ է այսպիսի առաջարկութիւն մը։ Գաւառաբարբառ մը կ՚ուսումնասիրուի, անոր գանձերը կը մերկացուին, ի տես կը հանուին, բայց ոչ երբեք ընդհանուր գրական լեզուի մը բարձրացնելու նպատակաւ։ Կարելի է եւ պէտք է այս վերջին կէտն իրագործել, եթէ կը պակսի գրական լեզու մը։ Ի՞նչ բաբելոնեան խառնաշփոթութիւն պիտի ըլլէր, եթէ նոր գրական լեզու մը ստեղծելու նպատակաւ սկսէինք գաւառականներն ուսումնասիրել։ Եւ ո՞ր գաւառականն եւ ի՞նչ անհրաժեշտ պատճառաւ ա՛յս գաւառականը պիտի վայելէր այս բացառիկ շնորհը։ Ինչու արդեօք Մշեցին պիտի զրկէինք ի շնորհս Վանի գաւառաբարբառին, կամ Կարինը պիտի նախընտրէինք Կիլիկեան գաւառաբարբառէն. կամ նոյն իսկ Փոքր-Ասիոյ որեւէ խուլ անկիւն մը տեսնուած թերեւս աւելի բառաշատ, հայեցի նկարագիրը պահած բարբառ մը պիտի նկուն նկատուէր՝ այսպիսի ինքնակամ ընտրութեան մէջ։ Չենք խօսիր արեւելեան գաւառականներու վրայ, որովհետեւ այս գրական լեզուն պէտք չի տեսնէր գաւառականի եւ գաւառականի զանազանութիւն դնելով նոր գրական լեզուի մը ի խնդիր շրջելու։

Այսպիսի ընդհանուր խօսքերով արդէն բաւական կ՚ըլլայ իրին դժուարութիւնն ակնյայտնի ցոյց տալու. իսկ եթէ մասնական դէպքերու իջնենք, պիտի խրտչինք դժուարութեան առջեւ։ Գերմաներէն շաբաթաթերթ մը օրինակ մը բերած էր թէ գերմ. Gundelrebe տունկը՝ գերմ. գաւառաբարբառներու մէջ **140** (գրե՛ հարիւր քառասուն) տարբեր անուն ունի։ Ա՛յս 140 անուններուն մէջ կան կազմութեամբ կարճ բառեր, աւելի լաւ հնչող բառեր, աւելի հեշտալուր բառեր, բայց ո՞ր գիտնականը պիտի համարձակէր՝ գրական Gundelrebeն զոհել՝ այն 140 բառերէն միոյն ի շնորհս։ Եւ եթէ ըլլէր այսպիսի փոփոխութիւն մը, պիտի ընդունուէ՞ր ընդհանուրէն, եւ կամ լեզուի զարգացման տեսակէտով նշանակութիւն պիտի ունենա՞ր։ Կ՚ունենար ա՛յն դէպքին մէջ միայն, երբ Gundelrebeն ընդհանուր գրական բառ եղած չըլլար, երբ նշանակութեան հոմութեան համար անորոշ գործածութիւն ունենար եւ այլն։

Սխալ չմեկնուինք։ Մեր այս տեսութեամբ գաւառաբարբառներու կարեւորութիւնը ժխտողներէն չենք, եւ 25 տարիներէ ի վեր շատ առիթներով՝ խօսքով ու գրով, պաշտպանած ենք անոնց ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը, լեզուի հոգւոյն պատմական զարգացման համար՝ անոնց մէջ թաքուն գանձերուն պեղումներն եւ լոյս աշխարհ հանուիլը պահանջած իսկ ենք։ Բայց երբեք նպատակ չունեցանք որեւէ գաւառականին խանձարուրքը՝ նախադաս համարելու տարիներու ընթացքին մէջ ստացուած գրական լեզուի մը հանդերձանքներէն։ Թող փորձեն գրական նոր

լեզու մը սանդձելու՝ թէպէտ ըլլայ այն յանկարծ այսչափ փառաբանուած որեւէ գաւառականի մը գրական պատիւ շնորհելով, եւ ինքնին պաշտպանները պիտի ձեռնամփին՝ գործին անյաղթելի դժուարութեան առջեւ։ Գրական լեզուին շէնքը կործանել, ի նորոյ կառուցանելու համար նոր մը, վայրկենական դժուարութեան հետ կապուած գործ մը չէ, այլ տարիներու ընթացքին մէջ շարունակուող դժուարութեանց շղթայաւորում մըն է։

Եթէ մեր առաջին (գրաբար) գրականութենէն մինչեւ այսօր 15 դարեր անցեր, եթէ այս հին գրականութեան զուգընթաց գաւառականներէն մեր արդի գրական լեզուն՝ — անդն է պաշտօնապէս ըսելու, — անմահ Մխիթարայ գործօն մաքին ու գրչին ազդեցութեամբը, արեւմտեան հայերէն անուամբ՝ թէպէտ ուղիղ թէպէտ ըստ մասին թիւր ուղղութեամբ, պարզացեր եւ այսօր իբր ամբողջական լեզու մը կը գրուի եւ կը խօսուի 2—3 միլիոն ժողովրդենէ մը, ի՞նչ կարիք կայ՝ իբրեւ անպէտ ու մաշած գործիք մը մէկ կողմ նետելու փութկոտութիւնն ունենալ, երբ շատ տարակուսական է՝ անոր համարժէք ուրիշ լեզու մը հնարելու հնարաւորութիւնը։

Սխալ spéculation մըն է՝ եղածը խորտակել, նոր մը ունենալու յուսով։ Եղած բառամթերքն ամբողջացնել, կեղծ ու շինծու, վայրկենապէս յարմարցուած բառերն՝ հին գրական կամ գաւառական գանձարանէն փոխարինել, ահա գաւառականներուն մի միակ ունենալիք դերը, եթէ կը բաղձանք որ զարգանայ եւ ուռճանայ մեր ունեցած արդի լեզուն։

Նոյն խօսք այս ալ [illegible] է, եւ շատ մեծ ուշադրութեան կը կարօտի։ Վասն զի այս թերին ու կեղծն ալ երբեմն ժամանակի խրատունք ստացած է իր հնութեամբն եւ գործածութեամբը, եւ շատ անգամ նոյն իսկ փոխպականը՝ անձեռնմխելի մնալու աւելի մեծ առաւելութիւններ ունի՝ քան աւելի ճիշդ եւ ուղղագոյնով փոխարինուելու։ Այսօր մեր արդի լեզուին մէջ «ջրոտ ցեխին» կ'ըսենք գրաբար ձեւով տիղմ եւ բազմաթիւ բարդութիւններ կը կազմենք՝ տղմաթաթախ, տղմաշաղախ, տղմալից, տղմանալ եւն ձեւերով. բայց գիտենք որ այսօր Մշոյ գաւառաբարբառին մէջ կայ ցեխ նշանակութեամբ տիղ բառ մը, որուն գրաբարի տիղմ ձեւին ծնունդ ըլլալը չենք կրնար ուրանալ. եւ սակայն թէպէտ խոստովանինք որ տիղը աւելի կոկուած, աւելի հեշտ, աւելի գեղեցիկ ձեւն մըն է, բայց պիտի կարենա՞յ գրական լեզուին մէջ տիղմի տեղ անցնիլ։ Մենք կը տարակուսինք. վասն զի ոչ ոք պիտի ուզէր յանձն առնուլ տղմաթաթախը՝ տիղաթաթախ, տղմաշաղախը՝ տիղաշաղախ ձեւով տեսնելու եւ գործածելու։ Ոչ մէկուն գաղտնիք չէ որ մեր հին ճանապարհ բառը՝ մեր արդի գրականին մէջ եղած է ճամբայ շատ կանոնաւոր կերպով եւ ըստ օրինաց լեզուի, ուրկէ ունինք ճանապարհորդել = ճամբորդել, ճանապարհորդութիւն = ճամբորդութիւն. եւ սակայն մի միակ գրագէտ մը կը ճանչնանք որ սկսած է մեր սովորական ճամբան գրել ճամբայ։ Թէ ինչո՛ւ այս ինքնագլուխ նորաձեւութիւնը. անտարակոյս ճամբայ բառին ճանապարհէն ամփոփուած ըլլալուն գաղտնեաց նոր թափանցած ըլլալը պիտի ըլլայ պատճառ, եւ կամ Մշոյ գաւառականին մէջ ճամբա գտնուելն է. բայց ո՛չ առաջին պատճառն հիմնաւոր է եւ ո՛չ երկրորդը։ Եթէ առաջին պատճառին համաձայն, այսինքն գրաբարի ճանապարհ բառին ձեւը վերանորոգել կ'ուզուի, այն ատեն գրաբարի սկզբնական ձեւին վերածել հարկ պիտի ըլլայ ամէն արդի գրական բառերն, որոնք ներկայացուցիչ ունին գրաբարի մէջ, նմէը պիտի

վերածենք կլնել, վասն զի գրաբարը կլանել է, ելլել՝ ելնել, վասն զի գրաբարը ելանել է. կորը՝ ճորի, կամաց կամացը՝ ճամաց ճամացի (= ժամ քան զժամ, ժամուց է ժամն եւն)։ Իսկ երկրորդ պատճառն ալ խախուտ է, վասն զի Մշեցին ծամոց՝ չ'ըսեր, այլ ծամոն։

Այս մէկ օրինակէն կրնանք գուշակել թէ ինչ ապագայ կը սպառնայ մեր արդի արեւմտեան գրական լեզուին, երբ ամէնքը լեզուայարդար են, երբ ամէնքը՝ իրենց վայրկենածին տեսութիւնը գործնականապէս իրականացնել կը ճգնին։ Եւ սակայն կը դառնանք մեր քիչ մը վեր ըսածին, թէ՝ ինչպէս երբեմն խառնակ լեզու մը ստեղծել ջանացին ոմանք աշխարհաբարին գրաբարաձեւ ուղղութիւն մը տալով, որոնց տիպարներէն է Գարագաշեան իր "Բնական պատմութեամբը" եւ Յովհաննեան իր "Կրօնից փիլիսոփայութեամբը", նոյնպէս շատ դժուարին եւ շատ խիզախ գործ է գաւառական մը՝ արդի լեզուի վրայ պատուաստելու գործը։

Գաւառականներու նշանակութիւնն ու կարեւորութիւնը բնականապէս չուրացուիր այս զգուշաւորութեան հրաւէրով, վասն զի իրապէս մեծ դեր կրնայ խաղալ եւ պէտք է որ խաղայ գաւառականը մեր արդի գրական լեզուին վրայ։ Պէտք է ուսումնասիրել գաւառականները, բայց ուսումնասիրել՝ ըստ լեզուի օրինաց. եւ այս գործը կրնան գլուխ հանել միայն եւ միայն լեզուագիտական երեւոյթներու ընտելացած գրագէտներ, այսինքն լեզուաբանական ուսում առած հայերէնագէտներ, ապա թէ ոչ դարձեալ ոչինչ կ'ըլլայ գաւառականներէ մեր սպասած՝ լեզուական պաշարը։ Մեր ըսածին՝ գործնական օրինակ մը։

Երբ առաջին անգամ կտակ բառը ժողովրդեան բերանը լսելով՝ (ծանօթ օրինակներով խօսելու համար) գրագէտ մը գրաւոր լեզուին մէջ առած է այս բառը, թերեւս մտքէն իսկ անցուցած չէ հնչափոխութեան օրէնքը, այսինքն՝ ռամկին ճը իբր ց լսելով անդրադարձած չէ թէ այս ցն իւր հնչած կ չէ, ապա թէ ոչ անմեկնելի կը մնայ ճտակ ձեւին՝ նորանշան կտակ կերպարանքը։ Այսպէս ենթադրել կը ստիպուինք կամաց կամաց, կամացուկ բառերուն այլաձեւութիւնն ալ. ռամկին ճամացը եղած է՝ հնչափոխութեան օրինաց անտեղեակ գրագէտին բերանը՝ կամաց։ Ունինք գաւառական բառ մըն ալ. ճտակ, զոր կը գրեն այսպէս, բայց կ'արտասանեն կտակ, ճիշդ կտակ (testament) բառին պէս։

Ցանհունս կրնանք բազմապատկել այս բառերը։ — —

Այս տեսութեան իբրեւ հետեւութիւն կը կցէ՝ մեր վերյիշեալ երկրորդ կարծիքը զոր յօդուածագիրներէն մին առաջարկեց, այսինքն թէ արեւմտեան գրական լեզուն շինծու եւ խոտոր ենթադրեց, վասն զի խարսխուած չէ այն ժողովրդեան՝ ջուր (= ծուր), քուրդ (= գուրդ) = քանս քուրտ է (= գանս գուրդ է)[1] արտասանութեան վրայ։ Բայց ինչ ցոյց կու տայ մեծանուն յօդուածագրին այս առաջարկութիւնը։ Գրական լեզուի մէջ միօրինակեալ տառադարձութիւն ունենալու խնդիրը կը

---

¹ Ինչպէս յայտնի է այս բացատրութիւնն ունի գրականին մէջ իր համազօրը՝ "քանս քուրտ", որ մեծ եւ այլանդակ ու անիմաստ սխալ մըն է։ Բառական թարգմանութիւն է այս թուրքական "էշէք գէօրտէ" առածին։ Բառացի թարգմանողը միտ չէ դրեր — կամ որչափ կ'երեւայ անգիտակ է եղեր — թէ թուրքական "գէօրտէ" բառն երկու նշանակութիւն ունի, իբրեւ գէօրմէք = բուսանիլ, "պու պագչէտէ պիր ֆիտան գէօրմիշ = այս պարտիզին մէջ բոյս մըն է բուսեր", եւ իբրեւ լմնալ, գրբը. վճարիլ. ուստի եւ թուրքական ուղիղ առածը "էշէք գէօրտէ" պէտք է թարգմանել "բանս, գործս լմնցաւ", s'en est fait de moi, զոր ունինք գրաբար՝ "վճարեալ է վասն իմ", իտ. la è finita per me, գերմ. Es ist um mich geschehen! Ստրկական բառացի թարգմանութեան օրինակ մը, որ մի միակ չէ՝ դժբախտաբար, արդի լեզուին մէջ։

շօշափէ, որ եթէ՝ ինչպէս փափաքելի է, իրագործուի, առանց մեծ դժուարութեան շատ բանի մէջ պիտի մօտենան իրարու. մեր արդի երկու գրական լեզուներն ալ, այսինքն արեւմտեանն ու արեւելեանը։ Սակայն այս տառադարձութեան միօրինակեալ կանոնաւորութիւնը չենթադրեր ի սպառ վտարում մեր արեւմտեան գրական լեզուէն, եւ հարկ չկայ նկատել զայն իբրեւ ոչ-ուղիղ, իբր այլասերած, քանի որ կրկին հնչափոխութիւնն է այն տարբերութեան պատճառը։ Շատ դիւրին եղանակաւ կարելի է ապագային հաշտեցնել իրարու հետ ժողովրդական ու գրականական արտասանութիւնը, եթէ ուղիղ ճամբէն ընթանանք միայն. այսինքն դպրոցէն սկսինք լեզուի մշակութիւնը, առանց գրական գանձին ձեռնամուխ ըլլալու՝ վտարենք գրականին անցած pe ke te *արտասանութիւնը, զոր առած են մեր բ գ դ գիրերը։*

Կարելի՞ է այս կէտը։ Արդի գրագէտք թերեւս միահամուռ գոչեն “անկարելի՛„. բայց դպրոցը՝ “անկարելին կարելի„ ընելու տեղն է։ Մանուկն ինչպէս դիւրաւ կը սորվի՝ գրական ոչ ուղիղ արտասանութիւնը՝ p k t, *նոյնչափ դիւրաւ պիտի սորվի* b g d *հնչումը։ Խնդիրը պարզ վարժութեան վրայ է։ Օտարոտի եւ մեր գործա-բանաց անյարմար հնչում մը չէ, որ կը պահանջուի, քանի որ թէ բալ, թէ պալ, թէ փալ հնչումներն ունինք արդէն։ Անձնական փորձով կրնանք վկայել որ այսօր* doctor *բառին՝ զոր միշտ դոկտոր ուղիղ ձեւով գրած ենք, այնպէս ընտելացած է մեր աչքն ու ականջը, որ եթէ թոքթոր ձեւով գրած տեսնենք, միշտ խրտչում մը՝ եւ կամ գոնէ ոչ ուղիղ գրչութեան մ'առջեւ գտնուելու զգածումը կ'ունենանք։ Այս կը զգանք երբ* Paris = *Բարիզ գրուած տեսնենք։ Այսու ամենայնիւ անհնարին է ծածկել մեր երկիւղը, թէ արդի սերնդեան համար կարելի պիտի ըլլա՞յ այս ուղիղ տառադարձութիւնը գործածել՝ առանց ընդդիմութեան, ինչպէս ասկէ 23 տարի յառաջ “Արեւելքի„ մէջ յայտնած ենք մեր կարծիքը՝ Իւթիւճեան առաջարկութեան առթիւ։ Իսկ եթէ իրապէս իբր ժողովրդական լեզու կ'առաջարկուի “աղ-բօրս ըշծօխը„ “տա վույ, աշտա ելէր . . .„ ի նման լեզու մը որդեգրել գրականին մէջ, պիտի զարմանայինք միայն այսպիսի առաջարկութեան վրայ, քանի որ իբր այս լեզուի ոսկեդարու մատենագրութիւն կը նետուի մեր աչքին առջեւ “Կավռօշը„՝ այն առաջարկու յօղուածագրին կողմանէ։ — —*

Ասով մտանք այն շրջանին մէջ, ուր կարելի է արեւմտեան արդի գրական լեզուին ուղղուելիք մասերը նկատել՝ առանց ամբողջ գրական լեզուն տեղէն խախտելու։ Բայց մեր նպատակը չէ ուղղուելիքներու երկար ցանկ մը պատրաստել, այլ ուզեցինք արդարացնել մեր գրական լեզուն, որ այսօր առած է բաւական ճկունութիւն ու ճապուկութիւն մը՝ գրագէտին ամէն պիտոյից գոհացում տալու։ Եթէ կրցանք մեր գրական լեզուին՝ իբր գաւառականէ մը յառաջացեալ լեզու՝ գոյութեան իրաւունքը ցոյց տալ, եթէ կենդանի գաւառականներէ ու ռամկօրէնէ մեր սպասելի օգնութիւնն ու նպաստը կրցանք հաստատել, կը մնայ աչքէ անցընել այս գրական լեզուին քերականական ձեւերուն շատերուն հին ըլլալը, եւ բառամթերքին մեծագոյն մասին գոյութիւնը՝ երկար դարերու շրջաններու մէջ։ Վերը քանի մը տեղ խոստացանք գործնական օրինակներով խօսիլ, ապացուցանելու համար որ մեր արեւմտեան արդի լեզուն իրապէս պատմական շարունակութիւն մըն է նախընթաց դարերու գաւառականներու։ “Արդի քննական քերականութեան„ նախաշաւիղն ուսումնասիրողներ՝ տարակոյս չունինք, թէ համոզուած են այս ճշմարտութեան։ Սա-

կայն մանաւանդ յետին ժամանակներս այս կէտիս նուիրուած ուշադրութիւնն՝ այլեւայլ գրաւոր ապացոյցներ հայթայթած է բանասիրաց, որոնցմէ ոմանց այս երեւութին անգիտակ ձեւանալը պարզապէս զարմանալի է։ Եթէ անգիտակ չեն ձեւանար, հապա ինչո՞ւ շարունակ արհամարհական նայուածք կ'արձակեն արեւմտեան արդի գրաւոր լեզուին վրայ։ Թերեւս անոր համար, որ եւրոպական որեւէ զարգացեալ լեզուի մը վրայ կը կերպաձեւուի այս լեզուն։ Բայց եթէ չափազանցութեան չտարուի — ինչպէս տարուեցաւ գրաբարի ժամանակ՝ յունարէնի վրայ եւ միջին դարու մէջ լատիներէնի վրայ կաղապարելով հայ լեզուն — այս ճամբան ամենէն կարճն ու բնականն է գրաւոր լեզու մը կենսունակ ընելու։ Այս ճամբէն ընթացած են արդէն հին գրաբարը յարդարող ու զարգացնողները եւ մեր միջին դարու նախնիք՝ արաբական գիտական արուեստին վրայ կերպաձեւած են մեր բառագանձը։ Այսօր եթէ մեր ըֆֆէնտ—ը, ըֆֆէկտ—ը, էքսպո—զէն, տրամադրա—նը, սուրանը, յարդարած ու յարմարած չըլլայինք, պիտի սպասէինք մինչեւ որ նախ մեր ռամկին ծանօթութեան գային այս բառերու ներկայացուցիչ գաղափարներն ու մտապատկերները, եւ յետոյ անոնց լեզուին յարմարած բառերը պիտի բարձրացնէինք գրական պատուին։ Պիտի չկրթէինք ռամիկը, այլ պիտի կրթուէինք իրմէ՝ լեզուի տեսակէտով։ Բայց չենք գիտեր թէ ո՛ր գրաւոր լեզուի պատմութեան մէջ կայ այսպիսի տարօրինակ լեզուազարգացման ընթացք մը . . . ։ Գործածութեան մէջ կենդանի գրաւոր լեզու մը կրնայ զարգանալ, կրնայ կոկուիլ, կրնայ ուղղուիլ, բայց կարելի չէ բնութեամբ ընդոտնել զայն, անոր տեղը նոր գաւառական մը տնկելու համար։ Մեղք են ոյժերն որ այսպիսի անօգուտ փորձի մը պիտի վատնուին։

Բայց revenons à nos moutons!

Ցոյց պիտի տանք փոքր ի շատէ մեր աշխարհաբարի մէջ այսօր գործածուած ձեւերուն՝ հին ռամկօրէնի մէջ գոյութիւնը։ Ուշիմ ընթերցողը կը տեսնէ, որ շատ ընդարձակ է այս դաշտը. որպէս զի համայնատեսական պատկերի մը վերածենք մեր ժողված առատ նիւթը, պիտի ամփոփուինք քերականական "մասունք բանի,, ձեւերուն վրայ։

Մեր ժողված օրինակները շատ ընդարձակ են, բայց չկրցանք այս յօդուածին շրջանակին մէջ զետեղել ամենքն ալ. եւ աւելորդ էր, քանի որ ընդարձակ քերականութիւն յօրինողներու գործն է՝ ամէն կէտ շօշափել։ Մենք պիտի նկատենք "Մասունք բանի,,էն քանի մը հատը։ Եւ որովհետեւ կը սիրենք իջահամարներով խօսիլ, հարկ կը տեսնենք այբուբենական համառօտ մատենագրութիւն մը կազմել՝ կրկնութենէ խորշելու համար։

Մեր աղբիւրներն են.

Թ	= Գիրք Թղթոց, Թիֆլիզ . . .		1901	(ռամկ. յաւելուածք)	Թ—ԺԳ դար.
Ն	= Անկանոն Գիրք Նոր կտկ.	Վիեննա.	1896	(„ „)	Ժ—ԺԱ „
$Ա^{ա}_{բ}$	= Վկայաբ. Սրբոց (ա = 1 հտ. բ = 2 հտ.)	„	1874	(„ „)	Ժ „
ԳՄ	= Գր. Մագիստ. . .	Աղեքսանդ.	1910		ԺԱ „
$Պ^{ա}_{բ}$	= Պղատ Մինոսը . . .	Վիեննա.	1890		ԺԱ „
	= Պղատ Եւթիփռ.	„	1877		ԺԱ „

Ա	=	Անկ. Գիրք Առաք.	Վիեննա.	1904 (ամփ. յաւելուածք)	ԺԱ	դար.
Լ	=	Արիստ. Լաստիվ.	„	1844	ԺԱ	„
Շ	=	Ն. Շնորհալի, Բանք չափաւ.	„	1830	ԺԲ	„
Գվ	=	Գիրք Վաստակոց	„	1877	ԺԲ	„
Հ	=	Մ. Հերացի	„	1832	ԺԲ	„
Վ$_{ր}^{ա}$	=	Վարք Հարանց				
		(ա = 1 հտ. բ = 2 հտ.)	„	1855 (ամփ. յաւելուածք)	ԺԲ—ԺԳ	„
Կ	=	Անկ. Գիրք Հին Կտակ.	„	1896 „ „	ԺԲ—ԺԶ	„
Գ	=	Կիրակոս Գանձակեցի, Մոսկուա		1858	ԺԳ	„
Ո$_{ր}^{ա}$	=	Ստ. Օրբելեան, Պարիզ				
		(ա = 1 հտ. բ = 2 հտ.)		1859	ԺԳ	„
Մ	=	Թովմ. Մեծոփեցի, Պարիզ		1860	ԺԴ—ԺԵ	„

Մեր հաւաքածոյքէն դուրս կը մնան միւս բժշկարանները, որոնք բուն գանձարանն են մեր արդի աշխարհաբարին։ Նթէ մեր յօդուածը կարդացողներու մտքին մէջ տակաւին տարակոյս մնայ այս նկատմամբ, այնպիսիներու կը յանձնարարենք յատկապէս կարդալ մեր ռամկօրէն մատենագրութիւնը, եւ ինքնին՝ մեր խօսքերէն աւելի, պիտի վկայեն՝ մեր պաշտպանած դատին մէջ մեր իրաւացի ըլլալուն։

Սկսինք։

1\. Գոյական. Մեր արդի աշխարհաբարին թէ բառերը, թէ հոլովները, թէ թիւը՝ քիչ շատ փոփոխութեամբ, կարելի է գտնել Թ—ԺԶ դարերու ռամկօրէն լեզուին մէջ։

ա) Քառեակը. Գուռղ (= գռող տանի). իւր քրոջն օղն է (= վնասիչը) Գվ. էջ 132. Հառնեն ողբերգակաց, Գվ. 106. ձուր ողբերգակաց, Գվ. 110. Հառնեն դեղձանաց. Գվ. 117. Նթէ խոցոտուկ ունենայ, Գվ. 212. — քլոռն մի խստոր ծեծած Գվ. 208. Թող որ հասնի եւ քեղուռուքնեանն երթայ, Գվ. 187. Թէ կարմուկը առնես. Գվ. 30 (յամենայն) տեղ Պա. 467. զհրամանն է տեղ քեբէքն ամենայն զօրքն Մ. 64. Օձնտունն աղէկ ծեփես ի ներսէ եւ ի դրուցէ, նա աղէկ է. Գվ. 41. Քղուող. Գվ. 137. ծոփ (= ծոթ) Հ. 37. տակ տուն. Հ. 19.

բ) Հոլովներ. կառուղ (= քրոջ) Վա. 122. ի կառուղքն, Վա. 114. կառքո. Վա. 122. — տանուտրող Մ. 115. Գին ու ձախոյն. ՈԲ. 236. — զէնով. Շ. 99. — կաղցքն. Շ. 115 Ընչքեաքն եւ չէանքն. Մ. 87. կնկան կաթ. Հ. 42.

գ) Թիւ. Աւագ տեղերքն. ՈԲ. 107, 163. — քէշէրուն (գլխակներուն) Կ. 323. ուտել եւ վայելել զայդ տեղէրը. Ոբ. 13. — զայլ քերթէքն Ոբ. 81. չենականներն. Վա. 256. — գետերքն եւ նառերքն. Ոա. 227. զելոյր զայպխի մահարեր քանէր՝ սուտ գրեր. Թ. 174. ոմանց ղալէքն փորէին. Մագիս. Տաղաչփ. 68. — ալէրս իմ. Ստ. Կալ. 190. — այս գետերս, Ա. 91. — կենայ է գէշէրուան յուլթ պահէն ի վեր, Գվ. 44. — ամէն մէկ ի չորից նիւթիցն զեւր նշաննին ի մարմինն ցուցանեն. Հ. 14, ուլի ոտներ. Հ. 18. կոճէ (իբրեւ կողէրս) Հ. 36. եւայլն.

2\. Ածական (վերադ. եւ ստորոգ.) Աղէկ գետինն. Գվ. 27. — չէ աղէկ զամէն աղգերն ի միասին անկել. Գվ. 57. — ուեւ խաղողին գինին ուժով . . . . լինի.

Գվ․ 84․ — չէՆ եւ անոյշ մնայ գինին շատ ժամանակ (= չէն մնար) Գվ․ 99․ — աղ-որՆ․ Գվ․ 126․ աղ-որ Գվ․ 135․ — յառաջէկայ շաբաթք դարձեալ էկէ+ առ խ առ․ Վբ․ 165․ ժանդր ձուկն Ըռաձայ Հ․ 17․ ձանդր եւ այլն․

3. Դերանուն (եւ մասնական, թուական)։ ՍէՆ+ անդէտ եմք․ Ն 100․ մէՆ+ աստուածապաշտ էՆ+ Կ․ 338․ — մարմին որ ի մէղէ առաւ․ Թ․ 53, 56․ — ի մէղէէ (= մեզմէ) Ռա․ 158․ — խնդրեմք ի յէղէ․ Թ․ 54, 57 — այՆոց (= անոնց) Պբ․ 115 — այՆով․ Կ․ 317․ այՆով անկցին․ Վա․ 169․ այՆով զկորած անդն օծանեն․ Գվ․ 71․ այՆով չփեա․ Գվ․ 19․ ղայոոց (= ասոնց) ծունն առնէ․ Գվ․ 74․ էր (= իւր) Շ․ 582․ Պետրոս եւ էր բանքն․ Թ․ 504 = աչքն էր բնական գոյՆէՆ փոխի Հ․ 16 յէրմէՆ Հ․ 22․ — յէրէրոյ (= իրարմէ) արձակ գիր քիչ մի․ Գվ․ 146․ — յէրէար խառնեա, եւ եփեա որ յէրէ+էՆ մէկՆ գնայ․ Գվ․ 123 (կամ երթայ Գվ․ 122) — էորէՆ+ (= իրենք) Թ․ 504, 508․ յայանեցէք էորէՆց (= իրենց) Թ․ 509․ — է՞Նչ լինիցին․ Կ․ 300․ է՞Նչ մեղք է․ Թ․ 507․ ահա է՞Նչ մեղայ, ոչ ինչ մեղայ․ Վա․ 611․ է՞Նչ մարդ ես․ Կ․ 344․ զէՆչ որ պատկեր կայր յէկեղէցէՆ․ Թ․ 528․ — ես է՞Նչ գմա ասեմ (= ես ասոր ինչ ըսեմ)․ Վբ․ 286 — զիմ ծառն ծարաւ թողում զայլոցն ջրեմ՝ զէ՞Նչ օգուտ է ինձ․ Կ․ 344․ է՞Նչ արարից ոչ գիտեմ․ Սբ․ 72 (եւ զէ՞Նչ առնեմ ոչ գիտեմ․ Վա․ 226 = ինչ ընեմ չեմ գիտեր) — է՞Նչ առնէիր․ Վա․ 327․ — ղամէՆ մէկՆ․ Գվ․ 57․ ամէՆ+ռ հաւանեցաք, Գվ․ 61․ յամէՆ մէկէ երկու նուկի․ Գվ․ 108, 205․ — յամէՆ էրէ+ ամիս․ Գվ․ 23․ յամէՆ էրկոռ տարի հետ մը․ Գվ․ 91․ թող որ . . . մեծանայ էրկոռ էրէ+ տարի․ Գվ․ 152․ յամէՆ մնասէ պահել, Գվ․ 92․ մնաց մէկ մասն․ Պա․ 38 — էրկոռ ռախռառէՆ եդ ի վերայ մէկ մէկոռ․ Կ․ 322․ — ի մէկ ծակէն է մէկ այլէ (= մէկալ) կրեն․ Գվ․ 13․ մինչեւ ի մէկ այլէ օր Գվ․ 34․ — մէկ հատն․ Գվ․ 21․ — ի կենդանիսն փոխի՝ է մէկէՆ է մէկՆ (= մէկէն միւսին) Գվ․ 87․ — զմէկՆ է մէկ ռէհՆ (= գի) թաղեն եւ զմիւսն է մէկ այլ․ Գվ․ 144․ մէկ նոպայն մէկալէՆ հասանի․ Հ․ 61․ — նա ղամէՆՆ սատակէ, որ մէկ չմնայ․ Գվ․ 161․ — մէկ տարւոյ գինի․ Գվ․ 108․ մէկ մի Հ․ 25․ +անէ մի օրէր Գվ․ 137․ ո՛ր կէՆ որ Քրդու տղայէն ծիծ տայ . . . Ն․ 430։

4․ Բայ: Աչհաւասիկ այն փորձաքարը, որ պիտի ապացուցանէ արդի արեւմտեան աշխարհաբարին եւ դարեր յառաջ գրուած հայերէնի նոյնութիւնը։ Բացարձակ կրնանք յայտարարել, որ չկայ ձեւ մը, չկայ ժամանակակերտ վերջաւորութիւն մը որ ներկայացուցիչ չունենայ այն հին գրաւոր հայերէնին մէջ։ Խօսինք նախ՝

ա) ՍահմաՆակաՆը կազմող կոռ (կը, կ՚) մասնկան վրայ․

Կոռ տեսանեմ, կոռ թափեմ․ Կ․ 319․ — թէ կոռ ցաւին ընդ Հայոց, Ըող էրԸառ աղարէՆ․ Թ․ 509․ զՀառաՃՆ եւ զէռակՆ հետ իրերաց (= իրարու հետ) կոռ խառնեն․ Գվ․ 57․ — մնասակար ժժմունքն ի կեղեւն կոռ բնակին․ Գվ․ 64—5․ — երեք հարիւր Ճառոոյ գինի կոռ տայ․ Գվ․ 50․ — գքո անունդ ինձ կոռ տաս․ Կ․ 338․ — պարտ է գիտել որ ոռրից կոռ գայ․ Գվ․ 74 եւ Գ․ 183․ — Աստուծոյ կոռ տայք եւ ոչ մարդկան․ Գ․ 183․ — ջրհեղեղ կոռ գայ Կ․ 322․ — կոռ լինի․ Գվ․ 28․ Հ․ 60․ — ոռ ի շուրջ կոռ գայ զետ փերեզէկ․ Շ․ 565․ — անողորմ կոռ տանջէին Ա․ 104․ — այսպիսի բանս

դոքա կու տան ասել. Թ. 504. — քան զծիրանի ծով կու ծփայ. Ճ. 566. — շատ կու ծախվորէր զինքն (Սմբ. Պա. ԺԳ. դար 112). — ինքն կերայր զինչ (= իբրեւ) մադիկ. Ճ. 528. Հոմայէ՝ մահրիզայ կասէն. Հ. 4. — որ կու ասեն. Թ. 504, 528. յամէն ազգէ կուգէին (= իբրեւ՝ կը տիրուէին) եւ նախատինս կընէին. Թ. 528. — որ կու ասեն թէ չէ ի վառել (= չի վառիր) լոյս. Թ. 528. — եւ այն կու աւերէ (= կ'աւրէ) զգինին. Գվ. 57. — ապա մենք կու ելնենք (Սմբ. Պամ. ԺԳ. 112), եւ այլն։ — Հոս պէտք է դիտել որ ապաթարձի (= կ') գործածութիւն չկայ, եւ հաւասարապէս կու կը գործածուէր թէ ձայնաւորի եւ թէ բաղաձայնի առջեւ, թէպէտ քաջահնչութեան օրէնքն՝ այն ատեն ալ սկսաւ ազդել, եւ կը գտնենք անխտիր՝ կու ասէն եւ կասէն։ — մեք էնք, Պա. 14. մենք աստուածապաշտ էնք եւ ոչ էնք պաշտել զԲահաղ. Կ. 338. — հրամայէ՞ս երթամ ածեմ զպատ եւ տանիմ զքեզ ի տուն. Վա. 224. բնաւ չընկնի յիւր աչքն քուն Ճ. 575.

բ) Աորիստական վերջաւորութիւններ։ — Տուաւ. *Ոբ. 102. պատուէր* տուաւ. *Ն. 212.* տվի. *Ոբ. 163.* տուին *նմա. Վբ. 229. ի վայր* տուին *զնոսա. Կ. 307. — իբրեւ* լսեցայ. *Վա. 427 եւ Վբ. 82. յորժամ* լսեցայ *Կ. 369 եւն. ոչ* լսեցին *նմա Կ. 375. — գնաց եւ* մտաւ *Ոբ. 220. ի բանտ* մտաւ. *Ա. 469. եկեր* մտաւ *յերկիր Հայոց (Թվմ. Արծր. Թ. դար, 169). — իբրեւ* եկան *մոգքն. Ն. 248.* եկաւ. *Ճ. 253, եւն. —* անցան *յորդւոց յորդին. Ն. 305.* անցան *առաջի մեր (= մեր առջեւէն* անցան*) եւ առաջնորդեցին. Վա. 348. — դարձաւ եւ* փախաւ, փախան *Ոբ. 235. —* հասաւ. *Պբ. 55 (շատ տեղ). այսքան փառաց* հասաւ *(Վ. Աղեք. 190). —* էջաւ *ես երէկ. Պբ. 75. զՆեայ միայն* գտաւ *Կ. 308 — գլուխն* ցաւեցաւ *հօրն քո. Կ. 195. —* ընկաւ *Ն. 220, 338.* անիծեցին. *ԳՄ. 167. ի ճանապարհին* խեղդուեցան *(= խղդուեցան) Կ. 323. — իբր թէ դուն* եղար *պատճառ մահուան. Կ. 336. — սիրելիք* ընդունեցին *զնոսա (Սոկ. Մեծ. 213). Այս* -եցին *ձեւը զոր կը գործածեն արեւմտեան գրագէտք, կայ նաեւ Ն. 415, բայց լաւագոյն է Մխիթարեանց՝* ընդունեցան *ձեւը, որ կայ Վա. 579. Ն. 399 [տես նաեւ՝* ոչ ընդունեցայք *Վա. 192. եւ ապաւինին՝* ընդունեցայց. *Պա. 295], քանի որ արեւմտեան գրաւոր լեզուին մէջ "ընդունեցիմ" է ձեւը, եւ ոչ "ընդունեցիմ" (= ունիմ =* ունեցայ*)։*

գ) Այլեւայլ ժամանակներ։ — եկայք երթամք *(= եկէք երթանք) (Մամբրէ, 38). զմտաւ* ածէնք. *Պա. 200, 204. — մեք ի մեղաց* դառնանք. *Կ. 346.* տար *(= կու* տար*) ստին. Ն. 240. — զնա եւ* տղայքերէ՛. *Վա. 332. —* գրէ՛ *գիր. Լ. 12. նիստ եւ* գրէ՛ *Թ. 513. —* եկէ՛ք. *Կ. 374. եւ* պատուերէ՛ *նոցա, որ ոչ* խառնակին *(= չխառնակին) Կ. 371.* եփէ՛ *ոսպնաթան եւ տուր ուտել. Վա. 226. ջրով* եփէ՛ *աղէկ Հ. 21. չարաչար մահուամբ* սպաննեցէ՛ք *Ն. 311 —* մի՛ *ծոյլ* լինար. *Ճ. 347.* մի՛ լաք *եւ* մի՛ տրտմիք. *Կ. 362,* մի՛ խաներ *եւ* մի՛ կորեր. *Գվ. 67.* չէ՛, մի՛ առաքայք. *ԳՄ. 213, — ապա թէ ոչ գլուխ իմ* կտրուի. *Վա. 707. տաք ջուր* թող խմէ *Հ. 34։*

դ) Ընդունելութիւն [ած եւ եր[ել].

Թոյն առած *եւ ոսկեով* գնած *միապէս հայրենիք են մարդոյ. Ոբ. 150. --* մաքրած, նկարած, կերած, մածած. *Ճ. 251.* յղած, կապած, տուած,

ապաստանած, Ծ. 258. եւ փորձած է, որ... Գվ. 37 (շատ տեղ). ծերացած լաւ եմ, քանց անունս սուտ մարգարէ լինի. Կ. 344։ — Ոչ են արարեր (= ըրեր) արդարութիւն, Ա. 104... Հինգհարիւր տարի ապրեր ես, չորս հարիւր տարի այլ (= ալ) պէտք ապրիս. Կ. 322. ո՞վ է մեռեր, որ... Ն. 99. կինն այն կուխ յարուցեր է. Ն. 424. ի փորս իմ ոչ ինչ չէ մտեր (Առ. Ողոմ. էջ 183). հոգին պատճառեր է եւ պատմեր է Հ. 27. — զոր ծնէր եմ Հ. 31. — նոքա են որ ոչ են գործել արդարութիւն. Ա. 104. ...որ զարծաթն ի վարձու են տուել. Ա. 107. չէն գնացեր յեկեղեցի եւ զձայն սուրբ աւետարանին ոչ լսել. Ա. 107. ես հրեշտակ եմ եւ... Աստուծոյ եմ ծառայել. Կ. 302. առել ենք (= ըսած ենք) թէ չկայ վնաս. Թ. 504. ո՞չ եմ տեսել. ո՛չ եմ տեսել Ն. 140, 168. որչափ (= քանի որ) եկեալ եմ ի տաղաւար յայսմիկ (!), ոչ ուրեք եկել եմ. Ն. 162. զոր հրամայել էիք. Թ. 503. ջանացել էին կարկատել զեւրեանց բան եւ կեցնել (= քալեցնել, արժեցնել) Թ. 508։

է) Շատ ստորոգական ձեւեր ու ձեւերու յետեւեր՝ որոնք այսօր ալ ժողովրդական գործածութեան մէջ են։

Ստացել Գվ. 24. որ կարիցէ ստանալ. Գվ. 108. — զոր ի գինւոյ տեղն խմեա. Գվ. 122. յամառն (= ամառը) պաղ ջրով եւ յետով խմեա՛. Գվ. 122. խմելու... ջոր տուր Հ. 17. ոմանք ծովու ջուր խմեցուցանեն տնկին. Գվ. 70. — ո՞ր գինին լաւ պահմանայ. Գվ. 86. — եթէ գինիդ պղտորեսցի. Գվ. 108. — աղէկ կարած գինին լաւ քացախ լինի. Գվ. 124. — զաղն խոշոր կտրտած. Գվ. 186. — մինչեւ զերեք տարին պահեցընեն. Գվ. 225. բարկացընել. Թ. 534 (եւ այս իմաստով՝ հեռացնել. Ոա. 250) — եւ մեզ խմացնէք որ զայն ալ խմանանք Թ. 509. զնոցա խալաթն ջանացել եմք աղէկցնել. Թ. 504. քամի եւ կապէս ընտրես եւ սերցընես. Գվ. 204. — չորացուցանէ եւ ամբեցընէ զտունկն. Գվ. 44. չորնայ Գվ. 30. — սակաւ տաքցո՛ (= տաքցուր) եւ եռացո՛ (= եռացուր) Գվ. 102. եւ տաքցո՛ աղէկ. Գվ. 113. — եռացուցած եւ պաղեցուցած. Գվ. 112. կէսու կէս եռացուցած. Գվ. 124. — պարզեցուցընէ եւ քաղցրացընէ. Գվ. 17. զմէկ հարօրն չորս եզոք պարտ է բանեցընել. Գվ. 17. — բանցո՛ (= բանեցուր) զծծումբն. Գվ. 82. բանցո՛, որ աղէկ այրի. Գվ. 178. հովցուր որ անցնէ զապականութիւն Հ. 23. զջնութիւն կակղացուր. Հ. 25. սպանախ կերցուր Հ. 46. ուժեղցընես զմարմինն Հ. 51. յաղեցընէ զտաքութիւն Հ. 58. — եւ թէ ուզես որ նուռն կուտ չբանենայ. Գվ. 147. եւ փորձած է, որ երբ պտուղ ունենայ. Գվ. 156. լաւ է մէկ աղէկ ունենաս, քան երկու վատ. Գվ. 203. ապա թէ ուզես որ զերկուսն եւս ունենաս. Գվ. 95, 11. — եթէ ուզենաս Գվ. 20. եւ թէ (= եթէ) ուզես որ բնաւին չորանայ, Գվ. 33, 77. եւ երբ ուզես որ պանիրն յառաջ կենայ. Գվ. 220. եւ թէ ուզես որ տախտ չլինես. Գվ. 80. որ ուզես թէ քո գինին քաղցր եւ թանձր լինի, ապա որ զբերանն կարասին բաց չթողուս, թէ ոչ (= ապա թէ ոչ) հողմն զհոտն եւ զհամն գինւոյն տանէրէ. Գվ. 91. — որով կտրել կարենաս. Գվ. 33. — թէ կամենաս սպանել. Գվ. 33. զոր կտրել կամենայ ոք Գվ. 34. — աղէկանայ Գվ. 35, 162.

քանի գինիդ հնանոյ՝ այլ ողջկանոյ Գվ. 130. — եթէ կենոյ. Գվ. 12, 44, ղկէանէն եւ զառողջ կենալը Գվ. 211. — խոճել Գվ. 168. — ճնդուել. Գվ. 50. — եւ որպէս տարեմն (= կեանք անցընել). Վա. 331. — զի օդն անդ լաւ ճանէ Գվ. 177. — ցնդոտել (= ստկել) Գվ. 19. Թող որ նորէ յատ-տակն եւ ողջէ ցնդոտէ, Գվ. 101. — այս (= տունկ) լաւ ճանէ (= կը բռնէ) Գվ. 51. ողջէ միանան եւ ճանէն (= պատուաստը) Գվ. 140. — ի ջորեկի մորթի փոճճեա՝ Գվ. 19. զմարմինն դարձել լինի (մեր՝ դարձելը) Հ. 20. դաքնոյ արիւնն է հոռ եւ դաքցնէ զերակսն Հ. 22. սասենոյ Հ. 22. — գտոււէ ի մարմինն (= կը գտնուի) Հ. 22. էրէանալ Հ. 66. դադարկ կ՚էրէանայ Հ. 39. դարդնել Հ. 39. եղկ ջրով լռաձէ Հ. 26. հով ջրով լվացէ (եւ լվացոէ Հ. 27. ծակտէն կաշին քաշէ (եւ քաշէ) Հ. 39. իւր չափէն անցնէ Հ. 28. — ղըկել Հ. 54. — չէ պարտ յուլութիւն ոյնել (= անել = ընել) Հ. 25, 30. բայց ղէոէ որ ածռելոյն սկիզբն ի ճռանցն ոյնէս Հ. 33. Թէ ոչ այլ ինչ ընոյ. Թ. 179 ընտրկոլեցան Հ. 26. ամենեւին գինի չէ խմէ Հ. 24. չէ յոռլանաս Հ. 29. չէ կորէ Հ. 25. հարիւրին գլուխն որ կորէոյ՝ Թուլացաւ ձեռքն Կ. 341. եւն։

5. Տաղկապ: — Զի՞նչ եղեւ ձեզ որ այդպէս աղաղակէք. Սա. 168. եթէ կամիք որ դարձեալ զօրութիւն գայ ... Սա. 175. եթէ կամիք որ ապրիք, Ա. 171. արդ արիք որ իջանեմք (= իջնենք) տեսանել զտեղին. Սբ. 100. մինչ որ լուսացաւ. Կ. 325. ...նորա անէծքն ի՞նչ զօրութիւն, որ աշակերտին ի՞նչ զօրութիւն ունենայ. Կ. 334. այնպէս արարից քեզ, որ ասես թէ (= որ ըսես թէ) շատ է. Վա. 251. այսչափ ժամանակ է աւելի քան զհարիւր ամ դուք աստ նստիք. Որ. 291. երեք օր է որ եկեալ եմ ի քաղաքս. Ն. 308. եկ որ ձեռնադրութիւն առնումք ի նմանէ Վա. 188. լաւ որ աղէութիւնն ելանէ Գվ. 29. դու զներսն եւ զդուրսն ծեփէ՛ եւ թող որ չորնայ եւ սնանի աղէկ Գվ. 30. եւ պիտի որ երեք տարի հանգչին Գվ. 58. ես աղաչեմ, որ ձեզ կէանք տայ ԳՄ. 213։

6. Նախադրութիւն: — Սուրբ Կուսին համար. Ն. 439. չորացուցանեն եւ պահեն ձմեռան համար Գվ. 39, 43. նոյնպէս եւ զգինւոյ համար կարասին՝ յայս ամիս արեւէ ... նոր գինւոյն համար Գվ. 40. այս սուտ եւ անցաւոր կենաց համար. Մ. 116. բարձեալ ... հաց ... ճաշոյ իւրոյ համար (= իւր ճաշին համար) Վա. 271։

7. Մակբայ: — Ընկէց ի վեր (= անկեց ի վեր) Ճ. 580. լինի յայնկէց, որ ... Հ. 38. — անդէց (Վրք. Աղ. 123, 140). — պարտ է գիտել որ տարէց կոռ գայ Գվ. 74. — խէտ օգտակար է Գվ. 27. նա խէտ գեղեցիկ լինի եւ աղուոր Գվ. 163. — սնանի ողջէ Գվ. 30. — ցանեա ողջէ քանի կարես Գվ. 30. ողջէ ծեփեա... (նա աղէկ է) Գվ. 41. զհատն ողջոր երեւեցուցանէ. Գվ. 29. ....որ առաջին անձրեւն ողջէ մտանէ Գվ. 42. ողջէ հասուն. Գվ. 106. զհօտածն քէչ մի ոյլ (= քիչ մըն ալ) ի վայր կտրեն Գվ. 71. քէչ, քէչէ Գվ. 16, 21. յիրերաց արձակ դիր քէչ մի (= քիչ մը իրարմէ հեռու տնկէ) Գվ. 146. քաղեա մեղմի՝ քէչէ քէչէ Գվ. 184. — եւ թէ նոսր լինի ջրի պէս Գվ. 97. սատակեցաւ շան պէս (= շան պէս

սատկեցաւ) Ն. 70. — եւ յառաջին բերանն (= "իլք աղզ,,) որ ելանէ . . . Գվ. 184. Ճչկռուկն մեծ քան զայլ մեղու Գվ. 191. զձէթն սակաւ օրհնեցէ, որ առնելէ չկայ Գվ. 183, ևն։

— — — — — — — — — — — — — — — —

Այս քանի մ'օրինակներով ապացուցուած կը համարինք այն տեսութիւնը թէ հնամեայ գոյութիւն մ'ունի մեր արդի արեւմտեան գրական լեզուն։ Պատմութիւն ունի ուրեմն այս լեզուն։ Լեզուական շատ մը երեւոյթներու ենթարկուած է։ Ապրած է հին ռամկօրէնի իբր շարունակութիւն՝ մեծ առաւելութիւն ստանալ հնոյն վրայ. մաքրած նետած է իւր մէջէն օտար բառերու լեգէոնը, որ անտանելիօրէն ձանձրանալի կը դարձնէ մեր միջնադարեան գրականութիւնը։ Դրօշներու զլխին տակ հետզհետէ զարգանալու շաւղին մէջն է։ Այսօր քանի որ հրապարակական լեզու մը դարձաւ, երթալով պիտի տարածէ իւր սահմանները։

Բայց այս "հրապարակական,, յատկութիւն է որ շատ մեծ ուշադրութեան պէտք ունի, վասն զի հրապարակագրական պիտոյքը եւ արագ գործելու ստիպումը թոյլ չի տար շատ անգամ, որ հայերէն լեզուն կշռադատուի եւ գործածելէն յառաջ քննուին ամէն բացատրութիւն ու դարձուած։ Եւ վարժութիւնը կու գայ կամբողջացնէ լեզուի խաթարումը։ Առանց քերականութեան ուղեցոյցի՝ պիտի գայ օր մը որ մէկ հայուն գրածը միւսը պիտի չհասկնայ։ Եւ շատ հեռու չէ այն — դժբախտ օրը։ Ստամպօլ ըսուած յանպաւոր գրուածներու մէջ շատ ցանցառ են վարպետները, բայց շատ բազմաթիւ՝ ճամարտակները։ Առանց մէկը վիրաւորելու նպատակն ունենալու, ստիպուած ըսել թէ պատճառը՝ որուն համար այսչափ առատ գրուած ռամկօրէններէն շատերն աննշանակ կ'անցնին եւ կամ միօրեայ — տպագրութեան օրեան — կեանք կ'ունենան, այն է, որ չարատանջ հայերէնով մը գրուած են եւ իմաստին վերահասու ըլլալու համար երկիցս եւ երիցս կարդալու է։ Բայց կը կարծենք թէ, այս պաշտօնն ռամկօրին չէ, այլ հեգարաններու։ Միայն թէ չենք ամփոփեր այս մեր տողերը միայն բանաստեղծներու — գլխին վրայ։ Լրագրութեան մէջ շատ շատերը կան, որ գրեթէ ամէն օր մեր աչքերուն կը թխմեն իրենց գրուածքը, որոնք արժանի կրնան համարուիլ թերեւս հազիւ տարին մէկ անգամ կարդացուելու. եւ կան գրիչներ, որոնք հազիւ երբեմն կ'երեւան եւ պէտք էին սակէպ հրապարակ իջնել։ Մասնաւորելով արեւմտեան հրապարակագիրներու վրայ մեր խօսքը՝ տարիներէ ի վեր հաճոյքով կը տեսնենք Բ. Քէչեանի մը, բայց մանաւանդ Ա. Չօպանեանի մը, Թէոդիկի մը եւ Ռ. Զարդարեանի մը գրիչը. կայ Որբերեան մըն ալ, որ քաշուած է հրապարակէն, ինչպէս քիչ կ'երեւայ։ Գրել շատերը կը գրեն, բայց լաւ գրել, ահա արուեստը, որ պիտի գեղեցկացնէ մեր արդի լեզուն։ Չենք խօսիր այն անքերական ոճին վրայ, որ ամէն կը բերէ մանուկը դպրոցական սեղանին վրայ, եւ ֆրէնկէ անփոփոխ՝ կը տանի հետը փոխադրելու համար հրապարակական ասպարէզի վրայ։ Համոզուելու համար փոքրիկ փորձ մը բաւական է։ Ցանպատրաստից խօսեցնել տուէք այսպիսիներու 5—10 վայրկեան, եւ համեմատեցէք խօսուածը ձեր դիտցած գրաւոր հայերէնին հետ . . . ։ Եթէ երբեմն շուկայի հայերէն կ'որակուէր վաճառականներու լեզուն, այսօր մեր շատ մը հրապարակագիրներու գործածած հայերէնն եւ ոչ կրնայ կոչուիլ շուկայէն լեզու, այլ խմբագրատեղծ,

խառնածին, անկոփ, անտաշ, անխնամ ու թոյլ հայերէն մը, որուն վրայ շատ պատմութիւններ կրնան պատմել՝ ղրկուած յօդուածները սրբագրելու պաշտօն ունեցող խմբագրապետներ՝ **ուղղագրութեան**, **կէտադրութեան**, **շարահիւսութեան** *եւն նկատմամբ։ Բայց թողունք այսպիսի հայերէն մը, որ արժանի իսկ չէ* **հայերէն** *անուան։*

Մեր գրական հայերէնն ունի **չորս** *թերութիւններ։ Չունի* **ա. միօրինակութիւն. բ. հարուստ բառագանձ. գ. հաստատուն արտասանութիւն. եւ դ. բնականութիւն։** *Բայց ասոնք կրնան ուղղուիլ՝ վերոյիշեալ գրական մարմնոյն հսկողութեամբն եւ հայ լեզուի սիրահարներու միահամուռ գործակցութեամբը։ Ուրեմն գրագէտներու, հայերէնասէրներու* **պարտքն** *է՝*

1. *Ամէն կարելի միջոցներով ջանալ* **միօրինակութիւն** *եւ* **կանոնաւորութիւն** *տալ մեր գրական լեզուին։*

2. *Լրացնել ու հարստացնել անոր բառագանձը՝ օգտուելով գրաբարի ու գաւառականներու* **զուտ** *հայեցի բառերէն, ասութիւններէն, ոճերէն։*

3. *Այս լեզուին մէջ ներմուծել* **միօրինակ արտասանութիւն** *գոնէ* **դպրոցին** *մէջ։ Անհնարին կ'երեւայ առաջին տեսութեամբ, բայց յաջորդ սերունդը պիտի ամբողջացնէ այս պակասը։ Գոնէ դպրոցներու մէջ այժմէն իսկ հաստատապէս սկիզբ ընելու է այս փորձին։ Եթէ գրչութիւնը միակերպ ըլլայ, արտասանութեան տարբերութիւնները չեն վնասեր լեզուի զարգացման, եւ ժամանակը հնարաւոր կ'ընէ մեզի անհնարին երեւցածը։*

4. *Ջանք չխնայել՝* **բնականութիւն** *մը տալու այս լեզուին, զգուշանալով ճամարտակութիւններէ, “բանաստեղծական ազատութիւն„ անուան տակ լեզուի ոգւոյն դէմ մեղանչելէ։ Բնականութեան հետ կապուած է — պարզութիւն։*

*Այս չորս կէտերու ուշադրութեամբ կ'ունենայ վերջապէս “***Մէկ** *հայութիւն՝* **մէկ** *լեզու„, լեզու մը* **քերականօրէն** *ճիշտ, եւ միօրինակութեամբը՝* **կանոնաւոր***։*

Կը փափաքէինք որ մեր հայերէնն ունենար՝ մեր

գրաբարի՝	*առատութիւնը,*
գաղղիերէնի՝	*պայծառութիւնը,*
գերմաներէնի՝	*խորութիւնը,*
իտալերէնի՝	*քաղցրհնչութիւնը,*
անգղիերէնի՝	*համառօտութիւնը,*
լատիներէնի՝	*վեհութիւնը,*
յունարէնի՝	*նրբերանգութիւնը։*

Qualche osservazione sulla formazione del plurale nell'antico armeno

del Prof. Almo Zanolli.

È noto che in armeno il nominativo e lo strumentale plurale non si distinguono dalle rispettive forme del singolare se non per l'aggiunta del suffisso ք: nom. ազգ „nazione", nom. plur. ազգք „nazioni"; strum. ազգաւ „colla nazione", strumentale plural. ազգաւք „colle nazioni". Per me il suffisso ք ha valore di vero e proprio articolo determinativo che dà il senso di un astratto collettivo al nome cui si aggiunge: այր „uomo" արք „umanità"; գիր „lettera alfabetica, segno grafico", գիրք il complesso delle cose scritte, scrittura, *τὰ βιβλία*; միտ „Geist", միտք „Gedanken"; e così sarebbe qui da confrontarsi il *plurale fractum* dei semiti che alla fine non è che un singolare astratto, collettivo: arab. ملك „re", plur. ملوك „i re", propriamente „reame". Ciò ancor meglio appare nel plurale di aggettivi sostantivati: բարձր „alto, elevato", plur. բարձունք "alti, elevati, altura, *τὰ ὕψιστα*", e può così diventare sinonimo di բարձունս; արքունի „regio reale", արքունիք „la corte". Nè di poco momento è il considerare: 1. che i nomi preceduti dal numerale non ricevono la caratteristica ք, appunto perchè il numero è per eccellenza determinante; 2. che l'aggettivo che precede un nome plurale non riceve alcuna determinazione (գեղեցիկ տունք „*καλ[ὰ] δώ[μα]τ[α]*"), mentre la riceve se lo segue (տուն + ք գեղեցիկ + ք „*δώματ[α] τ[ὰ] καλ[ά]*" ovvero *τ[ὰ] δώματ[α] τ[ὰ] καλ[α]*"; 3. che appunto perchè i pronomi indeterminati non possono, per ciò stesso che sono tali, ricevere alcuna determinazione, dicesi comunemente dai grammatici armeni che i pronomi ինչ, իմն, որ ինչ ecc. mancano di plurale: e ben d' altra origine è il suffisso ք che assume il pronome indeterminato իք, ove ք corrisponde alla particella indeterminativa indoeurop. **kᵘe* cfr. a. i. *kaš-ca*, latino *quis-quĕ*, e che si conserva in tutti i casi della declinazione del singolare di իք: gen. իրիք, dat. իմիք, strument. իւիք, abl. յիմիքէ; 4. che il suffisso ք distintivo del così detto plurale assume valore di vero pronome dimostrativo in forma di articolo determinativo nelle espressioni նորայք = *τὰ αὐτοῦ*, սորայք = *τὰ τούτου*, դորայք = *τὰ τοῦδε, τὰ τῆσδε*. Più ancora che nel nominativo risalta in particolar modo il valore determinativo di ք nello strumentale: եղբարբ բարեաւ „*φράτορι ἀγαθῷ*"; եղբարբք բարեաւք „*τοῖς φράτορσι τοῖς ἀγαθοῖς*".

Qui giova notare che anche presso Omero la desinenza *-φι* dello strumentale singolare non si distingue da quella del plurale, sibbene il suffisso *-φι* è in alternativa col suffisso *-φιν*, cioè *-φι* più la determinazione *-ν-* mobile che dev' essere la stessa del dativo plurale *-ῃσι(ν)*, *-οισι(ν)*, *-(ε)σσι(ν)*, *(ε)σι(ν)*. Questa desinenza *-φι* dello strumentale è assai frequente presso i neutri ed i femminili in *-ā* che furono anticamente in gran parte collettivi: *ὄχεσ-φι-ν* „coi carri", *θύρη-φι-ν* (cfr. il gotico *daúr* di gen. neutro), *νευρῆ-φι-ν* strumentale di *νευρά* (cfr. *νεῦρα* nom. plur. di *νεῦρον*): in antico indiano e latino pare che la determinante dopo il suffisso dello strumentale sia *s*: a. i. *-bhi-s*, lat. *-bu-s* cfr. sing. *-bi* in *ti-bi*, *si-bi*.

Un plurale come շարժմուն-ք si distingue altresì dal singolare per il diverso vocalismo e spostamento dell' accento: nom. sing. շարժումն, gen. շարժման. Il suffisso indoeuropeo *-men-* che serve a formare questi nomi è pure di origine pronominale e probabilmente è nato dalla fusione dell' elemento *m* che si trova nel suffisso indoeuropeo *-mo-* ed *n* che si trova nel suffisso *-no-* e nel *pronome* arm. *na* ecc.; da questa fusione $m + n$ abbiamo indoeur. *mən* : *mn̥* : questo elemento pronominale si trova nel pronome armeno ո-մն, plurale ո-մանք, ed à riscontro nel greco *μέν*: così alla frase greca *ὁ μὲν ... ὁ δέ* l'armeno corrisponde con ոմն ... եւ ոմն; al greco *τὰ μὲν ... τὰ δέ* con ոմանք ... եւ ոմանք[1]. Ritornando alla declinazione dei temi in *-mn̥* osserviamo che anche qui l'aggiunta del suffisso ք nel nominativo e strumentale del così detto plurale corrisponde al suffisso greco *τ* aggiunto parimenti ai medesimi temi: *ὄνομα* < *ὄνομn̥* : *ὄνομα-τ* < *ὄνομn̥τ*, cfr. sansc. *yakr̥-t*, greco genitivo *ἧπατ[ος]*, latino *sacra-men-t[a]*, *monument-[a]*. Nel greco la *τ* è passata dalla formazione di un collettivo *ὀνό-μα-τ[+α]* anche nel singolare: gen. *ὀνόμα-τ-ος* cfr. a. i. *ná-mn-as*, got. *na-min-s*, lat. *nō-min-is*. Questa determinazione trova mirabilmente riscontro in albanese e precisamente nelle forme del così detto plurale determinato: *puna* „πόνοι" determ. *puna-t* „πονήματα", gen. dat. strumentale *púna-ve*, determ. *puna-ve-t* „τ-οῖς πονήμασι-ν". Ma ciò che più importa notare si è che nell' albanese havvi il così detto neutro il quale non si distingue morfologicamente, se non per l'aggiunta dell' articolo *-tε* nel nominativo ed accusativo e che si usa nello stesso modo nella formazione dei plurali maschili e femminili: neutro singolare *miš* (gego *mi̜š*) „carne" determinato *mištε* (gego *mi̜št*) „la carne, carnume, carname". Tali neutri non avrebbero un plurale secondo i grammatici; per me la forma determinata non è che un collettivo astratto e così viene spontaneo il confronto coll' armeno միս „carne", միսք „carnume, carname", „le carni". Nelle grammatiche albanesi vengono date, come plurali dei detti neutri, delle forme derivate da temi formati coll' aggiunta del suffisso *-εn-* per il gego ed *-εr-* per il tosco, proprio sul tipo dei temi in *n* ed *r* con sillaba finale atona come *emεr* (gego *e̜mĕn*) „nome", nom. plurale *émεra* (*e̜mna*); *dimεr* (*dimĕn* „inverno", ant. ind. *híma*, ant. slav. *zima*, grec. *χειμών* lat. *hiems*), e per analogia si avrà un così detto plurale determ. *míšεra-t* (*mišna-t*) da un così detto singolare *mištε*.

Ora, sorge legittimo il dubbio se armeno ք rappresenti un suffisso finale **t* da indoeurop. *t* : *ti*, cfr. lat. *vigin-ti*, grec. *Fίκατι*; lat. *to-t*: a. i. *ta-ti*; lat. *quot*: a. i. *ka-ti*; anzi giova osservare qui il trattamento speciale della perticella indoeuropea dimostrativa *t* che oscilla tra il suono di *t* e quello di *d* : lat. *illu-d* : lat. delle iscrizioni *illu-t*, lat. *i-d* : lat. iscr. *i-t*; a. i. *id* : avestico *iṯ*; a. i. *ta-d* : av. *ta-ṯ*; a. i. *yákr̥-t*, *sákr̥-t* „κοπρος". Questa particella indoeuropea *t* : *d* corrisponde in armeno a դ e non a թ: questo trattamento speciale presuppone una pronuncia speciale forse enfatica; cfr. il semitico *ṭ* che assomiglia nella pronuncia a *d* e *d* (ebr. ת), e che si scambia con *k*: così in semitico il pronome

[1] Il suffisso è quello stesso ch' entra a formare l' infinito (*δόμεν* : *δόμεναι*) che non è che un ***nomen actionis***, ed il participio (*λυ-ό-μεν-ος* : *λελυ-μέν-ος*).

di seconda persona ha due tipi: l'uno gutturale *k* che viene aggiunto come suffisso ai nomi ed ai verbi: arabo, etiopico, assiro: masch. *-ka*, femm. *-ki* (etiop. *kī*), ebraico masch. *-kå̄*, femm. *-k(ī)*, aramaico *-k* ed un tipo *t* come preffisso *ta-*, *te-*, *ti-*; la stessa alternativa fonetica abbiamo nell' elemento consonantico predesinenziale nella coniugazione del *perfectum* etiopico ove si confronti col semitico comune: arabo sing. *qataltū*, *qataltă* (femm. *qataltī*), 2ª plur. *qataltum(ū)*, (femm. *qataltunna*): etiopico *qatalkū*, *qatalkă* (*qatalkī*), *qatalkemū*, *qatalken*. Del resto lo scambio *t* : *k* si riscontra in moltissimi gruppi linguistici: in antico indiano stesso la cerebrale *ṭ* si muta, come sembra, in certe condizioni in *k*, albanese *termek* per dissimilazione invece di *termet* dal latino *terraemot[us]*, italiano *stinco* < a. alto ted. *skinko*; ital. *schiacciare* : *stiacciare*; antico island. *tyggua* < **kyggua*; lat. *poculum* < **pot-lom* ecc.

Mi sembra assai verosimile che l' elemento indogermanico *t* : *d* che si trova come prefisso nel pronome di II persona *t* + *va* (cfr. plur. lat. *vos*, a. i. *vaḥ*, av: *vō* ecc.)[1] e che davanti al vocalismo *u* (դու) à lo stesso trattamento che nel pronome դա „cotesto", e per ciò stesso anche nel suffisso avocalico դ per influenza di դա[2], sia cosa non diversa da *k* della forma քո-յ (a. i. *t-vá-ḥ-*) in cui il prefisso dimostrativo *ṭ* : *d* si è trovato dinanzi alla labiale, ed à avuto un trattamento eguale a **t* finale indice del plurale: ad ogni modo sia che abbiamo: քո-յ < *koy* < *kvoy* col dileguo della labiale, sia che abbiamo: քո-յ < *kuoy* < *tvoy*, cioè il gruppo **tv* trattato nella stessa guisa della labiovelare indoeuropea, sia che si ammetta քո-յ < *khoy* < *kvoy*, resta sempre lo scambio tra un elemento gutturale ed un elemento dentale.

Assai analogamente avviene lo scambio di *t* : *k̂* davanti *s* (*š*) nella desinenza *-ց*, ed innanzi tutto in վեց „sex" indoeur. *s(u)eks* : վեց = *vet's* > *vet'š*; cfr. վաթ + սուն < *vat'š-sun*, Ϝεξαήκοντα.

Il suddetto suffisso si trova in composizione nel suffisso *-թիւն* cfr. lat. *-tio*, *-tionis*: *-cio*, *-cionis*, ed il suffisso finale *-թ* suppone indoeur. *-ti* e rappresenta altresì una *t* palatizzata (*t'*) seguita da *i*. Se si ammette il genitivo del così detto plurale armeno formato colla desinenza **es* bisogna ammettere che il suffisso *t* si palatizzi davanti ad *e* di *-es* e che detta vocale palatale postonica fosse caduta per la nota legge dell' accento armeno dopo la formazione di detto genitivo ma prima della caduta di *s* finale: nom. *mardk'* **mard* + *t* colla caduta della vera desinenza che sarebbe rappresentata dalla vocale postonica predesinenziale, genitivo *mard-o-ç* < *mard-ó-t'-š* < *mardó-t'-es*. Quanto alla finale *k'* della prima e seconda persona plurale dei verbi (սիրեմ-ք, սիրէք) noi crediamo che in un' antica sintassi armena preistorica dovette essere ripetizione di ք onde è composto il pron. մեք e դուք: in questo caso սիրէք „voi amate" dovrebbe derivare da *bheré-te* + suffisso *k'* che non è che ripetizione dell' elemento dimostrativo ond' è composto il pronome personale; o più probabilmente, perchè i pronomi di Iª e IIª per-

---

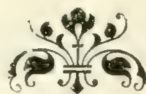
[1] Esiste certamente anche in ieur. lo scambio *i̯* : *u̯*: lo stesso pronome relativo որ (pronuncia: *wor* da ո + ր) si deve avvicinare al sanscr. *ya-s*, frigio ιος, greco ὅ-ς; parimenti **yu-s* (grec. ὑ-μεῖς) si potrà avvicinare a lat. *vo-s* (*u̯o-s*) e l'elemento **vo* a *va* ond' è composto **t-va*. Cotesto scambio sporadico in ieur. apparisce chiaramente e costantemente nella declinazione dei temi armeni in *i*: *gini* „vino", gen. *ginwoy*.

Noto qui di passaggio che lo scambio *i̯* : *u̯* occorre frequentissimo nella morfologia semitica: basti pensare alla coniugazione dei verbi „*Jod-'ain*" per es.: יוסר : יסר.

[2] Per il suffisso ս cfr. lat. *hic* < **ho-ce*
„ „ „ ն „ tessalico ὄ-νε
„ „ „ դ „ greco ὅ-δε : *is-te*.

sona non si usano come soggetti, se non posti in singolare rilievo, si potrebbero ammettere le desinenze -մք e *-դք (> -յք) come veri pronomi personali. Mentre la III persona plurale (բերեն) non presenterebbe la desinenza -ք, perchè la suporrebbe generalmente nel soggetto: արք բերեն „homines *ferun-t*". La desinenza *-n-t* della terza persona dei verbi ci richiama alla mente il plurale del dimostrativo armeno ն-ոք[+ ա], nè si dimentichi che è ancora dell' indole della lingua armena l'apporre anche appresso alle singole forme verbali, specie nel discorso vivo e diretto, le particelle pronominali ad esprimere relazione di persona o di luogo.

Treviso, 1 Agosto 1911.

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՈՎ

Ի ԴԿՏ. Մ. ՍՄԲԱՏ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆԷ

Ա.

Երբ օտար բարբառներ լսենք, զորս չենք հասկնար, զ. օ. չիներէն, ճափոներէն, ռուսերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, կ'ըսենք թէ այս կամ այն բարբառը աւելի անոյշ է, եւ թէ այն ինչ լեզուն խիստ կամ անախորժ հնչումներ շատ ունի։ Այդ լեզուները մեզի խօսող անհատներուն կրթութիւնը, ձայնը, խօսելու կարողութիւնը հաւասարապէս լաւ ենթադրելով (վասն զի միեւնոյն լեզուն կրնայ շատ աւելի անոյշ հնչուիլ կրթուած մարդու մը շրթունքէն) եւ խօսուած բանին քերականական եւ ճարտասանական գեղեցկութիւններէն անկախօրէն՝ լոկ հնչաբանութեան տեսակէտով՝ բարբառները մեր ականջին որոշապէս աւելի կամ նուազ ախորժելի կը հնչեն եւ մենք կ'ըսենք թէ այս կամ այն լեզուն գեղեցիկ է, այսինքն կը փափաքինք մանաւանդ զայն լսել քան միւսները, ճիշդ ինչպէս որ այս ինչ դէմքը գեղեցիկ գտնելով՝ զայն մանաւանդ կ'ուզենք դիտել քան միւսները։

Ես չեմ տեսած դեռ ոեւէ ուսումնասիրութիւն մը լեզուներու կամ հայերէն լեզուի վրայ՝ այս գեղագիտական տեսակէտէն։ Ուրեմն հետեւեալ դիտողութիւնները հայերէնի մասին լոկ նախափորձ մը պէտք են նկատուիլ։

Բ.

Լեզուի մը անուշութեան աստիճանը նախ կախում ունի իր բառերուն կազմէն, եւ երկրորդ՝ զայն խօսող մասնաւոր անհատին ճաշակէն եւ կրթութենէն։

Հայերէն լեզուին որքան անոյշ կամ ոչ-անոյշ ըլլալը դատելու համար չենք կրնար անոր բոլոր բառերը մի առ մի յիշատակել եւ հնչաբանօրէն դատել։ Աւելի կարճ ճամբայ մը կայ։ Անոր այբուբենը առջեւնիս ունինք։ Կրնանք հայերէն քանի մը հատուածներ վերլուծել, տառերուն յաճախութեան վիճակագիրը պատրաստել, եւ տեսնել թէ անոր ձայնաւորական եւ բաղաձայնական տարրերն ինչ համեմատութիւններ ունին, եւ որպիսի բաղադրութիւններ կը կազմեն։

Ես գրաբարէն (Եզնիկ) եւ արդի հայերէնէն քանի մը հատուածներ վերլուծելով գտայ հետեւեալ համեմատութիւնները։

Ձայնաւորները:

ա	502	է	80
ե	201	օ	26
ի	168	իւ	26 (երկբարբառ, ինչպէս, զօրութիւն)
ո	113	ու	112 („ „ հոգածու)։
ը	83		

Բաղաձայններն:

բ	34	հ	46	ջ	17
գ	44	ձ	16	ռ	39
դ	53	ղ	26	ս	66
զ	35	ճ	1	վ	33
թ	49	մ	122	տ	108
ժ	11	յ	58	ր	261
լ	67	ն	349	ց	44
խ	23	շ	17	ւ	67
ծ	20	չ	32	փ	9
կ	140	պ	50	ք	46

Ատամնայինք:

թ	49
դ	53
զ	35
ս	66
լ	67
տ	108
շ	17
ժ	11
ճ	1
ծ	20
ձ	16
չ	32
ջ	17
ց	44
ն	349
ր	261
ռ	30
	1176

Շրթնայինք:

բ	34
մ	122
պ	50
վ	33
ւ	67
	306

Կոկորդայինք:

խ	23
ղ	26
գ	44
հ	46
ք	46
կ	140
	325

Այս վիճակագրութիւնը մեզի քանի մը կարեւոր իրողութիւններ երեւան կը հանէ։

1. *Հայերէնի մէջ ձայնաւորաց եւ բաղաձայնից համեմատութիւնն է* 1311 *ձայնաւորի դէմ* 1756 *բաղաձայն, այսինքն* 1 *ձայնաւորի դէմ ունինք իբր* 1·33 *բաղաձայն։ Յայսմ մեր լեզուն նման է ֆրանսերէնի։*

2. *Հայերէնի մէջ ամէնէն յաճախադէպ ձայնաւորներն են ա, ե, ի* (a, é, i), *ինչպէս որ են ֆրանսերէնի եւ գերմաներէնի մէջ։ Սակայն մինչ ֆրանսերէնի մէջ* é (*ե*) *կրկնապատիկ աւելի կը հանդիպի քան* a (*ա*) *եւ եռապատիկ աւելի քան* i (*ինի*), *հայերէնի մէջ այբն է ամէնէն յաճախեալը,* 2½ *անգամ աւելի քան էջ եւ երեք անգամ աւելի քան ինի։*

Ուրեմն հայերէնը բաւական երաժշտական լեզու մ'է։

3. 1176 *ատամնայիններու դէմ ունինք* 316 *շրթնային եւ* 325 *կոկորդային։ Ուրեմն ատամնայինք հայերէնի մէջ եռապատիկ աւելի կը գործածուին քան զշրթնայինները եւ քան զկոկորդայինները։ Դիտելի է թէ կոկորդայնոց կէսը կը կազմէ կ տառը («կը» մասնիկին պատճառաւ յաճախեալ), որ անախորժ հանգամանք չունի։*

Հայերէն այբուբենին նայելով կրնայ ոք կարծել թէ խ, ղ, ճ, ձ, ծ, ց, շ, չ, ձայներով լեցուած խրթութիւն մ'ըլլայ այս լեզուն, սակայն վիճակագրութիւնս ցոյց կու տայ թէ այդ նուազ ախորժելի տառերը յոյժ հազուադէպ են եւ թէ ամէնէն շատ գործածուած տառերը նոյն են հայերէնի եւ եւրոպական լեզուաց մէջ։ Միայն թէ հայերէնը սա առաւելութիւնն ունի, որ ընդունակ է իր խիստ եւ թեղ տառերն, ուր որ հարկ է երեւան հանել՝ լաւ բացատրելու համար իր միտքը, ինչպէս վագրը իր թագուցած ճիրանունքը դուրս կը հանէ, երբ հարկ ըլլայ։

Գ.

Ձայնի տարրերուն համեմատութեան նայելով՝ հայերէնը բաւական անոյշ լեզու մ'է։ Սակայն հարկ է նաեւ քննել թէ այդ ձայնաւոր եւ բաղաձայն տառերը ներդաշնակ եւ հեշտ հնչումներ կազմելու կերպով իրարու խառնուած են բառերուն մէջ։

Ընդհանրապէս ինչ որ դիւրին է յօդել՝ հեշտ է նաեւ լսել։ Լեզուն, շրթունքն եւ կոկորդը պէսպէս շարժումներով կը կազմեն տառերն ու կը ձգեն վանկերը, եւ ինչ շարժումներ որ բնախօսօրէն դիւրաւ կը կատարուին՝ յստակ եւ հեշտալուր են։

Ատամնային տառերն եւ շրթնայինք շատ աւելի դիւրին կը հնչուին քան կոկորդայինք։ Բառ մը արտասանելու համար երբ ատամնային կամ շրթնային շարժումէ մը պէտք է անցնիլ կոկորդայինին՝ քիչ մը դժուար է, եւ մանուկներու համար մանաւանդ մարզանք մը եւ ճարպիկութիւն մը։

Հայ մանկիկի մը վրայ փորձն ըրի եւ գտայ թէ իրեն համար արտասանութիւնն այնքան աւելի կը դժուարանար, որքան ատամնային եւ շրթնային շարժումներու տեղ բերանին աւելի խորունկ եւ կոկորդային մասերն գործածել պէտք ըլլար։ Ուստի կոկորդայինի մը տեղ կը միտէր ատամնային մը դնել եւ խորագոյն ատամնայիններու տեղ յաճախ կը դնէր նուազ խորինը, զոր օրինակ.

Ուղիղ հնչում:	*Մանկան հնչումը:*
Նեցուկը	*Նեցուտը*
տաքուկին	*տատուկին*
Գալով	*Դալով*

Ուղիղ հնչում:	Մանկան հնչումը:
որքան	որճան
ոչ	ոց
մէջ	մէծ
շարունակէ	սարունակէ
բաշխել	բախսել
ժամանակ	զամանակ
վախճան	վախծան
բընութիւն	բընութիւն
միջին	միցին
տարածութեամբ	տարածութամբ
նորութէըն	նորութըն
արիւն	այլուն
յեղափոխութիւնը	յեղափութիւնը
Ճարէկարգութիւնը	Ճերտապութիւնը

Այս վերջին բառը կրկին եւ կրկին արտասանել տուի եւ յաջողեցաւ չխտակ հնչել զայն վերջապէս։ Բառի մը լոկ երկարութիւնը կը բաւէ հնչումը դժուարացնելու։

Այս փոքրիկ փորձառութիւնը շատ բան կը սորվեցնէ մեզի։

Չափահասներս, մեր լեզուին դժուար վանկերն արտասանելու վարժած ըլլալով, չենք կրնար զանազանել դիւրինը դժուարէն, սակայն մանկան թերավարժ լեզուն երեւան կը հանէ թէ ատամնային տառերն կոկորդայիններէն դիւրին են եւ թէ ատամնայիններուն ալ ամենէն դիւրիններն անոնք են որ բերնին առջեւի մասերուն վրայ կը կազմուին — թէ ջէ, շա, ծէ, չա, ժէ նուազ հեշտ են քան զա, ձա, սէ, ցոյ (արեւմտեան հնչում)։ Թէ ր շատ աւելի դժուար է քան լ։ Արդ, կ'արժէ դիտել թէ մեր ցանկին մէջ 1 ծէ, 11 ժէ, 16 յա, 17 շա, 17 ջէ, 32 չա ունինք, մինչ 35 զա, 20 ձա, 66 սէ, 44 ցոյ կան։ ր 30 իսկ լ 67։ ր եւ ռ տառերով բառ չեն սկսիր հայերէն, մեր նախնիք այդ դժուարութիւնն ալ, ի մէջ այլոց, արտաքսած են լեզուէն։ Անոնք շատ հեղ բառի մը առջեւ ա կամ է ձայնաւորը դրած են հնչման դիւրութեան համար, զ. օ. բղխեր կամ ղխեր-ի տեղ աղխեր. րեւ-ի տեղ ա-րեւ. իսկ ր-ով սկսող հնդեւրոպականները լ-ով հնչած են, րուս-ի տեղ լոյս, րուցանեմ (ruçant)-ի տեղ լուցանեմ, եւ այլն։ Իսկ երբ ս, շ տառերով սկսող բառի մը մէջ այդ տառերուն յաջորդող բաղաձայնը դիւրաւ մէկ վանկ չի կրնար կազմել, հայերէնը ը ձայնաւորը սկիզբը կ'ենթադրէ եւ աւելի վանկ մը կը կազմէ ի դիւրութիւն արտասանութեան. Անգլիացիք stop, street, spread, strength բառերը իբրեւ մէկ մէկ վանկ կը հնչեն (սթափ, սթրիթ, սփրեդ, սթրենկթհ), իսկ մենք կը հնչենք մեր բառերը (ը)սթափ, (ը)սփիւռ, սըփռել, (ը)շտապ եւ այլն։ Մերն է աւելի հեշտ։

Վանկային կազմը քննելով կը տեսնենք թէ մէկ վանկ կազմող երկու կամ աւելի բաղաձայններ քով քովի կրնան շատ դիւրին կամ շատ դժուար հնչուիլ իրենց շարքին համեմատ։ Օրինակի համար, աւելի հեշտ է ըսել բաղձ, աղտ, քան բաձղ, ատղ։

Մէկէ աւելի բաղաձայններու մէկ վանկի մէջ ընկերակցութիւնը ամէնէն հեշտ տեսակէն կ'ըլլայ երբ վերջընթեր բաղաձայնը շարուն մ'է եւ վերջինը պայթուն մը․ գ․ օր․ արտ, զարդ, հարթ, սիրտ, սերտ, կերպ, ղարկ, զարմ, հանկ, մանկ, արջ, արդ, յարգ, շարք, գիրք, այծ, կիրթ, խորթ, մորթ, պարտ, նուրբ, լիրբ, ցուրտ, սարք, կերք, հուրք, վարք, տուրք, փառք, կողք, հաղթ, պորտ, վարմ, արբ, սուրբ, մերթ, պարծ, պերճ, գորգ, գործ, բարձ, ձորձ, *եւ այլն։*

Շատ հեշտ է նաեւ երբ վանկը երկու շարունով կը վերջանայ, ինչպէս, պարզ, հարս, շարժ, *որս։ Դիւրին կ'ըլլայ նաեւ բառին սկիզբը -* [illegible] *երբ երեք բաղաձայններ միասին են վանկին մէջ, մէջտեղ պայթուն մը եւ երկու քովը մէկ մէկ շարուն, արտասանութիւնը հեշտ կ'ըլլայ սուղ ը-ի մը միջամտութեամբ, գ. օ.* ուստ(ը)ր, դուստ(ը)ր, ոսկ(ը)ր։

Մեր նախնիք երբեմն տառերը եւեւառաջ դարձուցած են հեշտ արտասանութեան օրէնքին ազդեցութեամբ եւ ըսած լերբ (լեբր), *եւ* սուրբ (սուբր)։

Գաւառական բարբառի մէջ նոյն օրինօք հնչումներն դիւրացուցած են եւ կը հնչեն, գ. օ. քարսի (քաղցր), բարս (բարձր), մեազ (մեղր)։

Դ.

Հնչումի դիւրութեան ամէնէն գլխաւոր պարագայ մ'ալ ձայներու զանազանութիւնն է, միեւնոյն տառին, բաղաձայն թէ ձայնաւոր, չափազանց տկրապնդութենէն ազատ ըլլալը։ Դանդաղ եւ միօրինակ հնչում մ'ունին, գ. օ. [illegible]*։ Տգեղ է նաեւ իրարու նման խիստ տառերու կուտակումը գ. օր.* [illegible], *ուր թէ ձայնաւորի եւ թէ բաղաձայնի միօրինակ եւ անախորժ կուտակումներ կան։*

Ընդհակառակն՝ անոյշ կ'ըլլայ բարբառը երբ բազմավանկ բառերուն ձայնաւորները տարբեր են այլեւայլ վանկերուն մէջ, գ. օ. [illegible]։

Անոյշ է բառը նաեւ երբ բազմավանկին մէջ միեւնոյն ձայնաւորները փոխանակ իրարու ետեւէ հանդիպելու, ուրիշ ձայնաւորով մը բաժնուած են ի միմեանց, զոր օրինակ. [illegible]։

Դիտել պէտք է սակայն, թէ երկավանկ բառերու մէջ նոյն ձայնաւորին երկիցս ներկայութիւնը հնչման միօրինակութիւն չի տար ցանախորժութիւն, ինչպէս կը պատահի երբ երեք, չորս եւ հինգ անգամ նոյն ձայնաւորը բազմավանկ բառի մը մէջ կը կրկնուի, ուստի աղուոր բառերու կարգէն են [illegible],

[illegible]

Այսպիսի բառերը կը սկսին քիչ մը տգեղնալ երբ նոյն ձայնաւորն ունեցող մասնիկներ կցուին իրենց, զ. օ. [illegible], ուստի երբ հնար կայ, պէտք է տարբեր ձայնաւորով մասնիկ գործածել, զ. օ. փոխանակ ժողովող ըսելու՝ գործածել ժողովիչ ձեւ մը։ Նաեւ մասնիկ մը զեղչել երբ կարելի է, զ. օ. աւելորդ է ըսել [illegible] երբ կրնանք ըսել պարզապէս [illegible]։ Անշուշտ պիտի պահենք “քաղաքական„ը, զի այլ իմաստ ունի “քաղաքային„ը։ Նոյնպէս “աշխարհիկ„ը այլ երանգ ունի “աշխարհական„էն։

Տակաւին բաւական ախորժելի է բառը երբ բազմավանկի մը երկու յաջորդական վանկերը միեւնոյն ձայնաւորն ունին, բայց մնացած վանկը կամ վանկերը այլ ձայնաւորով են, զ. օ. [illegible]։

Բառերուն արտասանութիւնն եւ խօսքին ընդհանուր առոգանութիւնն անոյշ եւ գեղեցիկ ընծայելու համար խօսող կամ գրող անհատն իր կողմէն շատ բան կարող է ընել։ Ցայժմ է գրելու եւ խօսելու գեղարուեստին կարեւոր մէկ մասը։ Գրելէ յետոյ պէտք է բարձրաձայն կարդալ եւ հնչաբանական խորթութիւնները մաքրել, ինչ որ մեր գրողներն երբեք չեն ըներ կարծեմ եւ դժուար ու անհաճոյ վանկեր եւ ֆրազներ յաճախ կը թոյլատրուին անուշադրութեամբ։ Մեր Գողթան երգիչներուն եւ Ակնայ գաւառական երգերուն տողերը զերծ են հնչաբանական խժդժութիւններէ։ Վահագնի երգն այս տեսակէտով ալ հիանալի հրաշակերտ մ'է։ Ոչ միայն բառերն առանձին առած անոյշ են, այլ եւ խօսքին շարքին մէջ անսովոր գեղեցկութիւն մը կ'առնուն երբեմն ձայներու գգուիչ թաւալումին շնորհիւ. բարձրաձայն կարդանք

ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
ընդ եղեգան փող բոց ելանէր։

“Փող„ “բոց„ նոյն ձայնաւորն ունին բայց միավանկ են եւ իրենց յաջորդութիւնը շատ անոյշ կը հնչէ. փ եւ բ տառերն ալ լաւ կը ներդաշնակին հոն, երկուքն ալ շրթնային։

Այս տեսակ վայելչութիւն մ'ունի Ֆրանսերէնը շատ մը խօսքերու մէջ, ուր տառերը կը կրկնուին առանց խճողումի զ. օ. On ne vient point impunément dans mon empire ([illegible])։ Եւ սա խօսքը՝ Précipite tes pas (բրէսիբիթը̃ դէ բա)։

Սակայն խնդիրը կը փոխուի եւ հաճոյքը կը վերջանայ երբ արուեստական ճիգով մը նմանաձայն տառերը կը խռնուին կամ ամէն բառի սկիզբը կ'երեւնան, զ. օ.

“Ճեպէր ճոկանն ճապուկ ճախր ի ճակատն ճեմելով։„ Ասիկա պարզ խաղ մ'է։ Աւելի վայելուչ է, զի բնական, հետեւեալը, նոյն հեղինակէն — [illegible]

[illegible], [illegible], [illegible]։ Հոս շատ մը բնաձայն բառեր վայելչօրէն կիրարկուած են ձայներ նկարագրելու։

Կան մամնաւոր պարագաներ որք օրինաւոր եւ նպատակին յարմար կը գործեն հնչաբանական այնպիսի յատկութիւններ որք սովորաբար խորշելի են։ Զ. օ. Ֆրանսերէն platitude *բառը կը նշանակէ անհամ, անզօր խօսք, որուն շատ լաւ համազօր մը գտած եմ, տափակաբանութիւն, որուն երկայնութիւնը, երեք յաջորդական այբերն ու երկու շրթնայինք նշանակութեանը պատշաճող պատկեր մը կը յօրինեն։*

[illegible], խաժամուժ, խառնիճաղանճ ամբոխ, ժխոր, խոժոռ, եւ այլ խիստ հնչումներ լաւ են քանի որ նշանակութեանը կը յարմարին։ Խուխ, խեղդ, խողխողել շատ ազեղ ձայներ են, բայց որովհետեւ բնախօսական ձայներու ճիշդ պատկերներն են, լաւ են։ Երկարաձիգ բառերն խորշելի են, սակայն յաւիտենականութիւնը պատուական է։

Ե.

Այս համիրճ ուսումնասիրութիւնը կ'առաջնորդէ զմեզ հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

1. Հայերէն լեզուն, իր կազմին մէջ, աղուոր հնչաբանութիւն մ'ունի եւ կրնայ ապահովապէս անոյշ լեզուներու կարգը դասուիլ։

2. Հայ գրագէտները գրեթէ բնաւ ուշադրութիւն չեն ըրած զլեզուն հնչաբանօրէն աղուոր յօրինելու։ Քերականութեան եւ ճարտասանութեան վայելչութիւնները շատ մտադրութիւն գրաւած են, բայց հնչաբանութիւնը մշակուած չէ, եւ ոչ երբեք իբրեւ դիտակէտ մը առնուած։ Այս դիտողութիւնը ճշմարիտ է նաեւ մեր հնագոյն գրողներուն նկատմամբ։ Եզնիկի պէս մեծ վարպետ մը, որ քերականութեան տեսակէտով մեր լեզուն հիանալի մեծվայելչութեամբ գործածեց, ուշադիր եղած չ'երեւիր հնչաբանական հանգամանաց. երբ քերականօրէն յոյժ աղուոր խօսքեր կը հրաշակերտէ, կը պատահի որ հնչումները դիւրին չըլլան. «[illegible]» լաւ օրինակ մ'է ասոր։

Ոչ թէ այսպիսի դժուարահունչ յօրինուածներ յաճախադէպ են մեր ոսկեդենիկ մատենագրաց քով, այլ աստ անդ կը գտնուին բառեր եւ խօսքեր որք կը մատնեն իրողութիւնը, այսինքն թէ հնչաբանութիւնը գեղագիտական դիտակէտ մը չէին ըրած։ «Եւ չէք ոք որ [illegible]» խօսքն աւելի բացայայտ կը ցուցնէ մեր ըսածը, վասն զի կրնար ընդոստնուլ ձեւը գործածել, խորշելով [illegible] բաղադրութենէն։ «Զի՞նչ շահ լիցէ կնոջ մարդոյ» խօսքին մէջ ն եւ չ տառերուն քով քովի պատահմունքը դիւրին չէ, պէտք էր ըսել «Զի՞նչ օգուտ լիցէ»։ «Բազում ինչ յընչից ի պատժոց տոյժս ծախեալ» նշանաւոր խժդժաբանութիւն է, եւ կարելի էր ըսել «բազում ինչ ի ստացուածոյ» եւ այլն։ Յայտնի է թէ հնչման ազեղութիւնը հեղինակին ուշը բնաւ չէ գրգռած։ «Զկասեցուցիչսն....» յոյժ խիստ է։

3. Կան քերականական հին ձեւեր որք արդի հայերէնին մէջ պահուելու են գեղագիտական առաւելութեան համար։ Զօրութեամբ-ին եա երկբարբառը աւելի դժուար չէ քան «զօրութիւնով»-ին իւ երկբարբառը, եւ վանկ մը կարճ է։ Երբեք պիտի չըսենք հայրի, մայրի, եղբայրի, այլ հօր, մօր, եղբօր։ «Հոգիի», «եկեղեցիի», «բարիի» ձեւը ձայնաւորին երկու անգամ անընդհատ կրկնումովը կը մեղանչէ, ուստի միշտ պիտի ըսենք «հոգւոյ, եկեղեցւոյ, բարւոյ» եւ այլն։ Բայակերտ անուն մանիկին

տեղ չեն կարճ եւ առանց այբի մասնիկը յաճախ գործածեր են մեր ոսկեղենիկ մատենագիրք, եւ մենք անոնց պէտք է հետեւինք. անոնք ըսած են Թշնամեմ, գազանեմ, անձկեմ. անհամեմ, անշքեմ, փոխանակ գազանանամ, անհամանամ եւ այլն ըսելու։

4. Բառերու եւ հոմանիշներու ընտրութեան մէջ ի նկատ առնելու ենք բառին հնչաբանութիւնը։ Համեմատօրէն աւելի դիւրահունչն եւ կարճը պէտք է նախասիրենք՝ [illegible] լաւ քան գ[illegible]։ Միշտ, ցանգ, յար աւելի լաւ են քան հանապազ։ Անդուլը չմոռնանք երբ անդադար ըսել կ'ուզենք։ Յամառաբար, Նախանձաբար, մանկաբար, հաւատարմաբար ըսելու տեղ՝ յամառօրէն, մանկօրէն, Նախանձօրէն, հաւատարմօրէն ըսենք։ Ընկերական, հակընկերական, եւրոպական, վաճառականական, խաղաղասիրական, յանկարծակի, ձրիաբար, անուշցընել, դիւրահասկանալի, օրօրոց, գործածական, գեղեցկագէտ, գեղեցկագիտութիւն ըսելու տեղ ընկերային, հակընկերային, եւրոպէան, վաճառականային, խաղաղսիրական, յանկարծ, ձրի, անուշել, դիւրահաս կամ դիւրըմբռն, օրօրան, գործածուն, գեղագէտ, գեղագիտութիւն ըսենք։ Միայն "բախել", "բախում" հնչենք, ոչ բաղխել։ Ռուսահայոց "բաւարարը"ն յաճախ Տաճկահայոց "գոհացուցիչ"ին տեղ դնենք. իսկ անոնք ալ թող իրենց հատորականական, գրականական ածականներուն տեղ պարզապէս ըսեն հատորային, գրական։

5. Նոր բառեր յերիւրելու ատեն պարտինք ուշադիր ըլլալ հնչաբանութեան, եւ մանաւանդ զգուշանալ շա, չա, ջէ, ղատ, ցոյ խէ տառերը խառնելէ։ Շրջեակ-ը տգեղ է, շրջակ կամ շրջիկ ըսենք։ Շրջափոխութիւն բառը, զոր ոմանք դեռ կը կիրարկեն, պէտք է տեղի տայ հոլովոյթ բառին, որ աւելի կարճ եւ անոյշ է, մանաւանդ թէ évolutionին բուն հայերէնն է կազմով եւ իմաստով (vol եւ հոլ միեւնոյն ձայնին երկու եղանակումներն են)։ Evolutionismeը կ'ըլլայ հոլովութականութիւն կամ հոլովութական վարդապետութիւն. évolutionisteը հոլովութապաշտ կամ հոլովութեան մը։ Նոյն ատեն կը մերժուի "բարեշրջութիւն", բառը, զոր յօրինած է անշուշտ ոմն որ évolutionին վրայ, թերի, խակ գաղափար մ'է ունեցած եւ կարծած է թէ évolutionը միշտ դէպ ի լաւագոյնը երթալ կը նշանակէ. սակայն ծերանալ, վատասեռիլ, հիւանդանալ, մեռնիլ եւս évolutionի գաղափարին պարունակութիւններէն են։ Բժիշկները կը խօսին l'évolution fatale d'un casի վրայ, հիւանդութեան մը մահացու, անբուժելի "չարեշրջութեան", վրայ ուրեմն պիտի ըսէին։

Վարժապետներն ալ մանաւոր ուշ նուիրելու են աշակերտաց հնչաբանութեանը։ Մահ-ը մայ-ի պէս եւ ծով-ը օվ-ի պէս կը հնչեն շատեր։ Միայն հնչում մը (ւ)ով, (ւ)ոլոր, եւ այլն է։ Պէտք է սորվին նաեւ տառերը յստակ հնչել։ Նաեւ Փրազներն իրարու ետեւէ ըստ պահանջման իմաստին թաւալել՝ առանց դանդաղ ու յամր առոգանութեան, որուն մէջ են մերայինք։ Եւ ոչ թողլու է որ չափազանց արագ արտասանելով, իբր թէ շփոթ, շփոթեն տառերը եւ անորոշ հնչեն վանկերը։ Վերջապէս բառ մը, խօսք մը շատ տարբեր կերպերով արտասանել կարելի է, պէտք է արտասանել գիտնալ զայն ամենէն յարմար, ամենէն լաւ կերպովը։

Նիւ-Եորք։

Arm. ԿՈՐԻՒՆ.

Von Prof. Dr. Holger Pedersen.

Gr. βρέφος, Leibesfrucht, Kind, Junges, hat man längst mit der Sippe des asl. *žrěbę* verbunden. Und zwar mit Recht. Allerdings stimmen die beiden Sprachen weder mit Bezug auf die Wurzelgestalt (gr. **g^urebh-*, slav. **g^uerbh-*) noch mit Bezug auf die Stammbildung (im Gr. ein *-s*-Stamm, im Slav. ein *-nt*-Stamm) genau überein. Die Unterschiede sind aber nur solche, die uns auch sonst im Idg. häufig begegnen. **g^urebh-* und **g^uerbh-* sind zwei verschiedene Reduktionen einer präindogermanischen Wurzel **g^uerebh-* und auf die Verschiedenheit der Suffixe ist kein Gewicht zu legen, da es sich um durchaus lebendige und produktive Wortbildungselemente handelt. Die Möglichkeit ist sogar nicht ausgeschlossen, dass die beiden Suffixe aus einem Paradigma stammen könnten. Das slavische *-nt*-Suffix, das in einer ganzen Reihe von Benennungen der Jungen der verschiedenen Tiere auftritt, ist nach der Ansicht vieler Gelehrten eine Erweiterung eines *-n*-Suffixes (Osthoff, Etymologische Parerga, Leipzig 1901, S. 247; Meillet, Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, Paris 1905, S. 430 usw.) und man kann sich dafür auf die Tatsache berufen, dass neben den *-nt*-Formen (asl. *žrěbę*, Gen. *žrěbęte*, Nom. Pl. *žrěbęta*, russ. Nom. Pl. *žerebjáta* usw.) auch Formen mit einem suffixalen *-n-* auftreten (russ. Nom. Sing. *žerebjón-ok* usw.). Das Nebeneinander eines *-s*-Stammes und eines *-n*-Stammes in einem Paradigma ist aber nicht unerhört. Gr. βρέφος und slav. Gen. *žrěbęte* könnten sich also ähnlich verhalten, wie gr. κέρας, Gen. κέρατος (der Nom. ist ein *-s*-Stamm, der Gen. ein aus einem älteren *-n*-Stamm entstandener *-nt*-Stamm). Mit Bezug auf die Bedeutungen (im Gr. Junges, im Slav. Füllen) kann an das Verhältnis zwischen lat. *pullus* Tierjunges und gr. πῶλος Füllen, got. *fula* erinnert werden; im Slav. wird eine Ableitung von *žrěbę* auch von dem erwachsenen Pferde verwendet (russ. *žerebéc* Hengst), vgl. dazu alb. *pelə* Stute neben gr. πῶλος.

Mit der Sippe von gr. βρέφος, asl. *žrěbę* läuft eine andere Sippe parallel: skr. *gárbha-s* Mutterleib, Leibesfrucht, gr. δελφύς Gebärmutter, got. *kalbō* Kalb; die Wörter dieser Gruppe haben aber idg. *-l-* statt des *-r-* von βρέφος, *žrěbę*; gr. δελφύς weist auf idg. *g^u-*, got. *kalbō* weist aber auf einen anderen idg. *g*-Laut. Ob die beiden Sippen im letzten Grunde mit einander verwandt sind, ist eine fernerliegende Frage.

Zur Sippe des gr. βρέφος, asl. *žrěbę* hat Fr. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes X, 180, auch das armenische կորիւն gestellt. Diese Zusammen-

stellung wird aber von Hübschmann, Arm. Gramm. S. 461, deshalb verworfen, weil idg. *-rbh-* im Arm. *-rb-*, nicht *-r-* ergibt. Der naheliegende Gedanke, dass das idg. *-bh-* in dem arm. ւ enthalten sein könnte, trifft kaum das Richtige; zwar wird *-bhn-* im Arm. aller Wahrscheinlichkeit nach zu -ւն- (s. Verf., Zeitschr. f. vgl. Sprachforschung XXXIX, 353 = Հայերէն եւ դրացի լեզուները S. 35); aber eine Wurzelgestalt **g^uorebh-* oder **g^uorēbh-* mit Vollstufe der beiden präindogermanischen Wurzelsilben stimmt nicht mit den uns bekannten Regeln der idg. Vokalgebung (auch ein **g^uoribh-* würde ich trotz den scheinbar parallelen Fällen, die ich in meiner Abhandlung Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien, S. 344 = Հին հայերէնի ցուցական դերանունները, S. 76, besprochen habe, nicht gern annehmen). Man könnte selbstverständlich die Zusammenstellung von կորիւն und *βρέφος*, *žrěbę* in der Weise verteidigen, dass man in der Wurzelform **g^uer-bh-*, **g^ure-bh-* das *-bh-* als eine (gleich viel wie entstandene) Wurzelerweiterung auffasste und für das Armenische von einer unerweiterten Wurzel **g^uer-* ausginge. Diese Betrachtungsweise wird von Osthoff, Etymologische Parerga, S. 312[1], vertreten. Aber eine Wurzel **g^uer-* mit einer dem gr. *βρέφος*, asl. *žrěbę* entsprechenden Bedeutung ist ausserhalb des Armenischen absolut nicht belegt.

Es ist unter diesen Umständen kein Wunder, dass man sich nach einer anderen Etymologie umgesehen hat. Eine solche scheint aber kaum auffindbar zu sein. Arm. կորիւն liesse sich lautlich bequem zu skr. *garimán-*, Schwere, stellen (-ւն aus *-mn̥*, Verf., Zeitschrift f. vgl. Sprachforschung, XXXVIII, 217 = Նպաստ մը Հայ. լեզուի պատմութեան, S. 34 f.); die Bedeutungsentwicklung Schwere > Leibesfrucht wäre, wenn von Menschen die Rede wäre, nicht auffällig; կորիւն bedeutet aber Tierjunges und damit kommt die Etymologie in Wegfall. — Charpentier, Indogermanische Forschungen, XXV, 245, sucht in կորիւն ein **g^uou̯ero-* Kalb. Für die lautliche Erklärung von կոր- genügt diese Deutung allerdings; aber erstens bleibt das Suffix -իւն unerklärt und zweitens ist ein idg. **g^uou̯-ero-*, Kalb, weder belegt (skr. *gavala-s*, Büffel, ist doch kein Beleg), noch nach der sonstigen Verwendung des Suffixes *-ero-* irgendwie wahrscheinlich. — Scheftelowitz, Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, XXVIII, 15, stellt կորիւն zur bekannten Sippe des gr. *βιβρώσκω*, *βορά* usw., die im Armenischen durch կեր, կուր, կերակուր usw. vertreten ist (idg. Wurzel **g^uer-*; daneben gibt es gleichbedeutende Wörter mit *l* und zum Teil mit einem anderen *g*-Laut: gr. *κα-βλέει*, *καταπίνει*, ir. *gelid* verzehrt, arm. կլանեմ). Eine Bedeutungsentwicklung, die von essen über essen lassen, nähren zu zeugen führen könnte, ist nicht undenkbar; vgl. dän. *foster* Leibesfrucht zu altn. *fœda* ernähren, gebären, gr. *πατέομαι* ich esse. Aber die Zwischenglieder dieser Bedeutungsentwicklung fehlen im Armenischen. Eher könnte eine solche Bedeutungsentwicklung im Urindogermanischen stattgefunden haben (so dass also gr. *βρέφος*, asl. *žrěbę* und skr. *gárbha-s*, gr. *δελφύς*, got. *kalbō*, auch wohl skr. *ǯartú-ś* vulva, *ǯathára-m* Bauch, got. *kilþei* Mutterleib, altengl. *cild* Kind usw. mit den soeben besprochenen Sippen von gr. *βιβρώσκω*, *κα-βλέει*, ir. *gelid* usw. verwandt wären). Aber auch in diesem Falle würde die isolierte morphologische Gestalt des arm. կորիւն auffällig sein.

Ich glaube, dass wir bei der Deutung von կորիւն von der alten Zusammenstellung mit gr. *βρέφος*, asl. *žrěbę* nicht abgehen sollen. Das Suffix *-i̯en-* ist wie in anderen Fällen (Zeitschrift f. vgl. Sprachforschung, XXXIX, 395 = Հայերէն եւ դրացի լեզուները, S. 98 f.) an die Stelle eines *-en-*Suffixes getreten. Der Nominativ dieses alten *-en-*Stammes wird **kor-n* gelautet haben. In dieser Form ist zwischen *r* und *n* ein *b* geschwunden, worauf das *b* analogisch auch aus den übrigen Kasus beseitigt worden ist; vgl. was ich in der Zeitschrift f. vgl. Sprachforschung, XXXIX, 423 = Հայերէն եւ դրացի լեզուները, S. 142 f. über den Schwund eines *g* in աղն ausgeführt habe. So kommen wir auf eine armenische Urform **korbn*, die sich mit asl. *žrěbę* ausserordentlich eng berührt.

Ա Ն Ց Օ Փ   Բ Ա Ռ Ե Ր

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆԷ

Սղում եւ Ընկում ծանօթ լեզուաբանական օրէնքներ են: Սղում ըսելով կը հասկնանք բառի մը մէջ գտնուած ձայնաւորներէն մէկուն կամ մէկ քանիին ջնջումը՝ որոշ ձայնաբանական օրէնքներու ազդեցութեան տակ: Օրինակի համար՝ ի, ու ձայնաւորները գրաբարի մէջ շեշտէ առաջ գտնուած ժամանակ կը ջնջուին. [illegible] — [illegible], ձուկն — ձկան: Ղարաբաղի եւ Ագուլիսի բարբառներուն մէջ ալ հասարակ ամէն ձայնաւոր՝ շեշտէ առաջ գտնուած ժամանակ կը ջնջուի կամ ըի կը վերածուի ինչպէս ըվըտա՛րան, ըրըսպըշտը՛թյուն (աւետարան, երեսպաշտութիւն) եւն:

Անկումը միեւնոյն երեւոյթն է, այն տարբերութեամբ, որ մինչդեռ առաջինը ձայնաւորներու համար է, ասիկա բաղաձայններու վրայ կը գործէ. օր. գրաբարի կրկնաւոր բառերու մէջ առաջին անդամին վերջին բաղաձայնը կը ջնջուի. ինչպէս ծածախել, ծիծաղել փխ. *ծախծախել, *ծիղծաղել: Շեշտէ յետոյ գտնուած ն ձայնը ներկայ բարբառներու մեծ մասին մէջ կ'իյնայ. ձուկն — ձուկ, մուկն — մուկ: Ասլանբէգի ենթաբարբառին մէջ կրկնակ բաղաձայններէն առաջինը կ'իյնայ կամ կը կրճատուի. օր. մարդ չէյ կը դառնայ մար* չէ. մանչ մը կ'ըլլայ մա՛չ մը եւն:

Այս երկու կանոնաւոր պարագաներէն դուրս կայ նաեւ երրորդ տեսակի անկում մը, որ բոլորովին ազատօրէն կը գործէ, այսինքն առանց որոշ օրէնքի ենթարկուելու. ասիկա կրնանք կոչել կրճատում: Օրինակի համար՝ [illegible] · [illegible] բառին մէջ [illegible] վանկին անկումը կրճատում մ'է: Կրճատմամբ կազմուած է նաեւ [illegible], փոխանակ ըսելու *[illegible]: Աւելի զօրաւոր կրճատումներու օրինակներ կը գտնուին մեր նոր բարբառներուն մէջ. օր. Նոր-Բայազէտի ենթաբարբառին մէջ [illegible], [illegible] բայաձեւերը՝ որոնք վերջին բաղաձայնի անկումով դարձած են [illegible], [illegible], կրճատման օրէնքով ալ եղած են [illegible], [illegible], ուր է եւ [illegible] ձայները առանց որոշ պայմանի ջնջուած են:

Կրճատման նպատակը խօսքին արագութիւնը, բառին համառօտութիւնն է:

Այս համառօտութիւնն երբեմն այն աստիճանի կը հասնի որ բառին կամ խօսքին ամէն մասերը կը ջնջուին, եւ կը մնայ միայն ամէնէն որոշիչ ձայնը: Երեւանի

բարբառին մէջ ես ը՛նչ խօսաւ դարձուածը՝ իր շատ յաճախակի գործածութեան պատճառաւ կրճատուելով կրճատուելով եւ իր բոլոր մասերը կորսնցնելով՝ պահած է միայն առաջին եւ վերջին ձայները․ կ'ըսուի պարզապէս ես ը՞մ։ Շատ գեղեցիկ է Ղարաբաղի բարբառին մէջ ը՛նչ պօ‑ր նախադասութեան աստիճանական կրճատումը։ Բարբառին սովորական ձեւն է ը՛նչ պօ․ ասիկա կրճատուելով կ'ըլլայ ը՛ղ պօ, որ կը գործածուի աւելի արագ արտասանութեան ժամանակ․ բայց դեռ աւելի կրճատուելով կը դառնայ պարզապէս ը՛։ Օրինակի համար՝ էն ջիւրը ը՛ "այն ջուրը ինձ տուր,,, բաժակը ը՛ "բաժակը ինձ տուր,,։

Կրճատման վերջին աստիճան մ'ալ կայ, որ կրնանք ըսել թէ բառին մահն է։ Նախորդ օրինակներուն մէջ, բառը ինչքան ալ որ կրճատուած ըլլայ, դարձեալ կայ յօդաւոր ձայն մը, որուն արտադրիչ օդի հոսանքը բերնին սովորական բացուածքէն դուրս կը հոսի։ Կրճատման վերջին աստիճանին մէջ ձայնի յօդաւորութիւնն ալ կը վերջանայ, բերանը այլ եւս չի բացուիր եւ օդի հոսանքը քթին ու բերնին ճեղքերէն փչմամբ դուրս կը վտարուի։

Այս կարգի բառերը կը կոչեմ անյօդ բառեր։

Անյօդ բառերու ընտիր օրինակ մ'է Վանայ բարբառով ը՛ "այո̈,,․ ասիկա ըս <հա բառն է․ կ'արտասանուի հետեւեալ ձեւով․ կոկորդը կը սեղմուի, շունչը կ'անցնի մէջէն խորդիւնի պէս եւ կիսաբաց շրթունքներէն դուրս կ'ելլէ։ Գրեթէ նման է թքնելու ժամանակ խուխ հաւաքելու կամ կոկորդը մաքրելու ձայնի։

Աւոր հոմանիշ է հա "այո,, բառը, որ շատ բարբառներու մէջ կ'արտասանուի անյօդ ձեւով։ Բերանը լիովին կը փակենք, օդի հոսանքը քթին մէջէն անցնելով՝ ռնգունքներէն դուրս կ'ելլէ եւ այս միջոցին կը լսուի ռնգային շունչ մը, որ կարելի է hə̥ ձեւով նշանակել։

Գրեթէ նման ձեւ մը, ունի հէ՞ "ի՞նչ, ինչպէ՞ս,, բառը, որ նոյնպէս բերանը գոց, քթին մէջէն կ'արտասանուի անյօդ ռնգային շնչով, բայց հարցական ըլլալուն համար բարձր ձայնաստիճանով, իբր hə̥?

Մէջ բերուած այս բառերը միավանկ են․ բայց կան նաեւ երկավանկ անյօդ բառեր․ ինչ․ ə̥́ə "ոչ,, նշանակութեամբ․ կ'արտասանուի քթին մէջէն․ առաջին վանկը բարձր ձայնաստիճանով ռնգային շունչ մ'է, երկրորդը ցած աստիճանով եւ նուազ ռնգային․ ընդհանուրը զկռտոցի տպաւորութիւնը կը թողու։

Սովորական բառերու հնչման մէջ գիտենք որ շունչը ներքին գործարաններէն դուրս կը մղուի միշտ, եւ ասոր համար ալ կ'ըսենք արտասանել․ բայց անյօդ բառերու մէկ զարմանալի յատկութիւնն ալ այն է որ ընդհակառակը կրնայ օդը դուրսէն ներս քաշելով արտասանուիլ (այս պարագային արտասանել բառը սխալ բացատրութիւն մը կը դառնայ եւ պէտք պիտի ըլլար ըսել ներասանել)։ Ասոր գեղեցիկ օրինակ մը կ'ընծայէ Ֆրանս․ oui "այո,, բառը, որ անյօդ արտասանութեան մէջ կը հնչուի օդը կիսափակ շրթունքներէն ներս քաշելով, սուրճ խմելու ժամանակ հանուած ձայնին պէս, ը̥ֆ՛։

Անյօդ բառերը լեզուին ամենէն սովորական բառերն են, որոնք իրենց չափազանց յաճախակի գործածութեան պատճառաւ այս աստիճան կրճատման ենթարկուած են․ այսպէս են "այո, ոչ, ինչ,, եւ քանի մը նմաններ ալ։

Շուշի, 1 յունիս 1911։

Armenische Streifen.

Von Prof. Dr. Jos. Marquart.

I. Historische Data zur Chronologie der Vokalgesetze.

Ueber die Chronologie des vokalischen Auslautsgesetzes im Armenischen liefert ein wichtiges Datum der Name der *Τάοχοι* in Xenophons Anabasis. Dies ist direkt = urarm. **Tájo-k'*, vgl. georg. *Taos-kari*, arm. *Taj-k'*, so dass wir sicher sind, dass hinter der Endung *-k'* kein Vokal mehr gestanden hat. Der arm. Genetiv *Tajó-c'* dagegen setzt voraus, dass hinter ց mindestens ein Vokal, wenn nicht ein Vokal + Konsonant ausgefallen ist. Dies spricht für die von Meillet angeführte Theorie Bugge's (?), wonach ց eigentlich den Nom. und Acc. Sing. von Formen mit dem Sekundärsuffix *-sko-* darstellen würde[1].

Der Name *Τάοχοι* gibt uns also die Gewähr, dass der Abfall der Vokale der letzten Silbe erst nach 400 v. Chr. stattgefunden hat. Wie sich dazu aber der Name *Καρδοῦχοι* — syr. ܩܪܕܘ *Qardū*, *Bēth Qardū*, arm. Կորդուք *Kordu-k'* (Gen. *Korduac'*, Acc. *Kordus*) verhält, ist mir noch unklar. Dasselbe lehrt dagegen der Flussname *Φᾶσις* bei Xen. Anab. 4, 6, 4, dessen Anwohner *Φασιανοί* heissen (eb. 4, 6, 5. 5, 6, 36. 7, 8, 25). Die Wiedergabe dieses Namens ist allerdings, was den Anlaut betrifft, offenbar durch den des altberühmten, aus der Argonautensage bekannten kolchischen Phasis beeinflusst worden, mit dem er etymologisch nicht das mindeste zu tun hat. Der einheimische Name des Phasis lautet georg. *P'ot'i*, hat also im Anlaut eine Tenuis aspirata[2], wogegen der armenische Fluss, wie der von ihm abgeleitete Landschaftsname *Basean* = **Basi-an* beweist, ursprünglich nur **Bāsi-* oder höchstens **Bhāsi-* geheissen haben kann. Allein die indogermanischen Mediae aspiratae waren schon im Altphrygischen wie auch im Makedonischen in einfache Mediae übergegangen[3], und denselben Zustand dürfen wir fürs Urarmenische um

[1] Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, p. 47. Die Verweisung auf Bugge, Lykische Studien, I 74 ist jedoch falsch: hier findet sich eine andere Theorie über den Ursprung des Suffixes ց.

[2] Gr. *Φᾶσις* ist als äolische Form zu betrachten, die auf älteres **Φᾶτις* zurückgeht, das nach griechischen Lautgesetzen sowohl **P'āti* als **P'āt'i* wiedergeben kann. Das georgische *P'ot'i* (arm. Փոյթ *P'ojt'* bei Łevond) ist also aus älterem **P'āt'i* oder **P'āti* entstanden. Weshalb haben wir aber im Ionisch-Attischen nicht *Φῆσις*?

[3] Vgl. R. Meister, Indog. Forsch., 25, 1909, S. 317, Anm. 2, der nachweist, dass dann auch im Phrygischen wie im Armenischen die idg. Mediae zu Tenues geworden waren.

so zuversichtlicher annehmen, als die durch jenen Vorgang veranlasste erste armenische Lautverschiebung bereits vor der Festsetzung der Armenier im osteuphratensischen Gebiete (Neu-Armenien) abgeschlossen war. Den unzweideutigsten Beweis hiefür liefert der Name Գամիրք *Gamirk'* = Kappadokien, assyr. *Ga-mir* neben *Gimirrāia* (Unters. zur Gesch. von Eran, II, 112 A. 1), der aus dem 7. Jahrhundert v. Chr. stammt. Ebenso haben wir arm. *Kordu-k'* = Καρδοῦχοι. Nur arm. Խաղտիք *Xalti-k'* zeigt gegenüber chald. *Ḫaldi-ni* etc., gr. Χαλδίη (Hekataios), Χαλδαῖοι (Xen. und Strabon) eine weitere Verschiebung. Als von Xenophon gehörte Aussprache dürfen wir somit **Bāsi-* mit auslautendem *i* betrachten. Dagegen spricht nicht, dass wir noch in der gegen Ende des 7. Jahrhunderts n. Chr. geschriebenen Διήγησις (ἐν) τοῖς Φρασιανοῖς (lies Φασιανοῖς) finden[1]. Dies muss entschieden eine Reminiszenz an Xenophon sein, da schon 100 Jahre früher Menander Protektor, der doch bereits die erste Stufe der westarmenischen Lautverschiebung voraussetzt[2], Βασσιανῆς schreibt (Exc. de legat. p. 202, 8 ed. de Boor = Hist. Gr. min. II p. 81, 22 ed. Dindorf).

Ebenfalls vor dem Abfall der Endvokale sind entlehnt die iranischen Lehnwörter im Armenischen, welche auf alte thematische Stämme auf *-i-*, *-u-* und *-a-* zurückgehen. Solche sind *axti-*, *baži-* (ap. *bāǧi*), *baxti-*, *uxti-*, *uši-*, *hrorti-* (ap. *frawarti-*), *gahu-* (ap. *gāþu-*), *xratu-*, *mogu-* (ap. *magu-*), die auch im Armenischen *i-* und *u-*Stämme blieben, sowie eine Anzahl von *a*-Stämmen, wie *dev*, Intr. *divav*[3]. Diese Wörter sind nicht erst in der Arsakidenzeit (das heisst seit dem 1. Jahrhundert nach Chr.) nach Armenien gekommen, wie Hübschmann und noch Meillet annehmen[4], sondern weit früher. Um es kurz zu sagen, eine Anzahl von Ausdrücken, die sich namentlich auf religiöse und politische Verhältnisse beziehen, müssen bereits unter den Achaimeniden ins Armenische Eingang gefunden haben. Dahin gehören z. B. sicher *Aramazd* aus *A(hu)ramazdāh*; *Haraman* = ap. **Aʰramanijuš*; *Anahit* = aw. *Anāhita*; *Merh* = *Miþra*. Aus achaimenidischer Zeit stammt das Heiligtum des Mithra in *Bagaj-aṙič*, wie der Name desselben beweist, der die volkstümliche altpersische Bezeichnung *Baga* = *Mithra* enthält[5]. Von dem in Armenien besonders verbreiteten Kult der Anāhita wissen wir aber, dass er unter Artaxerxes II. offiziell in allen Provinzialhauptstädten eingeführt worden ist. Ebenso stammen sicher aus achaimenidischer Zeit Wörter wie *ašxarh* und ähnliche Begriffe. Noch wichtiger als die vokalischen sind aber für diese Frage konsonantische Stämme. Z. B. *drvatik'* ‚Lob, Preis' setzt sicher ein *drvat* voraus, das nicht auf mp. *drōt*, sondern auf den ap. Nom. **druwatās* zurückgeht. Ebenso geht *t'šnamank'* Schimpf, Beleidigung etc. auf den Gen. Sing. **dušnāmnah-*, *barsmun-k'*, gen. *barsman-c'* auf den aw. Gen. *barəsmanō*, ap. **barsmanah-* zurück. Unbedingt beweisend ist aber m. E. arm. *paštaun*, gen. *paštaman* ‚Religion, Verehrung', das ein ap. **pati-štā-man-* voraussetzt. Da dies jedoch im Nom.-Akk. *patištāma* lautete, also dem Armenischen keinen *n*-Stamm liefern konnte, so muss das armenische Wort auf den altiran. Gen. **patištāmnah-* zurückgehen, der nach den armenischen Lautgesetzen **patštamn*, *paštaun* ergab. Vgl. *anun*, **anoun* aus **onóman*.

Für das vokalische Auslautsgesetz lässt sich dagegen der Name Ἀρταξίας nicht verwerten. Dass bei der Erklärung desselben von dieser ältesten historisch bezeugten Form auszugehen ist, ist für den Historiker und Philologen selbstverständlich, von den

[1] Cod. Paris. Gr. 900, f. 148 r. a. Die vatikanische Hs. hat εἰς Φρασιάνην.

[2] In Μακραβανδόν für Βακραβανδόν = *Bagrevand*, Exc. de legat. p. 201, 27 ed. de Boor.

[3] Vgl. A. Meillet, La déclinaison et l'accent d'intensité en perse. Journ. as. IXe Sér. t. XV, 1900, p. 258 s. Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne 1903, p. 5.

[4] Noch in der Esquisse p. 5, betrachtet er jene Wörter als Entlehnungen aus dem „Pehlvi". Welche Sprache er näherhin unter diesem Namen versteht, sagt er zwar nicht, jedenfalls aber einen mitteliranischen Dialekt aus nachchristlicher Zeit.

[5] Unters. zur Gesch. von Eran II, 132, A. 2.

Sprachforschern Andreas und Hübschmann jedoch trotz meines Protestes ignoriert worden [1]. Der älteste historisch bezeugte Träger dieses Namens ist ein Satrap von Ostarmenien, der sich um 189 v. Chr. vom Seleukidenreiche unabhängig machte. Nach diesem ersten König des unabhängigen Armeniens kam der Name zunächst im Königshause in Mode. Der erste aber, für welchen neben der hergebrachten Form *Ἀρταξίας* die jüngere *Ἀρτάξης* bezeugt ist, ist Artaxias II., der Sohn des Artavazdes II. (34—20 v. Chr.) [2]. Da die Form *Ἀρτάξης* auf dem Monumentum Ancyranum gebraucht ist, so gehörte sie damals ohne Zweifel der gesprochenen Sprache an. Daraus ist also zu schliessen, dass die jüngere Aussprache *Ἀρτάξης* = arm. *Artašēs* erst in der zweiten Hälfte des 1. Jahrhunderts v. Chr. aufgekommen ist. In dieser Form ist der Name auch noch in christlicher Zeit im Gebrauch: so heisst der letzte arsakidische König von Armenien (Koriun S. 30. Elišē S. 11. Łazar S. 58. 70f. 74. 77). Sonst sind mir aus älterer Zeit nur bekannt *Artašēs* Mamikonean, der Sohn des Manuēl, Faust. 5 37, S. 249, und *Artašēs*, Sohn des Hmajeak, Łazar S. 378, gleichfalls ein Mamikonier. Aus diesem Sachverhalt erklärt sich vollkommen, dass die armenischen Uebersetzer im 5. Jahrhundert n. Chr. mit Արտաշէս regelmässig den Namen *Ἀρταξέρξης* ihrer griechischen Vorlagen (LXX und Eusebios) wiedergeben [3].

Da aber der persische Königsname Artaxerxes, ap. *Artaxšaϑrah*, auf einer griechischen Inschrift aus Karien (CIG. 2919 = Le Bas-Waddington 1651) die Form *Ἀρταξέσσεω* aufweist, aus welcher *Ἀρταξέρξης* nach dem Muster von *Ξέρξης* = ap. *Xšajāršā* verballhornt ist [4], so glaubt man sich berechtigt, auf jene Form, in welcher *σσ* die eigentümliche Aussprache des altpersischen ϑ^r wiedergibt, auch das arm. *Artašēs* zurückzuführen. Ich muss gestehen, dass mir die Logik dieser Schlussfolgerung entgeht. Denn wie soll aus dem kurzen Vokal *ε* = *ä* in *Ἀρταξέσσης* (**Artaxšä**) erst ein Diphthong *ia* (*Ἀρταξίας*) [5] und daraus schliesslich ein *ē* in *Ἀρτάξης*, *Artašēs* geworden sein? [6]

Statt dessen glaube ich an meiner bisherigen Ansicht festhalten zu müssen, dass *Ἀρταξίας* ein selbständiger Name ist, der mit *Artaxšaϑra* nur den ersten und die Wurzel des zweiten Bestandteiles gemein hat. Nur führe ich denselben jetzt nicht mehr auf altiran. **arta-xšajas*, nom. vom Thema *arta-xšajant-*, sondern auf **arta-xšijas* zurück und verweise auf gaw. *a-xšjant-*, eig. „nicht herrschend", hörig js. 35, 4 und jaw. *a-xšjamna-*, *a-xšjamana* „ohnmächtig". S. Bartholomae, Indog. Forsch. 10, 197. Altiran. Wb. 52. Denselben Stamm *xšijant-* zeigt auch der sarmatische Name *Ξιαμφώχανος*, Latyschev II., 447. Hübschmann, Selbstanzeige, S. 44, wendet gegen meine Auffassung ein: „Es ist jedoch höchst sonderbar, dass dieser ap. Name, wenn er existiert hat, nirgends im Persischen selbst — weder ap. noch mp., noch np. — nachweisbar ist und nur bei

[1] Hübschmann, Arm. Gr. 28f., 505. Selbstanzeige Idg. Forsch. VIII, Anzeiger S. 44.

[2] Monum. Ancyr. 5, 24. Kass. Dion 49, 39, 6. 40, 1. 44, 4. 54, 9, 4. 5 (hier hat die Hs. ἀρτάζου, ἀρτάζην). 58, 26, 1.

[3] Die Belege für diese Verwendung des Namens *Artašes* fehlen bei Hübschmann, Arm. Gr. I., 28f.

[4] Vgl. W. Schulze, K. Z. XXXIII, 1893, S. 219.

[5] Denn *Ἀρταξίας* ist nicht = **Artaxšas,* wie Hübschmann, Arm. Gr. I., 29 ohne weiteren Beweis annimmt (das wäre **Ἀρτάξας*), sondern = **Artaxšijas.*

[6] Sprachgeschichtlich unrichtig ist daher die Darstellung Hübschmanns, Arm. Gr. I., 29: „Altp. ϑ^r ist im späteren Persisch teils zu *s*, teils zu *hr* oder *r* geworden (P. St. 204), so entstand aus *Artaxšaϑrā* teils *Artaxšas* (*Ἀρταξέσσης* K. Z. 33, 218—219), teils *Artaxšahr, Artaxšār*, dann mit unregelmässigem Uebergang von *a*, *ā* in *ē*, *ī*: *Artaxšēs* (*Ἀρτάξης*), *Artaxšīr.* Die Form *Artašēs* ist aber schon in arsacidischer, die Form *Artaxšīr* erst in sassanidischer Zeit nach Armenien gekommen (P. St. 234)." Hier ist die Tatsache, dass *Ἀρταξίας*: *Ἀρτάξης* in unmittelbarem genetischem Verhältnis stehen, völlig verdunkelt, und der Leser müsste aus Hübschmanns Worten die Meinung gewinnen, dass *Ἀρταξίας* und *Ἀρτάξης* auf zwei verschiedene Entlehnungen desselben Namens zurückgehen. In Wirklichkeit handelt es sich jedoch um die armenische Entwicklung desselben, am Ende der Seleukidenzeit entlehnten Namens.

den Armeniern erhalten sein soll, wie auch umgekehrt, dass ap. *Artaxšaþrā*, wenn es von *Artašēs* zu trennen ist, als armenischer Name nicht vorkommen soll und nur bei den Persern erhalten ist, so dass ihn die Armenier erst zur Sassanidenzeit als persischen Königsnamen kennen gelernt hätten. Dazu kommt, dass aus **Artaxšaya(n)s* im Mp. nicht *Artašēs*, sondern *Artašai* geworden wäre. Um zu mp. *Artašēs* zu kommen, hätte man ap. **Artaxšayasa* vorauszusetzen, was doch niemand tun wird." Allein es kommt gar nicht darauf an, was aus **Artaxšająs* (beziehungsweise **Artaxšijąs*) im Mittelpersischen, sondern im Armenischen geworden wäre — es wäre denn, dass Hübschmann das „Mittelpersische" bereits um 200 vor Chr. beginnen lässt. Es kann indessen angesichts der zahlreichen iranischen Namen, die wir vom 3. Jahrhundert v. Chr. bis in nachchristliche Zeit in Kleinasien und Armenien finden, keinem Zweifel unterliegen, dass man damals nicht bloss eine Anzahl der alten, aus achaimenidischer Zeit überkommenen Namen weiterführte, sondern auch nicht wenige thematische Zusammensetzungen neu bildete. Auch handelt es sich hier keineswegs speziell um das Altpersische — oder meinetwegen Spätaltpersische —, sondern es kann mindestens ebensogut, vielleicht sogar mit weit grösserem Rechte ein anderer altiranischer Dialekt, etwa das Medische, in Betracht kommen. Was das Nichtvorkommen des Namens *Ἀρταξίας* im Persischen selbst anlangt, so trifft derselbe Vorwurf z. B. auch den Namen *Ἀριαράθης* אריורת, der ausschliesslich der kappadokischen Königsfamilie angehört, von den Namen *Ζαριάδρις* = **Zariwadri-*, *Σάμος* = aw. **Sjāma*, ap. **θijāma*, die der Heldensage entlehnt sind[1], zu schweigen.

Es ist somit lediglich die Frage, ob man um 200 v. Chr. in Iran noch einen Nominativ auf *-ąs*, *-as* von einem *ant-* Stamme zu bilden imstande war. Im Awesta ist dieser Ausgang nur noch in den Gathas bezeugt, während das jüngere Awesta dafür *ō* hat. S. Jackson, Avesta Grammar, § 291, 295. Bartholomae, Grdr. der iran. Phil., I., 115. Fürs Altpersische haben wir keine Beispiele. Allein nach dem Wenigen, was wir bis jetzt über die chronologische Entwicklung der mitteliranischen Dialekte wissen, wird man jene Möglichkeit, soviel ich sehe, nicht bestreiten dürfen. Kam also *Artaxšijas* um 200 v. Chr. ins Armenische, so wurde es hier zunächst zu **artaxšeas*, woraus weiterhin *Ἀρτάξης* = **artaxšēs* und später *Artašēs* wurde. Hier hat somit das vokalische Auslautsgesetz nicht mehr gewirkt. Auch der Name der von *Artaxias* gegründeten Hauptstadt *Artašat* kann erst, nachdem jenes Gesetz seine Wirkung bereits verloren hatte, ins Armenische gekommen sein. Strabon *ια* 14, 6 p. 528/9, berichtet über die Gründung der Stadt: *πόλεις δ' εἰσὶν τῆς Ἀρμενίας Ἀρτάξατά τε (ἣν καὶ Ἀρταξιάσατα καλοῦσιν, Ἀννίβα κτίσαντος Ἀρταξίᾳ τῷ βασιλεῖ) καὶ Ἄρξατα, ἀμφότεραι ἐπὶ τῷ Ἀράξῃ.* Wenn *Ἀρταξιάσατα* in der Tat die ältere Form war, so muss dieselbe im gleichzeitigen Iranisch etwa **Artaxšijas-šāt-* (also bereits ohne Motion, nicht etwa **Artaxšijanta-šāt-i-*) gelautet haben und so ins Armenische gekommen sein. Daraus entstand zunächst durch Assimilation **Artaxšijaš-šāt-*, **Artaxšeššāt-* und weiter durch Haplologie *Artaxšāt-*. Es wäre jedoch auch denkbar, dass jene Form nur der Etymologie zuliebe konstruiert worden wäre; dann wäre anzunehmen, dass man bei der Bildung des Stadtnamens nur den ersten Teil des Königsnamens behalten hätte. Jedenfalls hatte aber der zweite Teil *šat-*, altp. *šijāti-* seinen auslautenden Vokal bereits verloren; sonst müsste man erwarten, dass *Artašat* auch noch im Armenischen *i*-Stamm, nicht *u*-Stamm (Gen. *Artašatu*) wäre.

Dagegen wäre der gleichzeitige Name *Ζαριάδρις*, wenn dieser gesprochenes **Zariwadri* wiedergibt, jenem Gesetze noch unterlegen, so dass daraus zunächst **Zari(w)ahr*, **Zareahr*, und daraus **Zarerh*, *Zareh* wurde.

[1] S. Osteuropäische Streifzüge, 486 A. 1.

Nicht ohne Wichtigkeit ist auch die Frage, aus welchem iranischen Dialekte die iranischen Lehnwörter im Armenischen stammen, beziehungsweise welcher Dialekt die Vermittlung bildete. Hiefür sind nun von Bedeutung die Eigennamen, welche statt des persischen *farr*, *farrox* (*farraxw*) den Stamm *xorr* (aw. *xwarᵊnaṅh-*), *xorrox* (**xwarraxw*, aw. *xwarənaṅuhā*) aufweisen (s. Hübschmann, Arm. Gr. I., 42—44), also eine unpersische Aussprache voraussetzen. Ganz besonders bemerkenswert ist aber die Behandlung des altiranischen *d* nach Vokalen. Dieses war schon im Altiranischen zu ꝺ geworden und erscheint in alten Lehnwörtern im Armenischen bekanntlich als *r*. Nun kennt aber das Armenische in echtarmenischen Wörtern einen solchen Lautwandel nicht, sondern nur in altiranischen, aramäischen und einigen spätgriechischen Lehnwörtern[1]. Die Annahme liegt daher nahe, dass es hierin durch die eigentümliche Aussprache eines benachbarten Dialektes beeinflusst wurde, und ich vermute, dass dies der Dialekt des benachbarten Atropatene[2] war. Eine analoge Erscheinung findet sich nämlich im heutigen Tāt oder Bergjüdischen im Daghestan, das nach meiner Ansicht auf das alte Atropatenische zurückgeht. S. mein Erānšahr, S. 174 A. 6. Osteuropäische Streifzüge, S. 294. A. Im Tāt ist der Uebergang von np. ꝺ, altiran. *t* in *r* häufig, z. B. *dāren* „geben", *wār* „Wind"[3]. Atropatene muss aber in religionsgeschichtlicher Beziehung, vor allem während der makedonischen und artaxiasidischen Periode unter dem Schutze eines altiranischen Fürstenhauses, für die iranische Welt als Bewahrerin der alten Traditionen eine ähnliche Rolle gespielt haben wie Chwārizm. Auch politische Beziehungen bald freundlicher, bald feindlicher Natur können zwischen den armenischen Staaten und dem Königreiche Atropatene nicht gefehlt haben. Als zweite Periode des Eindringens iranischer Lehnwörter nach Armenien ist somit die der beiden Dynastien des Artaxias und Zariadris (zirka 189 v. bis 10 n. Chr.) zu betrachten. Die Episode der Orontiden (**Ervanduniḱ*), über die wir einstweilen so gut wie nichts wissen, rechne ich als Uebergangszeit noch zur achaimenidischen Periode.

Bis in die letzte Zeit der Achaimeniden muss ein anderer Einfluss zurückreichen, der von Nordosten kam. An anderer Stelle suche ich nachzuweisen, dass die Behauptung des Chorasmierkönigs Pharasmanes, er wohne den Kolchern und den Amazonen benachbart[4], auf die alte Handelsstrasse von den Mündungen des Oxus nach dem Kaspischen Meere und von da über den kaukasischen Isthmus nach der Südostecke des Schwarzen Meeres zu beziehen ist, welche damals der König der Chorasmier beherrschte, so dass sein politischer Einfluss zeitweilig bis nach Kolchis reichte. In jener Zeit müssen die Georgier den Namen Փարսման *P'arsman* entlehnt haben, welcher nachmals bei ihren Königen sehr beliebt war und auch in Armenien einmal vorkommt[5]. Von diesem Gesichtspunkte aus ist es nun bemerkenswert, dass der armenische Monatsname Հրոտից *hroti-c'* = pers. *Frawardīn*, *Frōrdīn*, der den zwölften Monat bezeichnet, sein genaues lautliches Gegenstück nur im Chwārizmischen hat, wo der erste Monat *Nāusārğē*

---

[1] Vgl. Hübschmann, Pers. Stud., 201. Arm. Gr., I., 286.

[2] [Inzwischen ist mir jedoch diese Erklärung des arm. ր = altiran. ꝺ zweifelhaft geworden. Wenigstens scheint der von C. F. Lehmann entdeckte, auf zwei Dörfer beschränkte Dialekt von Harzan bei Marand in Azärbaiğān nach den wenigen von Lehmann mitgeteilten Proben grösseren Anspruch zu haben, als Nachkomme des alten Medischen, bezw. Atropatenischen zu gelten, als das Tāt. Das Medische oder eigentliche *Palhawīk*, die Schriftsprache der Arsakiden, ist uns jetzt bekannt durch eine der drei Gruppen manichärischer Texte in mitteliranischer Sprache aus Turfan. Hier heisst ‚drei' *hrē* (= mp. *sē*), das noch im harzanischen Dialekt als *hårä* erhalten ist. Vergl. C. F. Lehmann, Armenien einst und jetzt, Berlin 1910, S. 185 f. Korrekturzusatz.]

[3] S. Geiger, Grdr. der iran. Phil., I., 2., 355, § 116.

[4] Arrian anab., 4, 15, 4.

[5] Vgl. Hübschmann, Arm. Gr., I., 90.

oder روچنا *Rōčinā* (mit *č* aus *t* vor *i*) aus *(h)rō(r)tinā(m), frawartinām[1] hiess. Der entsprechende Monatstag hiess روچن *rōčin*[2] = *(h)rō(r)tin(ā), frawartinām.

Für das Alter des Ueberganges von unbetontem indogermanischem *o* in *a* besitzen wir ein Zeugnis im Volksnamen *Ἀλαρόδιοι* bei Herodot 3, 94. 7, 79, dessen Quelle, das Verzeichnis der Steuerbezirke des Dareios, bis in den Anfang des 5. Jahrhunderts hinaufreicht. *Ἀλαρόδιοι* zeigt zunächst gegenüber arm. Այրարատ *Ajrarat* griechische Dissimilation des *r* der zweiten Silbe, sowie Erweichung des auslautenden Konsonanten und Verdunklung des Vokals vor diesem. Eine ähnliche Dissimilation weist bab. *Urašṭu* (lies *Uralṭu*) auf gegenüber assyr. *Urarṭu*. Im übrigen stimmt *Ἀλαρόδιοι* auffällig überein mit der traditionellen Vokalisation des hebräischen אררט, LXX *Ἀραράτ*, rabbinisch אֲרָרַט, während das assyrische *Urarṭu*, babyl. *Urašṭu* (*Uralṭu*) im Anlaut scheinbar völlig abweichen. Beide Reihen lassen sich indessen vereinigen, wenn man annimmt, dass das assyrisch-babylonische Zeichen für *u* hier ein gesprochenes *o* wiedergibt. Dieses unbetonte *o* war dann zwischen dem 7. und 5. Jahrhundert in *a* übergegangen. Wie sich aber hiezu der Diphthong այ in schriftarmenisch Այրարատ verhält, das die grosse Provinz am mittleren Araxes bezeichnet, bleibt auch fernerhin unklar. Nach dem Untergang des Reiches Urarṭu wurde das alte Kulturvolk zersprengt und so kommt es, dass wir in verschiedenen Gegenden auch ausserhalb der Araxesebene Resten desselben und demzufolge Reflexen des alten Namens begegnen. Dazu gehört vor allem das unarmenische Volk der Որդայք *Orṭājē* im Gau Hanźit' in Südarmenien, sowie die الأرطان *al Orṭān* in der Landschaft Chojt' im heutigen Gebirgslande Sasun[3]. Hier ist also der alte Name *Urarṭu* (*Orart-*) in *Orṭ-* verkürzt. Die Wiedergabe des einheimischen Dentals durch semitisches ط ist völlig korrekt, da die armenischen und georgischen Tenues Konsonanten mit Kehlkopfverschluss sind, wie die sogenannten emphatischen Laute im Amharischen und vermutlich auch im Altsemitischen. Auch in der Urgeschichte des sogenanten Mar Abas Mcurnac'i lassen sich Spuren jener Toponymie nachweisen, und zwar auch mit dem k'art'welischen Präfix *m-*[4].

Von ganz besonderem Interesse für die Sprachgeschichte ist der Name *Ἀναριάκη* bei Strabon ια 7, 1, p. 508. Hier heisst es: *φασὶ δὲ Παρρασίων τινὰς συνοικῆσαι τοῖς Ἀναριάκαις, οὓς καλεῖσθαι νῦν Παρσίους*[5]. *Αἰνιᾶνας δ'ἐν τῇ Οὐιτίᾳ τειχίσαι πόλιν ἣν Αἰνίαν καλεῖσθαι*[6], *καὶ δείκνυσθαι ὅπλα τε Ἑλληνικὰ ἐνταῦθα καὶ σκεύη χαλκᾶ καὶ ταφάς· ἐνταῦθα δὲ καὶ πόλιν Ἀναριάκην*[7], *ἐν ῇ, φασί, δείκνυται μαντεῖον ἐγκοιμωμένων.* Dieser Passus ist eine jener Randbemerkungen Strabons, die er nicht mehr in den Text hatte einarbeiten können, da er durch den Tod verhindert wurde, an sein Werk die letzte Hand zu legen, und die dann in den Text eingefügt wurden. Sie war veranlasst durch die im Texte unmittelbar vorher genannten Stämme der *Οὐίτιοι* und *Ἀναριάκαι*. Der Inhalt geht ohne Zweifel auf die thessalischen Alexanderhistoriker Medeios und Kyrsilos

---

1 Al Bīrūnī, Chronology of ancient nations, p. ٢٧, 9 = 57, 17 ed. Sachau. Die in den Unters. zur Gesch. von Eran, II., 198, A. 2, gegebene Erklärung fällt daher weg.

2 Eb. p. ٢٨, 5 = 57, 39. Die Hss. haben روحن.

3 Al. Balāδ. ٢١١, 16. Vgl. dazu Tomaschek, Sasun und das Quellengebiet des Tigris, S. 21. SBWA., Bd. 133, Nr. IV, 1895. H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen. Idg. Forsch., XVI, 1904, S. 235f.

4 S. meine Abhandlung: Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und armenischen Geographen.

5 So Coray nach Steph. Byz. s. v. *Αἰνία; παρρασίους* Hss.

6 So Kramer; *ἣν αἰνιάνα καλεῖσθαι* E; *ἣ νῦν αἰνιάνα καλεῖται* übrige Hss.

7 So Steph. Byz. s. v.; *ἀβάρκην* D; *ναβάρκην* übrige Hss.

zurück [1], welche die Armenier als eine thessalische Kolonie zu erweisen suchten und in der Weise der alten Logographen Anklänge zwischen armenischen und griechischen, zumal thessalischen Orts- und Stämmenamen zu ethnologischen und historischen Spekulationen benutzten. Der Verlust ihres Werkes ist besonders schmerzlich, da es, nach den wenigen erhaltenen Bruchstücken zu schliessen, für die Topographie von Armenien und Transkaukasien von ungewöhnlicher Bedeutung wäre. Die oben genannte Landschaft *Οὐιτία* muss in oder in der Nachbarschaft der armenischen, später von den Albaniern zurückgewonnenen Provinz *Kazbk'* (*Kaspk'*, gr. *Κασπιανή*) mit der Hauptstadt P'ajtakaran am Unterlaufe des Araxes gesucht werden, die nachmals den Namen P'ajtakaran erhielt. Die in derselben angeblich von nordgriechischen Ainianen [2] gegründete Stadt *Αἰνία* hängt wahrscheinlich mit dem Gau *Hani* in P'ajtakaran zusammen [3]. Man darf also *Οὐιτία* der Landschaft *Otene* gleichsetzen, welche nach Plinius (aus veralteter Quelle) durch den Araxes von Atropatene geschieden wurde [4]. Ob diese Provinz sich in alter Zeit bis zum Gau Ուտի *Uti* am Kur mit dem Vorort Partav erstreckte, lässt sich bis jetzt nicht mit Sicherheit erkennen; ebenso ist es schwer, die Formen *Οὐιτία*, *Otene* und schriftarmenisch Ուտի (für Վտի **Wti?*) lautgesetzlich mit einander zu vermitteln [5]. Jedenfalls ist aber die nachmalige armenische, später von den Albaniern zurückgewonnene Provinz *Uti* am Kur, welche unter anderen auch das ehemals selbständige Šakašēn (*Σακασηνή*) umfasste, erst eine Schöpfung aus nachchristlicher Zeit, die zuerst bei Ptolemaios und dann bei Asinius Quadratus in der Geschichte des Partherkrieges des Verus (im Jahre 164 n. Chr.) bezeugt ist [6].

Die *Πάρσιοι* können wir bis jetzt nicht identifizieren. Sie werden aus einer Vermischung der arkadischen *Παρράσιοι* mit den *Ἀναριάκαι* hergeleitet. Letztere werden von Eratosthenes, der auf den Ergebnissen der Entdeckungsfahrt des seleukidischen Admirals Patrokles auf dem Kaspischen Meere fusst, zwischen Uitiern, Kaspiern, Albanern und Kadusiern einerseits und Amardern und Hyrkaniern andererseits aufgezählt [7]. Die Uitier des Patrokles sind das nördlichste von ihm erkundete Volk an der Westküste des Kaspischen Meeres, wie die Länge der Küste bis zu den Kadusiern klar ergibt, und von der

[1] Vgl. Kunze, Symbolae Strabonianae. Leipzig 1892, p. 47ss. 64 gegen W. Fabricius, Theophanes von Mitylene. Strassburg 1888 S. 79ff., 126. J. Marquart, Ērānšahr, S. 120, A. 3.

[2] Vgl. Strab. *ια* 14, 14, p. 531.

[3] Dies hat schon Andreas, Art. Ainiana in Pauly-Wissowas R. E. erkannt.

[4] Plin. h. n. 6, 42 vol. I, 446 ed. Mayhoff: reliqua vero fronte (des Partherreiches), quae (so A) tendit ad Caspium mare, Atrapatene, ab Armeniae Otene regione discreta Araxe.

[5] Vgl. meine Unters. zur Gesch. von Eran, II., 174. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, a. a. O., S. 271 f.

[6] Ptol. V, 12, 4, p. 938: *παρὰ δὲ τὸν Κύρον ποταμὸν ἥ τε Τοσαρηνὴ καὶ ἡ Ὠτηνή.* Steph. Byz. *Ὠτηνή, μοῖρα Ἀρμενίας. Κουάδρατος ἐν Παρθικῶν τρίτῳ· ὁ δὲ τῆς Ἀρμενίας βασιλεὺς Πάκορος ἐν τούτῳ περὶ Ἀρτάξατα καὶ τὴν Ὠτηνὴν* [Hauptstadt *Xalxal*] *τῆς Ἀρμενίας διάγων. τὸ ἐθνικὸν ὁ αὐτὸς ἐν τῷ δευτέρῳ. περὶ δὲ Κύρον ποταμὸν Ὠβαρηνοί τε καὶ Ὠτηνοὶ νέμονται, μέγα μέρος Ἀρμενίας ὄντες.* Ders. s. v. *Ὠβαρηνοί, μέρος Ἀρμενίας, περικείμενον Κύρῳ ποταμῷ, ὅστις Εὐφράτην παραλλήλως ἔχει. Μέμνηται δ'αὐτῶν καὶ Κουάδρατος ἐν ἕκτῳ Παρθικῶν· παρὰ δὲ Κύρῳ ποταμῷ Ὠβαρηνοί τε καὶ Ὠτηνοὶ νέμονται, μέγα μέρος Ἀρμενίας ὄντες.* Die wörtliche Uebereinstimmung scheint zu beweisen, dass Quadratus den Ptolemaios direkt abgeschrieben hat. Die von jenem gebrauchte Form *Ὠβαρηνοί* stammt daher wohl aus einer schlechten Ptol.-Handschrift und darf nicht, wie noch Müller tut, in den Text des Ptol. eingeschmuggelt werden. Für Marinos ist aus den Varianten *ΤΩΣαρηνή, ΤΟΣαρηνή* die Form *ΓΩΓαρηνή* herzustellen.

Zur historischen Erklärung der zuerst angeführten Stelle des Quadratus vgl. Unters. zur Gesch. von Eran II. 225 f.

[7] Eratosthenes bei Strab. *ια* 6, 1 p. 507: *φησὶ δ' Ἐρατοσθένης τὸν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων γνωριζόμενον περίπλουν τῆς θαλάττης ταύτης τὸν μὲν παρὰ τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ τοὺς Καδουσίους εἶναι πεντακισχιλίων καὶ τετρακοσίων, τὸν δὲ παρὰ τὴν Ἀναριακῶν καὶ Μάρδων καὶ Ὑρκανῶν μέχρι τοῦ στόματος τοῦ Ὤξου ποταμοῦ τετρακισχιλίων καὶ ὀκτακοσίων.* Ders. ib. *ια* 8, 8 p. 514: *κύκλῳ δὲ περὶ τὴν θάλατταν μετὰ τοὺς Ὑρκανοὺς*

Landschaft *Οὐιτία* der thessalischen Alexanderhistoriker scharf zu trennen[1]. Es ist dasselbe Volk, das Plinius 6, 38, wie es scheint nach Varro, *Udini* nennt und dessen Identität mit den von ihm gleich darauf nach älterer Quelle erwähnten *Uti* er nicht erkannt hat[2]. Ptolemaios V, 8, 13 p. 920, 2 gebraucht die jüngere Form *Οὖδαι* und setzt sie an den Fluss *Οὔδων* das ist **Ud-dōn*, die heutige Kuma. Wie ihr Name bei Patrokles wirklich gelautet hat, wissen wir nicht; er ist offenbar von Strabons Gewährsmann, sei es Poseidonios oder schon Eratosthenes, nach dem der viel weiter südlich gelegenen Landschaft *Οὐιτία* gemodelt worden. Polybios V, 44, 9 nennt *᾿Ανιαράκαι* (so!) zwischen *᾿Ελυμαῖοι* (lies *Δελυμαῖοι, Dēlum*) einerseits und Kadusiern und Matianern andererseits[3]. Darnach sind auch die Ansätze des Ptolemaios VI, 2, 5 zu beurteilen: *τὰ δὲ ἐπὶ θαλάσσῃ κατέχουσι καὶ Καδούσιοι οἱ καὶ Γῆλαι, καὶ Δρίβυκες· μεθ᾿ οὓς διατείνοντες μέχρι τῆς μεσογαίας ᾿Αμαριάκαι καὶ Μάρδοι.* Auf der Karte sind die *᾿Αμαριάκαι* und *Δρίβυκες* sehr weit östlich zwischen den Flüssen Straton (bei Plin. h. n. 6, 46 *Strator*) und Charindas angesetzt[4], also in Wirklichkeit bereits in Hyrkanien. In der Tat begegnen wir hier bei Plin. h. n. 6, 46 abermals einem Stamme jenes Namens: . . . mox (nach Apavortene) gentes Tapyri, Anariaci[5], Staures, Hyrcani, a quorum litoribus idem mare Hyrcanium vocari incipit a flumine Sideri. Ptolemaios beziehungsweise seine Vorlage Marinos hat also zwei verschiedene Nachrichten über die Anariaken kombiniert[6], ein Verfahren, das auch sonst seine Karten entstellt hat[7]. Aus den übrigen Nachrichten ist daher zu entnehmen, dass die Anariaken zwischen den Kadusiern (Gelen, westlich vom Amardos, j. Safīd rūd) und Amardern (im Küstenlande östlich vom Safīd rūd), also etwa im Gebirgslande am Amardos (Safīd rūd), da wo er den Šāh rūd aufnimmt, anzusetzen sind.

Da aber *᾿Αναριάκαι* seiner Wortbedeutung nach schlechtweg „die Unarischen" (ap. **an-arijaka*, vgl. jaw. *an-airja* „nichtarisch") bezeichnen kann[8], so könnte man auf die Vermutung kommen, dass dies eigentlich eine allgemeine Benennung der nichtarischen „kaspischen" Stämme im Süden des Kaspischen Meeres gewesen sei, welche vom griechischen Berichterstatter irrtümlich als Name eines besonderen Volkes aufgefasst worden wäre. Dagegen spricht aber gerade die Notiz Strabons über die *Πάρσιοι*, welche voraussetzt, dass die Anariaken ein eigener Stamm waren.

᾿Αμάρδους τε καὶ ᾿Αναριάκας καὶ Καδουσίους καὶ ᾿Αλβανοὺς καὶ Κασπίους καὶ Οὐιτίους, τάχα δὲ καὶ ἑτέρους μέχρι Σκυθῶν. ib. 7, 1, p. 508: *οἰκεῖ δὲ τὴν παρώρειαν ταύτην μέχρι τῶν ἄκρων ἀπὸ θαλάττης ἀρξαμένοις ἐπὶ μικρὸν μὲν τῶν ᾿Αλβανῶν τι μέρος καὶ τῶν ᾿Αρμενίων, τὸ δὲ πλέον Γῆλαι καὶ Καδούσιοι καὶ ῎Αμαρδοι καὶ Οὐίτιοι καὶ ᾿Αναριάκαι.* An letzterer Stelle ist die geographische Reihenfolge gestört. Plin. h. n. 6, 36: Eratosthenes ponit et mensuram ab exortu et meridie per Cadusiae et Albaniae oram V̄. CCCC stadia, inde per <An>nariacos, Amardos, Hyrcanos ad ostium Zoni [= *ΩΚΟΥ*, *ΩΖΟΥ* für *ΩΞΟΥ*] fluminis ĪIII. DCCC.

[1] Vgl. Unters. zur Gesch. von Eran II., 85.

[2] Plin. h. n. 6, 38—39: primus sinus (des Kaspischen Meeres) appellatur Scythicus; utrimque enim accolunt Scythae angustias et inter se commeant, hinc Nomades et Sauromatae multis nominibus, illinc Abzoae (l. ARzoae) non paucioribus. ab introitu dextra mucronem ipsum faucium tenent Udini, Scytharum populus, dein per oram Albani . . . supra maritima eius Udinorumque gentem Sarmatae, Utidorsi Aroteres (l. Uti, *῎Αορσοι οἱ ἀνωτέρω*) praetenduntur.

[3] Polyb. 5, 44, 9: *τὰ δ᾿ἐπὶ τὰς ἄρκτους αὐτῆς (τῆς Μηδίας) τετ αμμένα μέρη περιέχεται μὲν ᾿Ελυμαίοις καὶ τοῖς ᾿Ανιαράκαις, ἔτι δὲ Καδουσίοις καὶ Ματιανοῖς.* Die Landschaft *᾿Ελυμαΐς* nördlich von *Χωρομιθρηνή* (der Elbruzkette, Unters. zur Gesch. von Eran II, 24 A. 72) kennt auch Ptol. VI, 2, 6.

[4] Quinta Asiae Tabula aus der lateinischen Ptolemaeusausgabe Romae 1490 bei Nordenskjöld, Facsimile-Atlas, Pl. XX.

[5] Narieci Hss., naricei *a*.

[6] Die Form *ΑΜΑΡΙΑΚΑΙ* ist augenscheinlich ein Kompromiss zwischen *ΑΝΙαράκαι* und *᾿Αναριάκαι*.

[7] Auf diese Weise werden auch die *Δρίβυκες* in diese Gesellschaft geraten sein, die bei Mela 3, 39 nördlich von den Amardi angesetzt sind.

[8] Dies scheint die allgemeine Annahme zu sein.

Dieser Name lässt aber noch eine andere Deutung zu. Ap. **a-narija-ka* (vgl. jungaw. *nairja-* „männlich, mannhaft") kann auch, ebenso wie das skythische Ἐνάρεες (Hippokrates περὶ ἀέρων 22. Her. 1, 105. 4, 67), „unmännlich", weibisch (ἀνανδριής, ἀνδρόγυνος) bedeuten[1]. Dies erinnert uns sofort an die merkwürdigen Nachrichten des Bar Daicān über die Sitten der Gelen, bei welchen die Männer in farbige Gewänder gekleidet waren, sich mit Gold und Edelsteinen schmückten und mit kostbaren Salben salbten, während die Frauen alle Arbeiten verrichten mussten[2]. Von den Tapuren aber wusste Amyntas, der Bematist Alexanders, und schon Ktesias zu berichten, dass sie dem Weine ausserordentlich ergeben waren und sozusagen den grössten Teil ihres Lebens beim Weingelage zubrachten, ja sogar den Wein ebenso ausschliesslich als Salbe benützten, wie andere das Oel[3].

Von Strabon, ια 11, 8 p. 520 erfahren wir dann noch, dass sich bei den Tapuren die Männer in Schwarz kleideten und die Haare lang trugen, während die Frauen in Weiss und kurz geschoren gingen. Auch hier ist also der Luxus auf Seite der Männer[4], und es wird schwerlich Zufall sein, dass wir bei Plinius geradeso *Anariaci* hinter den *Tapyri* finden, wie bei Patrokles hinter den Kadusiern oder Gelen. Man könnte demnach mit grösserem Rechte Ἀναριάκαι = **anarijaka*, „die Unmännlichen" als verächtliches Beiwort der Kadusier (Gelen) und Tapuren auffassen. Jedenfalls ist aber die enge Verbindung zwischen Kadusiern und Anariaken nicht zu läugnen. In der Nähe der Kadusier werden wir also auch die Πάρσιοι zu suchen haben. Diese haben demnach mit den *Parsk'* nichts zu tun[5], deren Wiederunterwerfung durch den Sparapet Mušeł Mamikonean Faustos 5, 14 S. 215 berichtet. Als Hauptstadt dieses Landes gilt *P'ajtakaran*. Es ist daher ohne Zweifel wie an der Parallelstelle 4, 50, S. 164 Պայտից für Պարսից zu lesen[6]. Ein eventueller Zusammenhang der Πάρσιοι mit den Parsua (Barsua) der assyrischen und chaldischen Inschriften[7] lässt sich bisher nicht erweisen. Dagegen erhebt sich immer wieder die Frage, ob in der Völkerreihe ... Marotiani, Arsi, Gaeli, quos Graeci Cadusios appellavere, Matiani bei Plin. h. n. 6, 48 die zwischen *Marotiani* (lies *Mardiani* = Ἄμαρδοι) und *Gaeli* stehenden *Arsi* nicht den Πάρσιοι Strabons entsprechen. Auch die Landschaft Ἀρσῖτις des Ptol. VI, 9 p. 617, 23 ed. Wilberg kann sehr wohl den gleichen Ursprung haben, d. h. aus einer lateinischen Quelle stammen, obwohl er sie in die Nähe des Koronos nach Hyrkanien verlegt[8]. Vgl. das oben über die Ἀμαριάκαι Gesagte. Zu den vielen Namenverstümmelungen, welche jene Völkerliste des Plinius entstellt (vgl. z. B. *Comani* für *Cho(r)amani*, *Mandruani* für **Marduani*, *Chindrum* für **Chrindum*, *Pariani* für **Pari(c)ani*, *Arasmi* für Ἀριμασποί, *Marotiani* für *Mardiani*)[9], würde also noch *Arsi* für *(P)arsi* kommen.

[1] Freilich will ich mich für die Richtigkeit der Deutung des Hippokrates, der jenen Beinamen der Skythen (Skoloten) auf die angebliche Impotenz der herrschenden Horde bezieht, und zumal für den aitiologischen Mythos des Herodot, welcher an die Tempellegende der Atargatis von Askalon anknüpft, nicht verbürgen. Diejenigen, welche mit Neumann und Kiepert die Skythen des Hippokrates für Mongolen halten, werden natürlich in jenem Spottnamen eine Bestätigung für ihre Auffassung erblicken. In der Tat kann Ἐνάρεες an sich ebensogut als aw. *an-airja* ‚unarisch' erklärt werden.

[2] Philippos, Buch der Gesetze der Länder bei Cureton, Spicil. Syr., p. 14, 27—15, 10.

[3] Athen. X, p. 442 A. Ailianos, Παντοδαπὴ ἱστ. III 13.

[4] S. hierüber Kap. VI (Die Sogdiana des Ptolemaios) Exkurs *c* in meinem *Wehrōt und Arang*.

[5] Wie ich Assyriaka des Ktesias, S. 646 f. und Eranšahr, S. 176 mit K. J. Neumann, Hermes 19 174 angenommen hatte.

[6] So richtig Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen S. 268 f.

[7] Ueber diese Max Streck, Zeitschr. f. Assyriologie, XV, 308—314.

[8] Vgl. Unters. zur Gesch. von Eran II. 85. 241.

[9] Vgl. darüber Wehrōt und Arang.

Die Herleitung der *Πάρσιοι* von einer Kolonie der arkadischen Parrhasier erinnert daran, dass das Gebirgssystem, welches sich von Hyrkanien gegen Baktrien und Areia hin erstreckt, auf der römischen Weltkarte des Orosius *Maenalius* heisst, offenbar eine griechische Anpassung eines einheimischen Namens in Erinnerung an den arkadischen Berg *Mainalon*[1]. Das *Ἰασόνιον ὄρος* über den kaspischen Toren (Strab. *ια* 13, 10 p. 526) belehrt uns aber, dass wir auch hier immer noch die Spuren der Alexanderhistoriker Medeios und Kyrsilos zu erkennen haben.

Nach diesem Umwege kehren wir zum Namen *Ἀναριάκη* zurück. Nach Strabons Erzählung befand sich hier ein Traumorakel, das von dem von König Trdat zerstörten Traumorakel des Gottes Tiur in Erazamojn an der Strasse von Wałaršapat nach Artašat[2] wohl zu unterscheiden ist. Der Name hat mit dem Stamme der *Ἀναριάκαι* weder topographisch noch sprachlich etwas zu tun, sondern bedeutet einfach „Traumorakel". *Ἀναριάκη* gehört zu arm. *անուրջ* „Traum" aus **anōr-jo*, gr. *ὄναρ, ὄνειρος, ὄνειρον*, wovon *անրջական* „that relates to dreams, visionary", und wäre arm. *անրջակ* **anrǰak*. Das zweite *α* gibt einen Halbvokal von unbestimmter Klangfarbe wieder, wie z. B. auch in *Καρμανία* = mp. *Krmān* und anderen der altpersische *r*-Vokal durch *αρ* ausgedrückt ist. Wir können an diesem Namen also konstatieren, dass zur Zeit der beiden Alexanderhistoriker (Ende des 4. oder Anfang des 3. Jahrhunderts v. Chr.)[3] 1. der anlautende Vokal, wenn *anurǰ* aus ursprünglichem **onōr-jo-* entstanden ist, bereits in *a* übergegangen, 2. unbetontes *u* (aus *ō*) bereits ausgefallen, 3. die Palatalisierung des *j* zu *ǰ* noch nicht durchgeführt war; sonst hätte der Grieche eine andere Transskription (mit *ζ*) gewählt.

II. Nachträge zu Erānšahr.

1. *Šahastanin Oknoj.*

Bei Sebēos, Kap. 2 S. 28 lesen wir von Xosrow Anuš-əṙvan: „Er nahm im Kampfe Antiok' der Pisidier, und gefangen wegführend siedelte er (sie) an bei der königlichen Residenz, *շինեալ քաղաք եւ անուանեալ զնա Վեհ Անջատոք Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստանին Ոկնոյ կոչեն* indem er eine Stadt (für sie) gründete und sie *Weh Anǰatok' Xosrow* nannte, welche man mit Namen *Šahastanin Oknoj* nennt".

Es ist hier die Rede von der Einnahme von Antiocheia, der Hauptstadt des römischen Ostens (540 n. Chr.), die mit dem pisidischen Antiocheia verwechselt ist. Die Stadt bei al Madāïn (Māḥōzē, Ktesiphon), welche Chosrau für die weggeführten Gefangenen erbaute, heisst bei Ḥamza al Içbahānī (Annales p. ٥٧) persisch به از انديو خسرو, wörtlich „besser als das Antiocheia des Chosrau". Dies ist natürlich sinnlos. Man erwartete eben im Neupersischen nach dem Komparativ به ein از der Vergleichung. Allein sowohl Šāhpuhr I als Chosrau I wollten für die von ihnen deportierten Einwohner der Königin des Ostens ein „besseres Antiocheia", und ebenso Kawāδ für die Gefangenen von Amid ein „besseres Amid" schaffen. Der richtige Name ist demnach *Weh Antijōk* (*Beh Andijō*) *Chosrō* „Besser Antiocheia des Chosrau", zusammengezogen جنديو خسره *Gundijō-Chosro* (Jāq. II., 130, 3) oder وَنْدِيخسرو *Wandī-Chosro* Dīnaw. ٧٠, 17. Ibn. al Faq. ١١٥, 19. Vgl. Erānšahr, S. 41 A. 3. Das armenische *Anǰatok'* ist also aus zwei Formen **Anǰo* (aus dem jüngeren pers. *Andijō*) und **Antok'* kontaminiert. Prokopios, *ὑπὲρ τῶν πολέμων* II., 14, 1.

[1] S. Unters. zur Gesch. von Eran, II., 67.

[2] Vgl. H. Gelzer, Zur armenischen Götterlehre. Berichte der k. sächs. Ges. der Wiss. 1895 S. 109 ff.

[3] Vgl. R. Geier, Alenandri M. histor. scriptores, Lips. 1844.

4 vol. I, p. 213, 23. 214, 6 ed. Haury, sagt einfach Ἀντιόχεια ἡ Χοσρόου, und ebenso die syrische Mischchronik Chronica min. p. 145, 11 = 112, 24 ed. E. W. Brooks (Corp. SS. christ. orient. SS. Syri Ser. III, t. IV, Paris 1904) ܠܚܘܣܪܘ. Theophylaktos Simokattes V, 6, 11. 7, 1 nennt die Stadt Ἀντιόχεια ἡ Περσῶν, τῆς Περσίδος zum Unterschied von der syrischen Hauptstadt. Der arabische Name der Stadt ist aber الرومية ar Rūmīja „die romäische" Tab. I ۸۹۸, 9. ۹٥۹, 13ff. Ibn al Faq. ۱۱٥, 20. ۱۱٦, 3. Nöldeke, Gesch. der Perser und Araber S. 165. 239f. al Balāḏ ۲٦۳, 17, ۲۷٥, 15, und der zugehörige Rustāq hiess noch später الرومقان ar Rūmaqān al Balāḏ. ۲۷۱, 6. al Ja'qubī, Hist. I, ۲۰۱, paen. (neben بهرسير = Weh-Artašīr). Ibn Chord. ۷, 17, ۹, 9; Qod. ۲۳۷, 10.

Sieht man sich jetzt den rätselhaften Komplex Շահաստանին ոկնոյ an, so erkennt man zunächst, dass in dem Worte hinter šahastan das mittelpersische nōk „neu" enthalten ist. Das folgende noj könnte man dann als übergeschriebene Glosse (= np. nō) zu nok (mp. nōk) fassen, so dass der ganze Ausdruck lauten würde: Šahastan i nok (noj) = mp. Šahrəstān i nōk (nō) „die neue Hauptstadt". Eine andere Möglichkeit, die jedoch geringere Wahrscheinlichkeit für sich hat, wäre, dass in den drei letzten Buchstaben ein Aequivalent des arabischen رومية zu suchen sei. Dann müsste ՆՈՅ aus ՌՈՄ (wofür man aber ՀՌՈՄ erwarten würde) entstellt sein, so dass der ganze Name zu Շահաստան ի Նոկ Ռոմ Šahastan i *Nokrom = mp. Šahrəstān i Nōk-(H)rōm „die Hauptstadt Neu-Rom" herzustellen wäre.

2. Zur Liste der Provinzen von Xorasan.

In der Aufzählung der Provinzen von Xorasan in der Geographie des Anania Širakac'i finden wir Դզին, Նաւազակ M, Դզինաւազակ V, Դզինազակ S. Dieser Name ist Դզ ի նաւազակ Dz-i navazak zu lesen, wie aus dem mittelpersischen Verzeichnis der Provinzialhauptstädte hervorgeht, wo die Stadt (šahrəstānə) Nawāžak in (der Provinz) Bāxl-i bāmīk erwähnt wird. S. mein Buch Wehrōt und Arang, S. 143. Diese Stadt entspricht der Festung آوازه Āwāza bei Firdausī, die jedoch mit Diz i rōjīn vermengt und daher in Buchara gedacht ist. Vgl. Erānšahr, S. 82f.

Der Name Մանսան Mansan oder Մանշան (so S) in jener Aufzählung des Širakac'i ist jetzt nicht mehr anzutasten; dieser Gau entspricht in der offiziellen chinesischen Einteilung der westlichen Länder vom Jahre 661 dem Kreise P'e-p'ok (P'e-li) mit der Hauptstadt Man-šan, einem der beiden Kreise der Statthalterschaft K'i-sa, welche im Gebiete des Königreiches Hå-si-kien (Gōzgān) errichtet worden war. Vgl. Alte Bücher der T'ang-Dynastie, Kap. 40 fol. 71f., Neue Bücher, Kap. 43b fol. 13f. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue occidentaux, p. 71 n. Darnach wird auch das مرسان bezw. منسان des Ibn Ḥauqal (Erānšahr, S. 85f.) nicht mehr als blosser Schreibfehler gelten dürfen. Gozbon ist nicht in Dz-i rojin zu ändern (Eranšahr, S. 9, 93f.), sondern = pers. Gōzbun „Walnussbaum"; es ist dies ein Ort der altiranischen Sage vom Schützen Ǝrəxša. Vgl. Wehrōt und Arang S. 137.

Der Titel Šēr i Bāmīkān scheint auch in der offiziellen chinesischen Einteilung der Westländer als Landesname aufgefasst zu sein. Es heisst nämlich in den alten Büchern der T'ang, Kap. 40, fol. 71f. (= Neue Bücher der T'ang, Kap. 43b, fol. 13f.): „VII. Die Generalstatthalterschaft Sia-hong. Gebiet des Reiches Sit Wan-jen (= Šēr i Bāmijān); errichtet in der Stadt Hok-le (Neue Bücher: in der Stadt Lo-lan des Reiches Hwan-jen). In Verwaltung der (einheimischen) Fürsten gelassen und dessen Gebiet in vier Kreise eingeteilt". Man kann jedoch auch übersetzen: „Gebiet des Reiches Bāmijān des Šēr."

Katašan ist demnach nicht als besondere Provinz oder Stadt aufzufassen (Eranšahr, S. 78), weil sonst die Zahl 26 überschritten würde, sondern mit *Hrev* zu verbinden. Darnach erhält das Verzeichnis folgende Gestalt:

Ահմադան *Ahmadan*
Կոմշ *Komš*
Վրկան *Wrkan*
Ապրշահր *Apršahr*
5 Մրվ *Mrw*
Մռոտ *Mřot*
Հրեւ Կատաշան *Hrev Katašan*
Նսա ի միանակ *Nsa i mianak*
Աբժին *Abžin*
10 Տաղկան *Tałkan*
Գոզկան *Gozkan*
Անդրապ *Andrap*
Վեստ *West*
Հրում *Hrum*
15 Զամբ *Zamb*
Պերոզ-նախճեր *Peroz-naxčer*
Դզ ի նաւազակ *Dz-i navazak*
Վարճան *Warčan*
Մանսան *Mansan*
20 Գճակ *Gčak*
Ասան *Asan*
Բահլ ի բամիկ *Bahl i bamik*
Դրմատ *Drmat*
Չարիմանկան *Čarimankan*
25 Շէր ի բամիկան *Šēr i bamikan*
Գոզբուն *Gozbun.*

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԲԺԻՇԿ ՇԷՀՐԻՄԱՆԵԱՆ

Ի ԴՈԿՏ. ՎԱՀՐԱՄԷ Թ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

Կովկասցի հին բժիշկ մըն է սա, եւ ոչ նուազ կարեւորներէն, որ իւր ծննդավայրին մէջ փայլելէ առաջ, ապրած է Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին գիրկն եւ անոր շուքն ու պատիւն եղած։

ԺԸ—ԺԹրդ դարուն կը վերաբերի այս բժիշկը, բայց պատմութեան մէջ շատ քիչ յիշատակութիւն ունի, այն ալ այնպէս ցանցառ, որ եթէ ինքն անձամբ իր անունն անմահացուցած չըլլար, պիտի կորսուէր ի սպառ մոռացութեան խորը։

Բժիշկ Շէհրիմանեան աւելի յայտնի է մեզ իւր երկերով, որոնք՝ շատերուն անծանօթ, բայց Հայ բժշկական մատենագրութեան թանկագին գոհարներն են հինէն ի վեր։ Անոնց շնորհիւ ես պիտի ջանամ այսօր ծանօթացնել բազմավաստակ գրող-բժիշկ մըն ալ։

Իմ գլխաւոր առաջնորդներս են անոր "Ընդդէմ ժանտախտի", "Փլըրայ" կամ "Տնկաբանութիւն Հայաստանի" կոչուած երկու ձեռագիր գործերն, որոնց առաջինը շարադրած է նա Կ. Պոլիս՝ 1796ին, եւ երկրորդը Կովկաս՝ 1818ին։

"Հայաստանի տնկաբանութիւնը" չեմ տեսած երբեք, բայց "Ընդդէմ ժանտախտի"ն, զոր Շէհրիմանեան բժիշկի կեանքին լուսատու աղբիւրը կը նկատեմ, ունիմ։ Անոր երեսագիրը միայն կու տայ մեզ բաւական տեղեկութիւններ. կարեւոր է ներկայացնել նախ զայն, որ է՝

ԸՆԴԴԷՄ ԺԱՆՏԱԽՏԻ՝ Յորում ճառի երկարագոյն զպատճառէ եւ զնշանաց պարագայից պատահմանց նմա ըստ մտաց վարժից եւ արդի երեւելի բժշկաց ծաղկելոց՝ յԵւրոպա եւ յԱսիա։ Խաղաղեալ ... գիտութեամբ եւ ծաղկաւոր ընտրանօք. Եւ լիակատար ծանօթութեամբ զօրութեամբ, փորձառական պատմութեամբ յեղյեղեալ եւ ճշմարտական հաստատութեամբ յերեւելի։ Ի բժշկէ Ստեփաննոս Շէհրիմանեան Տիֆլիսեցւոյ, Յամի փրկութեան մերոյ՝ 1796։ *(Ի Կոստանդնուպոլիս։)*

Ինչպէս կ'երեւայ հոս, անոր անուան քով կը գտնենք "Տիֆլիսեցի", յորջորջանքն, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ, թէ նա ծնած էր Տփղիս քաղաքը։ Մականունը սակայն մտածել կու տայ, թէ նա սերունդ էր Թերեւս այն մեծ գերդաստանին,

որուն համբաւն Արեւելքէն Արեւմուտք փառաւորապէս ձախրելով, անմոռանալի եղած է մեր մէջ դարերէ ի վեր:

“Շէհրիմանեանք„ կամ “Շահրիմանեանք„ Հայ-կաթոլիկ ընտանիքէ մը, ԺԷրդ դարու սկիզբէն երեւելի եղած են նախ Նոր-Ջուղա[1], ուրկէ հետզհետէ Մոսկուա, Հնդկաստան, եւ հուսկ ուրեմն Իտալիա, Աւստրիա տարածուելով[2], ադամանդի վաճառականութեամբ միլիոններ կը շահին. անոնց մէջէն գրագէտներ[3], մեկենասներ զօրավարներ կը հանին, եւ ոմանք Լիվոռնոյ, Վենետիկ ու Տրիեստ քաղաքներուն մէջ այնպիսի բարձր դիրքեր կը գրաւեն, որ մինչեւ անգամ կոմսութեան տիտղոսին կ'արժանանան, Աւստրիոյ Լէոպոլտ Ա. կայսեր հրովարտակով[4]:

Դժուար չէ ընդունիլ, թէ Նոր-Ջուղայեցի Շէհրիմանեաններէն մէկն ալ, ո՛վ գիտէ, երբ, գաղթած է ժամանակին Տփղիս, եւ ունեցած է հոն բժիշկ Ստեփանոսը:

Յայտնի չէ, թէ ո՞ր թուականին ծնած էր մեր բժիշկը, սակայն “Ընդեղայ ժանտախտի„ին մէկ քանի կէտերուն ուշ դնելով, կրնանք վեր ի վերոյ հետեւցընել, թէ անոր ծնունդը պատահած ըլլալու է 1754—58ի ժամանակամիջոցին մէջ, եւ ահա ինչպէս:

Իր աշխատութեան մէջ տեղ մը (էջ 65) ժանտախտի յատուկ դեղի մը վրայ խօսած պահուն, Շէհրիմանեան երբ անոր օգտակարութիւնը կը մատնանշէ, կը յաւելու, “Ուսոյց մեզ փորձն յամայր ամանակաց„ խօսքը. արդ, եթէ “Անդեղայ ժանտախտի„ի գրութեան ժամանակ՝ 1796ին, Շէհրիմանեանի “յամայր ամանակաց փորձը„ գոնէ 12 կամ 15 տարուան ենթադրենք (եթէ ոչ աւելի), նա բժիշկ եղած կ'ըլլայ՝ 1781—84ին գրեթէ, եւ եթէ ընդունինք, որ առ նուազն 25 կամ 26 տարեկան հասակին աւարտեց իր ուսանողութիւնը, այն ատեն՝ ծնած կ'ըլլայ 1754—58 թուականներուն:

Լիվոռնոյի Հայկական Եկեղեցւոյն ազգահամարական տետրին մէջ նշանակուած Շէհրիմանեաններու մէկ ցուցակն 1788ին կը ներկայացընէ՝ Ստեփան Շէհրիմանեան մը[5]. արդեօք մեր այս բժի՞շկն է. թուականը կրնայ յարմարիլ, բայց դժուար է մեզ հաստատել զայն առ այժմ: Այսու ամենայնիւ, երբ Ընդեղայ ժանտախտէն կարդալով, կը նշմարեմ Ստ. Շէհրիմանեանի վրայ համալսարանական բժշկի յատկութիւններ, եւ խոր հմտութիւն մը Եւրոպական եւ մանաւանդ Իտալական բժշկութեան հին վարպետներու աշխատութիւններուն, երբ մանաւանդ անոր Եւրոպա գտնուած ըլլալն ալ կ'իմանամ Ընդեղայի 37րդ էջէն, եւ Ինքնակոչ բժիշկները ծաղրելը կը տեսնեմ 117րդ էջին մէջ, այլ եւս չեմ վարանիր բնաւ ըսելու, թէ նա իր բժշկական ուսումն առած ըլլալու էր Եւրոպայի մէջ անպատճառ, եւ թերեւս իտալական համալսարանի մը մէջ, ինչպէս սովոր էին մեր բոլոր հին Հիպոկրատեանները:

[1] Պատմ. Նոր-Ջուղայու որ յԱսպահան. Յէ. Թ. Տէր Յովհանեանց, 1880 ի Նոր-Ջուղա. Հատ. Ա.: Պատմ. Հայ Գաղթականութեան ի Լիվոռնօ, Հ. Ուղուրլեան. Վենետիկ 1891. էջ 207—211: “Սիսական„ Հ. Ալիշանի էջ 390 եւ 446:

[2] Պտմ. Հայ Գղթ. ի Լիվոռնօ եւ “Սիսական„: “Հայ-Վենետ„ Հ. Ալիշանի էջ 390 եւ 495:

[3] Ազգասէր Արարատեան ի Կալկաթա. Հատ. Ա. Թիւ 4. 1848, էջ 29 եւ միւս յիշուած գրքերը:

[4] Սոյն Հրովարտակը հրատարակուած է ի Պատմ. Հայ Գաղթ. ի Լիվոռնօ, էջ 299—307: Տես եւ Տաշեան՝ Մայր Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց Մխիթարեանց. Վիեննա էջ 920—921:

[5] Պատմ. Հայ Գաղթ. ի Լիվոռնօ էջ 209:

Իմ՝ այս վարկածս աւելի ստուգելու համար, թէեւ առանձին նամակներով քանիցս դիմեցի Պատուայի, Բոլոնիայի, Պիզայի, Տուրինի, Հռոմի, Նապոլիի բժշկական համալսարաններու տնօրէններուն, բայց անոնք չկրցան ոեւէ տեղեկութիւն մը հաղորդել ինձ այս մասին:

Անկերեւ է սակայն իր գործերէն, որ Ստ. Շէհրիմանեան ինքնաստեղծ, ինքնուս բժիշկ մը չէր, այլ օրինաւորապէս կրթուած եւ փորձառութիւններով զարգացած մը, եթէ ոչ՝ պիտի չկարենար պատրաստել Ընդէլըզ Ճանապարհի եւ Հայաստանի Տնկաբանութեան գործերն, որոնք իրենց դարուն գիտական կնիքը կը կրեն բացորոշապէս:

Իւր բժշկական վկայականն ստանալէ յետոյ թերեւս ժամանակ մը մնաց նա Իտալիա, որով անկասկած ուրիշն եղած չէր կրնար ըլլալ 1788ի Լիվոռնոբնակ Ստ. Շէհրիմանեանը:

Տեղեկութիւն չունինք բնաւ, թէ ինչպէս անցած է անոր մանկութիւնը, ուր առած էր նա իր նախնական դաստիարակութիւնը, ով էր հայրը: Շատ հաւանական է, որ Ստեփան սկիզբները կրթուեցաւ Տփղիսի մէջ, այլ յետոյ՝ ղրկուեցաւ գուցէ Վենետիկ, ուր շատերու պէս[1] ինքն ալ Մխիթարեաններու հսկողութեան տակ պատրաստուեցաւ բժշկական դասընթացքի, զոր աւարտեց ո՞ գիտէ, Բոլոնիայի, կամ Պատուայի եւ կամ Պիզայի բժշկական համալսարանն, ուրկէ կը վկայուէին ընդհանրապէս մեր նախնի բժիշկները[2]:

Ընդէլըզ Ճանապարհին թղթատելով, անոր վերջի էջերէն կ'իմանամ, որ Շէհրիմանեան Թուրքիոյ մայրաքաղաքը կը գտնուէր 1791ին, ուր իբրեւ հայ բժիշկ անուանի էին միայն Պօղոս Անտոնեան-Տաշեան[3] եւ Յովակիմ Օղուլըուխեան[4]: Ժանտախտը կը տիրապետէր հոն դարձեալ այն ատեն. այդ սոսկալի հիւանդութեան ուսումնասիրութիւնն ընելու համար էր արդեօք որ կու գար: Ի՞նչ բան հակառակը կրնայ ըսել տալ մեզի, երբ աչքի առաջ ունինք իրմէ աշխատութիւն մը, ամբողջապէս նուիրուած այդ նիւթին, եւ շարք մը փորձերու, որոնք կատարուած են Կ. Պոլսոյ այլեւայլ թաղերու ժանտախտաւոր հիւանդներու վրայ:

Շէհրիմանեան՝ Կ. Պոլսոյ մէջ իր գիտած ժանտախտաւորներու ամենահինն 1791 թուականով կը ներկայացնէ, բայց ես կը կարծեմ որ նա աւելի կանուխ եկած ըլլալու էր հոն, թերեւս 1790ի կամ 1791ի սկիզբները, եթէ Լիվոռնոյի 1788ի Ստ. Շէհրիմանեանը մեր այս բժիշկն համարինք:

Իր գրածներէն դատելով, կրնանք վստահաբար ըսել, որ նա Կ. Պոլսոյ մէջ բժշկութիւն ըրած է առ նուազն 1791—1796. իր դարմանածներն՝ որոնց մէկ քանիին պատմութիւնը կը գտնենք Ընդէլըզին մէջ, 1796 թուականի նոյեմբեր ամսէն անդին չեն անցնիր, սկսելով 1791 օգոստոսին:

Այս հինգ տարուան ընթացքին մէջ Շէհրիմանեան ամենաժիր գործունէութեան շրջան մը բոլորած ըլլալ կը թուի. մեծ յաջողութեամբ կը դարմանէ ժանտախտաւորներ, ժանտախտաբոյժ դեղեր շարունակ կը կիրարկէ, եւ ստոյգ մահէ

---

1 Հանդէս Ամսօրեայ 1894, էջ 117:

2 „Les anciens médecins arméniens diplômés des Universités d'Italie" par le Dr. V. Torkomian, Paris 1903, էջ 4—27.

3 Հանդէս Ամսօրեայ 1893, էջ 251:

4 Անդ 1896, էջ 148:

կ՚ապաւէ, ծանր հիւանդներ, որոնց մեծ մասն Իւսկիւտարէն էին. հո՛ն կը բնակէր արդեօք։

Իր կատարած փորձերն ու ըրած բժշկութիւնները չէ ուզած սակայն լռութեան քողով եւ մոռացութեան պատանքով ծածկել, այլ անոնցմէ ապագայ սերունդներու ալ օգտակարութիւն մը հանելու տենչով, գրիչը ձեռք առած, նստած է գրել Ընդհանուր Բժշկարան ընտիր գործն, որ իւր հմտալից պարունակութեամբն՝ ոչ միայն իւր հեղինակին գլուխ-գործոցն եղած է, այլ վերջընթեր դարու բժշկութեան ալ մեծապէս պատուաբեր հայ-աշխատութիւն մը։ Ստ. Շէհրիմանեանց հայ բժշկական պատմութեան մէջ նշանաւորած է արդարեւ 1796 թուականը, ծնունդ տալով այնպիսի երկի մը, որ հայերէն համանիւթ գրուածներու անդրանիկն էր, եւ Կ. Պոլսոյ հայ բժշկութեան ալ արտադրած առաջին եւ միակ գլխաւոր վաստակը։

Շատ եւ շատ օրինակելի է ուրեմն Շէհրիմանեան բժիշկին պոլսական կեանքը, բեղուն եւ աշխատաւոր, որուն համառօտութիւնն է որ պատկերացած է կարծես Ընդհանուր Բժշկարանին մէջ։

Շէհրիմանեանի Կ. Պոլիս գալէն երեք տարի վերջն էր՝ 1794ին, որ կը վերաշինուէր Նարլը Գափուի մեր հին Հիւանդանոցն եւ կը հաստատուէր Բերայի Ազգ. Հիւանդանոցը[1]*։ Ասոնք ժամանակաւորներու յատուկ դարմանատուններ էին ի սկզբան. արդեօք Շէհրիմանեան բժիշկ պաշտօն վարե՞ց անոնց մէջ*[2]*։*

Ընդհանուր Բժշկարանին գրելէն վերջը մնա՞ց դեռ Պոլիս, եւ ո՞րչափ ատեն, յայտնի չէ. 1796էն ութը տարի յետոյ զինքը կը գտնենք Կովկաս (Տփղիս թերեւս), ուր կը հասնի հնգօրեայ ճամբորդութենէ մը յետոյ։ Տէր Գիւտ Քահանայ Աղանեանի Դիւան Հայոց Պատմութեան ընտիր աշխատութիւնն է որ կ՚աւանդէ զայս, ցոյց տալով մեզի Տփղիսի եւ Եղիսաբէթուպոլսի եւ Երեւանի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի մը 1804 յունիս 5 թուակիր մէկ նամակն, որուն մէջ կը կարդանք, "Զդաւիթն (Դաւիթ կաթողիկոսի համար է) ամենայն նախատանօք անդ ի Սուրբ Աթոռն գանիւ եւ հարկանելով քշեցուցեալ են զբոլոր միաբանսն աղխիւք յԵրեւան. այլ ի վերջոյ պատմելոյ տէր Խաչատուրի եղբայր Յովհաննէս Վարդապետին եւ Գեղմայի փախստեալ որդի Վարդան Վարդապետին, եւս եւ Շահրիմանեան բժիշկ Ստեփանին, որք նոր եկին յամսոյս 26 հինգօրեայ ճանապարհորդութեամբ, եւն[3]*"։*

Ուրեմն 1804 մայիս 26ին է, որ Ստեփան բժիշկ կը հասնի իր ծննդավայրը, Դաւիթ-Դանիէլեան կաթողիկոսական կռիւներուն միջոցին։

Այդ թուականի՞ն ճամբայ ելած էր Կ. Պոլսէն, չեմ կարծեր, եւ ահա ինչու.

Նախապէս յիշեցի, թէ Շէհրիմանեան գրած է ուրիշ աշխատութիւն մըն ալ՝ Տնկաբանութիւն կամ Փլորայ Հայաստանի անուն, որուն համար Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան Վենետիկէն 1895ին կը գրէր ինծի, թէ՝ "Երեք հատորներէ բաղկացեալ տնկաբանական բառարան մըն է, եւ կ՚ըսուի՝ որ քսան եւ աւելի տարիներու քրտնաթոր աշխատութեան արդիւնք է այն. Տփխիսաբնակ Աւետիք Մկրտիչ Ենֆիէճեանցի ձեռագրաց ցուցակին մէջ կը գտնուի այս գործոյն Գրդ Հատորը միայն, որ Ո տառով

1 Հանդէս Ամսօրեայ 1896, էջ 6։

2 Արեւելք 1907, յունիս 12, Թ. 6514։

3 Դիւան Հայոց Պատմութեան Գիրք Ե. "Դանիէլ կաթողիկոս" էջ 416։

կը սկսի եւ կ՚աւարտի եղեր Օով, եւ կը կրէ 1818 յունիս 20 թուականը, որ անշուշտ Գրքի հատորին աւարտման տարեթիւն ըլլալու է„:

Այն համառօտ տեղեկութենէն կ՚իմացուի, որ Շէհրիմանեան իւր փլորայն սկսած է 1797—98 եւ աւարտած 1818ին: Բայց որովհետեւ բուսաբանական այդպիսի ընդարձակ եւ երկարաշունչ աշխատութիւն մը գլուխ հանելու համար հարկ անհրաժեշտ էր որ գրողը մի առ մի ճանչնար Հայաստանի բոյսերն եւ տունկերն եւ ուսումնասիրէր անոնց յատկութիւնները, ինչ որ կարելի չէր՝ առանց ճանապարհորդութիւններ կատարելու, վստահաբար կրնամ ենթադրել, որ Շէհրիմանեան իր հսկայ ձեռնարկին յաջողութեան համար Կ. Պոլսէն ուղեւորեցաւ Հայաստան, անոր Տնկաբանութիւնն անձամբ ուսանելու, եւ այլեւայլ տեղեր այցելէ յետոյ հասաւ իր հայրենիքն 1804ին եւ վերջնականապէս հաստատուելով Տփղիս, հոն իր ամբողջ կեանքը նուիրեց Հայաստանի փլորայն պատրաստութեանը:

Շէհրիմանեանի այս հսկայական աշխատութիւնը, կը ցաւիմ յայտնելու, որ չեմ տեսած բնաւ, բայց հոգելոյս Հ. Ղեւոնդ Ալիշան Հայ Բուսակին մէջ ունի անկէ լայն փոխառութիւններ[1], եւ Նորայր Բիւզանդացի իր [illegible] աշխատութեան մէջ[2] յառաջ կը բերէ քանի մը մասեր, որոնցմով շատ հեշտ է գուշակել, թէ ինչ ընտիր եւ եզական գործ մըն է այն, զոր Շէհրիմանեան տարիներու մանրուսումն համբերութեամբ եւ ճշմարիտ գիտնականի յատուկ հետազօտութիւններով կերտած է, իբրեւ արժան յիշատակի իր մեծահանճար տաղանդին եւ բազմամեայ վաստակաւոր բժշկութեան:

Շէհրիմանեանի աշխատասիրած փլորայն Հայաստանիէն երկու ամբողջական օրինակ (ընդօրինակութիւն) բարեբախտաբար կը գտնուին այժմ Մոսկուա Լազարեանց Ճեմարանի Մատենադարանը[3]: Իսկ Ընֆիէճեանց սեպհականութիւնն եղող 9րդ հատորը՝ որ հեղինակին ինքնական գիրն եղած ըլլալու է, ծախուած է Տիւբինգէնի Թագաւորական Համալսարանին. անոր Հայերէն Ձեռագիրներու հաւաքածոյին 88րդն է այն[4]:

Ցաւալի է, որ 1818էն յետոյ տեղեկութիւն մը չկայ Շէհրիմանեան բժիշկի վրայ, որ Կոլէժսկի ասէսոր տիտղոսն ալ կրեր է, ինչպէս կը նշանակուէր Ընֆիէճեանց ձեռագրացուցակին մէջ ըստ Հ. Բ. Սարգսեանի: Չգիտենք թէ որչափ դեռ ապրեցաւ նա, երբ կնքեց իր բազմարդիւն կեանքը, գրե՞ց ուրիշ գործեր ալ, ունեցա՞ւ զաւակներ, ո՞ւր կը հանգչի նա: Ամէն անգամ՝ որ տեղեկութիւններ հարցուցած եմ այս մասին իմ տփղիսաբնակ բարեկամներուս, չեմ կրցած որոշ պատասխան մը ստանալ:

1818ին, նա արդէն կեանքի 65րդ աշնան մէջ, եթէ կրցաւ իւր 70 կամ 75 տարիքին հասնիլ, մեռած կ՚ըլլայ 1823—25, եւ հաւանաբար Տփղիս, որ Կ. Պոլսէն յետոյ եղաւ անոր բժշկութեան միակ եւ վերջին ասպարէզը:

---

[1] Հայ Բուսակ էջ 17—21, 31, 36, 51, 53, 55, 61:

[2] [illegible], Պարիս 1901. էջ 99 եւ ուրիշներ:

[3] Այս Մատենադարանի ցուցակին մէջ (1888. էջ 81, Թ. 1291) կը նշանակուի անոր մասին այսպէս. [Մեծութիւն] 26×16 Em. 472 Թ. 35 տող: "Տնկաբանութիւն կամ Փլորա Հայաստանի, որ է բառարան տնկոց, բուսոց, ծաղկանց, արմատոց եւն. հանդերձ բացատրութեամբ յայլ եւ այլ լեզու. Ստեփանոսի Բժ. Շահրիմանեանց:

[4] Verzeichnis der armenischen Handschriften von F. N. Finck etc. Tübingen, 1907, էջ 122.

Կ'երեւի սակայն, որ նա քիչ մ'ալ զբաղող եղած է ազգային կեանքով, որովհետեւ 1816ին, Տփղիսի առաջնորդ Ներսէս Եպ. Աշտարակեցին (յետոյ կաթողիկոս) իբրեւ Ռուսի լրտես ամբաստանողներուն մէջ կը գտնենք անոր անունն ալ, զոր Աղ. Երիցեանց աւանդած է, գրելով այսպէս.

«Միեւնոյն ժամանակ Ներսէսի հակառակորդները աշխատում էին գրգռել նորա դէմ Երեւանի սարդարին եւ Էջմիածնեցոց։ Թիֆլիզից Էջմիածին գնացող Վրաց ազգի Իշ. Բագրատեան-Մուխրանսկին եւ Հայ Բժիշկ Շահրիմանեանը խորհրդաբար հասկացրին սարդարին, որ Ներսէսը իր ազգականների ձեռքով գաղտնի տեղեկութիւններ է ստանում Պարսից Տէրութեան մասին եւ հաղորդում է Ռուսաց[1]»։

Ներսէս Աշտարակեցւոյ դէմ Ստ. Շէհրիմանեանի այս արարքը գովելի՞ էր թէ ոչ, չեմ կարող դատել. պատմութեան անաչառ քննութեան կը վերաբերի այդ վճռել։ Ամէն պարագայի մէջ, ինչպէս որ ալ դատուի եղածը, արգելք մը չէ, որ Շէհրիմանեան Ստեփան բժիշկը չնկատենք մին Կովկասահայ հին նշանաւոր դէմքերէն, որոնք իրենց տաղանդովը, գրչովն ու ազգօգուտ գործառնութիւններով մեծ անուն թողած են ազգ. պատմութեան մէջ։ Ստեփան Շէհրիմանեան, Պետրոս Քալանթարեանէ[2] յետոյ Երկրորդ բժիշկն է որ իւր գրչով անթառամ պսակ հիւսած է Կովկասի Հայութեան մանաւորապէս, եւ Հայ բժշկութեան ընդհանրապէս, կ'արժէ որ գիտենք անոր աշխատասիրութիւններն ալ, մեզի ծանօթ եղածներն եւ մանաւանդ Ընդդէմ ժանտախտին, որ քովս է, անոր իսկական գրածը, որուն վրայ այլուր աւելի կ'ունենանք խօսելու։

Բերա 1/14 *Օգոստոս* 1911։

---

[1] Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Զ, Դանիէլ Կաթողիկոս եւ Մ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրուպոլ 1909։

[2] Բժշկարան Համառօտ, Ջուղայեցի Քալանթարեան Պետրոս բժշկի. տպ. ի Նոր Նախիջեւան յամի տեառն 1789։ Հանդէս Ամսօրեայ 1891, էջ 11—17։

„ՈՒՀԻ“ ՄԱՍՆԻԿԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

Ի Հ. ԱՐԻՍՏԱԿԻՍԸ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Դասական հայերէնի ոչ-բնտիր ածանցներէն մին ալ նկատուած է, -ուհի յետադաս իգականակերտ մասնիկը[1]։ Արդէն 1840էն սկսեալ Վիեննական Դպրոցը համարած է զայն խորթ ձեւ մը եւ զգուշացած գործածելէ։ Բայց ցայսօր չէ հնթարկուած այն մանաւոր, պատճառաբանեալ քննութեան, որ ապացոյցներով արդարացնէր Վիեննական Դպրոցին ընթացքը։

Առաջիկայ տողերս պիտի նուիրուին այս խնդրոյն։

Նորայր Բիւզանդացի իւր “Կորիւն Վարդապետ„ գործքին մէջ յառաջ բերելով Բ. Մնացորդաց հետեւեալ հատուածը. “Եւ Թագուհին Սաբայ... եկն... յոյժ ծանր զաւրութեամբ„ (— Թ. 1), կը դնէ հետեւեալ ծանօթութիւնը. Թագուհի կայ եւ յԵրգս Երգոց “Վաթսուն են թագուհիք եւ ութսուն հարճք„, Զ. 7, “Թագուհիքն եւ հարճք գովեցին զնա„, Զ. 8։ Կայ եւ ի Ղաբուբնա, 13, 15, 30։ Զգաւն ունի Իշխանուհի, Բ. 43։ Ի Թուղթս Սրբոյն Իգնատիոսի կը գտնուին Լուսանուհի, 114։ Իմաստուհի, 110, 114. Հաւատուհի 113. եւ կը վարանի բառերուս վաւերականութեան մասին թեր ու դէմ վճիռ մը տալ. “Ոչինչ կարեմ ասել զվաւերականութենէ բառիցդ[2]„։ Բայց ի այս վկայութիւններէն Նոր Հայկազեանը կը յիշէ նաեւ Իշխանուհի մը՝ Ոսկ. Մատթ. Մեկնութենէն, Աշակերտուհի՝ Ոսկ. Ա. Տիմ. Մեկնութենէն, Ընտանեկուհի՝ Ոսկ. Ա. Կորն. Մեկնութենէն։

Ահա կարգ մը վկայութիւններ “Ոսկեդարեան„ մատենագրութիւններէ, որոնք վաւերացնել կը թուին -ուհի մասնկան հնութիւնն եւ ընտրութիւնը։ Այս վկայութեանց հարազատութեան քննութիւնը միայն կրնայ ուրեմն վերջնականապէս տալ այս խնդրոյս լուծումը։

Անհարազատ են Հայկազեանի յիշեալ յառաջբերութիւնները. Ոսկ. Մատթ. Մեկնութեան մէջ “Ուստի է տանտիկնուհին այն„ ձեւով կոչում գոյութիւն չունի, այլ միայն “Կին մի տանտիկնոջ„, Բ. 737 եւ 738, “Յորժամ յիշեա-

[1] Վերջաւորութեանս մասին ստուգաբանական տեղեկութիւններ տես P. de Lagarde, Baktr. Lexic. 62, Fr. Müller, ի Sitzungsber. der Wiener Akad., 1870, 8, 9, Justi, Iranisches Namenbuch, էջ 515, Petermann, Gramm. ling. arm. էջ 92 (Ա. տպ.). Տէրվիշեան, Հնդեւրոպական Նախալեզու, էջ 138, Մառեանց. О такъ называемыхъ вансхкихъ элементахъ въ армянскомъ языкѣ, էջ 14, Pedersen, Armenisch und die Nachbarsprachen, ի թերթին Z. f. vergleichende Sprachforsch. auf d. Geb. d. indogerm. Spr. XXXIX, S. 401 (Հայ. թրգմ. Հ. Թ. Կիւրճեան, Վիեննա, 1907. էջ 108), J. Marquart, Ueber das arm. Alphabet in Verbindung mit der Biographie des hl. Mašt'oc' հայերէն թարգմանութեամբ հրատարակուած Հանդէս Ամսօրեայի մէջ 1911, էջ 541—542. եւ այլն։

[2] Կորիւն Վարդապետ եւ Նորին Թարգմանութիւնք, Տփ. 1900, էջ 406. Ծանօթ. 3։

ցեա գէտնանացւոյն„ (= Χαναναίαν), անդ, 738 եւ այլն։ Այսպէս է նաեւ Ոսկ. Ի Կ ի ն ն Ք ա ն ա ն ա ց ի ոսկեդարեան ճառին մէջ. "Կինն քանանացի էր„, ճառք, 378, "Նմանող լեզուք կնոջն քանանացւոյ„, 382, 384։ Ցամենայն դէպս վրիպակ մ'է "Ոսկ. Մտթ." գրութիւնը Հ ա յ կ ա զ ե ա ն ի մէջ։ — Ն ո ր Հ ա յ կ ա զ ե ա ն ի ն Ոսկ. Ա. Տիմ. էն յառաջ բերած (Բ. 706) "Զայս զուրքանագոնեաց կանանց ասէ, որք սպասաւորք (էին) եկեղեցւոյն„ նախադասութիւնը ինծի ծանօթ դասական բնագրին կը կարդայ. "Եւ կանայքն, ասէ, նոյնպէս. զարգարանեալ կանանց ասէ, զորս ի սարկաւագաց աստիճանին կացուցանիցեն... Եւ եթէ այն եւս զուրքանագոյն կանանց պատշաճ գտանիցէ ասացեալ, յայժ իսկ եւ կարեւոր„ եւ այլն. Ա. 87, հոս ալ ուրեմն խառնակութիւն մը կայ հայկազեան բառագրքի մէջ։ — Իսկ Կ ո ր ն. Թ ղ թ ո յ ն Մ ե կ ն ո ւ թ ե ա ն "Քորս կանայս զարդարեալ կանանցն ասէ„ (Ն ո ր Հ ա յ կ. Ա. 299) նախադասութիւնը դասական չէ, վասն զի Մ ե կ ն ո ւ թ ե ա ն ս հայ թարգմանութիւնը, որմէ հատուածներ միայն հրատարակուած են (Բ. 425—431), Հ ռ ո վ մ ա յ ե ց ւ ո ց Թ ղ թ ո յ ն Մ ե կ ն ո ւ թ ե ա ն նման ենթարկուած է աղաւաղման եւ այսու կորսնցուցած իր դասական նկարագիրը. այս մասին կը խօսինք յետոյ։

Ս. Ի գ ն ա տ ի ո ս ի Թ ղ թ ե ր ո ւ ն թարգմանութիւնը, զոր Նորայր — չեմ գիտեր ինչ հիմամբ — առաջին Աշակերտաց ձեռքէն կը համարի, եւ որուն լեզուական "խամութիւնները„ կը ջանայ բարւոքել (Կոր. Վարդ. էջ 213, 421), ոսկեդարեան շրջանէն դուրս կ'իյնայ բացարձակօրէն. Թ ղ թ ե ր ո ւ ս բառագրական որպիսութեան վրայ ձգուած լոկ ակնարկ մը բաւական է համոզելու թէ չկայ հոն դասական լեզուի առանձնայատուկ նկարագիրը[1]։ Այս համոզմամբ յինքենէ իսկ կը մերժուին ոսկեդարեան շրջանէն յիշեալ Երանոսի, Եմաստոսի եւ Տատտոսի ձեռքը։

Զ գ ա ւ ն ի "Վ ա ս ն ա ւ ր ի ն ա կ ի ս ի ր ո յ„ ճառը կը ներկայացնէ «Քանանացի» բառը։ Թէ որչափ աղաւաղ բնագիր մ'ունինք նաեւ հոս՝ հարկ չկայ երկար ապացուցանել։ Զ գ օ ն ի թէ Կ. Պոլսոյ[2] եւ թէ Հռոմի[3] հրատարակութիւնները ընտիր

[1] Կը բաւէ յիշել միայն՝ անփոփոխելի 4, 186, արժանաւորիմ 8, 136, 140 եւ այլն, փառաբանիմ 16, 22, 208, 258. փառաբանութիւն 48, 415. անեղանելի 25. աղաւթեմ 34, 60, 92, 117 եւ այլն. յաղագս որոյ 38. անպատմելի 54. աստուածային 101, 187, 188 եւ այլն. երկնային 104. պարգեւ 172. [illegible]... [illegible] եւ [illegible] 269. ճշմարտութիւն 310. [illegible] 368. [illegible] 372. [illegible] 408. [illegible] 413. [illegible] 423. [illegible] 424. [illegible] 423 եւ այլն եւ այլն անազանազոյն ժամանակի ոչ-ոսկեդարեան բառերը։ (Պետերմանի հրատարակութեան էջաթիւերն գործածած ենք հոս. Jul. Henr. Petermann, S. Ignatii patris apostolici quae feruntur epistolae, Lipsiae, 1849.) Այս բառացանկը աչաց առջեւ ունենալով անշուշտ կը գրէր Հ. Գաթըրճեան ճոխութեամբ՝ Petermannի հրատարակութեան առթիւ՝ «Der gelehrte Professor hält es für unzweifelhaft, dass die armenische Uebersetzung (der ignatianischen Briefe) im 5. Jahrhundert geschehen sei. Die armenischen Philologen aber, welche seit etwa zehn Jahren den Unterschied des goldenen Zeitalters ihrer Sprache im 5. Jahrhundert durch die sichersten Kennzeichen zu erkennen angefangen haben, können in diesem Punkte seiner Meinung nicht beistimmen; denn obwohl diese Uebersetzung dem Inhalt nach einen fliessenden Armenismus hat, so fehlt ihr doch jene eigentümliche Originalität, welche sie in das 5. Jahrhundert erheben könnte.„ J. Katergi, Ueber Petermann's Ausgabe der ignatian. Briefe արտատպութիւն Literarische Anzeigen und Uebersichten թերթէն, էջ 316—7 (1849)։ Զարբհանալեան իսկ Երկրորդ Աշակերտաց գործք կը համարի Թղթերուս թարգմանութիւնը, Մատենագրութ. էջ ԻԵ։

[2] Գիրք որ կոչի Զգօն արարեալ սրբոյն Յակոբայ եւ այլն, ի Կոստանդնուպօլիս, յամի Տեառն 1824։

[3] S. P. N. Jacobi Episcopi Nisibeni sermones, cum praefatione, notis et dissertatione de ascetis, quae omnia nunc primum im lucem ed. N. Antonellus, Romae, MDCCLVI.

բնագիր չէն ընծայեր։ Բայց երկու բնագիրներու համեմատութեամբ կարելի է յերեւան հանել յետսամուտ յաւելուածներ հոս եւ հոն եւ փոխադարձաբար ուղղել բնագիրները[1]։ Թէեւ Հայոց տպագրութիւնն յայտնապէս յետսամուտ «[illegible]» բառին (էջ 42) համար որեւիցէ տարբերութիւն չի տար, բայց Կ. Պոլսոյ հրատարակութեան սա հատուածը, "Ի գալստեան Մարիամու [illegible]" (էջ 117) աղճատելով կը կարդայ "[illegible]" (տպ. Հռ. 211. այսպէս նաեւ Gallandii Bibliotheca Patrum, t V, 1788, Վենետ. էջ XLV)։ Դարձեալ "Ի ժամանակի յորժամ եկն Գաբրիէլ զաւետիսն Մարիամու [illegible]" (տպ. Կ. Պ. 181) փոխելով կ'ընթեռնու. "Եւ զողջոյնն Գաբրիէլ Մարիամայ [illegible]" (տպ. Հռ. 273, նոյնպէս եւ Gall. LXIX)։ Կրկին օրինակներէս դիւրին եւ բանաւոր է եզրակացնել թէ նման աղաւաղման ենթարկուած է, անպատճառ նաեւ "Անկնգիր եղեւ կնոջ [illegible]" (տպ. Կ. Պ. 43) նախադասութիւնը, զոր հարկ է ուղղել եւ ընթեռնուլ "կնոջ [illegible]"։ — Միշտ նման խանգարում մ'ալ կրած է Աթան. Յգ. մարմնաւորին "Ասելով ց[illegible]" (տպ. Վենետ. 1899, էջ 37) հատուածը մեր թիւ 629 Ձեռագրին մէջ "Ասելով առ [illegible]" (թղ 96բ). Նորին ի Ս. խաչն ճառին "[illegible] Մարիամայ"ն Բ եւ Դ օր. կը կարդան "[illegible]" (էջ 327) տես նաեւ անդ էջ 335 եւ 338։

Լաբուբնայի ընծայած երեք կտորներէն մին միայն հին եւ վաւերական կ'երեւայ ինծի եւ այն էջ 30 "Աւգոստին եւ Շղամաթ [illegible]". իսկ միւս երկուքը յետսամուտ են, վասն զի գործածուած են Պատրոնիկէի զրոյցին մէջ, որ Ճառընտիրներու հետ շփման մէջ մնալով՝ խաղալիկ եղած է ընդօրինակողներու ձեռքը. համեմատէ միայն "[illegible]" ընթերցուածը, էջ 12, որուն ուղիղ եւ հարազատ ձեւն ըստ պատահման պահուած է Ճառընտրի մը մէջ՝ "[illegible]"[2]։ Հ. Ալիշանի հրատարակած այս հատուածին մէջ երբեմն նա դերանունը փոխուած եղած է [illegible] գոյական. այսպէս՝ Բնագիր. "Իբրեւ լուաւ թէ վասն ինչ իրաց եկեալ է նա անդր, յարուցեալ եկն եւ նա [illegible]". էջ 13 = Ճառընտիր՝ "Իբրեւ լուաւ [illegible] թէ . . . եկն առ [illegible]", էջ 63. Բնագիր. "ասէ ցնա որդին իւր", էջ 16 = Ճառընտիր. "ասէ ց[illegible] որդին իւր", էջ 66։ Արդեօք նման արկածի հանդիպած չե՞ն նաեւ բնագրին կրկին [illegible]ները, "Իբրեւ լուաւ զայս [illegible]", էջ 13. "Յայնժամ [illegible] Պատրոնիկէ", էջ 15. որոշ պատասխան մը տալ դժուարին է հոս. մանաւանդ որ Phillipsի հրատարակած ասորի բնագրին երկու տեղ ալ ܡܠܟܬܐ (= queen) ունի[3]։ Բայց Լաբուբնայի հայ թարգմանիչը այլուր միշտ կը սիրէ գործածել [illegible] եւ [illegible] ոսկեդարեան բառերը. զ. օ. "Իբրեւ [illegible] եւ [illegible] ամենայն աշխարհին Հռովմայ", էջ 13, "Իբրեւ ետես [illegible]", էջ 14, "Իբրեւ

[1] Այսպէս Կ. Պոլսոյ տպագրութեան "զերեսուն եւ մի թագաւորսն" (էջ 18 Հռոմի տպագրութեամբ կ'ուղղուի "զերեսուն եւ մի թագաւորսն" (էջ 15). [illegible] (տպ. Կ. Պ. 189)՝ [illegible] (տպ. Հռ. 281). եւ ի հակառակէն՝ [illegible] (տպ. Հռ. 408)՝ [illegible] (տպ. Կ. Պ. 319). նոյնպէս [illegible] (տպ. Հռ. 210)՝ [illegible] (տպ. Կ. Պոլ. 117), [illegible] հրամանի (տպ. Հռ. էջ 296)՝ [illegible] հրամանի Կ. Պ. էջ 213) եւ այլն։

[2] Լաբուբնեայ դիւանադպրի Եդեսիոյ թուղթ Աբգարու թագաւորին. տպ. Վենետ. 1868, Յառաջաբան, 62–68, էջ 62։

[3] Phillips, The doctrine of Addai, the Apostle, now first edited in a complete form in the original syriac with an english translation and notes, London, 1876, էջ ܒ եւ ܓ

եւս տիկինն Պատրոնիկէ . . . այս իբրեւ ետես տիկինն», յիշանել տիկնոջն յԵրուսաղէմ . . . պատմեաց տիկինն զիրսն որ եղեն.» էջ 17. եւ այլն:

Ս. Գրոց մէջ միայն Թերեւս բացառութիւն մը կազմէ Թագուհի բառը. եւ մինչ այս բացառութիւնը պիտի ընծայէ մեզի զօրաւոր կռուան մը -ուհի մասնիկան խորթութիւնը ցուցնելու: Մնացորդաց Գրոց մէջ (Թ. 1—3) երկու անգամ կը գործածուի Թագուհի բառը, սակայն, ինչպէս գրած է արդէն Նորայր, «միակ անսխալ եւ առ Թարգմանութիւն ի բովանդակ Աստուածաշունչ մատենին է ստուգիւ Ա. եւ Բ. Մնացորդացն, գործ որպէս Թուի միոյ ուրուք յԱռաջին Աշակերտաց, զոր Ս. Սահակ ժամանած չէ յարդարել կամ ուղղագրել: Այս է կարծեմ պատճառ մեկնութիւն խամութեանց Թարգմանութեան գրոցս[1]»: — Համեմատենք այժմ Մնացորդաց քիչեալ տեղիքը Նորագիւտ Մնացորդաց Գրքին հետ[2], որ Թարգմանութիւն մ'է հայկաբան, ընտիր, յղկեալ ու պերճ, եւ պիտի տեսնենք Թէ հոս չկայ -ուհի ածանցը՝ իբրեւ խորթ, իբրեւ ոչ-ընտիր.

Հրտ. Զօհրապ.	*Հրտ. Խալաթ.*
«Եւ Թագուհին Սաբայ լուաւ զանուն Սողոմոնի եւ եկն փորձել զՍողոմոն . . . եւ ետես Թագուհին Սաբայ զիմաստութիւնն Սողոմոնի»:	*«Եւ տիկինն հարաւու (այլ օր. հարաւոյ) լուաւ զիմաստութիւնն Սողոմոնի եւ եկն փորձել զնա . . . եւ ետես տիկինն հարաւու (այլ օր. կինն հարաւոյ) զամենայն իմաստութիւն Սողոմոնի»:*

Զուգակշիռ համեմատութեանս կցենք նաեւ նոյն հատուածին հետեւեալ վկայութիւնները՝ ուրիշ Թարգմանութեանց մէջ. Գ. Թագ. Ժ. 1. «տիկինն Սաբայ . . . լուաւ . . . զօրս ետ տիկինն Սաբայ . . . ետ տիկնոջն Սաբայ»: Մատթ. ԺԲ. 42. «Դշխոյն հարաւոյ յարիցէ ի դատաստանի» . . . (Հոս Մլքէ Թագուհւոյն Աւետարանը ունի հետաքրքրական լուսանցագրութիւն մը՝ Արքայակինն[3]): Ղուկ. ԺԱ. 31. Դշխոյն հարաւոյ յարիցէ . . . : Ոսկեբ. Մեկն. Մատթ. Ա. 629—30. «տիկինն հարաւոյ յարիցէ . . . տիկինն հարաւոյ ոչ այնմ ինչ ակն ունէր . . . հարաւային տիկնանն եցոյց . . . զհարաւային տիկնոջէն»: Եփրեմ Մեկն. Թագ. Ա. 422. «խաւսեցաւ առակս եւ արկ զառասպելս . . . դշխոյին հարաւոյ». Անդ, 424. «Լուաւ դշխոյն հարաւոյ ի վաճառականացն», եւն: Այս համեմատութիւններէն վերջը Երգ Երգոցի երկու Թագուհիները՝ «Վաթսուն են Թագուհիք» (— Զ. 7), «Թագուհիքն եւ հարճք» (— Զ. 8) խորթութեան արատէն չեն կրնար ի հարկէ արդարանալ[4]. մանաւանդ

---

[1] Կորիւն Վարդապետ, էջ 405, տեղեկ. եւ լուսաբ. 10:

[2] Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան, զառաջինն ած ի լոյս Գրիգոր Խալաթեանց, Մոսկուա, 1899:

[3] Տես Զարդանկարք Աւետարանի Մլքէ Թագուհւոյն ըստ ընտիր Հ. Գ. Վ. Աւետեանի հրատարակեալ ի Հ. Մ. Պոտուրեան, Վիեննա. 1902, էջ 12:

[4] Բարսղի Վեցօրէին մէջ (էջ 64) «պարմայրը» կ'անուանուի Թագաւոր. «մինչեւ տեսցեն (մեղուքն) զթռչուն Թագաւորն իւրեանց սկսեալ ի գործ վաստակոցն իւրեանց: Եւ ունին Թագաւոր՝ ոչ որ նկատեալ ընտրեցաւ ի վերայ նոցա Թագաւորել» եւ այլն: Առ այս Նազարէթեան գիտել կու տայ Թէ «Թարգմանիչը գիտնալով հանդերձ Թէ պարմայրն էգական է եւ Թէ բոլոր մեղուաց մայրն ինքն է, սակայն վսեմ խորհրդով . . . փոխանակ -ուհի վերջաւորութեամբ իգականացնելու բառն (Թագուհի) սովորեալ կերպարանքովն ըսած է «Թագաւոր մեղուաց» (Պատկեր. 1893, էջ 251): Մենք այստեղ վսեմ խորհուրդ մը չենք տեսներ. ինչպէս յոյն, նոյնպէս լատին լեզուի մէջ «մեղուաց մայրն» կը կոչուի βασιλεύς, ἡγεμών τῶν μελιττῶν, rex apum, վասն զի «հինքն արու զնա գիտէին կամ չէզոք. վասն որոյ եւ ընդ սեռունս նոցա զարմանայ Վիրգիլիոս» (Բագրատունի, Վիրգիլեայ Մշակականք. 94, ծ. 21) եւ Բարսղի հայ Թարգմանիչը յունարէն

երբ նկատենք որ բովանդակ դասական մատենագրութեան մէջ այնչափ առիթ կը ներկայանայ թագուհի բառին գործածութեան եւ միշտ կը գործածուի՝ տիկին, դշխոյ, բամբիշն, արքայակին, երբեմն նոյն իսկ կին թագաւոր, եւ այնպէս ցանցառ անգամ թագուհի։

Վերոյիշեալ բառերու մէջ երեւան եկող -ուհի մասնկան վրայ մեր լսածներն եթէ տարածենք աւելի ընդարձակութեամբ, դարձեալ միեւնոյն խրթութեան առջեւ պիտի գտնենք զմեզ։ Հինգերորդ դարու հայ թարգմանիչները, որոնց փայլուն առաւելութիւններէն մին է յունարէն բնագրին ամէն նրբութիւնները ճշգրտապէս հայացնելու աննման յաջողութիւնը, խնդրոյ նիւթ պարագաներու մէջ կը նախընտրեն աւելի մութ թողուլ հատուածը կամ նաեւ շեղիլ յանդիմանակաց բնագրէն, քան թէ գործածել -ուհի ոչ-բնիկ ձեւը։

Առանց բնագրական համեմատութեան դժուար է օրինակի համար հետեւեալ նորատիպ բառերուն իգականակերպ գործածութեան անդրադառնալ. Ես. ԽԷ. 7 Ասացեր. յաւիտեան կացից իշխան = յն. ἄρχουσα. Յովհ. ԺԸ. 16. Ասաց դռնապանն = τῇ θυρωρῷ, զոր ոչ-ոսկեդարեան հեղինակները թարգմանած են. “Ասաց դռնապանուհին„, Բրս. Մրկ. (առ ՀԲ. Ա. 641)։ Մտթ. ԻԱ. 2. Գտանիցէք էշ կապեալ = εὑρήσετε ὄνον δεδεμένην. Մարկ. Է. 26. “Եւ կինն էր հեթանոս, փիւնիկեցի ազգաւ յազգէ = ἡ δὲ γυνὴ ἦν Ἑλληνίς, Συροφοινίκισσα τῷ γένει[1]. Հռովմ. ԺԶ. 1. Որ է սպասաւոր եկեղեցւոյն = οὖσαν διάκονον, զոր ոչ-դասական մատենագիրք կը թարգմանեն “սարկաւագուհի„[2] ըսել։ Ինչ որ կը հաստատենք յոյն բնագիրներու համեմատութեամբ նոյնը կը շեշտենք նաեւ ասորական բնագիրներէ թարգմանութեանց համար. իբրեւ օրինակ յառաջ կը բերենք հետեւեալ հատուածը Զգօնէն. “Մարիամ մարգարէ, եւ Աննա մարգարէ, Խողդէ մարգարէ, եւ Եղիսաբէթ մարգարէ. Մարիամ մարգարէ ծնաւ զգլուխ մարգարէից, եւ Դեբորա մարգարէ„, (տպ. Կ.Պ. էջ 362). Նոտրագիրներուն դիմաց ասորերէն բնագիրն ունի բնականաբար “մարգարէուհի„ (= ܢܒܝܬܐ), իգական բառը, որմէ սակայն չի գայթիր բնաւ քաջ թարգմանիչը, մինչ ընդհակառակն անագանագոյն ժամանակը ուրիշ երեւոյթ մը կ'ընծայէ մեզի. “Մարիամ մարգարէուհին քոյրն Ահարոնի„, Եփր. Պհ., “Մարգարէուհին (Աննա) ոչ մեկնէր ի տաճարէն„, Բրս. Մրկ., “Յաւուրս Դեբորայ մարգարէուհւոյ„, Տիր. Քրոն. (ՀԲ. Բ. 218)։ — Յատկապէս -ուհի մասնկան գործածութենէն խորշելու նպատակաւ հնարուած են հետեւեալ բնագրական հանճարեղ շեղումները. Բ. Մնաց. ԼԵ. 25 Ամենայն իշխանք արք եւ կանայք = οἱ ἄρχοντες καὶ αἱ ἄρχουσαι (Նորագիւտը՝ ամենայն երգիչք արք եւ կանայք)։ Ժող. Բ, 8 Արարի ինձ գուսանս եւ երգիչս արս եւ կանայս = ᾄδοντας καὶ ᾀδούσας. Ես. Գ. 1 Բարձցէ յԵրուսաղէմէ զայր հզօր

բնագրին հարազատ պատկերը կը ներկայացնէ պարզապէս. πρὶν ἂν ἴδωσι κατάρξαντα τὸν βασιλέα τῆς κτήσεως. Καὶ ἔστιν αὐταῖς οὐ χειροτονητὸς ὁ βασιλεύς.

[1] Նախադասութեանս մասին համեմատէ Մակլէր Rapport sur une Mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque, Paris 191 , էջ 26։

[2] Բառիս մասին համեմատէ Նորայր, անդ. էջ 406։ Ս. Իգնատիոսի Անտիոքացւոյ թղթոյն ἀσπάζομαι τὰς φρουροὺς τῶν ἁγίων πυλώνων τὰς ἐν Χριστῷ διακόνους հատուածը (Petermann, ibid. p. 366) հայր թարգմանած է “Ողջոյն տամ ի Քրիստոս դռնապանուհեաց (ܥܠܝܡܬܐ = աղջիկ) սարկաւագաց, որք պահեն զդրունս սրբութեանցն Աստուծոյ„, թերեւս ազդուելով ասորի բնագրէն. եթէ առջեւն ունենար ܡܫܡܫܢܝܬܐ անտարակոյս թարգմանած կ'ըլլար սարկաւագուհի։

եւ զկին զօրուհի (այսպէս նաեւ Ոսկ. Մեկն. Ես. 19) = ἰσχύοντα καὶ ἰσχύουσαν. Գործք Առ. Թ. 36 Ի Յոպպէ էր կին մի աշակերտուհի անուն Տաբիթա = μαθήτρια ὀνόματι Ταβιθά. Նման բազմաթիւ վկայութիւններու մէջէն ի մասնաւորի ուշագրաւ է Ոսկեբերանի Եբրայեցւոց Թղթոյն հետեւեալ հատուածը "զկամբդ մարթիցի, ասեն, կնոջ ազատի երկու եւ երեք ծառայիւք միայն արտաքս ելանել . . . զազատուհիսն ոչ բազում սպասաւորք երեւելի առնեն (էջ 551) . . . ազատուհին ազատութեամբն զարդարեսցի,, (էջ 556). Նոտրագիր բառերուն դիմաց յոյն բնագիրը կը ներկայացնէ ἐλευθέρα իգականաձեւ բառը = "ազատուհի,,, որուն բառական թարգմանութենէն խորշելով յայտնապէս գիտակից թարգմանիչը՝ կ'ընտրէ իրեն "կին ազատ,, "ազատակին,, օրինաւոր գեղեցիկ բառերը։ Այսպէս է նաեւ Զգօնի թարգմանիչը. բնագրին "ընդ փեսային մտանեն իմաստուհիքն (= [illegible]) եւ արգելանին անմտուհիքն (= [illegible]),, հատուածը փոքրիկ յաւելուածով մը կը շրջէ կը հայացնէ այսպէս ". . . մտանեն իմաստունն կուսանքն եւ արգելանին յիմարքն եւ անմիտքն,, (էջ 393)։

Այս քննութիւնները կ'առաջնորդեն զմեզ հետեւեալ պարզ եզրակացութեան. -ուհի մասնիկը Ե. դարու դասական մատենագրութեան թէեւ ծանօթ՝ բայց խորթ եղած է, այս պատճառաւ ալ ընտիր հեղինակները զգուշացած են զայն գործածելէ. միայն Թագուհի բառին շնորհուած է բացառութեամբ մը, որ դարձեալ նկատուած է իբրեւ խորթ[1]։ Միւս բոլոր վկայութիւնք յետսամուտ են եւ ծնունդ յետ-ոսկեդարեան անկած շրջանի։

Մեր այս եզրակացութեան որ եւ է կերպով չի հակառակիր Փ. Բիւզանդայ (էջ 178, 242, 343) "Համազասպ-ուհին,,. ուր -ուհի (հնագոյն -ուրհի) իգականակերտ մասնիկ չի ներկայանար, այլ պահլաւական փոխառութիւն մը ūrhi, ūhi բառին, որ կը նշանակէ "դուստր,,. հետեւաբար Համազասպ-ու(ր)հի անուան միակ իմաստն է "դուստր Համազասպայ,,, իբր "Համազասպ-ա-դուխտ,, ճիշդ նման Խոսրովդուխտ, Սան-դուխտ եւն անուանց կազմութեան։

Յամենայն դէպս ասկէ ալ է -ուհի մասնկան ծագումը (տես վերագոյն ծանօթութեանց մէջ նշանակուած աշխատասիրութիւնները), որ Ը. եւ յաջորդ դարերուն մէջ մանաւանդ, երբ այլ եւս շատ քիչ հասկացողութիւն կար մերիններուն քով՝ հին պահլաւերէնի եւ հետեւաբար նաեւ ծանօթութիւն բառին նախնական իմաստին, ընդհանրացաւ իբրեւ իգականակերտ մասնիկ եւ մտաւ յաճախակի կիրառութեան մէջ, մինչ Ե. դարուն, երբ դեռ կար գիտակցութիւն ու(ր)հի բառին ծագման եւ բուն իմաստին, դասական հեղինակները կը զգուշանային գործածել զայն իբրեւ ածանց։

[1] Ճիշդ չէ հետեւաբար Գեանջեցեանի այն կարծիքը, որ կը հաստատէ թէ „-ուհի schon in der älteren Literatur, d. h. schon im 5. Jahrhundert n. Chr. reichlich belegt ist." Beiträge zur altarm. nominalen Stammbildungslehre, ի թերթին Zeitschrift für arm. Philologie, I. Bd., p. 41.

Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697.

Von Dr. Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst.

Im Besitze der k. k. Hofbibliothek zu Wien befindet sich ein Brief an den Wiener armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses[1] aus dem Jahre 1697. Abgesehen von der Person, an die der Brief gerichtet ist, ist derselbe deshalb sehr interessant, als darin von einer armenischen Druckerei und Kupferstecherei in Amsterdam, welcher wahrscheinlich Nerses seinen besonderen Schutz angedeihen lassen sollte, die Rede ist. Der Schreiber des Briefes, der ihn in Brazlaw (Braclaw), einer Stadt in Nieder-Podolien (Russland) in der ehemaligen Wojwodschaft gleichen Namens, geschrieben hat, ist nicht näher bekannt. Am Ende des Briefes befinden sich statt der üblichen Unterschrift nur einige Buchstaben und zwar in folgender seltsamen Anordnung: in der ersten Zeile zehn *hi* (յ), darunter in der zweiten Zeile neun *nu* (ն), darunter acht *scha* (շ), darunter zehn *wo* (ո) und in der letzten Zeile sechs *tscha* (չ). Möglicherweise verbirgt sich in diesen Buchstaben der Name des Briefschreibers, sie können aber auch bloss willkürlich beigesetzt worden sein. Dagegen kennen wir den Adressaten ganz genau und wir erfahren über diese hervorragende Persönlichkeit aus der Chronik des Stephan Roschka (Ստեփանոս Ռոշքա)[2] folgendes: Nerses war aus Erivan[3] in Armenien gebürtig und vollendete seine Studien in Rom im Kollegium „Urbanum", welches Papst Urban VIII. am 1. August 1627 zur Ausbildung von Missionären aus allen Ländern gegründet hatte[4]. In diesem Kollegium erzog die römische Propaganda des 17. Jahrhunderts behufs Gründung einer armenisch-unierten Kirche auch junge Armenier, welche als Missionäre zu den durch die ganze Handelswelt zerstreuten Armeniern geschickt wurden. Da sich damals in Rom kein armenischer Bischof befand, der Nerses nach vollendeten Studien die Weihen erteilt

[1] In einer Notiz im Cod. armen. 6 der k. k. Hofbibliothek, den derselbe Nerses im Jahre 1697 als Huldigungszeichen dem Erzherzog Karl Leopold überreicht hatte, heisst er „Narcissus Elachedj". Vgl. P. J. Dashian, Catalog der arm. Handschriften in der k. k Hofbibliothek zu Wien, 1891, S. 12 (arm. Teil)

[2] Vgl. Dashian, a. a. O. S. 12 (arm. Teil, zweite Spalte).

[3] Nach anderen Angaben soll er aus Georgien (Վրացի) stammen.

[4] Siehe Wetzer-Welte, Kirchenlexikon, Bd. III, S. 647.

hätte, kam er auf Befehl des heiligen Kollegiums nach Lemberg, wo er vom Erzbischof Nikolaus zum Priester geweiht wurde. Nach der Weihe begab er sich wieder nach Rom und hierauf nach Wien, wo er während des Wütens der Pest (1679) eine äusserst segensreiche Tätigkeit entfaltete. Mutig und ohne Furcht spendete er den Pestkranken die heiligen Sakramente und begrub auch die Toten. Zur Belohnung für diesen in schwerer Zeit bewiesenen Heldenmut, wurde er nach dem Erlöschen der fürchterlichen Seuche mit Bewilligung des heiligen Kollegiums vom Bischof von Wien zum Benefiziaten der Kirche zum heiligen Stephan (Stephanskirche) ernannt. Auch in den Türkenkriegen der achtziger Jahre des 17. Jahrhunderts leistete er Kaiser Leopold wertvolle Dienste. Als dieser Budapest von den Türken eroberte, konnte er ihm verschiedene Informationen über die Türken und deren Kräfte aus armenischen Briefen geben, die er von einem in Budapest befindlichen Armenier namens Gabriel[1] erhielt und für den Kaiser übersetzte. Dafür ernannte ihn der Kaiser zum Hofkaplan und Kanonikus; als solcher lebte er natürlich in Wien. Wie der Chronist Roschka, der mit Nerses gut befreundet war, berichtet, soll er 1200 gefangene Türken zum Christentum bekehrt haben.

Der Brief selbst ist in altarmenischer Sprache, welche die Kirchensprache sowohl der unierten als auch der nichtunierten Armenier ist, abgefasst. Daraus lässt sich aber schliessen, dass der Verfasser des Briefes, der, wie oben erwähnt, nirgends genannt ist, wahrscheinlich ein Priester, Mönch oder sonst ein gebildeter, der altarmenischen Sprache kundiger Armenier war. Doch finden sich im Briefe auch einige neuarmenische Formen, wie z. B. das Präsens „կու հրամայէ", der Plural „օրեր" von օր, der Tag, statt „աւուրք" und andere kleine Abweichungen, die an den betreffenden Stellen vermerkt sind. Im folgenden sei der erwähnte Brief in Text und deutscher Uebersetzung mitgeteilt.

A. Text.

Աստուածային սիրովն հասցէ, Այր գերապայծառ[2]
հոգեւոր հօրն մերոյ, տեառն, տեառն Ներսէսի
սրբակրօն քահանային, որ է
գափելան կայսերին Հռոմայու։

Երջանկապատուի 'եւ գերազանց բախտիւ պճնեցելոյ Ներսէս սրբակրօն քահանայի, ողջոյն եւ սէր մատուցի յաւէտ տենչանօք, ըստ պայմանին պահանջման որովք 'եւ մաղթանս մշտամատոյցս եւ յաւէժս վեր առաքեսցուք հեշտալուր արարչին, զի սիրելիդ մեր 'ի վեր հանցէ յեւս գերագոյն պատիւ եւ աստիճան, զի գոնէ 'ի ձեռն քո լիցի դիւրութիւն եւ փարատումն վշտաց եւ ցաւոց ազգի մերոյ, եւ ամենայն ժողովրդեան միշտ[3] եւ հանապազ մախտելով[4] եւ հայցելով 'ի մեծազօր եւ բարեպաշտ կայսերէն եւ յնտանեաց[5] նորա, այսքան բաւեսցի։ Սակս այսոցիկ եւ թէ հարկ լիցէ լսել ունիս լիապէս եւ անթերի լսել եւ տեղեկանալ, 'ի թօմայ վարդապետէն որ եկն առ քեզ։ Իսկ աստանօր փոխեսցուք զբարբառ մաղթանաց մերոց յայլ կերպ. Ո՞վ տէր քաղցրաբարոյ եւ հեշտալուր մեք ամենեքեան ի վաղնջուց ծանուցեալ գիտեմք զմեծ եւ զբարի նախանձ սորա զոր ունի 'ի վերայ ազգի եւ

[1] Siehe Dashian, a. a. O. (deutscher Teil, Anm. zu Cod. arm. 21).
[2] Statt գերապայծառ; sollte richtig "Առն գերապայծառի„ heissen.
[3] Im Orig. միշ.
[4] Statt մաղթելով.
[5] Statt յընտանեաց.

ժողովրդեան մերոյ, որպէս այսօր ունի զապագրութեան գործարան եւ պղնձեաց եւս զորս մեք աչօք մերովք տեսաք 'ի Մսրդամ[1], եւ ուրախութիւն ոչ սակաւ ունիմք ի վերայ այսմ իրի, զի տէր հաստատեսցէ զայս գործարան ի յերկրի մերում յաւէտ, ուստի կողկողագին հայցմամբ ժտեմք ի մեծութենէ ձերմէ, յամենայն սրտէ եւ ամենայն անձնէ լինել ձեռնատու եւ օգնական սմա, ցուցանելով զճարի եւ զմեծ նախանձ սորա ամենայն իշխանաց եւ աւագաց, եւ ի վախճանի մեծի կայսեր եւս, զի բանիւ քով լիցուաւ, հաւատամք լինել, կատարումն ամենայնի զոր խնդրեցաք, եւ զորս մատուցաք վեհանձնութեան ձերոյ, որովք եւ տէրն տերանց լցուսցէ եւ կատարեսցէ միշտ զամենայն իղձ ձեր, զհոգեկան եւ զմարմնական 'ի փառս անուան իւրոյ մեծի ամէն։ Դարձեալ ծանուցումն լինա[2] վեհ իմաստնոցըդ, որպէս որ կու հրամայէ[3] առաքեալն Պօղոս[4]։ Օգտակար է' ողորմութիւն, առ 'ի ընդունել յաստուծոյ զամենայն բարութիւն, ոչ միայն 'ի կենցաղումս այսմիկ, այլ եւ ի յապառնումն։ եւ այլ իմաստունն Յիզէնալոս ասէ, լեր ողորմած, զի ողորմութիւնն է աղբիւր բնաւից առաքինութեանց։ այլն բաւէ իմաստնոցըդ։ եւ քո Հրամաննուցն[5] մին օրն, ռ։ աւ-տուած քո Հրամաննուցն[6] շատ օրեր եւ ժամանակ պարգեւեսցէ։ ամէն։

Գրեցաւ թվին հայոց. ռճխզ։ Յունվարի, ժ։ Նւ ի թվոյն, քրիստոսի, 1697։ Յունվար, 20։ 'Ի Պռասլով։

Նուաստ ծառայ — եւ քո հնազանդ ծառայ

'ի անպիտան եւ անարժան

. . . .

B. Uebersetzung.

Mit der göttlichen Liebe gelange (dieser Brief) an den hochwürdigsten Herrn, unseren geistlichen Vater, den heiligen Priester, Herrn, Herrn Nerses, Kaplan des römischen Kaisers.

Dem hochwürdigsten und mit ausserordentlichem Glücke ausgezeichneten Priester Nerses sei Gruss und Liebe mit immerwährenden Wünschen, wie es sich gebürt, dargebracht. Damit wollen wir auch die oft vorgebrachten Bitten immer wieder zum barmherzigen Schöpfer hinaufsenden, damit er unseren Liebling zu noch grösserer Ehre und höherem Range gelangen lasse, auf dass wenigstens durch Dich die Leiden und Sorgen unserer Nation und der ganzen Gemeinde erleichtert und gebannt werden, dadurch, dass Du immer und stets bittest und flehst zum mächtigen und frommen Kaiser[7] und seiner Familie; so viel sei genug. Diesbezüglich kannst Du, wenn es notwendig ist, im Ueberflusse und in vollkommener Weise (Näheres) hören und Dich erkundigen beim

---

[1] Statt Ամստերդամ.

[2] Statt լիցի oder լինի.

[3] Neuarmenische Form des Präsens, nur steht hier als Präfix կու statt կը; կու findet sich auch im Dialekt von Tiflis und Erzerum. Vgl. H. Adjarian, Classification des dialectes arméniens, Paris 1909 (173e fascicule de la Bibliothèque de l'École des Hautes Études), S. 24.

[4] Im Orig. պօղոս.

[5] Statt Հրամաննոցն.

[6] Siehe Anm. 5.

[7] Kaiser Leopold I. (1658—1705).

Wardapet Thomas [1], welcher zu Dir gekommen ist: Hier aber wollen wir die Sprache unserer Wünsche in eine andere Form kleiden. O gütiger und barmherziger Gott, wir alle haben ja schon längst von seiner [2] grossen und gütigen Zuneigung, welche er für unsere Nation und Gemeinde hegt, erfahren und kennen sie, wie er denn heute eine Druckerei und auch eine Kupferstecherei besitzt, welche wir mit unseren Augen in Amsterdam sahen; und wir haben keine geringe Freude darüber, denn Gott möge stets festigen dieses Unternehmen auf unserer Erde. Darum flehen wir mit seufzenden Bitten zu Deiner [3] Grösse, mit ganzem Herzen und ganzer Seele ihm hilfreich und unterstützend beizustehen, dadurch, dass Du seine gütige und grosse Zuneigung allen Fürsten und Vornehmen und schliesslich auch dem grossen Kaiser zeigst, denn durch Deine [4] Worte, Deine Fürsprache, glauben wir die Erfüllung alles dessen zu erlangen, was wir wünschen und was wir Deiner [5] Güte unterbreiten werden. Somit möge auch der Herr der Herren stets alle Deine [6] Bitten erfüllen und erhören, sowohl die um himmlische als auch die um irdische Güter, zum Ruhme seines grossen Namens, Amen. Ueberdies sei bekannt, was der Apostel Paulus befiehlt: [7] Nützlich ist das Wohltun, um alles Gute von Gott nicht nur in diesem, sondern auch im zukünftigen Leben zu erlangen. Und ein anderer Weiser Juvenal sagt: Sei wohltätig, denn das Wohltun ist die Quelle aller Tugenden. Das Uebrige genügt den Weisen. Und Euer Hochwürden sei ein Tag gleich tausend Tagen Gott möge Euer Hochwürden viele Tage und Jahre [8] schenken. Amen.

Geschrieben am 10. Januar 1146 der arm. Zeitrechnung = 20. Januar 1697 n. Ch. in Brazlaw.

Der ergebene Diener und Dein gehorsamer Diener

von dem armen und unwürdigen

. . . .

[1] Damit kann nur Thomas, Bischof von Vanand (Թովմաս Վանանդեցի), gemeint sein, welcher im Jahre 1695 in Amsterdam eine Buchdruckerei und Kupferstecherei gegründet hatte. In dieser erschienen in den folgenden Jahren einige wertvolle Werke, wie z. B. Moses Khorenatzi's Geschichte der Armenier, ein Weltatlas etc. (vgl. Լեօ, Հայկական տպագրութիւն. Թիֆլիզ 1904. Հատ. Ա. էջ 412—442). Wann Bischof Thomas gestorben ist, steht nicht genau fest. Sein Todesjahr dürfte wahrscheinlich zwischen 1697–1712 liegen; sein Neffe und Mitarbeiter bezeugt im Jahre 1713, dass er in Hannover gestorben sei. Interessant ist, dass Bischof Thomas im Jahre 1695 mit dem berühmten Philosophen Leibniz zusammenkam, der ihn in seinem Briefe an Akoluthus erwähnt (siehe Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Venedig 1894, S. 340). Die vom Bischof Thomas gegründete armenische Druckerei war nicht die erste dieser Art in Amsterdam, denn bereits im Jahre 1660 bestand in dieser Stadt eine solche Druckerei, die von Matthäus Dpir Dzaretzi (Մատթէոս դպիր Ծարեցի), dem Sekretär und Kammerherrn des Katholikos Philipp (1634—1655), ins Leben gerufen wurde (vgl. Լեօ, a. a. O. S. 144–149). Diese Druckerei wurde aber nach Gelzer (Kurze Geschichte der Armenier, in der Realenzyklopädie für protest. Theologie und Kirche, 3. Aufl. 1896, Bd. II. S. 63—92) schon im Jahre 1672 nach Marseille transloziert.

[2] D. i. des Wardapet Thomas

[3] Im Texte Ի ձերմէ. Plur. majest. statt Ի . . . . քումմէ, weil es sich auf Nerses bezieht.

[4] D. i. des Nerses.

[5] Im Texte ձերոյ, ebenfalls Plur. majest.; bezieht sich auf Nerses.

[6] Im Texte ձեր. Plur. majest.

[7] Vgl. Erstes Sendschreiben des Apostels Paulus an Timotheus, Kap 4, Vers 8: Pietas enim ad omnia utilis est, armen.: Աստուածպաշտութիւն առ ամենայն ինչ օգտակար է.

[8] Im Texte ժամանակ = Zeit.

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՁԱՅՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՔՍՈՒԴԵԱՆՑ, Միաբան Մայր Աթոռոյ:

Յօդուածիս նիւթ է տալիս Զէյթուն քաղաքի խօսուածքը, որին ականջալուր եմ եղած բնիկ Զէյթունցի Պ. Տէօվլէթ Գէորգեանից: Վերջինս 25 *տարեկան է, ութ տարուց ի վեր հեռացել է իր ծննդավայրից եւ ներկայումս երկրաչափական գիտութեանց ուսանող է Պարիսում: Լաւ յիշում է իր մայրենի բարբառը եւ անսայթաք խօսում:*

Զէյթուն քաղաքն, ըստ Պ. Գէորգեանի տուած տեղեկութեան, բաղկանում է մօտ 1300 *ընտանիքից կամ* 7000 *հոգուց: Մինչեւ* 1896 *թիւը քաղաքում հայերին բնակակից էին* 20 *տան չափ թուրքեր էլ, որոնք բացի թուրքերէնից խօսում էին եւ Զէյթունի հայերէնը:* 1896*ի դէպքերն առիթ են լինում որ նրանք երկիւղից տուն տեղ լքանեն եւ հեռանան Զէյթունից: Այժմ քաղաքը զուտ հայաբնակ է եւ զէյթունցի հայերից շատ քչեր կան պանդխտութեան մէջ:*

Քաղաքի խօսուածքը մի ճիւղն է արդի Կիլիկեան բարբառի, որ համառօտակի նկարագրել է Պ. Աճառեանը իր Classification des dialectes arméniens *աշխատութեան մէջ:*

Ըստ Պ. Տէօվլէթ Գէորգեանի արտասանութեան՝ Զէյթունի խօսուածքի ձայնական դրութիւնը հետեւեալն է, որ ներկայացնում ենք արեւմտահայ տառադարձութեամբ՝

Ձայնաւորներ — ա, ա, ե, է, ը, ը (ɐ), ի, օ, էօ (ö), ու, իւ.
Բաղաձայններ — պ (b), բ (p), փ (pʻ)
տ (d), դ (t), թ (tʻ)
կ (g), գ (k), ք (kʻ)
ծ (j), ձ (c), ց (c̣)
ճ (ǰ), ջ (č), չ (č̣)
յ (y), ր (r), ռ (ṙ), լ (l), ղ (γ), խ (x), հ (h)
վ (v), մ (m), ն (n), ս (s), շ (š), զ (z), ժ (ž)
ֆ (f).

Ձայնաւորներից ուշադրութեան արժանի են հետեւեալները.

ա (ä) շատ բաց է է, որ գտնուում է ուրիշ հայ բարբառներում եւս, մանաւանդ թուրքերէնից եղած փոխառութեանց մէջ։ Այս ձայնը Ձէյթունի բարբառում յիշեցնում է պարսկական a-ն mard = "մարդ„ բառի մէջ, միայն թէ փոքր ինչ անդականացած է։

ե — փակ e, պատահում է մեծ մասամբ ղ-ից առաջ, ինչպէս էղ, էղճայ, գէղ, եւն բառերի մէջ։

է — բաց e կամ e, ինչպէս էրա, էրասան, կէտօս, կէղծէլ, կէնալ եւ ուրիշ մի շարք բառերի մէջ։

ը (ɐ) — ըի եւ ուի միջեւ մի ձայն, որը արտաբերելու համար պէտք է լեզուի ծայրը թեթեւ կերպով բախել վերի ատամներին եւ ցած իջեցնել։ Այս ձայնը յաճախադէպ է Ձէյթունի բարբառում եւ շատ յստակ կերպով զանազանուում է սովորական ը-ից։ Ահա մի շարք բառեր, որոնց մէջ ը-ն հանդէս է գալիս. գըր = գիր, գընէլ = գնել, նըլ (< *ըննըլ) = լինել, Ըըլ = թուլ, անըթը = անօթի, եւն։ Այս ձայնը յիշեցնում է անգլիական a ի արտասանութիւնը bath բառի մէջ։ Այս պարագան ստուգեց նաեւ ուսուցիչներից Պ. Ր. Գօթիօ։

Գալով բաղաձայններին՝ նախկին պարզ հնչեղները (sonores simples) դառած են պարզ խուլ (sourdes simples) եւ ընդհակառակը։ Միայն թէ նախկին կոկորդային պարզ հնչեղների արտասանութիւնը փոքր ինչ աւելի ուժեղ է։ Իսկ թաւ խուլերը (sourdes aspirées) մնացել են անփոփոխ, ինչպէս ընդհանուր հայերէնում։

Ձէյթունի բարբառն հանդէպ հին հայերէնի. — Ձայնական փոփոխութեանց մէջ ամենից ուշագրաւները հետեւեալներն են.

Ա. Ձայնաւորներ.

ա-ն դառնում է օ շեշտի տակ. օրինակ օղօլ = աղալ. օմպօյ = ամբար. օշխօյհ (հ-ն մեղմ) = աշխարհ. գօգօլ = գգալ. էյօղ, ընդէյօղ = երազ, *ընդ-երազ։

Այս երեւոյթը յատուկ է նաեւ Ագուլիսի բարբառին։

Ձէյթունի բարբառում ոչ միայն շեշտուած պարզ ա-ն է դառնում օ, այլ եւ այ երկբարբառից առաջացած ա ձայնը. օր. տօղօ = տղայ. մէղօ = մեղայ, եւն։

յա- դառնում է է նայ (liquide) բաղաձայններից առաջ հետեւեալ բառերի մէջ. էյր = յարդ. էռաջ = յառաջ։

ե. Հին հայերէնի ե-ն ընդհանրապէս դառնում է է, բացի հետեւեալ պարագաներից.

I. միեւնոյն վանկի մէջ ղ-ից կամ խ-ից առաջ ե-ն մնում է անփոփոխ, լինի այդ ղ-ն, խ-ի փոխուած, լինի ղ մնացած. օր. աղեղ. ասեղ. գեղ. տեղ. մեղըր (= մեղր). ընկեղ (= անթեղ). գեղձ. մեխ. ծնղեխ (= մժեղ)։ Այն օրինակների մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի են մեղըր եւ մեխ, որոնց համարմամա մէ-ղրա եւ մէ-ղօ (մեղայ) բառերի մէջ ե-ն փոխուած է է-ի այն պատճառով, որ ղ-ն յաջորդ վանկին է պատկանում։ — Կեղէ-ել բառը դառած է կէղծէլ փոխանակ *կեղծել-ի, համանօրէն կեղծ- արմատին համապատասխանող բայց մեզ անծանօթ մի բարբառային ձեւից առաջացած լինելով։ Ձէյթունի բարբառում կեղծ- բառի

իմաստը փոխանցուած է խծիղ բառին։ — Բացառութիւն է կազմում դեղին բառը, որ Զէյթունում դառած է դեղան։

II. *ե-ը դառած է է՝ ա-ից առաջ. օր.* բէա *(= բեռն),* էաււն *(= եռ(ե)սուն),* կէաօս *(= կեռաս),* ձմէա *(= ձմեռն), ևն։*

Ուրիշ ամէն պարագայի մէջ, ե-ն դառած է ի, օր. իղիյր *= եղբայր,* իյի *= երեք,* Թիթիվ *= Թեթեւ, ևն։*

է-ն ընդհանրապէս մնում է անփոփոխ։

ի-ն բառի սկզբում մնում է ի, ինչպէս եւ հի- եւ յի- խմբերի մէջ, որոնցից առաջինը մնում է անփոփոխ, իսկ երկրորդը կորցնելով յ-ն դառնում է ի. օր. իմ. իմօց տօլ *(= իմաց տալ).* իջնօլ *(= իջնալ).* հիմ *(= հիմն).* հին. հինգ. հիվընդ. իշէլ *(= յիշել).* իսսուն *(= յիսուն).* իմօյ *(= յիմար)։*

ի-ն բառամիջում մերթ մնում է անփոփոխ, մերթ դառնում է ը, ը կամ է. օր. ածիլէլ *(= ածիլել).* գիշէյ *(= գիշեր),* իյկէյ *(= երկիր), սեռ.* ըյկըյը. կէյ *(= կիր).* չէլ. չէնէլ. սիսէա. ղոսէա. — հուսնըլ. մուխըյ *(= մոխիր).* վայրըք *(= վարտիք).* մըս. ըըյս. փըտըլ. գէն *(= գին).* գէյ *(= գիր),* էջէլ *(= ոջիլ), ևն։*

Նկատելի է, որ բազմավանկ բառերի մէջ ի-ի անփոփոխ մնալը հետեւանք է ձայնաւորների նոյնացման, որ այնքան յաճախադէպ է Զէյթունի բարբառում. օրինակ՝ ածիլէլ, գիշէյ, իյկէյ *բառերի մէջ։*

ի-ն բազմավանկ բառերի վերջում դառնում է է. օր. էշխէ *(= աչուլի),* առջէ *(= առջի),* գինէ *(= գինի),* ագէ *(= ագի), ևն։*

ի-ն միավանկ բառերի վերջում դառնում է ը, օր. Թը *(= Թի),* ձը *(= ձի)։*

ո ձայնաւորի կրած փոփոխութիւններն են.

I. *ո-ն, շեշտի տակ, դառնում է իօ, օր.* իօսպ *= ոսպ,* իօստ *= ոստ,* իօվ *= ով,* հալվիօյ *= ալեւոր,* գիօղ *= գող,* Թիօղ *= Թող,* խիօշիօյ *= խոշոր,* չնօհիօյք *= շնորհք,* խիօնձիօյ *= խնձոր.* սիօղիօց *= սղոց, ևն։ Բացառութիւն են հետեւեալ բառերը.* էօխ *= ոխ,* աԹէօռ *= աԹոռ,* ախէօռ *= ախոռ եւ* դէօժէօխք *= դժոխք։*

Շեշտից հեռանալով՝ ո-ն դառնում է ու կամ ի, վերջինս վանկական նոյնացման իբրեւ հետեւանք. օր. գող > գիօղ, *բայց գող(ա)նալ >* գուղնօլ. *դող >* դիօղ, *բայց անցողականը՝*

գրակ. հայ. դող(ա)ցընել > դուղըցնէլ. *կամ հոտ >* հիօտ, *բայց հոտիլ >* հիտէլ, *ևն։*

II. ո > ի.

ո-ի ի դառնալը հետեւանք է երկու հարեւան վանկերի նոյնացման (assimilation). *մի քանի բառեր ներկայացնում են այնպիսի վիճակ, ուր վանկական նոյնացումը տեղի է տուել նոր փոփոխութեան, ինչ որ պարզ երեւում է միեւնոյն բառի բարբառային եւ դասական ձեւերի համեմատութիւնից. օրինակներ.*

իւէլ *(առաջին ի-ն արդիւնք է երկրորդ ի-ի ազդեցութեան) = ոլորել.*
իյէլ *= որորել.*
գիյծէլ *= գործել (կտաւ), մինչդեռ արմատն է* գույծ *= գործ.*

[illegible] — ոսկի.

*[illegible] — [illegible], *[illegible] ձեւերից առաջացած. Ակն. [illegible], գրական է. Զէյթ. [illegible], Ակն՝ [illegible].*

[illegible] = հոտիլ. եւն:

*Իսկ [illegible] = ոչիլ, [illegible] = հոգի — ձեւերը առաջացած են, իմ ենթադրութեամբ, *[illegible] եւ *[illegible] հնագոյն ձեւերից, որոնք անշուշտ գոյութիւն են ունեցել այն ժամանակ, երբ դեռ ե-ի է դառնալը չկար:*

*Վանկական նոյնացման օրէնքով պէտք է բացատրել նաեւ [illegible]-ի պահպանումը [illegible] (< *[illegible]) = գորտ եւ [illegible], [illegible], [illegible] բառերի մէջ՝*

III. *[illegible] > ույ.*

*[illegible] (< *[illegible]) = որ. Փանուզում՝ [illegible]. [illegible] = գործ. [illegible] = խորան. [illegible] — կործանել. [illegible] = *ողորմալ, ողորմիլ. Նոյնպէս [illegible] = Ակն [illegible], գրակ. ոսկր: Վերջին երկու օրինակների մէջ երեւան է եկած նոյն վանկական նոյնացումը, ինչ որ տեսանք արդէն [illegible] < ե-ի բաժնում:*

[illegible]. ամենուրեք [illegible]-ն մնում է անփոփոխ բացի հետեւեալ բառերից, ուր ընդհանրապէս դառնում է [illegible]. [illegible] = ուխտաւոր (մինչդեռ ուխտ > [illegible]). [illegible] = ուշ, [illegible] (yoy) = ուր եւ [illegible] = ուղեղ (վանկական նոյնացում). [illegible] = բուռն, ձեռքի ափ. [illegible] = բուրդ. [illegible] = դուրս. [illegible] = դուռն. [illegible] = դուք. [illegible] = դու, դուն. [illegible] = երդումն. [illegible] = երեկոյ, իրիկուն. [illegible] = լու:

*[illegible]. գրակ. [illegible]-ն (հին հայ. [illegible]) շեշտի տակ դառնում է [illegible], օր. [illegible] = օձ, [illegible] = օղ. [illegible] = աղօթք: Ուրիշ ամենուրեք դառնում է [illegible]. օր. [illegible] = *օգտել (բաղաձայնների տեղափոխութեամբ), Ակն՝ [illegible]. [illegible] = օտար. [illegible] = օրհնել. [illegible] = թօթուել. [illegible] = անօրէն:*

Բ. Երկբարբառներ.

Շեշտուած [illegible]-ը արտասանւում է [illegible], բացի երբ բառավերջում է գտնւում, ուր ենթարկուելով հասարակ [illegible]-ի համար տրուած օրէնքին՝ դառնում է [illegible]. օր. [illegible] = այծ. [illegible] = այն. [illegible] = մայր. [illegible] = փայլ. [illegible] = փայտ, եւն.

անշեշտ [illegible]-ը արտասանւում է [illegible]. օր. [illegible] = այգի. [illegible] = այրել. [illegible] = քայլել, եւն:

[illegible] երկբարբառի կրած փոփոխութիւնները զանազան են եւ մեծ մասամբ ոչ մի օրէնքի չեն ենթարկուիլ՝ օրինակների սակաւութեան պատճառով. միակ երեւոյթը, որի համար կարելի է օրէնք գծել շեշտուած [illegible]-ի ը դառնալն է միավանկ բառերի մէջ բացառութեամբ [illegible] բառի, որ դառնում է [illegible]. օր. [illegible] ([illegible]) = բոյթ (մատ). [illegible] կամ [illegible] = գոյգ. [illegible] = թոյլ: Այս օրէնքի տակ ընկնող ուրիշ օրինակներ ինձ ծանօթ չեն: Իսկ հետեւեալ բազմավանկ բառերից իւրաքանչիւրում [illegible]-ն ենթարկուել է առանձին փոփոխութեան — [illegible] = անոյշ. [illegible] = զրոյցք (խոստում-ի իմաստով). [illegible] = ընկոյզ:

[illegible]. միավանկ բառերի մէջ [illegible]-ն արտասանւում է ը. օր. [illegible] = ձիւն. [illegible] = ձիւթ. [illegible] = դիւր (դաշտ).

-ուԹիւն վերացականացուցիչ մասնիկին համապատասխանում է ուԹուն ձեւը, որ անտարակոյս առաջացած է սեռականից. օր. աղքըտուԹուն = աղքատուԹիւն. պաղըուԹուն = պաղուԹիւն, եւն:

Այլուր ի-ն եԹէ դասական է- երկբարբառից առաջացած չէ, դառնում է է, օր. էյին (= արիւն). հէյէյ (= հարիւր):

Գ. Բաղաձայններ.

Ամէնաուշտրուշ ր-ն հըտ հերդըրանգըսուԹի-ններն են.

I. ր-ն ընդհանրապէս փոխուած է յ (գերմ. j)-ի քաղաքի խօսուածքում, մինչ Արեգին գիւղում մնացել է անփոփոխ:

II. ր-ն արտասանւում է ձեղ ու-ի նման -անձր, -արձր, -անդր եւ -աղձր չեշտուած տառախմբերում, որոնք դառնում են -ընձուր, ընդուր եւ -ըղձուր. օր. Թանձր > Թընձուր. բարձր > բըրձուր. սանտր > սընդուր. մանր, միջն. կիլ. մանդր > մընդուր, որից եւ մանդրել. քաղցր > քըղձուր կամ քըղցրր: ր-ն միեւնոյն ձեւով է արտասանւում նաեւ խառկել = խարկել (դալար փայտերը ԹեԹեւակի այրել) ընդուրել = ընտրել. կորուր — կորիծ. նախըր = նախիր — բառերի մէջ:

III. ր-ն մնացել է անփոփոխ -անձր- > -անձր խմբի օր. (խանգ(ա)րել > խանձրել) եւ խէօրԹ = խորԹ եւ օրուղ = որիզ բառերի մէջ: Աըքեաւըուն, որ փոխարինում է արքայուԹի-ն-ին, եկեղեցական բառ է:

IV. րհ > շ օըհնած բառի մէջ, որ տառել է ուշըծ:

Ռնգական տառերից յետոյ դասական հայերէնի հնչեղները պահում են իրանց հին հնչիւնը, մինչ այլուր, դառած են խուլ. օր. խնդալ > խընդալ. ծնունդ > ծընունդ. անձրեւ > անձրեւ. ամպ > ամպ. հինգ > հինգ (նաեւ հինգ):

Բաղաձայնների մասին ուրիշ էական դիտողուԹիւն չունիմ:

Զէյթունի բարբառում խիստ յաճախադէպ է վանկական նոյնացումը, որից բաւարար Թուով օրինակներ արդէն տեսանք վերը ցուցադրուած բառերի մէջ:

ՀԱՅԵՐԷՆ “ԻՄԱՆԱՄ„

Ի ՊՐՈՖ. ՂՈՒԿԱՍՈՒ ՊԱՏՐՈՒԲԱՆԵԱՆ

Հայերէն իմանամ, իմացայ, իմա ‘հասկնալ, ի միտ առնուլ’, բառը իմ- արմատէն յառաջ եկած է։ Այս իմ- արմատը լատ. emo, -ere ‘առնուլ’ի հետ կը համեմատեմ, որ կը գտնուի նաեւ լիթուաներէն emu, ‘առնուլ’ի մէջ, տես Walde, Etymol. Wörterbuch der lateinischen Sprache, 192, *emo բառին տակ։ Այս բային կատարեալը թէ՛ լատիներէնի եւ թէ՛ լիթուաներէնի մէջ ēm-ով է, հմմտ. լատ. emi, լիթ. ēmiau կատարեալի ձեւերը. եւ այս կատարեալի ձեւը ցոյց կու տայ ըստ իս թէ հայ. իմ- արմատն ալ հնդեւր. *ēm-էն է։*

Հայերէն իմ-ը սկզբնաբար ‘առնուլ’ նշանակութեամբ ունեցած ըլլալով՝ ‘ի միտ առնուլ’ի պէս ‘ի միտ իմանալ’էն յառաջ եկած է ըստ իս, այսպէս միայն իրեն բուն իմաստը կը ստանայ. ուր “‘ի մ’-ը„ երկու անգամ իրարու մօտ գալով մէկը կրճատուած է, դուրս իյնալով բային առջեւը գրուած “ի միտ„ մասը։

*Սակայն կարծեացս վրայ չեմ կրնար պնդել. որովհետեւ հնդեւր. մ բաղաձայնը ձայնաւորաց մէջ -ւ կը փոխուի հայերէնի մէջ. հմմտ. հայ. օր < *աւօր բառը հնդեւր. *ām-ōr-էն ըստ* Meillet*-ի*, Indog. Forschungen, 5, 531, *հմմտ. յունարէն* ἡμ-έρ-α *‘օր’, եւ այլն։*

*Հարկ է ուրեմն նախահայերէն ձեւը հնդեւր. *ém-no-էն բացատրել, հմմտ. յուն.* τέμ-νω *‘կտրել’, հնդեւր. *tém-nō-էն առ հնդեւր. արմ. tém ‘կտրել’, (յուն.* τόμος)։

*Այսպէս նախահայերէնի մէջ հնդեւր. -mn- բաղաձայնական խմբէն *mm դառնալով, կրկնուած mm խումբը հայերէնի մէջ մ մնացած է, իսկ հնդեւր. mը ձայնաւորաց մէջ եղած է օրինաւոր կերպով -ւ, ինչպէս վերոյիշեալ աւօր բառին ձեւէն տեսանք։ Բայց իմանամ կրնար նաեւ առանց ի միտի ուղղակի *em-nō-էն յառաջ եկած ըլլալ, հմմտ. նշանակութեան համար լատ. capere ‘բռնել’, եւ իմանալ, իմաստով, իտ.* capire *‘իմանալ’։*

ՀԱՅԵՐԷՆԷ ՓՈԽԱՌԵԱԼ ԲԱՌԵՐ ԹՐՔԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

Ի ՅՈՎՀ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆԷ

Թրքերէնի մէջ՝ հայերէնէ կամ հայերէնի մէջ Թրքերէնէ փոխառեալ բառերու հետազօտութեան առեն պէտք ենք միշտ զանազանել փոխառութեանց երկու շրջաններ. — հնագոյն փոխառութիւններ եւ նոր փոխառութիւններ։

1. Հնագոյն փոխառութիւններն անոնք են, որոնց վրայ խօսած է Պրոֆ. Հ. Պետերսըն[1] եւ որոնք՝ անկէ անկախաբար, մեր եւս ուշադրութիւնը գրաւած ու առիթ տուած են մեզի մէկ քանի անգամ գրելու այդ մասին[2]։ Այս փոխառութիւնները, ըստ Պետերսընի, կը թուին հնագոյն ըլլալ 500 տարիէն Ն. Ք. Քրիստոս եւ կը բացատրուին նախապատմական ժամանակաց մէջ Հայոց եւ Թրքաց վաղնջական բնակակցութեան մը ենթադրութեամբը։ Այսպիսի փոխառութեանց կարգէն են, զոր օրինակ՝ հայ. խոյք, Թրք. քոյուն. — հայ. էշ, Թրք. էշէք. — հայ. խոտ, Թրք. օթ. — հայ. ոխ, Թրք. ողլան. — հայ. ողի, Թրք. էօլ. — հայ. կափու(ցանեմ), Թրք. քափմա. — հայ. այր, արու, Թրք. էր, էրքէք. — հայ. քայլ(իլ), Թրք. քաչ(լամաք) եւն։ Այսպիսի բառեր որ երկու լեզուներուն մէջ ալ հնագոյն գոյութիւն ունեցող բառեր են, վաղեմի փոխառութիւններ միայն կրնան ըլլալ եւ լեզուաբանական ցուցումներով ալ նոյնը կ'ապացուցուի. հետեւապէս՝ այսպիսի բառերը պէտք չէ շփոթել նոր փոխառութեանց հետ։

2. Նոր փոխառութիւններն անոնք են, որ տեղի ունեցած են պատմական ժամանակաց մէջ, Թաթարներու եւ Թուրքերու Հայաստան արշաւելէն յետոյ, վերջին 700—800 *տարուան միջոցին։ Այդ շրջանին Թրքերէնէ հայերէնի անցած բառերը շատ ծանօթ են եւ Հր. Աճառեան այդ մասին կատարեալ քննութիւն մը հրատա-*

[1] Տես Հայերէն եւ դրացի լեզուներ. Պրոֆ. Հ. Պետերսընի. Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան. Ազգ. Մատենադարան, Հատոր ԾԹ. Վիեննա 1907։

[2] Տես Նշան-Պօղոսեան Տարեցոյց, 1905 տարւոյ, էջ 120. Հետաքրքրական խնդիրներ հայ եւ թուրք լեզուաց վրայ։ Տես նաեւ Արեւ. Մամուլ շաբաթաթերթ, Զմիւռնիա, 1907, թիւ 37, էջ 933, Թրքերէն եւ հայերէն լեզուներու յարաբերութիւնները։

բակած է արդէն[1]։ Իսկ Հայերէնէ Թրքերէնի անցած բառերը որ համեմատաբար քիչ են — բայց ոչ կարծուածին չափ քիչ — կցկտուր կերպով միայն քննուած են։ Ուրիշ անգամ պզտիկ քննութիւն մը հրատարակած ենք Թէեւ Թրքերէնի մէջ Հայերէնէ փոխառեալ նոր բառերու վրայ[2], բայց կ՚ուզենք այս անգամ անկէ վերջ մեր հաւաքած բառերը եւ նորագոյն դիտողութիւններն ալս աւելցնելով, անդրադառնալ այդ նիւթին։

Վերջին դարերու միջոցին Թուրք լեզուին Հայերէնէ փոխ առած բառերը իրենց գործածութեան տեսակէտով կրնանք բաժնել երկու մասի։

1. Հայերէն բառեր որ ընդհանուր գործածութիւն ստացած են Թուրք լեզուին գրեթէ բոլոր բարբառներուն մէջ. օրինակ՝ աւանագ (մասնաւոր առումով), փանճար (= բանջար), եաղ (= եղ, իւղ), եօրնէք (= օրինակ), չէմիչ (= չամիչ) եւն։ Ընդհանուր գործածութիւն ստացած այսպիսի բառերու Թիւը խիստ քիչ է։

2. Հայերէն ընդհանուր կամ գաւառական բառեր, որոնք Թրքերէնի այս կամ այն գաւառաբարբառին մէջ մտած են եւ տեղական գործածութիւն միայն ունին։ Այսպիսի բառերու Թիւը խիստ շատ է, եւ դեռ շատ քիչ Թուրք բարբառներ քննուած են այս տեսակէտով։

Դարձեալ՝ Թրքերէնի մէջ Հայերէնէ փոխառեալ բառերու որակը քննելով՝ կը տեսնենք Թէ անոնք կը բաժնուին երեք խումբի։

1. Տեղի եւ անձի Հայերէն յատուկ անուններ, զոր օրինակ՝ Էնտիրէս (= Անդրէաս գիւղ), Կէրմիր (= Կարմիր գիւղ), Կիրքէօրէօս (= Գրիգորիս գիւղ), Սէրքիս (= Սարգիս) եւն։

2. Հայերէն կրօնական բառեր, որոնք մասնաւոր համանիշ չունին Թրքերէնի մէջ եւ չեն կրնար ունենալ. օրինակ՝ փէրէկէնտէն (= բարեկենդան), խաչ, վէնք (= վանք), ժէմկէօչ (= ժամկոչ) եւն։

3. Ընտանեկան, երկրագործական, առտնին եւն բառեր, զոր Թուրք ժողովուրդը որեւէ կերպով փոխ առած է եւ որոնցմէ շատերուն համանիշը չունի Թրքերէնը. օրինակ՝ հէրկ (= հերկ), քէօմ (= գոմ), էյիշ (= ակիշ), թափան (= տափան) եւն։

Ո՛ հարկէ այս վերջին կարգի բառերն են որ ճիշտ փոխառութիւններն են Թուրք լեզուին՝ Հայերէնէ, եւ բնիկ բառեր դարձած են Թրքերէնի կամ անոր այս կամ այն բարբառին մէջ, բայց առաջին երկու կարգի բառերն ալ կարեւորութենէ զուրկ չեն եւ գէ՛թ կրնան ծառայել երկու լեզուներու ձայնական օրէնքներուն համեմատական քննութեան։

Թէ ի՛նչ կերպով վերջին դարերու մէջ հայ բարբառներէն բառեր անցած են Թուրք բարբառներու, այս մասին կարելի է մատնանիշ ընել քանի մը ճամբաներ։

Նախ՝ յայտնի է Թէ կան գաւառներ՝ ուր Հայերը Թրքախօս են, բայց մայրենի լեզուն մոռցած ըլլալով հանդերձ՝ իրենց խօսած Թրքերէնին մէջ դեռ կը պահեն բազմաթիւ Հայերէն բառեր որոնք դիւրաւ կը փոխանցուին բնակակից Թուրք ժողովրդեան լեզուին, զի Թուրք ժողովուրդը Թրքերէն խօսող Հայուն բերնէն լսած Հայերէն բառերուն շուտով կ՚ընտելանայ եւ զանոնք կը գործածէ, զոր օրինակ՝

---

[1] Տե՛ս Էփինեան Աշխարհաբարի ժողովածու, Հատոր Գ.

[2] Տե՛ս Բիւզանդիոն շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1898. Թիւ 24, էջ 449. Հայերէնէ փոխառեալ բառեր Թրքերէնի մէջ.

Եւդոկիոյ մօտակայ Չիֆէ գիւղաքաղաքին հայերը Թրքախօս են եւ անոնցմէ կամ թուրք ժողովուրդը կը գործածէ ջօճուգ, ճօղլաՃ եւ նման հայերէն բառեր, որոնք անծանօթ են շրջակայ անգլիոյ թուրքերու բարբառին։

Երկրորդ՝ երբեմն որեւէ, մանաւանդ անոր թուրք ժողովրդեան լեզուին մէջ անսովոր քանակութեամբ հայերէն բառեր կը գտնուին, մինչդեռ նոյն տեղը զուտ Թրքախօս է։ Այս պարագային մէջ կրնայ ենթադրուիլ, մինչեւ իսկ ապացուցուիլ, թէ այդ ժողովուրդը հայ է ծագումով եւ անցեալ բռնութիւններու տակ Թրքացած է, եւ այդ իսկ պատճառաւ իր հին մայրենի լեզուին բառերուն մէկ մասը կը պահէ դեռ։ Այսպիսիներու մէջ շատ անգամ կը հանդիպինք նաեւ հայերէն մականուններու, որ սերունդէ սերունդ պահուած են, օրինակ՝ Նաղօղ չըլօ, եւն։

Երրորդ՝ անոր մը հայ ժողովուրդը մեծամասնութիւն կը կազմէ եւ բնականաբար փոքրամասնութեան լեզուին վրայ աւելի շատ ազդեցութիւն գործած եւ իր լեզուէն աւելի շատ փոխանցումներ ըրած կ'ըլլայ անոր։

Եթէ իսկ այս երեք պարագաներէն ոչ մէկը գոյութիւն ունենայ, քանի որ թուրք ժողովուրդը դարերէ ի վեր Հայուն հետ առօրեայ շփման ու կենակցութեան մէջ է, բնականաբար անոր լեզուէն ալ փոխառութիւն ըրած կ'ըլլայ, ու որ ալ լինի, ինչպէս որ ըրած է քիչ շատ, մենք ալ իր լեզուէն բազմապատիկը փոխ առլով մերիներ։

Թրքերէնի մէջ հայերէն փոխառեալ բառեր հետազօտելու ատեն մենք ի հարկէ պէտք չենք շփոթել երկու լեզուներու մէջ գոյութիւն ունեցող կարգ մը նոյն կամ նման բառերէ, որոնք պարսկերէնէ կամ արաբերէնէ անցած են հաւասարապէս թէ հայերէնի թէ Թրքերէնի[1]։ Հարկ է նկատի առնուլ այն բառերը միայն որ ուղղակի հայերէնէ անցած են Թրքերէնի։

Հայերէն բառերը Թրքերէնի անցած ատեն՝ թուրք լեզուին արդի ձայնական օրէնքներուն պատշաճելով՝ կրած են մասնաւորապէս ձայնաւորներու ինչ ինչ փոփոխութիւններ, որոնց համար կարելի է սահմանել քանի մը օրէնքներ։ Այդ հնչափոխութիւնները յատուկ են նոր փոխառութիւններու եւ չեն պատշաճիր հնագոյն փոխառեալ բառերու, որոնց ակնարկեցինք յօդուածիս սկիզբը։ Ըստ այսմ նոր փոխառութիւններն իրենց հնչարանական որոշ յատկութիւններով կը տարորոշուին հիներէն։ Այդ հնչափոխութիւնները հետեւեալներն են.

1. Հայերէնէ Թրքերէնի անցած բառը թուրք լեզուին ձայնաւորներու համաձայնութեան օրէնքին կը հպատակի, միշտ նախապատուութիւն տալով թեթեւ (խաֆիֆ) ձայնաւորներու[2], այնպէս որ եթէ բառը թեթեւ ձայնաւոր մը կը պարունակէ, բոլոր ձայնաւորներն ալ անոր համաձայնելով թեթեւի կը փոխուին. զոր

[1] Դր. Ֆր. ֆոն Կրէլից-Գրայֆէնհօրստի Հանտէս Ամսօրեայի 1911 Ապրիլ—Մայիս միացեալ համարին մէջ հրատարակած հայերէնէ փոխառեալ քանի մի Թրքերէն բառերէն զիլ (زيل) բառը, զոր յարգելի Դոկտորը հայերէնէ փոխառեալ կը համարի. հայերէն չէ. պարսկերէնէ փոխառեալ է երկու լեզուաց մէջ ալ։

[2] Ցայտնի է որ Թրքերէնի մէջ ծանր (սաքիլ ثقيل) ձայնաւոր կը համարուին ա, ը, օ, ու, եւ թեթեւ (խաֆիֆ خفيف) ձայնաւոր կը համարուին է, իւ, էօ, ի, եւ բաց է ըսելով կ'ուզենք հասկցնել Թրքերէն էվ (او), կէօմէք (كومك) բառերուն մէջի էն, որուն հնչումը կը տարբերի էնկին (انكين), սէֆիլ (سفيل), կէրտան (كردان) բառերուն մէջի է ձայնաւորէն։ Առաջին էն բաց է, երկրորդը՝ գոց։ Բաց էն տարորոշելու համար գոց էէն, մենք մեր յօդուածին մէջ եւ յետագայ բառացանկին մէջ նշանակած ենք վրան գծիկով մը՝ այս ձեւով Է։

օրինակ՝ հէտիկ (= հատիկ), չէմիչ (= չամիչ), էյիշ (= ակիշ), չէրմուկ (= ջերմուկ) եւն։

2. Շատ անգամ՝ եթէ բառը նոյն իսկ թեթեւ ձայնաւոր չպարունակէ ալ, նորէն բոլոր ծանր ձայնաւորները թեթեւի կը փոխուին. օրինակ՝ կէօճէկ (= կոճակ), փէզէւէկ (= բազուկ), գէօթէն (= գութան) եւն։ Բացառիկ ձեւերը (ինչպէս ատան՝ փոխանակ էտէնէկի, եւ փանճար՝ փոխանակ փէնճէրի), անշուշտ ունին իրենց մասնաւոր պատճառները։

3. Այս վերի երկու պարագաներուն մէջ կատարուած ձայնաւորներու փոփոխութեան առթիւ՝ Հայերէնի ա ձայնաւորը կը փոխանակուի Թրքերէնի բաց է (է)ով. իսկ Հայ. ե, է՝ կը փոխանակուին գոց էով. զոր օրինակ՝ ճամփ՝ կ'ըլլայ ճէմփէք, հէրք՝ կ'ըլլայ հէրք, քէրմաք՝ կ'ըլլայ քէրմէք եւն։

Այս փոփոխութիւններէն զատ՝ ինչ ինչ բառերու վրայ տեղի ունեցած են ձայնաւորներու ուրիշ փոփոխութիւններ ալ։ Թէ այդ փոփոխութիւնները եւ թէ բաղաձայններու փոփոխումներն ու փոխանակումները, որոնք խիստ ուշագրաւ կողմեր ունին, կարելի է դիտել մեր յետագայ բառացանկին մէջ առաջ բերուած բառերուն վրայ։

Յետագայ բառերը հաւաքուած են Նիկոմիդիոյ, Սեբաստիոյ ու շրջականերու Թուրք ժողովուրդին բարբառէն եւ մաս մըն ալ ուրիշ գաւառներէ։ Այս բառերուն մեծամասնութիւնը գործածական է գրեթէ բոլոր Թուրք բարբառներու մէջ։ Բառերուն հայատառ Թրքերէնները ուղղագրուած են արեւմտեան Հայերէնի արտասանութեան համեմատ։

اخپون (ախփուն). — Անասուններու աղբը. հաւանաբար Հայ. աղբին ձեւէն փոխ առնուած, որովհետեւ ունինք աղբին բառ մը։ Այս բառի մասին Դր. Փր. Փոն Կրէլից-Գրայֆէնհորստի մեկնութիւնը (տես ՀԱ. 1911, Ապրիլ-Մայիս, էջ 268) թէ յօդաւոր աղբին ձեւին տակ փոխ առնուած է, բռնազբօսիկ է։

انارات (անարատ). — Անարատ։ Կ'ըսուի انارات باغ (= անարատ իւղ)։

اناج (անաճ). — Աճումէ դադրած՝ խոշոր. անած։ Կ'ըսուի՝ اناج طاوق, اناج ييلان (= խոշոր հաւ, խոշոր օձ)։

آواناق (աւանաք). — Աւանակ։ Կը գործածուի միայն իբրեւ նախատական բառ, «ապուշ, անկիրթ» իմաստով։

آريستاق (արըստաք). — Առաստաղ։

آكيش (էյիշ). — Ակիշ։

اكره (էյրէ). — Սայլի չամբին վրայ անցած զոյգ առամնաձեւ փայտեր, որոնց մէջէն կը դառնայ լխեռը, եւ զոր Սեբաստիոյ հայ գիւղացիք կը կոչեն ակռայ։

اريش (էրէշ). — Առէշ։

افەليك (էֆէլէք). — Աւելուկ (բոյս մը)։

اورنك (էօրնէք). — Օրինակ։

بسديل (պէստիլ). — Պաստեղ։

بودوج (պօտուճ). — Թարմ բակլա, զոր Նիկոմիդիացի հայերը հաւանաբար իր պատիճի ձեւին համար, կը կոչեն պօտիճ։ Աին օի փոխուիլը, որ շատ սովորական է քանի մը հայ գաւառաբարբառներու մէջ, օրինակներ ունի գրեթէ բոլոր հայ բարբառներու, նոյն իսկ Պոլսահայ բարբառին մէջ, ինչպէս գօղտուկ = գաղտուկ։

بانجار (փանճար). — Գարնանային կարգ մը ինքնաբոյս խոտեր, որ եփուելով

կ'ուտուին։ Հայերէն ճանճարէն փոխառեալ։

بزوك (պէզէ-կ)․ — բազուկ (բանջարեղէն մը)։

بك (պէկ)․ — Սեբաստիոյ Թուրք գիւղացիք պէկ կ'ըսեն տան շէնքին մէկ կողմը լոյս առնելու համար թողուած պարապ մասին, որ բուն բակը չէ։ Հայերէն բակէն փոխառեալ։

بسكوتن (պէսքէ-թէն)․ — բազկթան (= բազուկ-թան)․ տեսակ մը թանապուր՝ բազուկ կոչուած բանջարեղէնով պատրաստուած։

بردو (պէրտէ-)․ — բարտի ծառէն կտրուած ատաղձափայտ։ Հաւանաբար բարտիէն փոխառեալ։

برکندك (պէրկէնտէնք)․ — բարեկենդան։ Հայ գաւառական բարկենդանք ձեւէն առնուած։

بتك (պէթէկ)․ — փեթակ։

بوچك ,بوج (պէօչ, պէօչէ-ք)․ — Պոչ, պոչիկ։

بينلك ,بين (պին, պինլէք)․ — Հաւու բոյն, հաւնոց։ Հաւանաբար հայ. բոյնէն առնուած։

بور (պօր)․ — բուռ, բռաքար, բռաժայռ։

بورود (պօրօտ)․ — բրուտ։

تاپان (թափան)․ — Տափան (= տափան)․ մշակական գործիք մը, զոր կը քաշեն նոր հերկուած հողին վրայէն, հողի կոշտերը տափակցնելու, հաւասարեցնելու համար։

تيمتاپ (թիմթափ)․ — խիստ ազդեցիկ միջոց, դարման։ Հայ. թէմթափ բառէն։

توك (թէօք)․ — կոպիտ, կոշտ, յամառ (մարդ)։ Հաւանաբար հայ. թէք բառէն է։

جك (ճէճէկ)․ — վարոցին ծայրի երկաթ քերիչը, զոր գեղացիք ճաճանչ կը կոչեն։

حاوسار (հավասար)․ — Հաւասար։

حاقوقه (հաքուքա)․ — Ագուգայ։ Թէեւ աքուքա բառը հայերէնի մէջ ասորերէնէ փոխառեալ է, բայց Թրքերէնի մէջ հաքուքա կը թուի հայերէնէ փոխառեալ ըլլալ։

حديك (հէտիկ)․ — Խաշած ցորեն, զոր հայ գիւղացիք հատիկ կը կոչեն։

حزن (հէզէն)․ — Հեծան։

حرك (հէրկ)․ — Հերկ։

حك (հէկ)․ — Հակ։

حيم (հիմ)․ — Հիմ․ զոր օրինակ կ'ըսուի․ էվին հիմի = տան հիմը։

حوداخ (հօտախ)․ — Հօտաղ, հովիւ։

چاپ (չափ)․ — Սայլի անիւի բոլորաձեւ շրջագիծը չափելու կարկին, զոր հայ գիւղացիք չափ կը կոչեն։

چج (չէճ)․ — Ցորենի դէզ․ հայերէն չէղջ բառէն առնուած։

چەمیچ (չէմիչ)․ — Չորցած խաղող, չամիչ։

چرمك (չէրմիկ, չէրմի-կ)․ — Ջերմուկ։

چیریش (չիրիշ)․ — Ճրէշ։

زاوار (զավար)․ — Զաւար։

زوغال (զօղալ)․ — Ձղալ, զողալ։

سرپنه (սէրփինէ)․ — Սարբինայ։

سیویك (սիվիք)․ — Ցուիք։

سخەول (սխէվէլ)․ — Ցախաւել։

سوخاریج (սուխարիճ)․ — Իւղի մէջ կարմրցուած սոխ, որուն հայ բարբառներու մէջ սուխարա կ'ըսեն։

شلەك (շէլէկ)․ — Շալակ։

طرطیل (թէրթիլ)․ — Թրթուր։ Դր. Փր. Ֆոն Կրէլից-Գրայֆէնհորստ այս բառի առջեւ «խզունջ» նշանակութիւնը դրած է, որ սխալ է։ Թէրթիլ պարզապէս մեր թրթուրին իմաստը կու տայ, եւ թրթուր կ'ըսուի թիթեռնիկներու յատուկ որդերուն, որոնցմէ կ'ելլէ թիթեռնիկը։

کتە (քէթէ)․ — Կաթայ։

کبە (քէպէ)․ — Կապայ։

كس (քէս). — Մանրուած խոտ, չաս որմէ ունինք չասաուլ բայը։
كچه (քէչէ). — Կաձ, Թաղիք։
كشه كش (քէշէքէշ). — Քաշքշուք։
كوجك (կէօճէկ). — կոճակ (կոկոնի իմաստով)։
كوتن (քէօթէն). — Գութան։
كوم (քէօմ). — Գոմ։
لاواش (լաւաշ). — Լաւաշ, լօշ։
ژمكوچ (ժէմկէօչ). — Ժամկոչ։
خاخيد (խախըտ). — Խախուտ։
خچوك (խէչէւկ). — Գիւղական տուներուն առիքներու խաչաձեւ դրուած գերան, որ խաչուկ կը կոչուի։
خچوركت (խէչէւրկէթ). — Խաչերկաթ, գիւղական օճախներուն մէջ դրուած խաչաձեւ երկաթ։
خوپ (խօփ). — Խոփ (արօրի)։
مرده ك (մէրէք). — Մարագ, յարդանոց։ Դր. Փր. ֆոն Կրէյեց-Գրայֆէնհորստ Թրք. մէրէքը կը համարի փոխառեալ հայ. մերեք-ը էն, որ ըստ իս անհաւանական եւ բռնազբօսիկ մերձեցում մըն է։
مرتك (մէրթէկ). — Մարդակ։
ماج (մաճ). — Մաճ։
مازمان (մազման). — Այծի մազ մանող եւ այծի մազէ պարկ եւն. ոստայնանկող արհեստաւոր, որուն հայերէն մազման կ՚ըսեն։
مده ك (մէտէք). — Մատակ։
موسورق, موسوراق (մօսօուրք, մօսօուրըք). — Մսուր։
ناخر (նախըր). — Նախիր։
نزوك (նէզէւկ). — Նազուկ. ոստայնանկի գործիք, որուն վրայ կ՚անցընեն կարժը։
نيويك (նիւէկ). — Նուիկ, վայրի բանջար մը (լտ. arum)։
ياغ (եաղ). — Իւղ, եղ։

Hittitisch-armenisches.

Von Prof. P. Jensen.

Von erheblicher Bedeutung für meine Lesung der hittitischen Inschriften wurde es seinerzeit, dass ich in einer Gruppe x—y—z—x für einen Titel von Königen im Bereich oder doch in der Nachbarschaft des damaligen Königreiches Cilicien einen uns überlieferten cilicischen Königstitel Συεννεσι-ς (*Syennesi*-s) erkannte. Aus diesem Funde folgte, dass das Zeichen x *s* oder ähnlich zu lesen sei. Und da dasselbe Zeichen das hittitische Wort für „ich“ bezeichnet, so ergab sich, dass dieses ausser etwaigen, uns aber unbekannten Vokalen lediglich den Konsonanten *s* oder einen ähnlichen Konsonanten enthielt. Das erinnerte alsbald an das armenische ես (*es*), das Pronomen der ersten Person, um so mehr, als ja noch heutzutage Armenier in kompakten Massen auf altem hittitischem Boden wohnen.

Aus der kleinen hittitisch-babylonischen Bilingue des sogenannten Tarkondemos und einer hittitischen Schriftgruppe in Inschriften aus Djerabis[1], in der ich den Namen der alten Stadt ***Karkemisch*** erkannte, konnte ich weiter mit Sicherheit für ein anderes Zeichen den Lautwert *mi* oder *me* erschliessen[2]. Da dasselbe Zeichen nun auch das hittitische Wort für „(ich) bin“ zum Ausdruck bringt, so lautete dieses ungefähr *mi* oder *me*, vielleicht mit noch einem oder gar mehreren Vokalen vorne oder hinten oder an beiden Stellen. Das aber klang eigenartig wieder gerade an armenisches եմ (*em*) = „ich bin“ an, das zunächst auf ein älteres *emi* zurückgehen kann und auf ein noch älteres *esmi* zurückgeht.

Für eine Gruppe endlich, bestehend aus zwei verschiedenen Zeichen für Vokale + dem Zeichen für *s* konnte ich eine Bedeutung „dies (ist)“ erschliessen. Diese Gruppe war etwa *a* (*o*) + *i* (*e*) + *s* oder auch *i* (*e*) + *a* (*o*) + *s* zu lesen. Dem stellte sich nun aber wieder gerade ein armenisches այս (*ais*) = „dieser“ zur Seite.

Diese drei Entsprechungen für sich mussten schon das Hittitische als eine — ältere — Verwandte des Armenischen erweisen oder doch äusserst wahrscheinlich machen. Damit allein war aber im Hittitischen eine Sprache gewonnen, die zum mindesten mit

[1] Die sämtlichen im Folgenden zitierten Inschriften finden sich veröffentlicht bei Messerschmidt, Corpus inscriptionum Hettiticarum. 1900 1906 (Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft, 5., 7. und 11. Jahrgang).

[2] Aus der Bilingue allein war dieser Lautwert bereits von Sayce mit Bestimmtheit gefolgert worden. Seine Schlussfolgerung entbehrte aber durchaus der Stringenz.

höchster Wahrscheinlichkeit eine Vorstufe des Armenischen darstellt, eine Sprache wenigstens etwa 1000 Jahre älter als die ältesten uns bekannten Denkmäler des Armenischen. Meine weiteren Resultate haben dann diesen Schluss völlig bestätigt.

Seit meinen ersten Entzifferungen sind nun zahlreiche neue hittitische Inschriften gefunden, denen von mir erfreulicherweise zweierlei zu entnehmen gewesen ist: Sie haben 1. meine ersten Deutungen und Lesungen in der Hauptsache durchaus bestätigt, 2. aber meinen Schluss auf die Verwandtschaft des Hittitischen mit dem Armenischen. Dies gilt nun auch speziell bezüglich der oben erwähnten Deutungen, Lesungen, Vergleichungen und Zusammenstellungen.

Die von mir gefundene Lesung *Syennesi*-s (das Schluss-*s* dieses Wortes ist ja eine griechische Endung) für eine hittitische Zeichengruppe x—y—z—x schloss, falls nicht etwa eine Lesung *e*, eine Lesung ', das heisst einen schwachen „Hauchlaut" als Lesung für das Zeichen y ein. Nun aber finden wir in einer hittitischen Inschrift aus Babylon[1] den Tatbestand, dass eben dies Zeichen in einer bestimmten Gruppe nach Belieben verwendet werden und fehlen kann. Daraus folgt gleichfalls, dass das Zeichen, falls es nicht etwa einen Vokal bezeichnet, nur etwa einen schwachen Hauchlaut oder Derartiges andeuten kann. Das wäre also eine schwerwiegende Bestätigung der aus der Gruppe x—y—z—x erschlossenen Lesung und somit eine gleich gewichtige Bestätigung für unsere Lesung der ganzen Gruppe, somit auch für die Lesung des Zeichens x als „*s*". Es wird also bestätigt, dass Wörter für „ich und „dies (ist)" im Hittitischen beide von Konsonanten lediglich ein „*s*" aufweisen, und damit auch der altarmenische Charakter des Hittitischen.

Der Lautwert *me* oder *mi* ergab sich aus der Bilingue des sogenannten Tarkondemos und Inschriften von Djerabis. „Hinter", beziehungsweise unter dem Zeichen dafür bietet diese Bilingue ein anderes Zeichen, welches s. Z. Kombinationen bezüglich der Lesung der hittitischen und der babylonisch-assyrischen Legende deshalb sehr erschwerte, weil es bis dahin noch nicht in anderen Inschriften gefunden war. Das ist nun anders geworden. Dasselbe Zeichen erscheint in einer langen Reihe von Fällen in den Inschriften von Emir-Ghazi[2], 7 Stunden etwa östlich von Konia, und es muss völlig klar sein, dass es hier eine eigenartige Variante für ein gewisses, sehr häufiges Zeichen in anderen Inschriften ist. Von diesem Zeichen aber und dem ihm in Emir-Ghazi entsprechenden steht, schon weil es in ein und denselben Inschriften verhältnismässig ausserordentlich häufig vorkommt, durchaus fest, dass es kein ganzes Wort andeutet, und dass es, falls es einen Lautwert haben sollte, allerhöchstens einen Vokal bezeichnet. Das wahrscheinlichste ist indes, dass es überhaupt keinen lautlichen Bestandteil der Inschriften ausdrückt. Daraus ergibt sich nun aber ohne die Inschriften von Djerabis, dass in der Bilingue gerade nur das Zeichen, das wir *mi* oder *me* lesen, allein ungefähr einem *me* + jedenfalls *e* (!) der babylonisch-assyrischen Version entsprechen kann. Somit ist der Lautwert *mi* oder *me* für dies Zeichen jedenfalls im wesentlichen jetzt, wenn möglich, noch sicherer, als schon bisher und damit ein Wort ungefähr wie *mi* oder *me* für „ich bin" im Hittitischen, das an armenisches եմ (*em*) aus *esmi*, vielleicht mit der Zwischenform *emi*, anklingt.

Wertvoll ist es nun ebenfalls, dass neue Inschriften dem Anscheine nach die Gestalt auch wenigstens von zweien der uns beschäftigenden Wörter jetzt genauer erkennen lassen, und zwar ganz in Uebereinstimmung mit dem durch unsere hittitisch-armenische Theorie Geforderten.

[1] L. c Tafel II, Zeile 3—5.

[2] L. c. Tafel XLIX und L. Uebrigens weist das darauf hin, wo wir wenigstens ungefähr die Heimat des „Tarkondemos" zu suchen haben.

„Ich“ erschien, soweit phonetisch geschrieben, bis vor kurzem mit Sicherheit nur in der Schreibung „*s*“, welche uns in Unkenntnis über etwaige Vokale des Wortes liess und „ich bin“ mit Sicherheit nur in den Schreibungen: *s* + *mi*(-*i*), beziehungsweise *me*(-*e*), oder Ideogramm (Begriffszeichen)[1] für „ich“ + *s* + *mi*(-*i*), beziehungsweise *me*(-*e*), oder Ideogramm für „ich“ + *mi*(*e*). Diese Gruppen erscheinen fast, beziehungsweise nur als Anfang von oder im Anfang von Inschriften. Nun treffen wir aber in der ersten Reihe einer Inschrift von Hissardjik[2] eine Gruppe *i*(*e*) *s mi*(*e*). Das dürfte es nahelegen oder doch vermuten lassen, dass in dem hittitischen Worte für „ich“ dem *s* ein *i* oder *e* vorausging. Nun aber heisst „ich“ im Armenischen *es*, mit uraltem *e* vor dem *s*!

Auf gleicher Linie steht ein Anderes. Vielfach nennt sich in den hittitischen Inschriften deren Urheber einen „Hatier“, das ist Hittiter. Das Wort lautet in den Inschriften etwa *Hat*(*i*)*o* — = Հայ (*Hai*), das ist „Armenier“, im Armenischen — und wird geschrieben *Hat*-*o*(*a*), -*t*[3] und auf andere Weise. Diese Betonung der Nationalität findet sich häufig gerade im letzten Teil und dabei mehrfach genau am Ende der Inschriften, so in Hamath (Hama)[4], Djerabis[5], Marasch[6], einer Inschrift aus Babylon[7] und bei Karaburna[8]. Es lag nun nahe, ein *Hat*(-*t*) *m*(*i*)*e* + *i*(*e*) am Ende einer Inschrift von Djerabis[9] als *Hat*(*i*)*o emi*, das ist „ein Hat(i)er bin ich“, aufzufassen. In der Tat findet sich eine derartige Verbindung in einer neuen Inschrift von Marasch[10], in der in Z. 3 ohne Frage *s mi*(*e*) *i*(*e*) *Hat* als *s mi*(-*i*) *Hat*(*i*)*o*, das ist „ich bin ein Hat(i)er“, aufzufassen ist. Nun finden wir am Ende der Löweninschrift von Marasch[11] ein *Hat t o*(*a*), das ist *Hat*(-*t*)-*o*, ... *i*(*e*) *m*(!), und es drängt sich daher die Vermutung auf, dass dieses *i* (*e*) + *m* eine andere Schreibung für „ich bin“ ist, dass also das hittitische Wort für „ich bin“, wie hinter einem *m*, so auch vor demselben ein *i* (*e*) hat. Im Armenischen lautet ja nun aber das Wort für „ich bin“ եմ (*em*), mit *e* vor dem *m*. Ob ein *i* (*e*) (*!*) + *m* in Emir Ghazi[12] und in der Schalen-inschrift von Babylon[13] dasselbe Wort ist, lässt sich vorderhand nicht ausmachen, doch ist es durchaus möglich. Ueber ein häufiges, *m* geschriebenes Wort, das namentlich in der grösseren Inschrift von Hamath[14] auffällig oft an syntaktisch gleichen Stellen erscheint, können wir uns hier nicht verbreiten. Die hittitisch-armenische Theorie würde eine Kombination mit armenischem իմ (*im*), das ist „meiner“, nahelegen, eine Bedeutung, die wenigstens fast überall und speziell in Hamath überall vortrefflich passen würde.

In diesem Zusammenhang mag noch erwähnt werden, dass die Bedeutung „dies (ist)“, die ich seinerzeit für ein *a*(*o*)-*s* oder *a*(*o*)-*i*(*e*)-*s* geschriebenes Wort am An-

[1] Menschlicher Kopf oder (so in der Löweninschrift von Marasch, l. c. Tafel XXI) Ganzfigur eines Mannes mit nach dem Gesichte zeigender Hand (!). Letztere Schreibung jetzt auch in der zweiten grossen Inschrift von Marasch (l. c. Tafel LII)!

[2] L. c. Tafel XLVIII.

[3] Eine Schreibung ’ + *t* + ’, die ich früher auf Grund der parallelen Stellen l. c. Tafel II, Z. 6, Tafel XI, Z. 5 und Tafel XLVI, Z. 3 feststellen zu können glaubte, existiert wohl nicht, da nach meinem Schüler W. Prollius das zweite ’ wohl sicher mit dem an allen drei Stellen folgenden *s* zusammengehört.

[4] L. c. Tafel V.

[5] L. c. Tafel X und XI.

[6] L. c. Tafel XXI.

[7] L. c. Tafel II.

[8] L. c. Tafel XLVI.

[9] L. c. Tafel X.

[10] L. c. Tafel LII.

[11] L. c. Tafel XXI.

[12] L. c. Tafel L, Z. 4.

[13] L. c. Tafel I.

[14] L. c. Tafel VI.

fang einer Reihe von Inschriften erschliessen musste, durch eine neue, ganz kurze Inschrift aus Nigdeh[1] bestätigt wird. Denn ein in dieser Inschrift sich findendes Wort *a-s* bildet auch hier das erste Wort des Textes. Diese neue Inschrift vermehrt also die Anzahl der mit „Dies (ist)“ beginnenden Inschriften gegenüber der anderen Gruppe, der Gruppe der so zahlreichen mit „Ich bin“ anfangenden.

Dass die zwei Zeichen, die ich *a* oder *o*, beziehungsweise *i* oder *e* lese, Vokale darstellen, ist über jeden Zweifel erhaben; auch ist es als so gut wie sicher aus den Inschriften selbst zu entnehmen, dass eines der beiden Zeichen *i* oder *e* und eines *a* oder *o* andeutet, nicht aber mit Hilfe der Inschriften allein festzustellen, welchem von beiden Zeichen die eine und welchem die andere Funktion zukommt. Doch gestattet ein bestimmter Tatbestand in den Inschriften in Verbindung mit einer Glosse bei Stephanus von Byzanz (unter dem Worte *Αδανα*) eine Vermutung in dieser Hinsicht. *s* + höchst wahrscheinlich *r* + einem der beiden Vokalzeichen bezeichnen ein hittitisches (vielleicht vom assyrischen *scharru* = „König“ abstammendes) Wort für „König“ oder Dgl. Von dem auf althittitischem Gebiet fliessenden Flusse *Σαρο-ς* (*Saro*-s), dem heutigen Seihun aber sagt Stephanus, dass er auch *Κοίρανος* (im Griechischen = „Herrscher“) geheissen habe. Das sieht doch so aus, als ob entweder *Σαρο-ς* dasselbe Wort wäre wie das hittitische Wort *s* + *r* (*?!*) + Vokal für „König“ oder doch wenigstens damit identifiziert worden wäre. Hieraus würde sich wohl ergeben, dass griechisches *o* den Vokal hinter dem Konsonanten *r* (?!) des hittitischen Wortes für „König“ im Nominativ wiedergibt. Damit aber wäre festgestellt, welches hittitische Vokalzeichen wir *a* oder *o* und welches wir darum *i* oder *e* zu lesen haben. Nun aber ergibt sich dasselbe Resultat aus unserer hittitisch-armenischen Theorie, und speziell auch aus den drei oben besprochenen hittitisch-armenischen Gleichungen, und zwar aus j e d e r e i n z e l n e n für sich immer das g l e i c h e Resultat. Aus der Gleichung: Vokal + *m* + ähnlichem Vokal, = armenischem եմ (*em*), vielleicht = älterem *emi*, aus älterem *esmi*, muss als dieser Vokal ebensogut *i* oder *e* erschlossen werden und darum als der Lautwert für das zweite Vokalzeichen ein Lautwert *a* oder *o*, wie aus der Gleichung Vokal + *s* = *es*, und genau dasselbe ist der Gleichung Vokal + anderem Vokal + *s* = armenischem *ais* zu entnehmen. Diese Lesung der Vokalzeichen steht aber weiter in voller Harmonie mit a l l e n unseren übrigen hittitisch-armenischen Gleichungen: Wo wir im Hittitischen das mutmassliche Zeichen für *i* oder *e* haben, entspricht ihm oder kann ihm wenigstens im Armenischen entsprechen *i* oder *e*, und Analoges gilt von dem mutmasslichen hittitischen Zeichen für *a* oder *o*. Uebrigens allein schon ein vollgültiger Beweis für die Richtigkeit unserer hittitisch-armenischen These. Eine derartige Uebereinstimmung auch im einzelnen lässt keinen anderen Schluss zu, was immer auch die sagen, die von den hittitischen Inschriften und meinen Arbeiten darüber auch nicht die bescheidenste Kenntnis haben und sie doch verwerfen.

Es ist schon eine Reihe von Jahren her, dass ich zum letzten Male über hittitische Inschriften schrieb. Seit jener Zeit bin ich wieder erheblich weiter gekommen, mit Staunen dem Treiben verschiedener Männer, so des Engländers Sayce, zusehend, die ihren tollkühnen Entzifferungshumbug der grossen Welt der Laien vorphantasieren, ohne sich im geringsten zuerst einmal mit meinen Arbeiten auseinandergesetzt zu haben. Andrerseits habe ich aber, vor Allem auf Grund neuer Inschriften, auch mittlerweile manche meiner einstigen Annahmen und Schlussfolgerungen als Irrtümer erkannt oder doch wenigstens feststellen können, dass sie zu modifizieren sind. Bei der Wichtigkeit gerade dieses Punktes benutze ich diese Gelegenheit, um zu erklären, dass durch Erkenntnis

[1] L. c Tafel LIII.

eines solchen Irrtums heute wohl eines der Haupthindernisse in Wegfall gekommen ist, welche einer Beschäftigung mit meinen Arbeiten bisher im Wege gestanden haben:

Ein Zeichen bei Boghazköi[1], in dem fraglos ein Zeichen für „Gott“ oder Dgl. zu erkennen ist, ist allgemein mit ähnlichen, aber freilich nur ähnlichen Zeichen in anderen hittitischen Inschriften identifiziert worden. Ich konnte mich jedoch nicht hierzu entschliessen, sondern glaubte, in diesem Zeichen eine Hieroglyphe für „Land“ erkennen zu müssen. Leute, welche jenes für durchaus unstatthaft hielten, glaubten wohl, dass diese meine Annahme allein meine ganze Entzifferung unmöglich mache oder doch verdächtige, weil dieser e i n e falsche Schluss alle meine Schlussfolgerungen oder doch deren wesentlichste falsch mache. Eine Stellungnahme freilich, die durch nichts gerechtfertigt war. Ich muss aber heute zugeben, dass zu meiner Auffassung des Zeichens kein Grund mehr vorliegt. Die fraglichen Formen können, wie mir ein immer genaueres Verständnis der Inschriften gezeigt hat, sehr wohl überall „Gott“ oder „Dgl.“ heissen, sodass im hittitischem Schriftsystem allem Anscheine nach g e r a d e n u r z w e i „Klassendeterminative“ (Zeichen für Angehörige einer Klasse von Personen oder Gegenständen) zu existieren scheinen, jedenfalls aber gerade nur sie bis jetzt nachweisbar sind, nämlich gerade nur ein „Klassendeterminativ“ für „Gott“ oder „Dgl.“ und eines für „Mensch“ oder besser „Mann“!

Als eine Folge dieser Umwertung und Umdeutung wäre vor Allem zu nennen, dass mehrere Gruppen, in denen ich seinerzeit Gebietsnamen mit dem Zeichen für „Land“ davor glaubte erkennen zu müssen, vielmehr Bezeichnungen eines Gottes nach diesem Gebietsnamen enthalten: So erhalten wir jetzt einen Gott von *Karkemisch*, einen „*Karkemischier*“ und aller Wahrscheinlichkeit nach einen Gott, genannt „*Kommagenier*“, entsprechend dem berühmten Jupiter von Dolichene in Kommagene, auf althittitischem Boden! Weiter scheidet das Land Cilicien wenigstens vorerst aus den Inschriften aus und es tritt dafür ein Gott, vermutlich *Tarko*, ein. Und Anderes mehr.

An den G r u n d l a g e n und H a u p t t a t s a c h e n meiner Entzifferung ändert diese Erkenntnis aber, das darf und muss ich hier hinzufügen, nicht das Allergeringste.

[1] S. l. c. Tafel XXVII bis XXIX.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՕՁՆԵՑԻՈՅ

ՆՈՐԱԳԻՒՏ ԳՐՈՒԱԾՔ ՄԸ ԲԱՆԻՆ ՄԱՐՄՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Ի Հ. ՆԵՐՍԷՍԻ ԱԿԻՆԵԱՆ

1904ին, երբ կ'ուսումնասիրէի «Խոսրովիկ Թարգմանիչ եւ իւր երկասիրութիւնները»[1], շատ աշխատած էի գտնել Յովհաննէս Կաթողիկոս Օձնեցւոյ մէկ գրութիւնը "Բանին մարմնաւորութեան" վրայ, զոր կը յիշատակէր Խոսրով իւր երկասիրութեանց Ա. գլխուն մէջ[2]։ Բայց ի զուր։ Տարիներ վերջը, երբ պատահմամբ ձեռքս առի Մատենադարանիս Թ. 648 Ձեռագիրը, ի մեծ զարմանս նշմարեցի հոն 6 փոքրիկ հատուած՝ կրօնական բովանդակութեամբ։ Հեղինակի անուն չէին կրեր հատուածները. բայց մտադիր ընթերցումը համոզեց զիս շուտով, թէ Ը. դարուն գրուած են անոնք եւ արդիւնք են Յովհաննէս Կաթ. Օձնեցւոյ մտաց։

Թ. 648 Ձեռագիրը (*Թղ.* 151. *Մեծութիւն՝* 16 × 12 *սմ.*), *ստացուած* 1898ին Կ. Պոլսէն, այսօր մեր Մատենադարանի ընտիր գրչագիրներէն մին է բովանդակութեամբ, թէեւ տեղիս տեղիս ցեցակեր ըլլալով՝ անընթեռնլի դարձած են տողեր։ Գրութեան ժամանակը անծանօթ է՝ պակսելով որեւիցէ յիշատակագրութիւն, բայց գրչութիւնը՝ բոլորգիր, եւ հնագիտական հանգամանքները ԺԴ. դարու ընդօրինակութիւն կը ցուցընեն, թերեւս գրուած ի Մեծոփ, եթէ առ այս կռուան կրնայ ծառայել գրի մեծ նմանութիւնը, որ կայ ասոր եւ մեր Թ. 317 Ձեռագրին մէջ։

Ձեռագիրը մեծաւ մասամբ Ս. Աթանաս Աղեքսանդրացւոյ ԺԷ ճառերու հաւաքածոյ մըն է (Թղ. 15ա—147բ)։ Սկզբէն ինկած է ամբողջ առաջին թերթը, այնպէս որ այժմ կը սկսի ձեռագիրը Բ. թերթէն, ուր զետեղուած են հետեւեալ գրութիւնները։

Թղ. 3ա—4ա. "Գրիգորի Աստուածաբանի Մեկնութիւն Եզեկիելի. Կարծեմ գնմանութիւն մարդոյն վասն բանականութեան առիծն աւրինակ բարկութեան....։„ — Գրուածքս հայերէն ուրիշ թարգմանութեամբ ընծայուած է Նւագր Պոնտացւոյ եւ հրատարակուած Հ. Բ. Սարգիսեանէ Նւագրեայ Գործոց մէջ[3], բայց մեր թարգմանութիւնն աւելի հին կ'երեւայ, ուր հեղինակն համաձայն յունարէն Ձեռագրաց կը նշանակուի Գր. Աստուածաբան[4]։

---

[1] ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1904 էջ 262, 304, 353, 1905, 19—22 եւն։

[2] Խոսրովիկ Թարգմանիչ. Հրտ. Գ. Վ. Յովսէփեան. Վաղարշապատ 1899—1903, էջ 11—12։

[3] Տպ. Վենետ. 1907, էջ 9—12։

[4] Համռ. անդ. 9, ծան. եւ Gallandi, Հրտ. Գործոց Գր. Աստուածաբանի, Coloniae, 1690, I. 723—724։

Թղ. 4ա—6բ. «Նորին [Աստուածաբանի] առ Եւագր կրօնաւոր Վասն աստուածութեան. Ցայժ զարմացեալ եմ եւ հիացեալ ի սգաստութենէդ քումմէ...»: Խնդրական է ճառս հեղինակը յոյն ձեռագիրներու մէջ, ուր մերթ Գր. Սքանչելագործի, մերթ Գր. Աստուածաբանի եւ մերթ Գր. Նիւսացւոյ կ'ընծայուի, եւ վերջնոյս գործոց մէջ ալ տպուած է[1]:

Թղ. 7ա—9ա. «Յաղագս Առաւաւտեանն պաշտաման ի փառս Քրիստոսի. Արդ նախ քան զայլսն...», եւ Թղ. 9ա—10բ. «Յաղագս երեկոյին պաշտաման. Իսկ երեկոյին աղաւթիցն հաւաքումն...»:

Վերջին երկու գրութիւնքս՝ այսպէս անուանուն՝ կը վերաբերին Յովհաննէս Օձնեցւոյ, եւ ծանօթ են արդէն տպագրութեամբ իբրեւ մասն Յովհաննու «Ատենաբանութեան[2]*»: Հ. Աւգերեանի օրինակին մէջ ԺԴ հատուածին սկիզբը թերի է, Ձեռագրէն թուղթ ինկած ըլլալով. այժմ կարելի է մեր Ձեռագրի վրայէն լրացնել այս պակասն այսպէս.*

ՅԱՂԱԳՍ ԱՌԱՒԱՒՏԵԱՆՆ ՊԱՇՏԱՄԱՆ

Արդ նախ քան զայլսն՝ զԵրից մանկանցն ի հնոցին զասացեալն մեր նուագել զաղաւթս: Զայս մեզ ուսուցանէ խորհուրդ. զի որպէս ի մէջ հնոցի՝ ի կենդանութեան ընդ պէսպէս վտանգիւք անկեալ զնի մարդս, առ որ աներեւոյթ բնաւորն արտաքուստ ի ներքս ի նոսա փչելով միշտ բորբոքէ՝ զերիս զայս գտանելով չարականութեանն իւրոյ լուցկիս. նախկին ագահութեամբ. որպէս եւ որթոյն փայտիւ, որ եւ յայրելն բոցեղագոյն, եւ յետ բոցոյն շիջանելոյ կայծակնայոլովապէս. եւ ագահութիւն ոչ միայն թէ առ կենդանութեամբն ի վեր ցոլանայ եւ շրջապատեալ փաղաղէ զմերձակայսն, այլ եւ զկնի մահուն յառաջ անցանելով պաղպաջէ: Երկրորդ՝ զօրկորստութիւնն. հանգոյն ձիթայլին ճարպոյն ի ձեռն առեալ ածանէ նովաւ զխառուականն զայն եւ զհրագալուցանելի, ըստ նմանութեան ցաւղնոյն զպոռնկութիւնն, որ զկենդանութիւնն իւր ի կերակրոյն ունի յառաջութեան, եւ ի սպառելն նորա ընդ նմին եւ նա անցեալ ի բաց գնայ... (տես տպ. էջ 17):

Բնականաբար շարունակութեան մէջ կան ձեռագրական տարբերութիւններ, որոնք սակայն ծանրակշիռ չեն կրնար նկատուիլ: Այս տեղ աւելորդ չըլլայ թերեւս հարեւանցի ըսել, որ մեր հրատարակած այս մասը շատ նման է այն հատուածին, որ Խոսրով Անձեւացւոյ Պատարագի Մեկնութեան մէջ յառաջ կը բերուի յանուն Մովսէս Սիւնեցւոյ[3]:

«Յաղագս երեկոյին պաշտաման» հատուածին անմիջապէս կը յաջորդէ.

Թղ. 10բ—12ա. (Ա.) Վասն տեսակի եւ վասն յանհատիցն գոլ տեսանելի բնութիւն, եւ վասն բաժանման Բանի եւ միաւորութեան, եւ վասն մարմնաւորութեան Տեառն, եւ թէ որպէս առնլի է մի բնութիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ:

Թղ. 12ա—13ա. (Բ.) Դիմադրութիւն ասողացն թէ ոչ գոյ բնութիւն առանց անձին:

---

[1] Migne, Patrol. gr. **46**, 1101—1108, հմմտ. O. B a r d e n h e w e r, Patrologie, 1911, S. 152, 255.

[2] **Հրտ. Մատենագրութիւնք**, 1833, էջ 17—23, հատած ԺԴ եւ ԺԵ:

[3] **Մեկնութիւն Պատարագի**, Կ. Պոլիս 1730, էջ 130—131:

Թղ. 13ա. (Գ.) Վասն ապականութեան եւ անապականութեան:

Թղ. 13բ. (Դ.) Առ որս հարցանեն, թէ անձն Քրիստոսի անեղ եթէ եղական:

Թղ. 14ա. (Ե.) Եթէ յորժէ եւ երբ կոչեցաւ Քրիստոս:

Թղ. 14բ. (Զ.) Վասն ընդ աջմէ Հաւր նստելոյն:

Դժբախտաբար 14բ—15ա թղթերու միջտեղէն երկու թերթ (է եւ ը, իւրաքանչիւրն 12 թուղթ) ինկած ըլլալով յայտնի չէ թէ վերջին հատուածն ամբողջութեամբ է եւ թէ չկայի՞ն դեռ ուրիշ հատուածներ ալ։ Ցամենայն դէպս Զ. հատուածն ամբողջական կ'երեւայ։ Թղ. 15ա կը շարունակուի. Ս. Աթանասի Ցաղագս Ս. Երրորդութեանն եւ մարմնաւորութեան Որդւոյ ասացեալ ընդդէմ Արիանոսաց. Արդ ո՞չ ոմանց չարափառեստաբար„ ... ճառը՝ պակաս սկզբէն իբր 5 էջ ձեռագրիս, որուն ամբողջական օրինակն ունինք Մատենադարանիս Թ. 629 Ձեռագրին մէջ (Թղ. 92բ—107բ). Վենետիկի տպագիրը[1] բոլորովին ուրիշ՝ նորագոյն թարգմանութիւն մը կը ներկայացնէ։

Կարելի է ի հարկէ հոս խնդիր ընել թէ հատուածներս ստուգիւ Յովհ. Օձնեցւո՞յ են — ինչպէս մենք կը կարծենք — քանի որ այս մասին կը պակսի միակ Ձեռագրին մէջ որեւիցէ տեղեկութիւն։

Հատուածներուն անանուն ըլլալն այս խնդրոյս համար նշանակալից չի կրնար նկատուիլ հոս, վասն զի նաեւ նախորդ երկու գրութիւնք անանուն էին, եւ սակայն ոչ ոք կրնայ ուրանալ անոնց Օձնեցւո՛յ ըլլալը, քանի որ Վենետիկեան Օրինակը յայտնախօս վկայ կանգնած է անոնց։ Ապահովապէս նախագաղափարին մէջ նաեւ այս հատուածները կը գտնուէին ընդհանուր խորագրոյ մը տակ, ուր Օձնեցւոյ անունը բացայայտ նշանակուած էր։

Այս տեղ աւելի ծանրակշիռ պէտք է նկատուիլ ներքին ապացոյցը. գրուածքին թէ՛ ըմբռնումը, թէ՛ ոճը, թէ՛ լեզուն եւ թէ՛ վերջապէս եզրակացութիւնները կը մատնանշեն այն գրիչը, որ հեղինակած է “Ընդդէմ Երեւութականաց„ հանրածանօթ ճառը. նոյն իսկ չեն պակսիր բառական նոյնութիւններ երկուքին մէջ. օրինակներով խօսիլ աւելորդ է։

Հրատարակելով Ը. դարու առաջին քառորդին գրուած աստուածաբանական այս կարեւոր հատուածները, մեր նպատակը չէ մխել ժամանակակից կրօնական խնդիրներու մէջ, որ շատ հեռուները կրնայ տանիլ զմեզ։ Պիտի բաւականանանք միայն անոնց գրական արժէքը նկատի առնլով։

Գրուածքս, ինչպէս բովանդակութենէն զգալի է, ծագած է ժամանակ մը, երբ տաք վիճաբանութիւն կար հայ հողին վրայ Բանին Մարմնացելոյն նկատմամբ ընդ մէջ Յովհաննէս Օձնեցւոյ եւ Խոսրով Վարդապետի։ Վիճմանց էութեան եւ հանգամանաց մասին խօսած ենք այլուր մանրամասնութեամբ[2]։ Այն տեղ Խոսրովի խօսքերէն յերեւան հանած էինք, թէ այս վիճմանց ժամանակ գրուած են նաեւ երկակողմանի այլեւայլ գրութիւններ՝ այս կարգաւ.

ա) Յովհ. Օձնեցիէն,

բ) Խոսրով Վարդապետէն,

[1] Ճառք Աթանասի. 1899. էջ 27—56։

[2] ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1904, էջ 262 եւն։

գ) Պատասխան Օձնեցիէն,

դ) Պատասխան Խոսրովէն։

Մենք միանգամայն ապացուցած էինք թէ գ. գրութիւնը, զոր Խոսրով "Պատասխանական թուղթ" կանուանէ, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ "Ընդդէմ Երեւութականաց" ճառը, զոր Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի Cod. Arm. 131 Ձեռագրի[1] մէջ գտած եւ հրատարակած էր Հ. Մ. Աւգերեան 1807ին (որ անկէ ետքը 4 տպագրութիւն տեսաւ հայերէն եւ լատիներէն)։

Հասած է նաեւ դ. գրութիւնը՝ Խոսրովու պատասխանը Օձնեցւոյ "Ընդդէմ Երեւութականաց" ճառին, զոր Գ. Վ. Յովսէփեան հրատարակած է հեղինակին երկասիրութեանց մէջ։

Կորսուած կը համարէինք ա. գրութիւնը՝ Օձնեցւոյ վարդապետութիւնը Քանին մարմնաւորութեան նկատմամբ։ Այս գրուածքն է ստորեւ մեր հրատարակածը, ինչպէս կը համարինք։

Իսկ Խոսրովու առաջին գրութիւնը, զոր Օձնեցին "շարագրածութիւն" կ'անուանէ[2], անյայտ է ցայսօր։

Բաց ի այս չորս գրութիւններէ՝ ժամանակին գրուած են նաեւ ուրիշ բազմաթիւ ճառեր՝ նոյն նիւթին վերաբերեալ, որոնցմէ մին է Ստեփաննոս Իմաստասիրի "Վասն Անապականութեան" գրուածքը[3]։ Նոյն իսկ Յովհաննէս Օձնեցին գրած է երրորդ գրութիւն մը, որմէ փոքրիկ վկայութիւն մը միայն ծանօթ է մեզի պահպանուած Ստեփանոս Իմաստասիրի վերյիշեալ գրուածքին մէջ՝ "Զնոյն եւ Յոհան Իմաստասէր ասէր . . ." խօսքերով[4]։

Յովհաննէս Օձնեցի, ինչպէս իւր միւս գրութեանց մէջ, նաեւ հոս կը ներկայանայ խորաթափանց միտք մը, հմուտ սուրբ հարց գրուածոց, կրթուած փիլիսոփայական առողջ սկզբունքներով, բայց մնած միշտ հայ հողին վրայ, գոնէ դժուարին է հաստատել թէ ծանօթ էր անմիջնորդաբար Յունաց մատենագրութեան։ Թէ՛ ինքն եւ թէ Խոսրով ուսած են նոյն հայերէնախօս ուսուցիչներէն եւ գրքերէն, նոյն հայակերտ յարկին ներքեւ։ Առ այս ուշադրութեան արժանի է Օձնեցւոյ սա խօսքը. "Իսկ մինչ անձն ասես, ընդէ՞ր հրաժարես զնա դէմ ասել. եթէ արդեւք վարդապետեցա՞ր ի տուն աստուածաբանից այլ զօղ անձն, եւ այլ զդէմ" (էջ 40, տպ. 1807ի), նման տող մ'ալ ունի Խոսրով՝ էջ 16—17. "Կարծեմ թէ հաւասարի եւ որոշեալ ոչ ուսար զանձն եւ զդէմ. զի դէմ սովորեցաք (ընդ միով ուսուցչաւ) ասել զգերակացեալն ի մարդումն"։ Թէ Օձնեցւոյ եւ թէ Խոսրովու տողերն կ'ակնարկեն "Դաւիթ Անյաղթի" գրուածներուն, որոնք լաւ ծանօթ էին իրենց՝ Թէոդորոսի Դաւիթ փիլիսոփայի աշակերտին դասախօսութիւններէն։ Դաւիթ Անյաղթէն Օձնեցւոյ եւ Խոսրովու քով կարելի է նոյն իսկ բառական յառաջբերութիւններ մատնանշել (այսպէս Խոսր. 19 = Ներած. Պորփ. 242—243 եւն)։

[1] Հմմտ. Fr. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibl. Nationale. Paris 1908, p. 71—72.

[2] Աղբերաց ցուցմունք եւ այլ մանրամասնութիւնք տես ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1904, էջ 266։

[3] Հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Վաղարշապատ, 1902 (= ԱՐԱՐԱՏ. 1902, էջ 368—400)։

[4] Իրեն չէ "Յովհաննու Իմաստասիրի Հայոց Կաթուղիկոսի խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին Քրիստոսի" եւն գրուածքը, զոր հրատարակեց Կարապետ Եպ. Տէր-Մկրտչեան 1896ին (ԱՐԱՐԱՏ. էջ 192—99)։

Բայց Օձնեցւոյ վրայ՝ մանաւորապէս առաջիկայ հատուածներու մէջ, ազդած է մանաւանդ Ղեւոնդիոս Բիւզանդացի։

Որչափ կ՚երեւայ Հայք Է. դարուն թարգմանած էին հայերէն Բիւզանդական մատենագրութեան մէջ համբաւաւոր Ղեւոնդիոս Բիւզանդացւոյ "Վասն Աղանդոց„ (De Sectis) կոչուած գրութիւնը[1]. որմէ յէակներս քաղուածք մը կը ներկայանան՝ Օձնեցւոյ առաջիկայ հատուածները. Համեմատութիւն չենք ուզեր յառաջ բերել հոս. ինչպէս կ՚երեւայ, նաեւ Խոսրով Վարդապետ ծանօթ եղած է Բիւզանդացւոյ յիշեալ գրուածքին։ Հայ թարգմանական մատենագրութեան ընտիր գործերէն մին պիտի ըլլայ նաեւ այս գրութիւնը — որուն յունարէն բնագիրն ենթարկուած է նոր խմբագրութեան — եթէ օր մը յերեւան ելլէ ամբողջութեամբ։ Ուշադրութեան արժանի է եւ այն որ թէ Յովհաննէս եւ թէ Խոսրով յաճախ Ս. Հարց գրուածոց բոլորովին ուրիշ թարգմանութիւնն ունին առջեւնին, քան որ ունինք մենք այսօր՝ Ստեփանոս Սիւնեցւոյ եւ այլոց ձեռքէն։ Արդէն Ս. Աթանասի ճառերու կրկին թարգմանութիւնք կը ցուցնեն թէ այսպիսի աննախատես դէպքեր քիչ պատահած չեն հնոյ քով։

Առաջիկայ հրատարակութիւնը կատարուած է մեզի ծանօթ միակ Ձեռագրի (Թ. 648) վրայէն։ Ձեռագրին մէջ գրչագրական աղաւաղումներ ցանցառ չէին. բայց մենք զգուշացանք այսպիսիներն սրբագրելէ. միայն յայտնի ուղղագրական վրիպակներն եւ կիտադրութիւնն ուղղել հարկ համարեցանք, Ձեռագրին ընթերցուածներն ամէն անգամ նշանակելով ծանօթութեանց մէջ։

ՎԱՍՆ ՏԵՍԱԿԻ ԵՒ ՎԱՍՆ ՑԱՆՀԱՏԻՑՆ ԳՈԼ ՏԵՍԱՆԵԼԻ ԲՆՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ՎԱՍՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԲԱՆԻ ԵՒ ՄԻԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՎԱՍՆ ՄԱՐՄՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԵՒ ԹԷ ՈՐՊԷՍ ԱՍԵԼԻ Է ՄԻ ԲՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐՄՆԱՑԵԼՈՅ ԲԱՆԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Բնութիւն կամ աղաւտ ինչ տեսութեամբ իմանի՝ զի ինքն անձամբ իւրով ոչ ենթակայի, կամ ի հասարակաց համատեսակ անձինս մերձեցեալ զնա՝ եւ կոչի ի սեռի անդ տեսանելի բնութիւն, կամ ամենեւին ինքն առնելով զպատահելի ինչ ի մի անձն եւ կոչի յանհատին տեսանելի բնութիւն։

Արդ Բանն Աստուծոյ մարմնացեալ ոչ յաղաւտ տեսութիւնս իմանալի բնութիւն էառ, զի այս ոչ մարմին առնուլ, այլ առ աչաւք կոչի եւ ցնորս. եւ ոչ դարձեալ ի տեսակի ինչ տեսանելի էառ, զի ոչ զամենայն մարմինս էառ, այլ յանհատսն միացաւ՝ զի նաեւ տեսակ եւս է։ Վասն զի զսկիզբն էառ զընութեանս մերոյ, ոչ կանխագոյն անձն եղեալ եւ յանհատսն երեւելի լեալ եւ ապա առեալ՝ լինելով ի նմանէ, այլ ի նմա յանձին իւրում առ զէութիւն մեր։ Վասն զի ինքն անձն Բանին եղեւ անձն մարմնոյ իւրոյ, ըստ այսմ բանի՝ "Մարմին եղեւ Բանն„, այսինքն՝ անփոփոխելի եւ Աստուած մարդ եղեւ, զի "Աստուած էր Բանն„, եւ մարդն Աստուած եղեւ՝ յաղագս անձինն միաւորելոյն։ Վասն զի եւ այն է ասելի բնութիւն Բանին Աստուծոյ եւ յանհատսն գոլով բնութիւն, զի ոչ յանհատսն որ է անձն՝ միայն եւ առանձին յայտնի է, եւ ոչ ի յատկութիւնս անձանցն, այլ ի

[1] Migne, Patrol. gr. 86, col. 1140 sq.

4. Ձ. իւրոյվ: – 10. Ձ. դարձ: – 14. Յովհ. Ա. 14։ – 15. Յովհ. Ա. 1։ – 15. Ձ. միաւորոելոյն: — 18. Ձ. ի յատկութիւն:

հասարակաց բնութիւնս ի միում անձին ծանուցեալ եւ խոստովանեալ է։ Այսպիսի եւս, այլ ինն միաւորութիւն եւ այլ ինն է մարմնաւորութիւն. վասն զի միաւորութիւն զմերձեալն միայն ստորոգէ, այլ թէ առ ինչ մերձեցաւ, զայն ոչ յայտնէ։ Իսկ մարմնանալն ի մարմին, այսինքն առ մարդ՝ զմիաւորելն յանդիմանագրէ, իբր այն զի հուրն լինել՝ ընդ հուրն զմիաւորելն յայտնէ։ Զայսոսիկ եւ սուրբն Կիւրեղ յԵրկրորդ Թղթին զոր առ Սուկենսոն գրեաց, մեկնեալ եւ զմի բնութիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ եւ ասէ այսպէս. "Զի եթէ որոց մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ ասեն՝ թուլացուցանեմք ո՛չ ասելով ի նմա եւ զմարմնանալն, իբր զարտաքսող տնտեսութեանն էր բանք նոցա. այլ այսպէս հարցեալ զնոսա մերքն, եթէ մի բնութիւն միայն է Բանին, որպէս լիցի կատարեալ մարդ կամ զի՞արդ ունելով զբոլորն էութիւն մեր. այլ որովհետեւ զմարմնանալոյն կատարելութիւն եւ զէութիւն մարդոյ եւ զգոյութիւն բոլոր ունել ասեն Բանին մարմնացելոյն, թո՛ղ տուք նոցա որք ի ցուպ եղեգան յեցեալ են". եւ մի խնդրէք ի նոցանէ բան կատարելոց։ Նաեւ արդ ասա զբնութիւն Բանին ի վերայ անձինն կարգեաց, զի թէ փոխանակ անձին եբեր զբնութիւն, ոչ անպատշաճ էր առանց մարմնացելոյ ասել զայս. որով եւ մի անձն Բանին Աստուծոյ ազատաբար ասելով ոչ կարծիս ինչ ունելով։ Նոյնպէս եւ Լեւոնդիոս Բիւզանդիացի ի վերայ բնութեանցն իմացաւ զբանս զայս, ո՛չ փոխանակելով առ անձնաւորութեան։ Իսկ որ առ Թէոդորիտէ մեղադրական պատասխանիս գրեալ՝ յԵրկրորդ Թղթին այսպէս գրէ երանելին Կիւրեղ. "Եթէ բնութիւն Բանին որ է անձն, այսինքն՝ նոյն ինքն Բանն վասն որոյ ասացաւ այս, եթէ բնութիւն Բանին ոչ միայն զանձն յայտնէ, եւ ոչ զհասարակն գոլ անձանց, այլ զհասարակաց բնութիւնս յանձն Բանին՝ ամենեւմբ տեսանելի գոլով"։ Նա զայս եւս, եթէ, "Բնութիւն Բանին մարմնացաւ ասէ, այսինքն եթէ միացաւ ի մարմնի. իսկ բնութիւն Բանին չարչարելի գոլով ընդ մարմնոյն ոչ երբեք յումեքէ ասացեալ է. իսկ Քրիստոս չարչարելի մարմնով յամենայնէ խոստովանելի է, այլ զի զանձն ասելով յորժամ բնութիւն ասաց, զի լսողքն ոչ կարէին գնել զմիջոց անձին եւ բնութեան"։ Այլ այս ստուգելի է, եթէ մարմնանալ Բանին ընդ մարմին միաւորելն կոչի, զի անձն Բանին անփոփոխելի բնութեամբ անձն եղեւ մարմնոյն, եւ Աստուած մարդ եղեւ, եւ մարդն Աստուած. Բանն մարմին եղեւ եւ ի բնութենէ իւրմէ ոչ փոփոխեցաւ, եւ մարդն աստուածացաւ եւ ոչ փոփոխեցաւ յիւրմէ բնութենէ, այս յամենայնէ յայտ է։

Իսկ եթէ աստուածութիւնն բնութեամբ, կամ մարդ եղեւ, կամ մարմին, կամ փոփոխեցաւ. այս ո՛չ բնաւ լուեալ է երբեք։ Իսկ այս թէ Բանն Աստուած ի պարզ անձն իւր միացոյց զմարմին եւ մարդ տեսանելի եղեւ, եւ բոլոր առեալ զբնութիւն մարմնոյ՝ չարչարակից նմա եղեւ, այս խոստովանելի է։ Վասն զի ի վերայ իւրաքանչիւր անձին Երրորդութեանն կատարեալ կոչի անուն Երրորդութեանն Աստուած գոլ։ Իսկ աստուածութիւն հասարակաց ասի՝ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյ.

---

24. Ձ. Սեկենդոն. առաջին հը սրբագրուած սպա՝ ու. "Սուկենդոն". ըստ յունարէն բնագրի Σούκενσος (— Հայց. πρὸς Σούκενσον ἐπ. τῆς Διοκαισαρέων) սրբագրելի՝ Սուկենսոն: կոչուած տեղ Migne Patrol. gr. **77**, 244. տարբեր թարգմանութիւն է Գիրք Պարապմանց Կ. Պոլիս 1717, էջ 419. ուրիշ թարգմանութեամբ կայ նոյն հատուածը նաեւ Ցիմոթ. Կուզի Հակաճառութեան մէջ, 162: — Ձ. մեկնել է: — 30. Ձ. Բանիւ մարմնալոյն: — 35. Ձ. Լեւոնդի: կ'ակնարկուի Ղեւոնդիոս Բիւզանդացւոյ Վասն Աղանդոց գրուածքը, Migne, P. gr. **86**, 1253, ուր կը մէջտակէ Ղեւոնդ Կիւրղի միջեալ խօսքը: — 37. Ձ. գրել: — 51. Ձ. լսեալ: — 53. Ձ. խոստովանեալ է:

Իսկ ուրոյն ո՛չ ասելի է, զի աստուածութիւն զբնութիւնն յայտնէ եւ Հայր կամ Որդի կամ Հոգի զառանձնաւորութիւնն ստորագրէ։ Իսկ աստուածութիւն զհասարակն գոլ բնութիւն եւ ի վերայ իւրաքանչիւր անձին համանունաբար կարգի. եւ որպէս մարդ ի մարդիկ, կամ այլ ինչ առ հոմանունս բնութիւնն. վասն զի Աստուած է որ զբնութիւն Աստուծոյ ունի, եւ մարդ որ զմարդոյ։ Եւ զայս գիտել պարտ է զի Հայր եւ Հոգի ոչ իւիք բանիւ հաղորդեցան մարմնանալոյն, բայց միայն ի հաճութենէն եւ ի խորհրդակցութենէն։

ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՍՈՂԱՑՆ, ԹԷ Ո՛Չ ԳՈՅ ԲՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՆՑ ԱՆՁԻՆ

Զի թէպէտ եւ ոչ գոյ բնութիւն անանձն, եւ ոչ գոյութիւն առանց դիմաց — վասն զի յանձինս եւ ի դէմս տեսանին գոյութիւն եւ բնութիւն — այլ ոչ կարեւոր է զայնոսիկ՝ որ ընդ միմեանս մի անձն միաւորեալ են բնութիւնքն՝ իբր զի իւրաքանչիւրն զիւր անձն ուրոյն ստանայցէ։ Քանզի կարող է ի մի անձն ժողովելոյն սակս՝ ոչ առանց անձին գոլով, եւ ոչ ուրոյն բաժանեալ անձն ունելով իւրաքանչիւրն. այլ մի եւ նոյն անձն՝ յոր միացան՝ երկուցն միանգամայն գոլով։ Եւ այսմ բազում ապացոյցք յէսս։

Այլ արդ Բանին Աստուծոյ անձն — որ երկուց բնութեանցն անձն եղեւ — եւ ո՛չ զմի ի բնութեանցն թողացուցանէ առանց անձին գոլ, եւ ո՛չ այլ եւ այլ ունել անձինս, եւ ո՛չ երբեք սորա եւ երբեմն նորա լինել անձն, այլ մշտնջենաւոր երկոցունցն, անմեկնելի եւ անբաժանելի անձն գոլով՝ ոչ բաժանեալ եւ մեկնեալ, եւ մի մասն աստուածութեան եւ մի մասն մարմնոյն լինել անձն, այլ մի եւ նոյն անձն Բանին՝ իւր եւ նմա՝ մի եւ կատարեալ անձն գոլով։ Վասն զի ոչ ուրոյն կալով յարգեցաւ եւ լցաւ մարմին Բանին Աստուծոյ, եւ ո՛չ այլ անձն եղեւ, բայց յանձնէ Բանին. այլ յիւրում պարզ եւ անսկիզբն անձն միացոյց եւ յանգեաց, եւ անձնացոյց զմարմինն։ Եւ վասն այսորիկ ոչ անանձն են բնութիւնքն եւ ոչ այլ եւ այլ անձն. զի մի յԵրրորդութիւնն հպեցի այլ անձն։ Ապա թէ ոչ հարցից եւ ես ասողեդ. կրկին ծնանիլ Քրիստոսի ասի. նախ ի Հաւրէ յառաջ քան զյաւիտեանս աստուածապէս եւ անխառնաբար. եւ երկրորդ ի յետին ժամանակին մարդ ծնաւ ի Կուսէն. արդ ասա՛ մեզ, գո՞յ ծնունդ առանց անձին, եւ մեք ասեմք ձեզ՝ եթէ գո՞յ բնութիւն առանց անձին։ Վասն զի ստուգապէս ծնունդ այնմ ասի, ուր յաւելու անձն, նոյն մնալով բնութիւնն։ Այլ արդ որպէս միով Բանին Աստուծոյ պարզ անձամբն կատարեցան կրկին ծնունդքն, եւ ոչ եղեւ յաւելուած անձին ինչ, այլ բնութիւն միայն կրկին եղեւ, նոյնպէս եւ երկուց բնութեանցն անձամբ միաւորելովն յաւելումն դիմաց ոչ կարաց ստանալ։ Եւ այսպէս յորժամ յանհնարինս մտեալ հարցանէ ոք ցմեզ ի հերձուածողացն, եթէ՝ Գուցէ՞ բնութիւն առանց անձին. ասասցուք զի՝ Ուր եւ լինիցի նոր ծնունդ, անդ եւ յաւելումն լինի անձին ստուգապէս։

ՎԱՍՆ ԱՊԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՆԱՊԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Անուն ապականութեան երկուս տեսակս դրոշմէ. եւ կոչի պակասումն ապականութիւն՝ իբր զքաղց, զծարաւ, աշխատութիւն, ցաւք, բեւեռումն եւ մահ, որ

61. Չ. իմիք . . . մարմնանալոյն: — 69. Չ. միանկամայն: — 75. Չ. եւ մասն մարմնոյն: — 89. հարցանէ ցմեզ:

է մեկնումն անձին ի մարմնոյ, եւ այլ այսպիսիքս։ Արդ այսու տեսակաւ ապականացու ասի գոլ մարմին Տեառն, վասն զի կամաւ կրեաց զայս ամենայն։ Իսկ երկրորդ տեսակ ապականութեանն է ամենեւին լուծումն եւ անյայտ լինել մարմնոյ, դառնալ առ նիւթսն յորոց ժողովեալն էր. որ եւ յետին ապականութիւն կոչեցեալ էր ըստ Դաւթի՝ թէ «Ոչ թողցես զանձն իմ ի դժոխս, եւ ոչ տացես սրբոյ քում տեսանել զապականութիւն»։

Արդ անապական գոլ ասել զմարմին Տեառն, իբրեւ անմիտքն Յուլիանէ եւ Գայիանէ, ըստ առաջին տեսակին ոչ է ճշմարիտ, զի կրեաց զամենայն մինչեւ ցմահ, եւ թէ ոչ կրեաց՝ ոչ համագոյ մեր է, եւ առ աչաւք ասին լեալ ամենայն նորա՝ ախտք եւ չարչարանք եւ մահ. եւ թէ առ աչաւք եղեն, ապա ի զուր եւ ունայն են ամենայն տնաւրինականքն՝ գործ եւ խորհուրդ. եւ կարծեաւք եւ ոչ ստուգիւ մարդացաւ, ապա ոչ փրկեցաւ մարդ, այլ ընդունայն քարոզի փրկութիւն։ Այլ յետս գնասցեն այսորիկ ասողքն. նոցա ոչ լինեցի փրկութիւն։ Իսկ ըստ երկրորդ տեսակի ապականութեանն՝ անապական էր մարմին Տեառն, այսինքն՝ անապական եւ անշարժ մնացին ի մահուն եւ զկնի մահուն, որպէս եւ աստուածազգեաց հարքն աւանդեցին մեզ. իսկ զկնի մեռելոց յարութեանն եւ ըստ առաջին տեսակի ապականութեանն անապական ասեմք զմարմինն Տեառն. քանզի եւ մեր մարմնոցս յարութիւն եւ հանդերձելոց կենացն անապականութիւն իւրով մարմնովն շնորհեաց Տէրն, յորժամ ինքն եղեւ նախասկիզբն յարութեան եւ անապականութեան եւ անախտութեան մերոյ, զի «Պարտ է, ասէ, ապականացուիս այսորիկ զգենուլ զանապականութիւն»։

ԱՌ ՈՐՍ ՀԱՐՑԱՆԵՆ ԹԷ ԱՆՁՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՆԵՂ ԵԹԷ ԵՂԱԿԱՆ

Անձն Բանին Աստուծոյ պարզ էր եւ անխառն եւ անեղ եւ անմարմին. իսկ մարմնացաւ եւ եղեւ խառնեալ՝ յաստուածութենէն զոր միշտ էր, եւ ի մարմնոյն զոր էառ. եւ ունի զինքնութիւն երկուց բնութեանցն, որպէս եւ յերկուս բնութիւնս ճանաչի, եւ վասն այսորիկ մի եւ նոյն անձն անեղ գոլով աստուածութեամբ եւ եղական մարդկութեամբ, տեսանելի եւ անտեսանելի, որով բանդագուշք կամ բաժանել զմի Քրիստոս՝ երկուս անձինս ասել, կամ ուրանալ զբաժանումն բնութեանցն, եւ փոփոխման եւ խառնակութեան լեալ ընդունակ, զոր մեզ քաւ լիցի ասել։

ԵԹԷ ՅՈՐՄԷ՛ ԵՒ Ե՛ՐԲ ԿՈՉԵՑԱՒ ՔՐԻՍՏՈՍ

Ոչ որպէս ոմանք ստութեամբ բարբանջեն յառաջ քան զայն որ ի Կուսէն մարմնացաւ՝ ընդ միտս մեր միացաւ Քրիստոս, եւ յայնմհետէ կոչեցաւ Քրիստոս. զի այս Որոգինէի բարբանջման են ցոյցք, եւ որ նախ գոլ զհոգին ուրինադրէր։ Իսկ մեք Քրիստոս լինել եւ կոչել ասեմք Բանին Աստուծոյ յայնմհետէ՝ յորում յորովայնի միշտ Կուսին բնակեցաւ եւ մարմին եղեւ անփոփոխելի. եւ աւծեցաւ մարմինն աստուածութեամբն. վասն զի «Աւծանելի մարմնոյն է աստուածութիւն», ըստ բանին Աստուածաբանին։ Իսկ քահանայապետն Աղեքսանդրի Կիւրեղ գրելով առ Թէոդոս

---

99. Սաղմ. ԺԵ. 10։ — 102. Զ. կրեց: — 103. Զ. կրեց: — 106. Զ. մէջ մարդացաւին վրայ աւելցուած է՝ իբրեւ թէ կարծեաւք: — 107. Զ. իսկ երկրորդ տեսակի: — 112. Զ. հանդերձելոյ: — 114. Ա. Կորն. ԺԵ. 53։ — 120. Զ. բնութիւն: — 123. Զ. ընդունակ: — 127. Զ. զմիտս:

ասէ. “Զայխոյս ասեմ ես, զի ոչ Աստուածն Բան առանց մարմնոյն. եւ ոչ լոկ մարմինն ի կնոջէ ծնեալ առանց Բանին միաւորութեանն կոչելի էր Յիսուս Քրիստոս. վասն զի անտեսական միաւորութեամբ որ յԱստուծոյ՝ Աստուածն Բան, եւ որ ընդ նմա անձնաւորապէս միացաւ մարմինն՝ կոչեալ եղեւ Յիսուս Քրիստոս”: Նոյնպէս եւ այլք բազումք ի Հայրցն գրեցին, եթէ անունն Քրիստոսի վայելէ առանձինն միայն իմացեալ՝ ինքեան Բանին Աստուծոյ գոլով:

Իսկ մեք ոչ այսպէս ուսեալ եղաք հաւատալ կամ ասել, այլ մինչ մարմին եղեւ Բանն՝ յայնժամ ասել Յիսուս Քրիստոս կոչել զնա: Զի մինչ աւծեցաւ իւղով ուրախութեան, որ է Հոգին սուրբ յԱստուծոյ Հաւրէ, յայնժամ անուանեցաւ Քրիստոս: Եւ արդ վասն զի թէ մարդացելոյն սակս է աւծեալն ոչ ոք երկմտեսցէ յիրաւապէս խորհողացն. իսկ միշտ յիշատակելին Աթանասիէ “Ի կենսատու Աստուծոյ յայտնութիւնն” բանս զոր ասաց, գրեալ է. “Որ ի սկզբանէ միշտ է՝ էր Աստուած, յառաջ քան զմարմնով գալուստն իւր ոչ էր մարդ, այլ Աստուած էր առ Աստուած անտեսանելի, անպարագրելի, անչարչարելի, նաեւ ոչ անունն Քրիստոսի առանց մարմնանալոյն յիշեցի. վասն զի զկնի գայ այսր անուան չարչարանք եւ մահ”: Իսկ այն զի Գիր ասէ. “Վասն այսորիկ աւծ զքեզ Աստուած Աստուած քո”, այսպէս իմասցիս, զի բազում անգամ Գիրք իբրեւ զանցելոց խաւսի զհանդերձելոցն. իբր այն զի ասէ. “Յետ այսորիկ ի վերայ երկրի երեւեցաւ եւ ընդ մարդկան շրջեցաւ”, եւ ոչ եւս դեռ երեւեալ կամ շրջեալ ընդ մարդկան էր յորժամ ասացաւ. եւ թէ “Ի գետս Բաբելացւոց անդ նստէաք եւ լայաք”, եւ դեռ ոչ եւս եալ էին այս:

ՎԱՍՆ ԸՆԴ ԱՋՄԷ ՀԱՒՐ ՆՍՏԵԼՈՅՆ

“Ընդ աջմէ Աստուծոյ Հաւր նստեալ” ասեն զՔրիստոս մարմնով. իսկ ոչ ընդ տեղաւ ինչ աջմէ ասեմք լեալ Հաւր, զի որպէս ունիցին անպարագրելին տեղաւ ստորագրել աջմէ, վասն զի աջ եւ ահեակ պարագրելոցն դրուագի: Իսկ “աջ Հաւր” կոչեմք զփառսն եւ պատիւ աստուածութեանն, յորում էր յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս Բանն Աստուած, իբրեւ զԱստուած եւ համագոյ Հաւր: Իսկ յետոյ մարմնացեալ՝ նստաւ մարմնապէս, ընդ ինքն փառաւորելով զմարմին իւր, վասն զի երկրպագի միով երկրպագութեամբ հանդերձ մարմնովն իւրով յամենայն եղելոց:

133. Հմմտ. Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ Թուղթ առ բարեպաշտ Թագաւորն Թէոդոս յաղագս ուղղափառ հաւատոյ որ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, ի Գիրս Պարապմանց, Կ.Պոլիս 1717, էջ 255. Օձնեցի հոս ալ ուրիշ թարգմանութիւն մ'ունի: — 137. Զ. բազմում ի հարցն: — 138. Զ. ինքեամբ: — 140. Զ. իւղով: — 143. Զ. իրաւապէս: — 144. Հմմտ. Աթանասի Աղեքսանդրացւոյ Յաղագս փրկական յայտնութեանն. Հռոմ. Ճառք, էջ 69. տպագիրն ունի այս հատուածը համաձայն մեր Թ. 629 եւ 648 Ձեռագրաց. “Քանզի յայտ է, թէ որ յառաջագոյնն էր Աստուածն բան, նախ քան զմարմնով գալուստն ոչ էր մարդ, այլ Աստուած էր առ Աստուած, աներեւոյթ, անչարչարելի գոլով: Արդ ոչ Քրիստոսիդ անուն առանց մարմնոյ մատուցեալ լինի, վասն զի հետեւի անուանդ չարչարանք եւ մահ”: — 147. Զ. զա այսու: — 148. Սաղմ. ԽԴ. 8: — 150. Բարուք, Գ. 38: — 152. Սաղմ. ՃԼԶ. 1 — 155. Մարկ. ԺԶ. 19:

Ein zweites Etschmiadsin-Evangeliar.

Von Prof. Dr. Josef Strzygowski.

Es war im Jahre 1901, gelegentlich eines Aufenthaltes in Jerusalem, als meine Aufmerksamkeit durch die Güte des damaligen k. u. k. österreichisch-ungarischen Konsuls Ippen auf die Handschriftenschätze des dortigen armenischen Patriarchats gelenkt wurde. Dank der Geneigtheit des Patriarchen Harouthioun und des Bischofs Khabayan wurden mir diese auch in einer kleinen Auswahl vorgelegt. In der Patriarchatsbibliothek selbst fand ich neben einer alten armenischen, mit überaus rohen blattgrossen Darstellungen der Kreuzigung, der Herabkunft des heil. Geistes und anderen Szenen geschmückten Handschrift eine zweite, welche die engsten Beziehungen zum Etschmiadsin-Evangeliar hervortreten liess. Davon gleich mehr. Im Schatze der Patriarchatskirche aber hatte schon Konsul Ippen einen bedeutenden Eindruck von einer 1272 datierten Handschrift mit prachtvollen Miniaturen erhalten, neben der ein überaus reich minierter Oktav-Kodex, etwa des 17. Jahrhunderts, erwähnt sein mag. Von besonderem Wert ist auch ein prachtvolles Emailtriptychon der Kathedrale, das die Kreuzigung in der Mitte, die Kreuztragung links und die Kreuzabnahme rechts zeigt und der nordischen Kunst um 1500 angehört. Es wurde im Jahre 1181 armenischen Stils, das ist 1732 dem Patriarchen von Konstantinopel Johannes von Bitlis geschenkt, der es nach Jerusalem sandte. Der Schatz besitzt auch überaus schöne Paramente, die in den letzten Jahrzehnten von Armeniern in Konstantinopel gefertigt wurden.

Ich bespreche von den angeführten Objekten heute nur den dem Etschmiadsin-Evangeliar nahestehenden Kodex der Bibliothek des Patriarchates. Er trägt jetzt die Nummer 2555. Vor dem Jahre 1872 befand er sich im Besitze von Bischof Mkrtič Tigranian in Dijarbekr, der ihn angeblich in einem der Klöster des Tarondistrikts (am Taurus) gefunden hat. 1872 hat ihn Herr Johannes Minassian der Patriarchatsbibliothek in Jerusalem gewidmet. Der damalige Patriarch Isaias (1864--1885) hütete das Evangeliar wie ein Heiligtum. Mir zeigte es sein Nachfolger, Patriarch Harouthioun, persönlich. Im Sommer 1907 erst wurde es dem Bibliothekar Mesrop Vardapet für die Patriarchatsbibliothek übergeben.

Das Evangeliar ist wegen seines hohen Alters seit 1900 sehr oft behandelt worden. Bischof Sahak Khabayan hat es im „Handes Amsorya“ 1901, S. 33—35, beschrieben. Damit stimmen meine Notizen überein. Die Handschrift ist auf Pergament ausgeführt

und 42 *cm* hoch, 29 *cm* breit. Sie beginnt mit einem vorn leeren Blatte, auf dessen Rückseite (Taf. I, 1) in einem Kreise und auf einem von Stufen getragenen Schafte stehend, ein gleicharmiges Kreuz gemalt ist, dessen sphärische Dreiecksarme in je zwei Kreise ausstrahlen. Zickzack-, Ranken- und Flechtornamente, dazu aneinandergereihte Punkte und Striche schmücken die einzelnen Teile. Die Farben Rot und Gold, dazu etwas Grün sind ebenso derb aufgetragen, wie die Zeichnung roh ist. Kleine Kreuze auch im Texte. 2*a* bis 6*b* enthalten die Hypothesis und die Kanones; auf allen Seiten wird der Text von Arkaden umrahmt. Diese ruhen je nach dem Texte auf zwei, drei oder vier Säulen, deren Schäfte

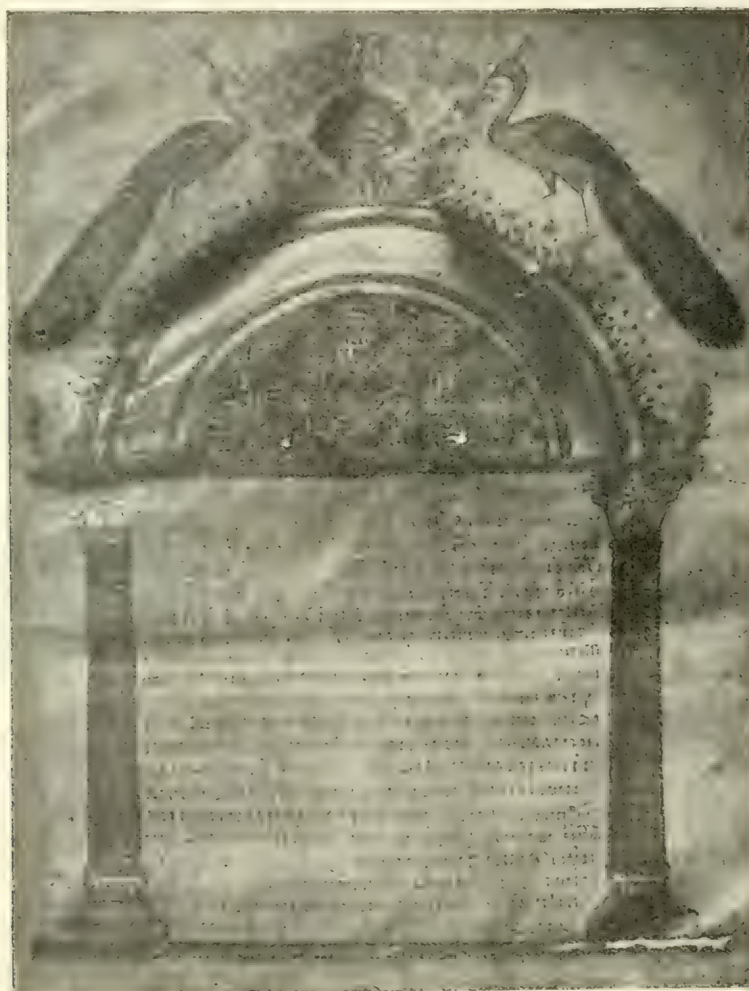

Abb. 1. Venedig, Marc. Cod. VII. Cl. 1.

einmal (Taf. I, 2) mit Rankenwerk geschmückt, ein anderes Mal marmoriert sind. Die roh gezeichneten Kapitelle haben korinthische Form; doch ist der Akanthus zu einem geometrischen Ornament verkümmert. Die krönenden Rundbögen sind anfangs mit Rauten in blauem Farbenspiel, dann mit einer Folge sich schneidender Kreise und anderen Mustern geschmückt und nehmen zumeist ein von einem Kreise umschlossenes und von Tauben flankiertes Kreuz in die Mitte, das über den subordinierten Halbbogen erscheint, deren Schmuck wieder Rankenwerk bildet. Als Akroterien sind dem Ganzen Körbe mit symmetrisch geschwungenen Blättern, die sich an den Architravenden wiederholen, aufgesetzt. Zwischen ihnen Zweige und Vögel, z. B. Enten und Flamingos, alles in sehr derber, zeichnerischer Ausführung.

7*a* (Taf. II, 2) zeigt ein Tempietto, dessen konvexer, mit einem Mäander geschmückter Architrav von vier Säulenpaaren getragen und von einer konkav geschweiften Spitze überragt wird, auf der in einer Art Halbmond ein Kreuz erscheint. Zwischen den Säulenpaaren sieht man Draperien, die seitlich aufgenommen sind. In der Mitte hängen sie, in einen Knoten geschlungen, von einem Füllstück herab, das aus horizontalen und vertikalen Streifen zusammengesetzt ist. An den Architravecken erscheinen wieder die Blattakroterien und nach der Spitze zu je dreien plumpe Aufsätze, zwischen denen je drei Vögel und noch je ein grosser darüber gemalt sind.

7*b* und 8*a* (Taf. III, 1) zeigen in Arkaden stehend je zwei Heilige, alle von gleichem Kopftypus mit braunem Haar und Bart, die rechte Hand ist mit ausgestrecktem Ring- und Mittelfinger erhoben, die linke, vom Gewande bedeckt, trägt ein Buch. Wenn irgendwo, so lässt sich hier an der Bildung der Gewänder beurteilen, wie gering die Leistungsfähigkeit des Miniators auf dem Gebiete der Figurenmalerei war. Der rechte Arm wächst ofenrohrartig aus der Mitte des Leibes hervor und das Obergewand ist fast geometrisch aufgeteilt. Das Untergewand zeigt oben horizontale, unten vertikale Faltenzüge. Die über den Figuren erscheinenden Beischriften sind jünger, deuten aber die Gestalten richtig als die vier Evangelisten. Die Lünette der Arkade ist reich ornamentiert, besonders wirksam ist das obere Mäanderband. Dann folgt eine Art Schuppenmuster, im innersten Halbkreise ein Gitter mit Kreisfüllung.

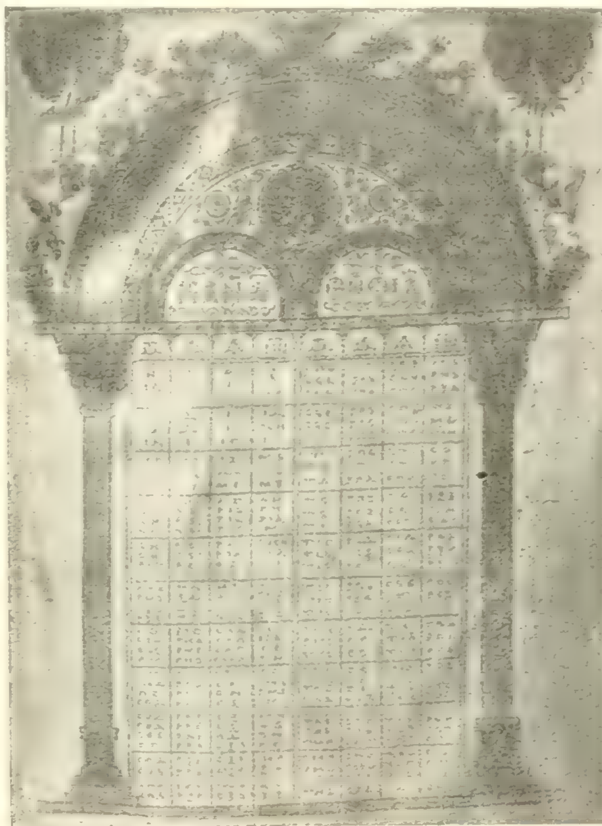

Abb. 2. Kanones Arkade.
Paris, Bibl. nat. 70: Evangeliar.

8*b* (Taf. III, 2) hat nicht mehr die Bogenumrahmung, sondern zeigt in viereckigem Rahmen zwei Bilder übereinander. Oben links in einem von Vorhängen gebildeten Bogen Maria mit seitlich erhobenen Händen in Vorderansicht auf einem grossen Polster thronend, das an drei Stellen von pyramidalgestellten Hölzern unterstützt wird, über denen der Schemel oder, könnte man glauben, der edelsteinbesetzte Saum des Mariengewandes erscheint (unter dem jedoch keine Füsse sichtbar werden). Christus ist in Vorderansicht im Schosse der Mutter gegeben und erhebt segnend die Rechte. Dieser Gruppe gegenüber ein Mann im Typus der Evangelisten, aber mit Kreuznimbus, beide Hände nach links streckend.

Im unteren Felde ist das Opfer Abrahams dargestellt. Links steht Isaak mit gebundenen Händen auf einer Art Treppe, auf der oben das Feuer brennt. Abraham, total verzeichnet, links daneben, hält ihn am Schopf und hat das Messer vor sich erhoben. Der spitzbärtige Kopf steht in Vorderansicht, die Augen sind nach rechts gerichtet. Hinter ihm die Hand, die links oben über einer schief in das Bild

hineinragenden Zypresse erscheint, neben der unten der nach Abraham zurückblickende Widder sichtbar wird. Die Beischriften sind modern. Der Rahmen besteht aus zwei glatten Streifen, die seitlich durch ein trennendes Rautenmuster verengt sind.

Ueber die Zeit der Entstehung dieser auf einer Bogenlage verteilten Miniaturen, denen später noch die von hohen Arkaden umrahmten Anfänge der einzelnen Evangelien folgen, soll eine Notiz Auskunft geben, die zwischen den beiden linken Säulenpaaren des Tempietto 7*a* (Tafel II, 2) erscheint. Darüber teilt mir P. Nerses Akinian mit:

„Bl. 7*a*.

Հյց Թուական ԾԱ·։·ՉԾԲ·։·գրեցաւ յԱւձի·։·յԱւուրս Մուշեղի Գիրգոր Երեցէ։

Es wurde in der armenischen Aera 51 [das heisst] 602 [der christlichen Aera] zur Zeit des [Fürsten] Moušeł vom Priester Girgor in [der Stadt] Avż geschrieben.

Bl. 7*b*. auf dem Evangelisten Matthäus:

Ամի Տեառն ՈԲ

Im Jahre Christi 602.

und auf dem Markus:

Հայոց ԾԱ·

[im Jahre] der Armenier 51.

Man vgl. dazu Bl. 91*a*.

Թուին Հայոց ԾԱ· յաւուրս Մուշեղի տեառն Տարօնոյ յՈձ քղքի։

In der armenischen Aera 51: zur Zeit des Moušeł Herrn von Taron in der Stadt Oż.

„Aehnliche Nachschriften finden sich auch auf den Blättern 40*b*, 177*b*, 235*b*, 236*b*.

„So die Eintragungen. Gestützt auf das gegebene Datum der armenischen Aera 51 = 602 haben einige Philologen geglaubt, dass das Evangeliar wirklich im 7. Jahrhundert entstanden, daher also die erste von den ältesten armenischen Handschriften sei. Unter anderen erwähne ich hier: Mihran Hovannēsian im „Banaser" 1900, S. 117—18 und im „Biurakn" 1900, S. 459, einen Ungenannten in „Biuzandion" 1900, Nr. 1159 und „Sourhandak" 1900, Nr. 447, vergleiche auch P. J. Dashian im „Handes Amsorya" 1900, S. 355—357. In dieser Hinsicht konnte auch Bischof Khabayan nichts Neues behaupten („Handes Amsorya" 1901, S. 33ff.)

„Im Sommer 1907 besuchte Bischof Mesrob Ter-Movsesian das Kloster und unterwarf die Handschrift einer genauen Untersuchung. Die Ergebnisse veröffentlichte er in „Bazmavep" 1908, S. 103—109 (*Հնագոյն Աւետարան Երուսաղեմայ Հայոց Յակոբեայ վանուց*) im folgenden Sinne: Die gegebenen Eintragungen gehen auf die Hand des Bischofs Tigranian zurück und sind Fälschungen, haben daher keine Bedeutung für die Bestimmung des Alters der Handschrift.

„Trotzdem ist die Handschrift sehr alt. Bischof Mesrob glaubt sogar, dass sie älter sei als die bekannten Evangeliaren im Lazareff'schen Institut zu Moskau und in Etschmiadsin. Und er hat recht. Alle Umstände sprechen dafür, vor allem die Schrift. Die darin gebrauchten Schriftarten sind die mesrobianische und mittelmesrobianische; es sind die verbreitetsten Schriften des 8. und 9. Jahrhunderts. Auch andere paläographische Anhaltspunkte sprechen nicht dagegen.

„Die Provenienz der Handschrift ist im Distrikte Taron zu suchen, weil Bischof Tigranian das Evangeliar hier entdeckt hat. Dafür spricht auch eine Nachschrift auf Bl. 2*a*, worin eine gewisse Maria erwähnt, dass sie jedes Jahr ihre Schenkung darbringt im Johannes-Kloster, das heisst in dem berühmten Kloster des hl. Johannes des Täufers (Karapet) in Muš, der Hauptstadt von Taron, in der Nähe von Oż. Die Nachschrift lautet:

Ես Մարիամս ծառայ սուրբ Յովհաննեսիս, որ տամ խարաճ յամէն տարի բ դրամ։

Ich Maria, Dienerin dieses hl. Johannes, die jedes Jahr als Beitrag zwei Drachmen gebe.

„Es soll auch nicht als unwahrscheinlich angesehen werden, wenn wir behaupten, dass dieses Kloster selbst der Schreibort der Handschrift gewesen ist. Der Schreiber ist unbekannt".

Die oben beschriebenen Miniaturen des Taron-Evangeliars stimmen nun in auffallender Weise mit denen der ersten Lage des Etschmiadsin-Evangeliars überein.[1] Zunächst ist die Folge an sich ähnlich. Wir haben Hypothesis, Kanones, Tempietto, in Etschmiadsin folgt Christus, in Jerusalem geht dafür das Kreuz voraus, dann wieder in beiden Handschriften die vier Evangelisten, Maria und das Opfer Abrahams. Fast genau stimmt auch das ornamentale Schema der Arkaden, der Akroterienschmuck, der Wechsel in der Umrahmung überein, das heisst dass die beiden letzten Darstellungen viereckig statt durch Arkaden umrahmt sind. Endlich ist sogar die Technik verwandt, indem auch hier der Pergamentgrund ohne Vergoldung oder Farbe geblieben ist.

Abb. 3. Der Evangelist Marcus.
Paris, Bibl. nat. 70: Evangeliar.

Man könnte daher meinen, es sei die eine Miniaturenfolge eine Kopie der anderen, wenn nicht Unterschiede dem entgegen wären. So zunächst das Eintreten des Kreuzes am Anfang und das Fehlen Christi in der Mitte der Jerusalemer Folge. Das Tempietto ferner in Etschmiadsin zeigt vier einfache, in Jerusalem Doppelsäulen, in Etschmiadsin ist der Architrav mit einem Blattornament, in Jerusalem mit dem Mäander geschmückt. Vor allem aber ist in die Darstellung Mariä eine neue Gestalt, Josef oder Jesaias, getreten, nach dem Kreuznimbus eigentlich Christus. Man sieht im übrigen deutlich, wie aus dem alten gutsyrischen Typus der Madonna im Etschmiadsin-Evangeliar durch mangelndes Können und Missverstehen des armenischen Kopisten der auf Stelzen stehende Schemel werden konnte, der wie der Rand des Kleides, beziehungsweise Polsters wirkt. In ähnlich ungeschickter Weise ist die Abrahamszene nach einer dem Etschmiadsin-Evangeliar entsprechenden Vorlage kopiert, nur blieben die Flammen um die Hand und der Altar über der Treppe weg.

Die Handschrift in Jerusalem gehört zweifellos derselben Gruppe von Bilder-Evangeliaren an wie das Etschmiadsin-Evangeliar. Der Vergleich zeigt deutlich, dass meine Annahme, die Eingangslage der armenischen Handschrift von 989 sei einem älteren syrischen Kodex entnommen, nicht unberechtigt war. Wir können an dem armenischen Evangeliar in Jerusalem sehen, wie die gleichen Darstellungen, von der Hand eines Armeniers ausgeführt, anzusehen wären. Und dass die Miniaturen in Jerusalem tatsächlich der Zeit, in der sie nach den paläographischen Merkmalen der Kanones und des eigentlichen Evangelientextes entstanden sind, angehören, ergibt ein Vergleich mit dem kleinarmenischen Evangeliar vom Jahre 1113, beziehungsweise 893 in

[1] Vgl. „Byzantinische Denkmäler", Bd. I, Taf. II—IV.

Tübingen[1]. Die Ornamentik ist darin bereits eine völlig andere, die persische; aber die Art der Figurenmalerei, besonders die Behandlung des Faltenwurfes ist ganz eng verwandt mit der des Evangeliars von Jerusalem. Wie in Reliefs der Longobarden und irischen Miniaturen erkennt man deutlich die Gewohnheit, im Ornamental-Geometrischen zu schaffen und die Ungefügigkeit der Hand für die Charakteristik der menschlichen Gestalt und die freigeschwungene Linie der Gewandung.

Soweit wäre die Situation einleuchtend. Inzwischen ist aber eine sehr wertvolle Handschrift vom Jahre 902 aus S. Lazzaro bei Venedig bekannt geworden, deren Miniaturen Merkmale eines ähnlich hohen Alters wie die Anfangsminiaturen des Etschmiadsin-Evangeliars aufweisen. Dieses Evangeliar der Königin Mlke[2] zeigt hinter den Kanones die Himmelfahrt Christi und dann, ebenfalls in einzelnen Vollbildern, die vier Evangelisten usw. sitzend vor ihren Pulten oder stehend mit dem Buch über den von einer Decke verhüllten Händen. Im Hintergrund ein Vorhang, die Rahmen ähnlich wie im Pariser Psalter 139, dem Dioskurides und dem Etschmiadsin - Evangeliar, unter Verwendung des farbigen Fächermotivs, wie es dem Kunsthistoriker besonders vom Codex Rossanensis und dem syrischen Evangeliar von 586 her im Gedächtnis ist. Es wird also zweifellos, wie das Etschmiadsin-Evangeliar „nach echten und alten Originalen kopiert sein"[3]; das belegen vor allem auch die Motive der Kanones-Arkaden. Ist diese Miniaturenfolge vom Jahre 902 aber die armenische Kopie einer alten Vorlage der syrisch-kleinasiatischen Ecke, so könnten es auch die Anfangsminiaturen des Etschmiadsin-Evangeliars von 989 sein. Dabei bleiben die Elfenbeindeckel und die Schlussminiaturen dieser kostbaren Handschrift für heute ganz aus dem Spiel. Das Tübinger Evangeliar von 1113 ist auch nach einer alten Handschrift u. zw. vom Jahre 893 kopiert, seine Vorlage war aber wohl keine syrische, sondern eine persische. Seiner Art nähert sich die Jerusalemer Kopie des Etschmiadsin-Evangeliars in der Figurenwiedergabe; dagegen hält sie durchaus fest an der alten Art der syrisch-kleinasiatischen Ecke in der Bildung der Arkaden, die um die Kanones, das Tempietto und die Evangelisten gelegt sind. So wird wohl auch die Tübinger Vorlage von 893 ausgesehen haben. Ich kann in diese Verhältnisse ohne genaue Untersuchung und Vergleichung der Originale nicht klar hineinsehen. Bemerkt sei nur, dass der syrische Typus des Arkadenschmuckes in der ältesten armenischen Handschriftenmalerei nicht alleinherrschend war. Beleg dafür der Kodex des Lazareff'schen Institutes, datiert vom Jahre 887.

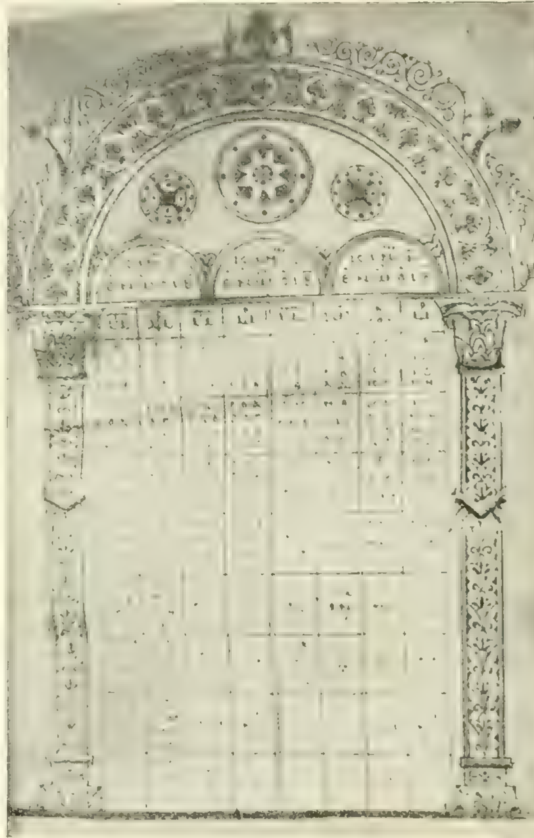

Abb. 4 Kanones-Arkade.
Wien, Hofbibliothek, Cod. theol. gr. 240.

[1] Vgl. meine Ausgabe in den Veröffentlichungen der k. Universitätsbibliothek in Tübingen, I. Atlas, 1907.

[2] Byz. Zeitschrift XIV (1905), S. 728 f.

Nach den Mitteilungen des Prof. Khalathianz in Moskau sind die Kanones dort mit rohen Arkaden in groben, matten Farben umzogen, die bisweilen ineinanderfliessen. Eigentliche Ornamente scheinen nicht angewendet. Auf einer Grundlinie aus einem roten und einem gelben Streifen oder Stufenbasen aus rot-gelb-grünen Streifen stehen gelbe oder grüne Schäfte, die blau-gelb-rote oder grün-gelb-rote Stufenkapitelle tragen. Darauf sitzen die Bogen, bei kleiner Spannung aus drei rot-grün-gelben, bei weiter Spannung aus fünf gelb-grün-rot-gelb-blauen Parallelstreifen bestehend, einmal auch ein brauner Architrav.

Es wäre, glaube ich, sehr lohnend, diesen seltsamen Variationen im Typus der armenischen Handschriften im Einzelnen vor den Originalen und dann zusammenfassend nachzugehen, um so mehr, weil damit auch Licht käme in eine Gruppe griechischer Handschriften, die ähnlich die typisch syrische Bildung der Kanones-Arkaden aufweisen, dazu die Evangelisten nicht nach byzantinischer Art sitzend, sondern stehend. Ich führe hier einige Beispiele an:

Abb. 5. Evangelist Marcus.
Wien, Hofbibliothek, Cod. theol. gr. 240.

Auf Taf. II, 1 ist eine Kanones-Arkade abgebildet, die dem Marc. Cod. VIII, Cl. 1, entnommen ist. In dieser Evangelienhandschrift vertreten nur die Kanones den alten Typus, während die Evangelistenbilder samt dem Schema der Feste, die über ihnen dargestellt sind, einer anderen geläufigen Redaktion angehören. Die Miniaturen sind von G. Millet (Hautes Études Cod. 538 - 546) photographiert. Ich gebe darnach noch eine zweite Aufnahme, Abb. 1, die zeigen soll, dass auch die an den Evangelistenblättern des Taronkodex (Taf. III, 1) zu beobachtende Füllung der Lünette mit orientalischen Mustern ohne Ende in der griechischen Marciana-Handschrift wiederkehren. Es liegt hier eine Hakenkreuzkombination ähnlich den Säulenschäften der Westfassade von Amida[1] vor, die erst durch die farbige Füllung ihren Charakter bekommt.

Abb. 2 gibt eine Arkade und den Evangelisten Matthäus in dem griechischen Evangeliar 70 der Pariser Nationalbibliothek wieder. Ich verdanke die Aufnahme Professor Haseloff. Bordier[2] teilt mit, dass die Handschrift, wenn auch erst durch eine Hand des 15. Jahrhunderts, datiert sei und in die siebente Indiktion des Nikephoros gehöre, das würde für das Jahr 964 und Nikephoros II. Phokas stimmen. Von dem Reichtum schöner

[1] Vgl. v. Berchem-Strzygowski, Amida S. 158.
[2] Description des peintures dans les mss. gr. de la Bibl. nat. p. 106.

Ornamente gibt Silvestre[1] eine Vorstellung, die vier stehenden Evangelisten hat Labarte[2] auf einer Tafel vereinigt. Die in Abb. 2 vorgeführte Arkade zeigt das syrische Schema des Rabulas-Kodex von 586 sowohl, wie der armenischen Handschriften, es ist nur die füllende Palmettenranke mit kalligraphischer Feinheit weitergebildet. Das ist ein Element, das auch in der Initialornamentik des gleichen Kodex neben anderen persischen Motiven, über die in der Publikation der Tübinger Handschrift von 1113 die Rede war, zur Geltung kommt. Abb. 3, den Evangelisten Markus mit dem Titelblatt seines Evangeliums darstellend, gibt davon eine Vorstellung. Die würdige Gestalt des in Vorderansicht aufrecht stehenden Evangelisten ist von einem Rahmen umschlossen, der die typische Art der Rahmung gegenüber der missverstandenen Abart im Taron-Evangeliar, Taf. III, 2, zeigt.

Als drittes Beispiel der den ältesten armenischen Handschriften nahestehenden griechischen Gruppe führe ich den Wiener Cod. theol. gr. 240 vor, dem 10. oder 11. Jahrhundert angehörig. Abb. 4 gibt eine Kanones-Arkade, Abb. 5 den Evangelisten Markus nach einer Aufnahme von J. J. Tikkanen.[3] Die alte Arkadenform ist ganz überwuchert mit jenen kalligraphischen Palmettenmotiven, die schon im Par. 70 hervortraten, dort noch neben dem alten syrischen Schmuck, hier alleinherrschend. Der eigentümliche Farbenakkord blau-rot-gold auch in einer zahlreichen Gruppe armenischer Handschriften. Der Evangelist steht nach der Seite gewendet. Im Goldgrunde werden neben ihm Bäume sichtbar.

Von hohem Interesse wären in dem zweiten Exemplar eines Evangeliars vom Etschmiadsin-Typus auch noch die Initialen, von denen man eine Spur in der auf Taf. III, 2 reproduzierten Photographie sieht. Es sind nicht die typischen Fischvogelgebilde oder die persischen Initialen des Tübinger Evangeliars, sondern Vertreter einer dritten Gruppe, der von Punktreihen begleiteten grossen Buchstaben. Auch für diesen wichtigen Schmuck der Handschriften möchte man recht bald eine umfassende monographische Bearbeitung durch einen Kenner armenischer Philologie und Geschichte, der zugleich Kunsthistoriker ist, wünschen. Vielleicht wird sich leichter jemand für diese Arbeit finden, wenn ich auf die grosse Bedeutung der Initiale als Merkmal der Kunstentwicklung beim Uebergang vom Altertum zum Mittelalter und den unzweideutigen Einfluss der Redaktion des Etschmiadsin-Typus der Evangeliare auf die Zeit Karls d. Gr. verweise, worüber Näheres im ersten Bande der „Byzantinischen Denkmäler“ zu finden ist.

[1] Paléographie universelle II, pl. LXXVIII.
[2] Les arts industriels II, pl. LXXXIV.
[3] Vgl. Literatur im Katalog der Miniaturenausstellung der k. k. Hofbibliothek 1901, S. 3, Nr. 9.

1

Anfangskreuz.

2.

Kanones-Arkade.

Jerusalem, Armenisches Patriarchat: Miniaturen eines Evangeliars.

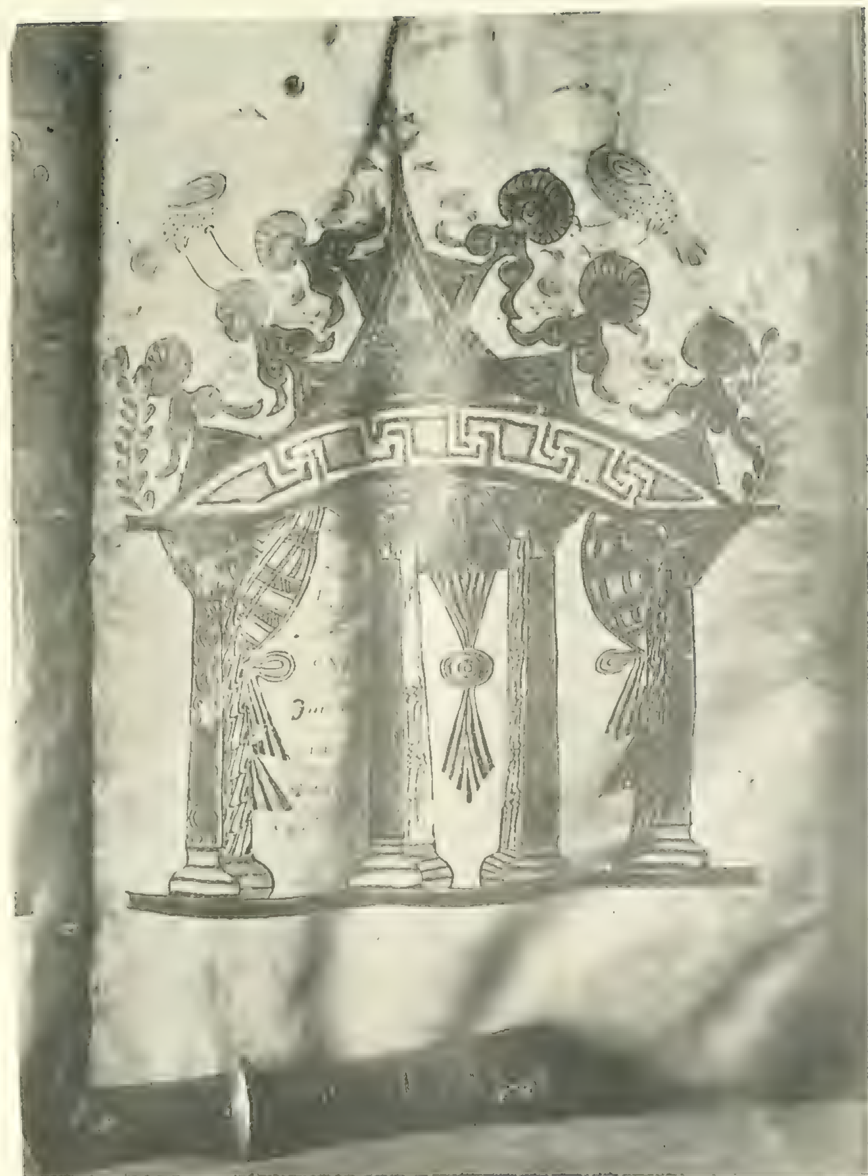
1.

Kanones-Arkade.

Venedig, Marc. Cod. VIII, Kl. I.

2.

Tempietto.

Jerusalem, Armenisches Patriarchat.

1.

Die Evangelisten Lukas und Johannes.

2.

Maria thronend und das Opfer Abrahams.

Jerusalem, Armenisches Patriarchat: Miniaturen eines Evangeliars.

ԶԱՔԱՐԻԱ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻ "ԿՈՆԴԱԿ„Ը

Ի Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԷ

Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն վերնագրով ծանօթ գործը, տպ. Էջմիածին, 1870, կը բաղկանայ երեք "հատոր„ներէ, որոնց առաջին երկուքին բնագիրները — "զբուն ձեռագիր օրինակ հեղինակին„ — աչքի առջեւ ունեցած են հրատարակիչները, ինչպէս կը վկայեն Ա. հատորին սկիզբը գրուած "Ազդ.ին մէջ: Իսկ երրորդ հատորին բնագիրը դժբախտաբար չեն տեսած, այլ ուրիշ՝ թէեւ պակասաւոր՝ օրինակութեան մը վրայէն հրատարակած եւ կցած են Զաքարիայի Պատմագրութեան: Ահա թէ ինչ կ'ըսէ այս մասին նոյն "Ազդ.ը. — "Աւաղ՝ զի Գ.րդ հատորոյ կոնդակ անուանելոյ ձեռագիր օրինակ հեղինակին չերեւի ի միջի, զոր գտաք յայլոց հազիւ զմի օրինակ եւ եթ, թէեւ այն եւս լի պակասութեամբք թերթից:„

1900 տարւոյ վերջերը Ս. Էջմիածնի Մատենադարանին ձեռագիրները քննած միջոցիս բախտն ունեցայ գտնել այս երրորդ հատորը, բուն Զաքարիայի ձեռքով գրուած, եւ կազմուած՝ նոյն Զաքարիայի ձեռքով՝ 936 թիւը կրող Ճառընտրին հետ[1], որուն մատնանիշ ըրած է նաեւ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան[2], բոլորովին անկախ իրարմէ:

Իմ կարծ մէկ բաղդատութենէս երեւաց, որ ոչ միայն Զաքարիայի Պատմութեան տպագիր օրինակին մէջ յիշուած պակաս թղթերը կը գտնուին հոս, այլ եւ շատ տեղ կարեւոր նորութիւններ կը բերէ մեզ Զաքարիայի իսկական բնագիրը (= Բ). ուստի կարեւոր կը համարիմ ներկայացնել հոս իմ բաղդատութեանս արդիւնքը: Բաղդատութիւնը կատարած եմ Տպագրին (= Կ) եր. 28էն սկսած:

[1] Ճառընտրիս մէջ Զաքարիայի կողմէ գրուած յիշատակարանը (թղթ. 561ա. կ'ըսէ այս մասին. "Ես եւ տեսի, զի ոչ ունէր գանձ եւ ոչ զաւակ. սակայն խորհեցայ առնուլ զաւակ, այսինքն զգրեանս հինս եւ վաղեմիս, որ վատթարացեալ էին, առնել եւ նորոգել որպէս եւ ճառընտիրս այս, որ հնացեալ եւ անկեալ կայր եւ բաժանեալ զթուղթսն ի միմեանց. վասն որոյ սիրտ իմ մղկտայր տեսանելով զսա այսպէս. եւ ոչ գոյր իմ ինչս զի տայի ճարտար նորոգողաց վարձս, զի նորոգեսցեն: Սակս որոյ առեալ ի ձեռս ըստ տգիտութեան իմում կարկատեցի. եւ ոչ գտի օրինակ զի զկարկատեալսն գրէի, որպէս եւ զվերջին թուղթս Յօհաննէս պատմութեանն. այլ թողի այնպէս...„

[2] [illegible], Էջմ. 1896. եր. 42.

Ի 28, տող 16—17. «Զ բատակ ծոցէ՝ Որդկան, Զ ստակ՝ Յօհաննավանք», Այսքան։ Իսկ Բ (Թղ. 483ա) կը շարունակէ. — «Ա ստակ ի Փարպի։ Սոքա ա՛մէն առանց ալքունական հարկի։ առանց հնկորդի եւ տասանորդի. եւ Ա դուռթան զոր ինչ վարէ տարին ի բուն. թէ ջրարբի. թէ անջրդի. զոր ինչ գրեցաք ազատ է, արքունական նամոսիւք։ Թէ այգի. թէ պարտէզ. թէ հող. թէ արտք. թէ ձիթապաց. թէ ջրաղաց. թէ բրնձաղաց. թէ սուրբ անասուն. թէ անսուրբ. զամէն ազատ են. զոր սերմանեմք անդաստանի. եւ զոր ինչ կթեմք այգւոյ եւ ժողովեմք յշտեմարանս. եւ վայելեմք ի փառս պարգեւողին ամենայնի եւ գոհութիւն նմա մատուցանեմք որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն։ Ահա կատարեցաւ զամենայն արձանն եւ զպշ"տկրն"ն. եւ այսուհետեւ գրեցուք զանուանս առաջնորդացն»։

Ի 31, տող 28, հած. ժթ. «Թուին . . . եղեւ Հայր Միքայէլ. զսա գտաք ի բանադրանաց թղթէ. բայց ոչ գիտեմք յորում ժամանակի»։ Այս ամբողջ հատուածը Բ դրած է ուրիշ տեղ, ուր կ'ըսէ թէ երեք «էջ» (= սիւնակ) պարապ թողած է ձեռագրին գլուխէն վերջ եկող առաջնորդներուն անունները նշանակելու համար։ Ու իսկապէս երեք սիւնակ բաց թողուած է։

Ի 32. Այս երեսը կը վերջանայ ԻԶ հատուածով եւ սա բառերով. «լինի Հայր ի Յօհաննու վանք՝ ամ Բ : Ու.». որմէ անդին կը պակսի հրատարակիչներուն ձեռագիրը, ինչպէս կը կարդանք ծանօթութեան մէջ[1]։ Մեր Բ այս հատուածը նշանակած է ԻՆ, եւ այս կարգով կը շարունակէ։ Ինչպէս կ'երեւի, այստեղ պակսածը «թուղթք ինչ» չեն, այլ ԻՆ հած.ին շարունակութիւնն ու ԻԶ, ԻԷ եւ ԻԸ հատուածները, զորս կ'օրինակեմ հոս։

Ի կը վերջացնէր սա բառերով. «ամ Բ : Ու.». իսկ Բ (Թղ. 484բ) կը շարունակէ. — «ապա հրաժարեալ յամենայնէ եւ երթեալ բնակի յանապատն սաղմոսավանից. եւ անդ վաղճանեալ դնի ի սաղմոսավանք։

«ԻԶ (= Կ՝ ԻԷ) Թուին ՌՁՆ. Եղեւ Հայր Առաքեալ վարդապետ Թաւուձեցի[2]։ Սա է որ բազում անգամ յիշեալ եմ. եւ զամենայն բան ի սմանէ հարցեալ եմ եւ ուսեալ։ կացեալ առաջնորդ. ամ մի եւ թողեալ գնաց Էջմիածին եւ արար զպատմութիւնն հրամանաւ Յակոբ կաթուղիկոսին. եւ մեռաւ եւ թաղեցաւ Էջմիածին։

«ԻԷ (= Կ՝ ԻԸ) Թուին ՌՂԶ. Եղեւ Հայր քաջ եւ արի եւ յոյժ հանճարեղ. տեղեակ հին եւ նոր կտակարանաց Զաքարիա վարդապետ Վաղարշապատեցի. այր ճոռոմաբան առ ամենայն իրս եւ բանիւ արդիւնաւոր։ Զսորին պատմութիւնն յետոյ գրեցուք. կարգաւ ի ծննդենէն մինչեւ ի մահն։

«ԻԸ (= Կ՝ ԻԹ) Թուին ՌՃ. Եղեւ Հայր Յօհաննէս վարդապետ». ասկէ ետք ունի Կ. «ի գիւղաքաղաքէն Կարբու . եւն. էր. 33 »[3]։

Ի 38, տող 6. «եւ յիշեաց զբան սուրբ». շարունակութիւնը կը պակսի, ինչպէս կ'ըսէ ծանօթութիւնը[4]։ Արդ այստեղ ալ մեր Բ (Թղ. 486բ) օգնութեան

---

[1] Ծանօթութիւնը կ'ըսէ. «Ըստ պակասին յօրինակին մերում թուղթք ինչ, զոր դժուարացաք լրացուցանել յայլոց օրինակաց, զի ոչ գոյին»։

[2] Առաքել Դաւրիժեցի։

[3] Վերջին այս երեք առաջնորդներու մասին տես նաեւ Յովհ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, հտ. Բ, էր. 114։

[4] «Ի բնագրին պակասէին թուղթք երկու, որով եւ շարունակութիւնն պատմութեանս կրճատէր. զոր թողեալ այլոց կամ յայլում ժամանակի լրացուցանել՝ եթէ յաջողիցուք զամբողջ օրինակ ինչ ի ձեռս բերել'»

կը հանի, եւ Կ-ին «սուրբ» բառին իբր շարունակութիւն կը դնէ. — «աւետարանին, թէ բարի արարէք ատելեաց: եւ ըստ պօղոսի կերակրել զԹշնամին: Վասն որոյ գթացեալ առ նոսա վարդապետն գնացեալ արար պարտս բարութ եւ ետ տուգանս. եւ ազատեաց զնոսա եւ դեռ եւս կայ պարտքն տոկոսիք. եւ հակառակքն ցրուեցան եւ եղեն ոչ ինչ: Բայց վարդապետն հաստատեցաւ որպէս վէմ անշարժ հիմնացեալ ի վերայ երկրի: Վասնորոյ աղաչեմք առ տէր տալ սմա զկեանս ընդ երկայն աւուրս ասելով. Նոքա ի ձեռանէ քումմէ մերժեցան. այլ մեք խաշն արօտի քո: Ցրրուեսցին ոսկերք նոցա մերձ ի դժոխս. այլ մեք ի փրկութեան քում ցնծասցուք, եւ ուրախ լիցուք ի քեզ:

«Զկնի երից ամաց եկն կաթուղիկոսն եղեազար աշխարհէն յունաց եւ նստաւ կաթուղիկոս մեծաւ փառօք ի Սուրբ Էջմիածին: Եւ օրհնեայ.» ուր կը սկսի շարունակել Կ. «զՍարգիս վարդապետն» եւն:

Կ 44, տող 2. «եւ ահա», ուր ծանօթութիւնը կ՚ըսէ. «Աստի պակասին յօրինակին մերում թերթք ինչ:» Իսկ Բ (Թղ. 489ա) կը շարունակէ — (եւ ահա) «եկանէ ընդդէմ նորա արջ մի եւ յարի ի վերայ նորա: Իսկ նա վաղվաղակի ի վայր դնէ ի գլխոյ իւրմէ զպուտուկն եւ զհացն, եւ արջն բանէ բերանովն զծոց նորակար պատմուճանին. եւ երկոքին ձեռքն պատէ զմիջովն: Իսկ մովսէս աջ ձեռամբն կալեալ զականջ արջոյն եւ ձախ ձեռամբն զցէտն. եւ ոտքն նեցուկ արարեալ ընդ վիմով, եւ յիշէ զանուն աստուծոյ. եւ թափ տուեալ ըստ ուժոյն եւ ցանցէ, եւ փրթեալ ի նմանէ առնու զպատառ պատմուճանին եւ անկանի ի բարձրութեան քարանցն, եւ սատակի: եւ նորա բարձեալ զհացն տանի մշակացն. եւ նոցա տեսեալ զայն հարցանեն. եւ նա պատմէ զոր արարն. եւ նոքա անհաւան լեալ, մինչ որ գնացեալ տեսին սատակեալ արջն ի բերան ու(ն)ելով զպատառ պատմուճանին: Եւ զայսոսիկ տեսեալ տէր նորա, տայ զ.: Ասկէ անդին Կ կը շարունակէ. «(զ)քոյր իւր նմա» եւն:

Ասոնք պակասած երեսներն են:

Գալով պակաս բառերու, սխալ եւ տարբեր ընթերցումներու, անոնց համեմատական մէկ ցանկը կը դնեմ այստեղ.

Կոնդակ	Բնագիր	Կոնդակ	Բնագիր
երես 28		երես 28	
տող		տող	
1. ի	Եւ	11. պօղոտայն	պղոտայն
2. Դիլաճոնց	Դիլաճոց	12. որ է Թորոսենց	որ է Ներսէսենք
4. Զախմախենց	Զախմաղենց	13. օր, Ա բրնծահան	օր, այգին Գ օր, Ա բրնծահան
5. ուռետակն	ուռէտակն	14. Ա ձիթաղաց	Բ ձիթաղաց
6. Խոճենց.... կնկուզոցն	Խոճենց.... կնկուզուցն	15. եւ	(չկ.)
7. եւ այլ մանունք ի Սերկեւիլի	եւ այլք մանուն ի Սերկեւելի	20. Իսկ Յովհաննուվանաց Առաջնորդացն	Իսկ յաղագս Առաջնորդացն
8. Թեմերոմն	դէմերոմն	25. ի	(չկ.)
9. ի յՌվս	ի Ռվս		
10. հնձանով	հնծանոմն		

Կոնդակ	Բնագիր	Կոնդակ	Բնագիր
երես 29		*երես 29*	
տող		*տող*	
3. լինելն	լինիլն	21. յառաջ	առաջ
8. Հարք	Հայրք	23. Թուին Բ	Թուին ՃԲ
13. եւ	(չի+)	25. ի	(չի+)
15. որ	որով	27. մարտիրոսութիւն վահանայ	մարտիրոսութիւն սրբոյն Վահանայ
19. յԱռաքել....յառաջագոյն	Առաքել....առաջագոյն	31. Երեմիա	Երեմիայ

Կոնդակ	Բնագիր	Կոնդակ	Բնագիր
երես 30		*երես 30*	
տող		*տող*	
4. ի սուրբ ուխտն Սանահին	ի Սանահին	15. եւ էր	եւ զի էր
		17. ի	(չի+)
6. ի	(չի+)	19. խաչին՝ յորում	խաչի որում
8. գաւիթն	զգաւիթն	23. ի	(չի+)

Կոնդակ	Բնագիր	Կոնդակ	Բնագիր
երես 31		*երես 31*	
տող		*տող*	
2. պատմագրէն եւ յԱռաքել վարդապետէն	պատմագրէ եւ յԱռաքեալ վարդապետէ	9. տմարդութիւն	տմարթութիւն
		14. Ցայսմաւուրք, ճաշոց	Ցայսմաւուր, ճաշու
3. պատմագիր	պատմագիրն	15. ի	(չի+)
4. սրբագրելն՝ եւ յընթեռնուլն	սրբայգրելն եւ ընթեռնուլ	23. Գայլ	Գայլ[1]
		29. գիտեմք	գիտեմ
6. եւս ուսաք ի Նմանէ	եւս ի Նմանէ ուսաք	31. յառաջն....ուսաք	առաջն....ուսան
6. ի	(չի+)		

Կոնդակ	Բնագիր	Կոնդակ	Բնագիր
երես 32		*երես 32*	
տող		*տող*	
3. գրեցաք	գրեցիք	21. կաթուղիկոսի	կաթուղիկոսին
5. գաւիթ	գաւիթն	26. եօթն ամ.... նոցա ի յանապատն	Է ամ....նմա յանապատն
6. ի	(չի+)		
11. ՌԿԵ	ՌԿԷ		
13. կայ	կա	27. Հայր ի Յօհաննու	Հայր Յօհաննա
17. յեղուզակաց	եղուզակաց		

Կոնդակ	Բնագիր	Կոնդակ	Բնագիր
երես 33		*երես 33*	
տող		*տող*	
1. Կարբու	Կարբւոյ	11. վարդապետի	վրդպտին
7. ժամանակիս. յորոյ տէր լեցի սատար եւ օգնական, եւ ինքն օրհնեալ եղիցի յամենայն ժամ. ամէն։	ամանակիս։ (այս+ան)	18. յուսումն	ուսումն
		23. ազգաց	ազգի
		24. Գաղիերէն	Գաւռերէն[2]
		26. յԱսպահան	Ասպահան

[1] Ինչպէս քիչ մը վարը (տող 27) ճիշտ կերպով կայ՝ “Գայլ„։

[2] Այսինքն գէբր՝ Եզդի եւ Կրմանի զրադաշտականներու լեզուն։ Տես նաեւ եր. 42, տող 10. “լեզու Պարսից եւ Գաւրաց„, ուր աւելի ճիշտ օրինակուած է բնագիրը։

Երես 34

տող	Կոնդակ	Բնագիր
3.	մինչեւ որ	մինչ որ
5.	համբաւս	համբաւ
11.	ամիսս Գ	Գ ամիս
16.	ի	(չիք)
19.	յառաջին	առաջին
21.	ի	(չիք)
22.	հրուանդանքն	հրուանդաքն
23.	զձորիս, եւ զերամակս	զձորիս, զերամն
24.	զեզինս, եւ զգոմէշս	զգեզինս եւ զգոմէշս
25.	եւ զայգիս, զՋստակ մուլքն Յոհաննավանուց,	եւ այգիս զՋստակ տասնորդս Յոհաննուվանից,
26.	Սերկեւիլոյ	Սերկեւելոյ
27.	ստակ .... ի	(չիք)
28.	փոքր	փոկր
30.	թէ հող, եւ թէ այլ	թէ հող, եւ այլ

Երես 35

տող	Կոնդակ	Բնագիր
3.	Զաքէոս	Զաքէոսս
4.	Եւ երեր	Եւ էրէր
17.	զսուրբ	(չիք)
18.	զծեռնասուն	զծեռասուն
20.	յերկիրն	երկիրն
23.	անդրէն ի ՌԼԷ .... եւ ի ՌԾ	անդրէն ՌՂԷ .... եւ ՌԾ
24.	զբազում	բազում
27.	ի	(չիք)
28.	յերուսաղէմ	Երուսղմ
29.	աթոռն Էջմիածին	աթոռն վասն Էջմիածին
30—31.	երթեւեկօղն	երթեւեկօն

Երես 36

տող	Կոնդակ	Բնագիր
4.	ի	(չիք)
6.	փորեալ. եւ	(եւ չիք)
10.	Կարբու	Կարբւոյ
15.	Սերկեւիլոյ	Սերկեւելոյ
23.	միակամ	միակամք
24.	չինեաց եւ	(եւ չիք)
25.	ի	(չիք)
28.	ի	(չիք)
29.	Յովհաննու Ոսկեբերանի	Յոհաննու Ոսկեբերանի
30.	եղաւ	եւ եղաւ
31.	Քրիստոս՝ թողեալ	Քս եւ թողեալ

Երես 37

տող	Կոնդակ	Բնագիր
1.	Կարբու	Կարբւու
7.	ես ի Նա	ետ ի Նա
10.	զմտերիմ	մտերիմ
11.	սրբոյ	(չիք)
18.	սկզբանէ	սկզբն
19.	Երօբովամ	Երաբովամ
25.	Ակռականդացին	Ակռանկանդացին
26.	սա	սայ

Երես 38

տող	Կոնդակ	Բնագիր
14.	Թողաք Թուղթ, զի զկնի մեր եկօղ	Թողաք զԹուղթն Գ էջ զի զկնի մեր եկօղ
15.	գրեցէք	գրիցէք
17.	սրբոյն .... Զօրավարի	սբ .... Զօրավարին
18.	յաշխարհս	աշխարհս
19.	յերկիրն	երկիրն
20.	յԱռաքեալ	Առաքեալ

Կոնդակ	Բնագիր
երես 39	
տող	
1. ժամանակս, յորում…իշխանութիւնն	ժամանակ որում…. իշխանութիւն
3. կարբու	կարբեւոյ
7. Յօհանավանք … մարմինն	Յօհաննուվանք …. մարմին
10. եւ ողջացի	զի ողջացի
11. . եւ	(չէ+)
երես 40	
տող	
1. երեց	էրէց
4. անունն	անուն
5. անդուստ	անտուստ
7. ազդ….թագաւորին	աստ….թագաւորէն
12. յերկիրն	երկիրն
15. զորդիսն	զորդիս
16. տառապեցուցին	տառապեցուցանէին
երես 41	
տող	
6. Եւ յետոյ	Յետ որոյ
7. տանելն	տանիլն
9. զմուտն	զմուտսն
10. եղեւ նա	եղեւ եւ նա
11—12. առնէին	առնէն
13. գոյր	գայր
16. Մօղնու	Մուղնու
18. յաշնան….գկէսն	աշնան….գկէս
երես 42	
տող	
7—8. յաշխարհս յայս	աշխարհս այս
9. յորդւոցն	որդւոցն
10. Գաւրաց	Գաւռաց
13. որդւոց….յորդւոցէ յորդի	որդւոցն …. որդուոցէն որդի
14. ի	(չէ+)
15. յեղբարց	եղբարց
18—19. մնացին է Յօ-	որք մնացին Յօհան-
երես 43	
տող	
1. յեղէվարդ	յեղավարդ
2. Աղխպէկենք …. Մուցա	Աղպէկենք….Մուցայ

Կոնդակ	Բնագիր
երես 39	
տող	
20. յէջմիածին	Էջմիածին
21. եւ առ իշխանսն	եւ իշխանս
23. զհրամանն	զհրամանս
24. զպնդադեսպանս	զպնդայդեսպանս
26. պատանդս	պատանդաս
28. երկոտասան	ԲԺ
29. զմանկունսն	զմանկունս
30. յատամանց	ատամանց
երես 40	
տող	
16. զի	(չէ+)
18. զնշխարն	զոբ զնշխարսն
19. յաշխարհն …. յաշխարհ	աշխարհն….աշխարհն
24. իշխանսւթիւնն .. յաշխարհէն	իշխանութիւն …. աշխարհէն
26. ժողովրդեննէն	ժողովրդէն
երես 41	
տող	
19. Յօհաննուվանից	Յօաննուվանից
21. յաշնան….գկէսն	աշնան …. գկէս
25. Յօհաննուվանք ….բազում	Յօհանուվանք …. եւս բազում
28. քարիւ	քարով
29. Յովհաննէս	Յովաննէս
30. քարամբք	քարամբ
31. զանգակատուն	զանկակատուն
երես 42	
տող	
հաննուվանք։ Եւ յետ	նուվանք յետ
22. գնալ յաշխարհն	գնաց աշխարհն
23. մինչ ի բանտի	մինչեւ բանդի
24. յաշխարհն…. յաշխարհն	աշխարհն….աշխարհն
25. յաշխարհն	աշխարհն
26. բարւոք	բարուոք
երես 43	
տող	
5—6. Բաբաճաննենք	Բաբայճաննենք
7. Բաբա…. եւ ոմն	Բաբայ…. իսկ ոմն
8. Աղուտա	Աղուտայ

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 13	
9.	Ղապօնք	Ղապոնք
10.	վախճանեալ յաշխարհին	վաղճանեալ աշխարհին
12.	Աղուտա	Աղուտայ
13.	Ղապօ	զՂապօ
14.	Աղուտա	Աղուտայ
15.	ահա կային.... Բօնկանք։	ահա կոչին.... Բօնկոնք մինչեւ ցարդ։
16.	աւագն	աւագան
17.	աղախին	աղախինն

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 43	
20.	սայլն ... գոմէշս ... յանդաստանն	զսայլն ... գոմէշն ... անդաստան
22.	գոմշոյ	գոմէշոյ
25.	շալակ.... բերէ	շարակ.... բերեալ
26.	Պարսս	Պարս
27.	յոտից	ոտից
28.	յամենայն	ամենայն
29.	Ի	Չի

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 44	
1.	քարափանցն	քարափանցն
3.	Խատիճա-Սուլթան	Խատիճայսուլթան
5—6.	զԳայլիկ, եւ զՄիրզա	զԳայլիկ, զՄիրզա
7.	Խատիճա-Սուլթան	Խատիճայսուլթան
8.	յայն	այն
12.	եւ	(չիք)
13.	փաշա.... յուսումն	փաշայ.... ուսումն
15.	երկոտասան.... յաւուր	ԲԺ.... աւուր

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 44	
17—18.	Առաքել	Առաքեալ
23.	Զաքարիա	Զաքարիայ
26.	Սուրտիա	Սուրտի
27.	շամբն	շանբն
28.	միում.... գեղջէն Ղլղալոյ, եւ կամէին նախ	մի.... գեղջէն որ կոչի Ղլղալոյ, եւ կամէին յափշտակել ի խաղողոյ այգւոյն, եւ կամէին նախ

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 45	
2.	փախչել	փաղչիլ
3.	երկաթապատ մահակօմն	զերկաթապատ մհակօմն
5.	փախչել	փաղչիլ
6.	ընդ	(չիք)
7.	փախչել, եւ եղէգն	փախչիլ եւ եղէգ
9.	Թէ	(չիք)
10.	Եւ ի վաղիւն ազգ	Եւ վաղիւն աստ
12.	յանձն.... զգիւղն	անձն.... զգեղն

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 45	
13.	Ջալալիք	Ջալալիկք
14.	մտանէ ի տուն արամբք	մտանէ տուն ... արամբ
15.	եւ արք	արք
19.	Շահնապաթիւ	Շահնապատի
23.	յանձնէ	անձնէ
24.	յերկիրն	երկիրն
28.	Խանաղա	Խան աղա

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 46	
2.	ամենայնի	յամենայնի
4.	լուսածնունդ	լուսածնունդք
5.	յորդեգրեալք	յորդէգրեալք
7.	Աքանազեան	Աղքանազեան
11.	յոգունք	յոգուք
13.	զմանուննան	զմանունս

տող	Կոնդակ	Բնագիր
	երես 46	
15.	վատթարեցի	վատթարի
16.	յամենայն	ամենայն
18.	գծեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգորի Երեւանցւոյ։	(չիք)

Սոնցմէ դուրս՝ արձանագրութեանց մէջ կան բազմաթիւ սխալներ, գործուած թէ՛ Զաքարիայի կողմէ եւ թէ մանաւանդ վերջինէս գաղափարող Գրիգորի եւ այլոց կողմէ։ Այս մասին հետեւեալ օրինակը բաւական է.

Կոնդակ, եր. 18

Ի թուին ՉԷ. ի կամս Աս. տուծոյ հզօրին, այս իմ հրաման եւ արձան սահմանի Շահնշահի, մանաւանդ որ Թայխուցէսի՝ որդւոյ Զաքարիայի, Ամիր սպասալարի Հայոց մեծաց եւ Վրաց, զոր գրեցի իմ շինած ժամատունս, տուի զգեղն Շալուաշէն ի սուրբ Կարապետս՝ յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ Խոշաքին, եւ յարեւշատութիւն որդւոց մերոց. եւ կրկին հաստատեցի զիմ հօրն հրամանքն՝ գիրն որ գրած են։ Եւ ի ժամատունս որ տուեալ էր զգեղն Որդկան եւ զՏաճկամարգն, եւ ազատ էր արարեալ զամենայն հայրենիքս սոցա՝ որ ի գաւառիս, եւ հաստատեցի, որ Աբեղայ որ այրող լինի եւ աղմուկ անէ, գիշերօթ չտան առել, ստացուածն ‹տէրոնի› եղիցի։ Արդ՝ եթէ ոք ի թագաւորաց կամ յիշխանաց հանել ջանայ, մեր մեղացն պարտական եղիցի. ամէն։

«Այրարատ» Հ. Ղ. Ա.ի, եր. 170

Ի թուին ՉԷ. Ի կամս Աստուծոյ հզաւրին. Այս իմ հրաման եւ արժան սահմանի Շահնշահի Մանտագորթա խուցէսի որդւոյ Զաքարիայի Ամիր սպասալարի Հայոց Մեծաց եւ Վրաց, զոր գրեցի (յ)իմ շինած ժամատունս. տուի զգեղն Շալուաշէն ի Սուրբ Կարապետս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ Խոշաքին եւ յարեւշատութիւն որդւոց մերոց. եւ կրկին հաստատեցի զիմ հաւրն հրամանքն գիրն որ գրած են. եւ ի ժամատունս որ տուեալ էր զգեղն Որդկան եւ զՏաճկամարգն. եւ ազատ էր արարեալ զամենայն հայրենիքս սոցա որ ի գաւառիս. եւ հաստատեցի որ աբեղայ որ այրաւղ լինի եւ աղմուկ հանէ, գիշերաւթ չտան առնել. ստացուածն տէրունի լիցի. Արդ եթէ ոք ի թագաւորաց կամ յիշխանաց հանել ջանայ՝ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ամէն։

Իսկական արձանագրութիւնը

Ի թվիս ՉԷ. ի կամս Աստուծոյ հզաւրին այս իմ հրաման եւ արժան սահմանի Շահնշահի Մանդանդորթայ խուցեսի որդոյ Զաքարիայի Ամիր սպասալարի... Վրաց զոր գրեցի յիմ շինած ժամատանս տուի... Շալվաշէն... յիշատակ հոգոյ իմ եւ... որդւոց մերոց եւ կրկին... գրած են եւս ի ժամատանս որ տվել էր զգեղն... Տաճկամարգն եւ... ի գաւառիս եւ... այրող լինի կամ աղմուկ առնէ գիշերաւթ չտան առնել ստացուածն տերունի եղիցի արդ... ջանա զմեր պարգեւս նդովեալ եղիցի յԱստուծոյ եւ տեառ[նէ]։

Ինչպէս կը հետեւի՝ Ալիշան եւ Տահխաթունեան (Բ. 101) պարզապէս օրինակած են Զաքարիային։

Փարիս, 28 *Յուլիս* 1911։

Einige Kuriosa aus dem armenischen Dialekte der Walachei und der Moldau.

Von Dr. Maximilian Bittner, o. ö. Professor der orientalischen Sprachen an der k. k. Universität Wien und Professor des Arabischen und Persischen an der k. u. k. Konsular-Akademie.

Unter den modernarmenischen Dialekten wird seitens der Armenisten bekanntlich auch einer in Oesterreichisch-Polen noch fortlebenden Mundart, dem sogenannten Polnisch-Armenischen besondere Beachtung zuteil. Dieses eigentümliche Idiom ist zuerst von dem der Wissenschaft leider zu früh entrissenen Dr. Johann Hanusz an Ort und Stelle in Kuty am Czeremosz erforscht und dann teils in einer polnisch geschriebenen, etymologisch behandelten Wörtersammlung[1], teils in einer deutsch verfassten Abhandlung über die Lautlehre[2] wissenschaftlich bearbeitet worden. Späterhin hat Dr. Josef Karst in seinem trefflichen Werke über das Kilikisch-Armenische[3] die Wichtigkeit des Polnisch-Armenischen, in welchem sich viel Mittelarmenisches erhalten hat, das im Westarmenischen sonst zumeist nicht fortbesteht, erkannt und auch H. Adjarian, der bekannte armenische Dialektforscher, hat gerade diese Mundart zum Gegenstande gelehrter Untersuchungen gemacht[4].

Ursprünglich mit dem Polnisch-Armenischen identisch ist nun wohl jener Dialekt, der von den in der Walachei und der Moldau lebenden Armeniern gesprochen wird und der beispielsweise auch in Suczawa in der Bukowina vorkommt. Vor mehreren Jahren widmete sich mein lieber Schüler und Kollege, Herr Dr. S. Oktavian Isopescul, Privatdozent an der Universität in Czernowitz[5], ein aus dem erwähnten Städtchen gebürtiger Rumäne, der die Mundart der Armenier von Suczawa auch praktisch kannte und damals meine Vorlesungen über Klassisch-Armenisch an der Wiener Universität besuchte, der besonderen Erforschung dieses zum Unterschiede vom Polnisch-Armenischen am besten Rumänisch-Armenisch zu nennenden Jargons. Dieses letztere ist ebenso mit rumänischen

[1] O języku Ormian Polskich I Wyrazy zebrane w Kutach nad Czeremoszem, Kraków, 1886.

[2] „Beiträge zur armenischen Dialektologie", Wien, 1887—1889, in der Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.

[3] Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901.

[4] Ich meine dessen Studien zu unserem Dialekt im “Բազմավէպ„ 1899, p. 112—114, 218—220, 325—327, 516—519, 557—560. Im folgenden habe ich des öfteren auch A. Woit zu zitieren, dessen „Sammlung armenischer Wörter aus dem Dialekte von Transsylvanien" im Hantes erschienen ist.

[5] Und zwar ist Herr Dr. S. Oktavian Isopescul dortselbst Privatdozent für das Bibelstudium des A. B. und orientalische Sprachen an der theologischen Fakultät.

Lehnwörtern und Fremdausdrücken durchsetzt, wie das Polnisch-Armenische viel polnisches Sprachgut geborgt hat, unterscheidet sich jedoch von diesem hie und da auch in der Laut- und Formenlehre und verdient meines Erachtens unsere Aufmerksamkeit wohl auch mit einer Anzahl älterer türkisch-tatarischer Elemente, die es, soviel aus dem von Herrn Dr. Isopescul in Suczawa gesammelten und vor mir liegenden Material zu ersehen ist, anscheinend in noch grösserer Menge entlehnt oder wenigstens erhalten hat, als sein Schwesterdialekt in Polen und die zum Teile auch für die historische Beurteilung gewiss nicht ohne Belang sein dürften.

Herr Dr. Isopescul war vor allem so glücklich, eine grössere Anzahl von Originalbriefen in der in Suczawa gesprochenen armenischen Mundart ausfindig zu machen, von denen der älteste aus dem Jahre 1838 datiert und die dann weiter bis in die siebziger Jahre gehen, unterzog sich aber auch der Mühe, die in einem eigentümlichen Gemisch von armenischer Rundschrift und Kursive zu Papier gebrachten Sprachdenkmäler zu transkribieren und zu übersetzen, wobei er sich zugleich die grammatikalischen Eigentümlichkeiten zurechtlegte und die in grosser Zahl zu findenden rumänischen Elemente heraussuchte, während es mir vorbehalten blieb, speziell den türkischen Fremdlingen nachzugehen und etwaige Solezismen aufzuspüren. Nicht unerwähnt möge bleiben, dass Herr Dr. Isopescul bei seinem Studium sich auch der dankenswerten Unterstützung des armenisch-gregorianischen Pfarrers von Suczawa, Herrn Garabed Gaina. zu erfreuen hatte, der ihm unter anderem auch zwei von ihm selber verfasste Fabeln zur Verfügung stellte.

Aus dem von Herrn Dr. Isopescul gesammelten Materiale[1], dem dieser auch eine teils aus den Briefen erschlossene, teils aus der lebenden Mundart aufgenommene grammatische Skizze beigefügt hat, möchte ich an dieser Stelle einiges berichten, das den armenistischen Leser dieser Festschrift vielleicht interessieren dürfte, weil es zum grossen Teile noch gar nicht oder doch wenigstens nicht allgemein bekannt ist, Zeugnis dessen, dass sich zu dem von Adjarian l. c. bereits Mitgeteilten aus unseren Aufzeichnungen auch einige nicht unwichtige Belege und Ergänzungen erbringen lassen.

Zunächst möge etliches aus der Lautlehre gestreift werden. Da sind vor allem einige Verschleifungen hervorzuheben, die auch in den Briefen des öfteren so, wie ich sie hieher setze, .vorkommen, z. B. ձերմանքը, dat. ձերմանոցը soviel als unser ‚Euer Gnaden', für ‚ihr, du, Sie' — aus ձեր Հրամանք[2], resp. ձեր Հրամանոց oder Հօբար ‚Bruder des Vaters, Onkel' aus Հօրեղբայր, resp. Հօր-աղբայր, nachdem եղբայր in unserem Dialekte eben աղբար[3] geworden ist, ferner կօշգար ‚Schuster' aus կօշկակար[4] (mit Haplologie), neupers. کفشگر käfšgär, dann սընկուց ‚Kistchen', ein aus (arab.-)türk. صندق ṣandûk mittels der rumänischen Endung *-uț* abgeleitetes Deminutivum und սուտուրուց ‚Lügner', wohl für սուտղուրուց aus սուտ ‚Lüge' und -ղուրուց von ղուրուցելու ‚sprechen'[5] (klass. ղրուցել), also eigentlich ‚lügeredend' (cf. neupers. دروغگو durûg-gû), չիտիմ ‚ich weiss nicht', Im-

[1] Dieses enthält im ganzen gegen 40 Schriftstücke, darunter nicht bloss Briefe von Kindern an ihre Eltern, von Verwandten und Bekannten an ihre Angehörigen und Freunde, sondern auch einen Musterbriefsteller, Rechnungen, Schuldscheine u. dgl. Die meisten Korrespondenzen sind nach Suczawa adressiert, das da armenisch Սուչավայ oder Սուճավայ, aber auch Սոչով. Սիչով und Սըչով geschrieben wird. Die Absender der Briefe schreiben z. B aus Botușanĭ Պօդիշան (27. VII. 1866), resp. Պոթշան (8. IV. 1839), aus Homor Հօմօր (12. VIII. 1840), aus Panciu Բանչը (21. X. 1846), aus Czernowitz Չերնէուձը (30. 1850, Monat fehlt), aus Wien Վիեննայ (29. I. 1868), aus Lemberg Լէմպէրը (24. X. 1847), aber auch aus Suczawa u dgl.

[2] In unserem Dialekte eigentlich Հըրմանք, während Hanusz in der Wörtersammlung hremankh verzeichnet, S. 67.

[3] Auch bei Hanusz, WZKM. 1887, S. 194; cf. Karst l. c., S. 50, kilik. աղբայր.

[4] Die offene Form կօշկակար hat Hanusz, ebenda, S. 191, Z. 11 v. o.; sie scheint gegen S. 313, Anm., Z. 9 v. u. nicht in կօշկարար zu verbessern zu sein.

[5] So auch Hanusz in der Wörtersammlung, S. 127: zuruçelù „converser".

perfekt *չիտէի* ‚ich wusste nicht‘, aus *չգիտիմ* für *չգիտեմ*, resp. *չգիտէի* u. dgl. m. Was weiter den Wechsel von Vokalen gegenüber dem Klassisch-Armenischen betrifft, in bezug auf welchen unsere Mundart mit dem bereits bekannten des Polnisch-Armenischen im grossen und ganzen harmoniert, so sei hier nur auf drei Fälle verwiesen: es steht *u* für ursprünglich *a* in *անժումը* ‚dann‘, das doch nichts anderes sein dürfte als ein klassisches *այն-ժամ* und wozu man das klassische *այժմ* vergleichen möge — also eventuell *անժումը* statt *անժըմը* — ferner *a* statt *e* vor *gh*, z. B. in *աղբար* ‚Bruder‘ aus *եղբայր* (mit dem bekannten Eintritt von *a* statt *ai*) oder in *աղիլէ* ‚er ist geworden‘ aus *եղեալ*, resp. *եղիլ*, da das Part. perf. hier immer auf *-իլ* endet, und endlich *ẹ* statt *o*[1], z. B. auch in *փըխ* ‚Borg‘ statt *փոխ* und in *կըտոր* ‚Stück‘ statt *կտոր*, wobei ich es nicht für ausgeschlossen halte, dass klass. *կտրել* ‚to cut off‘ ursprünglich mit *կոտորել* ‚to break in pieces‘ identisch sein könnte, wenn man bei jenem *կտրել* an den Ausfall der beiden *ո* denken wollte, bezüglich des Zusammenhanges der Bedeutung an arab. قطع ‚abschneiden‘ und قطعة ‚Stück‘ sich erinnernd. Beiläufig gesagt, finden wir an Stelle von *ա* mehrmals *այ* geschrieben, z. B. *այղէկ* statt und neben *աղէկ* ‚gut‘ oder in dem sonderbaren *Նայծիոնալկարդ* ‚Nationalgarde‘. Erwähnenswert ist auch der Ausfall von solchen ‚Vokalen‘, die eigentlich, genau genommen, nicht mehr elidiert, resp. durch *e* ersetzt werden sollten, z. B. in *անըննով* ‚mit Namen‘ statt *անունով* gegenüber klass. *անուամբ*, dann — auch so geschrieben — in *աստըծմէ* und *աստըծով*, dem Abl., resp. Instr. von *աստուած* ‚Gott‘, wo man statt *ը* jedesmal *ու* erwarten würde, ferner in *առըտուր* ‚Handel‘[2] aus *առուտուր* = *առեւտուր*, mit dem Gen. *առըտըրի*, wo das erste *ը* doch einem aus *եւ* ‚und‘ hervorgegangenen *ու* entspricht (vgl. auch das neuarm. *առեւտրական* ‚zum Handel gehörig‘). Im Anschlusse an das wenige aus dem Bereiche des Vokalismus hier Erwähnte verdient der Fall berührt zu werden, dass wir für ein türkisches (resp. arab.-pers.) a mitunter *է* finden, so in *սէպ* ‚Rechnung‘[3], das auch mir gleich Hanusz auf (arab.-) türk. حساب (mit *Imâle*, also mit der Aussprache *ḥisêb* statt *ḥisâb*) unter Wegfall des anlautenden *ḥ(i)* zurückzugehen scheint und in *դէրէ* ‚deswegen‘, das wohl nichts anderes als (pers.-) türk. زیرا ist (wieder mit *Imâle* für *zīrā*). Diese fallweise Substitution von *ā* durch *ē* muss doch schon in dem betreffenden türkisch-tatarischen Dialekte vorhanden gewesen sein, aus dem unser Armenisch hier die beiden angeführten Ausdrücke entlehnt hat, und gibt mit der konstanten Wiedergabe von türk. ق durch *խ* zusammen jedenfalls eine gewisse Direktive bei Bestimmung jener türkischen Mundart, in der wie z. B. im Azerbeidschanisch-Türkischen ق *ḳ* wie *ch* gesprochen worden sein muss. Unter anderen vielen Beispielen kommen mit *խ* für ق *ḳ* vor: *խօլայ* ‚leicht‘[4], türk. قولای und daneben eine Missbildung mittels armen. *-ութիւն*, nämlich *խօլայութիւն* (*խօլաեութիւն*) ‚Bequemlichkeit‘, *խուդիկ* ‚Schachtel‘, türk.-(pers.) قوطی (قوتی), *հախ* ‚Lohn‘[5] (auch *խախ* geschrieben) (arab.-) türk. حق (wie in حق سعی, ‚Gebühr für die Bemühung, Honorar‘), dann auch z. B. *խըտար*[6]

---

[1] Cf. Karst l. c., S. 21, Anm. 4, die Fälle im Poln.-Arm.

[2] Auch bei Hanusz in der Wörtersammlung, S. 29.

[3] Ebenda, S. 109 und bei Woit, l. c., 1898, S. 50, ohne Etymologie, und zwar im Sinne von *համար*; vgl. auch bei Adjarian H., in dessen „L’influence de la langue turque sur l’arménien et les mots empruntés au turc dans l’arménien vulgaire de Constantinople comparés avec ceux de Van, de Karabagh et de Nor-Nakhitchévan“, 1902, p. 312: *սէպել* oder *սայպել* ‚croire, supposer, prendre pour‘, von ihm zu einem ‚türkischen‘ *saib etmek* gestellt, das mir ein Armenismus zu sein scheint, der durch türkisch صایمق *say-maḳ* ‚compter, calculer, estimer, considérer‘ veranlasst sein dürfte. Auch das Verbum *սէպել* kommt in unserem Dialekte vor, ebenso wie im Polnisch-Armenischen, v. Hanusz, l. c. sebelù ‚calculer‘.

[4] Auch bei Adjarian, p. 194: *խօլայ* = *դիւրին* ‚facile‘; vgl. zu *խ* statt ق, Einleitung, p. 51—54.

[5] Erkannt als türkisch auch von Woit, l. c., 1898, S. 47 = *վճարմունք* — *վարձ* und Adjarian, l. c., p. 207: *հախ* und *հոխ* (NB. *ո* = *ä*), auch als = *վարձք* ‚salaire‘.

[6] Auch bei Adjarian, l. c., p. 187: *խըտար* und *խատար* = قدر.

in ինչ խըտար ‚wieviel‘? dem türk. قدر نه nachgebildet u. dgl. mehr; einmal finde ich auch ղ durch խ ersetzt in մըշխուլ ‚traurig‘[1], das nur mit geringem Bedeutungswandel (arab.-) türk. مشغول ‚beschäftigt‘ (dann wohl auch ‚preokkupiert, nachdenklich‘) zu sein scheint. Für die Aussprache des betreffenden türkisch-tatarischen Dialektes bezeichnend ist wohl auch տօվլաթ ‚Glück‘[2] (arab.-) türk. دولت, das nur aus einem *doulat* (*dowlat*) umgestellt sein kann, also دولت in einer der azerbeidschanisch-türkischen oder neupersischen Aussprache (*dóulät*) ähnlichen wiederspiegelt, während die osmanisch-türkische bekanntlich *dewlet* ist. Was die in diesem Beispiele zu konstatierende Metathesis betrifft, so ist diese in unserem Dialekte natürlich auch sonst häufig und handelt es sich dabei meistens um weitverbreitete Fälle. Weniger bekannt aber dürfte z. B. քուրֆ ‚Schimpf‘[3] sein, das wohl mit (arab.-) türk. كفر ‚Unglaube, Gotteslästerung, Fluch, Schimpf‘ identisch ist. Statt ու (und ւ) findet sich in gewissen Fällen mitunter ֆ geschrieben, wie in den charakteristischen Beispielen: ինչֆաս ‚bis jetzt‘ für [մ]ինչուաս[4] aus մինչեւ այս, dann ասֆատուր ‚von Gott gegeben‘ = aus աստուածատուր verstümmelt — ferner in շնաֆորութիւն ‚Glückwunsch, Beglückwünschung‘[5] aus շնորհաւորութիւն und ճանչֆոր ‚Bekannter‘[6] statt ճանչուոր.

Auch die Formenlehre unseres Rumänisch-Armenischen weicht, wenn sie auch im grossen und ganzen in ihren Absonderheiten sich mit der des Polnisch-Armenischen deckt, immerhin in einzelnen Punkten ab. Ich beschränke mich darauf, nur einiges zu zitieren: Die Pluralendung -ներ verschmilzt mit dem Genetivausgang -ու auch zu -նու (aus -ներու). Von den einzelnen Kasus wird der Ablativ zumeist durch den Genetiv mit folgender ‚Postposition‘ կողմանէ ‚von Seiten‘ (oder auch մօտէ) umschrieben, während der Instrumental mit seiner angeblich deutlich als *ou* (*o-u*) gesprochenen Endung -ով häufig adjektivisch und zwar auch attributiv gebraucht wird. So bedeuten խելքով (eigentlich ‚mit Vernunft‘) ‚vernünftig‘[7], շունչով (eigentlich ‚mit Sünde‘ von շունչ, so mit շ š in unserem Dialekte, während Hanusz[8] in der Wörtersammlung *sunč* hat und es richtig mit türk. سوچ *suč* zusammenstellt) ‚sündig‘, սիրով (eigentlich ‚mit Liebe‘) ‚lieb, freundlich, liebevoll‘ (letzteres in Verbindung mit und neben anderen ebenso adjektivisch-attributiv verwendeten Instrumentalen, wie խոնարհութեամբ ‚ergeben, demütig‘, կարօտիւ ‚sehnsüchtig‘, namentlich vor բարեւ ‚Gruss‘, z. B. զսիրով բարեւըն ‚den (seinen) liebevollen Gruss‘ (Akk.!), բաղում սիրով բարեւ ‚viele liebevolle Grüsse‘, խոնարհութեամբ բարեւ ‚ergebenen Gruss‘, sogar — wenn ich dort richtig konstruiere — բաղում սիրով եւ մեծ կարօտիւ բարեւ ‚viele liebe- und sehr sehnsuchtsvolle Grüsse‘). Das Adjektivum bildet den Komparativ durch Vorsetzung von ալ (wohl = այլ) und den Superlativ durch Voranstellung von ընգը, worin Herr Dr. Isopescul das rumän. *încă* (ital. *anche*) ‚auch, noch‘

---

[1] Bei Hanusz in der Wörtersammlung, S. 94, aber als *mušχul* ‚triste‘, und *musχuluthin* ‚tristesse‘. Beiläufig gesagt, kommt in unseren Schriftstücken nur die Endung -ութիւն, also talequale vor, nicht als -ութին wie im Polnisch-Armenischen; bei Woit, l. c., 1898, S. 48 — ohne Etymologie — als մըշխուլ (= տխուր — տրտում — ցաւալի) mit den Ableitungen մըշխուլուիլ (= տրտմիլ) und մըշխուլութին (= տրտմութիւն).

[2] Bei Woit, l. c., 1898, S. 50, տովլաթ = բախտ, ohne Etymologie.

[3] Ibidem, S. 105 = նախատինք — Թշնամանք, ohne Etymologie; sonst lautet كفر im Armenischen nach Adjarian, l. c., S. 365: քիֆիւր oder քիֆիր ‚injure, jurement‘.

[4] Zum ‚Schwund‘ des մ vgl. Karst, l. c., 102, § 143: kilik. ինչու ‚bis‘ = klass. մինչեւ.

[5] Cf. bei Hanusz in der Wörtersammlung, S. 114: *šnahagà* ‚reconnaissance‘, was, wie Herr Dr. Isopescul an Ort und Stelle eruiert hat, nicht richtig ist, indem *šnahagà*, resp. *šnahagàn* ‚dankbar‘ bedeutet, also doch Adjektiv ist, wie auch *šnahagan-im* ‚ich danke‘ = շնորհակալ եմ beweist.

[6] Ebenso wird -ւորը auch sonst etlichemale geschrieben, z. B. in der Missbildung խըսմըթֆոր ‘glücklich‘, vgl. auch bei Hanusz in der Wörtersammlung, S. 72, oben *χęsmęthvęr*, zu (arab.-) türk. قسمت; vgl. dazu auch S. 26: *an-χęsmęth-* ‚malheureux‘. Zu den oben erwähnten ֆ vergleiche Karst, l. c., S. 94, § 124.

[7] Von խելք ‚Verstand‘.

[8] Und zwar S. 112, aber als ‚malfaiteur‘ und zwar lautet es dort *sunčòv*.

sieht, einmal auch mittels էն, das mir an der betreffenden Stelle gegen Dr. Isopescul nicht rumänisch *în* ‚in‘, sondern türk. اڭ *eñ* zu sein scheint, nämlich in dem Beispiele: էն առջի օքազիյօնով ‚bei der allerersten Gelegenheit (Occasion)‘. Unter den Zahlwörtern ist der Ausdruck für 7 hervorzuheben, der auch hier օխթը ist (siebzig = օխթանասուն); ferner ist zu bemerken, dass auch im Rumänisch-Armenischen, wie im Polnisch-Armenischen die charakteristische Endung der Ordinalia ein an neupers. ُم *-um*[1] erinnerndes -ում ist, z. B. չորսումը der vierte, օխնումը der siebente (mit ն und ohne ր)[2]. Auf dem Gebiete des Pronomens fällt der Genetiv des persönlichen Fürwortes der ersten Person Singularis auf, der immer զիմ lautet (nicht իմ), z. B. զիմ համար աղօթք անիք ‚betet für mich!‘, զիմ մօտէն ‚von mir‘, զիմ կողմանէ ‚meinerseits‘, զիմ տարեկան հախէ ‚aus meinem jährlichen Lohne‘, զիմ անուամքս ‚mit (in) meinem Namen‘, զիմ կամովս ‚mit meinem Willen‘, զիմ ձեռամքս ‚mit meiner Hand‘, զիմ բոլոր կենացս մէջ ‚in meinem ganzen Leben‘ u. dgl. Aehnlich hat sich զ (auch als ս) einige wenige Male zur zweiten Endung der zweiten Person Singularis gesellt, so dass wir statt քու „deiner“ auch զքու finden, z. B. զքու համար ‚deinetwegen‘[3]. NB. Von dem sonderbaren Genetiv զիմ aus wird der Instrumental զիմով ‚durch mich‘ gebildet. ‚Wir‘ heisst immer մինք mit *i*[4], was wohl von der im folgenden zu erwähnenden einen Reihe der Formen des Verbum substantivum herrührt, welche *i* statt *e* zeigt. Das Demonstrativum սա (դա, նա) behält in der Deklination das *a*[5] und bildet so սարայ, սաքայ, սացայ, nicht սորայ, սոքայ, սոցայ. Was ferner das Verbum betrifft, so geht der Infinitiv immer auf -լու aus, erscheint also sozusagen immer im Genetiv, wobei vor dem լ (l) nur dreierlei Bindevokale *a*, *e* oder *i* vorkommen. Der Vokal *u* kommt in Infinitiven als Bindevokal auch bei solchen Verben nicht vor, die sonst nach der *u*-Konjugation abgewandelt werden. Die *e*-Konjugation ist in eine *i*-Konjugation übergegangen, so dass wir nur dreierlei Konjugationen finden, eine mit *i*, eine mit *a* und eine mit *u* als Bindevokal. Von weiteren Details absehend, welche die in meinen Händen befindliche grammatische Skizze aus der Feder des Herrn Dr. Isopescul bringt, scheint mir zu erwähnen, dass die Präsenspartikel auch hier wie im Polnisch-Armenischen կի lautet, nicht կը, und dass das Futurum ebenso durch ein dem alten Präsens vorgesetztes պի (aus պիտի) charakterisiert ist, das vor vokalischem Anlaute zu պ' wird[6]. Das Participium Praeteriti geht auf -իլ aus (nicht -ել aus -եալ) und bildet, wie sonst, mit den Formen des Verbum substantivum (auch hier, wie im Polnisch-Armenischen, իլալու) verbunden, die zusammengesetzten Zeiten des Perfekts und Plusquamperfekts. Dabei lauten im Perfektum die einzelnen Personen des Verbum substantivum — durchgehends mit ի, bis auf die dritte Person Singularis, also: -իմ -իս, -է, -ինք, իք, ին, während es, als Kopula (nicht als Hilfszeitwort) verwendet, dieselben Formen zeigt, die es im Klassisch-Armenischen hat, also auch in der ersten Person der Mehrzahl եմք, nicht ենք bildet. ‚Ich habe gelernt, du hast gelernt‘ etc. heisst in unserem Dialekte սորվիլիմ, սորվիլիս, սորվիլէ, սորվիլինք, սորվիլիք, սորվիլին. Ebenso soll auch das Hilfsverbum mit vorgesetzter Negation չ überall ի haben, und zwar auch in der dritten Person Singularis, also չիմ, չիս, չի, չիմք (mit մ), չիք, չին. Auch die ‚unregelmässigen‘ Verba des Klassisch-Armenischen hat Herr Dr. Isopescul verzeichnet: Da finden wir z. B. անելու ‚machen, tun‘[7] (klass. առնել) und առնելու ‚nehmen‘ (klass. առ-

[1] Cf. Karst, l. c., S. 222, § 278.

[2] Gegen das Polnisch-Armenische, das *oχtnùm* hat (mit *t*).

[3] Auch սքու geschrieben.

[4] Vgl. Karst, l c., S. 104, § 146, im Dialekte von Tiflis: *mink* ‚wir‘.

[5] Vgl. Karst, l. c., S. 233, § 290 ff, also wie im Kilik.-Arm.

[6] Vgl. Karst, l. c., S. 306, Anm. 2; also hier պի geradezu im neupers. بِ bi (jetzt Zeichen des Subjunktivs).

[7] Kilik. այնել, cf. Karst, S. 98, § 135.

նուլ), իգալու ‚kommen‘ (mit i-Anlaut[1], klass. գալ) und Imperativ օկոյ, Pl. օկոցէք, obschon das Perf. եկիլիմ lautet, ունենալու ‚haben‘[2], կցիլու ‚anfangen‘ (cf. սկսել), տալու ‚geben‘ mit dem Perf. տուվիլիմ (sprich *duwilim*), ըննելու ‚fallen‘[3] (cf. իյնալ).

Damit glaube ich das Wichtigste aus der Laut- und Formenlehre des Rumänisch-Armenischen hervorgehoben zu haben, wovon manches sich allerdings auch im Polnisch-Armenischen findet, das meiste aber doch dem ersteren als besonders charakteristisch zukommt. Fast noch mehr Interesse erregt der Wortschatz, der sich als ein Kunterbunt von armenischen, rumänischen und türkischen Vokabeln präsentiert. Die armenischen Elemente, die in unseren Dokumenten sich vorfinden, sind zum grössten Teile auch in der Wörtersammlung Hanusz' behandelt worden, doch lassen sich anderseits oft bedeutende Unterschiede konstatieren und auch Berichtigungen erbringen[4]. Speziell berühren möchte ich nur die Einschränkung und die Erweiterung in der Bedeutung, wie sie einige Worte zeigen, z. B. անասուն, das nicht allgemein ‚Tier‘ (bekanntlich eig. ‚das nicht Sprechende‘, wie ar. بَهِيمَة), sondern nur ‚Vogel‘ bedeutet oder հեծելութիւն, das nie speziell nur im eigentlichen Sinne von ‚Reiterei‘, sondern immer bloss allgemein in dem von ‚Militär‘ gebraucht wird. Auch das Anlehen, das unsere Mundart beim Rumänischen gemacht hat, möge durch einige Beispiele veranschaulicht werden; in unseren Schriftstücken liest man z. B.: սիլինձայ ‚Fleiss‘, rum. *silința*, վերիշօրայ ‚Kousinchen‘, rum. *verișoara*, կրապա ‚Eile‘, rum. *graba*, ֆօլօս ‚Nutzen‘, rum. *folos*, փէճաթ ‚Siegel‘, rum. *pecete*, գուշմա ‚Mütze‘, rum. *cușma*, ըրսբունս ‚Antwort‘, rum. *rĕspuns*, նեբոդ ‚Neffe‘, rum. *nepot*, նեբոդայ ‚Nichte‘, rum. *nepoata*, գումնադ ‚Schwager‘, rum. *cumnat* (bekanntlich aus *cognatus*; sogar im rum. Vokativ *cumnate* entlehnt, mit der in der Moldau gewöhnlichen Aussprache *cumnati* als գումնադի), բուրդարեայ ‚Aufführung, Antragen‘, rum. *purtarea*, նըգաս ‚Aerger‘, rum. *nĕcas*, շիբ ‚Flasche‘, rum. *șip*, ագարէթ ‚Geräte‘, rum. *acaret*, auch einige Adjektiva, allerdings nur in geringer Zahl, wie z. B. ընդրէք ‚ganz‘, rum. *întreg* (aus *integer*), ferner Adverbien und andere Partikeln, sowie präpositionale Redewendungen, wie z. B. ընտադը ‚sofort‘, rum. *îndată* und բի գալի ‚in Ordnung‘, rum. *pe cale* (wörtl. ‚auf dem Weg‘, cf. türk. يولنده) oder ըն բօսեսիը ‚in Pacht‘, rum. *în posesie* (in Besitz, in Pacht), endlich dann viele Participia perf. (passivi) in Verbindung mit armenischen Verben, die ‚zu etwas machen, sein, werden‘[5] bedeuten, z. B. ասֆըդուիդ անելու ‚raten‘ von rum. *asfătuí* ‚raten‘ suadere), բրիմիգ անելու ‚empfangen‘ von rum. *primire*, աշեդադ եղիլէ ‚er hat sich niedergelassen‘ von rum. *aședá* ‚setzen, niederlassen‘, վիզիդադ անելու ‚besuchen‘ von rum. *vizitá* usw.

Gross ist auch das Kontingent der türkischen Elemente. Viele kommen auch in anderen modernarmenischen Dialekten vor, doch scheinen mir auch von solchen einige, sei es ihrer Bedeutung, sei es ihrer Schreibung wegen, bemerkenswert, wie z. B. սահադ und սահատ ‚Stunde‘[6], (arab.-)türk. ساعت, նիադ ‚Hoffnung‘[7], (arab.-)türk. نيت ‚Absicht‘, խանութ ‚Laden, Handlung, Geschäft‘, arab. حانوت, պազըրկան ‚Kaufmann‘[8], (pers.-)türk بازركان, հալալ ‚treu‘ und հալալութիւն ‚Treue‘ (arab.-)türk. حلال (cf. die türk. Phrase حلال ايتمك renoncer à une chose usurpée et pardonner à l'usurpateur), փէշայ ‘Kunst,

---

[1] Auch im Poln.-Arm *ikalu*; zur Erklärung vgl. Karst, S. 380, Anm. 2. — ի eigentlich Präp., indem die Sprache in ‚չեմ ի գալ‘ ‚ich bin nicht im Kommen, ich komme nicht‘ das ի als zum Verbum gehörig auffasste.

[2] Cf, Karst, S. 108, § 149*b*, nämlich ունալու statt ունենալու, cf. kilik. ուննալ aus ունենալ und kilik. լինալ neben լիննալ aus լինենալ, Karst, S. 51.

[3] Cf. Karst, S. 106, Anm. 1*a*: kilik. ընկնիմ. ինկնիմ = klass. անկանիմ ‚falle‘.

[4] Herr Dr. Isopescul hat vieles klargestellt, indem er einige von mir ihm übersandte Fragebogen an Ort und Stelle geprüft und beantwortet hat.

[5] Cfr. die analoge Erscheinung im Persischen und Türkischen, welche beiden Sprachen ebenso كردن بودن شدن u. dgl., resp. اولمق ايتمك u. dgl. mit arabischen Partizipien verbinden.

[6] Aber bei Adjarian, l. c., S. 302 auch սաաթ neben սահաթ.

[7] Ebenda, S. 256 nur նիյէթ als ‚but, intention‘.

[8] Ebenda S. 280 պազիրկան und բտղըրգյտն (NB. տ = ä).

Handwerk"[5] (pers.-)türk. پيشه, մըսքին ‚arm'[6] (arab.-)türk. مسكين, ռազի ‚gerne'[6] (arab.-)türk. راضى (rāzî, hier als rādî, cfr. قاضى) u. dgl. Näher betrachten möchte ich hier besonders folgende türkische Lehnwörter:

աղաչայ ‚Herr' — und zwar ist dies der einzige für ‚Herr' gebräuchliche Ausdruck, während պարոն ganz unbekannt sein soll — hat natürlich mit աղաչել ‚bitten' absolut nichts zu tun, sondern geht auf türk.-pers. آغا (آقا) aga. aka, eig. ‚der ältere Bruder, Herr', einen Ehrentitel bei den Turkomanen, der dem osm. بك ‚bej' entspricht — so bei Vámbéry, Čagataische Sprachstudien, S. 209, Kol. II, unten — zurück und zeigt noch das Suffix چه *ča*, *če*. Vgl. auch Woit, l. c., 1897, S. 186.

պիքայ ‚Frau', bei Woit, l. c., 1898, S. 49 (ohne Etymologie) als gleichbedeutend mit տիկին, խաթուն, ist nicht mit Hanusz, Wörtersammlung, S. 35: *bikhà* ‚dame, madame' zu arab. بكر *bikr* ‚vierge' zu stellen, schon weil dieser Ausdruck im Türkischen nicht so allgemein gebraucht wird, dass er durch die Vermittlung des Türkischen in unsere armenische Mundart geraten sein könnte, sondern ist türk. بيكا *bika*, bei Vámbéry, l. c., S. 252, Kol. I: *bike*, *pige* ‚Frau, Dame', ein Femininum zu بيك ‚Herr, Häuptling' = osm. بك Beg, Bej. Vgl. auch Zenker, Türk.-pers.-arab. Wörterbuch, o. t. بيكاج *bigeǵ* ‚princesse, grande dame, belle fille', das von Vámbéry, l. c., s. v. in بيك und اچه *eče* ‚Weib, Gemahlin, Mutter' zerlegt wird.

աթայ ‚Vater', türk. آتا *ata*, wie auch Hanusz, l. c., 30: *athà* ‚père' und Woit, l. c., 1897, S. 186 աթա haben, doch ist zu bemerken, dass dafür armen. հայր nie gebraucht wird. In unseren Texten kommt auch մեծ աթայ ‚Grossvater' vor, wohl analog dem türk. بيوك آتا *böjük ata* gebildet.

գոպուլակ ‚Schmetterling', auch bei Hanusz l. c., S. 79: *kobulak* ‚papillon' (ohne Erklärung) ist ein ost-türk. *كوبولاك resp. كوبالاك *kopalak* (nach Zenker ‚köpelek'), woraus im Osmanischen mit Metathesis كلبك *kelebek* ‚Schmetterling' wurde.

կեօրէ, auch գօրայ ‚gemäss' (als Postposition verwendet, z. B. բրուպայի գօրայ 'gemäss der Probe', անոր կեօրէ 'demgemäss') ist türk. كوره *gjöre* ‚gemäss'. Dieses كوره kommt beiläufig gesagt auch im Kurdischen als Lehnwort vor, und zwar wird es da als Präposition verwendet, s. Jaba, M A., Dictionnaire kurde-français, s. v. كوره *goura* ‚selon, conformément'. — NB. Woit, l. c., 1897, S. 250 (ohne Erklärung) erklärt es durch բառ, համաձայն; s. auch Adjarian, l. c., p. 202 *կեօրէ und կօրա ‚selon, d'après, suivant'.

քուչուլուկ ‚ein wenig' hat mit armen. քիչ ‚some, few' wohl nichts zu tun, sondern ist dasselbe (türk.) Lehnwort, das im Neupersischen im Sinne von ‚klein, winzig' vorkommt, vgl. Wollaston, English-Persian Dictionary, s. v. small كوچلو *kúchlú* (corruption of كوچكلو *kúchiklú*) und Kazimirski, Vocabulaire français-persan, s. v. petit كوچلو. Das Wort ist turanisch, cf. Vámbéry, etymologisches Wörterbuch, Nummer 106 — desselben Ursprungs, wie magy. *kis*, *kicsiny* (klein).

պօշ in պօշ անելու ‚erlauben, verzeihen' wird wohl türk. بوش boš ‚leer, ledig, frei' sein, aber nicht mit Hanusz, l. c., 36: bož-anelù ‚pardonner' mit russ. bożyty, po-bożyty zusammenzustellen sein.

Hie und da zeigt sich der türkische Einfluss auch in Nachbildungen; beispielsweise dürfte արչի գարու (klass. առաջին und գարուն) ‚Frühling' — und zwar heisst dieser, wie Herr Dr. Isopescul sich noch besonders erkundigt hat, immer nur so արչի գարու, nie գարու allein — nur eine Nachahmung von türk. ايلك بهار *ilk bahâr*, sein (aus türk. الك ايلك *ilk* ‚erster' und pers. بهار *bahâr* ‚Frühling' — zum Unterschiede vom türk. صوك بهار *soñ bahar* ‚Herbst' aus türk. صوك ‚Ende, letzter' und pers. بهار *bahâr*).

---

[5] Ebenda, S. 349 nur das abgeleitete փէշէքէր, resp փէշաքյար = neupers پيشه كر

[6] Ebenda S. 238 als միսկին, und zwar im Sinne von ‚sal, malpropre, dégoutant'.

[7] Ebenda, S. 109 mit Vorschlags-ը und mit ղ als ըռաղի ‚consentant, persuadé, convaincu, content (also = rāzî mit ض = z, nicht = d).

Zum Schlusse erlaube ich mir noch jene zwei Fabeln hieher zu stellen, die der hochwürdige Herr Garabed Gaina uns in der Mundart seiner Stammesgenossen, wie folgt, aufgeschrieben hat:

1. Շուն ու իրեն շուքը։

Մէկ շուն մը կանցնի կըտոր մը միս բերանը մէկ բօտի մը վրայով մը, ու նաելով ջրի մէջ, կի տեսնու օղկայ շուն մը միսով բերանը, անժումը կի թապլէ բօտի վրայէ շունը գիրեն կըտոր միսը, ու կի վազէ մէկալ շընին ետեւանց ջրի մէջ ու կի մնայ արանց միսի։

2. Փըչող ագրաւը։

Խալփ աղուէս մը կի տեսնու մէկ ագրաւ մը մէկ կտոր միսով մը բերանը թռչելէնը, աղուեսը անժումը կասէ ագրաւին, ինչ ըրնտ գիտիս փըչելու, թող որ լսիմ գքրաղցըրտ ցանը. ագրաւը լըսելով ղատ գովասանքը կի բանայ գբերանը, որ փըչէ, ու կապլէ գկըտոր միսը վար, աղուեսը կի խլէ գմիսը ու կուտէ գինքը։

Uebersetzung und Anmerkungen:

1. Der Hund und sein Schatten.

Ein Hund transportiert ein Stück Fleisch im Maule über eine Brücke und, wie er schaut ins Wasser, sieht er einen anderen Hund mit Fleisch im Maule; da wirft er es von der Brücke oben her, der Hund, sein Stück Fleisch und läuft dem einen andern Hund hinterher ins Wasser und bleibt ohne Fleisch.

ու = *եւ* — *իրեն* = *իւրեան* — *մէկ շուն մը*: beachte *մէկ* und dann noch einmal *մը*, also Doppelsetzung des Zahlwortes 1 — vgl. Karst, S. 381. Die Voranstellung ist bekanntlich ostarmenisch (*մի* vor dem Nomen), die Nachstellung westarmenisch. Ebenso im folgenden *մէկ բօտի մը*. — *կանցնի* = *կ-անցնի* brachte die Endung *-ի* — *կըտոր* (*կտոր*) = *կտոր*. — *բօտ* rum. pod ‚Brücke' — *բերանը*, ein Lokativ, ohne Kasuszeichen oder Postposition, cf. neupers. خانه است h̬ānä äst ‚er ist zu Hause' statt در خانه است där (in) h̬ānä äst — *մէկ բօտի մը վրայով մը*: beachte *մը* nach *վրայով*! — *նաելով* = *նայելով*, Instr., wtl. ‚mit dem Schauen' (cf. türk. باقمقله) NB. Der Instrumental des Infinitivs vertritt das Part. präs. — *կի տեսնու* brachte *կի* (gi) und die Endung *-ու* (u-Konjugation, aber Inf. *տեսնելու*); cf. Karst, S. 290, § 348 — *օղկայ* (auch *օղկալ*, mit Artikel *օղկան*) ‚einander' flektiert wie folgt: S. gen.-dat. *օղկային*, instr. *օղկայով*, Pl. nom. *օղկալոնք*, gen.-dat. *օղկալոնց*, inst. *օղկալոնցմով*, abl. *օղկայընցմէ*; erinnert mich an *այլազգ* ‚of another kind, other, different', also *օղկ-ալ* etwa für *ազգ-այլ*, mit Umstellung? — *անժումը* (aus *այն* und *ժամ* cf. klass. *այժմ*) — *կի թապլէ*, s. Hanusz, l. c., S. 18: thabłelù ‚jeter, lancer' — *մէկալ* aus *մէկ* und *ալ* = *այլ* — *ետեւանց* als Postposition (ad. klass. *հետ* Spur cf. *հետեւանք* consequence, result, corollary) — *արանց* = *առանց*.

2. Der singende Rabe.

Ein schlauer Fuchs sieht einen Raben mit einem Stück Fleisch im Schnabel (Maule) fliegen (beim Fliegen). Da sagt der Fuchs dem Raben: „Wie schön kannst (weisst) du singen (zu singen)! Lass es doch zu, dass ich höre deine süsse Stimme!" Der Rabe, indem er hört diese Lobrede, öffnet er den Mund, dass er singe, und lässt fallen das Stück Fleisch hinunter, der Fuchs packt das Fleisch und isst es.

փըչող, part. von *փըչելու*, n. Hanusz, l. c., S. 126: phčhelù, chanter, jouer' (zu klass.-arm. *փչել* to blow, to breathe) — *ագրաւ* = *ագռաւ* (cf. corvus, arab. غراب ġurâb) — *խալփ*, türk. قلب ‚falsch' (vom Gelde), also ‚falsch, verschlagen, listig' — *աղուես* = *աղուէս* — *թռչելէնը* soviel als *ի թռչելն* — *կասէ* = *կ' ասէ* — *ինչ ըրնտ* wtl. ‚was schön', zu *ըրնտ* vgl. Hanusz, l. c., S. 126: e̥rind ‚beau' — *գիտիս* wohl aus *կի գիտիս* — *որ* dass und *լսիմ* Subj. *գքրաղցըրտ ցանը*, Akk. *քրաղց* (mit Metathesis) = *քաղցր* und *ցան* = *ձայն* — *օր* = *որ* und *փըչէ* Subj. — *կապլէ* = *կ- ապլէ*; vgl. Hanusz, l. c., S. 19 abłelù ‚laisser tomber'.

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Ի ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԷ ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

Հայ Մատենագրութեան պատմութեան մէջ շատ հետաքրքրական երեւոյթ մը կայ, որուն վրայ կ'ուզենք մասնագէտներուն ուշադրութիւնը հրաւիրել։

Նախնեաց թարգմանութիւնները ինչպէս կատարուած են, ըլլայ Ասորերէնէ, ըլլայ Յունարէնէ։ Այսինքն՝ ո՞եւ է գործ առաջին աշխատութեամբ մը, ուղղակի եւ մէկ անգամէն թարգմանուած է բաց գիրքի վրայ, թէ այդ թարգմանութիւնները երկրորդ աշխատութեամբ մը կրած են բուն թարգմանիչներուն կամ իրենցմէ վեր վարպետներուն կամ սրբագրիչներուն սրբագրութեանց կնիքը։

Ես որչափ կը յիշեմ, Նախնեաց թարգմանչական հսկայ աշխատութիւններու եղանակին վրայ ո՛ եւ է տեղեկութիւն չէ հասած մեզի։ Ու շատ բնական է ենթադրել, որ այսպիսի տեղեկութիւններ անպատճառ պիտի հասնէին մեզի, եթէ հայ մատենագրութիւնը թանկագին եւ առատ կորուստներ տուած չըլլար ազգային կործանիչ դժբախտութիւններու միջոցին։

Առնունք, օրինակի համար, Աստուածաշունչ Մատեանը։ Այս հսկայ եւ չքնաղ թարգմանութիւնը կարելի չէ ենթադրել, որ ուղղակի մէկ գրչով թարգմանուած ըլլայ։ Այս բանը կարելի է պնդել եթէ ոչ Ս. Սահակի, գոնէ թարգմանիչ աշակերտներու համար, որովհետեւ Ղ. Փարպեցի մանաւոր խնամքով կը շեշտէ Ս. Սահակի հելլենագիտութիւնը, անշուշտ ցոյց տալու համար, թէ Մեծ Թարգմանիչը իր մայրենի լեզուին պէս գիտէր հելլէն լեզուն եւ կրնար առանց նեղուելու թարգմանել։

Սակայն կարելի՞ է նոյնը ըսել միւս թարգմանիչներուն համար։ Այն բոլոր տարբերութիւններն եւ պէսպիսութիւնները (variant)*, որոնց կը հանդիպինք Ս. Գրոց տարբեր ձեռագիրներուն մէջ, արդեօք ուղի՞ղ է միայն եւ միայն գրիչներու վերագրել։ Այսչափով կրնա՞յ բացատրուիլ, զոր օրինակ, Լազարեան Ճեմարանի ձեռագիր Աւետարանին ընթերցուածի տարբերութիւնները ծանօթ օրինակներէն։*

Ես այնպէս կը կարծեմ, որ ինչպէս Աստուածաշունչի այլեւայլ ձեռագիրները, նոյնպէս ուրիշ գիրքեր, ունէին իրենց առաջին թարգմանութիւններն եւ եաքը

24

իրենց սրբագրութիւնները. կը կարծեմ նաեւ, որ առաջին թարգմանութիւններն միացածներ պիտի ըլլային իրենց սրբագրութիւններուն հետ։ Թերեւս անօգուտ չըլլար այս տեսակէտով ալ ուսումնասիրել, զոր օրինակ, Մնացորդաց գրքին տարբեր օրինակները, զոր հրատարակեց Պրոֆ. Գ. Խալաթեան։

Հարկաւ այս պարագային կարելի չէ զանց ընել Խորենացւոյ պատմածը, որմէ կը խմանանք թէ Ս. Գրոց առաջին թարգմանութիւնը (Ասորերէն [illegible]ի վրայէն), սրբագրուեցաւ կամ [illegible], բառին նախ ստոյգ իմաստով, յունարէն թարգմանութեան (Եօթանասնից օրինակին) համեմատ։ Եւ եթէ մեզի հասած օրինակն այս վերջին սրբագրուածն ու ստուգաբանուածն է, արդեօք ինչ եղան առաջին թարգմանութեան արդիւնքները։ Ս. Սահակ իր ձեռքով փճացուց զանոնք իբր անպէտ եւ անօգուտ. ի հարկէ դժուար է վճռական պատասխան մը տալ այս մասին, եւ հետեւաբար կը մնանք հետաքրքրական երեւոյթներու եւ հարցերու առջեւ։

Աւելի հետաքրքրական ապացոյցներ ունինք վերջին դարերու թարգմանչական աշխատութեանց մասին, որոնք հարկաւ աւանդական ուղղութեան մը արդիւնք են։

Այսպէս Ս. Սարգսի վկայաբանութիւնը, զոր Ներսէս Շնորհալի հանել տուաւ Ասորւոց Մար Պարսամ վանքի արկղներէն, Հաղբատի Առաջնորդ Գէորգ Եպս.ի խնդրանքին հետեւանքով, նախ թարգմանուած է Միխայէլ անուն ասորի հայերէնագէտի մը ձեռքով, եւ [illegible]՝ Շնորհալին իր ձեռքով [illegible] է այդ թարգմանութիւնը, այսինքն՝ հայացուցեր է.

> «Եւ նոցա ընկալեալ զառ ի մէնջն ցուցեալ անուն, եւ թարգմանեալ՝ որքան էր կարողութիւն, ջերմեռանդն սիրով ի ձեռն ուրումն իմաստնոյ ի նոցանէ Միքայէլ անուն, [illegible], առաքեցին առ մեզ. որ թէպէտ եւ ի յարմարութիւն բանից եւ ի շաղկապս բառից ոչ զուգիւր ըստ մերումս լեզուի, սակայն զընութիւն բանին եւ զկարգ պատմութեան ամբողջ ունէր յինքեան։ Զոր եւ մեր ընկալեալ, եւ ըստ չափոյ [illegible] զշարս բանին եւ զպատմողականն, առաքեցաք ձեզ», եւայլն ([illegible], ԺԶ, էջ 7—8)։

Միխայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութեան կրկին թարգմանութիւններն ալ միեւնոյն եղանակաւ կոկուած կամ հայացուած են։ Առաջին թարգմանիչն է հայերէնագէտ Ասորի մը, Իշոխ = Յեսու, իսկ Վարդան Վարդապետ՝ հայերէնին յարդարիչը կամ կոկողը։

Ներսէս Լամբրոնացին ալ, որ քաջ հելլենագէտ էր, Յովհաննու Յայտնութեան Մեկնութիւնը կը հայացնէ՝ Յերապոլսի հայերէնագէտ Մետրապոլիտ Կոստանդինի առաջին թարգմանութեան վրայ. — «Եւ [illegible] նուաստ Ներսիսի [illegible], ընդ որ եւ զքննութեամբ մեկնութիւն սորին ածի յեկեղեցիս Հայոց» (Մեկն. Յայտ. Յովհ. տպ. 1855, Երուղ. էջ 319—320)։ — «Եւ հրամայեաց (Գրիգորիս կթղ.) թարգմանել ի ձեռն Մետրապոլտին Յերապոլսի՝ Կոստանդեայ, որ անդ ի ներքոյ սրբոյ հայրապետին հովանւոյ հանգչէր, եւ սկսեալ օգնականութեամբն Աստուծոյ եւ Սրբոյ Տեառն՝ [illegible], վերընծայեցաք եկեղեցւոյ հայաստանեայց ուսումնասէր մանկանց զայս սքանչելի եւ աստուածային Յայտնութեանս Մեկնութիւն» (Անդ, էջ 323)։

— 2 —

Զարմանալի է որ այս օրինակներուն մէջ առաջին թարգմանիչներն օտարազգի հայերէնագէտներ են։

Շատ հաւանական է, որ նախնեաց թարգմանչական աշխատութիւններն ալ այսպէս երկու ձեռքէ կ՚ելլէին. նախ կը կատարուէր բնագրին տառացի թարգմանութիւնն եւ ետքը կը կոկուէր, կը յարդարուէր, կը հայացուէր՝ հայերէն լեզուի կամ հայկաբանութեան պահանջներուն համեմատ՝ իրենց կամ իրենցմէ աւելի վարպետներուն ձեռքով։

Ո եւ է թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար, խնամքով դիտել կու տամ, թէ այս ենթադրութեամբ չեմ ուզեր ժխտել բացառութիւնները, որոնց համար դժուար չէր ուղղակի առաջին ձեռքով թարգմանութիւններ ընել[1]*։ Միայն կ՚ուզեմ ըսել, թէ նախնեաց թարգմանութիւններն առհասարակ կրկնակի աշխատութիւններու արդիւնք կրնան ըլլալ, եւ թարգմանութեան այս եղանակին ապացոյցներ կրնան համարուիլ ոչ միայն միեւնոյն գործին տարբեր թարգմանութիւններու գոյութիւնը, այլ նաեւ ընթերցուածներու տարբերութիւններ եւ պէսպիսութիւններ, ինչպէս նաեւ վերջին դարերու հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ ուշագրաւ խրողութիւններ։*

Կ՚արժէր որ մասնագէտներ եւ հետաքրքիրներ նկատի առնուին այս ուշագրաւ երեւոյթը եւ հրատարակէին իրենց հետազօտութեանց արդիւնքը, որ թանկագին էջը պիտի կազմէր հայ մատենագրութեան պատմութեան։

Անկիւրիա, 2 *Ապրիլ* 1911։

[1] Թարգմանուած լեզուի քաջահմուտներուն համար դժուար չէ այսպիսի աշխատութիւն մը, որոնցմէ վերջին ժամանակներու մէջ ալ փայլած են։ Այսպէս Խաբբերդցի Ղուկաս Վարդ.ի համար Կոլոտ Յովհ. պատրիարք կը վկայէ, թէ "Ղուկաս յոգնաջանձար վարդապետն. [illegible]" (ԿՈԼՈՏ, էջ 46 եւ 187)։ Նոյն քաջավարժ թարգմանչութիւնը լսած ենք նաեւ Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզի եւ Տէրոյէնցի մասին։

ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ԺԶ, 9—20 ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՔՈՎ

Ի Հ. ՊԵՏՐՈՍԷ ՖԷՐՀԱԹԵԱՆ

Մարկոսի ԺԶ. 9—20 համարներու չարատանջ բախտը հայերէն ձեռագիր Աւետարաններու մէջ՝ ծանօթ է։ Թէեւ այս խնդիրը առիթ տուած է արդէն գիտնոց խօսելու անոր վրայ, բայց շատ ցիր ու ցան տեղեր եւ ոչ ամբողջական տեսութեամբ։

Մեզի թոյլ պիտի տանք հոս քննութեան նիւթ ընտրել զայն միւսանգամ, յատկապէս կեդրոնացնելով մեր ուշադրութիւնն այն կէտին վրայ, թէ ինչպէս հասած են մեզի յիշեալ համարները հայ մատենագրութեան մէջ. առանց ծանրանալու ըստ այսմ, անոնց վաւերականութեան կամ անվաւերականութեան շուրջը, որոնց նկատմամբ եւրոպացի քննիչները շատ բան գրած են արդէն եւ խնդիրն պարզած ըստ բաւականին[1]*։ Կը սկսինք ձեռագիրներէն։*

Քննելով հայերէն ձեռագիր Աւետարանները հետեւեալ պատկերը կը ստանանք։

Ա. Կան ձեռագիրներ, որոնց մէջ ամենեւին չեն գտնուիր ԺԶ. 9—20 *համարները, ինչպէս Մոսկուայի* 887*ին գրուած Աւետարանը, Վիեն. Մխիթ. Մատենադարանի Թ.* 171 (*Ժ—ԺԱ դար*), *Թ.* 218 (*յամէ* 1228) *եւ ուրիշ* 5 *ձեռագիրներ։ Չունին նաեւ* 1018*ին*[2], 1248*ին*[3], 1268*ին*[4], 1284*էն յառաջ*[5] *գրուած եւ վերջապէս Երուսաղէմի Թ.* 1125[6] *ձեռագիրները։*

Բ. Խումբ մը ձեռագիրներու, որուն միակ ներկայացուցիչն է առ այժմ Էջմիածնի Թ. 222 *նշանաւոր ձեռագիրը* (*յամէ* 889), *կը զետեղէ այս հատուածը ԺԶ.* 8*էն ետքը, երկու դատարկ տողով բաժնուած եւ հետեւեալ խորագրոյ տակ՝ "Արիստոն երիցու„*[7]*։*

---

[1] *Տիրող կարծիքն է թէ վաւերական հեղինակն* **Մարկոս** *է. Հմմտ.* Kaulen, Einleitung in die hl. Schrift, Altes und Neues Test. 5. Aufl. 1905, S. 49; Schäfer, Einleit. in d. N. T., Paderborn, 1895, S. 227; *ի մասնաւորի* Balau, Again the authership of the last verses of Mark; *տես եւ* Bibl. Zeitschr. 1906, S. 216.

[2] **Մատենադարան** *Թարգմ. Նախնեաց;* **Վենետ.** 1889, *էջ* 208, *որ* 420—430*ին արդէն ծանօթ կ'ենթադրէ՝ հիմնուած Եղնկայ մէկ վկայութեան վրայ։*

[3] **Գրչագիրք Աղթամարայ. Բէ-ղանդեան**, 1909, **Թ.** 3956։

[4] **Անդ.** **Թ.** 3439։

[5] **Անդ,** **Թ.** 3956։

[6] **Հմմտ. Փ. Մուրատ՝ Յայտնութիւն Յովհաննու հին թարգմ. Երուս.** 1911, **էջ ՅԿ**։

[7] F. B. Conybeare, Ariston, the autor of the last Twelve verses of Mark, *ի թերթին* The Expeditor, 1893, 7 oct. **Հմմտ. հայերէն թարգմանութեամբ Հ. Յ. Տաշեանէ՝ Արիստոն երէց ըստ վկայութեան Էջմիածնի Թ.** 222 **ձեռագրին. Հանդ. Ամս.** 1895, **էջ** 82—87։

Գ. Կարգ մը ձեռագիրներ ԺԶ. 8էն ետքը կը նշանակեն. "Կատարեցաւ աւետարան ըստ Մարկոսի,, կամ պարզապէս "Աւետարան ըստ Մարկոսի,, այնուհետեւ կը դնեն իբր շարունակութիւն՝ ԺԶ. 9—20 համարները ուրոյն վերնագրով. "Աւետարան ըստ Մարկոսի[1],,. այսպէս Զօհրապի օրինակը, մեր Թ. 342 եւն։

Դ. Կայ խումբ մ'ալ, որ առանց որեւիցէ բաժանման ուղղակի կը յարէ վերջին 8րդ համարին իբրեւ շարունակութիւն. այս խմբի համեմատ են տպագիրք ալ։

Ե. Վերջապէս Ձեռագիրներ՝ աւելի նոր ժամանակի, որոնք մանաւոր խորագրով որոշ օրուան մը կը կապեն այն համարներուն ընթերցումը, նշանակելով՝ "Համբարձման կարգը,,. այսպէս մեր Մատենադարանի Թ. 107, 252, 322. այսպէս է նաեւ 1796ի Կ.Պոլսոյ տպագիրը. համեմատէ նաեւ Զօհրապի ծանօթութիւնը։

Այնու որ խումբ մը Աւետարաններէ դուրս ձգուած են յիշեալ համարները, ահիթ տրուած է յընթացս դարուց իրաց անտեղեակ ընդօրինակողներու՝ լրացնել այն թերին դրացի ազգաց Աւետարաններու համեմատ՝ նորագոյն թարգմանութեամբ։

Ա՛յս է, առանց տարակուսի, պատճառը, որ մենք այսօր հայերէն ձեռագիրներու մէջ կը պատահինք հատուածիս այլեւայլ թարգմանութեան։

Ինձի ծանօթ է առ այժմ չորս զանազան թարգմանութիւն. ասոնք են.

Ա. Զօհրապի ընտրած բնագիրը, որ առ հասարակ տարածուածն է եւ նաեւ տպագիրներու մէջ մտած։

Բ. Մեր Մատենադարանի Թ. 342 Ձեռագիրը (յամէ 1323), գրուած "Ի լու[illegible] ի գերահռչակ անապատիս որ Ակնէր[2],,։ Ինձիս միակ ներկայացուցիչն է այս։

Գ. Վենետիկի 1230ին գրուած Աւետարանը, զոր կը գործածէ Հ. Սուքրեան[3]. այս խմբէն է նաեւ Էջմիածնի Թ. 37 Ձեռագիրը (յամէ 1622—1632), որուն համեմատ հրատարակած է Մ. եպ. Տէր-Մովսէսեան[4]։

Դ. Էջմիածնի Թ. 36 Ձեռագիրը (յամէ 1616—1619), որ հրատարակուած է Տէր-Մովսէսեանէ[5]։

Այսչափ մեր ծանօթութեան հասած ձեռագիրներու պատկերը։ Անշուշտ աւելի մանրաքննին հետազօտութիւնք հարուստ Մատենադարաններու մէջ, այսպէս Էջմիածնի, Երուսաղէմի եւ Վենետկոյ, կրնան դեռ հինգերորդ եւ անդրագոյն թարգմանութեանց օրինակներ յերեւան հանել։ Ձեռագիրներ ցանկողներն ուշադիր ըլլալու են այս մասին։

Հոս կը զետեղեմ այս չորս թարգմանութիւններս դէմ առ դէմ։

---

[1] *Հմմտ. նաեւ վերը Բ. օրինակը։*

[2] *Մանրամասնութիւնք Ձեռագրին վրայ տես՝ Տաշեան Հ. Յ.՝ Ցուցակ Մխիթ. Մատ. 789—90. Հ. Տաշեան չէ նկատած տարբեր թարգմանութիւն ըլլալը։*

[3] *Բազմավէպ, 1878, էջ 212։*

[4] *Պատմութիւն Ս. Գրոց հայկական հին թարգմանութեան (ռուսերէն), էջ 202. Թ. 37 Ձեռ. վրայ տես անդ, 135։*

[5] *Անդ, էջ 203. ձեռագրիս մասին, էջ 132—35։*

Ա.

Աւետարան ըստ Մարկոսի:

9 Յարուցեալ Յիսուս, առաւօտուն առաջին
միաշաբաթուն՝ երեւեցաւ Մարիամու Մագ-
դաղենացւոյ, յորմէ հանեալ էր զեւթն դեւն։
10 Եւ Նա՝ երթեալ պատմեաց այնոցիկ որ ընդ
Նմայն էին, մինչ դեռ լային եւ սգային։
11 Նոքա իբրեւ լուան թէ կենդանի է՝ եւ
12 երեւեցաւ Նմա, ոչ հաւատացին։ Յետոյ՝
երեւեցաւ այլով կերպարանաւ՝ որք երթային
13 յանդաստան։ Նոքա չոգան պատմեցին այլոց,
14 եւ ոչ Նոքա հաւատացին։ Յետոյ մինչդեռ
բազմեալ էին մետասանքն, երեւեցաւ Նոցա,
եւ թշնամանեաց զանհաւատութիւն Նոցա, եւ
զխստասրտութիւն. զի որ երեւեցաւ Նոցա
յարուցեալ ի մեռելոց, եւ Նոքա ոչ հաւա-
տացին։ Եւ ասէ ցնոսա. երթայք յաշխարհ
ամենայն, եւ քարոզեցէք զաւետարանն ամե-
15 Նայն արարածոց։ Որ հաւատայ եւ մկրտիցի՝
16 կեցցէ, եւ որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի։
Նշանք այնոցիկ՝ որ հաւատանն, երթիցեն
17 զհետ այսոցիկ։ Յանուն իմ՝ դեւս հանցեն. լե-
զուս խօսեսցին. ի ձեռս իւրեանց օձս բարձ-
18 ցեն. եւ եթէ մահացու ինչ դեղ արբցեն,
Նոցա ինչ ոչ վնասեսցէ. ի վերայ հիւանդաց
ձեռս դիցեն՝ եւ բժշկեսցեն։ Եւ ինքն Տէր
Յիսուս յետ խօսելոյն ընդ Նոսա՝ համբարձաւ
19 յերկինս, եւ Նստաւ ընդ աջմէ Հօր։ Եւ Նոքա
ելեալ՝ քարոզէին ընդ ամենայն երկիր՝ Տեառն
20 գործակցութեամբ, եւ զբանն հաստատէին
ամենայն Նշանօք՝ որ երթայր զհետ Նոցա։

Բ.

Յարուցեալ Յիսուս ընդ առաւօտս միաշաբաթուն երեւեցաւ Նախ Մարիամու Մագդաղէնացւոյ, յորմէ եհան զեւթն դեւսն։ Եւ Նորա գնացեալ պատմեաց այնոցիկ որ ընդ Նմայն էին մինչդեռ սգային եւ լային։ Իսկ Նոցա լուեալ եթե կենդանի է եւ երեւեցաւ Նոցա, ոչ հաւատային։ Յետ այսորիկ երկուց ոմանց երեւեցաւ այլ կերպարանով մինչդեռ երթային յագարակ ուրեմն։ Նոցա լուեալ գնացին եւ պատմեցին այլոցն, սակայն եւ ոչ Նոքա հաւատացին։ Իսկ յետ այսորիկ մինչ բազմեալ եին մետասանքն, երեւեցաւ Նոցա եւ Նախատեաց զանհաւատութիւնն Նոցա. եւ զխստասրտութիւն, զի տեսլեամբն իւրեանց յարուցելոյն ոչ հաւատացին։ Եւ ապա ասէ ցնոսա. գնացէք այսուհետեւ ընդ ամենայն աշխարհ. քարոզեցէք զաւետարանն ընդ ամենայն տեղիս։ Որ հաւատասցէ եւ մկրտիցի, կեցցէ, իսկ որ ոչ հաւատասցէ դատապարտեսցի։ Եւ Նշանք հաւատացելոցն այս զկնի երթայցէ, զի անուամբ իմով դեւք ելանիցեն, եւ լեզուս խաւսեսցին. եւ զաւձս կալցին. եւ եթէ մահադեղս արբցեն ոչ մեղիցէ Նոցա. ի վերայ հիւանդաց ձեռս դիցեն եւ բժշկեսցեն զնոսա։ Արդ Տէրն Յիսուս յետ խաւսելոյն ընդ Նոսա վերացաւ յերկինս, եւ Նստաւ ընդ աջմէ Հաւր։ Իսկ Նոցա գնացեալ քարոզեին ամենեցուն, Տեառն գործակցութեամբ. զԲանն հաստատեին ամենայն Նշանաւք որ երթայր զհետ Նոցայ։

Աւետարան ըստ Մարկոսի:

Գ.

Աւետարան ըստ Մարկոսի:

Արդ յարուցեալ առաւօտուց ի միաշաբաթուցն, երեւեցաւ նախ Մարեմայ Մակդաղենացւոյ յորմէ եհան զեւթն դեւն. եւ նորա գնացեալ պատմեաց այնոցիկ որ եթէ ընդ նմայն էին, մինչդեռ սգային եւ լային։ Իսկ նոցա լուեալ թէ կենդանի է՝ ոչ հաւատացին։ Յետ այսորիկ երկուց ոմանց երեւեցաւ այլակերպ ձեւով, մինչդեռ երթային ի գեաւղ ուրեմն. եւ նոցա երթեալ պատմեցին այլոց. սակայն եւ նոցա ոչ հաւատացին։ Իսկ յետ այսորիկ մինչդեռ բազմեալ էին մետասան աշակերտքն, երեւեցաւ նոցա եւ նախատեաց զանհաւատութիւնն նոցա եւ զխստասրտութիւնն, վասն զի յարութեանն Տեառնն եւ տեսլեան իւրեանց ոչ հաւատացին։ Եւ ապա ասէ ցնոսա. գնացէք այսուհետեւ ընդ ամենայն աշխարհ եւ քարոզեցէք զաւետարանս ամենայն արարածոց, եւ որ հաւատասցէ եւ մկրտեսցի՝ կեցցէ յաւիտեան. իսկ որ ոչ հաւատասցէ, դատապարտեսցի. եւ նշան հաւատացելոցն եղիցի այս. զի անուամբս իմով զդիւահարս բժշկեսցեն, եւ նոր լեզուօք խօսեսցին, եւ ձեռօք իւրեանց զիժս կալցեն, եւ եթէ մահու դեղ արբցեն՝ ոչ մեղիցէ նոցա. ի վերայ հիւանդաց զձեռս իւրեանց դիցեն եւ բժշկեսցեն զնոսա։ Արդ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յետ խօսելոյն ընդ նոսա զայս՝ վերացաւ յերկինս եւ նստաւ ընդ աջմէ Հօր։ Իսկ նոցա գնացեալ՝ քարոզեցին ընդ ամենայն երկիր գործակից լինելով Տեառն եւ օգնական. եւ զբան հաստատէին ի ձեռն նշանացն որ եթէ առնէին։

Դ.

... Բայց յարուցեալ Ɵիսուս առաւաւտու միաշաբաթոյն, երեւեցաւ նախ Մարիամու Մակդաղենացւոյ յորմէ էհան զեւթն դեւն նա երթեալ պատմեաց եղելոց ընդ նմա զգացելոց։ Եւ նոցա լուեալ թէ յարուցեալ եւ տեսաւ ի նմանէ անհաւատացին։ Զկնի այսորիկ գնացին յագարակ ուրեմն, նոքա երթեալ պատմեցին եւս այլոց. եւ ոչ իսկ նոցայ հաւատացին։ Ապա միաժողովեալ մետասանքն երեւեցաւ նոցայ։ Եւ նախատեաց զանհաւատութիւն նոցա եւ զխստասրտութիւն սրտից նոցայ. զի տեսողաց զնա յարուցեալ ոչ հաւատացին։ Եւ ասէ ցնոսա. գնացեալք ընդ ամենայն աշխարհ, քարոզեցէք զաւետարանն ամենայն արարածոց. որ հաւատասցէ եւ մկրտեսցի ապրեսցի եւ որ ոչ հաւատասցէ դատապարտեսցի։ Իսկ նշանք հաւատացելոցն այսոքիկ հետեւեսցին անուամբ իմով. դեւս հանցեն. լեզուս խաւսեսցին նորս. օձս հալցեն. թէպէտ եւ մահկանացու ինչ արբցեն մի վնասեսցին. ի վերայ հիւանդաց ձեռս դիցեն. եւ բարի լիցի։

Այս Տէր Ɵիսուս զկնի խաւսելոյ ընդ նոսայ, ամբարձաւ յերկինս եւ նստաւ ընդ աջմէ Աստուծոյ։ Եւ նոքա գնացեալ քարոզեցին ամենայն ուրեք Տեառն գործակցութեամբ. եւ զբանն արգելով հետեւեցելաք նշանաւքն. ամէն։

Ձեռագրաց այս վիճակը կ'առաջնորդէ զմեզ հետեւեալ եզրակացութեան։

Ն. դարուն երբ կը թարգմանուէր Աւետարանը ասորերէնէ՝ թարգմանուած են նաեւ Մարկոսի ԺԶ, 9—20 համարները, բայց իբրեւ երկբայական եւ ընծայուած Արիստոն երիցու. յայսմ համակարծիք են մեզի Կոնիբիր[1] եւ Ցան[2]։ Բայց ասորերէնէ թարգմանութեան յունարէնի համեմատ սրբագրուելու ժամանակ անփոփոխ մնացած է այն հատուածը։ Սակայն "Արիստոնի,, անունը խորթ հնչած է հայ ականջներուն եւ ոմանք դուրս վտարած են զայն Աւետարանէն, մինչ ուրիշներ միայն "Արիստոն,, անունը յապաւած են։

Ինչ ալ եղած ըլլայ, այն ստոյգ է թէ վերագոյն մեր հրատարակած 4 թարգմանութեանց առաջին երկուքը հին են, Ն. դարու հայերէնի նկարագրով, եւ թարգմանուած ասորերէնէ։ Գ. եւ Դ. թարգմանութիւնք աւելի կրտսերագոյն ժամանակէ են, համաձայն յունարէն բնագրի, որուն շատ տեղերն անիմանալի իսկ մնացած են թարգմանիչներուն։

Մեր այս եզրակացութեան ճշդութիւնը կը հաստատեն հայ հին հեղինակները, որոնք ծանօթ կ'երեւան յիշեալ համարներուն։

Այս տեսակէտով գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը նուիրած է խնդրոյս գաղղիացի հայերէնագէտն P. Martin իւր վիմատիպ Indroduction à la critique textuelle du Nouveau Testament աշխատասիրութեան մէջ[3]։

Martin թէեւ կը հաստատէ թէ Հայք Ն. դարուն այս համարները իբրեւ վաւերական մաս ներս չառին Նոր Կտակարանի մէջ, բայց միեւնոյն ժամանակ կ'ընդունի թէ ծանօթ էր այն հայերէն թարգմանութեամբ եւ կը յիշէ հայ մատենագրութենէն այլեւայլ վկայութիւններ։ Ասոնք են՝

Ագաթանգեղոս կը գրէ. "Ու հանեալ զաշակերտսն ի լեառն ձիթենեաց . . . ասելով՝ Գնացէք, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս,,. բայց հոս յայտնապէս Մատթ. ԻԸ. 18—19 համարները կ'ակնարկուին եւ ոչ թէ մեր Մարկոսի։ Նոյնպէս Եղիշէի Ցարութեան ճառին սա խօսքը. "Ու ժառանգեսցեն զանախտ եւ զանչարչարելի զկեանսն, ուր Որդին Աստուծոյ նստի ընդ աջմէ Հօրն,, եւ Եղիշէի Պատմութեան (Վենետ. 1853, էջ 23) "զվերացումն յերկինս, զնստելն ընդ աջմէ Հօր,, որոնք սակայն դժուարաւ կրնան ակնարկութիւն համարուիլ, ինչպէս ինքն իսկ Մարտէն անդրադարձած է, Մարկոսեան Աւետարանի վերջին համարներուն, մանաւանդ երկրորդ վկայութիւնը Պատարագի մէկ աղօթքը կը յիշեցընէ։ Աւելի կարեւորութիւն պէտք ենք ընծայել Մարտէնի հետ Եզնկայ սա նախադասութեան. "Որպէս ինքն Տէրն տայր ցիւր աշակերտսն՝ եթէ ահա ետու ձեզ իշխանութիւն կոխել զօձս եւ զկարիճս եւ զամենայն զօրութիւն թշնամւոյն։ Ու դարձեալ թէ Նշանք հաւատացելոց այս են. դեւս հանիցեն եւ օձս ի ձեռն առցեն, եւ դեղ մահու ըմպիցեն, եւ ոչ մեղանչիցէ,, (Վենետ. 1826, էջ 89), որ իբր Տէրունական բերնէ ըսուած՝ ուրիշ կողմանէ ալ նշանաւոր վկայութիւն մըն է։ Արդ՝ եթէ ապահովաբար "Ընդդէմ

[1] Կոնիբիր, անդ.

[2] Geschichte des N. T. Canons. II. (Erlangen, 1892), S. 910—39.

[3] Հմմտ. Մարտէն հայերէնագէտին կարծիքը Մարկոսեան Աւետարանին ԺԶ գլխոյն վերջին տուներուն նկատմամբ ԲԶՄ. 1895, էջ 57—61։ Հմմտ. առ այս նաեւ ԲԶՄ. 1894, էջ 218—221։

աղանդոց,, գրքին յօրինման ժամանակը 441—447 թուականներու ընդունինք[1], այն ատեն իրաւամբ Վէբերի հետ պէտք ենք ըսել թէ Եզնիկայ վկայութեամբը "այն գլուխներն Հայոց կանոնին մասը կը համարուէին, որոնց նկատմամբ քննադատութիւնը դժուարութիւններ կը հանէր[2],,։ Ուրիշ վկայութիւն մըն ալ ունինք "Վկայաբանութիւն եւ գիւտ նշխարաց Ս. Թադէի առաքելոյ եւ Սանդխտոյ կուսի,, (Սոփերք, Ը. Վենետ. 1853) գրութեան մէջ, ուր (էջ 15—16) Թադէոս առաքելոյն բերանը գրուած է սա խօսքը։ "Դու իսկ ասացեր, Տէր իմ, ելէք ընդ ամենայն երկիր եւ քարոզեցէք զաւետարանն կենաց. որ հաւատայ եւ մկրտի, ապրեսցի, եւ որ ոչն հաւատայ դատապարտեսցի,,, որ Մարկ. ԺԶ, 15րդ համարն է։ Թադէի այս վկայաբանութիւնը, որչափ որ ալ թարգմանութիւն չէ թուիր, ինչպէս կ'ընդունի նաեւ Կարրիէր[3], սակայն ասորական ազդեցութեան տակ գրուած է, հետեւաբար այս համարներուն Հայոց ծանօթ ըլլալը՝ եթէ հարկ ըլլայ նոյն ազդեցութեան կրնայ վերագրուիլ։ Վերջապէս ասոնց վրայ պէտք ենք աւելցնել Արիստիդէսի Ջատագովութեան հայ թարգմանութեան մէջ գործածուած մէկ ակնարկութիւնն, որուն զմեզ մտադիր ըրաւ Օգ. 6 թուակիր նամակաւ հայագէտ Դր. Սիմոն Վէբեր։ Արիստիդէս իր Ջատագովականին մէջ[4] (էջ 10) կը գրէ. "Յարուցեալ (Յիսուս) ի մեռելոց վերացաւ յերկինս եւ արձակեալ զաշակերտսն ընդ ամենայն տիեզերս,,։ Հնագոյն ուրիշ վկայութիւն մը ինձ անծանօթ է[5], բայց ունինք երկու մեկնիչ Մարկոսեան Աւետարանի, Բարսեղ Ճոն Մաշկուորցի եւ Գր. Տաթեւացին, որոնք Աւետարանի մեկնութիւն գրած են։ Բարսղի մեկնութիւնը ամբողջական չէ, այլ առաջին մասն տակաւին անծանօթ է, այժմ մեկնութիւնը կը սկսի Մարկ. Ժ, 10 համարներէն։ Այսպէս ալ պակաս եւ իբր Բ. հատոր տպագրուած է ի Կ. Պոլիս 1826ին[6]։ Հեղինակը գրքին Յիշատակարանին մէջ կը գրէ թէ "Եւ ի գրութեանս՝ էր թիւն Հայոց ՉՀԴ (= 1325), որ ստոյգ թուական է։ Կ. Պոլսոյ այս տպագրութեան մէջ կան վերոյիշեալ համարները համաձայն A օրինակին, հանդերձ մեկնութեամբ (էջ 426—459), մինչ մեր Մատենադարանի Թ. 73, ՌԿ (= 1611)ին գրուած մեկնութիւնը կը համապատասխանէ տպագրին 405 էջին, ինչպէս որ Հ. Տաշեան մտադիր կ'ընէ ըսելով թէ "Ձեռագիրը կը վերջանայ այժմ զուրախութիւն աւետարանէ ձեզ, զի դատապարտեալն Նեռ այժմ արդարացաւ որում վայելէ փառք, իշխանութիւն. եւ պատիւ այժմ եւ,,։ "Ըստ այսմ, կը յաւելու Հ. Տաշեան, Մարկ. ԺԶ, 9—20 համարները չեն մեկնուած, անշուշտ որովհետեւ Բարսղի օրինակին մէջ չկային,,[7]։

---

[1] Եզնիկայ Ընդդէմ աղանդոց գործոյն յօրինման ժամանակն ու վաւերականութիւնը. Հանդ. Ամս. 1898, էջ 113։

[2] Ս. Գրոց յարգն ու արժէքը հին Հայոց քով. Հանդ. Ամս. 1897, էջ 133։

[3] Աբգարու զրոյցը Մ. Խոր. պատմութեան մէջ. Վիեննա, 1897, էջ 45, ծան. 4։

[4] Խօսք Ս. Արիստիդեայ իմաստասիրի Աթենացւոյ. Վենետ. 1878։

[5] Վերագոյն Հ. Ն. Ակինեանի հրատարակած Յովհ. Օձնեցւոյ նորագիւտ գրուածքին մէջ (Յաւելուած էջ 344) կը պատահինք այսպիսի վկայութեան մը. «ընդ աջմէ հօր նստեալ ասեն զՔրիստոս մարմնով» եւն։ Դժուարին է որոշել թէ հոս Մարկոսեա՞ն Աւետարանն կ'ակնարկուի, թէ Հանգանակը։ Յամենայն դէպս նշանակալից է այնու, որ անորոշ «ասեն» ով կը յիշատակուի այն, մինչ իբրեւ մասն Աւետարանին կը պահանջուէր աւելի գրական նախադասութիւն մը։ Օձնեցի չի ճանչնար զայն Աւետարանի վաւերական մաս, այլ իբրեւ յաւելուած մը երկրորդէ։

[6] Մեկնութիւն Ս. Աւետարանին որ ըստ Մարկոսի արարեալ երանելւոյն Բարսղի վարդապետի Ճոն կոչելոյ. Հատոր Բ. Կ. Պոլիս 1826։

[7] Ցուցակ, էջ 320։

Հ. Տաշեանի անծանօթ մնացած կ՚երեւայ Տպագիրը, որ հոս Հ. Ալիշանի "Սիսուանէն„ կ՚օգտուի։ Այս պակասը կայ նաեւ Մարտէնի եւ Սուքրեանի[1] գործածած ձեռագիրներու մէջ։ Կը թողունք այս կէտին քննութիւնը անոնց, որոնք ձեռքի տակ ունին աւելի ձեռագիրներ (Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ կը յիշուի 4 ձեռագիր)[2]։ Չեմ կրնար ըսել նաեւ թէ Տաթեւացին իր Մեկնութեան մէջ մեկնա՞ծ է այս համարները։ Մեզի համար աննշանակ են արդէն այս եւ յաջորդ դարերէ վկայութիւններ, քանի որ այն ժամանակ իբրեւ վաւերական մուտ գտած էր ձեռագիր Աւետարաններու մէջ։

[1] ԲԶՄ. 1895, էջ 611։
[2] Անդ, 1878, էջ 211։

ՀԱՅՔ Ի ԽԱՐԱՍՈՒԲԱԶԱՐ

Ի Հ. ԻՍԱՀԱԿ Վ.Ծ ՍՐԱՊԵԱՆ, Միաբ. Անտոնեան.

Շնորհիւ Եկատարինէ Ռուսաց Կայսրուհւոյն 1779 Նոյ. 14ին տուած արտօնագրոյն, Ղրիմի հայերէն մեծ բազմութիւն մը՝ գրեթէ 3000 տուն, կը գաղթեն Ռուսաստանի Ազոֆ նահանգը։

Գաղթականաց այդ թուին մէջ կային նաեւ, ըստ Հ. Մ. Բժշկեանի, 80 տուն հայ կաթողիկէ, որոնք Սամարի մօտ կ՚որոշեն բաժնուիլ գաղթող բազմութենէն եւ կը հաստատուին Տնեբեր գետին եզերքը է Կատարինոսլաւ, զոր նոր հիմնած էր Պոտէօմկին իշխանը, կառավարիչ Հարաւային Ռուսիոյ եւ փոխարքայ Ղրիմու սահմանակից երկիրներուն, եւ իր Կայսրուհւոյն անուան նուիրած, ուր կը շինեն փայտաշէն եկեղեցի մը յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, որուն օծումը 1784 Օգոստոս 13ին կը կատարէ Ստանիսլաւոս Սէստրէնցեւիչ Պօղոշ լատին արքեպիսկոպոսը։ Այս հասարակութիւնն ալ կը յաջողի Տէր Յակոբ Վարդերեսեւիչ կանոնիկոսին միջամտութեամբը ստանալ Կատարինէի տուած վերոյիշեալ արտօնութիւնները, որով ինքն ալ կ՚ընդունէր Նոր-Նախիջեւանցւոց կառավարական առանձնաշնորհումները։

Սակայն այս փոքրիկ գաղթականութիւնը երկար չի նստիր ի Կատարինոսլաւ. այլ կայսերական հրամանաւ 1790ին կը վերադառնայ Ղրիմ, որ նոյն ատեն նուաճուած էր Ռուսաստանէն, եւ կը բնակի մի եւ նոյն առանձնաշնորհութիւններով ի Խարասու։

Հոս եւս կը շինեն փայտաշէն եկեղեցի մը հանդերձ վանատամբ 1793ին, բայց ապա տեղւոյն դիրքը չհաւնելով՝ աւելի բարձրահայեաց տեղ մը 1810ին կը հիմնարկեն քարաշէն եկեղեցի մը յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի առաջնորդութեամբ կանոնիկոս Տ. Խաչատուր Վ.ի եւ հանգանակութեամբ համօրէն ժողովրդեան։ Բայց անոր շինութիւնը յառաջացնողներն եղած են Պապի, Մուրատչայ, Աստուածատուր, Պետրոս Աղաները եւ Պարոն Մերկեան Մրազյեան շինուածոյն վերակացուն։ Եկեղեցիս կ՚օծուի 1815ին ձեռամբ Յովսէփ Քրիստափորովիչի, առաջին Եպիսկոպոս Ռուսահայ Կաթողիկէից[1]։

---

[1] Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1903. էջ 200։

Եկեղեցիս ունի կրկին աւանդատուն, ձախակողմեանին դուռն է ընկուզենի փայտէ, վերէն ի վայր խաչազարդ եւ ծաղկեզարդ քանդակեալ, եւ ունի հետեւեալ յիշատակարանը.

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲՆԱԿ ՍԲ ՏԱՃԱՐԻՍ
ԴՈՒՌՆ ՄՏԻՑ ԿԵՆԱՑ ՅԱՐԿԻՍ
ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՍ
Ի ՅԻՇ· ՀԱՄԱՒՐԷՆ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՍ ԹՎ· ՋԿԱ (1512)։

Այս դուռը Քէֆէէն Կատարինասլաւ տարուելով՝ հոն տեղի եկեղեցւոյն գործածուած եւ անկէ ալ հոս բերուած է։

Ռուսահայ կաթողիկէները հովուած են ոչ միայն տեղացի՛ այլ եւ արտասահմանի քահանաները, որոնցմէ կը համրուին Հ. Յովակիմ, նախապէս Միքայէլ, Սալլանդեան եւ Հ. Պօղոս Տէվրիշեան Անտոնեան միաբանները, որ ըստ հրամանաց Ս. Ժողովոյն Պրոպականդայի 1815ին գացած են ի Ղրիմ հովուելու համար տեղւոյն անհովիւ ժողովուրդը եւ կամ լատին քահանայից անձնատուր, որպէս եւ է այժմ։ Վերյիշեալ Հայրը կը հետեւին ապա իրենց միաբաններէն եւ Հ. Մկրտիչ Կակոնեան եւ Հ. Յովսէփ Փիրիմեան, որ Լիբանանէն մեկնելով՝ ի Բերիա կը բաժնուին մեկմէկէ դիտմամբ, որ չըլլայ թէ երկուքը միասին ճամբան դժբախտութեան պատահին, ըստ որում այն ատեն ծագած էին արդէն Թուրքիոյ արհաւիրքները առթիւ Յունաց ապստամբութեան։ Կակոնեան նախաշաւիղ կ'ըլլայ եւ ողջամբ կը հասնի իր նպատակակէտը անցնելով Տրապիզոնէն, ուր Հ. Գէորգ Սրապեան Ա. իր միաբանը Առաքելական Յանձանցիչ էր։ Իսկ Փիրիմեան ճամբան Յունազգի կարծուելով՝ բանտի եւ տուգանաց կ'ենթարկուի, եւ շատ դժուարութեամբ պրծելով՝ հազիւ կը հասնի յԵւդոկիա հիւանդագին, ուր ապաքինուելով՝ կը մեկնի ի Գաղատիա։

Զարմանալի է սակայն որ Բժիշկեան բոլորովին կը լռէ Անտոնեան այս հայրերուն վրայ, զորոնք ի Խարասու տեսած էր։ Ասոնք վեց տարի աշխատելէ ետքը ի Քէֆէ եւ ի Խարասու՝ կը հեռանան այն միջավայրէն, ուր մեծ շահեկանութիւն ցոյց տուած եւ ժողովրդեան համակրութիւնը վաստկած էին, այն ատենն որ մշտջենաւորել կ'ուզէր անոնց պաշտօնը Տ. Անտոն Եպիսկոպոս Բուրատեան, զոր Ռուսիոյ Կայսրը Յովսէփ Քրիստափորովիչէն յաջորդեցուցած էր եւ Հռոմայ հաւանութեան կը սպասէր[1]. մանաւանդ թէ յիշեալ միաբաններէն ուրիշներ եւս հրաւիրելու մտադրութիւնը կը յայտնէր, միայն թէ, կ'ըսէր, երդ մը հաստատեն իրենց հպատակութիւնը Ռուսիոյ կառավարութեան։ Սակայն Բուրատեանի մահը վրայ հասնելով՝ ուրիշներ չեն հրաւիրուիր, նախկիններն ալ չեն ուզեր երդմնի ըլլալ, ըստ որում տեղ մը ցկեանս կապուիլ կը հակառակէր իրենց առաքելական վիճակին, որով կը ստիպուին թողուլ իրենց ասպարէզը, եւ անոնց կը յաջորդեն Վիեննակոյ Մխիթարեան Յարգոյ Հայրերը նախաձեռնութեամբ Հ. Մինաս Բժիշկեանի. եւ վերջին տարիներս Վիեննայի Մխիթարեան Հ. Մանուէլ Վ. Մաշուրեան, որ ցարդ իմաստութեամբ կը կառավարէ իրեն խնամոց յանձնուած ժողովուրդը։

Կ. Պոլիս, 22 *Յուլիս* 1911։

---

[1] Հմմտ Հանդ. Ամս. 1903, էջ 200։

Ein Beitrag zur armenischen Lautgeschichte.

Von Prof. Dr. Evald Lidén.

Ueber die vielbesprochene Frage von der Vertretung der indogermanischen Lautverbindung *k̑u̯* im Armenischen ist bis jetzt keine auch nur annähernde Einigung der Ansichten erzielt worden. Es sind hauptsächlich drei verschiedene Meinungen laut geworden, und zwar wird teils arm. *sk*, teils arm. *š*, teils sowohl *sk* als *š* als regelrechte Vertretung von idg. *k̑u̯* mehr oder minder entschieden behauptet.

Die einzigen der bisherigen Diskussion zur Verfügung stehenden Beweisstücke sind einerseits arm. *skund* und *skesur*, anderseits *šun*, *šunč* und *ēš*, und zwar wird gewöhnlich entweder *skund* ‚Hündchen' oder *šun* ‚Hund' oder beide zugleich mit aind. *çvā́* gr. κύων usw., *skesur* ‚Schwiegermutter' mit aind. *çvaçrū́-* *çváçura-* gr. ἑκυρά-ός usw., *šunč* ‚Hauch, Atem, Seele, Geist' mit aind. *çvásiti* ‚atmen, schnauben', endlich *ēš* ‚Esel' mit aind. *áçva-* lat. *equus* usw. verglichen.

1. An den Gang der geführten Diskussion kann ich hier nur in aller Kürze erinnern. Mehrere Einzelheiten derselben werden von Osthoff, Etym. Parerga I: 199–278 vorgeführt und eingehend besprochen.

Am leichtesten erledigt sich die oben zuletzt erwähnte Ansicht, idg. *k̑u̯* ergebe teils arm. *sk*, teils arm. *š*. Dahin gehören Bugge, K. Z. XXXII: 54, der sich, zögernd, den Wechsel vom ursprachlichen Akzent geregelt denkt (also *šun* aus dem idg. Nom. **k̑u̯ōn*, dagegen *skun-* in *skund* aus einem idg. Gen. **k̑un̥nós* usw.)[1], und Scheftelowitz, Bezz. Beitr. XXIX: 18, vgl. XXVIII: 290, der in jenem Wechsel am liebsten eine mundartliche Verschiedenheit innerhalb des Armenischen erblicken möchte.[2] Beides entbehrt jeglicher Wahrscheinlichkeit.

Bartholomae, Stud. z. indogerm. Sprachgesch., II: 36 ff. (1891),[3] sieht in *sk* (*skund*, *skesur*) die einzige zu Recht bestehende Vertretung von idg. *k̑u̯*; das *š* von *šun* stamme aus dem Iranischen (vgl. pāmirdial. *šak* ‚Hund'). Später aber, bei Osthoff, aa. O., S. 273 (1901), ist er vielmehr der Annahme von Urverwandtschaft zwischen arm. *skund* und pāmirdial. (wachī) *skön* ‚junger Hund', wobei indirekt auch das *sk* von gr. σκύλαξ

[1] Vgl. indessen auch seine Arbeit „Etruskisch und Armenisch", I: 32.

[2] Noch zwei, ganz unglaubwürdige, alternative Erklärungen des Nebeneinander von *sun* und *skund* zieht Scheftelowitz am letztgenannten Orte in Betracht.

[3] Vgl. Bartholomae, Bezz. Beitr. XVII: 92 mit N. 3 (1888).

in Betracht käme, nicht abgeneigt; *skund* und aind. *çvā́* würden solchenfalls (wenigstens unmittelbar) nicht verwandt sein; über *šun* äussert er sich an dieser Stelle nicht.

Hübschmann, Arm. Gramm. I: 480 (vgl. S. 408), hält an der Zusammenstellung von *šun* mit aind. *çvā* usw. fest [1]; vom Verhältnis des *š* zum idg. *k̑u̯* sagt er nur, dass es Schwierigkeit mache (vgl. seine Bemerkungen über *skesur* ebenda, S. 491); *skund* hält er da offenbar zum Vergleiche mit *çvā́* wenig geeignet, und in der Strassburger Festschr. z. XLVI. Versamml. deutscher Philologen u. Schulm. (1901), S. 71, schlägt er vor, *skund* — wenn nicht etwa entlehnt — mit gr. σκύλαξ ‚(junger) Hund‘ und σκύμνος ‚das Junge von Tieren (Löwen, Bären usw.)‘ zusammenzustellen. Endlich im Idg. Anz. X: 48 verzeichnet er ohne eigene Aeusserung Meillet's Zusammenstellung von *šunč̣* mit aind. *çvásiti*.

Brugmann, Vergl. Gramm.² I: 140, 304, 564, 900; II: 296, 421, und Kurze vergl. Gramm., S. 331, ist der Ansicht, dass *skund* regelrecht auf idg. **k̑u̯on-to-* oder *-tā-* zurückgehe und am nächsten mit got. *hunds* (vielleicht auch mit lett. *suntana* ‚grosser Hund‘, gr. κυντότατος ‚am hündischsten‘) verwandt sei. Von *šun* sagt er nur (I: 564, II: 296), dass sein *š* nicht genügend aufgeklärt sei; nebenbei weist er auf Osthoffs unten zu nennende Herleitung hin.

Meillet, M. S. L. VIII: 160, 296, sieht im *sk* von *skund* und *skesur* das Ergebnis von idg. *k̑u̯*. Daselbst, X: 278, stellt er, als erster, die Gleichung arm. *šunč̣*: aind. *çvas-*, *çuṣ-* ‚hauchen‘ auf, und hebt hervor, dass genau dasselbe lautliche Verhältnis zwischen *šun* und aind. *çvan-*, *çun-* ‚Hund‘ obwalte. Dass er dabei vorläufig zunächst eine Lautentsprechung aind. *çu°* (nicht *çv°*): arm. *šu°* im Auge hatte, ist, wie es scheint, aus einer brieflichen Aeusserung von ihm (1900) bei Osthoff, Parerga I: 232 zu folgern; er sagt da: „ce rapprochement [*šunč̣ : çvásiti*] est bien douteux et ne saurait assurément autoriser une hypothèse aussi singulière que celle du passage de i-e. **k¹un-* à arm. *šun-* ... Le *š* de *šun* reste pour moi un mystère.“ Endlich in seiner „Esquisse d'une gramm. comp. de l'arm. class.“ (1903), p. 28, hält er an der am erstgenannten Orte gelehrten Lautregel — arm. *sk* (in *skund*, *skesur*) = idg. *k̑u̯* — ausdrücklich fest; über *šun* äussert er sich da überhaupt nicht.

Osthoff, aa. O., S. 235, stimmt Meillet betreffs der Wörter *skund* und *skesur* völlig bei. Betreffs des *š* in *šun* schlägt er (S. 232 ff.) einen ganz neuen Weg ein, indem er es auf idg. *pk̑-* zurückführt, gemäss der von ihm daselbst aufgestellten Hypothese, dass aind. *çvā́* gr. κύων usw. als eine angebliche Ableitung von aind. *páçu*, lat. *pecu* usw. auf eine idg. Grundform **pk̑(u)u̯-on-* zurückgehe und ursprünglich soviel als ‚Viehwächter‘ bedeute. Aber ganz unabhängig davon, wie man die Lautform des armenischen Wortes beurteilen mag, dürfte diese Hypothese, so geistreich sie auch aufgebaut ist, im Ganzen vor der nüchternen Kritik nicht standhalten können; auch hat sie, wie es scheint, wenige recht überzeugte Anhänger gefunden.

Im Gegensatz zur Mehrzahl der erwähnten Gelehrten tritt Pedersen, K. Z. XXXVIII: 197 f. (1901), für die Lautentsprechung arm. *š* = idg. *k̑u̯* entschieden ein; arm. *šun*, *šunč̣* und *ēš* (: aind. *çvā́*, *çvásiti*, *áçva-*) gelten ihm als vollgültige Beweise; wie er über arm. *skund* und *skesur* denkt, davon wird sogleich die Rede sein. In der Hauptfrage kommt Pedersen also dem freilich weniger bestimmten Standpunkte Hübschmanns am nächsten.

Es scheinen mir in der Tat die besten Gründe auf der Seite eben der letzten Ansicht zu sein.

---

[1] Vgl. Hübschmann, K. Z. XXIII: 17, 21; Arm. Stud., I: 46, 71.

2. Wie aus dem obigen Resumé ersichtlich, ist die betreffende Lautvertretungsfrage vor allem dadurch kompliziert geworden, dass zwei armenische Wörter, *šun* und *skund*, von jeher Mitbewerber um das Anrecht auf Urverwandtschaft mit aind. *çvā́* usw. gewesen sind. Die Wahl sollte doch an sich nicht allzu schwer sein. Ersteres Wort einerseits ist seit dem Anfang der Literatur reichlich bezeugt, und zwar als Bezeichnung für ‚Hund' schlechthin; seine Flexion (Gen. sing. *šan*, Instr. sing. *šamb* usw.) trägt fraglos ein altertümliches Gepräge, mag man auch im Einzelnen über ihre Vorgeschichte rechten können.[1]

Ganz anders andererseits *skund*: es ist erst spät, ein paarmal in Quellen des XI. und XII. Jahrhunderts, bezeugt, und zwar speziell in der Bedeutung ‚junger Hund'. Es ist daher, mit Hübschmann, der Verdacht fremden Ursprungs kaum zu unterdrücken. Falls aber *skund* jedoch ein echtarmenisches Wort sein sollte, muss in Betracht gezogen werden, dass die Ausdrücke für ‚Hündchen' häufig einzelsprachliche Neuprägungen, und zwar mit dem betreffenden generellen Ausdruck für ‚Hund' nicht verwandt sind: vgl. z. B. nhd. *welf* (: *hund*), gr. *σκύλαξ* (: *κύων*), lat. *catulus* (: *canis*).

Unter solchen Umständen scheinen mir die Ansichten sich vorläufig darüber einigen zu müssen, dass erst wenn sich die Entwicklung idg. *sk̑* zu arm. *sk* etwa durch andere Mittel feststellen lässt, der Fall *skund*: aind. *çvā́* got. *hunds* als weiteres Beweisstück hinzutreten dürfe.[2]

3. Von *skund* abgesehen, bleibt nur noch *skesur*, Gen. *skesri*, Instr. *skesrav* ‚Schwiegermutter' als einzige Stütze jener Lautentwicklung. Aber darauf ist gar kein Verlass, einfach weil *skesur* ja nicht auf idg. *k̑u̯-* zurückgeht. Die vorarmenische Grundlage ist bekanntlich **su̯ek̑urā* (gleich gr. *ἑκυρά* eine Umbildung der von aind. *çvaçrū́-* treuer erhaltenen indogermanischen Stammform). Bei ungestörter Entwicklung des *su̯-* würde daraus ein arm. **khesur* entstanden sein.

Die tatsächliche armenische Form denkt sich Pedersen, K. Z. XXXVIII: 197, XXXIX: 422, in der Weise entstanden, dass **khesur* durch Vorschlag eines *s-* zu **skhesur* und dann, weil *skh* eine dem Altarmenischen fremde Anlautgruppe war, zu *skesur* wurde. Der Grund des Vorschlages ist aber gänzlich dunkel.

Sonst wird gemeiniglich der Vorgang so aufgefasst, dass **su̯ek̑urā* eine Fernassimilation der Silbenanlaute erlitten habe eben wie aind. *çváçura-* (statt **svaçura-*) und lit. *szẽszuras* (statt **seszuras*, **sveszuras*) ‚Schwiegervater'[3]. Dies dürfte der Hauptsache nach richtig sein, aber die Assimilation muss ein einzelsprachliger Vorgang sein. Es ist entschieden davor zu warnen, etwa mit einem urostidg. **šu̯ešuro-*, *-ā-*, geschweige denn

---

[1] Ueber die Flexion handeln Bugge, K. Z. XXXII: 54, Etrusk. u. Arm., S. 32; Meillet, M. S. L. IX: 147; Bartholomae, Bezz. Beitr. XVII: 92 und Stud. z. idg. Sprachgesch. II: 36 f.; Pedersen, K. Z. XXXVIII: 217, und besonders Osthoff in v. Patrubánys Sprachwiss. Abhandl. II: 78 f., 82, Etym. Parerga I: 234—240.

[2] Diejenigen Forscher, welche *skund* von idg. **k̑(u)u̯on-* ‚Hund' trennen, haben für ersteres andere Anknüpfungen vorgeschlagen. Die Erklärungen Hübschmanns und Bartholomaes wurden oben erwähnt. Tomaschek, Sitz.-Ber. d. Wiener Ak., phil.-hist. Cl. XCVI: 761 (1880) verbindet *skund* mit pāmirdial. *skön* und asl *štenĭcĭ* ‚catulus'; ebenso Schrader, Reallex., S. 382 f. Aehnlich Pedersen, K. Z. XXXVIII: 197, XXXIX: 422 und Vergl. Gramm. d. kelt. Spr. I: 120 f., 185, der ausser dem slav. Worte noch cymr. *cenaw* ‚junger Hund', aind. *kániṣṭha-* ‚der jüngste', asl. *čę-do* ‚Kind' u. a. zum Vergleich heranzieht. Wegen dieser Zusammenstellung vgl. die ausführlichen Auseinandersetzungen von Osthoff, Etym. Parerga I: 268 ff. Bezüglich der Verknüpfung von *skund* mit gr. *σκύλαξ*, *σκύμνος* u. a. sind auch Persson, Bezz. Beitr. XIX: 282, und Charpentier, Le Monde Oriental I: 21 f. (zu vergleichen).

Diese Deutungen haben nur einen hypothetischen Wert, da es sehr fragwürdig ist, ob idg. *sq* im Arm. als *sk* erscheinen kann; meinesteils (wie Meillet) glaube ich es nicht.

[3] So Hübschmann, Meillet, Brugmann u. a. S. die Literaturnachweise bei Osthoff, Parerga I: 229 f.

mit einem idg. *k̑u̯ek̑uro-, -ā- zu operieren: aw. *xᵛasura-* (*xᵛ-* aus arisch *su̯-*), np. *xusur* ‚Schwiegervater' usw. beweist, dass das aind. *çv-* nicht einmal urarisch ist. — Wir wissen, dass idg. *su̯* im Armenischen zum Endergebnis *kh* (*khoir*, *khirtn* usw.) führt; die Zwischenstufen sind uns unbekannt. Also wissen wir auch nicht, bezüglich des Ausnahmefalles *skesur* aus **su̯ek̑ura* und der mutmasslichen störenden Einwirkung des Anlauts der zweiten Silbe auf den der ersten, auf welcher Stufe der armenischen Sonderentwicklung des *su̯-* und des *k̑* diese Störung stattgefunden haben mag. Es würde daher meines Erachtens nicht berechtigt sein, die Möglichkeit, sogar kaum die Wahrscheinlichkeit, zu bestreiten, dass ein idg. *k̑u̯* einerseits und die in erwähnter Weise entstandene Anlautgruppe irgend einer Vorstufe von *skesur* anderseits zu verschiedenen Endergebnissen — *š-* gegenüber *sk-* — gelangen können; die betreffenden Entwicklungslinien brauchen sich auf keinem Punkte zu berühren.

4. Die Beweiskraft der beiden bis jetzt für den Lautwandel idg. *k̑u̯* zu arm. *sk* ins Feld geführten Beispiele scheint mir sonach im Grunde recht niedrig anzuschlagen sein.

Anderseits ist unumwunden zuzugeben, dass unter den drei zugunsten des Wandels idg. *k̑u̯* zu arm. *š* in Anspruch genommenen Fällen nur *šun* eine schärfere Kritik auszuhalten vermag. Zur Entscheidung der Streitfrage sind daher neue Beweismittel dringend nötig. Nun glaube ich, dass sich deren genug heranziehen lassen, und zwar solche, die sich dem Falle *šun* zur Seite stellen.

Zuerst eine allgemeine Bemerkung zum Uebergang *k̑u̯* in arm. *š*. Nicht kombiniertes idg. *k̑* wird bekanntlich zu arm. *s*; eine Mittelstufe *ś* (unter anderen) ist wahrscheinlich anzunehmen. Vor *u̯* kann das *k̑* auf der Mittelstufe *ś* stehen geblieben sein, oder aber zuerst den allgemeinen Wandel in *s* mitgemacht haben.[1] Letzterenfalls würde dann die so entstandene urarmenische Lautgruppe *su̯* wieder zu *šu̯* geworden sein, um endlich das *u̯* (oder genauer gesagt dessen damalige Erscheinungsform) einzubüssen, wie z. B. ein *u̯* nach dem Spiranten *j* in *jain* ‚Stimme' (vgl. asl. *zvonŭ* ‚Schall', aind. *hvā-* ‚rufen')[2] geschwunden ist. Dass ein *s* eben in der Verbindung *su* leicht in *š* übergeht, ist eine aus vielen Sprachen wohlbekannte Tatsache: so erscheint in mehreren schwedischen Mundarten, die altes *s* in sonstigen Stellungen unverändert beibehalten, gerade aschwed. *su̯* als *šu̯*, woraus z. T. *š*, z. B. aschwed. *swīn* ‚Schwein' jetzt dial. *šu̯īn* oder *šīn*, häufig mit ausgeprägt labialer Aussprache.[3]

Ich gehe sodann zu den armenischen Beispielen von *š* aus *k̑u̯* über, wobei die bereits früher herangezogenen kurz gemustert werden mögen.

5. Arm. *šun* ‚Hund' zu aind. *çvā́* (Ack. *çvā́nam*, Instr. pl. *çvábhiḥ* usw.), aw. *spā*, lit. *szũ* (für **szvũ* aus idg. **k̑u̯ō*) usw.

Darüber ist bereits oben das Nötige gesagt worden. Es möge hier nur noch hervorgehoben werden, dass in jüngerer Zeit kein Forscher — auch kein Anhänger der „*sk*-Hypothese", trotz der vermeintlichen Widerspenstigkeit des *š* — so weit gegangen ist, dem armenischen Worte die Urverwandtschaft mit aind. *çvā* usw. abzusprechen,[4] und weiterhin, dass keiner unter den neueren der Gleichstellung von *šun-* mit der schwachen Stammform idg. **k̑un-* (aind. *çúnas*, gr. *κυνός* Gen.) ernstlich das Wort geredet hat.

[1] Vgl. Pedersen, K. Z. XXXIX: 404.

[2] Meillet, M. S. L. IX: 54, Pedersen, K. Z. XXXVIII: 198.

[3] S. z. B. Lundell, Svenska Landsm. I: 77 f.

[4] Vgl. Osthoff, Parerga I: 230. Dem Versuche Bartholomaes, wenigstens das *š-* auf fremden Einfluss zurückzuführen, bringt Osthoff (ebenda, S. 231 f.) entscheidende Gründe entgegen.

— Arm. *šun* kann sowohl die Stammform **k̑u̯ōn-* (vgl. gr. κύων Nom.) als die Stammform **k̑u̯on-* (vgl. gr. κύον Vok.) fortsetzen.[1]

6. Arm. *ēš*, Gen. *išoy* ‚Esel' aus idg. **ek̑u̯o-* zu aind. *áçva-*, aw., apers. *aspa-*, lat. *equus*, got. *aihwa-* ‚Pferd', altlit. *eschwa* ‚Stute' usw. nach Pedersen, K. Z. XXXVIII: 197, 205; XXXIX: 404, 447 ff.; v. Patrubány, Sprachwiss. Abhandl. II: 157, Handēs ams. XX: 367; Adjarian, M. S. L. XV: 243; recht fraglich nach Brugmann, I. F. XXII: 202. — Das *ē* macht kaum ernstliche Schwierigkeit, nach den Vorschlägen von Adjarian, Bazmavēp 1898, S. 220 f. (mir nicht zugänglich), und M. S. L. XV: 243, sowie von Pedersen, K. Z. XXXVIII: 205, XXXIX: 404 (die Kritik von Scheftelowitz, Bezz. Beitr. XXVIII: 290 f. besagt wenig). Wenigstens betreffs des Kerns der Frage scheint mir der von diesen Forschern angewiesene Weg zur Erklärung der Vokaldehnung richtig zu sein. Sonst könnte vielleicht auch daran gedacht werden, *ēš* aus **ek̑u̯i̯o-* (aind. *áçvya-*, aw. *aspya-*, gr. ἵππιος ‚zum Pferde gehörig') wie arm. *mēǰ* ‚medius' aus idg. **medhi̯o-* zu erklären; das Suffix *-i̯o-* würde dann seiner Funktion nach mit *-tero-* in aind. *açva-tará-*, npers. *astar* ‚Maultier' gewissermassen vergleichbar sein.

Die Gleichung kann aber keineswegs als sicher gelten, nicht nur wegen der abweichenden Bedeutung des armenischen Wortes, sondern vor allem wegen des Vorhandenseins anklingender Namen für Esel in mehreren nicht verwandten Sprachen; darüber handeln de Lagarde, Arm. Stud., S. 56 f.; G. Meyer, I. F., I: 320 ff.; Schrader, Sprachvergl. u. Urgesch.[3], S. 159 f., Reallex., S. 205 f., 533 f.; Pedersen, K. Z. XXXIX: 447 ff.; Brugmann, I. F. XXII: 197 ff.

7. Arm. *šunč*, Gen. *šnčoy* ‚Hauch, Atem, Seele, Geist', *šnčem* ‚hauchen usw.' verbindet Meillet, M. S. L. X: 278 (vgl. seine Bemerkung betreffs des *š* bei Osthoff, Parerga I: 232) mit aind. *çvásiti* ‚zischen, schnaufen, atmen', *çúṣ-ma-* ‚das Zischen usw.' Dem stimmt Pedersen, K. Z. XXXVIII: 198 bei, aber K. Z. XXXIX: 397 sucht er vielmehr *šunč* mit *hunč* ‚Laut' (über dieses Wort anders Meillet, aa. O.) und *unč* ‚Nase' in recht unwahrscheinlicher Weise zusammenzubringen. — Meillet erinnert daran, dass die laut- und sinnverwandten Wörter *šunč* und *hunč* sich in irgend einer Art beeinflusst haben können[2]; ihr ursprüngliches Aussehen liesse sich daher schwerlich erraten. — Pedersen trennt *-nč* als Suffix ab. Es bliebe dann *šu-* oder sogar nur *š-* zum Vergleich mit aind. *çvas-* zurück[3]. Die Kombination erscheint somit als höchstens möglich, aber durchaus unbeweisbar.

Meinesteils möchte ich vielmehr lit. *szvañksz-ti* (Präs. *szvankszczių*), *szvenksz-ti* ‚atmen, schnaufen, keuchen', *szvanksz-lỹ-s* ‚wer keuchend atmet, ein Engbrüstiger' zum Vergleich heranziehen; *šunč* kann solchenfalls, lautlich einwandfrei, auf idg. **k̑u̯oñq-i̯o-* zurückgeführt werden. Auch diese Kombination ist ja unsicher; weitere Bestätigung einer Wurzel *k̑u̯oñq-* bleibt abzuwarten.

Danach möchte ich ein paar neue Beispiele des fraglichen Lautwandels in Vorschlag bringen:

[1] Vgl. die oben, S. 383, N. 1, zitierte Literatur.

[2] Wie *šunč* neben *hunč*, so steht *šogi* ‚Hauch, Dunst' neben *hogi* (auch *ogi*) ‚Hauch, Atem'. Dass hier formale und begriffliche Verschränkung mit im Spiele ist, ist kaum zweifelhaft. Besonders scheint es mir wahrscheinlich, dass *šogi* sich erst sekundär zu *hogi* unter Anlehnung an das Paar *šunč* : *hunč* hinzugesellt hat. Vgl. Pedersen am letztgenannten Orte. Ganz unannehmbares über *šogi* bietet v. Patrubány, Sprachwiss. Abhandl. II: 248, Handes XXI: 305.

[3] Es ist auch zu erinnern an arm. *ššnjem* ‚flüstern, murmeln, wispern' mit dem Verbale *ššunǰ* das Flüstern' (A. T. usw.), eine reduplizierte Bildung (aus **šušu°*); *nj* kann, wie sonst häufig, suffixal sein.

8. Arm. *šēk* ‚rötlich, fahlrot, rötlich-gelb‘[1], *hra-šēk* ‚feuerrot, feuerglühend‘ (*i mēǰ hnoçi hrašēk* ‘ἐν χαμίνῳ πεπυρωμένοι‘) N. T. Apocal. 1 : 15; *atra-šēk* ‘πεπυρωμένος, ignitus‘ Philo (*atr-* ‚Feuer‘); *atra-šēk* ‚glühend‘ M. X., wovon *atrašikagoin* ‚rot, glühend (von Blut, Eisen)‘ und *atrašikanam* ‚(im Feuer) glühend werden, von Metallen usw.‘; — *šika-than* ‘ἕψημα πυῤῥόν‘ Gen. 25 : 20, *šika-karmir* (*morthkh xoyoç* ‚δέρματα χριῶν ἠρυθροδανωμένα, mit Krapp gefärbte Widderfelle‘) Exod. 26 : 14, Faust. Byz.; *šiknim, -em* ‚rot werden (z. B. vom Eisen im Feuer); vor Scham erröten‘ Faust. Byz. usw.[2]. — Kein etymologischer Versuch ist meines Wissens laut geworden.

Ich verbinde damit aind. *çvit-* RV. ‚leuchten, hell sein, vom Feuer, von der Morgenröte‘, *sūriya-çvit-* RV. ‚sonnenglänzend‘, *çvitīcī́* ‚die helle (Morgenröte)‘, *çvitrá-*, *çvítna-* ‚hell, weiss‘, *çvētá-* ‚glänzend, hell (von Agni), weiss‘; — aw. *spaēta-* ‚weiss‘, *spita-* ‚ds.‘, *spiti-* ‚hell, klar (vom Auge), weiss‘; — asl. *svitěti* ‘lucere, fulgere, rubere‘, *světŭ* ‚lux; aurora‘, *světiti* = russ. *světítĭ* ‚leuchten, scheinen (von der Sonne, vom Monde)‘, *světŭ* ‚Helle, Schein (Tages-, Sonnen-)Licht‘, *světlyj* ‚licht, glänzend, hell (von Sonne, Himmel, Tag, Glas usw.)‘; lit. *szvintù szvitaũ* ‚hell werden, vom anbrechenden Tage, vom Himmel‘, *szvitù, -ė́ti* ‚glänzen, flimmern‘, *szvėczù* ‚leuchten‘, usw.

Die Bedeutung des armenischen Wortes ist, im Vergleich mit dieser Sippe, eine engere, wesentlich auf die rötliche Farbe (des Feuers, glühender Metalle, des Blutes usw.) begrenzte; vgl. die ähnliche Spezialisierung der Bedeutung von aw. *suxra-*, npers. *surx* ‚rot‘ gegenüber aind. *çukrá-* ‚licht, hell, weiss‘.

Das *-k* in *šēk* ist suffixal. Die Grundform von *šē-* ist **k̑u̯oito-*; es ist also formell identisch mit aind. *çvētá-*, aw. *spaēta-* und asl. *světŭ*. Intervokalisches *t* wird, wie anerkannt, zu arm. *y* (*i̯*), das mit dem aus *oi* entstandenen *ē* zusammenschmelzen musste.

Der Ursprung des suffigierten *k* kann auf verschiedene Weise erklärt werden. Es kann auf den Einfluss der Farbenadjektiva *spitak* ‚weiss‘ und *čermak* ‚ds.‘, die alte iranische Lehnwörter sind,[3] zurückgeführt werden; die Winzigkeit des Lautkörpers der Form **šē* mag den Zuwachs begünstigt haben. — Anderseits aber haben mehrere armenische Adjektiva ein Suffix *-k*, das altererbt sein muss, z. B. *bok* ‚barfuss‘ (aus **bhoso-go-*: asl. *bosŭ* ‚ds.‘), *anju-k* ‚eng‘ (: got. *aggwu-*), *manu-k* ‚Kind‘ (: *manr* ‚klein‘, Stamm *manu-*), *mardi-k* (: *mard, -oy*) u. a.[4] Dementsprechend lässt sich *šēk* auf **k̑u̯oitigo-* oder **k̑u̯oitīgo-* zurückführen[5]; vgl. (von der verschiedenen Qualität des Gutturals abgesehen) aind. *çvētika-* — neben *çvētaka-* mpers. *spētak* ‚weiss‘ — oder russ. *novíkŭ* ‚Neuling‘, lat. *novīc-ius* u. dgl.; mit *-qo-* erweiterte Farbenadjektiva sind z. B. aind. *babhru-ká-* ‚bräunlich‘, lit. *pìl-ka-s* ‚grau‘ (: *palvas*), lat. *cas-cu-s* (: awnord. *hǫsva-* ‚grau‘), vgl. lat. *albic-are*, *rubic-undus* usw.

---

[1] Alte Flexionsformen scheinen zu fehlen.

[2] Das Verbum *šiknim* scheint ein Adj. **šikin* (vgl. das Suffix von *delin* ‚gelb‘), kaum **šēkn*, vorauszusetzen; das Adj. *šikn* der Wörterbücher ist entweder konstruiert oder spät zum Verbum hinzugebildet. — Oder kann das *n* von *šiknim* etwa mit dem flexivischen *n* z. B. von *mardik*, Gen. *mardkan* in irgend einem Zusammenhang stehen??

[3] Hübschmann, Arm. Gramm. I: 189f., 240.

[4] Ich schliesse mich der Ansicht Meillets (zuletzt M. S. L XV: 355) an, dass dies *k* ein idg. *g* darstellt. Vgl. Brugmann, Gramm.[2] II. 1: 476, 510.

[5] Man erinnere sich des aind. Wechsels: *-aka-* im Mask., aber *-ikā-* im Fem. (Brugmann aa. O., S. 490f.).

Ich lasse es dahingestellt sein, wie eine Grundform **k̑u̯oito-go-* im Arm. zu erscheinen habe. — Als Grundformen für *šēk* habe ich ausserdem in Betracht gezogen teils **k̑u̯oitqo-* (vgl. lit. *szvitkùs* ‚glänzend‘, aber *oi* müsste dann analogisch sein), teils **k̑u̯oid-u̯o-* (vgl. lit. *szvidus*, got. *hweits*; arm. *k* aus *du̯*). Beides scheint mir durchaus unwahrscheinlich.

9. Arm. *hašim,* Aor. *hašeçay* ,τήκομαι, ἐντήκομαι: abmagern, dahinschmachten, sich verzehren, vergehen (vor Hunger, Durst, Kummer, Furcht usw.)', *hašem,* Aor. *-çi* ,dahinschmachten machen, verzehren, zu Grunde richten' A. T., z. B. 2. Sam. 17 : 10, Esek. 4 : 17, 2. Chron. 21 : 15, 3. Makk. 6 : 11; Laz. Pharp. usw.; *hašumn* ,παράλυσις: Verderben, Untergang usw.' A. T., z. B. Hesek. 21 : 10; Agath. usw.; das späte und schwach bezeugte *haš* ,hašeal' ist gewiss ein sekundäres Deverbativum. — Kein etymologischer Versuch ist mir bekannt.

Ich ziehe zum Vergleich heran: aind. *náçyati* ,verschwinden, vergehen', *nāçáyati* ,verschwinden machen, zu Grunde richten, zerstören'; aw. *nasyeiti* ,verschwinden, zu Grunde gehen', npers. *nāsīδan* ,abmagern', aw. *nasu-* ,Leichnam'; — gr. νέκυς, νεκρός ,ds.'; — lat. *nex* ,gewaltsamer Tod', *neco* ,töten, umbringen', *ē-nectus* ,erschöpft', *ē-necto* ,umbringen, quälen', *per-niciēs* ,Verderben', *noceo* ,schädigen'; — air. *éc*, ncymr. *angeu* ,Tod', u. a.

Das arm. *h-* ist prothetisch, wie sonst häufig, vgl. arm. *hasanem* ,ankommen': aind. *açnóti*; *hav* ,Vogel': lat. *avis; haçi* ,Esche': awnord. *askr* und andere wohlbekannte Fälle.

Das Grundwort des seiner Flexion nach denominativen Verbums *hašim, -em* ist ein idg. **n̥k̑u̯-o-*; daraus zunächst arm. **anš-*, dann nach dem Schwund des *n* arm. **aš-, haš-*. Ich möchte besonderes Gewicht darauf legen, dass dieser Ansatz sich sehr eng an die keltische Grundform anlehnt: air. *éc*, Gen. *éca*, mcymr. *angheu*, corn. *ancow*, bret. *ankou* ,Tod' gehen anerkanntermassen auf idg. **n̥k̑u-* zurück.[1]

Der *u*-Stamm ist ausserdem durch aw. *nasu-*, gr. νέκυς, lat. *nequ-ālia* ,detrimenta' reichlich bezeugt; vgl. auch aind. *nā́çu-ka-* Tait. S. ,vergänglich'. Wegen des nahen Verhältnisses der Suffixe *-u-* und *-u̯o-* unter sich vgl. aind. *táku-* und *takvá-* ,eilig', *r̥bhú-* und *ŕ̥bhva-* ,kunstfertig' u. a., s. Brugmann, Vergl. Gramm.[2] II. 1 : 199 f.

Dass *n* vor einem aus idg. *k̑* entstandenen *s* schwindet, beweist *hasanem* (: aind. *aç-nó-ti*, idg. **n̥k̑-*); *hašim* zeigt, dass der Schwund von *n* auch vor arm. *š* aus idg. *k̑u̯* stattfindet, was ich durch das folgende Beispiel bestätigt zu finden glaube.

10. Arm. *ašun,* Gen. *ašnan* ,Herbst'. Die bisher versuchten Ursprungsdeutungen sind in lautlicher Hinsicht völlig unannehmbar; s. de Lagarde, Arm. Stud., S. 15, und Fr. Müller, Wiener Zs. f. d. Kunde des Morgenl. V: 266 (sie verbinden es mit asl. *jesenĭ* ,Herbst', got. *asans* ,Ernte', wogegen Hübschmann, Arm. Gramm. I: 433); Pedersen, K. Z. XXXIX: 433 (sucht an arm. *ačem* ,wachsen' anzuknüpfen); v. Patrubány, I. F. XIV: 54, Handes XXI: 305.

Die Ausdrücke für ,Herbst' sind fast sämtlich auf die Einzelsprachen beschränkt und bezeichnen zumeist die Zeit der Ernte oder der Reife. Das armenische Wort erinnert auffallend an *hasanem*, Aor. *hasi*, das u. a. auch ,reif werden' bedeutet; das Part. *haseal* und die Ableitung *hasun* bedeuten ,reif zum Ernten', von Getreide, Trauben, Früchten usw. Nun ist das *h-* von *hasanem,* wie anerkannt, sicher ein unursprünglicher Zusatz; es steht also ein urspr. **as-* ,reifen' neben *aš-* in *ašun* ,(Zeit der Reife) Herbst'. Das wird kaum ein barer Zufall sein.

Die begriffsverwandten Wörter arm. *garun*, Gen. *garnan* ,Frühling' und *ašun*, Gen. *ašnan* ,Herbst' stimmen in der Endung und der Flexion überein; wie schon vermutet worden ist, kann *ašun* von *garun* beeinflusst sein oder umgekehrt (so Hübschmann aa. O. u. A.); ich nehme vorläufig ersteres an.

Die Stammsilbe *aš-* kann für älteres **anš-* (wegen des Wegfalls des *n* vor *š* vgl. das oben über *hašim* gesagte) und dies für idg. **n̥k̑-u̯o-*, etwa ,reif', stehen. In der Wort-

---

[1] Die britannischen Formen sind ursprünglich der Nom. pl. (idg. *-eu̯es*) dieses *u*-Stammes, s. Thurneysen, Handbuch des Altirischen, S. 124, Pedersen, Vergl. Gramm. der kelt. Spr. I: 46, 126.

sippe, wohin *hasanim* einstimmig gezogen wird (vgl. z. B. aind. *aç-nō-ti*, *ānáṃça*, *náçati*, gr. ἐνεγκεῖν, lat. *nanciscor* usw.),[1] kann ich wenigstens jetzt keine Bildung auf -*u̯o*- nachweisen, finde aber einen Anhalt für meine Rekonstruktion darin, dass sonst zwei sicher alte Ausdrücke für ‚reif' eben mit dem Suffix -*u̯o*- gebildet sind, namentlich aind. *pakvá*- (zu *pácati*, vgl. gr. πέπων ‚reif') und germ. **garu̯a*- (nhd. *gar* ‚reif', nnorw. *gjer-ast* ‚reif werden' usw.)[2]. Es ist ja eine wohlbekannte Tatsache, dass synonyme Wörter überaus häufig dasselbe Suffix haben; von altererbten Bildungen wird es auf jüngere synonyme übertragen.

Zur Erhärtung meiner Hauptthese fügt das letzte Beispiel keinen ganz sicheren Beweis den früheren hinzu. Da ich aber einen weiteren Fall des von mir für ***hašim*** angenommenen Lautwandels bringen wollte und die Zusammenstellung von ***ašun*** mit ***hasanem*** an sich für wahrscheinlich halte, dürfte auch diese hier seinen Platz behaupten können.

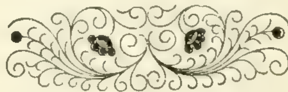
Einige weitere Beispiele von arm. *š* des nämlichen Ursprungs müssen mit Rücksicht auf den mir hier zu Gebote stehenden Raum auf andere Gelegenheit verspart werden.

Es möge mir schliesslich gestattet sein, hier zugleich mit meinen Glückwünschen zum ehrenvollen Jubiläum des „Handes" auch meinen aufrichtigen Dank abzustatten sowohl der Redaktion, als den übrigen Patres Reverendi der Wiener Mechitharisten-Kongregation, namentlich den Herren P. Barnabas Bilezikdschian und P. Nerses Akinian, für die nie versagende Hilfe und Belehrung, welche sie mir, besonders während meiner vorjährigen Studienwochen in Wien, haben angedeihen lassen. Dass mir anlässlich des Jubiläums eine Gelegenheit angeboten wurde, an ihrer Arbeit im Dienste der armenischen Philologie teilzunehmen, schätze ich sehr hoch sowohl an sich, als weil es mir so ermöglicht wurde, mein tiefes Dankgefühl wenn auch nur mit einem Schärflein zu betätigen.

Göteborg (Schweden), Oktober 1911.

[1] Bugge, K. Z. XXXII.: 14, Hübschmann, aa. O., S. 464, Meillet, Esquisse, p. 78, u. A.

[2] Zum letzteren Wort vgl. z. B. Falk und Torp, Norw.-dän etym. Wörterb., S. 322.

ՏՈՐՔ ԱՍՏՈՒԱԾ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԷ

Ազգային աւանդութեան համաձայն, Տորքը Հայոց նախարարութիւններից մէկի նախահայրն է։ Խորենացու ասելով, նա Հայկի սերունդներից է, Պասքամի զաւակը եւ Հայկակի թոռը։ Հետաքրքրական է մանաւանդ նրա նկարագիրը, որ աւանդում է մեզ նոյն պատմագիրը։ Տորքը մի հսկայ էր, խոշորագեղ, բարձր, կոպտարանձն, տափակաքիթ, խորակն եւ դժնահայեաց, վեթխարի հասակով եւ ուժով։ Արտասովոր տգեղութիւնը ժահադիմութիւնը, նրա յատկութիւններից մին էր, որի պատճառով կոչւում էր նաեւ Անգեղեայ։ Վաղարշակ թագաւորը նրան նշանակում է արեւմտեան կողմի սահմանակալ եւ նրա տոհմը հրէշաւոր այլանդակութեան պատճառով անուանում է Անգեղ տուն։ Տորքը Հայոց համար նոյնն էր, ինչ որ Ռոստոմ Սագճիկը (Սագաստանցին) Պարսից, որի մասին պատմում էին, որ հարիւր քսան փղի ույժ ունէր։ Հայերը Տորքին վերագրում էին այնպիսի առասպելական քաջագործութիւններ, որ անհաւատալի են թւում Սամսոնի, Ռոստոմի եւ մինչեւ իսկ Հերակլի նկատմամբ։ Պատմագիրը յիշում է երկու օրինակ։ Տորքը ձեռք էր զարկում որձաքար վէմերին, այնպիսի սալերի, ուր ճեղքի հետք անգամ չէր նշմարւում, եւ ճեղքում էր քարը, ինչպէս եւ կամենում էր. յետոյ եղունգներով քերում էր, յղկում ինչպէս տախտակ եւ հէնց եղունգներով էլ փորագրում արծիւ եւ նման պատկերներ։ Ըստ միւս առասպելի, միանգամ Տորքը Պոնտոսի ափերին պատահում է թշնամու նաւերին, դիմում է նրանց վերայ, բայց չի կարողանում հասնել. նաւերը հեռանում են մօտ 8 ասպարէզ. այն ժամանակ հսկան վերցնում է բլրաձեւ մի վէմ եւ նետում նաւերի ետեւից։ Ջուրը պատառւում է եւ նաւերից շատերը ընկղմւում են, իսկ մնացեալներն ուժգին ալեկոծութիւնից վարւում, քշւում են հեռու շատ եւ շատ մղոններ[1]։

Ալեւոր հնութեան այս թանգ աւանդը, Տորքի առասպելը, ճշմարիտ է, գիտական ուշադրութիւնից չէ սպրդած եւ քանիցս նիւթ է եղել քննութեան, բայց եղած մեկնութիւնները տակաւին հեռու են հաւանականութիւնից եւ խնդիրը սպասում է աւելի համոզկեր լուսաբանութեան։ Հանգուցեալ Ք. Պատկանեանը կարծում էր, որ Տորք անունը թուրք ազգութեան վերանունն է, էպոնիմը, եւ կարելի է նկատել իբր ակնարկ հին թրքական գաղթականութեան։ Տորքի արտաքինը, մանաւանդ տափակաքիթ մակդիրը տարօրէն յարմարում է թաթարական ցեղի նկարագրին, ինչպէս տեսնում ենք հետագայ դարերի հայ մատենագրներից, եւ թէեւ Պատկանեանը ընդունում էր, որ հսկայի յատկութիւններից գլխաւորը, տգեղութիւնը, արդիւնք է Անգեղ անուան հայ մեկնութեան ըստ ժողովրդական ստուգա-

[1] Խորեն. Բ, 8.

բանութեան, բայց եւ այնպէս գլխաւածական բան չէր համարում Տորքի Թաթարական կամ նոյնանման պատկերը[1]:

Պատկանեանի հայեացքը սերտ աղերս ունէր Մորդմանի յօդուածի հետ, որ լոյս էր տեսել մի քանի տարի յառաջ եւ նայում էր Հայ-Թիւրքական լեզուական առնչութեան հարցին[2]: Գերման գիտնականն այն միտքն էր յայտնում, որ հայ լեզուի մէջ նշմարւում են տուրանական ազդեցութեան անժխտելի հետքեր: Խօսքը, հարկաւ, այն Թրքական բառամթերքի մասին չէր, որ ողողում է արդի խօսուն լեզուն եւ որ բնական հետեւանք է դարաւոր դրացութեան եւ միասնական կենցաղի: Մորդմանն ի նկատի ունէր այնպիսի բառական գանձեր, որոնց գոյութիւնը հայ լեզուի մէջ վկայուած է Դ—Ը դարերի դպրութեան յիշատակարաններով, ուրեմն մի այնպիսի ժամանակ, երբ սելջուկների, Թուրքերի եւ նման ցեղերի մասին խօսք անգամ չէր կարող լինել:

Պատկանեանը քննութեան առնելով Մորդմանի բերած բառերը, գտնում է, որ գրեթէ բոլորն էլ պարսկական ծագում ունին եւ ուրեմն ոչ մի արժէք խնդրի վերաբերմամբ: Ժխտելով հանդերձ այս բառերի պիտանութիւնը, Պատկանեանը չի ուրանում Մորդմանի հայեացքի ողջութիւնը իբրեւ գիտական տեսութիւն եւ իր կողմից եւս բերում է քանի մի բառեր նոյն միտքը հիմնաւորելու նպատակով: Հայերէնի եւ Թուրքերէնի լեզուական խնամութիւնը, նրա կարծիքով, կարելի է մեկնել նրանով, որ հնում, դէթ նախ քան արաբական շրջանը, որեւէ Թուրքական գաղթականութիւն է տեղի ունեցել դէպ ի Հայաստան եւ ժամանակի ընթացքում ձուլուել հայերի հետ: Ահա այս պատմական եղելութիւն է, որ արձանացած է համարում հայ ժողովրդի յիշողութեան մէջ ի դէմս Տորք առասպելական հսկայի[3]:

Նոր եւ միանգամայն անսպասելի կարծիք յայտնեց Պրոֆ. Խալաթեանցը իր մագիստրական աշխատութեան մէջ[4]: Նա կասկածում է, թէ որ տեղից կարող էր մեր պատմագիրը քաղել Անգեղ տան մասին այնպիսի հնագրական եւ ցեղաբանական մանրակրկիտ տեղեկութիւններ, որ տեղից կարող էր իմանալ, որ Անգեղ տան նախահայրը Տորքն է, որ ապրում էր Բ. դարում Ն. Ք. կամ որ Տորքը ծագում է Հայկակի Թոռ Պասքամից իբր 600 տարի յառաջ քան Տորքը: Այսպիսի տարակուսանք է յայտնում նաեւ Գարագաշեանը[5]: Երկու հայ գիտնականները չեն վարանում նաեւ, որ Անգեղ բառի ստուգաբանութիւնը մտացածին է եւ խորթ հայ լեզուի ոգուն. հսկայի ուժեղութեան վերայ աւելացնում է պատմաբանը եւս այլանդակութիւնը, որ արդարացնէ Անգեղի իբր տգեղ նշանակութիւնը: Խալաթեանի կասկածոտութիւնը վտանգում է նաեւ առասպելների վաւերականութեան: Առաջին առասպելը, նրա կարծիքով, կատարեալ անհեթեթութիւն է, որովհետեւ քարի վերայ պատկերներ նկարելու կարողութիւնը ենթադրում է որոշ կրթական գեղարուեստական պատրաստութիւն որ բնաւ անյարիր է հրէշաւոր հսկայի հիմնական նկարագրի հետ: Տորքի միւս առասպելը — բլրի նման խոշոր քարեր ձգելը նաւերի

[1] Патканов, О мѣстѣ, занимаемомъ арм. языкомъ въ кругу индо-европейскихъ, Тифлисъ, 1879.
[2] Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
[3] Անդ:
[4] Армянскій Эпосъ въ исторіи М. Хор. Москва, 1896.
[5] Քննական Պատմութիւն, Ա. էջ 250.

վերայ — իրօք արտայայտում է հսկայական ոյժ, բայց այնքան է յիշեցնում Հոմերոսի Պոլիփեմի նոյնանման քաջագործութիւնը, որ ստիպում է ենթադրել, որ Խորենացին պարզապէս փոխ է առել հռչակաւոր Կիկլոպի առասպելը որեւէ յունական շրջիկ ժողովածուից։ Պ. Խալաթեանը յառաջանալով բացասում է մինչեւ իսկ Տորք անուան պատմական ստուգութիւնը։ Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան մէջ, ոլիմպիական ըմբիշների ցուցակում, յիշւում է ի միջի այլոց ոմն Տորքոս Կողոփոնացի, որ 145 ոլիմպիադին յաղթող է հանդիսացել մրցակուում[1]*։ Թէեւ յունական բնագրում կարդացւում է Մոսքոս,* Μόσχος Κολοφωνιος, *փոխանակ հայ թարգմանութեան Տորքոսի, բայց այդ հանգամանքը յետ չէ կասեցնում Խալաթեանին գայթակղիչ համեմատութիւնից. եւ ենթադրում է որ Խորենացին այստեղից է վերցրել Տորք անունը եւ յերիւրել նրա անուամբ առասպելներ։ Հայ ընթերցումը աղաւաղութեան արդիւնք է համարում, մի աղաւաղութեան, որ տեղի է ունեցել Խորենացուց յառաջ, ուստի եւ Տորք անուան գոյութիւնն իսկ հայ գրականութեան մէջ նկատում է իբր պարզ թիւրիմացութիւն*[2]*։*

Պատկանեանի կարծիքը մի սոսկ ենթադրութիւն է, որ իրական խարիսխ չունի ոչ պատմական եւ ոչ լեզուական գիտութիւնների մէջ։ Հայ-թուրքական լեզուական առնչութեան խնդրով ներկայումս զբաղւում է պ. Հ. Պեդերսենը։ Սորա հայեացքները տարբեր են Պատկանեանի տեսութիւնից։ Այն բառերը, որոնք ընդհանուր են հայերէնի եւ թուրքերէնի մէջ, Պեդերսենի քննութեամբ, զուտ հայկական են եւ հայերէնից են անցել թուրքերին. նա փորձում է մինչեւ անգամ որոշել փոխառութեան ժամանակը իբր 500 *տ. Ն. Ք.*[3]*։*

Այս խիզախ հայեացքը դեռ եւս պէտք ունի աւելի հաստատուն եւ յուսալից հիմունքների։ Յարգելի գիտնականը "անհիմն է համարում այն կարծիքը, որ հայերէնի բառագանձը բաւականին ազդեցութիւն է կրած օտար լեզուներից„ եւ վստահանում է պնդել հայ լեզուի հնդ-եւրոպական մաքրութեան վերայ։ Այսօրինակ թերի կամ միակողմանի ըմբռնումով՝ հայ լեզուի բարդ կազմի հանդէպ, մանաւանդ այժմ, երբ արդէն յաջողւում է լեզուական պեղումով վեր հանել հայ լեզուի ներքին շերտերը, այն հին տարրերը, որ կապում են հայերէնը վիրական լեզուախմբի հետ, հարկաւ, դժուար է յանգել անվիճելի հետեւանքների առաւել եւս այնպիսի առեղծուածային խնդիրներում, որպիսին է հայ-թուրքական լեզուների խնամութիւնը։ Յամենայն դէպս, այս խնդրին նայող տեսութիւններն առ այժմ աւելի քան տեսութիւններ են, տակաւին մտքի մառախուղներ եւ ոչ մի գիտական կռուան չեն կարող ընծայել թուրքական հին գաղթականութեան հարցը պաշտպանելու։ Սորանով եւ Պատկանեանի կարծիքը Տորքի մասին մնում է օդի մէջ առանց նեցուկի։

Անցնելով Պ. Խալաթեանցի դատողութեան, պէտք է նկատել, որ ինչ վերաբերում է Տորքի եւ Անգեղի յարաբերութեանը, անպայման ճշմարիտ է։ Ամենայն իրաւունքով կարող ենք զատել Տորքն Անգեղից եւ Խորենացու մեկնութիւնն նորա լեզուաքննական ճաշակի պտուղ համարել։ Իսկ այն ենթադրութիւնը, որ Տորք

---

[1] Եւսեբ. Կես. Ժամանակ. Ա. էջ 30. "Ի մանկտւոյ բռնամարտիկ կռուին՝ Տորքոս կողոփոնացին միայն ի մանկութեան ի շրջանակսա մարտին յաղթեաց։

[2] Халатянцъ, անդ, էջ 326 եւ հետ.։

[3] Pedersen, Armenisch und die Nachbarsprachen, KZ. XXX. Հայերէն թարգմ. Ազգ. Մատենադարան ԾԲ. "Հայերէն եւ դրացի լեզուները„, թարգմ. Կէտիկեան. Վիեննա։

անունը իբրեւ թէ փոխառութիւն է եւ ըմբիշի աղաւաղած անունը, անպայման անընդունելի է եւ միանգամայն խոտելի։ Կարելի է համաձայնել, որ Տորքին վերագրած առասպելները շինծու են, կարելի է թերեւս Խալաթեանցի առարկութիւնը Հսկայի փորագրելու ընդունակութեան վերաբերեալ ուղղել ի նպաստ նորա հիմնական մտքի, ենթադրելով, որ պատմաբանը Անգեղ բառը կամեցել է մերձեցնել Անգղ բառին, ուստի եւ Հսկային վերագրել է արծիւ նկարելու կարողութիւն. այս բոլորը, կրկնում ենք, հնարաւոր է, գուցէ եւ հաւանական, բայց կարծել, որ Տորք անունն իսկ թիւրիմացութեան ծնունդ է, բնաւ հիմք չկայ։ Խորենացու յերիւրանքները, ըստ Խալաթեանցի, միշտ միտումնաւոր են եւ կատարւում են որոշ նպատակով։ Այս դէպքում, անհասկանալի է, թէ ինչ խորհրդով է պատմաբանը գողանում անյայտ ըմբիշի անունը եւ նրան վերագրում ստայօդ քաջագործութիւններ։ Եւ որպիսի ձախորդութիւն. հարիւրաւոր անուններից վերցնում է հէնց այն, որ աղաւաղած է (Տորքոս փոխ. Մոսքոսի)։ Թւում է, թէ Տորքի եթէ ոչ աւանդութեան գէթ անուան պատմական իսկութիւնը ժխտելը ծայրայեղ կասկածամտութեան արդիւնք է։ Այդ անունը ծանօթ է Խորենացուն, անշուշտ, հայ կեանքից. հաւանական է նաեւ, որ Հսկայի պատկերն իր հրէշաւոր գծերով էապէս առնուած է հայ իրականութիւնից։ Այլապէս ինչու պէտք է պատմաբանը մի պատահական ըմբիշի անունը կապէր հայութեան քաջածանօթ Անգեղի հետ եւ նրան ընծայէր նշանաւոր իշխանական տան նախահայրութեան պատիւը։

Անգեղ իսկապէս աշխարհագրական անուն է, Ծոփաց աշխարհի գաւառներից մէկը, որի կենդրոնական ամրոցը մինչեւ այժմ էլ պահել է իր հին անունը, Անգեղ, տաճկական արտասանութեամբ Էգիլ։ Հին հայերը իրաւամբ կարծում էին, որ Անգեղ աստուծոյ անուն է եւ նոյն այն Անգեղի հետ, որ յիշւում է Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան մէջ, իբր համազօր բնագրի Ներգալ-ին[1]։ Մար-Աբասեան պատմութեան անանուն հեղինակն եւս գիտէ, որ Անգեղն աստուածութիւն է[2]։ Կարելի է ենթադրել, որ Աստուածաշնչի Անգեղը յունական բնագրի Ներգելի աղաւաղումն է τὴν Νεργέλ, բայց աւելի ընդունելի է, որ անգեղը տեղական ձեւ է նոյն Ներգալ անուան։ Սեմական Ներգալ իբր պաշտամունք մօտ է յունական Հերակլէսին. սորա ստուգաբանութիւնը եւս մութ է եւ դժուար թէ հնարաւոր լինի մեկնել յունական հողի վերայ։ Արդեօք Հերակլ-էս, մանաւանդ Հերկուլ-էս ձեւը, չէ ծագում սեմական Ներգալից, եւ կամ հայ անգեղ, յոյն հերկուլ, եւ սեմ. ներգալ միեւնոյն բառի տարբեր արտայայտութիւններ չե՞ն։ Ամենայն դէպս Անգեղը նոյն է Ներգալի հետ եթէ ոչ ստուգաբանօրէն գէթ նշանակութեամբ։ Անգեղ ամրոցն իր անունը պարտական է նոյնանուն աստուածութեան, երեւի, այնտեղ գտնուող տաճարի պատճառով։ Արշակունիք մեծ կարեւորութիւն էին տալիս Անգեղ բերդին. սա յայտնի էր իբրեւ արքայական հանգստարան, ունէր մեծ հարստութիւն. Անգեղ տան իշխանը բարձով վեր էր բոլոր նախարարներից[3]։ Երեւում է, որ Անգեղն հնուց ի վեր նուիրական վայր է եղել, շնորհիւ Անգեղի տաճարի, եւ նրա հռչակը չէ նսեմացել նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ։ Խորենացին Անգեղը նոյնացնում է Տորքի հետ,

[1] "Եւ արք Քութայ արարին զԱնգեղ. καὶ οἱ ἄνδρες Χουθ ἐποίησαν τὴν Νεργέλ. Халатянцъ, p. 84.

[2] Սեբէոս, էջ 6. Վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին։

[3] Փաւստոս, Դ. 24.

իսկ անանուն հեղինակը Անգեղ համարում է Բագրատունեաց ժառանգութիւն եւ նոյնանիշ Բագարատ անուան։ Վերջին համեմատութեան առիթ է տուած գուցէ „բագ“ բառի նշանակութիւնը, որ լաւ ծանօթ էր մեր հին հեղինակներին (հմմտ. Բագաւան — գիցաւան, բագին — մեհեան եւայլն)։ Իսկ Անգեղի եւ Տորքի շաղկապման հիմն որոնելու է նրանց էութեան նմանութեան մէջ, այսինքն, որ երկուսն էլ գերբնական ույժերի, աստուածութեան գաղափարներ են։

Յայտնի է, որ հաթեան ցեղի բազմաթիւ աստուածների մէջ առանձնապէս հռչակուած էին երկուսը, իր ազգային աստուածներ, տարկու եւ տիշուպ, tarqu, tišup. *Երկուսն էլ տարածուած պաշտամունք էին ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում։ Ենսէն հնարաւոր էր գտնում հաթեան ազգութիւնները բաժանել երկու մեծ խմբի, մէկը՝ տարկուի երկրպագու, միւսը տիշուպի (թէեւ գիտնականների կողմից հաւանութիւն չգտան[1])։ Տարկու աստուածն ընդունուած էր նոյն իսկ Քասիդների մօտ հաւասար Բելին[2]. Նրա կուլտը ընդհանուր էր Պարսկաստանէ մինչեւ Փոքր-Ասիայի հեռաւոր ծայրերը։ Տարկուի երբեմնեան փառքի հետքերը մնացել են մի շարք յատուկ անունների մէջ, որոնք պատահում են Ասիայի հնաւուրց ազգութիւնների մօտ.* δῆμος Τροκονδηνῶν *Փռիւգիայում,* Ταρκονδαρα *Կարիայում,* Trquta *Լիկիայում,* Ταρκονδημος *Կիլիկիայում[3]։ Ասորական սեպագիր արձանագրութեանց մէջ կարդացւում են՝* Tarkudimme, *Թագաւոր Միտանի պետութեան[4],* Tarhundaradus *Թագաւոր Արծիպի (որ համեմատւում է Հայոց Արծափ տեղի հետ[5])* Tarḫunazi, *Թագաւոր Մելիտինի, վերջապէս* Tarḫuna, Tarḫunabe, *լեռան անուն Նայիրի երկրում, այսինքն Հայաստանի հարաւային մասում, Եփրատից մինչեւ Վանայ ծովը։ Այդ անունը կենդանի էր դեռ եւս Բիւզանդական շրջանում. Զենոն կայսեր դէմ ելած զօրապետներից մէկի անունը* Τροκόνδης *էր։*

Ուշադրութեան արժանին այն է միմիայն, որ հաթեան աստուածութեան անունը պատահում է Հայաստանի այն մասում, ուր ընկնում է նաեւ Անգեղ գաւառը, հին Նայիրի աշխարհում։ Ազգային աւանդութիւնը, կապելով Տորքը Անգեղ աստուածութեան հետ, մեզ հիմն է տալիս կարծելու, որ Տորքը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ հնաւուրց Տարկուն. եւ ուրեմն յիշեալ անուանց շարքը կարող ենք հարստացնել, ներմուծելով եւ Հայոց Տորքը իբրեւ մի յարգի աւանդ աւեւոր հնութեան։ Մեկնութեան բնաւ կարօտ չէ, թէ ինչու հեթանոսական հզօր աստուածը քրիստոնէական շրջանում պահպանուել է հրէշաւոր էակի այլանդակ, բայց եւ այնպէս զօրաւոր պատկերով։ Կրօնական մտքի նոյնօրինակ բեկման արդիւնք է դեւ բառը, որ արիական լուսաւոր աստուածութեան գաղափարից դարձել է չարութեան եւ խաւարի ոգի։ Նաեւ հնչական խոչընդոտ չի կարելի յարուցանել tarqu *եւ Տորք բառերի* (tork, *taurku) *նոյնութեան նկատմամբ։*

Ի՞նչն է կապել Տորքն Անգեղի հետ, արդեօք լոկ աստուածութեան գաղափա՞րը, թէ մի այլ հանգամանք, մնում է մութ։ Մեր համեմատութեան ճշմարտութեան ապացոյց կարող է համարուել այն պարագան, որ հաթեան միւս աստուածութիւնը

[1] Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I, p. 626. 2. Aufl. 1909.

[2] Hommel, Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients, 1904, I, p. 44.

[3] Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, p. 362 եւ հետ.։

[4] Hilprecht, Assyriaca, p. 119.

[5] Hommel, ib. p. 45.

[illegible] նմանապէս քարացել մնացել է հայ իրականութեան մէջ իբր աշխարհագրական անուն Տոսպ, Tospitis, անշուշտ ի յիշատակ նրան նուիրած գլխաւոր տաճարի. ուրեմն, այնպէս, ինչպէս Անգեղ աստուածութեան անունը անդրադարձել եւ յառել է որոշ վայրի վերայ։ Եթէ Անգեղ տեղը հնագիտօրէն հետազօտուի, պեղումները կարող են երեւան հանել այնպիսի իրական յայտնութիւններ, որոնք գուցէ եւ պարզեն, թէ ինչ են նշանակում այն արձինները, որ Տորքին փորագրել է, տալիս մեր պատմաբանը, արդեօք հաթեան վիմական յիշատակարաններից յայտնի արձանէնկարների հետ կապ չունի՞ն։

Նորերս Պրոֆ. Մառը մի ուշագրաւ յօդուածում ցոյց տուաւ հայերէն [illegible] մինչեւ այժմ անմեկնելի բառի ազգակցութիւնը Փռիւգական Σαβάζιος աստուածութեան հետ[1]։ Թէեւ բառիս ստուգաբանութիւնը սակաւին մութ է եւ մինչեւ իսկ յայտնի չէ թէ արիակա՞ն ծագումն ունի, թէ այլ, բայց անտարակոյս է, որ Սաբաձիոսը համբաւուած աստուած էր Թրակա-փռիւգական աշխարհում։ Որտե՞ղ է ծագել նրա սկզբնական կուլտը, Թրակիայո՞ւմ, որտեղից անցել է Փռիւգիա, թէ հակառակը, դժուար է վճռել։ Յամենայն դէպս հայերը ծանօթ են եղել աստուած Սաբաձի-ոսին Փռիւգացիների միջոցով։ Այս մի կարեւոր յայտնութիւն է, որով հաստատուում է Հայոց եւ Փռիւգացւոց այլուստ վկայուած ազգակցութիւնը։ Ասել է թէ, աստուած-Σαβαζιοςը հնդեւրոպական ծագում ունեցող հայերի պաշտամունքն էր, հայկական ազգի այն տարրերի, որոնք ցեղակից էին Փռիւգացիներին։ Մինչդեռ Տորք աստուածութիւնն ընդունած էր տեղական հին բնակչութեան մէջ, հայութեան այն տարրերի, որոնք ուրարտական-հաթեան ազգախմբին են պատկանում, եւ հարեւան վիրական ցեղի ազգութեանց հետ կազմում են մի ընտանիք։ Այլ կերպ ասած, մէկն [illegible]ների պաշտամունքն է, միւսը — հայերի, պատմական հայութեան երկու բաղկացուցիչ մասերի տարբեր պաշտամունքը։ Այն հանգամանքն, որ արմէնների [illegible]ը խոր եւ ծաւալուն հիմքեր է ձգել, ցոյց է տալիս, թէ որպիսի վճռական նշանակութիւն են ունեցել հնդեւրոպական արմէնները պատմական հայութեան իբր մի ազգութեան զանգման շաղախի մէջ։

Ս. Պետերբուրգ, 31 Հոկտեմբերի 1911։

[1] Богъ Σαβάζιος у армянъ. Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences de St. Pétersbourg, 1911 p. 759 (թարգմ. Արարատ, 1911, էջ 794—799)։

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԿԵՂՏԻԿ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆԸ

Ի ՄԵԼԻՔ Ս. ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿԷ

Դասական լեզուաբանութեան մէջ գործածուած՝ Թուով սահմանափակ՝ բարբառներու Հայերէնի — իբր Հնդիկ-եւրոպական լեզուի — լուսաբանութեան մատուցած ծառայութիւնները մեծ են եղած մինչեւ այսօր։ Բայց միթէ ներելի՞ է — երբ մանաւանդ խնդիրը Հայերէնի նման խրթին լեզուի մը շուրջը կը դառնայ — միշտ միեւնոյն նեղ կրկէսին մէջ փակուած մնալ, երբ այդէն անոր բոլոր ծակ ու ծուկը ծանօթ են եւ ամէն կողմերը չափուած ու չափչփուած։ Կարելի չէ՞ ընդլայնել այդ կրկէսը բազմաթիւ խրամներ փորելով եւ աւելի ընդարձակ ասպարէզներու վրայ աչք նետելով։ Շահեկան չէ՞ արդեօք — բացարձակ փոխառութիւնները յարգանքով մէկ կողմ դնելէ յետոյ — հերձակով զինուած մտնել՝ դասական ծանօթ լեզուներու ինչպէս եւ վեդական ու աւեստական ջրի ճամբայ դարձած սահմաններէն զատ՝ ուրիշ նուազ ծանօթ ուստի եւ աւելի խոչոտ — գուցէ եւ այս պատճառներով լքուած — կածաններու մէջ, հո՛ն հայագիտութեան ի նպաստ վերաբուժական նոր գործողութիւններ կատարելու համար։ Հայերէնի բառամթերքին կարգ մը մութ տարրները, նախդիր եւ վերջադիր մասնիկներէն շատերը, հոլովներու եւ խոնարհումներու բազմաթիւ տարկանոնութիւնները հնարաւո՞ր է պարզել, բացատրել ու լուսաբանել ուրիշ միջոցներով քան անոնք որոնք սովորաբար կը կիրարկուին հայ լեզուին վերջնականապէս Հնդիկ-եւրոպական բարբառներու կարգին մէջ դասաւորուելէն ի վեր։

Մղուած այս զանազան հարցականներէն, 7—8 տարի առաջ, կեղտիկ բարբառախմբին — նոյնքան Հնդիկ-եւրոպական որքան անխուսափելի Սանսկրիտը, Զենդերէնը, Յունարէնը, Սլաւերէնը, Հին Բարձր Գերմաներէնը, եւն — կնճռոտ բաւիղը խուզարկութեան նիւթ ընտրել բոլորովին հետաքրքրութենէ զուրկ չթուեցաւ, մանաւանդ երբ վերիվերոյ ակնարկ մը անհերքելի փաստեր երեւան հանեց, այդ շաւղին մէջ՝ հայագիտութեան ի նպաստ՝ հունձքին աւելի քան գոհացուցիչ լինելուն։

Գիտական լեզուաբանութեան միակ յենարանն է ձայնագիտութիւնը. ձայնական ընդհանուր կամ մասնաւոր օրէնքներով առաջնորդուած կարելի է միայն լեզուի

մը ձեւաբանութեան հետեւիլ ու զայն այս կամ այն բարբառին մերձեցնել եւ կամ այս կամ այն լեզուախմբին հետ եղբայրացնել։ Արդ հետաքրքրական է գիտել թէ որ աստիճան մօտ խնամութիւն կայ հայերէնի ձայնագիտական դրութեան եւ կելտական լեզուախմբիններուն միջեւ։

Յետագայ տողերուն մէջ առաջ բերուած քանի մը բառերը — հապճեպով քաղուած ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը ցիր ու ցան եւ երկար տարիներէ ի վեր երեսն ձգուած թերթիկներէն — հայ եւ կելտիկ բարբառներու առնչութեան իբր նմուշ պիտի ծառայեն Հանդէս Ամսօրեայի 25ամեայ Յոբելեանի առթիւ հրատարակուող այս «Բացառիկ» թուի ընթերցողներուն. իսկ նոյն խնդրին ամբողջական ուսումնասիրութիւնը, մօտիկ ապագայի մը մէջ, լոյս կը տեսնէ միեւնոյն «Հանդէս»ի էջերուն մէջ[1]։

Անկ կամ անգ, որոնցմէ՝ անկանել, անգանել, անկում Ն. Գալ. angeu (*մահ*); Արմ. ancou (*մահ*); Հբրտ. ancou (*անկում, մահ*)։ *Կելտաբաններէն ոմանք* ancou *բառը կը մերձեցնեն* Յն. νέκ-υς (*դիակ*); Լտ. nex, neco; Գոթ. naus (*մահ*); Սլվ. navi *ձեւերուն, ուստի եւ* Հայ. *նեխ* = putréfaction.

Անուն, անուան. Արմ. hano; Հբրտ. anu; Հիռլ. anman, ainm, սեռ. anma; Յն. ὄνο-μα(τ), ονομαίνω; Լտ. nō-men; Սնկր. nâma(n); Սլվ. i-me.

Արծաթ, Գալ. ariant; Արմ. argant; Կորն. argans; Հբրտ. argant; Հիռլ. argat, arcat; Յն. ἄργυρος; Լտ. argentum.

Արօր = արօր. Ն. Գալ. aradyr; Ն. Արմ. arar; Վան. arer; Հբրտ. arater; Հսլվ. or-ati; Յն. ἄρατρον; Լտ. aratrum.

Այր (օր), աւուր. Ն. Գալ. awr; Կորն. anur: Հբրտ. annaor (*այն վայրկենէն, այն օրէն*) = ann-aor; Հիռլ. ór, úar.

Ատանիլ = ատ-անել. Ն. Արմ. dōna, donva; Սնկր. dam-i-ta-s. Յն. δάμ-νη-μι; Գոթ. ga-tam-jan; Հբրտ. ardomaul = ar (= Իռլ. ar, ir, er, air, aur; Գոլ. are; Գոթ. faúra; Սնկր. purás; Յն. πάρος, Հայ. առ) + dom + aul.

Բահ, Իռլ. biáil (*կացին, բահ*); Հբրտ. bahell, buhell (*կացին, բահ*).

Բարկ, բարկ-անալ. Ն. Գալ. bragod, bragdy; Կորն. bregand; Հբրտ. bracaut (*բարկ, եռացում,* fermenlation); Հմմտ. Յն. βρασσω (*եռալ*); Լտ. flagrari.

Բուն, բնիկ. Իռլ. bunad; Հբրտ. boned (*ցեղ, ազնուականութիւն*); Սնկր. budh ná-s; Յն. πυθ-μήν; Հմմտ. Լտ. fund-a-mentum.

Բուռն, բռնանալ. Ն. Գալ. bryeint, breint (*առանձնաշնորհ*), breenin (*թագաւոր*); Հիռլ. brig (*ուժ, զօրութիւն, արժանիք*); Հբրտ. brientin (*ազատ, անկախ, ազնուական, զօրաւոր*).

Գէտ / *Գիտուն* / *Գուշակել* } Գալ. gwyddon (*փիլիսոփայ, գիտուն*), gwyddol (*գիտական*); Արմ. gouzout, gout (*գիտել*); Հբրտ. guid (*գիտել*), dorguid (*նախագէտ, գուշակ, վհուկ*) = do + are + guid; Իռլ. finnaim

[1] Գործածուած գլխաւոր համառօտագրութիւններն են՝

ԱՐՄ.	= Արմորիկեան.	ԼԻԹ.	= Լիթուաներէն.	ԼՏ.	= Լատիներէն.
Ն. ԱՐՄ	= Նոր Արմորիկեան.	ԿՈՐՆ.	= Կորնիական.	ՍԼՎ.	= Սլաւերէն.
ԳՈԹ.	= Գոթերէն.	ՀԱՅ.	= Հայերէն	ՀՍԼՎ.	= Հին Սլաւերէն
ԳԱԼ	= Գալլերէն.	ՀԲՐՏ.	= Հին Բրըտոն.	ՀԲՐԳՐ.	= Հին Բարձր Գերմաներէն.
Ն. ԳԱԼ.	= Նոր Գալլերէն։	ՅՆ.	= Յունարէն.		
ԳՈԼ.	= Գոլերէն կամ Գոլուա	ԻՌԼ.	= Իռլանդերէն	ՍՍԿՐ.	= Սանսկրիտ.
ԶԷՆԴ.	= Զէնդերէն.	ՀԻՌԼ.	= Հին Իռլանդերէն.	ՎԱՆ.	= Վաներէն.

(գիտեմ, կը ճանչնամ), ro-fetar (գիտեմ); Հմմտ. Յն. ὁιδα; Լտ. vid-eo; Գոթ. vait; Հոլլ. videti; Բգր. vissen.

Գունդ, գնդ-էլ. Կորն. guntel (կը հաւաքեմ); Ն. Գալ. cynnull (հաւաքել, ժողվել, գումարել); Իռլ. com-ul (հաւաքում); Լտ. cum-ulo; Հբրտ. contulet (հաւաքում) = cont (միասին) + ol.

Դաս, դաս-ուց (կարգ, շարք) | Ն. Գալ. das (դէզ); Իռլ. dais; Հբրտ.
Դէզ, դիզ-ել | das (դէզ), desi (դէզք); Հմմտ. Զէնդ. diz;
Սնկր. dih (դէզ, շարք, ծալք).

Դուռն, դր-ան. Գալ. dor; Արմ. dōr; Հիռլ. dorus; Հբրտ. dor; Հմմտ. Զէնդ. dvara; Գոթ. daúr; Յն. θύρα; Լտ. for-es.

Թնդ-իւն | Ն. Գալ. tant (լար), tantor (լարով նուագարան ածող); Իռլ.
Թնդ-ալ | tet (լար); Հբրտ. com-tant-ou: Հմմտ. Սնկր. tánti-s (լար);
Գոթ. thun; Յն. το-νο-ς; Լտ. ton-a-re; Սլվ. tcetiva.

Խանդ | Իռլ, sant (փափաք); Հբրտ. aruanta (huanta); Արմ. c'hoant
Խինդ | տեսչ. իղձ.

Ծին | Կորն. kin-ethel (ծնունդ); Հիռլ. cen-el (ծնել, ծնանել, ծնունդ);
Ծնել | Նիռլ. cinedl; Ն. Գալ. cenedlaethan; Հբրտ. cenitolaidou (ծնունդ,
Ծնող | տարեդարձ ծննդեան) = cenitol (ծնունդ) + act. նոյն ուղղութեամբ
եւ Հայ. Կին.

Կանչ-ել (գաւառական՝ կանչել = երգել; Արմ. centel (դաս, սովորելիք); Իռլ. cetal, cetol; Հբրտ. centel (երգել). centhiliat (երգիչ); Հմմտ. Սնկր. kan (հնչել, զղրդալ): Յն. καν-άζω (հնչեցնել): Լտ. can o (երգել).

Կաղնի. Ն. Գալ. coll; Իռլ. coll = cosl; Հրգ. hasala; Կորն. colviden; Հբրտ. coll.

Կառք, կառ-աց. Ն. Գալ. car; Արմ. kar; Իռլ. carr; Գոլ. carrus; Հբրտ. carr (կառք); Հմտ. Սնկր. kar (շարժիլ): Լտ. curro (վազել, շարժիլ).

Կատաղի = կատ-աղէ | Ն. Գալ. cad, cadol (կռուի, պատերազմի վերա-
Կատոռ = կատ-ոռ | բերող); Արմ. kǎnn (կռիւ, կագ, գան) փոխանակ
Կատակ = կատ-ակ | kadnի; Հիռլ: cath (կռիւ, պատերազմ); Հբրտ.
cat-al-rid կամ cat-ol rid, որուն արմատն է cat (կռիւ, վէճ); Հմտ. Սնկր. kadt; Լիթ. kat-il-in; Յն. κωτ-ίλ-ος. Այն cat ձեւէն են գուցէ եւ Հայ. կատ, կայտ, եւ կայ-տառ, կայտ- առ բառերը:

Կատար. Ն. Գալ. cedor (արքնութեան մազ); Արմ. kaezourek (արքունիքին հասած); Ն. Իռլ. caith; Հբրտ. caitoir (արքունիքին հասած); Հիռլ. catharac (արքունիքին հասած). այս կարգին կը վերաբերի գուցէ նաեւ գայթ՝ անհատատ նշանակութեամբ.

Կամք, կամ-աց. Ն. Գալ. cam; Արմ. cam; Ն. Իռլ. cam; Հիռլ. camm; Հբրտ. cam (հակ, ծուռ, զիջում).

Կեղ, Կեղ-երեմ. Իռլ. col (մեղք, յանցանք); Գալ. cwl (յանցանք); Հբրտ. caul (յանցանք). Հմմտ. նաեւ կող-ոպտել, ժոյլ:

Կող | Գալ. cilcet (անկողնի պաստառ), Արմ. golched (պաստառ);
*Կողինք (գւռ կն.) | Իռլ. colcait (matelas, պաստառ անկողնի); Հբրտ. colcet
Անկողին | (պաստառ անկողնի); Լտ. culcita (պաստառ, matelas).

Կաղամբ. Գալ. cawell; Կորն. cawal: Հբրտ. cauell (կողով); Սաքս. cawl, caul (կողով); Յն. καυλὸς; Լտ. caulis, cauuella.

**Կղոր* (գուկն.) Ն. Գալ. clawr; Իռլ. clár (սեղան); Հբրտ. claur (երես, մակերեւոյթ, կափարիչ).

Կոր. Ն. Գալ. crwn; Արմ. grouna; Իռլ. cruind; Հրգ. hring (կլոր); Սլվ. krivu (կոր, կլոր); Գալ. cor-went; Արմ. cor-zent; Հբրտ. cron (կոր, կլոր); Յն, κυρ-τός (կոր); Լտ. cur-vus; Հիռլ. cor (կոր).

Կուղ, ի. Ն. Գալ. cul (նեղ); Կորն. cul (նիհար); Իռլ. cóil; Հբրտ. culed (նիհարութիւն, բարակութիւն) = cul (բարակ) + ed.

Կռուփ = *կռումբ. Ն. Արմ. crum (կորացած); Ն. Գալ. crwm; Իռլ. cromm, crom; Հբրտ. crum. Բառին մէջ -ու- տառին անխախտ մնացած ըլլալը կ'ապացուցանէ թէ անոր բաղաձայն մը կը հետեւէր, որը հաւանաբար -b-, -բ- էր: Կելտիկ բարբառներու մէջ -b- անհետացած է իսկ հայերէնի մէջ -մբ- -mb- խումբը տուեր է -ֆ-:

Կրկին, չէնէլ. Գալ. cylchen (շուրջ); Ն. Արմ. Kelch; Հբրտ. circhinn (շրջան, շրջանակ, շուրջ); Լտ. circinus.

*Հաչալ, *հարզալ* (գուկն.) | Գալ. arthal (հաչել); Վան. harzal (հաչել,
*Հաչել, *հաչալ* (գուկն.) | հաչալ); Հբրտ. arthon.

Հայց, հայց-եմ. Իռլ. aith-esc (պատասխան); Հբրտ. arecer, arescer = are-esc (փափաք, իղձ); Հրգ. eisc-ōn (իղձ); Սլվ. iska (իղձ).

Համ | ինչպէս, որպէս, ինչ կերպով. *եմալ էս, *եմալ էնեմ, ինչպէս
**Ամալ* (գուկն.) | ես, ինտոր՝ ինչպէս ընեմ. — Գալ. hafal; Իռլ. amal; Հբրտ. amal; Հիռլ. samail; Գոթ. sama; Հոլ. samu; Սնկր. samás; Լտ. similis, simul; Յն. ἅμα, ὁμο-ῖο-ς.

Հին. Ն. Արմ. henaff (հնագոյն, ծերագոյն); Հբրտ. hinham (հնագոյն) = hin + ham; Հմտ. Սնկր. sana (հին); Լտ. senex.

Ճեմ, ճեմ-ել. Գալ. caman (ճամբայ); Ն. Արմ. kamm, kammed (հետք, քայլ); Հբրտ. cemmein (քայլ, հետք); Հիռլ. céimm (ճեմ, քայլ, հետք).

Մարգ. Գալ. bro (երկիր); Հբրտ. brool (երկիր, գետին); Գոլ. brogoe; Գոթ. marka; Հիռլ. mrug; Լտ. margo.

Մուր | Գալ. braith, brith; Ն. Արմ. briz; Հիռլ. mrecht (աղտոտած,
Մրուր | պիսակաւոր). Հմտ. Յն. μέλας (սեւ).

Ոսկր. Գալ. ascwr(n`; Արմ. askour(n), ascor(n); Հբրտ. ascor(n); Սնկր. asthi; Յն. ὀστέον; Հին Լտ. ossu; Լտ. os.

Ուխտ. Գոթ. aiths (ուխտ, երդում); Հիռլ. oeth (ուխտ); Հբրտ. ut (ուխտ), anútonáú (ուխտադրուժ) = an + uton + on.

Պին. Իռլ. biuth, biith, biad (սնունդ); Հբրտ. bit (կեր, սնունդ); Հմմտ. Յն. βίοτος.

Փետուր. Հբրտ. atanoc (թեւաւոր) = atan-ac (penna = *petna, pat արմատականէն որուն սկզբնական -p- անհետացած է); Յն. πέτ-ο-μαι; Լտ. praepe(t)-s; Հրգ. fédara (թեւաւորք); Սլվ. pŭta (թռչուն); Գալ. etn; Իռլ. anc-én.

Փարիզ, Յուլիս 1911:

Zur ethnischen Stellung der Armenier.

Ein Beitrag zur Rassen- und Sprachgeschichte von Prof. Dr. J. Josef Karst.

Die folgende Abhandlung ist entstanden in Verbindung und mit Beziehung auf ein grösseres ethnographisches Werk, das unter dem Titel „Atlantis“ demnächst erscheinen soll. Dort wird die Idee vertreten, dass es festabgegrenzte Rassen oder Sprachstämme nicht gibt, sondern nach dem Gesetze des ewigen Flusses aller Dinge auch in dieser Beziehung stetig fortschreitende Abstufung und Ausgleichung herrscht, beziehungsweise auch nachbarliche Kreuzung und Mischung. Infolgedessen dürfen die bisher gebräuchlichen Einteilungen der menschlichen Sprachen und Völkerstämme meist nur als provisorische Notbehelfe gelten, die in mancher Beziehung einer Revision behufs genauerer Fixierung und Determinierung fähig sind. Dies gilt vor allem für den Indogermanismus.

Jedem Laien wird es auffallen, dass das einstens von dem sogenannten indogermanischen Kreise ausgeschlossene Armenisch nunmehr für ausgemacht „indogermanisch“ gilt. Ich muss gestehen, dass ich diesem modernen Dogma stets mehr oder weniger skeptisch gegenüber gestanden habe. Einerseits ethnologisch-anthropologische Bedenken, die von der Gleichung Homo Armeniacus = Homo Syriacus ausgehen; anderseits ebenso gewichtige linguistische, verursacht durch die Unmöglichkeit, das Armenische auch nur annähernd adäquat aus dem arischen Sprachkomplex zu erklären, veranlassen und berechtigen zu einer erneuten Untersuchung der ethnologisch dem Armeniervolk zukommenden Stellung.

Armenier und Mesopotamier, bzw. Armenier und Hamiten.

Eine gewisse sprachliche Berührung und Annäherung zwischen Armenien und den angrenzenden Südländern geht schon hervor aus einer oberflächlichen Vergleichung mit dem Assyrischen. Da finden sich z. B. Armenisch — Assyrisch:

բերդ, *berd* Burg — *birt-u.*

ելանել, *el-anel* aufsteigen, steigen — *elu* hoch sein, hinaufgehen, steigen, emporsteigen; *el-an-u, el-en-u* (Bildung auf *an*), das Obere, oben befindliche; *el-tu* oberster Teil.

խնդ-ալ, խնդ-ութիւն, *χənd-al* sich freuen, Freude — *ḫâd-u* sich freuen; *ḫid-ûtu* Freude; *ḫud-ûtu.*

գագաթ, *gagat‘* Gipfel — *qaqqadu, gagadu* Kopf, Haupt.

կռիւ, *kŕiv* Kampf — *karâbu* Krieg, Kampf.

պատառ-ել, *patař-el* spalten, zerreissen — *pataru, patêru* spalten, zerreissen, durchbrechen.

պատ, *pat* Umkreis, Umgrenzung, Zaun — *pâtu* Grenze, Umgrenzung (eines Baumgartens, eines Landes).

արագ, երագ, *arag, erag* schnell, eilig — *arhu* schnell (urverwandt, nicht aber entlehnt).

փոխ, *p'oχ* verleihen; *p'oχan* anstatt — *pūχu* Ersatz.

կնիք, *kənik'* Siegel — *kunukku* (id.).

բուն, *bun* Prinzipio, origine, natura — *bûn-u* (*buniu, bunnu*) Kind, Entstehung, Bildung; *bunânu* Geschöpf, Sprössling.

գումար, գումարել, *gumar, gumar-el* Sammlung, versammeln — *gamr-u* vollendet, vollkommen, vollzählig; *gimr-u* Gesamtheit; *gammaru* vollzählig.

գուբ, *gub* puteus, cisterna — *gubbu* Cisterne.

կշիռ, *kšiř*, dial. *gešiř, gišeř* Wage — *gišrinnu* Hebel, Wagebalken, Wage.

սեր, *ser* Stamm, Geschlecht; սերել, *serel* procreare — *zêr-u* Same, Saat; *zūru, zaru* Geschlecht, Nachkommenschaft, Abkömmling; *zêr-tu* Sprössling, Abkömmling.

հակել, *hakel* sich zu etwas neigen, von հակ — *hâku* sich eng anschliessen, sich nahe hinzutun.

խլել, *χlel* ausreissen, tilgen — *ḫalâku* (id.).

խոր, *χor* tief, profundus, concavus, abyssus — *ḫurru* Erdloch, Schlucht, Höhle.

կողս, *koys* Seite — *kîsû* Seite.

կարիք, *kari-k'* Not, Notwendigkeit — *kar-tu* Not, Drangsal. Vgl. auch: *kûr-u* Not, Wehe.

ապարան, *aparan* Palast, Haus, zusammenhängend mit assyr. *abur-ru* Umschliessung, Einfassung; *abar-u* Umschliessung, Geborgenheit, Sicherheit; *abr-u* Behausung, Bergungsort; *abar-tu* Wohnstätte, Wohnung, Wohnort. Vgl. jedoch Arm. Gram. p. 104.

ապր-ել, *apr-el* sich retten, entkommen — *ebêr-u* übersetzen, überschreiten, hindurchgehen.

աղիւս, *aguř* Ziegel — *agurru* Gebranntes Ziegelwerk, Backsteine.

երթ-ալ, *erth-al* gehen, aufbrechen — *âru*, Prät. *i-ir* (*îr*) aufbrechen, losgehen; dazu *urtu* Gewohnheit, Sitte.

Im armen. մաւտ, *mavt* Nähe vermute ich das assyr. *muttu* Stirn, Front.

եզր, *ezr* estremità, fine, termine, confine, auch Rand, Einfassung — *iṣr-u* Machtbereich; *uṣur-tu, eṣur-tu* Umschrankung, Schranke, Ende.

այրել, *ayrel* brennen — *irrur* brennen; *irru* brennend; *arîru* brennend; *arratu* Dürre; *irritu, arûrtu* Brand.

աւերել, *averel* — *arb-ûtu* verwüsten; *irbu, urb-atu* Verheerung.

դառնալ, *dař-nal* — *târu* sich wenden, umkehren.

դէպ, դիպել, *dêp, dip-el* — *tebu* Angreifer; *tibū* Anrücken, feindlich anstürmen.

կապել, *kap-el* binden — *kâmu* gefangen nehmen; *kam-ûtu* Gebundenheit.

կարաս, *karas* — *kirissu* Gerät.

ափ, *ap'* Handinneres, hohle Hand — *kappu* Hand, hohle Hand; Pfanne.

Mag auch etliches unter dem Aufgeführten als sekundar, insofern als auf Entlehnung beruhend, zu gelten haben, so müssen wir dennoch in Fällen wie ելանել *elanel* : *elu*, դառնալ *dařnal* : *târu*, այրել *ayrel* : *irru* zweifellos ursprüngliches hamitisches Gemeingut erblicken

Ein solches ursprünglich armenisches hamitoide Element tritt uns noch deutlicher und ausgeprägter entgegen bei einer Vergleichung von Armenisch und Sumerisch.

Die im Armenischen waltende Lautverschiebung hat bereits im Sumerischen ihr Analogon und Urbild. Im Sumerischen macht sich eine allmählich um sich greifende

Verhärtung der tönenden Mediae *g, d, b,* sowie des tönenden Sibilanten *z* bemerkbar. Vergleiche hierüber das Nähere bei Hommel, Die sum. akk. Sprache. (Zeitschr. f. Assyriologie I, 177.)

Die beiderseitige lexikalische Verwandtschaft veranlasste schon vor Jahren Michael Hokotzian zu einer m. E. sehr verdienstlichen Studie „La langue d'Accad", Kpol. [1891 ?] II. Esquisse d'un Vocabulaire Accadien-Arménien, in dem freilich neben Richtigem manches Gewagte mitunterläuft; eine neuere, auf jener ersten fussende Abhandlung über denselben Gegenstand lieferte Joh. Saqyzian: Ak'adean Lezu (Աքքադեան Լեզու) („Handes Amsorya" 1909, S. 333—336). Bei unserer folgenden neuen Zusammenstellung ist eine kritische Sichtung und Ausscheidung alles Unsicheren angestrebt worden; zwar konnten Prince's Sumerian Lexicon und Langdon's Sumerian Grammar der engbemessenen Drucklegungszeit wegen nicht mehr durchgehends, so wie es wünschenswert gewesen wäre, verwertet werden. Gleichwohl dürften, wiewohl in unserm lexikalischen, von früher her gesammelten sumerischen Material einiges von der Fachwissenschaft überholt und demnach zu berichtigen sein möchte, alles in allem unsere nachstehenden Aufstellungen ein ziemlich getreues Bild der Verwandtschaftsverhältnisse von Armenisch und Sumerisch bieten.

Einige Lautentsprechungen zwischen Sumerisch und Armenisch.

Sum. anlautendes *b* = arm. *v*, վ.

Sum. *bad* Alter, sterben — Arm. վատ, վատել, վատ-ույժ, *vat, vat-el vat-uiž.*
bar führen — վար-ել, վար-ք, *var-el, var-k'* führen, Führung, Lebensführung.
bar robe d'homme — վառ, վառել, *var̊* voile fin porté par le roi ou la reine.
bar glänzen, Blitz, Sonne — վառ, *var̊* allumé, ardent, éclat.
bar-a tabernacle, autel — վրան, *vəran* Zelt, Tabernakel; վար-ա-գոյր, *var-a-goir* Vorhang.
bur en bas — վայր, *vayr* bas, en bas.

Sum. *g* = arm. *h*.

Sum. *gin* — Arm հինուլ; *gina* — հուն; *king* — հինգ; *guni* — հնոց, **hun-oç* etc.

Sum. *g* oder *k* im arm. Anlaut ohne Entsprechung.

Sum. *gar* faire — Arm. առ-նել, *ar̊-nel* machen; *kara* vor, in Gegenwart — առ, *ar̊* bei, zu, vor; *garza* loi, ordre; *garzi* juste — արժ-ան, արժ-ել, *arž-an* gerecht, wert sein; *gudu* — ուտել *ut-el* essen.

Sum. *g'* (*γ*) = arm. խ, *χ* (*ch*).

Sum. *g'al* couler — Arm. խաղ-ալ; *g'ar* circulaire, enclos — խառ-ել, խառ-ան Seil; *g'ar* le ciel, l'abîme — խոր tief; խորել, խոր-ան Zelt; *g'as-g'as* (*g'as*) schneiden — խըզ-ել; *gug'-i* treten — կոխ-ել; *g'ud* briller; *g'id* brillant — խտխտ-իլ éblouir.

Jedoch auch sum. *g'* = arm. *g*: *g'il-i* grün, beauté — գեղ Schönheit. Ferner *gud* — խոտ etc.

Sum. *gu* = arm. anlautendes *o, uo* oder *u*.

Sum. *gur* bruire — Arm. գոռալ, *gor̊al* und ոռնալ, *or̊-n-al*; *guški* — ոսկի, *oski, uoski.* Zu arm. *gor̊-al* und *or̊-nal* (*v-or̊-nal*) vgl. *ger* und *ver* oben.

gu, gu-gu parler, dire — ոգ-ել, *og-el* (neben գոգ-ցես).

Mit *k*-Vorschlag im Armenischen.

Arm. *kapar* Blei — Sum. *abar* Blei; *kamar* — *amar* Gewölbe; *kiz, kēz, kizel* verbrannte Sache, verbrennen — *iz, iz-i* feu.

Sum. *d* wird zu ծ, *c*.

Z. B. sum. *dê* — Arm. ծե-ծ-ել; *dak* — ծակ; *dug* — ծունկ; *dim, din* — ծն-ան-ել; selten *t*: *tiŕ, têr* — ծառ Baum; *tur* — ծայր Spritze.

Zu bemerken ist auch die teilweise Entsprechung: Sum. anl. *m* — arm. վ, *v*. In anderen Fällen entspricht auch arm. *m*, wieder in anderen hat sum. anlautendes *m* im Arm. überhaupt keine Entsprechung.

Vokal-Vorschlag vor *R*-Anlaut.

Sum. *rig* — Arm. արկանել, *a-rk-anel*; *rak* — ա-րգ-անդ, *a-rg-and*; *ruk* — ա-րք-այ, *a-rkʿ-ay* etc.

Nicht wurzelhaftes Dental-Präfix erscheint sumerisch in Fällen wie:

Sum. *d-irig* — Arm. երեկ, *erek* Abend; *d-ingir* — երկին, *erkin* (für *inkir* (?) Himmel (cf. bask. *ingur* Zirkel, Kreis; also sum. **ingir* Gewölbe, Bogen).

Wortgleichungen zwischen Sumerisch — Armenisch.

Sum. *abʿ, ap* nid, trou, creux — Arm. ափ, *ap* paume de la main.

aba père, grand-père, vieillard — հաւ, *hav* grand-père.

aba après — ապա, *apa* (id.)

abar plomb — կապար, *kapar* (id.)

ad^a, *ad-da* père — arm. dial. տատա, *dada, tata* (türk. *ada, ata*) Papa, Vater.

agʿ, ak anneau, crochet — ագոյցք, *ag-oiç-kʿ* und ակիշ, *ak-iš*.

aga partie posterieure, dos; dial. *aba* — ագի, *agi* Schwanz.

agar champ, terre cultivée — ագարակ, *agar-ak* (id.).

agub firmament, Himmelsgewölbe — *apʿ* und *agu-ŕ* le creux de la main, գոգ, *gog* Busen, Schoss.

al hoch — յաղթ, *yal-tʿ*.

al-al espèce de génie malfaisant — ալ, *al* ogre, loup garou.

alim, alin Gazelle — եղն, *eln* Hirsch, Gazelle.

am, ama mère — *mam* Grossmutter.

amar voûte du ciel — կամար, *kamar* Gewölbe, Bogen.

amar-baruu jeune gazelle — համբարու, *hambaru* und *baru* animal fabuleux.

an und *na* pron. demonstrativ — այն, *ayn*, dial. *an* der, dieser, jener.

ana(g) étain — անագ, *anag* (id.)

anšu âne — էշ, *êš*, Gen. *išo-y, iš-u* Esel.

ar Ackerland — արտ, *art* Feld, Acker.

ara, eri aller; *ara, garan* chemin — եր-թ-ալ, *er-tʿ-al* gehen.

ara gelb — *arakan* (türk *yarakan*) Gelbsucht.

ari, ar-ri ruins — աւեր, *aver* verwüstet.

ari exaltation — յառնել, *yaŕ-n-el* se lever; *ari* steh' auf!

ar-i couler; *ar-ia* rivière; *uru* courant — առու, *aŕu* Bach.

ar-ik pied; base — ար-ա-հետ, *ar-a-het* Fussspur; cf. arm. *eri* Bug, Vorderschenkel.

arik-gil-im nom d'un échassier — Arm. արագիլ, *aragil* Storch.

ariya lion — առիւծ, *aŕiuc* Löwe.

aru femelle — աւրիորդ, *avri-ord* Mädchen, Jungfer.

aš nebst *giš* un, seul — եզ, *ez, yez* eins.

aš-er-a, aš-err-a plainte, lamentation — աշխար, *ašχar* (id.).

ba, ban Negationspartikel — բայց, *ba-yc, baiç, baç* sondern, aber, ausser, ausgenommen; vgl. auch *apa, ap* als Adversativ- oder Negativpartikel.

ba parler, dire — բամ, բաս, բայ, *ba-m, ba-s, bay* sprechen; *bay* Wort, Verb; *ban* Wort, Rede; syn. *ba-ṙ, bar-baṙ* etc.

ba action d'ouvrir, ouvrir; *bad* ouverture — բանալ, *ba-n-al*, $\sqrt{\bar{ba}}$ öffnen.

bad, bat mur, enclos — պատ, *pat* Zaun, Mauer, Umfriedung.

bal creuser — պեղել, *pel-el* graben.

bar Orakel — բառ, *baṙ* Wort.

bar élevé, en haut, sommet, surface — բառ-ն-ալ, *baṙ-n-al* lever, Aor. *bar-j, bar-j-r* hoch, $\sqrt{\bar{bar}}$, nebst վեր, *ver* über oben.

bar, (*bir, bur*) couper, séparer, autre, demi — *var-atel* und *p'ar-atel* éloigner, dissiper; *p'erek-el* fendre; vgl. որ-իշ, ուրիշ, *or-iš, ur-iš* verschieden, gesondert.

bar assembler, entasser, ensemble — բարդ, *bar-d* tas, amas; *par* chœur, troupe.

bar main — բուռն, *buṙn* Faust; sum. *bar* puissant, violent — cf. arm. բարկ, *bark* heftig.

bar lier, lien — պարան, *par-an* corde; *par-a-vand* lien, corde; *var-ak* Knoten (an Bäumen); verwandt mit բարուր, *bar-ur* (*barurk'*) Ausflüchte, Ausreden, eigtl. Windungen, Gewinde.

bar clôture, entourer — պար, *par* circa, circum in Composition.

bar ventre — փոր, *p'or* (id.).

bar (*mar*) conduire — վար, *var*, wovon *varel* führen, leiten; *bar-k'* Führung, Sitten.

bar tisser, *bara* und *par* filet de pêche — վարմ, *varm* Netz.

bar robe d'honneur — վառ, *vaṙ* Königlicher Schleier, Prunkgewand; վառել bewaffnen.

bar étinceler, briller; soleil, éclair — *vaṙ-*, վառել allumer, enflammer, nebst *p'aṙ-k'*, փառ-ք Glorie, Strahlenglanz (cf. türk. *par-la-mak*) փար-փառ, *p'ar-p'aṙ* strahlend (von Angesicht); vgl. auch բարի, *bari* gut, eigentl. schön, glänzend.

bar-a Zelt — *vər-an* Zelt, nebst *var-a-goyr* Zeltvorhang.

bar, bar(*ra*) Antilope, Gazelle — երէ, *erê, yerê* wohl für **vərê, vərya* Wild, Waldtier.

bar côté — երի, *eri, yeri* Seite; *aṙ-yeri* neben.

barra gegenseitig, einander — իրեար, *irear* für **vəriar* einander.

bi und, mit — եւ, *ev* und; Instrumentalsuff. *v* mit, samt.

bibra joie, allégresse — բերկրանք, *berkr-ank'* (id.).

bil, pil feu, brûler — փայլ, *p'ail* Glanz; *p'ail-akn* Blitzstrahl.

biru songe, rêve — ուրու, *uru* vision, rêve; *uru-akan* Gespenst.

bulug spalten — փեղկել, *p'elk-el* sich spalten, entzwei gehen.

bur dissoudre — փռել, *p'əṙ-el* ausbreiten, zerstreuen.

bur, pur en bas — վայր, *vayr, i vayr* (id.).

dab (*dib*) seize — թափել, *t'ap'-el* (id.).

dak creux — ծակ, *cak* Loch, Oeffnung.

dapara bœuf — դուար, *duar, tuar* Grossvieh, Rindvieh; cf. arm. *zuar-ak* Rind.

dê, dê-dê frapper — ծեծ, *cec* = **ce-ci* schlagen.

dig, dīg sterben — դի, *di* Toter, Leiche.

dil place — տեղի, *teli* und *etl, etəl* Platz.

dim, tim, tum découler, cours d'eau — թօն, *t'aun, t'on* Wasserschwall, Nässe; *t'onut* durchnässt, nebst տամուկ, *tam-uk* feucht.

du ganz, vollkommen, *dug* voll sein, gefüllt sein — ատոք, *a-tok* voll.

dub répandre, verser — թափել (id.).

dug genou — ծունկ, dial. ծուկ, *cuk* Knie.

dug vase, cruche — դակոյկ, *dakoyk* (id.).

er-i homme — այր, *air* Mann, aber auch *ore-ar* Leute.

cri, uru ville, fondation, station, habitation fixe — վայր *vayr* Platz, Boden.

egir partie postérieure, derrière — վերջ *ver-ǰ* Ende; ma. յերջ-եւ, *yer-ǰ-ev* hinten.

erim, rim fondation — արմ, *arm* tronc, souche; *armat* Wurzel.

eš-šu, is-su épi de blé — *hask* Aehre; *oz-ni* Igel (der Bestachelte).

gab main — ափ, *ap'* Handfläche; գաբ, *gab* (grapin).

gab-ri être opposé, rival, s'élever en face — գուպար, *gupar* rencontre, combat.

gal avoir — Aor. *kal-* halten, haben, besitzen; *kal-ul* (id.).

gal, galu, gulu grand, elevé; soulever; maître, seigneur, chef — գլուխ, *gəluχ* = **guluχ* Kopf, Haupt; vgl. *χoyl, χuyl, χul*, խոյլ Geschwulst (Tumor).

g'al couler, se hâter, se précipiter, assaillir; *gal-gal* courir; *g'al-g'al* dahinstürmen, hinströmen – խաղալ, *χal-al* couler, se mettre en marche, se jeter sur, s'élancer, bondir; խաղ-աց *χalaç* courant, fluide, coulant.

gam, kam courber, être courbé; *gam* inclination, pensée; *gin-gan* désir, intention — *kam-ar* voûte, *gan-gur* krause Haarlocken oder kraus von Haar; *kar-kam, kama-kor* buckelig; *k'amak* Rücken; *kam-k'* Wille, Neigung.

gan, gal se tenir debout, être, exister — կալ, *kal* stehen, existieren; *ke-al, ke-nal* leben u. a. m.

gar Waggon — կառ, *kaŕ-* Wagen, pl. tant. *kaŕ-k.*

gar aliment, manger — կեր, *ker* Essen, Nahrung.

gargig, gagig mal, méchanceté, douleur — *gagik* Königsname? oder aber գարշ, *garš* garstig, böse, schlecht.

gara Sklaverei — ծառայ, *caŕay* Sklave, einem ursprünglichen **γaŕay* entsprechend. Sum. *g'ar* lier, chaîne; ceinture, collier, cercle; *g'ir-da* l'enclos — Arm. գերի, *geri* Gefangener; ferner *karan* Seil, *kar-el* nähen, nebst խառան, *χaŕan* Strick, Bande.

gar-gina la règle — կարակն, *karakn, karakin, karkin* Winkelholz, Kompass.

g'ar Diamant — քար, *k'ar* Stein.

g'ar être courbe — խառել, *χaŕ-el* tordre, winden, entwinden.

g'ar-ra praestatio, Pfand — գրաւ, *gərav* Pfand.

gaš, kaš Urin — գոզ, *goz* (id.).

gas, kas zwei; *kas-ar* Halbteil — կէս, *kês* halb, Hälfte.

g'as couper — խզել, *χəz-el* couper, déchirer.

gatu élever — կատար, *kat-ar* Gipfel, dial. *ko̱t* Schädel.

gi, gê das Untere, Abgrund — գեհ, *geh* Abgrund, Schlucht. Sum. *gi* (*gin*?) Fusssohle — Arm. կին-ք, *kin-k'* Fusssohle; *əz-kəni* auf der Fussspur; nach.

g'id (*iid*) rivière — գետ, *get, g'et* Fluss, Strom, Wasserlauf.

g'ili beauté — գեղ, *ge̱l, g'el* Schönheit.

gin, gi roseau, baguette — ջին, *ǰin* Rute, Peitsche; vgl. auch կն-իւն, *kən-iun* Binse.

gin aller — գնալ, *gən-al* gehen $\sqrt{gin}$.

gin feststehen, wohnen — կենալ, *ken-al* existieren.

gin Mädchen — կին, *kin, gin*, Weib.

gin tourner, tresser — հին-ուլ, *hin-ul, hen-ul* weben.

gin-a petit, peu — խուն, հուն, *χun, hun* peu.

gipilu cauchemar — խիպիլիկ, *xipilik* (id.).

gir voûte du ciel — ծիր, *cir* Bogen; vgl. գերի, *geri* Gefangener.

gir scorpion — կոր, *kor*; կարիճ, *kariç̌* Skorpion.

giš, guš, kiš cheveu — գէս, *gēs* chevelure.

gisgal mât, objet dressé et fixé comme un mât; *gislah* nebst *kisak* hauteur — հսկայ, *həskay, həska* Riese.

giš-i obscurité; *gig* ombre, nuit — գիշեր, *gišer* Nacht.

giz-i the flowering reed — գզիր, *gəz-ir*, *χəs-ir*, türk. *hasyr* Binse.

gu Ochse — կով, *kov* Kuh.

gu, *gu-gu*, *gug-* voix; parler, dire — գոգ, գոգցես, *gog-* sagen; *gov-el* loben, preisen und *og-el* singen, jubeln.

gud, (*gu*, *u*) déterminatif des végétaux — խոտ, *χot* Gras, Kraut.

gudu manger — ուտել, *ut-el* essen, $\sqrt{ut}$.

gug'-i treten — կոխել, *koχ-el*, *goχ-el* treten.

gug'i nouvelle — գոյժ, *goyž*, *guž* Nachricht.

gun total, collection — յոգն, *yogn*, *yok'n* Masse, Menge, viel (aber auch arm. *gun-d* Schar.)

gun-i four, fournaise — հնոց, *hən-oç* (id.).

gur bruire — գոռալ, *goṙ-al* (id.).

gur cajoler — գորով, *gorov* herzlich, Liebe; dial. *gur-gural* choyer, entourer de caresse.

gur courant d'eau — կորի, *kori* Wassergraben, Kanal.

gur trancher — կուրտ, *kurt* châtré; *kətrel* schneiden.

gur-uš élevé, le maître — գոռոզ, *goṙoz* hochfahrend, stolz.

guš-ki, *guš-ki-n* or — ոսկի, *oski*, *uoski* or.

gušur, *gušra* Balken, Hebel — կշիռ, *kəšiṙ* Wagebalken, Wage; vgl. կոշռայել, *košrayel*.

huši troupe, peuple — խուժ, *χüž*, *χuž-a-düž* (id.).

ik être debout, exister — կալ, *kal* stehen, bestehen, existieren; von $\sqrt{ki}$ oder $\sqrt{i\text{-}ki}$ mit Deriv. *kenal* = **ki-a-nal* sein, existieren, *keal* = **ki-al* leben.

il élever — ել, *el* Aufgang, *el-anel*, Aor.-St. *el-* steigen, aufgehen, aufsteigen.

imiri tourbillon, tempête — մրրիկ, *mrrik* (*mərri-k*) Sturmwind, Wirbelwind.

im-(m)a, *ima* (*im*) boire, boisson; *immeli* boisson — խմել, *χəm-el* trinken, *χəmeli* Getränk; vgl. *ump* Trank, *əmp-eli-* Getränk, *əmpem* trinken.

isi vache — եզն, *ezn*, *yezn* Ochse, Rind.

isse Fürst — իշխան, *iš-χan* (id.). Arm. *bəd-eašχ*, = Sum. *pat-esi*.

iz, *giz* ich — ես, *es*, *yes* ich.

iz, *izi* feu — կիզ *kiz*; *kizel*, *kizal* brennen.

izhar nebst *gishar* borne — եզր, *ezr* Rand.

izsu Sonnenuntergang — էջ, *ēǰ* Untergang; Verb. *iǰ-an-el* absteigen.

kak-(k)ul perdrix — կաքաւ, *kak'av* (*kak'* + *hav* Vogel) Feldhuhn.

kal (*gal*) ville — քաղաք, *k'al-ak'* Stadt (eigentl. Versammlung, zu քաղել colligere).

kar agneau — գառն, *gaṙ-n*, dial. *gaṙ* und առն, *aṙ-n* Lamm.

kar digue, quai; *gar* amas, rive — կարկառ, *kar-kaṙ* Haufen, Steinhaufen.

kaz-da en rut — խազ, *χaz* échauffé; (türk. *kyz-ǵyn.*)

kešda bind (restrain) — խիստ, *χist* fest.

kid suchen — $\sqrt{git}$, *gət-an-el* finden.

kid avec; *kut* accompagner — կից, *kiç* mit, gemeinsam, Genosse.

kit amonceler, amasser — կոյտ, *koyt* tas, amas.

kiš cochon — խոզ, *χoz* (id.).

kinge main — հինգ, *hing* fünf (eigentl. Hand).

kud lin — կտաւ, *kət-av* Lein.

kur saisir, occuper — գրաւել, *gərav-el* (id.)

kur essen. — կուր, *kur* (nebst *ker*) Speise, Essen; *ker-a-kur* Speise, Mahlzeit.

kur terre, pays, montagne — կորդ, *kor-d* Oedland (vgl. auch *kir* in *er-kir*).

kur be hostile — կռիւ, *kəṙiv* Streit (für **kiṙv* = **kuṙ*).

kur cheval — քուռակ, *kuṙ-ak* Füllen; ջորի, *ǰori* Maultier.

kure canal — կորի, *kori* (id.).

kuš schreien — կոչել, *kočel* (id.).

lag‘, *lag‘-lag‘* laver, purifier; pur, blanc; *lug‘* rein, gewaschen — լոգ-անալ, √*log- log-anal* waschen = *lu-anal*.

lik Hund — լակոտ, *lak-ot* Hündchen.

lu agneau, brebis, mouton — ուլ, *ul*, ալոջ, *a-loǰ* chevrette.

ma-ê, *mê* ich — իմ, *im* mein; *me-k‘* wir.

mag‘ suprême, sublime (*mug‘* partie supérieure, sur) — մակ, *mak* oben, über.

mar habitation — մառան, *maṙan* chambre intérieure, *mayr*, *mori* repaire, tanière.

mar-tu Westen; Sonnen-Untergang — *mayr-arevu* Sonnen-Untergang, ի մայր մար) մտանել untergehen (von der Sonne und den Gestirnen).

maš demi, couper, diviser — մասն, *mas-ən* Teil, Abschnitt (vgl. arm. մէջ, *mēǰ* Hälfte.)

meri erhaben — վեր, *ver*, *verin* hoch, über.

meš, *miš* multitude — մոզանալ, *moz-an-al* zunehmen, sich vermehren; *maz-d* dicht; *mest-el* sich festigen.

mu année — ամ, *am* Jahr.

mud be dark; *mut* Dunkelheit; *mi* Schatten — մութ, *mut‘* dunkel.

mul, *mūl-mūl* briller — մլմլոտ, *məl-məl-ot* funkelnd; dial. *mal-mal* Frühlicht, aufleuchten.

murub Bauch — որովայն, *orovain* (id.).

muš Männchen, männlich — ուստր, *us-tər* Knabe.

na pron. dem. — նա, *na* (id.)

nag, *nak* trinken — նուագ, *nuag* Becher, Trinkgefäss; Trank, Trunk.

nanga (*na-anga*) District, contrée — նահանգ, *nahang* (id.).

pa, *paa*, *pad* dire, proclamer — պատում, *patum* zu √*pat-* erzählen.

pa (*pag?*) sceptre — փակ, *p‘ak* Stock, Scepter (nebst *bak-ul*).

pah, *pag‘* abonder, être fécond — mittelarm. պահ, *pah*, *bah* und *bah-vor* fruchtbar, trächtig, schwanger.

pam, *pa-v* und *pam-pam* proclamer, annoncer — vgl. համբաւ, *ham-bav* Gerücht, Gerede; *bam-b-as* Verleumdung; *bam-b-asel* verleumden.

pap père — պապ, *pap* Grossvater.

pateši Herr, Fürst, Herrscher; Vize-König — բդեաշխ, *bədeašχ*, *pətyašχ*; georg. *pitiaχši* und *patiaχši*; syr. *aptaχša* Teilfürst, Vize-König.

pes respirer, souffler — փչել, *pəč-el* schnaufen, keuchend athmen.

pin fondation — պինդ, *pind* fest, *pənd-el* gründen (vgl. auch բուն, *bun* Stamm, Grund).

ra (*ru*) (Postposition) zu, hin — առ, *aṙ* zu.

ra wegnehmen, ergreifen — √*aṙ-* mit *aṙ-nul* aor. *aṙ-i* nehmen.

ra, *radu* gehen — երթալ, *er-t‘-al* (id.).

ra zwei — cf. Element *er-* im arm. Zahlwort *er-ku* zwei; *er-es*, *er-ek‘* (2+1) 3; *er-er-al* wiegen, schwanken; *erk-iul* Unschlüssigkeit, Furcht; *erk-bayel* zweifeln.

ra (*ri*) Verbalsuffix zur Bezeichnung des pronominalen Objektes der II. Person: dir, dich (Langdon, Sum. Gram., 197) — *-er*, *-ir*, *-u-r* als Pronominalsuffix zur Bezeichnung der II. Pers. sing. der Zeitformen der Vergangenheit.

rak créer, enfanter — արգաւանդ, *arg-avand* fruchtbar; *arg-as-avor* (id.); *arg-as-ik‘* Früchte, Erzeugnisse; *arg-and* Gebärmutter, Mutterleib; cf. երկն, *erk-ən* Geburtswehen.

ruk roi — արքայ, *ark‘ay* König.

ruš, *rus* brillant — *a-rš* für **a-ruš* in արշալոյշ, *arš-a-luš* Morgenröte.

rut-a Würmerschwarm — որդ, *ord* Wurm.

rut-ik bélier — արտիկ, *a-rt-ik* mouflon.

sa, ša verkünden — √*as-* in ասել sagen.

sag Kopf, Haupt — vgl. սէգ, *sėg* stolz, hochfahrend; *sigal* sich stolz gebärden; aber auch ծագ, *cag* Spitze, Gipfel.

ṡak-uṡ-a, ṡag-kuṡ-sa providens, prudens — զգոյշ, *əzgoiš, zəgoiš* achtsam, behutsam.

ṡal-al phtisie — հալել, *hal-el* schmelzen.

sar génération — սեռ, սեր, *seṙ, ser* Geschlecht, Zeugung.

sar (*sur*) lier attacher — սարիք, *sar-i-k'* Ketten, Banden.

sar, ṡar ligne, rang — շար, *šar* (id.).

sar envelopper — ծրար, *cər-ar* Einhüllung; *cər-arel* einwickeln.

sar disperser — ցրուել, *cərv-el, çir* Zerstreuung.

šib Eile, Lauf — ճեպ, *čep* Eile (cf. *štap* Eile).

sig vent; *sug* tempête — սիգ, *sig, sik', siuk'* leichter Lufthauch, Zephyr.

sig, sik vétement — սգենուլ, զգենուլ, *əsgenul, əzgenul*, զգենուլ, *əzge-nul* = **zigi-a-nul* sich kleiden.

sig douleureux, chagrin — սուգ, *sug* Trauer.

sig-al attention — սկել, *əsk-el* (*sək-el*) wachen; *əzg-aun* (*zəg-aun*) aufmerksam, klug, weise.

sil soulever; *zil, ṡil* grand, sublime — vgl. ել, *el-* Erhebung; *el-an-el* aufsteigen.

sila trancher — սուղ, *sul* wenig, kurz, klein; սղոց, *səl-oç* Säge.

sir binden — *ser-t* fest.

ṡua humeur, sputum — շողիք, *šo-li-k'* und *to-lu-kk'* Geifer, Sputum.

šub prostrate; *ṡuu* untergehen (von der Sonne); *kuṡ* se coucher — խշտի, *χəšti* Nachtlager, Ruhestätte; *hašt-el-arevu*, Untergang der Sonne.

šub, sub sauber, rein, klar — սուրբ, *surb*, mittelarm. *sub, sup'* rein, sauber, nebst *səpər-kik* säuberlich.

ṡub nehmen — շոպել, *šop-el, šop-šop-el* arracher, enlever.

ṡub-ṡub appliquer contre — շփել *šəp'-el* frotter; *šəp-šəp'-el* (intensiv); *šō-šap'el* betasten, befühlen.

suk brillant; *ṡug'-us* étinceler, flamme — շուք, *šuk'* Glanz, Pracht; *šk'-el* prächtig, glänzend.

sug increase; erhaben stehen — սկայ, *əsk-ay, həsk-ay* Riese.

suk marais — vgl. ցեխ, *çeχ* Dreck.

ṡuku faim, famine (*ṡug* aliment) — vgl. սով, *sov* (g. *sovoy*) Hunger.

sul Strasse, Gasse — ուղ, *ul, uli* (id.).

sun zerstören, vernichten — ջնջել, *ǰənǰ-el* aus **ǰun-ǰ-* vernichten, auslöschen.

sur force; puissant — զօր, *zaur, zōr* Kraft.

sur prononcer — զրոյց, *zər-oiç* = **zur-oiç* Wort, Erzählung.

sur pleuvoir, pluie — ծոր-ել *cor-el*, սոր-ել *sor-el*, fliessen, tröpfeln; *an-dzrev* Regen.

sur-a en urinant — dial. շռել, *šəṙ-el* urinieren.

tab rassemblement, totalisé — տաւաղել, *tav-al-el* sammeln.

tab se hater; rapide — ճեպ, *čep* Eile; *štap* (id.).

tab-tab remuer, agiter — թօթափել, *t'av-tap'-el* schütteln, rütteln, bewegen.

tan haut; *di-di-m* conquérir; *du* sommet — vgl. տի, *ti* oben, in *ter* = **ti-air* Herr, *ti-kin* Herrin etc; *tan-ik'* Dach.

tar fixer, établir *-tur* Lagerstätte — թառ, *t'aṙ* juchoir; դադար, *da-dar* Ruhestätte, Standort.

ti pron. pers. II. p- — դու, *du* (id.).

ti côté — դեհ, *deh*, dial. *di, ti* Seite.

tidnu partie, postérieure, derrière — տուտն, *tutn* queue.

tir, ter arbre, bois, *tar* wachsen (von Pflanzen) — vgl. ծառ, *caṙ* Baum.

tisg'u Istar — դշխոյ, *dəšχoy*, *təšχo* Fürstin.

tug' be plentiful — ատոք, *a-tok'* voll.

tum aller, marcher — vgl. ճեմ, *čem* Gang, *čemel* wandeln.

tur fils, enfant — թոռն, *t'oṙ-n* Enkel (türk. *tor-un*).

tur couper, tailler — թուր, *t'ur* Säbel, Schwert.

tur triclinium — աթոռ, *a-t'oṙ* Sitz, Ruhebank.

tur eingehen — դուռն, *duṙ-n* Tür, Eingang, Tor.

tur hauteur, pointe — տուռն, *touṙən* Haufe, Hügel (entfernte verwandte: ծայր, *cayr* Spitze; *dar* Erhöhung).

tur pourriture — տորոմել, *tor-om-el* und տրորել, *tər-or-el* verderben, verfaulen.

u, gu plant, vegétable — խոտ, *χot* Gras, Krautpflanze.

udu agneau — օդի *ôdi, auti* agneau, brebis.

uga, uku, ukki, ukkin, ukkus peuple, multitude; *uh, uhu(a)* troupeau = յոգն, յոքն, *yogn, yok'n* viel, in Masse, massenhaft.

uku jour — այգ, այգու, *aig', aigu* Frühlicht; ma., na. *egun, eguç* Morgen, morgens.

uku homme — vgl. ոք, *ok'* pron. indef. irgend jemand, falls dies als ursprüngliches Substantiv denkbar wäre, analog dem ma. pron. indef. մարդ, *mard* aliquis, das eigentl. Mann bedeutet.

um-un-a réunion — vgl. *amen* ganz, all; oder auch *hom-ani* Konkubine, Buhle, mitschuldig.

ur, ur-ri und *bar* Hyäne — բոր, բորէ, *bor* (*buor*) *borē* Hyäne.

ur chaleur, brûler, feu — ուռան, *uṙ-an* brasier nebst բորբոքել, *bor-bok'el* brennen; cf. *eṙ-al, vaṙ-el* brennen.

ur und *bar* entrailles — փոր, *p'or, puor* Bauch.

ur homme — որեար, *orear*, ma. *orer* (R-Plur.) Leute, Menschen.

ur fond, fondement, mur — vgl. ոռ, *oṙ* partie postérieure, groupe; *orm* mur.

ur strotzende Fülle, Ueberfluss, Ueberschwall — յորդ, *yor-d* reichlich, in Fülle; ուռչիմ, *uṙ-č-im* $\sqrt{u\dot{r}}$ schwellen, strotzen.

ur reins, flancs; *gur* côté — երի, *eri, yeri* Seite; *eri-kamunk* Nieren.

ur plante du pied, *uru-gal* enfer, tombeau — խոր, *χor* unten, Tiefe, Grund.

ur maudire — օրերք, *avr-er-k', aur-er-k', o̱r-er-k'* Verwünschung, Fluch.

uru meule de blé — օրան, *aur-an, avr-an, o̱r-an* (id.).

uru ville, habitation — վայր, *vayr* Platz, Ort.

uru mâle — որձ, *orj* (*ordz*) männlich.

uru und *gurun* Blut — արիւն, *ariun* (id.).

us mâle, enfant mâle, fils, garçon — ուստր, *us-tr* (für **us* + *t'ur* = *t'oṙ-n*, թոռն männlicher Nachkomme).

uš Seite — կոյս, *koys, kus, gus* Seite.

uš nachfolgen, treiben; *ussa* folgen, jagen — խոյս, *χoys, χuys, χus* Flucht.

uz chèvre — այծ, *aic* (id.), dial. *e̱c, edz*.

uz-ar bord, rivage — եզր, *ezər* bord, rivage.

uzu Fleisch; Fett — խիւս, *χius*, ma. *ẖuis*; na. *χus* Brei, Pulpe (urverwandt mit arm. *mis* [= *vis, gvis*] Fleisch) nebst հոյզ, *hoys, huyz, huz* Saft, Fettbrühe.

za za-e, zī, si, zu Pron. pers. II. pers. — vgl. ձեր, ձեզ.

zag Stirn, Haupt, Gesicht; *zage* oberst, überragend — ճակատ, *čak-at* Stirn.

zag bord, limite — ծագ, *cag* (*tsag*) Ende, Spitze.

zag' clarté du jour — ծագ, *cag* Frühlicht; *cag-el* aufdämmern.

zana, *zanaru* supérieur, au dessus de — սնար, *sənar* Kopfende; Kopfkissen; pl. Gipfel, Spitze (eines Berges).

zid, *zida* droit, juste; *zidi* diriger, gouverner — iran.-arm. շիտակ *šit-ak* gerade, alarod-arm. ստոյգ, *əst-oyk* sicher, wahr, richtig (**sit-oig*); ստկել *əstkel* (aus **sit-uk-* [= *stoyg*]) berichtigen, korrigieren.

zid blé — շտեմարան, *əšt-em-ar-an* Kornhaus, Magazin aus **šit-eam* Korn.

zig be high — սկայ, *əsk-ay*, *həsk-ay* für **sik-ati* Riese.

zir serpent — զեռալ, *zeṙ-al* kriechen; *zeṙ-un* Reptil.

ẓiẓi Wurm — ցեց, *ceç* Motte; ճճի, ճիճի, ճիճու, *čəči*, *čiči*, *čiču* Insekt.

zuab l'océan — ծով, *cov* (*tsov*, *tzüov*, ostarm. *tzüev*) See, Meer.

Grammatische Beziehungen zwischen Sumerisch und Armenisch.

Dass auch formale, grammatische Berührungspunkte beiderseits bestehen, geht bereits aus dem in obiger lexikalischer Aufzählung inbegriffenen einschlägigen Material hervor, aus welchem wir hier nur Einiges, mit teilweiser Ergänzung, kurz hervorheben.

Sum. Dativ *-ra* — Arm. Gen.-Dat. *-r* der Pronominaldeklination.

Sum. Postpos. *-bi* mit — cf. Arm. Instrumentalsuffix *-v*, *-b*, sowie adverbiales Formativ *-vi* (*-vin*).

Sum. Postpos. *eš*, *še*, *šu* zu, für, auf — cf. Arm. Präf. ց *ç* zu, für und lokatives Suffix ց *ç* für Gen.-, Dat.-, Abl.-Pluralis, sowie Abl.-, Lok.-Singularis im Ostarm.; ferner Lok.-Suffix -ջ *-ǰ*, -չ *-č̣*, bzw. -զ *-z*, -ժ *-j* beim Pronomen.

Sum. Präp. *êna* bis — cf. Arm. ինչ *inč* (= *in* + Suff. *č̣* bis).

Sum. Prekativ durch Präfix *g'a*, *g'i*, *g'u*: vgl. ostarmenisches Futur durch Präf. *ku*.

Sum. Präteritalformativ *-n*: vgl. für das Armenische auch գործուն, *gorc-un* bearbeitet, երկիր գործուն, bebautes Land.

Sum. präteritales I-Suffix: vgl. arm. գերի, *ger-i* gefangen; թերի, *t'er-i* verdreht, verkehrt.

Sum. pronominales Suffix *-ra* der zweiten Person bei der Konjugation entspricht armenischem *-r* als Pronominalzeichen der zweiten Person der Zeitformen der Vergangenheit.

Sum. *ig* (*nig*) Pronom. indefinit.: vgl. arm. -ք *-k'* als Indefinitformativ; arm. *ik'* aliquid.

Numeralien: եզ, *ez* eins: sum. *as* eins; երկու, *erku* zwei: zu zerlegen in *er*+*ku*. Zu *er* vgl. sum. *ra* zwei; *ku* = urarm. **ku* = indog. *dvō*. Also hybride Kompositionsbildung durch Häufung des echtarmenischen **ku* mit dem äquivalenten sumerisch-armenischen *er* zwei. Analog arm. *er-ek'*, *er-is* 3 (2+1) = sum. *er* 2 + urarm. *ek'*, *-is* 1, das sich zu sum. *as* 1 stellen lässt.

Der Sanassar-Abamelik-Mythus

bezieht sich auf die ethnische Verbindung der nördlichen, armenischen Chalder und der Sumerer (der Südchalder). Sanassar, der, von armenischem Geblüte, aus armenischem Fürstengeschlechte, von Armenien aus nach der Kupferstadt (ehernen Stadt) Bagdad zieht, wo er den Heidenkönig entthront und sich an dessen Stelle setzt, ist der mythische Repräsentant des von Norden über Armenien nach Mesopotamien vorrückenden Akkader- oder Sumerer-Volkes; wo die nördlichen Chaldo-Sumerer wohl schon eine stammverwandte Nation vorfanden (etwa drawidischer Rasse? oder die Sumerer, während die von Norden gekommenen die Akkader gewesen wären?).

Als Gebiet der nördlichen, durch Sanassar-Abamelik repräsentierten Sumero-Akkado-Chalder wird vom Epos angegeben vor allem Sassun, der bekannte Distrikt in der

Provinz Achznik, dann die Gegend von Musch und überhaupt die Provinzen Turuberan, Achznik sowie Hocharmenien, etwa das ganze südliche und nordwestliche Armenien, begrenzt vom oberen Tigris und Wansee im Süden, vom westlichen Euphrat im Westen, im Osten bis nach Erzerum und Kars reichend, in welches Gebiet die Alten eben die armenischen Mosynöko-Chalder versetzen.

Abamelik residiert in *Mösr*, d. i. das spätere Muzur oder Myndzur, worunter verstanden ist: 1. Der Mezur-Dagh, der wichtigste Gipfel des Merǰan-Gebirges, unweit Erzinjan. 2. der Muzirfluss. (Fälschlich glaubte A. Leist, Mösr sei mit der späteren Stadt Mosul identisch).

Die mythischen Namen des Sanassar-Mythus erklären sich am leichtesten sumerisch:

Z. B. Sanassar: sumer. *zana* supérieur, *sar* multiplicatio, foule, abondance, fécondité, généreux, grand, wie denn wirklich sumerisch *ana* (wovon *s-ana*, *z-ana*) hoch mit *sar* als *Anasar* Dieu producteur, Dieu bon, belegt ist.[1]

Maratuk Ortsname, bzw. Gebietsname; Mösrameliks Heer zieht von Mundzur (Mösr) nach Maratuk gegen David. „David trieb sein Pferd dahin und erschien plötzlich vom Westen vor dem Zelte". (Mösr) Melik fragte ihn: „Was bist du für ein Mann?" David sagte: „Ich bin der Sohn des westlichen Königs..." Und David wiederholte dreimal: „Ich glaube an das hohe heilige Kreuz von *Maratuk*": = sumer. akkad. *martu* Westen (wohl eigentlich Niedergang, Abstieg, Absteigeort; zu *mar* Niederlassung, Siedelung Wohnung, wohnen, arm. ի մայր մտանել, *i mair* oder *mar mətanel* untergehen [von der Sonne]).

Sanassun = *Sassun* bedeutet nach Mos. Chor. Geogr. eine Höhe, ein Gebirge, für **sansun*: = sumer. *zana* supérieur, dessus und *sunimma* élevé.

Eine bedeutende Gestalt des Sanassar-David-Mythenzyklus ist Thoros, ‚der Onkel Thoros'; cf. sumer. *tur* Sohn, arm. *t'oŕ-n.*

Oan, der chaldäische Fischmensch, der die Menschen die Sprache, Wissenschaften und Künste lehrt (Beros. bei Eus. Chron. I. Chald. c. 1), gemahnt unwillkürlich an die mythenhafte Gestalt des armenischen Nationalheiligen Johannes der Täufer, oder Johannes der Vorläufer (*karapet*), der insbesondere als Schützer der Künste von den Armeniern verehrt wird. Offenbar ist der Fischgott *Oan* oder *Owan* eine ursprünglich gemein-chaldische Gottheit, die sowohl den babylon-assyr-mesopotamischen als den nördlichen, armenischen Chaldern gemeinsam war; nach Annahme des Christentums ward armenischerseits der alte Gott *Oan* mit dem heiligen Johannes, dem Wasserheiligen und Täufer, identifiziert, fiel mit ihm zusammen. Hierzu vergleicht sich nun der Eigenname *Zenow-Owan*, ‚der stimmbegabte *Oan*' oder auch ‚der redekundige O.', dessen Träger im Sanassar-Mythus als deutliches Gegenstück, bzw. Reflex eben jenes chaldäischen Logos-Repräsentanten *Oan* (*Owan*) erscheint.

Armenische Eigennamen.

Sumerisch erklärt.

Ani Stadt — sumer. *an* hoch, erhaben, Gipfel, Himmel, Obergebiet; *anai* König.

Turuberan, *Taruberan* — sumer. *tur*, *turi* Eingang, Uebergang, Durchgang und *ubri* Höhe, Anhöhe (oder aber *ub* Gegend, Zone).

Erēz Ortschaft in Hocharmenien — sumer. *ri* Elevation, sommet, wozu wohl hist.-arm. արձ-ան, *arj-an* Spitze, Säule.

[1] Für Sanasar findet sich auch die sinngemässe iran.-armenische Entstellung oder Umbildung Sarasar, Redupl. von Sar Haupt, Gipfel.

Auch analog *Ekeleatz*, gr. *Akilis-ene* Gau der Provinz Hocharmenien — sumer. *aka* élevation, hauteur; *ik* être debout, élevation, montant; *eg-il* Gründung und *il*, *el*, *ili* hoch, heilig; also *Ekeleatz* etwa Götterhöhe, Himmelshochland.

Karin Stadt und Gebiet im Quellgebiet des Euphrat, auch die ‚Karinstadt' genannt — sumer. *kar* digue, quai, fortification (oder *karan* Rebland).

Du Dorf an der Grenze von Karin und Ararat — sumer. *du* Tür, Tor, porte, ouverture oder auch *duu* Graben, Kluft. Danach ist die Hauptstadt *Duin Dov-in* das Tor, die Pfortenstadt.

Aratzani vorarmenischer Name des Euphrat — sumer. *ari* fliessen; *ari* (*aridá ariada*) Fluss, spez. Tigris und *ad*, *ada* Wasserlauf; *adan* flot abondant; (cf. *asur* Flusslauf, Flussbett; *aus* ravin und arm. *Aras* der Araxes).

Sper armenischer Kanton — sumer. *šubar* élevation considérable, Hochland.

Belege für das noch in historischer Zeit festzustellende Vorhandensein sumero-akkadischer Stämme östlich des Euphrats im südwestlichen Armenien. — Noch im 6. Jahrhundert finden sich nach syrischen Berichten (Hübschmann, Arm. Ortsnamen, 236) im Kanton Andzit die Ortäer, die eine eigene, weder armenische noch syrische Sprache, sprachen. Ebenso lebte noch im 10. Jahrhundert in *Sassun* und in *Choith* ein wildes Volk mit eigener Sprache, von den Arabern *al-Arṭān* genannt; als Bauern aus Assyrien werden sie bezeichnet. Diese assyrischen Bauern, nicht syrischer, nicht semitischer Sprache, können nur sumerisch-akkadischer Rasse sein. (Vergl. Armenische Ortsnamen 236.) Als sicher ergibt sich also: Noch in nachchristlicher Zeit, vom 6. bis 10 Jahrhundert finden wir sumero-akkadische Bevölkerung mit ihrer eigenen angestammten Sprache im südwestlichen Armenien, d. i. Andzit, Sassun, Choith, den Schauplätzen des Sanassar-Mythenkreises, der die Wechselwanderungen und Kulturbeziehungen zwischen südlichen und nördlichen Chaldo-Sumerern zum Gegenstande hat, sitzen.

Diese ausschliesslich sumero-akkadischen Landschaften sind in der Folge von iranisch-arischen Kurdenstämmen besetzt worden. Wenn nun die auf altarmenischem Gebiet sitzenden sog. Kurden sich sprachlich als mit den Sumerern verwandt oder gar eng verbunden herausstellen sollten, so dürfte dasselbe auch für die Van-Alarodier gelten. Und in der Tat finden sich deutliche

Sumero-akkadische Spuren im Kurdischen.

Kurd. *lo-lo* interjection pour appeler un homme; pour appeler quelqu'un, les Jezidis disent *lolo* — sumer. *lu* homme.

Kurd. *lau*, *lava* jeune homme; *lau*, *lav*, *lō*, *lok*, ostkurd. *lov*, *lav*, *lové* mâle, Männchen — sumer. *lu* homme; *lub* esclave mâle.

Kurd. *lok* chameau mâle — sumer. *lu* mouton; *lugar* brebis; *lubad* bouc.

Sumer. *lik* Hund — kurd. *link* le chien de fusil.

Kurd. *mal* Haus, Wohnung — sumer. *mar* Wohnung.

Kurd. *mir* homme und *mer* aus Grundform **me̥r* oder **mor* — sumer. *mulu* homme.

Kurd. *goutin* parler, dire, p. pr. *gou-ti* von Thema *gou-*, *gu-* parlant (in Compos.): cf. sum.-akkad. *gu* parler, dire (arm. գոգ, գոգ-ցես) und *gude* prononcer, énoncer, dire.

Kurd. *gouin* esclave, serviteur — sum.-akkad. *gun* Tribut und *ku*, *kuu* soumission, dévouement; serviteur, servir; *kuti* service.

Kurd. *gour-an* dépouiller, écorcher — sumer. *guru* enlever, séparer.

Kurd. *goure* grand, sublime, seigneur — sumer. *kur* être élevé; *guru* élevé; *guru-s* élevé, puissant, seigneur, maitre.

Kurd. *si* drei — sumer. *is* (*essa*) drei.

Sumer. *ti* côté, flanc — kurd. *tim* parti, côté (vgl. arm. *di*).

Sumer. *tik* front, sommet, élevation — kurd. *tik* hoch, *tig* Erhebung, Haufe; cf. arm. *ti-*, *tēr* Herr, *ti-kin* Dame.

Sumer. *ti* prendre, saisir — kurd. *diran* saisir.

Sumer. *tišu* Dame, Göttin (vgl. arm. *dəšχoy* Fürstin); cf. kurd. *diš* Tante, Schwägerin.

Sumer. *sam* prix — kurd. *san* compte etc.

Die Kurden in Kurdistan südlich Armeniens sind m. E. ein Mischvolk aus iranischen, eigentlichen Kurden mit einer autochthonen sumero-akkadischen Urbevölkerung. Wie das Bergvolk der Akkader, so sind auch sie wesentlich auf die Höhenzone beschränkt. Sie sind ein wesentlich Ackerbau treibendes Volk, wie die nach Sassun eingewanderten chaldischen sumero-Akkader als Ackerbauer bezeichnet werden. Die Kurdendörfer sind aus an der Luft getrockneten Backsteinen, ohne Bindemittel, gebaut, analog der chaldäisch-mesopotamischen Bauweise. Sie sind Meister in der Anlegung von Wasserleitungen, ganz wie die Chaldäer; Ritter, Geogr. As. VII., 2, 139, vermutet daher, dass sie diese Kunst von den Chaldäern überkommen haben. Neben der herrschenden Kriegerkaste steht die Guran-, d. i. Bauernkaste; letztere wohl die Nachkommen der alten Sumerer-Urbevölkerung. Auch speziell der kurdische Jezidenstamm, der sich durch sein fremdartiges Gepräge auszeichnet, dürfte auf sumero-akkadischer Mischung beruhen. Die Jeziden sind als Teufelsanbeter verrufen. Der Jezidenglaube an die Rehabilitierung des gefallenen Engels ist offenbar chaldäisch-sumerisch-mesopotamischen Ursprungs. Sie sind von allen Kurden die tolerantesten, fleissigsten, friedlichsten; ihre ältesten Sitze sind im alten Akkadergebiet, im Wüstengebirge von Sindjar, westlich von Mosul, jetzt am dichtesten im Bergland von Amadia, östlich von Mosul. Ihr Name selbst scheint mir ihren sumerischen Ursprung noch deutlicher zu bekunden: Jezid = J-zid dürfte nämlich nichts anderes sein als das sumerische *zid* hoch, Höhe, so dass der Jezidenstamm als Bergvolk den Chaldern gleichstünde; vgl. auch das verwandte sumerische *zid* aufrecht, treu, gerecht, wonach dieselben sich auch als die Gerechten deuten liessen.

Alles dies drängt uns dahin, ein sumero-akkadisches Element im Armenischen anzunehmen.

Dieses gemeinsame sumero-chaldische Element halte ich nun nicht sowohl für ein südliches, von Süden, d. h. Mesopotamien her importiertes, sondern für ein nördliches, turanisches, dessen Herd und Ausstrahlungszentrum nach dem armeno-altaischen Gebiet hinweist. Für den ethnischen Zusammenhang des armenischen Landes mit Mesopotamien spricht schon hinreichend der Chalder-Chaldäer-Name; die mesopotamischen Chaldäer sind eben das südliche Gegenstück der pontisch-alarodischen Chalder. Die Chalder sind ursprünglich das nördliche Gebirgsvolk. Ihr Name, der mit dem der Galaten-Gallier-Kelten etymologisch identisch sein dürfte, findet auf kaukasisch-altaischem Sprachgebiet seine Erklärung; sei es nun, dass man als Etymon das kaukasisch-mingrelische *gvāla* Berg, chürkilinisch *xvala*, *xval*, akuša-kaitach *oxil* hoch, erhaben nebst kartwel. Suffix *-eti*, oder das altaische *hal*, *kal*, *al* hoch oder auch das svanetische *klht'χi* hoch, oben (vgl. auch and. *hila*, čec. *leqi*, lak. *laχk* hoch [metathes.]) oder auch den südlesgisch-kaukasischen Ausdruck für Dach, Terrasse, Erhebung, džek. buduk *χal*, caxur. *daχal*, chürk. *χkalχ*, kubači *kaltala* vorziehen möchte. Aus diesem Chalder-Ethnikon, dessen Deutung übrigens durch das einheimisch-sumerische Wort *gal* gross, hoch, erhaben nur bestätigt wird, lässt sich auf eine Ausbreitung des Chaldo-sumerischen Elementes von dem gebirgigen Nordgrenzland Mesopotamiens nach südlicher Richtung schliessen. Dabei mag es dahingestellt bleiben, ob wirklich die chaldischen Sumerer das Produkt einer grossen von Norden oder Nordosten erfolgten Völkerwanderung seien; auf was es uns eigentlich ankommt, ist lediglich

zu statuieren, dass das eigentliche Zentrum und der Herd des Sumero-Akkadertums nicht sowohl im südlichen Mesopotamien als nordwärts nach dem alarodo-altaischen Gebiet hin liegt.

Das sumerische Element des Armenischen halte ich für hamitisch, und glaube denn auch das Armenische geradezu als hamitoides Idiom bezeichnen zu dürfen.

Als hamitoid erweist sich das Armenische zunächst durch viele wesentliche grammatische Berührungspunkte; so z. B. ist die demselben so charakteristische Kausativbildung mit sigmatischem Element eben die allgemein hamitische, wie auch der armenische sigmatische Aorist mit -*s*- oder meist -*ç*-Charakter sein Pendant auf nordafrikanischem, bzw. nordostafrikanisch-nilotischem Gebiet hat. Besonders auffallend aber ist die lexikalische Uebereinstimmung zwischen Armenisch und Hamitensprachen, eine Uebereinstimmung, die nur zum geringen Teil auf sog. Entlehnung, wesentlich aber auf Urverwandtschaft beruht. Der Raumbeschränkung wegen muss diesbezüglich auf die betreffenden lexikalischen Zusammenstellungen in „*Atlantis*" verwiesen werden.

Armenier und Ural-Altaier.

Da nun weiter das Sumerische nord- und nordostwärts mit dem ural-altaiischen Sprachkreis zusammenhängt, so ist dieser Zusammenhang auch für das dem Sumerischen nahestehende Armenische zu vermuten. In der Tat finden wir zunächst im Finno-Ugrischen tiefgreifende formale Uebereinstimmungen mit dem Armenischen: ganz abgesehen vom gemeinsamen *k*-Plural, eine Reihe grammatischer Berührungspunkte, die uns berechtigen, das Armenische als uraloid zu bezeichnen; zumal auch der beiderseitige Wortschatz weitgehende Uebereinstimmung aufweist. Vgl. die nähere Ausführung in „*Atlantis*".

Darnach dürfte es nicht auffallen, wenn auch Altaiisch und Armenisch sich näher berühren sollten.

Armenisch und Altaiisch.

Zu den Uebereinstimmungen des Armenischen mit dem Altaiischen gehört vor allem:

Der Konjunktiv (Potential) hat im Mongolisch-Burjätischen den Charakter *za*, *ze*; Perfekt-Partizip in *-san*, *sen* (*han hen*); dazu Perfekt Indikativ mit Stammcharakter *-sa*.

In beiden Fällen entspricht Armenisch: Aorist -ց, *ç* (S. Fr. Müller, 295) bzw. Konjunktiv -ց, *ç*.

Altaiisch. Futur auf *-ku*, *-ko*, *χo*: vgl. arm. (ost.-dial.) Futur mit *ku*, bzw. Indikativ (west.-dial.) mit *ku* (cf. bask. Futurformativ *ko*).

Türk. Limitativ-Gerundium *in-dža* bis = arm. ինչ *inč* (id.). Türk. Durativ-Partizip *ar* = arm. Verbalnomen *-r*. Türk. Futur-Partizip *-dža-k* = arm. ց.

Bezüglich der Pronomina im Armenischen und Türkischen herrscht zunächst ein allgemeiner Parallelismus, aber auch spezielle Uebereinstimmungen.

I. Personalia: 1. *ben* vgl. մենք. 2. *sen*, pl. *siz*. vgl. ձեր, ձեզ. 3. *ol*, G. d., *añ-yn*, *añ-a*, vgl. այն, նոյն, նա.

II. Besitzanzeigende Suffixe: alt. 1. p. *-m* — arm. *im* իմ mein.

III. Reflexiv: *kend-ü*, *gend-ü* sich, sich selbst, *kend-im* ich selbst — vgl. arm. անձն (oder aber ինքն *ink'ən*, ipse) — hamitisch *entu*, *enta* Person, in derselben pronominalen Funktion.

IV. Demonstrativ: *šu* dieser, vgl. այս, սա, սոյն etc.

Ein tiefer lexikalischer Zusammenhang zwischen Armenisch und Altaiisch gibt sich fast durchwegs kund. Bereits Holger Pedersen hat die auffallendsten diesbezüglichen Uebereinstimmungen für das türkische Gebiet hervorgehoben; wenn dieser

verdienstliche Forscher dieselben indessen als auf Entlehnung armenischen Sprachgutes durch das Altaiische, speziell das Türkische, beruhend erklären will, so ist dieser m. E. unzutreffenden Ansicht entgegenzuhalten: 1. die grosse Anzahl und Art der Uebereinstimmungen, die nicht etwa höhere Kulturbegriffe oder Dinge abstrakter Natur, sondern Grundbegriffe des täglichen Lebens betreffen, schliessen Entlehnung aus; 2. die Wortstämme, die dem Armenischen und Altaiischen gemeinsam sind, finden sich grossenteils und mitunter in wunderbar übereinstimmender Form sowohl im Ugro-Finnischen als im Hamitischen wieder; wenn dieselben also in den tatarischen Sprachen als armenisches Lehngut zu gelten hätten, so müsste man konsequent annehmen, dass ebendieselben Ausdrücke zugleich vom Altaiischen, vom Uralischen und Hamitischen aus dem Armenischen entlehnt worden seien, eine m. E. nicht nur unwahrscheinliche, sondern geradezu unmögliche Hypothese. Nicht auf Entlehnung, sondern auf einem gemeinsamen turanischen Grundstock beruht das lexikalisch gemeinsame Element des Ural-Altaiischen, Armenischen und Hamitischen. Uebrigens kommt, was auch Pedersen nicht übersehen haben dürfte, nicht bloss das Türkisch-Tatarische, sondern so ziemlich die gesamte altaiische Gruppe diesbezüglich in Betracht.[1] Wir beginnen daher unsere vokabularische Vergleichung mit dem Ost-Altaiischen.

Mong. *χula-gai*, kalm. *χulu-gai* Diebstahl, ostmong. *χula-gu*, kalm. *χulū*, *kulū* stehlen tung.-mandsch. *χul-χa* Diebstahl — arm. գող *gol* Dieb.

Mong. *χola*, kalm. *χoloi*, bur. *χolo*, *kolo* weit, tung. *goro* weit, mandsch. *goro-mi* sich entfernen, jap. *hiro-i* weit — arm. հեռ-ի *her̃-i*, dial. *her̃u*, *her̃oy* weit, հեռ-անալ *her̃-anal* sich entfernen.

Mong. *χura-gar*, kalm. *χur-gun*, bur. *χurja-gon*, *kurjo-gon*, *χurja-gon*, tung. *kur-kan*, (türk.-osm. *kuzu* Lamm) — arm. գառն *gar̃n* (id.).

Mong. *kit-u*, tung. *kot-o*, jap. *kat-an* Messer — arm. կտրել *ktrel* schneiden.

Mong. *toksi-* schlagen, tung. *toksi-* klopfen, türk. *tsok* niederfallen, *tsok-udž* Hammer — vgl. arm. ծեծ *cec* Schlag, *cec-el* schlagen: mong.-tat. *t* — arm. ծ *ç*.

Mong. *togorin* ringsum, *togori* sich drehen, kalm.-bur. *toira* umgehen, umzingeln, tung.-mandsch. *toχoro* Rad, Kreis — vgl. arm. ծիր, *cir* Kreis, Umkreis, ծրել. (Vgl. jedoch auch դուրգն *durg-n* Töpferrad.

Mong. *tobtsi* bur. *topsi*, *topsi*, Knopf, ostmong. *tobtsi-la* zuknöpfen, tung. *toptsi*, *toptji* Knopf, mandsch. *toptsi-la* zuknöpfen, osman. *tapa* Stöpsel. (Vgl. auch mong. *tsabu* Leim, tung. *tsavun*, *savun* Leim, *savu-da* leimen — arm. ծպնեալ *cep-n-eal* unito, attaccato, *cep-n-el* jungo, copulo. (Vgl. dazu auch arm. dial. կոճակ *kcčak* Knopf, կոճկել *kočkel*, knöpfen.

Mong. *burgui* Bohrer, tung. *burgui-da* bohren, türk. *burgu* Bohrer — vgl. arm. փոր *p'or*, փոր-ել *p'or-el*; vgl. auch բր-ել *br-el* bohren, ausgraben, բր-իչ *br-ič*.

[1] Holger Pedersen: Armenische Lehnwörter im Türkischen. ZVSpr. 39, pp. 442 ss. Zur völligen Erledigung dieser ganz verunglückten Theorie dieses hervorragenden nordischen Gelehrten darf ich auf meine „Atlantis" verweisen. Wollten wir die Idee der Entlehnung absolut hier anwenden, so müssten wir sagen: aus einer gemeinsamen turanischen Quelle haben parallel und unabhängig von einander sowohl Altaiisch-Mongolisch als Armenisch ein Quantum Ausdrücke entlehnt, welche ebenso sich im Hamitischen und Uralischen grössenteils wiederfinden. Dass hier jedoch die Vorstellung der Entlehnung eine unangebrachte ist, erhellt von selbst. Statt dessen ist Sprachschichtung, Kreuzung, bzw. parallele Seiten- und Zweigentwicklung aus gemeinsamen Grundstamm anzunehmen. Uebrigens muss auch Pedersen das „hohe Alter" des vermeintlichen armenischen Lehnelements im Altaischen anerkennen (mindestens 500 v. Chr.) und auch so gelingt es ihm meist nicht, die türkische Lautform aus der armenischen hinreichend abzuleiten und zu erklären, aus dem guten Grunde, weil einfach keine Uebernahme durch Entlehnung sondern unabhängiges beiderseitiges Hervorgehen aus gemeinsamer Wurze stattgefunden hat.

Mong. *buke*, kalm. *buku* fest, ostmong. *buke-li*, bur. *boχo-l*, *boχo-l*, *boke-l* befestigen tung. *bek-i*, *buk-u* stark, fest, *beki-le* befestigen, türk-alt. *poko*, jap. *bogo*, osm. *pek* stark — vgl. arm. **փակ** *pak* eigentl. Befestigung, claustrum, repagulum, **փական** claustrum, **փակել** *pakel* claudo, aber auch **պիրկ** *pirk* stark, fest, **պրկեմ** *prk-el* befestigen.

Jap. *morin* Wald, tung. *mō* Baum, Mong. *modon* Baum, türk. *orman* Wald — arm. **մայրի** *mairi* Wald, Hain, **մայր** Fichte, Zeder.

Mong. *moχo*, bur. *moko* stumpf, tung. *moko*, mandsch. *mokto*, *motso*, *mojo* stumpf — arm. **մունջ** *munǰ* stumm; vgl. auch arm. *but'* stumpf.

Mong. *toik*, kalm.-bur. *toin*, mandsch.-tung. *tobgija*, osm. *diz* Knie — arm. **ծուն-ր** *cun-r*, **ծուն-կ** *cun-k* (id.). Vgl. hiezu auch: mong. *toχai*, bur. *toko-nok*, tung. *tokonok* Ellbogen.

Mong. *toχo-m*, *toku-m*, tung. *toku-m*, mandsch. *toxu-ma* Satteldecke — vgl. arm. **թագուն** *t'agun*, *t'ak'un* verborgen, verhüllt, **թագ-ուցանել** verbergen. (Vgl. hiezu auch **ծածուկ** *cacuk* bedeckt, **ծածկել** bedecken.)

Mong. *d*, *t* — arm. **թ**: mong. *dabi-debi*, jap. *tobi*, türk. *dai* fliegen — arm. **թեւ** *t'ev* Flügel. (Vgl. dial. **թեպուր** *t'epur* gegen **փետուր** *p'etur* Flügel.)

Jap. *tsiri* zerstreut sein, *tsira-si* zerstreuen, säen, mong. *tsatsu* säen, streuen, bur. *sasa* säen, *sa-r*, *sesi-ir* bespritzen, tung. *tsatsu*, *tsatsu-re* vergiessen, Libation darbringen — arm. **ցր-ել** *çr-el* zerstreuen und **ցրուել** *çruel* von **ցիր** *çir* zerstreut.

Jap. *tsuge* inspiration — arm. **շոգի** *šogi* (hogi) Dunst, Hauch, Dampf.

Jap. *saka-na* Fisch, ostmong. *dziga-sun*, kalm. *dzaga-sun*, *zaga-han* Fisch, ostmong. *dziga-su-tsi*, kalm. *dzagasu-tsi* Fischer — arm. **ձուկն** *dzuk-n* Fisch.

Mong. *nari-n*, tung. *narx-on*, türk.-osm. *nar-in* fein — arm. **նուր-բ** *nur-b* fein, dünn.

Mong. *sul-a*, bur. *sula*, *hula*, tung. *sul* schwach, ledig — arm. **ծոյլ** *coil*, *cuil*, **յոյլ** *yoil*, *yuil* piger.

Mong. *tan-i*, *tanji-* erkennen, kalm. *tani-l*, *tanji-l* Bekannter, türk.-tschag. *tani* alt, osman. *tani* erkennen — arm. Thema **ծան-** *can-*, Aor. *can-eay* ich erkannte, *can-aut'* bekannt. Hiezu wohl auch **ընտանի** *ən-tani* der Bekannte.

Mong. *tari* säen, *tar-ja* Körner, tung. *tarin* Saat, *tar-i* säen, türk. *dar-i* Hirse, *tar-la* säen, Saatfeld — arm. **ցիր** *çir* Saat, **ցրել** *çr-el* und *çruel* säen, **ցոր-եան** *çorean* Weizen (eigentl. Saatkorn.)

Mong. *dogo-lon* lahm, burj. *dogo-l*, *doku-l* hinken, tung. *dokolok*, mandsch. *doxolon* lahm, — scheint verwandt mit **կաղ** *kal* oder eventuell mit **ձախ** link.

Mong. *tsik*, bur. *sike seke* gerade, kalm. *tsekele*, *tseket* gerade richten, tung. *tseke*, *seke* gerade, türk. *tsun*, *tsin*, *tsin*, *tsen*, kirg. *sijn*, *sen* aufrichtig, gerade — mittel-arm. **շէն** *šēn* (verschieden von *šēn* Wohnung) wohlgeordnet, **շինել** bauen? (Vergl. jedoch Hübschmann, Arm. Gr.). Vergl. auch **սեգ** *sēg* stolz; dial. **շիտակ** *šitak* richtig, **շիք** *šik'* gerade.

Mong., bur. *suige*, *suiku*, *sīχe*, *hīke*, *χīχe*, kalm. *siike*, tung. *sekan*, mandsch. *suiχm* Ohrgehänge, jap. *sage* hängen lassen — arm. **կախել** *kaχel* hängen.

Mong., ostmong., kalm. *χadza-*, bur. *χadza-χaza* beissen, ostmong. *χadza-gar*, *χadza-r*, *kazar* Zaum, tung. *kadza-* zerbeissen, jap. *kadzi-rī* beissen, nagen — arm. **խած-ան-ել** *χac-an-el* beissen.

Mong. *χali-sun*, bur. *χalja-so*, *χalja-han*, *kalja-han* Haut, tung. *kalja-sun*, *kalja-hun* Haut, jap. *kara* Schale — arm. **կեղեւ** Fruchthaut, Schale.

Mong. *χali-gun*, kalm. *χalju-n*, bur. *kaljun* Otter, Biber, tung. *kalu-n*, *kalj-un*, mandj. *χailu-n*, *χai-χun* Fischotter — arm. **կուղբ** *kulb* Biber.

Mong., ostmong. *χogolai*, bur. *χoloi*, *kōlē*, kalm. *χol* Kehle, tung. *kongolo* Kehle — arm. **կուլ**, **կլանել**, **կլնուլ** *kul*, *klanel*, *kəl-nul* verschlucken. Vergl. jedoch auch **կոկորդ** *kokord* Kehle.

Mong. *urjal*, *urja-n* rufen, bur. *urja-n*, *urje-n*, *urje-l* Ruf, tung. *ura-n* Laut, Stimme, mandsch. *ura-nda* klingen, widerhallen — arm. ոռնալ *oṙnal*, ululare. (Vergl. գոռալ.)

Mong. *oju-n*, *oi-n*, bur. *oi*, *oi-n*, kalm. *oni-k* Sinn, Gedächtnis, tung. *oi-tji* klug — arm. խոկ *χok*, Gen. *χoki* (*χokumn*) Gedanke, Sinn; *χok-al* gedenken, sinnen

Mong. *unu-r*, kalm. *unu-s*, bur. *unde-* Geruch, riechen, tung. *unu* Geruch. Vergl. ունչ *unč* Nase, Geruch; *š-unč* Hauch, Atem.

Mong. *ulu-gei*, *olo-gun* etc., jap. *juri* wiegen — arm. օրրոց *orroç*, օրրան *orr-an*, օրօրան *oror-an* Wiege.

Mong. *aχu-r*, *uχu-r*, *oχor*, bur. *okor*, kalm. *aχor*, *oχor* kurz — arm. յախուռն *yaχuṙn*, յախուր *yaχur* eilend, schnell, kurz.

Mong. *asik*, türk. *asik* Nutzen, jap. *suke* Hilfe — arm. աւճան *avčan* Hilfe, Nutzen, աւժնդակ, աւժանդակ *avǰndak* (id.) աւգն, օգն *augn*, *ōg-n* Hilfe und *augut*, *ōg-ut* Nutzen. Vgl. auch աճ *ač* Vermehrung, Zuwachs.

Mong. *anisχa*, bur. *njitke*, *njitχe* Augenbraue, tung. *enitke* Augenlied — vgl. յօնք *yaunkʻ*.

Mong., burj. *aru*, *aro*, tung. *ura*, türk. *ar-ka* Hinterteil, alt. *ari* hinten, jap. *ura* Rückseite — arm. ոռ *oṙ* der Hintere, After.

Mong. *χadu* schneiden, *χadw-ra* verwunden, *kadur*, tung. *kadur* Sichel, *χadu* schneiden, türk. *χati-r* Sense, jap. *kari* mähen — arm. կտրել *kʻtrel* schneiden, կտուր(ք) *kʻtur(kʻ)* Schnitt, Schur.

Mong. *χaga-* zuschliessen, *χagalgu* Tür, *χaga-lta* Schloss, tung. *kā* schliessen — arm. ագանել *ag-anel*, ma. *hakʻ-n-il* kleiden, փակել *pʻakel* schliessen, bzw. ագոյց *agoyç* Riegel, dial. գոց-ել *goç-el* zuschliessen.

Ostmong. *χugura*, kalm. *χugur*, burj. *χogur*, *χoχor*, *kukor* entzwei gehen, jap. *kaku* Bruchstück, mong. *χagu-l*, *χugu-l*, burj. *χugul*, *χoχol*, *χogol*, *kukul* zerbrechen — arm. կոտոր-ել *kotor-el* brechen; քակել *kʻak-el* auflösen, zerteilen.

Mong. *χabur*, burj. *χabar*, *kabar*, ostmong. *χabur-dzi*, jap. *haru* Frühling — arm գարուն *garun* Frühling.

Mong. *χobdo*, burj. *χopto*, *χopta*, *kopte*, tung. *kobdu*, manǰ. *kobdon*, türk. *kubur* Köcher — arm. կապարճ(ք) *kapar-č(-kʻ)* Köcher.

Mong. *agu-r* Luft, Hauch, burj. *ukel*, *ujel* der Athem, das Athmen, jap. *iki* Athem, Leben, *iki* leben — ոգի *ogi* anima, spiritus, flatus (nebst deriv. *h-ogi*, *š-ogi*).

Mong. *üge* Rede, Wort, tung. *ige* feierliche Rede — ոգ-ել *og-el* προσαγορεύω, ajo, enuncio, cano; cf. գոգ-, գոգ-ցես.

Zur Herkunft des altaiischen Elements im Armenischen ist folgendes zu bemerken. Die Tatsache, dass dieses schon im 4. Jahrhundert, seit den ersten Anfängen der armenischen Literatur, so innig verquickt und verbunden mit dem haikanischen Idiom erscheint, lässt die Hypothese nicht zu, als sei etwa dasselbe aus der turanisch-mamikonischen Einwanderung nach Armenien hervorgegangen, da diese erst kurz vor den Anfängen der armenischen Literatur, d. i. Ende des 3. Jahrhunderts v. Chr. erfolgte. Zudem scheint es sicher zu sein, dass diese Mamikon-Turanier keine Altaier, sondern Skytho-iranische Indogermanen gewesen sind. Sehr glaubhaft ist die Vermutung Indschidscheans, dass in dem Kurdenstamme Manekzier die letzten Ueberreste des Mamikonierstammes vorliegen (Inǰ. Armenisches Altertum.) Wenn gleichwohl ein entlehntes turanisches Element im Armenischen, bzw. ein armenisches im Turanischen[1] vorliegen

[1] Gegen die Annahme des Vorhandenseins eines bedeutenden armenischen Lehngutes im Altaiischen spricht die Tatsache, dass zu allen geschichtlichen Epochen näherer politischer Berührung des Armeniertums mit dem Altaiertum, nicht sowohl der altaiische als vielmehr der armenische Teil als sprachlicher Entlehner und Empfänger von dem anderen abhängig erscheint; so schon im Mittelarmenischen, wie die

möchte, so jedenfalls doch nur in sehr beschränktem Masse; dies dürfte auch aus der nachfolgenden lexikalischen Zusammenstellung hervorgehen, worin die Lehn- oder Fremdwörter, die meist schon ohne weiteres kenntlich sind, offenbar einen sehr geringen Raum einnehmen.

Uebereinstimmungen im Wortschatz zwischen Tatarsprachen und Armenisch.

Arm. ածելի *ac-eli* Rasiermesser — tatar. √*aś, ïs*, *kaś*, *kas* reiben, kratzen, radieren (Vámbéry 2.)

ազու *alu* doloso, ingannevole, fallace, ազու-անալ peggiorare, infellonire, incaparbire (verschieden von *alu* ազու affabile, dolce) — √*al* falsch, betrügerisch, uig. *al*ʻ List, Betrug, *al-či* falsch, schlau, Čag. *al* Täuschung, Trug etc. (Vámbéry, Nr. 13.)

աղ Salz, աղու‘ gesalzen — tatar. *al* Gift, *alula* giftig, eigentlich Schärfe, scharf.

աղօթ *al-au*ʻ Gebet, *al-ač-el* bitten, beten — tatar. *jal*, in der Verbalcomposition *jalvarmak*, flehen, bitten. (Vámbéry, Nr. 127, I, pag. 116.)

ալք *al-k*ʻ, Gen. *al-uç* Tiefe, Grund, das Untere von √*al* — cf. türk. *alčaq* niedrig, *alt* unter, Unterteil von √*al*.

աղօտ *al-aut* debole, scarso, poco, pochetto — tatar.-türk. *al*, *il* nieder, unten, der Untere. (Vámbéry, Nr. 12, pag. 13.)

աճել *ač-el* wachsen, sich vermehren — tatar. *as*, *ḳas*, *ḳaz* Nutzen, Gewinnst, gewinnen. (Vámbéry, Nr. 21.)

այլ *ail* ander — tatar. *al*, *el* fremd, aussergewöhnlich. (Vámbéry, Nr. 14.)

այո *ajo* ja — türk. √ *ja* ja, gewiss (Affirmativpartikel).

անց *anç* Uebergang, անցանել *anç-anel* überschreiten — tatar. √*aś, eś* überschreiten, hinübergehen.

առիւծ, Gen. *ariucan* — Löwe, türk. *arslan*.

առ-նել machen, յար-ել füge zusammen, verfertige, ἀραρίσκω — tatar. √*jar*, *jer*, *ar*, *er* bereiten, rüsten (Vámbéry 132): uig. *jar-ak* Nutzen, Bereitung (յարակ verbunden), čag. *jar*, *jar-ak*, *jaratmek* bereiten, osman. *jar-ar* tüchtig, *jar-atmak* erschaffen, erzeugen (առնել). Hiezu die Vrdhibildung von յարել: յօր-ին-ել *yaur-in-el* ἁρμόζειν.

ատոք *atok*ʻ voll, gefüllt (*a* + *tok*ʻ), ատոքութիւն pienezza -- tatar. *tok* dicht, fest, kompakt, voll, vollkommen, satt (Vámbéry, pag. 179): spez. čag. *tok* voll, satt, osm. *tok* satt, čag. *tok-luk* Fülle, *tok-lamak* füllen, sättigen.

արատ *arat* macula, vitium, nota, labes, wohl = **ar-hat*, mit Primativsuffix *at*, *hat* (ohne, los, ledig) — √*ar* rein, gut, *ar-ik* rein, tugendhaft, gut, *ari* schön, gut, *ari-t-mak* reinigen.

արգ, յարգ-ել, յարգ-ուն, յարգ-ի — alt. √*ak*, *ag* Wert, Gewicht (Vámbéry, Nr. 8, p. 9): uig. *ok* Bargeld, Wert, *ak-irlamak* ehren, achten (eigentl. jemand für wichtig halten), čag. *ak*, *ag* Bargeld, Wert, *agir* schwer, ehrenvoll, *agirlamak* achten, osman. *aghir*, *aaïr* wertvoll, jak. *ïarakan* schwer, teuer, wertvoll.

արեւ, արեգ (skr. *ravi*) — alt. *jar* (Vámbéry, Nr. 128) glänzen, strahlen: uig. *jar-uk* hell, *jar-utmak* beleuchten, alt. *jar-i* scheinen, leuchten, *jar-ik* Helle, Licht, *jar-kin* Scheinen.

---

kilikischen Lehnwörter *čavuš*, *igdiš* und manche andere beweisen, so noch mehr im Neuarmenischen dessen anatolischer Dialekt von türkisch-rezipiertem Wortmaterial geradezu strotzt, während umgekehrt die türkische Sprache so gut wie nichts oder verschwindend wenig aus der armenischen rezipiert hat. Nicht etwa durch einen höheren Kulturgrad sondern eher durch Apathie gegen den Kulturgrad der Haikanier scheint dieses Verhalten der Altaier bedingt zu sein.

արթ-չիմ ritirarsi, nebst Nebenformen հ-արթ-նում resilio, հ-արթ-չիմ saltire indietro, rimbalzare, ritirarsi, fuggire, հ-արթ-ուցանեմ repellere — tatar. √$\overline{art}$ Rücken, rücklings, hinten, zurück, zurückbleiben: uig. *art* hinten, rückwärts, čag. *art* zurück, *art-amak* zurücklegen, *arkalmak* sich umkehren, alt. *art* hinten, osman. *ard* rückwärts, (cf. bask. *aratin* rücklings) (Vámbéry, p. 18—19.)

արիւն *ar-iun* Blut (gr. ἔαρ) — tatar. √$\overline{ir, \ddot{u}r}$, *or* flüssig sein: čag. *erin*, jak. *ir-änä*, alt. *ir-iñ* Eiter, osm. *ïr-mak* Fluss.

արուղ *arug* macer, macilentus, womit sicher verwandt ist ներգեւ *n-ergev* tenuis, gracilis = **n+erug-ev* — uig. *jerik* siech, krank, čag. *ar-ik* mager, dünn, alt. *arï* ermüden, abmagern, abstehen, osman. *ar-yk* mager, jak. *yar-ï* leidend, krank, *ar-ittak* dünn.

բարկ *bark* forte, brusco, veemente, acerbo, aspro — tat. √$\overline{berk}$ fest, hart (Vámbéry, p. 201): uig. *berk* sehr, fest, befestigt; az. *berk* hart, fest; jak. *bärk-kä* sehr, gut; čuv. *parga* fest.

բարձք *barj-k'* Schenkel — türk. *balder* Bein, Wade; nordtürk. *bal-ter* (bulg. Lw. *balder*).

բոսոր *bosor* rosso, — osman.-türk. *boz, bozarak* (mit Anlehnung an den biblischen Eigennamen Bosor).

բութ *buth* obtusus, hebes, gravis und բոյթ *boyth*, բոյթն *boythn* (eigentl. der Stumpfe), pollex — Alt., tat. √$\overline{but}$, *böt, büt*, ein Bezeichnung für runde, plumpe Körper und Körperteile: čag. *put* Hütte, Schenkel (eigentl. der dicke, fleischige Teil), *but-a* eine runde Staude, Klotz, *but-alak* klotzartig, dumm, *but-ur* Knorpel, Knöchel, osman. *bud-ala* dumm, *bodur* Knirps, Zwerg; jak. *but* Hüfte, Lende. (Darnach liegt dem tat.-türk. Wortstamme ebenso wie dem armenischen der Begriff des Stumpfen zugrunde.)

գալ kommen, √$\overline{ga}$, oder *gi* (**gi-al*) գնալ gehen — türk. *ge-l-mek* kommen, *ge-z-mek* spazierengehen.

գամ *gam* Nietnagel— türk. قاما *qama* cheville.

գեւղ *gevl, geul, giul, gül*, dial. *gel, keγ, ġjol, kjol, kjoγ* Dorf — osman. *aγyl, aγl* Pferch; tat. *eγil, auyl, aul* Stall (russ. *aúl* Dorf im Kaukasus; čerem. *aul* vicus; mong. *ail* bourgade); cf. türk. *köy* (H. Pedersen).

գեղեցիկ *gel-eç-ik* schön — uig. *kör-ük, körk* Schönheit; az. türk. *gör-č-ek* schön.

գեզ *gez* Spalte, Riss, Kerbe, Einschnitt — tat. √$\overline{bes, bet, bis, bi\check{c}}$ schneiden, einschneiden (Vámbéry, p. 203, IV, 217) oder aber wahrscheinlicher √$\overline{kes}$ schneiden (Vámbéry, Nr. 106: Čag. *kes-ek* Stück, Schnitt; kir. *kez-ek* das eingeschnittene Ende des Pfeils, *kez-ü* Anteil, Los (auch = կէս Hälfte); kk. *kezäk* ein kleines Stück; alt. *kezek* ein Teil des Ganzen.

գիծ *gic* Linie, Strich — osman. *čiz-mek* linieren, *čiz-gi* Linie.

գոգ *gog* Busen, Schoss, Unterleib, Mutterleib, Golf, Busen, Brust (Schiffs)kiel, Schiffsgrund, Höhlung, Höhle, adj. ausgehöhlt, konkav, գոգ-անամ essere concavo, scavarsi, sprofondarsi, գոգ-աւոր concavo, cavo, գոգ-եմ far cavo, concavo, cavare — tat. *kot, koj, kut, kuj* unten, nieder, tief, Vertiefung (Vámbéry, Nr. 98): jak. *kôt-ök* Schoss; kk. *kut-uk* Brunnen, *kui* Höhle, Vertiefung; Čag. *kut-uk, kud-uk* Brunnen, *koj-i, koj-u* unten, tief; alt. *kud-uk* Brunnen (Vámbéry, pg. 93); osman. *kui* und *kuju, kuj* Brunnen, *kuj-un, koj-un* Busen, Vertiefung; vergl. zum Vorhergehenden noch: tat. *kab, kob, kov* angeschwollen, rund, gewölbt, leer, hohl. (Vámbéry, Nr. 71, pg. 64—65.)

գող *gol* Dieb — uig. *ok-ri, ok-rin* heimlich, verstohlen, *ok-ri-k* Dieb; Čag. *og-rin* heimlich, *og-ri* Dieb; osman. *oghri, ouri* Dieb; jak *uor* stehlen, *uoru* Dieb; kk. *ôgor*; alt. *uur, uuri* Dieb, *uurle, oorla* stehlen.

գովել *gov-el* loben wozu noch գոգ- *gog-* sprechen und *og-el* singen gehört — uig. *ök-mek, ög-mek* loben, rühmen, preisen; čag. *ögümek*, osman. *öy-mek* loben, rühmen, preisen. Zum Anlaut gl. arm. գոլ sein: türk. *olmak.*

դակու *daku* Hackbeil, Beil — tat. √*tak, tek* schneiden, zerstückeln (Vámbéry Nr. 174, p. 160) — čag. *tog-*, *tok-ramak*, schneiden, schnitzen; kaz. *tak-il-mak* zerschneiden; osman. *dag* Einschnitt, Narbe, *dog-ramáži* Schreiner, *tik-kelemek* zerstückeln, alt. *ta-or* schnitzen.

դառն bitter — tat. √*tur* Salz.

դիւր *diur* eben, glatt; ma. *duir*, ndial. *dur* — tat., *töz*, *tüz* glatt, eben etc. (Vámbéry, p. 189): čuv. *türe* glatt.

դրդ-ել *dẹrd-el* antreiben, anstacheln, reizen, bewegen, anregen — türk. *dürt-mek*, *dür-t-mek* pousser, piquer, aiguillonner, exciter, instiguer.

ել *el-* in *el-an-em* aufsteigen, emporsteigen — ural., alt. √*al, ol, ul, il* hoch, erhaben, erhöhen (Vámbéry, Nr. 11): uig. *ul-uk* gross, *ul-kamak*, *ol-kamek* in die Höhe steigen; čag. *ol-gaymak* wachsen; jak. *ul-u* gross; alt. *ul-ula* sich gross machen, *ulurkan* stolzieren, *ül-ken* Gottheit.

երդ, երդ-նուլ *erd*, *erd-nul* Schwur, schwören — vgl. türk. *and*, *ant* Schwur; zu arm. երդումն ուտել Eid essen (Schwur geniessen) vergl. das Tatarische: im Ost- und West-türkischen sagt man überall: einen Schwur trinken, so auch neupers. *sokand chorden*, was auf die alttürkische Sitte hindeutet, nach welcher beim Schwur die beiden Parteien sich gegenseitig eine Ader öffneten um das in ein gemeinsames Gefäss gegossene Blut zu trinken. (Vámbéry, 17).

երթ-ալ *ert'-al* gehen — tatar. √*jor, jur, jür* gehen, schweifen, wandeln: uig. *jorik* Gang, Weg, Art, *jorimak* gehen; čag. *jor-uk* Schritt, Gang, Weg; alt. *jor* gehen, *jür* leben, gehen. Vergl. auch յորդոր *yordor* eifrig (tatar. *jür-ek* Mut, Herz, *jürekti* mutig.)

երկիր, Komp. aus եր+կիր *er*+*kir* Erde — tat. *jer*, *er* Erde, Raum und *kara* Festland. (Das zweite Element ist wohl durch Anlehnung an երկին Himmel vokalisch angeglichen.

ըռընգունք *əṙəngun*+(-*k'*), *ṙəngun*(-*k'*) Nase — türk. *burun*, *burn* Nase.

ըստ-իմանել *ẹst-imanel* (präs. -*im*) subligo, calceo, sich beschuhen, Schuhe anziehen (zum zweiten Element *imanel* vergleicht Wb. das osmanische *yemeni* Fussbekleidung und Kopfbinde. Vergl. doch richtiger:) √*jap, jab, jam* verhüllen, bedecken, schliessen: alt., osman. *jam-a* Fleck, *jam-ïnmak* sich zudecken, *jama-mak* einen Fleck auflegen.

թիւր (թեւր) *t'iur* (*t'eur*), ma. *t'uir*, na. *tur*, *dur* quer, schief, verdreht — tatar. √*töl, tül, tör, tür* entgegen, gegenüber: jak. *tuor-a* quer, gegenüber, kk. *tôra* quer, gegenüber; čuv. *tül* gegenüber. (Vámbéry, p. 188.)

թող-ում *t'ol-um* lassen, verlassen — tat. *tul*, *dul* nakt, bloss, vereinzelt, verlassen Witwe, berauben, entblössen (vgl. Vámbéry, Nr. 178, p. 164).

թրիք *t'rik'* Mist, Dünger, Kuh-, Pferdemist (wohl vom Grundwort *թիր *t'ir vergl. Lidén, p. 109) — tat. √*ter, tir* unrein (Vámbéry, Nr. 187b): čuv. *tir-is* Unrat; osman. *ter-es* unrein.

Zur selben Sippe gehört auch: թրմեմ *t'r-m-em* befeuchten, benetzen, einweichen und թրջեմ *t'r-ǰ-em* befeuchten, begiessen, wässern (թուրմ *t'ur-m* ist postverbale Bildung); auch թր-եմ *t'r-em* kneten (vergl. Hübschm., Arm. Gr., I, 449, Pedersen, KZ 39, 371, Lidén, p. 110) — tatar. *ter*, *tir* Nässe, Schweiss, nass. (Vámbéry, p. 187.)

իշխան *iš-χan* Fürst, Oberherr — alt. *ḫan*, *χān* Fürst, Kaiser (mit den Kompositen *Cha-khan*, *Tar-khan* etc.)

իղձ *iłdz* Wunsch, Sehnsucht — vgl. tat. *dilek* Wunsch.

խզ-եմ *χəz-em* scindo, seco, discerpo, dirumpo — tat. *üz, öz, ös, os, jüz* brechen, abbrechen, trennen, vereinzeln, absondern. (Vergl. auch գզ-ել *gẹzel*.)

խոյ *χoy* Widder — türk. *koy* Schaf, *koč* Widder (H. Pedersen).

խոհ *χok* Gedanke, Sinn — uig. *ok* Sinn, Verständnis.

խոտ *χot* Gras, Kraut — jak., türk. *ot* (H. Pedersen).

ծով *cov* Meer — tat. *sub*, *suv*, *su* Wasser (Vámbéry, p. 167); als entfernt verwandt hiermit zusammenzustellen: ծոր-ել *corel* und սոր-ել *sorel* fliessen, ebenso *tʻorel* fliessen (= *corel*). (Vámbéry, p. 167.)

կալ- *kal-* Aoristamm zu ունիլ — tat. √*kar*, *kor*, *kol* Arm, Spanne (Vámbéry, Nr. 85): čag. *kol* Arm, Hand; *kol-lamak* mit der Hand nehmen, ergreifen; uig. *kol-akmak* führen; osm. *kul-lamak* gebrauchen, anfassen.

կաղ *kal* hinkend — vgl. türk. *gol-ak*.

կամ *kam* ‚oder' (Konjunktion) scheint ursprünglich gleichmässig, gleich, gleichzeitig zu bedeuten. Hievon deriviert կամ-աց gleichmässig, gemächlich — entweder tat. *kün*, *gün*, *kön*, *čün* glatt, gerade (Vámbéry, Nr. 118) oder etwa tat. √*keñ*, *ēn* weit, geräumig, bequem oder aber tat. √*em*, *am* Ruhe, Sanftmut (älter *kam* mit gutturalem Anlaut nach Vámbéry, Nr. 33, p. 31).

կամուրջ *kamurǰ* Brücke (bisher mit γέφυρα zusammengestellt, nach Hübschmann jedoch unsicher) — alt. *kob-rak* Brücke; čag. *köprük*; kuniyk. *kopur*; türk. *köprü*; kk. *köbergä* Brücke (der beste Beweis, dass *köprü* mit dem griech. γέφυρα nichts gemein hat [ausser der Urverwandtschaft], Vámbéry 66). Zur ma. Form կարմունջ *karmundj* vergleiche analog azerbeidž. *körpi* Brücke.

կապուտ *kap-ut* erbeutet, կապտել *kap-t-el* spolio, praedor, capto — tatar. √*kap* ergreifen, gewaltsam ergreifen, an sich reissen (Vámbéry, Nr. 80): čag. *kap-mak* ergreifen, erhaschen, *kab-a*, *kap-a* Bissen, Griff, Fang; osman. *kap-mak* ergreifen; alt. *kap* erhaschen; jak. *kab* ergreifen, anfassen (Vámbéry, Nr. 80, p. 75).

√կառ- *kaŕ-* setzen, festsetzen, gründen, aufstellen, haften. Davon folgende Derivative: կառ-ոյց *kaŕ-oiç* edificio, struttura; կառ-ուած *kaŕ-uac* consistenza, durezza; կառ-ուցանեմ erigere, edificare, stabilire, piantare, fermare, porre, mettere, stabilire; կառ-ուցանիմ rassodarsi, coagularsi, indurare, piantarsi; կառ-ուցումն constitutio, coagmentatio, compactio; concretum, congelatio (fermezza, il fissare); ferner: կառ-չ-իմ *kaŕ-č-im* pangor, haereo, figor restare immobile, fermarsi, attacarsi (stecken bleiben, hängen bleiben, haften); ferner auch: կռիւ *kŕ-iv* statio; կռուիմ *kŕ-vim* haften, sich stemmen, stützen; կռուան *kŕ-van* Standort; կուռ *kuŕ* denso, spesso, fisso, duro, fermo, forte. Sämtliche vorstehende Derivata von √*kaŕ*, bezw. √*kuŕ* sind gleichzusetzen mit: tat. *kur-mak* stellen,aufrichten, aufstellen, feststellen. (Vergl. auch *ko-mak* setzen, legen, sowie *ber-k*, *ber-t* fest, Mark, hart; Vámbéry, Nr. 213, p. 201.)

կարիք *kari-kʻ* Not, Notwendigkeit, Schuldigkeit — alt. √*ker*, *ger* Pflicht, müssen, Schuldigkeit; jak. *kärin* Pflicht, Schuldigkeit; uig. *ker-ek* nötig; čag. *kir-ek* nötig; osman. *ger-ek* nötig sein, müssen; čuv. *kir-le* notwendig.

կղզի *kəlzi*, *gəlzi*, für **gul-izi*, **gul-uzi* Insel, eigentl. Meerland — türk. *gol* mer; südostlesg *χul*, *hül*, *hil* (id.); + čerk. (kabard.) *dči*, *šy* Erde; caχur. *čige*, dido *čedo* Erde; and. kàr. *unši*, *onši*. (Vergl. indessen auch Barea *helle* nass, feucht sein.)

կոյր *koyr* blind: alt. *sokor*; kk. *sogur* blind; türk. *kjor*; jak. *sokkor* einäugig.

կոպ *kop* palpebra, pellis tegens oculos; cilium, pili palpebrarum (die zugrundeliegende Begriffsidee ist die der hohlen, gewölbten Hüllung — tat. √*kob*, *kov*, angeschwollen, aufgeblasen, dick, rund, bauschig, gewölbt, hohl (Vambéry, p. 64, Nr. 71 ff.): uig. *kop-ki* aufgeblasen, *kov-uk* Hut, *kop-mak* aufschwellen; čag. *kabarmak* dick werden, anschwellen, *kab-aržuk* Wasserblase; osman. *kavuk*, *kovuk*, *kobuk* Blase, Hut, Mütze, *kab-ag* Kürbis, *kab-urmak* anschwellen; jak. *kob-o* hohle Kugel, *kab-ag* Blase, *kab-ïrï* gewölbt, čuv. *kub-uk* Blase; uig., čag. *kebek*, *kevek* hohl.

գերի *geri* Gefangener, cf. ծիր *cir* Kreis — alt *kur* Gürtel, Umfassung.

Հաշել *h-aš-el* und *m-aš-el* zu √*aš* rendere magro, consumare, intr. magrire, consumarsi — tat. √*as*, *az*, *aš* abnehmen, mangeln, mit uig. osman. *as-ta-mak* vermindern, *aš-yt-mak*

herunterbringen; osman. *aš-yn-mak* etc. (Vergl. auch türk. √*aš, eš, kaš* kratzen, radieren und √*aš, as* essen, fressen, zehren.

հատ-անել *hat-anel* abtrennen, abschneiden; Privativsuffix -ատ *-at* — tat. √*at, aj* absondern, trennen (Vamb. Nr. 29): uig. *at-in* ander, verschieden, *at-irmak* absondern, abtrennen: čag. *aj-irmak* trennen, absondern, *aj-ran* Scheidewand; osman. *aj-irmak*; čuv. *oj-ir* trennen etc.

հաց *hac* Brot, Brotfrucht, Getreide, Korn, Speise — tat. √*as, aś, az* essen, fressen: uig. *aś* Speise; kk. *aś* Korn, Saat, Brot.

հաւ-ատ *hav-at* fides, հաւ-անեմ *hav-anem* persuadeo, հաւ-աստ-ի *hav-as-ti* certus, manifestus, von √հաւ *hav* zustimmend, überzeugt, glaubend; vergl. այո *ayo* ja — offenbar verwandt und zusammenzustellen mit türk. *evet* اوت ja. (Nach der kilik.-ma. Form ավդիմ *avdim* glauben, աւատ *avad* Glaube zu schliessen, dürfte das anlautende *h* հ in հաւատ, հաւանել etc. auf sekundärer Stimmhauchentwicklung beruhen, also unursprünglich sein).

հեռի *heři*, հեռու *heřu* fern — čag. *irak* fern; kk. *er-ak* weit, *er-irben* entfernt.

հոլանի *hol-ani* senza velo, entschleiert, nackt, unverhüllt; հոլ-անել *hol-anel* entkleiden, entblössen — tat. √*jal* (*jar, ar*) nackt, bloss, leer: uig. *jal-ank* nackt, bloss, *jol-ak* mager, dünn; čag. *jal-ang* nackt, bloss; kir. *žal-ang* nackt; osman. *jal-in* nackt, bloss.

հոյզ *hoiz* Baumsaft, Gummi, Harz (nebst մուզ Most) — türk. *yoz* nach Wb. Vergl. türk. *jaś, is, iz* nass, feucht, *jüz-mek* schwimmen.

հոյլ *hoyl, huyl* Schwarm (cf. բոյլ) — türk. *küllü* gänzlich, total, *küll* das Ganze, Gesamtheit, Schwarm, Trupp.

հովիտ *hovit* Tal — tat. osman. *ova* Talgegend, Ebene, zu √*oj, ov, ev* (Vambéry, Nr. 47, p. 43).

√*hord* liegt vor in: հորդ-ան տալ *hord-an tal* condurre, guidare, discedere, facio, tollo; vielleicht auch vorliegend in հորդ-ել *hordel* purgo, mundum facio, aperio fare la strada, preparare la via, letzteres indessen auch mit հարթել glätten, ebnen, vereinbar, lat. porro, deutsch Furt, gr. πέρας, περαίνω — tat. √*jor, jur, jür* gehen, wandeln; alt. *jort* antreiben u. dgl. (Vámbéry, Nr. 145, p. 134.) Das armenische √*hord* ist demnach verwandt mit √*yord* in *yordorel* antreiben

հուսկ *husk* letzt, hinterst, äusserst — türk. *uzak* weit, fern, abgelegen.

ձգել *jgel* (*dzəg-el*) — türk. *ček-mek* ziehen.

ճոխ *čoχ* reich, mächtig, gewaltig, viel — türk. *čok* viel; vgl. jedoch auch arm. *yog-n, yokʿ-n* viel.

մակ *mak*, ἐπι, super, in Komposition vgl. մակ-ագրութիւն Ueberschrift, մակաձի Reiter — tat. √*mak* Höhe, hoch; kk. *mak-pas* hoher Baumstamm; uig. *mak-ut-mak* erheben, erhöhen, rühmen (vgl. magy. *mag-as* hoch). (Vámbéry, p. 214.)

մի *mi* nicht — türk. Negativ-Infix *me, ma* beim Verb.

մունջ *munǰ* stumm — jakut. *muñ-ur* stumpf.

յաղթ *yaltʿ* gross, enorm — tat. *al, ol, ul* gross, hoch: uig. *alp, alk*; čag. *alp, ulup* etc.

յայր-ատ *yayrat* aus **yair-hat*, **air-hat* impudens — türk. *ar-syz*, *ar-lan-maz* unverschämt.

յառնել *y-ař-nel*, imper. արի, արիք sich erheben, aufstehen (= gr. ὄρνυμαι, skr. *rnōti*, lat. *or-ior*, nach Arm. Gr., n. 472) — alt. *ör, ür* oben, auf: uig. *örü, öri* in *öri-turmak* aufstehen; čag. *ör, ur* hoh; jak. *ör-o* Höhe, *ür-üt, ur-umä* etc. (Vámbéry, p. 57—58.) Vgl. auch arm. ուռ-նուլ, ուռ-չել schwellen, aufschwellen.

յատակ *yatak* Boden, Fussboden — jak., uig. *atak*; čag., alt. *ajak* Fuss, Bein, Stütze; türk. *yatak* Bett, adj. *yatakle*, *yaty* das Lagern (grusin. mingrel. *iataki* aus dem Armenischen entlehnt).

յեսան *yesan* Wetzstein — tat. √*aś, eś, aś, kas* reiben, wetzen etc. (Vámbéry, p. 20.)

յղկել, ողորկ *ylk-el* glätten, hobeln, *olork* glatt — tat. √*jol, jon, jul* hobeln, glätten (Vámbéry 133): čag. *jol-mak* glätten, *joluk* glatt, poliert.

յոգն *yogn* viel — čag.-türk. *yog-un* dick; alt. *yu, yuuna, yu-uś* sammeln, Sammlung, Haufe; ferner čag. *ük-sek, ög-umak* anhäufen, sammeln, *ög-üm* gigantisch, *ög-üś* viel usw. (Vgl. auch türk. *čoq* viel.)

յոգնիմ *yogn-im* ermüden, aus **yogun* aus **yorgun* — tat. *jorgun* müde.

յոյս *yoys, h-uis* Hoffnung, յուսալ hoffen — tat. *iś*; alt. *iz-en* hoffen, *iz-enči* Hoffnung (Vámb, p. 40).

յօն, յօնք *yaun, yaunk', yōnk'* Augenbraue — tat. *öñ, öng, eng (ün, eñ)* vor, vorderst, hoch, hervorragender Teil eines Körpers (Vamb., p. 54).

յօրանջել, յորանջել, յորանչել *yavr-anǰ-el, yor-anǰ-el, yor-anč-el* gähnen, klaffen — tat. √*jar, jor*: uig. *jar*; osman. *jar-yk* Kluft, Spalte; uig. *jar-mak* spalten; osman. *jor-ti* Loch, Oeffnung.

շար *šar* Reihe, Folge — čag. *sir-gi, sür-gü*; uig. *serge*; osman. *sïr-a* Reihe, Ordnung, Strich.

ոխ *oχ* Hader, Groll — tat. √*öv, öj* etc. Groll, Zorn (Vamb., Nr. 56).

ողջ *olǰ* unversehrt, gesund — kk. *çuldu* gesund, wohl behalten, ganz.

ոտն *ot-n* Fuss — tat. √*jat* (Vamb. 137): türk. *aj-ak* Fuss; uig. *jat-ak*; čag. *joj-ak*; alt. *joj-a* zu Fuss.

որդի *ordi* Kind; prognatus, ma. *urdi, ur-ti* fit, evenit — alt. √*ur* (Vamb., Nr. 36): čag. *ur-uk* Spross, Abkömmlig; jak. *ur uta* verwandt machen; kaz., kir. *ur-čün, ür-čün* Nachkommenschaft, Geschlecht.

ուլ *ul* Böckchen, haedus — türk. *ul-ak, ogh-lak.*

ունկն *unkn* Ohr — alt. *uk* höhren, wissen; čag. *ong, ang* Sinn, Verstand.

ուշ *uš* Gedächtnis = np. *hoś* [*huš*] anlautlich beeinflusst vom tat. *us, es, is* Verstand, Sinn. Zu diesem tat. *us* vgl. arm. ուսանիմ *us-an-im* lernen (übrigens auch als indg. mit Ksl. *uku, učiti* lehren zusammengestellt; vgl. Hübschm., Arm. Gr., p. 484).

ուռ *uṙ* Reis, Ausschlag, Sprosse, *uṙ-n-ul* schwellen — čag. *ur, ur-ma* Blase, Ausschlag; *ur-uk* Sprosse eines Baumes usw.

ուռն *uṙn* Hammer — tat. √*ur, vur, ur-mak, vur-mak* schlagen.

պեղեմ *pel-em* ausgraben, urart. *pili* Kanal, Graben — türk. *belemek, pellemek,* graben, *bel* Spaten, Hacke.

պղտոր *pltor*, պղտոր-ել aufgewühlt, trübe (aus √*pəl*, vgl. պիղծ *pilc* unrein) — osman. *bul-anyk* trübe, *bul-anmak* sich trüben; ferner gehören hieher (Vambéry, p. 198): čag. *bol-gamak*; alt. *pulga* aufrühren, mischen etc; čuv. *pïl-čik* Kot.

ջով *ǰov, čov* Rute, Zweig — türk. *čop* Holzstück, *čub-uk* Rute, Gerte.

սղոց *səloc* (**sil-oc*) Säge — tat. *sil, sir, siz* (Vámbéry, Nr. 159): čag. *sil-mak* wischen, reiben, glätten, *siz-mek, siz-mak* eingravieren, einschneiden, stechen.

վատ *vat* schlecht, gemein — tat. *bat, baj* nieder, niedrig, gemein (Vamb., Nr. 211).

վեր-ջ, վեր (դեր ի վերոյ) *ver-ǰ, ver* Ende, oben — vgl. türk. *girü (geri)* zurück.

տոռն *toṙ-n*, plur. տոռունք Seil, Tau — vgl. tat. *tar, ter* eng, schmal, beengen; čag., osman., kk., uig., kaz. *tar* eng, *tar-tmak, ter-mek, tirgemek* zusammenziehen, -heften, -nähen; čuv. *tort* ziehen.

օղ, աւղ *avl, ōl,* օղ-ակ Ring, Knoten, Spange — tat √*ol, ul* schliessen, binden: čag. *ol-amak* binden; osman. *il-ik* Knopf, *il-mek* etc. (Vamb., Nr. 42).

օշել, յօշել *auš-el, yauš-el, ōš-el, yō-sel* (*ōšotel, ōšatel* schinden, abtrennen, abreissen, loslösen, verwandt mit *giš-el, giš-ot-el* — tat. √*üz-, öz-, jüz* brechen, trennen (Vamb., Nr. 70): čag. *os-mak* schälen, *üz-mek, jüz-mek,* osman. *ös-mek* schinden, die Haut abziehen.

Zur Ergänzung dieser Liste, deren Gleichungen teilweise etwas weit hergeholt und mitunter auch mehr oder weniger gewagt oder fraglich erscheinen dürften, folge hier eine zweite Serie von Gegenüberstellungen, deren beiderseitige Glieder einander möglichst nahestehen und sich lautlich wie begrifflich nahezu decken.

ամօթ *am-avt'* Scham, *am-ač-el* schämen — tat. *am-* (*am-č-ik, em-č-ik*) weibliche Scham, Genitalia. այր *ayr*, ma. *air-ik, arik*, dial. *erik, irik* Mann, Männchen, Gatte — uig., osman., kk. *er, är*, čuv. *ar* Mann; türk., kk. *ergek, erkek* Männchen. առիթ *aṙ-it'* Mittel, Gelegenheit— türk. *ara* Mitte, zwischen. առու *aṙu* Bach, *aṙog-anel, oṙog-anel* bewässern — osman. *aryġ* Bach; čag. *ar-ik, ar-na*; kk. *er-ek* Graben, Wasserlauf. արի *ari* tüchtig — türk. *ari* wohl, gut. երկն *erkn* Geburtswehen — uig. *er*; alt. *erü*; jak. *äräi* Mühe, Leiden, *erik* sich anstrengen, plagen. իլ *il* Spindel, dial. *il-ik* — tat. √*il, jil* schliessen, binden (osman. *il-mek* Knoten, Masche, *ilik* Knopf). հեղինակ *h-el-in-ak* (*heliunak*) dux, princeps — alt. √*il, el, al* vor; uig. *ilik*; osman. *ilk* erster, Fürst; čag. *eli, eldi* vor, voraus; türk. *ileri*; tat. *ilgeri* vorwärts, vorzüglich. հող *hol* Erde, Grund und Boden — tat. *höl* humus. ուղ *ul, uli* Weg, *ul-arkel, yǝl-el* schicken, geleiten — türk. *jol*; jak. *suol*; čuv. *śul, śol*; kirg. *žol* Weg, Art und Weise, Sitte; türk. *jol-la-mak* schicken (nicht Entlehnung, gegen H. Pedersen). ուղխ *ulχ* Giessbach — türk. *oluk* Wasserlauf. ուս *us* (idg. *ōmso*) Schulter — türk. *omuz*. ուռկան *uṙk-an* Netz (Geflecht) — türk. *ör-mek*, čag. *örge-mek* flechten, winden, türk. *örme, örgü*, čag. *örük*, alt. *uruk* Flechte, Seil; alt. *ürmek* weben. կապել *kapel* binden, *kap* Band, Fessel — tat. √*kap, kab, kam, keb* schliessen, umbinden (Vámb. p. 76). կապակ *kapak* Mantel — tat. *kepek* (id.). հակառակ *hakaṙak* entgegen, gegnerisch, aus **hak-kaṙ* + Suff. *ak* entgegen gewendet (√*hak-* neigen) — tat. *kar* gegen, wider (Vámb. p. 77). կօշիկ *kavš-ik* Schuhwerk (phl. *kafš-ik*, np. *kafš*) — tat. *kevś* (*kebiś, keüś*) Fussbekleidung կիզ *kiz* Brand, *kiz-an-el* brennen' verbrennen — tat. *kis-, kiz-* Feuer, Glut; čag., osman. *kiz-mak* erglühen; uig. *kiz, kis* feurig. կէս *kēs* Hälfte — kk. *kes-ek*; alt. *kez-ek*; türk. *kes-ik* Hälfte, Stück, √*kes, keč, kis* schneiden, zerteilen. կոյս *koys* (*kuys, kus*) Jungfrau — türk. *kyz, kys* Mädchen (H. Pedersen). քաջ *k'aǰ* Held — alt. *koč* stark, mächtig, gross, tapfer; čag. *koča, kočak*, kirg. *gočak* der Held. Tapfere. գոշ *goš, koš*, dünnbärtig, bartlos — türk. *kösse* (id.) գունդ *gund, gunt* Trupp, Kugel — alt. √*kun, kund* rund, klotzig (Vámb., Nr. 97, p. 92—93). գումար *gumar* Schaar, Menge, Masse — čag. *köb* viel, Menge, Haufe; osman. *köpür* Menge, Masse, *göbre, gübre* Haufe, *gömür, gömbür* Haufe, Anschwellung; uig. *komar* Knäuel. գիշեր *giš-er* (Verbaladj., die wegziehende, d. i. späte [Zeit]) — alt. √*ket, keč* wegziehen, *geč-mek* vorübergehen; uig. *keč*; čag. *kiče* Abend; osman. *gečen* vergangen, *geč* spät. քերթել *k'ert'-el* — alt. *kärt-* hauen, einschneiden (H. Pedersen). քիչ *k'ič, k'ičik* wenig — uig. *kečik, kičik* klein, winzig etc. (Vámb., p. 99). քամակ *k'amak* Rücken, Rückgrat — tat. *kömük* Nacken (Vámb., Nr. 113); vgl. tat. √*kaj* biegen, *kom* Joch (Vámb. 73, 74). քաղց *k'alc* Hunger — kk. *kasi* (= **kaltsi*) Hunger. քար *k'ar* Stein — tat. *kaja* Fels; vgl. auch arm. քուեայ *k'veay* Würfel. ճեպ *čep* Eile, *čepel* eilen — čag. *ćap-uk*, osman. *ćab-uk* schnell, eilig, *ćap* Galopp, *ćap-mak* eilen, rennen, nebst čag. *ćev-ik, ćeb-er* flink, eilig. Vgl. auch arm. շտապ *štap-* eilen. ճեմ *čem, čim* Zaum — türk. *gäm, gem* Zaum (*güväm, gäjm* Pferdeharnisch). չափ *čak'* Mass, Verhältnisteil, Quantum (aa. *čap'*) — tat. *ćak* Teil, Abschnitt (čuv. *ćok* Zeitmass; *jüz-ćak* hundertfach; uig. *kač-ak* wann). տակ *tak* Wurzel, Grund, unten — tat. *tök, tüg* Boden, Grund, Ende. տակ *tak* Reihe, Zusammenfügung, Schnur, Schnalle, Serie, instr. *takav* adhuc, paulatim, *takavin* adhuc, amplius — tat. √*tak, tek-, tag-* anlehnen, hinzufügen, bis, bis zu (Vámb. 158), *taku* hinzugefügt, auch, *takun* angrenzend, zugleich; alt. *ta, ta-a, tag-ani* auch, und, zugleich. տար *tar* weg, fern, ausgedehnt, *tar-ac* ausgebreitet, -gedehnt, zerstreut, mit Verb. *taracel* — tat. √*tar, ter*: uig., osman. *tar-amak*, čag. *tar-imak*, alt. *tara* ausbreiten, zerstreuen, säen. տամուկ *tam-uk*; feucht, nass, Verb. *tamk-anel* befeuchten (vgl. Lidén, Nr. 50) — tat. √*tam, dam* Tropfen,

tröpfeln (*tam-ka*,, *dam-la* Tropfen, Verb. *dam-lamak*); vgl. Vámb., Nr. 180. տանիք *tani-k*, Dach — türk. *dam* Dach. տուար *tvar*, *təvar*, *tuvar* Herde, *dvar* Herde, Kleinvieh — türk., mong. *d-avar*, *t-avar*, tat. *tyuar* (slav. *tovar*) Vieh (H. Pedersen), mit dentalem Präfix (daher = bask. *abere* Vieh). տղել *təl-el* wollen, begehren = türk. *dil-mek*. տրտունջ *tərt-unǰ* Murren — tat. *dərdər-lanmak* (grus. *dr-denva*). տաւն *tavn* (*tōn*, *taun*) Fest — tat. *tam-*, *tom-*, *ton-* versammelt, vereint: uig., čag. *tömen* Haufe; vgl. jedoch auch türk *düjün*, sowie *donanma* öffentliche Belustigung. դիր- *dir-* Verbalthema von *dnel* legen, stellen — tat. *tir* Stütze, Lehne (Vámb. 191). թափ *t'ap'* Grund, Sohle, Tiefe, Unterteil, *t'apel'*(*-zanjn*) (sich) erniedrigen — tat. *tap-*, *tab-*, *tep-*, *teb-* unten, unterer Teil, Grund, Boden, Sohle, Spur. թոռն *t'oṙ-ən* Enkel, Abkömmliug — türk. *torun* Enkel (H. Pedersen). թուր *t'ur* Schwert, Säbel — kk. *tur* (id.). թուփ *t'up'* Büschel — tat. *tob*, *töb* Haufe, Knäuel, Busch. բագ *bag* Maulband — tat. *bag-*, *beg-* (Vámb. 197) Band, gebunden: čag. *bogau* Handfessel, *bogra* Halsfessel; uig. *bak*, *bek* Strick, Band, Riemen. պատ *pat*, *bad* Zaun — uig. *böt*, *büt*, *but* Zaun; tat. *böt*, *büt* schliessen. պէս *pēs* Art und Weise (cf. zd. *paesa*, jedoch bedenklich nach Arm. Gramm.), jedenfalls verwandt alt. $\sqrt{bić,\ bis,\ bit,\ bes}$ Zeichen, Schrift, Aussehen, bzw. schmücken, zieren, Zierat (Vámb., p. 203—204); vgl. zur Bedeutung insbesondere arm. *pis-ak* gesprenkelt. Hierzu auch բիծ *bic* Makel, Flecken, Muttermal — alt. *bić*, *bit-*, *bet-* zeichnen, schreiben (čag. *bet* Gesicht, Kennzeichen); jak. *bit* Anzeichen; čag. *beć-ek*, *peć-ek* Zeichen, Merkmal, Muttermal. փակել *p'ak-el* schliessen, sperren, einschränken — tat. *bak-*, *bak-lamak* Band, binden, schliessen (Vámb., p. 192). մուխ *muχ* Rauch — tat. *bug*, *buh*, *mug* Dampf, Dunst, Verb. *buh-lamak* (Vámb., p. 208). վար, վարք *var*, pl. tant. *var-k'* Wandel, Lebensweise, Manier, Gang — tat. *bar-*, *var-* gehen, wandeln; čag. *bar-iś* Weise, Manier; osman. *bark*, čag. *bar-ik* Menage, Haushaltung. սակ *sak* Zahl, Berechnung, Mass, Quantum — tat. *sak-*, *sag-* zählen; uig., čag. *sak*, *sag*, osman. *sajy* Zahl, Mass, Art und Weise. սաքրել *sak'r-el* sich verbergen — türk. *sakl-amak* verbergen. սլանալ *səl-an-al*, $\sqrt{sul,\ sil}$ sich schwingen, emporschwingen — tat. $\sqrt{sal,\ tal-}$ (Vámb., Nr. 152) das Hin- und Herbewegen eines Körpers, auch die hurtige, heftige Bewegung; osman. *sal-mak*; vgl. auch tat. $\sqrt{jil}$, *sil* Wind, Hauch, hurtig, eilig, sich schnell bewegen. Vgl. auch arm. *sul-el* pfeifen, zischen. սրել *sər-el* spitzen, schärfen, einritzen, *sur* spitz, scharf, schneidig — tat. *sür*, *sjür* einschneiden, zeichnen. սուրբ *surb*, dial. *sparik*,, *səpər-kik* sauber, reinlich — tat. $\sqrt{seb,\ süp-,\ suv}$ glatt, rein, heil: osman., čag. *sipür-mek* fegen, reinigen. սուգ *sug*, *suk'* Trauer — čag. *sagu* (id.), *sagun* traurig; uig. *sak-inmak* sich kümmern, sorgen; *sak-inč* Kummer. զոյգ *z-oyg* gleich (Präf. *-z*) — cf. tat. *ok* zugleich, ähnlich (Vámb., Nr. 51). չ *č-*, ոչ *oč* nein, nicht — tat. *jok*; dazu *ćoki* Lügner; *ćog-ul* falsche Anklage; *čikai* arm, bedürftig (cf. arm. չկայ oder auch չիք). ցուպ *çup* Stock, Rute — čag., čuv. *sap-ak*, *sab-ak* Stiel, Stengel; kir. *sab-an*, osman. *sopa* Stock, Prügel; čuv. *sap* schlagen, prügeln. յուշ *yuš*, *yuš-ik* ruhig, sachte, gemächlich — čag. *ǰavaš*, *juvaš* leise, langsam; alt. *jaboś* weich, ruhig, friedlich; kirg. *žujaś*, čuv. *jyvas*, osman. *uz* leise, ruhig, sanft [1].

Angesichts der hier vielfach hervortretenden grossen lautlichen und begrifflichen Uebereinstimmung und Deckung der altaiischen mit den entsprechenden armenischen Formen liegt es freilich nahe für eine gewisse Anzahl von Fällen nicht sowohl Urverwandtschaft als Entlehnung zu vermuten. Wenn ein armenisches Wort wie պէս oder կապել oder ծեծ ausser der oben angeführten, lautlich adäquaten Entsprechung im

[1] Weniger Sicheres wie etwa die Vergleichung von որ-էնք, որ-ինակ mit türk. *oran* Mass, Art und Weise (vgl. auch tat., uig *jor-ik*, *jor-uk* Gang, Weg, Art, Sitte) oder wie թրթուր *t'rt'ur* Raupe (cf. Hübschm., Syr. Lehnwörter, Nr. 30) mit türk. *tyrtyl* (cf. WZKM. 14, p. 163) ist absichtlich übergangen; wie denn auch übrigens die Aufzählung keinen Anspruch auf Vollständigkeit macht.

Altaiischen noch eine andere, auf Lautwandel beruhende, wie wir im nachfolgenden Abschnitte sehen werden, aufweist, so spricht dies eben für jene Annahme. Diese Fälle sind jedoch in verschwindender Minderzahl und besser auf Sprachkreuzung oder Schichtung als auf sogenannte Entlehnung zurückzuführen.

Urverwandtschaftliches Verhältnis ist bestimmt anzunehmen namentlich da wo die beiderseitigen Begriffsausdrücke nicht ohne weiters lautlich identisch sind, sondern sich durch regelmässigen Lautwandel oder Lautwechsel entsprechen. Solche Fälle sind z. B.: Tat. *sok, sog, sov* (Vámb., p. 149) — arm. հով *hov* neben զով *zov* kühl, kalt; tat. *sol, sal* Wind, Kühle — arm. հողմ *hol-m* Wind; tat. *ser, seü, süj, soj* lieben — arm. սէր *sēr* Liebe (wohl für **sey-ri* — **sev-ri*); tat. *kar* Schnee, Reif, Frost — arm. սառն *saṙ-n* Frost, Reif (neben lautlich näherstehendem *kar-kut* Hagel, *kaṙ-č-il, kəṙ-vil* sich verdichten, gefrieren); türk. *kaz* Gans — arm. սագ *sag* (H. Pedersen); türk., tat. *tong* (*ton, tün*) Finsternis, Nebel — arm. ծուխ *cuχ* (= **conγ*) Rauch; tat. *kork-u* Furcht — arm. երկիւղ *erk-iul* (id.); tat. *kör-, kor-* (*kar-*) sehen, suchen (Vámb., Nr. 83) — arm. որոնել *or-on-el* erforschen, untersuchen; tat. *kon-mak* liegen, absteigen, *konnok* Nachtlager, *kojun* unten, abwärts (Vámb., Nr. 98) — arm. ունջ *unǰ* Unterteil, Grund, dial. *unǰ-nil* absteigen (vgl. *yogn-* nebst *χonǰ-el* sich ermüden [eigtl. 'erliegen']); tat., uig. *örü, öri*, čag. *üri, ur, ör* oben, hoch — arm. վեր *ver* (id.) usw. Zu einer systematischen Zusammenstellung der beiderseitigen Lautentsprechungen soll im Folgenden ein schwacher Versuch gemacht werden.

Bestimmte Lautentsprechungen zwischen dem Tatarischen und dem Armenischen.

Armenisches ծ *c* = tatarisches *t* (*d*):

Tat. *tok, tog* emporkommen, entstehen, geboren werden, Geburt (Vámb., p. 182) — ծագ *cag* Gipfel, ծագեմ emporkommen, ծագումն origo, emanatio. *tol, dol* herum, sich im Kreise bewegen: čag. *tol-amak* wickeln; alt. *tol-* sich entwickeln (Vámb., p. 183) — ծալ *cal* voluta, plica. ծալեմ involvo, plico; vgl. auch ծաւալել *caval-el* sich entwickeln. *tob* Haufen, rund, zusammenschrumpfen, sich in einen Knäuel verwirren — ծուփ *cupʿ*, ծփիմ *cpʿ-im* Wellenbewegung, Wirbelsturm, sich verwirren. ծրար *cr-ar*, ծրարել *crarel* Packet, einpacken, einbinden usw. — *tar, ter* beengen, zusammenbringen: uig. *ter-mek* sammeln, *ter-gemek* zusammenkoppeln; kaz. *tir-gemek* zusammenheften, *terir-ben* sammeln. ծիրտ *cirt* Kot, *cər-t-el* cacare, *cər-d-el* essere sordido, na. ծրիլ *cər-il, dzər-il* sich beschmutzen √ter, tir unrein; čuv. *tir-is* Unrat; osman. *ter-ez* unrein. ծիր *cir* Kreis — uig. *teker, tekir* Runde, Kreis, *tekri* herum; osman. *čevre* rund, herum, verb. *čevir-mek*. ծուռ *cuṙ* krumm — *ter, tir* umgekehrt (z. B. osman. *ter-s* verkehrt, umgekehrt (Vámb., p. 174). ծոր *cor* gocciolamento, flusso, ծորան *coran* flüssig, ծորել *corel* tropfen, tröpfeln — *ter, tir* Nässe, Schweiss: čag. *ter-lemek* schwitzen, *ter-etmek* benässen; jak. *tir-it* schwitzen. ծործոր *cor-cor* Tal, Schlucht — tat. *ter-in* tief *tere, teri* (čag.), *dere* (osman.) Tal (Vámb. 176). հոծ *hoc* dicht — tat. √kat, kyt, kot dicht, fest.

Armenisches ց *ç* = tatarisches *t* (*d*):

Tat. *t* (*d*) ist mehrfach durch ց statt ծ vertreten: ցելում *çel-um* spalten — *tir, tur, til, tel* brechen, durchbrechen (Vámb., p. 176). Vgl. jak. *tyr* durchschneiden, spalten, *tyrit* zerreissen, *tyr* Spalte; čag. *til-mek* brechen, durchbrechen, *til-im* Bruch, Stück; čuv. *čil* zerstückeln. ցեղ *çel* Geschlecht gehört vielleicht ebenfalls zu derselben Gruppe (Vámb., p. 176, Nr. 190); vgl. čag. *tir-e* Zweig einer Familie; čuv. *tor-du* Zweig einer Familie. ցամաք *çamak* fest, trockenes Land, Festland — *tam, tem* (Vámb., Nr. 179) fest, dicht, geschlossen, erstarrt. ցուրտ *çurt* kalt, frisch — uig., jak. *tong, toñ* Frost, gefroren. ցած *çac* umile, demütig, gelassen — tat. *tat, dat* fest, ruhig, gelassen. Dazu

tat. *tać-ik*; alt. *ted-u* friedlich, ruhig. ց- *ç* bis, zu — verwandt mit tat. *tak*, *tek*, *taj*, *tej* anrühren, hinzufügen, bis, bis zu (Vámb., Nr. 173): uig. *tek*, *teg* angrenzend, bis, bis zu; čag. *teg*, *tig*, *tegin* bis, zu; osman. *dej-mek* berühren, *dei-in* bis; jak. *tii* hinlangen, erreichen. ցուպ *çup* Stock — čag. *tajak* Stütze, Stock; *tajav* Schifferstange, Stütze; čuv. *toja*·Lehne, Stock (Vámb., Nr. 173), ցուք *çu-k'* soffita, Decke Dach (Vámb., Nr. 173) — vgl. čag. *tak-av* das Daraufgelegte, Decke, Hülle, *tak-a*, *tok-a* Spange, *tok-umak* berühren. ցիր *çir*, ցրել *cr-el* zerstreut, zerstreuen — tat. *tar*, *ter* ausstreuen; čag. *tar-ik*, *tar-i*, čuv. *tyr-a* Saat (Vámb., Nr. 176); vgl. auch ցորեան *çor-ean* Weizen, Saatkorn. ցտել *çət-el* incidere — tat. *tak*, osman. *dag* schneiden, zerstückeln. կից *kiç* Genosse — tat. *kat* (*kaj*) Geselle, Genosse.

Armenisches ծ *c* = tatarisches *s*:

ծեփ *cep'*, ծեփ-ել *ce'pel* Anstrich, anstreichen, schmieren — tat. *seb*, *siv*, *süp* glätten, streicheln, fegen: uig. *siba* glatt; čuv. *šima* glatt, *čuv* gleiten; čag. *sip-alamak* streichen, glätten, *siv-amak*, *suv-amak* anstreichen; alt. *śyb-a* mit Lehm beschmieren; osman. *siv-a* Anstrich, Bekleidung (einer Mauer); jak. *sib-a*, *syb-a-byn* schmieren, *syb-ak* Schmiere (vgl. ծեփուկ Schmiere). ծիր *cir* Linie, Strich — *sir*, *sür* Strich, Linie (Vámb. 159). ծով *cov* Meer — *sub*, *suv*, *su* Wasser (Vámb., p. 107). ծրար *cər-ar*, ծրարել *cərar-el* Einhüllung, envelopper — türk. *sar-mak* einhüllen, einwickeln. Vgl. jedoch auch oben unter Arm. ց = tat. *t*.

Armenisches anl. շ *š* = tatarisches *s*:

շար *šar*, Serie, Reihe, Strich — osman.-türk. *syra*; vgl. weiter auch Vámb., Nr. 159 II, p. 147; čag. *sir-gi*, *sürgi*, uig. *serge*, osman. *sür-me*, jak. *särga* Reihe, Ordnung, Strich, Linie. շփել *šəp'-el* (√ *šip'*, *šup'*) reiben, abreiben — tat. √ *seb*, *suv* glätten, streichen (Vámb., Nr. 160). շեղ *šel*, շեղիմ *šel-im* schief, schräg, sich verirren — tat. √ *sol*, *čol* links, linkisch etc.; vgl. auch arm. dial. շիլ *šil* scheel. շուք *šuk* Schatten — vgl. tat. *sok*, *sog*, *sov* kühl, kalt. շիւ *šiv* Weberschiffchen — tat. *söj-e* neben *šöj-e*. շիջանիմ *šij-anim* erlöschen — türk.-čag. *sön-*, *sün-mek*; čag. *sönük*, *söngen* erlöschen; vgl. jedoch auch arm. ջնջել *jənj-el* löschen. շոպել *šop-el*, շոշոպել *so-šop-el* raffen, rauben — tat. *sag*, *sog* (*sau*, *sav*, *sao*) herausnehmen, ausziehen etc. (Vámb., Nr. 148): čag. *sog*, *soj*, *sog-urmak*, *soj-urmak*, *sov-urmak* ausrauben, ausziehen; kk. *sû-* rauben; čag. *soj-gan* Beute, Raub, *sog-an* Zwiebel; osman. *soj-mak* berauben, *sov-an* Zwiebel.

Tatarisches *s* im Anlaut = armenisches խ, oder հ, oder fällt ab; daneben jedoch auch die Entsprechung: tat. anl. *s* = arm. *g*, *q*:

խօս, խօս-իմ *χaus*, *χōs*, *χaus-im*, *χōs-im* Rede, reden — *söz* neben jak. *ös*, čag. *öźe*, uig. *üće* Rede, Wort, vgl. auch arm. գոչել *goč-el*, *qoč-el* rufen, schreien. հով *hov* (զ-ով *z-ov*) — *sov*, *sog* kühl, kalt. հողմ *hol-m* — *sol*, *sal* Wind, Kühle. խեղ *χel* lahm, mutilus (vgl. auch կաղ) — *sol* linkisch, krüppelhaft; čag.-kaz.-kir. *sol-ok*, *ćol-ak* lahm, Krüppel (Vámb. 153). խից *χiç*, խցեմ *χəç-em*, խցանել *χəç-anel* Wall, stocken machen, verstopfen, խծկել *χəc-k-el* stopfen — *sus*, *süs* stocken, stehen bleiben; vgl. auch dial. գոցել *goç-el*, *qoç-el* sperren, stopfen, *goç*, *qoç* Riegel. խուն *χun* spärlich, wenig, nebst *hun mi* ein wenig — tat. *sön-mek* erlöschen. հուն *hun* Ende, ի հուն ելանեմ zu Ende gelangen — *soñ* Ende, *son-ra* nach. հոծ *hoc* dicht — *sok* eng, dicht. աջ, յաջող, յաջողիմ *aǰ*, *yaǰol-im* recht, geschickt, gelingen — *sak*, *sag*, *sav* nebst *jak*, *jag* gut, recht (Vámb., Nr. 122).

Armenisches *s* = tatarisches *j* (= *y*):

սողուն *sol-un* Kriecher, Reptil, Schlange — *jyl-an* Schlange.

Tatarisches anl. *t*, *d* teils ohne armenische Entsprechung, teils = armenisches *y*, *h*:

tin, *tinč* Atem (Vámb. 189) — հնչել *hənč-el*, ունչ *unč*. *til-ek* Verlangen, Wunsch; uig.-čag. *til-ek-či* Bettler; čag. *til-ürmek*, sich etwas wünschen; alt. *til-bil-en* sehnsuchtsvoll sein; kaz. *tel-ja* bitten — իղձ *ilj*, Wunsch, sehnsüchtiges Verlangen, ըղձամ *əlj-am* wünschen, bitten. *til*, *dil* Zunge, Sprache, Wort — իղձ *ilj*, ըղձութիւն vates, hariolus und vaticinium, vgl. gr. *προ-φήτης*, der Sprecher, Verkündiger. √*ter, tir* rührig, beweglich; alt. *tir-il* erbeben, erzittern (Vámb., Nr. 186) — երերալ *er-er-al* zittern. *tok*, *toj* voll, satt (Vámb. 193) — յագ, յագ-իմ *yag*, *yagim* satt werden.

Armenisches *y* = tatarisches *k*, bzw. *č*:

յղի *yəli* schwanger, vgl. *yəl-p'-anam* regorger, se gorger de, redundare — *kal*, (*kaj*), *kil* (*kij*), *kol*, (*koj*) anhäufen, anschwellen, Haufen, Menge, dick (Vámb., Nr. 72). յենուլ *yen-ul* sich stützen — *köl*: alt. *jöle*, *jöl-ön*, uig. *jöl-ek*, *jöl-emek* anlehnen, stützen, helfen usw. յետ *yet* (*het*) nach, hinter, zurück, Fussspur — *kat*, *kit*, *küć* (Vámb., Nr. 74). խոյ *xoy* Hammel, Widder — türk. *koč*. Vgl. auch türk. *gaj-un*.

Armenisches anl. *l* entspricht tatarischem *k* in:

լայն *layn* breit — *keñ*, *eñ*: osm. *eñ*, alt. *een* weit, breit. Vgl. jedoch auch arm. եր-կայն *er-kayn* lang, ausgedehnt, dessen zweites Element *kayn* sehr schön zu tat. *keñ* stimmt.

Armenisches *r* = tatarisches *l*:

ուրիշ *ur-is*, որոշ *or-oš*, ուրոյն *ur-oyn*, *ur-uyn* gesondert, geteilt — *ol*, *öl*, *ul*: uig. *öluś*, *ülüś*; čag. *üleś*, *öl-üś* Abteilung, Teil; jak. *üllur*, *ül-tu*; alt. *ül-e*, *ül-ü* zerteilen, Teil, Mass usw.

Tatarisches anl. *j* (*y*) = armenisches խ *x*:

խփել *χəp'-el*, *χəp'-anel* schliessen, zumachen — *jap*, *jab*, *jam* verhüllen, bedecken, schliessen (Vámb., p. 119). խամուր *χam-ur*, *χam-r-anam* schwinden, abmagern, verderben, *χam-r-em* vermindern — √*jab, jav, jam* eitel, mager, schlecht (Vámb., p. 108). խարել *xar-el* brennen, sengen, խարոյկ *xar-oyk* Feuerglut (vgl. խարշել) — √*jar* glänzen, brennen, aufflammen.

Tatarisches anl. *j* = armenisches *č* oder *k'*:

քամել *k'amel* zusammendrücken, auspressen, pressen, nebst ճմլեմ *čəm-l-em* für **čum-il-em* pressen — *jum*, *źum*, *jom*, *čum* zusammendrücken; vgl. auch čag. und osman. *jum-mak*, zudrücken.

Tatarisches anl. *j* = armenisches *š*:

շող *sol* Lichtstrahl — √*jal, jil, jol, jul* (*žil*, *čil*, *il*); z. B. osman. *jyl-dirim* Blitz, *jyl-tramak* funkeln; uig. *jola* Fackel, Licht; nebst kir., čag. *źil-i*, *ćil-i* warm.

Armenisches anl. խ *x* oder հ *h* fehlt im Tatarischen (bzw. = tat. *j*):

խեղդ *xeld* Schlinge, խեղդեմ *xeld-em* erdrosseln (√*xel*) — √*il, jil, ol, ol, ul* schliessen, binden, zumachen: čag. *il-gemek* zuknöpfen; alt. *il* anhängen, anbinden, *jele* Seil; čuv. *jyly* Binde, Schleife etc. հոտ *hot* Geruch — uig. *it*, *jit*; alt. *jit* Geruch (Vámb., Nr. 40). խոտ *xot* Kraut — *ot*, *ot-luk* Gras. հակ, հակել *hak* neigen, beugen — √*ek, eg*, etc.: spez. uig. *ek-mek* biegen, neigen (Vámb., Nr. 31). խակ *xak* unreif, herb — *ak*, *ek*, *ag*, *až*,

ač Gift, bitter, sauer, herb (Vámb. Nr. 9). հատ-անել *hat-anel*, abschneiden, abtrennen — √*at, aj* absondern, trennen (Vámb. Nr. 29). Hiezu auch խտրել *xtrel*. խուն *xun* (*hun*) wenig, winzig, gering — tat., čag. *ini* klein, *ön* leicht; alt. *onoi* leicht (Vámb. Nr. 35). խզեմ *xəz-em* zerreissen, brechen — *üz, öz, os, juz* brechen, abbrechen (Vámb. Nr. 70); (vgl. auch գզ-եմ *gəz-em*). հովիտ *hovit* Tal — *ova* Tal, Ebene (Vámb. Nr. 4). խոյզ *xoiz*, խուզեմ *xuz-em* suchen, nachspüren — *is, ez, az* Spur, Suche (Vámb. Nr. 46). խոնճ *χonč* innen — *öz, üz* inwendig, Inneres (Vámb. Nr. 38). խոհ *χoh-* sinnend, in խոհ-ական, խոհ իմ und խորհ in խորհ-իմ, խորհ-ուրդ *xoh, xorh* ist zusammenzustellen zu tat. *ot, oj, oi* Sinn, Verstand, nachdenken (Vámb. Nr. 57). Ebenso խոկ-ալ *xok-al* denken, խոկ-ումն — *ok, og, ong, ōj* etc. Sinn, Verstand (Vámb. Nr. 48 I - II). Uebrigens ist die tatarische Sippe *ok, og* Sinn mit tat. *ot, öj* Sinn verwandt, gleichwie zweifellos auch arm. խոհ oder խորհ mit խոկ stammverwandt sind.

Tatarisches *ḳ* wird zu *h* im Armenischen:

հոգ *hog* Sorge — tat., uig., alt. *ḳij-in*, čag. *ḳajgu*, čuv. *kojik* Sorge, Kummer. հոգի *hogi* Hauch, Atem — tat. *ḳaḳ, ḳoḳ* wehen, hauchen. (Vámb. Nr. 78, p. 74).

Dagegen երկար, յերկար *er-kar, yer-kar*, lang, weit — *ker, er* weit, breit, Raum. (Vámbéry Nr. 104, p. 97).

Tatarisches *b, v, p* = armenisches *g* oder *k*:

Tat. *bić* schneiden, *bit, bet, bić, bec* zeichnen, schreiben — կիծ *kic, kəc-anel* stechen, *boj, bot* Farbe — գոյն *goyn*. *bug, bugh, bog* brüllen, schreien — գոչել *goč-el*, կոչել *koč-el*. *bak, bag* (Vámb. 204) — կապ, կապել *kap, kap-el* Band, binden. *baj, bat, bet* hoch, erhaben, Haupt (Vámb. Nr. 205) — կատ-ար *kat-ar* Gipfel, կատարել *katarel* vollenden.

Arm. կէս *kēs* Hälfte, կիսել teilen, lässt sich lautgesetzlich zusammenstellen mit tat. √*bić, bis, bit* (Vámb., Nr. 217) osman. *bućuk* halb, Hälfte, jak. *b̊is-a* trennen, *b̊is-ak* Messer, *b̊is-agas* Hälfte. Vgl. aber auch *tat* √*kes* teilen, halbieren, kk. *kes-ek* Hälfte. կոր *kor* krumm, կորանալ biegen — tat, čag. *bur-mak* wenden, drehen, *bur-a* Wirbelwind, *bor-ulmak* sich im Kreise bewegen, drehen; alt. *pur* drehen; osman. *böj-ru* krumm, schräg, *bög-ri* Krümmung, čur. *pugur* etc. (daneben die gleichwertigen alt. Formen *ör-, ör-mek*). ջոկ *ǰok* Menge, Masse — tat. *čob* sammeln (Vámb. 192). Vgl. jedoch auch čag. *ćok-mak* vermehren, sammeln; osman. *ćok* viel.

Armenisches *p* (*p'*) = tatarisches *ḳ* (h):

փակել *pak-el* sperren, schliessen — tat. *ḳap, ḳab, keb, heb* verschliessen, zumachen; (vgl. uig. *kap-uk* Tor, Sperre; čuv. *kop* schliessen). պար *par* Kreis, um, herum — tat. *ḳar, kor* um, ringsum, umfassen (Vámb. 86). փորել *p'or-el* graben, *p'or* Bauch, Höhlung — jak. *ḳor* einen Graben graben (*karyn* Bauch).

Armenisches intervokalisches *v* = tatarisches *g, χ, k, q*:

աւագ *avag* erhaben, primas, major natu, աւագ-անի die Herrschaften, Magnaten — čag., uig. *aka, aga* älterer Bruder; osman. *aga* Herr (senior); ferner mong. *aχa, aka*, tung. *akā*, manj. *aχū-n* der ältere Bruder. աւազան *avaz-an* Becken, Wasserbecken — osman. *agyz* Loch; čag. *aguz, agiz* (*avuz*); alt. *auz* etc.

Armenisch anlautender Palatal ist im Tatarischen geschwunden:

պակաս, պակասիմ *pakas* mangelhaft, fehlen — tat. √*ak, ek, jik, jek* (Vámbéry Nr. 41 a); uig. *jiks-ik* mangelhaft; čag. *üks-ik*; osm. *eksi-k* mangelhaft etc.

Armenisches *p'* fehlt im Tatarischen:

փող *pol* Röhre, Kanal, Flöte — tat. *ol-uk*. Analog vgl. arm. *pakas* aus **pak-kas* mangelnd: tat. √*ak* (Vámb. p. 38).

Tatarisches *k* (*g*) = armenisches չ *č*:

չոր *čor* dürr, trocken — tat. *kar*, *kor*, *kur*: čag. *kor-uk*, *kur-uk*, jak. *kur-un*, *kūr* verdorrt, dürr; vgl. auch osman. *kavur-*, *kagur-mak* rösten, sengen. չար *čar* böse — tat. *kar* schwarz, Unglück, Schaden, böse: uig. *kar-ku* Unglück, Fluch; čag. *kar-gu*; alt. *kar-a* schwarz, böse. գոչել *gčel* (*koč-el*) — uig., čag. *ok* Laut, Stimme, *ok-imak* rufen. *jig*, *ag*, *ïg*, *ćig*, *ćag* schreien. չու *ču*, *čov* Reise, Aor. չոգայ, չոքայ *čog-ay*, *čok'-ay* ich reiste, brach auf. — tat. uig. *köč*, jak. *kös* Aufbruch, Reise, osman. uig. *köč-mek*, *göč-mek* aufbrechen, reisen (Vámb. 114).

Mit Erweichung von չ *č* zu ջ *ǰ* gehören hierher:

էջ *ēǰ* Abstieg, *iǰ-anel* absteigen. — tat. čag. *ik-mak* abwärtsgehen, *ik-in* stromabwärts, √*ik*; աջ *aǰ* recht, rechts — tat. √*jak*, *jag-*, *sak* recht (Vámb. Nr. 122): osman. *sagh* recht, rechts.

Tatarisches *k* im Anlaut wird im Armenischen zuweilen zu շ *š*:

kar, *kor*, *gur* umringen, umzäunen — շուռ *šur* und ժուռ *žur* (neben շուրջ) rings umher, ringsum. *kuj*, *kov*, *kog*, *guj* brennen, glühen — շոգ *šog* Glut, Hitze, Siedewärme.

Tatarisches *k* (*g*, *č*, *ć*) = armenisches ձ *j* (ծ *c*):

ձետ Schwanz — uig. *kat* nach, hinter; jak. čag. *kät*, *köt*, *küt* Hinterteil, Unterleib. ձգել — tat. *kog*, *kov* jagen, treiben, austreiben. ձիւն — tat. *kïj* Schnee (Vámb. 89). ծեծ, ծեծել — tat. *kak-mak* schlagen, klopfen; čag. *čak-mak*.

Erweichung von *j* (*dz*) zu *z* liegt vor in folgendem Falle:

զննել *zənən-el* untersuchen, *zənin* (*zin* + *in*) Untersuchung (woneben das gleichwertige *k'ənin k'ənən-el*) — tat. *kün*, *gün*, *kön* nebst gleichwertigem *čün*, *ćin*, *sin* (čag. *sin* Versuch, Probe, *sin-an-lamak* untersuchen, osman. *šin-amak*, *čin-tür-mek*, alt. *ćene* probieren.

Erhärtung, bzw. Sibilation von *j* oder *c* zu *s* liegt vor in:

ուսանիմ *us-anim* (√*us*) lernen — tat. *ok*, *og*, *ong* Sinn, Verstand, lehren, lernen (Vámb. Nr. 48). Daneben auch tat. gleichwertiges *us* Verstand, Sinn (Vámb. Nr. 67.)

R-Schwund vor Konsonanz im Tatarischen

scheint vorzuliegen bei կարծր *karc-r* hart, fest — tat. *kat*, hart, fest (für **kard*): vgl. uig. *kat-ik* hart; čag. *kat-t*, *kat-in*; osman. *kati* fest; jak. *kat* trocken werden, *kat-a* hart.

Umgekehrt scheint sekundäre Konsonanzentwicklung in Verbindung mit *r* anzunehmen zu sein bei arm. կտրել *ktr-el* schneiden — tat. *kir* zerbrechen, zerschneiden, Bruch, Stück (Vámb., Nr. 91, I—II). Vgl. auch arm. dialekt. կուր *kur* Holzstück, Scheit·

Armenisch anlautendes *k* schwindet im Tatarischen oder wird zu *h*, *y* (*j*):

կասել *kasel* abnehmen (intrans.), nachlassen, aufhören, ermangeln - tat. *as*, *aś*, *az*, *jaz* abnehmen, mangeln, fehlen: uig. *as* wenig, *astamak* vermindern; čag., osman. *az*, *az-almak* schwinden, abnehmen. կալ- *kal-* (Aor.-Thema) halten, greifen, haben; Inf. *kal-ul* halten, erfassen — tat. √*al* greifen, packen, nehmen (Vámb., Nr. 15); uig., čag., osman. *al-mak*. կոթունք *kərt'-unk'* Rücken, Hinterseite — alt. √*art* Rücken, hinten: jak. *ord* übrigbleiben, *ordu*, *orduk* Rest, Rückstand. կանգուն *kang-un* aufrecht, *kangnel* aufrichten —

tat. *eng*, *öng*, *eñ* hervorragen, sich erheben. կից *kiç* Genosse, Gefährte (besser als zum synonymen tat. *kat-*) zu tat. √*eś* (*aś*) verbinden, vereinen: alt. *eeś*, čag., osman. *eś*, kk. *eyś* Begleiter, Gefährte, Geselle. կոկ *kok*, *kok-el* glatt, glätten, polieren und կոփել *kop'-el* tagliare, spianare, lisciare — tat. √*ok*, *og*, *jog*, bzw. *ov*, *ob*, *up*, *uf*, *juf* reiben, zerreiben (Vámb., Nr. 49).

Tatarischer Guttural-Anlaut schwindet oder verflüchtigt sich im Armenischen, teils aber auch zeigt er sich erhalten.

Tat. √*kar*, *kor*; čuv. *kor* suchen, sehen, schauen, hat als armenische Entsprechungen: 1) որոնել *or-on-el* perscrutor, investigor; 2) կորովի *kor-ov-i* scharfsichtig. Ebenso entspricht tat. √*kab*, *kob*, *kov*, *kev* anschwellen, rund, leer, hohl: 1) ափ *ap'* die hohle Hand; bzw. հովիտ *hov-it* Hohlweg, Schlucht, Klamm; 2) գուբ *gub* Grube. Tat. *köz*, *göz* sehen, suchen (spez. uig. *kös-emek* wünschen, nach etwas sich sehnen): 1) arm. (ma.) ուզել *uz-el* (cf. aa. յուզել) wünschen, begehren, verlangen; 2) aa խուզել *χuz-el* suchen, untersuchen. Analog erhalten wir, wenn wir im weiteren Sinne auch die bereits oben aufgestellte Lautregel Tat. *k* wird zu arm. *h* hier miteinbeziehen: tat. *koj-ik* Sorge: 1) arm. հոգ *hog* (id.); 2) arm. խոկ *χok* Nachdenken, Sinnen; tat. *kok* wehen, hauchen: 1) ոգի *ogi*, *hogi* Hauch; 2) շոգի *šogi* Ausdünstung (gleichsam für **χogi*).

Die letztangeführte Lautregel mit ihrer zweifachen Parallelentsprechung:

1) einer ersten mit Bewahrung des gutturalen Anlautes, 2) einer anderen mit verflüchtigtem oder ganz geschwundenem Anlaute — wobei wohl zu beachten ist, dass in beiden Fällen es sich um urverwandtschaftliche Entsprechung (nicht etwa Entlehnung) handelt — ist lehrreich, insofern sie zeigt, wie für ein und dieselbe Begriffsreihe im Laufe der Sprachentwicklung durch Sprachschichtung und Kreuzung sich je besondere, von einander unabhängige, lautlich zwar verschiedene, jedoch auf eine gemeinsame Urwurzel zurückgehende Formenkategorien angesammelt haben.

Diese also hier an einem bestimmten Fall hervortretenden beiden Kreuzungsschichten oder Mischelemente dürften je ein nördliches oder ural-altaioides und ein südliches oder hamitoides Element im Armenischen repräsentieren.

Bei aller Kreuzung paralleler Elemente ist jedoch festzuhalten, dass dieselben unter sich homogen sind und dass füglich von einem gemeinsamen ural-turanisch-hamitoiden Grundelement in der hetito-armenischen Sprachgruppe gesprochen werden darf.

Schlussfolgerungen und Thesen.

Aus vorstehenden Erörterungen, die im engen Rahmen dieser Festschrift das eigentliche Thema nur unvollständig und mangelhaft behandeln konnten, ziehe ich — unter ausdrücklichem Hinweis und mit Bezugnahme auf die einschlägigen Ergänzungen und weiteren Ausführungen in meiner Atlantis-Schrift — diese Folgerungen, die ich zugleich als Thesen zu fürderer Prüfung, eingehender Begründung und Bestätigung aufstelle:

1. Das Armenische schliesst in sich ein hetito-alarodisches Element, das ihm zugleich mit den hamitischen Sprachen einerseits, den ugro-finnischen und den tatar-altaiischen anderseits gemeinsam ist.

2. Die Armenier bilden das östliche Glied einer alpin-alarodischen oder auch pelasgo-hetitischen Menschenrasse (homo Syriacus, homo Alpinus), die sich als anthropologisches Mittel- und Bindeglied zunächst zwischen Hamiten und Ural-Altaiern darstellt.

3. Die Arier sind uraloide, die Pelasgo-Hetiten sind hamito-turanoide oder genauer wohl hamito-uralaltaioide Indogermanen.

4. Die armenische Sprache stellt einen Uebergangstyp zwischen uraloidem Indogermanisch (das ich aus uralischem Grundstock hervorgegangen sein lasse) und Hamitisch dar.

5. Da der pelasgo-hetitische Sprachtyp sich nicht völlig zur Stufe des arischen Types aufgerungen hat, vielmehr auf einem Stande beharrt, der noch in mancher Beziehung stark an den agglutinierenden der uralisch-altaischen Sippe gemahnt, während ein grammatisches Geschlecht teilweise, wie im Armenischen (mit sogar noch geschlechtslosem Personalpronomen), nicht zur Entwicklung gekommen ist, teilweise nur nach hamitischer Art, wie im Etruskischen und wohl auch im Südiberischen, so sind füglich diese intermediären mediterran-anatolischen Sprachen als besonderer pelasgo-hetitischer oder ibero-alarodischer Sprachstamm dem Arisch-Indogermanischen als archaistisches Indogermanisch oder Semi-Indogermanisch gegenüberzustellen; und da diese iberisch-alarodische Gruppe, wie in „Atlantis“ näher ausgeführt wird, selbst wieder in einen nördlichen, mehr uraloiden und in einen südlichen, mehr hamitoiden Zweig zerfällt, so darf mit gutem Recht auch jenes pelasgische Proto-Indogermanisch zerlegt werden in: *a)* einen nördlichen Typ, uraloides Pelasgo-Indogermanisch; *b)* einen südlichen Typ, hamitoides Pelasgo-Indogermanisch. Zu jenem dürfte eben unser Armenisch gehören, als orientalisches Gegenstück des Nordost-Iberischen (Ebro-Hispanisch), zu diesem das Südiberische (Bätisch-Hispanisch), das Eteokretische und wohl auch das Lykische; eine Mittelstellung scheinen Karisch und Etruskisch eingenommen zu haben.

ՍԱՐԱՐԱ՛Դ ԹԷ ԱՐԱՐԱԴ

Ի Հ. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԸ ՄԱՏԻԿԵԱՆ

Փաւստոս Բիւզանդ՝ Գ. Ժ. 15—22 (տպ. Պետերբ.) խօսելով Ս. Յակոբ Մծբնացւոյ վրայ՝ երկիցս կը յիշատակէ "Սարարադ" անուն լեռ մը, որուն բարձունքին վրայ կ'ենթադրէ Նոյեան տապանը. Փաւստոսի խօսքերն են. "Զայնու ժամանակաւ խաղաց գնաց մեծ եպիսկոպոսն Մծբնացւոց... յիւրմէ քաղաքէ անտի՝ գալ հասանել ի լերինս Հայոց՝ ի լեառնն Սարարադայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեանն, ի գաւառն Կորդուաց...: Այս մինչդեռ ելանէր ընդ դժուարին ընդ անջրդի ընդ ապառաժն անապատին սարարադեան լերինն...: Որպէս արար ի Սարարադ լերինն:"

Տապանակիր լեռը այս յորջորջմամբ կու գայ նաեւ ուրիշներու քով, որոնցմէ յիշենք մենք այս տեղ միայն մեզի ծանօթները.

2. Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ Մեկնութեան հայերէն ոսկեդարեան թարգմանութեան մէջ կը կարդանք. [Ս. Գիրք.] "Եւ նստաւ տապանն յեւթներորդ ամսեանն ի քսան եւ յեւթն ամսեանն ի լերինն Արարատայ: [Մեկնիչն] Հեբրայեցին նոյնպէս Սարարադ ասէ, բայց ասորին ի Կորդուս" (Վիեննա. Մխիթ. Մատենադարան. Թիւ 231, Թղ. 13):

3—5. "Սարարադ" ընթերցուածը կու տան նաեւ Էջմիածնի տակաւին կէս մնացած Աստուածաշունչի հրատարակութեան ԱԷԺ ձեռագիրները (Ծննդոց Ը. 4. ծն.) "ի լերինն Սարարադայ" փոխ. Արարատայ, ինչպէս միւս օրինակներն ունին:

6. Խորենացւոյ վերագրեալ Հռիփսիմեանց պատմութեան մէջ կ'ըսուի. "...գնացեալ ընդ մէջ Կորդուաց ընդ լեառն Սողոփ ի Բերկրացւոց գաւառին... բայց այս լերին ասի յԱսորւոց թէ ի նուազել ջուրցն հեղեղաց, եհաս տապանն ի գլուխ լերինն, որ է Սարարադայ" (տպ. Վենետ. 1865, էջ 300):

7. Գրիգոր Աղթամարցի (ԺԶ դար) իր "Դու գլխոց Եդեմայ անկեալ յանկեղէն" տաղին մէջ ունի տող մը. "Լեառն Սարարադ, Կարմեղ եւ Սինայ:"

Խնդիր է թէ "Սարարադ" իբրեւ աշխարհագրական անուն իրապէս գոյութիւն ունեցած է, թէ գրչագրական սխալ մըն է: Նորագոյն բանասէրները այս մասին "յերկուս ոտս" կը կաղան. այսպէս H. Hübschmann[1] եւ Fr. Murad[2]. Իսկ անցեալ դարու բանասէրներէն՝ որչափ ինծի ծանօթ է, միայն Էմին[3] համարձակեցաւ "Սա-

---

[1] „Armeniaca" ի գիրս Strassburger Festschrift „Zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner". Strassburg 1901, S. 76, Anmerkung.

[2] „Ararat und Masis". Heidelberg 1901, S. 71 եւ 84.

[3] „Collection des historiens arméniens", publ. par Langlois. Paris 1867, p. 218b.

րարադ»ը Աշտիշատ կարդալ, եւ Հակառակ Փաւստոսի բացայայտ խօսքերուն իմանալ Մասիս լեռը. բայց ասոր մէջ իրեն Հակառակորդ մը ունեցաւ յանձին Ն. Բիւզանդացւոյ[1], որ Ըմինի ուղղագրութիւնը իբրեւ անհիմն մերժեց եւ «Սարարադ»ը դարձեալ Հաստատեց։

Մեր կարծեօք «Սարարադ» անուան այս 7 վկայութիւններն արդիւնք են մասամբ գրչագրական վրիպակի եւ մասամբ այս վրիպակի ազդեցութեան յետիններու վրայ։ Վրիպակը ծագած է կրկին ճանապարհով. նախ՝ Ն եւ Ս տառերու շփոթմամբ, որ յաճախ կը պատահի Հայ ձեռագիրներու մէջ, գլխաւորաբար միջին մեսրոպեան Ն եւ Ս նմանաձեւերու Հետեւութեամբ, եւ երկրորդ՝ նախորդ բառին վերջատառը յաջորդ բառին յարմամբ. վերջատառը կրնար Ն եւ կամ Ս ըլլալ, ինչպէս օրինակներէն ալ կը տեսնուի։[2] Այսպիսի վրիպակէ ծագած է յայտնապէս 2րդ վկայութիւնը Միւրջի քով՝ ՆՈՅՆՊԷՍ ԱՐԱՐԱԴ — ՆՈՅՆՊԷՍ ՍԱՐԱՐԱԴ։ Այս ուղղագրութիւնը այնչափ աւելի ուղիղ է, որչափ Հակառակ դէպքին խօսքը անիմաստ. նոյնպէս խնդիր չեն վերցըներ 3—5րդ վկայութիւնները՝ Ի ԼԵՌԻՆ ՍԱՐԱՐԱԴԱՅ — Ի ԼԵՌԻՆ ԱՐԱՐԱԴԱՅ, ինչպէս ունին միւս սովորական օրինակները. Է չէրնն Սարարադայ Հակաքերականական ձեւը արտաքին ազդեցութիւն մը ընդունելու կասկած մ'իսկ չի թողուր։

Ինչպէս այս չորս վկայութիւնք, նոյնպէս 6—7րդ վկայութիւնք փաստ չեն կրնար նկատուիլ մեր ուղղագրութեան դէմ։ Հոս մտադրութեան արժանին է միայն Հախվերդեանց պատմութեան մէջ եղած յիշատակութիւնը, որուն Հեղինակը՝ որչափ կ'երեւայ, կ'ուզէ ըսել թէ Ասորիները տապանակիր լեռը Սարարադ կ'անուանէին։

Սակայն զարմանալին այն է, որ ամբողջ ասորի մատենագրութեան մէջ չկայ մատենագիր մը, որ այս կէտը Հաստատէ։

Նորայր Բիւզանդացի (անդ, էջ՝ 63) Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութեան Հայ. թարգմանութեան[3] «ի լեառն Արարադայ» կը կարդայ «ի լեառն Սարարադայ». սակայն Հայ թարգմանութեան ամբողջ այն նախադասութիւնը թարգմանչին յաւելուածն է, ուր ասորի բնագիրն է, ըստ Chabotի Հրատարակութեան՝ Ils abandonnèrent l'arche, comme dit Josephe, dans la ville d'Apamée (Հայն՝ Եւթնէ Լերան), qui est la métropole de la Pisidie. *D'autre parle de cela autrement.*[4]

Հետեւաբար ներելի չէ Հախվերդեանց պատմութեան տուած խախուտ Հիման վրայ Հաստատուած «Սարարադ»ի ծագումը ասորական աղբիւրի մը վերագրել[5]։ Այս տեղ պատահած «Սարարադ»էն այս միայն կը Հետեւի որ Պատմութեանս գրուած

[1] Քննասէր Ա. էջ 43—45 եւ 61—64.

[2] Վրիպակներու այս երկու ձեւերն ալ շատ սովորական են Ձեռագիրներու մէջ. Հոս քանի մը Հատ յիշենք. — «այն» «այնմ» «այնպիսի» շատ անգամ կը կարդացուին այս, այսմ, այսպիսի. Բարսեղի Վեցօրէի «եւս արկեւասք» (էջ 161) Վենետիկի օրինակը վրիպմամբ կ'ընթեռնու «եւ սարկեւասք» (Նոր. Բառագիտութիւնն էջ 23.). Պատմ. Աղեքսանդրի «Կասնոս Սոփեստս» պիտի ըլլայ՝ — Սոփեստս (Նոր. անդ 32). Նոյնպէս Վեցօրէի (էջ 10) «սկիզբն կցուածոյ կազմութեան նաւին» Ձեռագիր մը կ'ընթեռնու «սկիզբն սկցուածոյ». — Եւսեբիոսի «Մնացուածս Ափիոն գրամարտիկն սարարայն» Հ. Ա. Վարդանեան կ'ուղղէ «գրամարտիկն սրար այն».

[3] Ժամանակագրութիւն Միխայէլի Ասորւոյ. Երուսաղէմ. 1871. էջ 10։

[4] Chronique de Michel, le Syrien, Paris 1899. Livre II, p. 14.

[5] Fr. Murad, ‚Ararat und Masis", S. 83, H. Hübschmann. Հին Հայոց տեղւոյ անունները. Վիեն. Ազգ. Մատեր. 1907. էջ 261. „Armeniaca", S. 76.

ժամանակ (Ը—Թ. դ.) արդէն կար Սարարատ սխալ ուղղագրութիւնը Փաւստոսի մէջ եւ անկից առած է զայն նոյնին հեղինակը։

Այժմ դիւրին է ըմբռնել, թէ ինչու՞ արդեօք Փաւստոսի բոլոր ձեռագիրներն ալ "Սարարադ" ունին, այն ձեռագիրները, որոնք "բոլորն ալ միեւնոյն խմբի ձեռագիրներ են, միեւնոյն պակասներով, միեւնոյն սխալ ընթերցուածներով[1]". եւ ամենահինը ԺԲ. դարէն անդին չանցնիր։

Ամփոփելով այժմ խօսքերնիս միայն Փաւստոսի վրայ, թէ անոր "Սարարադ"ները նախնաբար Արարադ էին, կրնանք նաեւ պատմականօրէն ցուցնել. 1. Տապանակիր լերան մասին Փաւստոսի քով եղած պատմութիւնը ոչ թէ հայկական, այլ Ս. Գրոց ազդեցութեան տակ կազմուած եւ կամ բարեփոխուած ասորական աւանդութիւն մըն է. բայց ասորական աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ տապանը իջած է **Կորդուաց** *երկրին լեռներու վրայ, եւ ասորական Արարատը կը համապատասխանէ Փաւստոսի* **Կորդուաց աշխարհին**։ *2. Անանունէն (Կեղծ Սեբէոս) կ'իմանանք որ Փաւստոս իւր Ա. Դպրութեան մէջ Կորդուաց երկիրը* **Արարատ** *անուանած է[2]. ուսկից կը տեսնուի որ Փաւստոս այն ըսած է իւր Գ. Դպրութեան մէջ, ինչ որ տեսած է Ս. Գրոց եւ քանի մը արեւելեան Ս. Հարց քով, որոնք Արարատը կը գործածեն թէ իբրեւ լերան եւ թէ իբրեւ երկրի անուն[3]։*

3. **Արարատ** *ուղղագրութեան ի նպաստ ցուցում մըն է նաեւ Մասիս-Արարատ լերան կցուած նոյեան տապանին հայկական աւանդութիւնը։ Փր. Մուրատ[4] ուզեց զայս իբրեւ հայկական հին աւանդութիւն մը պաշտպանել ընդդէմ Ալիշանի[5] եւ Հ. Գելցերի[6], որոնք կ'ըսէին թէ Հայոց ամենահին աւանդութիւնը զՄասիս իբրեւ տապանակիր լեռ չի ճանչնար։ Սակայն յառաջ բերուած ապացոյցներն այնչափ տկար են, որ աւելի անոնց կարծիքը հաստատելու կը ծառայեն[7]։ Բայց ինչպէս յառաջ եկած է այս աւանդութիւնը։ Լսենք այս մասին Կենսագրի մը խօսքերը, որ ճիշդ այն ատենները կ'ապրէր, երբ տապանի իջման տեղւոյ վրայ տակաւին անորոշութեան մէջ էին հայ մատենագիրները. "Արդ որ այնչափ հրաշագործէր սուրբն Յակոբ, զխորդ անգիտանայր վասն տապանին, թէ ուր կառուցեալ կայ։ Ոմանք ի լեառն Կորդուաց ասացին, եւ ոմանք ի լեառն Մասիս, որ յԱյրարատեան գաւառին։ Նա աւանիկ եւ յոտն Մասեաց աղբիւր բղխեալ եւ եկեղեցի յիւր անուն կոչեցեալ մինչեւ ցայսօր ժամանակի[8]:" Այս տեղ կենսագիրը "ոմանք ի լեառն Կորդուաց ասացին" ով առանց տարակուսի զՓաւստոս մատնանիշ կ'ընէ. վասն զի Փաւստոսն է գրողը, թէ "գնէր ծուներ մեծն Յակոբ ի*

[1] Գ. Տէր-Մկրտչեան. Zeitschrift für armenische Philologie, II, S. 268—69.

[2] Հմմտ. "Անանունը կամ Կեղծ-Սեբէոսը" յօդուածս, "Հանդ. Ամս."

[3] Ստոյգ է Ծննդոց "Արարատ"ի լերան անուն չէ, այլ երկրի (Հմմտ. Ս. Վեբեր, Արարատ Ս. Գրոց մէջ, Վիեննա 1901). սակայն Ս. Գրոց Աղեքսանդրեան թարգմանութիւնը, որուն վրայէն նաեւ մեր Թարգմանութիւնը, իբրեւ լեռ թարգմանած է. Καὶ ἐκάθισεν ἡ κιβωτὸς ἐν μηνὶ τῷ ἑβδόμῳ ἑβδόμῃ καὶ εἰκάδι τοῦ μηνὸς, ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ. Ծննդ. 8, 4. Որով "Արարատ"ը Ս. Հարց եւ ընդհանրապէս քրիստոնեայ մատենագրութեան մէջ երկու իմաստ առաւ. երբեմն իբրեւ երկրի, երբեմն իբրեւ լերան եւ երբեմն ալ թէ երկրի եւ թէ լերան։ Վերջին իմաստով կը գործածեն զոր օր. Եպիփան (Opera omnia, ed. G. Dindorfius, 1859, vol. I, p. 283 եւ 284) եւ Ոսկեբերան (Opera omnia, Ed. B. de Monfaucon, Tom. IV, p. 249 եւ VI, p. 296).

[4] „Ararat und Masis", S. 42—101.

[5] "Այրարատ", Վենետիկ. 1890, էջ 468ը։

[6] Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche ի բառն „Armenia".

[7] Հմմտ. H. Hübschmann, „Armeniaca", S. 73—78.

[8] Վարք Ս. Յակոբայ Մծբնացւոյ. Սոփերք, ԻԲ. էջ 22։

վերայ երկրին եւ կայր յաղօթս առ Տէր, եւ ի տեղւոջն, ուր եդեալ զգլուխ իւր՝ բղխեաց աղբիւր . . .„ (էջ 20)։ *Անշուշտ կենսագիրն միեւնոյն ժամանակ այն համոզման վրայ էր, թէ իւր գիտցած Յակոբայ աղբիւրն եւ համանուն Վանքը սոյն ժամանակէն ի վեր գոյութիւն ունէին. մինչեւ վանքի շինութիւնը Ը. դարէն անդին չանցնիր*[1]. *եւ աղբիւրն ալ հաւանականաբար անկէ առած է իւր անունը։ Ուրեմն հոս աշխարհագրական ըմբռնմանց շփոթութիւն կայ։*

Այս շփոթութիւնը Փաւստոսի “Սարարադ„ով չի մեկնուիր, ուստի եւ պէտք է ընդունիլ թէ Փաւստոսի “Սարարադը„ նախնաբար “Արարադ„ էր, եւ Հայք՝ ոչ առանց ազդեցութեան Ս. Գրոց՝ զայն Մասիս լերան ստորոտը գտնուող Ա(յ)րարատ դաշտին հետ շփոթած են եւ հասկցած “ի լեառն Արարատայ„ = Այրարատայ լեռը։ Անուանց շփոթութեան բնականաբար պիտի համընթանային Փաւստոսի Արարադ լերան կցած աւանդական պատմութիւնները, զորոնք՝ Հայ մտքին շատ դիւրին եւ միանգամայն սիրելի էր բեւեռել այնպիսի լերան մը, որուն ձիւնապատ գագաթը վաղուց արդէն այնչափ անչափ փառաւոր աւանդութիւններու հանդիսավայրը եղած էր։

[1] Հ. Ալիշան (անդ) էջ 470. նաեւ Fr. Murad (անդ) S. 91, Anm.

